futura publikacije
zavod za ravnopravnost polova
ženske studije i istraživanja

ŽIVOTNE PRIČE ŽENA

„A što ću ti ja jadna pričat”

ŽIVOTNE PRIČE ŽENA

„A što ću ti ja jadna pričat”

Priredile
Svenka Savić
Veronika Mitro
Sara Savić
Marijana Čanak

Futura publikacije • 'Zavod za ravnopravnost polova ' • Ženske studije i istraživanja

ŽIVOTNE PRIČE ŽENA

„A što ću ti ja jadna pričat..."

Priredile:
Svenka Savić, Veronika Mitro, Sara Savić, Marijana Čanak

Novi Sad, 2008

Edicija: **Životne priče žena**
Izdaju: **Futura publikacije, Zavod za ravnopravnost polova, Ženske studije i istraživanja**
Za izdavače: **Svenka Savić**

Priredile: **Svenka Savić, Veronika Mitro, Sara Savić, Marijana Čanak**
Recenzija: **Vera Vasić**
Lektura: **Mirjana Jocić**
Dizajn korica i prelom: **Relja Dražić**

Fotografije: **iz arhive Ženskih studija i istraživanja (Branislav Lučić) i privatnih zbirki**
Tiraž: **1000 primeraka**
Mesto i godina izdanja: **Novi Sad, 2008.**
ISBN **978-86-7188-107-4**

Zahvaljujemo svim ženama koje su priče ispričale, svim saradnicima i saradnicama koje su te priče beležile, posebno onima koje su učestvovale u oblikovanju teksta (redakcija, lektorisanje, korigovanje i dokumentovanje) i pohranjivanju priča u bazu podataka koja se čuva u digitalnoj formi u Ženskim studijama.

Finansijska podrška: **Zavod za ravnopravnost polova**.

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

Sadržaj

I Predgovor
Kako smo radile?
Svenka Savić 5
Sećanja žena: elementi literarnosti i pokušaj žanrovskog određenja
Marijana Čanak 12
II Životne priče
Dekada 1910 – 1919.
Mara (1915), Čurug 37
Marica (1919), Kać
Anica (1919), Kamnica
Stanislava (1919), Ljubljana
Slobodanka (1919), Prokuplje
Dekada 1920 – 1929.
Zaga (19??), Doljani
Draga (1920), Gračac
Milica (1921), Široka Kula
Draga (1922), Štubik
Melanija (1924), Novi Sad
Maruška (1926), Danilovgrad
Milosava (1928), Tupane
Novka (1928), Bodožišta
Danica (1929), Pernoj
Dekada 1930 – 1939.
Milena (1930), Dobrača
Živka (1930), Ljubovija
Milica (1931), Rore
Rada (1931), Očestovo
Beba (1933), Zaječar
Dana (1933), Seča Reka
Zorica (1934), Užice
Milica (1935)

Nejra (1935), Bugojno
Milena (1936), Gacko
Vera (1938), Zagreb

Dekada 1940 – 1949.

Leila (1940), Travnik
Ljubica (1941), Odžak
Nada (1941), Sarajevo
Fuada (1942), Sarajevo
Sonja (1942), Žirci
Jasenka (1946), Zagreb
Mira (1946), Subotica
Olga (1946), Novi Sad
Ana (1947), Bački Petrovac
Slobodanka (1947), Beograd
Olga (1948), Štrpci
Ana (1949), Sombor

Dekada 1950 – 1959.

Milica (1951), Novi Sad
Stoja (1951), Krepčin na Uni
Klara (1953), Subotica
Zlata (1953), Kragujevac
Marija (1954), Odžaci
Zorica (1954), Zemun
Olgica (1956), Zrenjanin
Aranka (1957), Mali Iđoš

Dekada 1970 - 1979.

Refika (1970), Niš

Dekada1980 – 1989.

Marta (1980), Novi Sad

III Biografije

1. Biografije priređivačica
2. Biografije saradnica na projektu

IV Izdanja Ženskih studija i Futura publikacije

1. Predgovor

Danas je metod usmene istorije (*oral history*) gotovo dominantan u mnogim humanističkim naučnim (inter)disciplinama i pokazuje se kao plodotvorno sredstvo za osvetljavanje različitih pitanja vezanih za svakodnevni život ljudi u nekom socijalnom i kulturnom okruženju. Ovaj metod smo još pre jednu deceniju (1998) počele da afirmišemo u domaćoj naučnoj i kulturnoj sredini u alternativnom, visokoškolskom obrazovnom programu za žene i o ženama - u Udruženju građana Ženske studije i istraživanja u Novom Sadu da bismo pokazale doprinos žena istorijskim procesima na tlu Vojvodine u XX veku.

Tada smo počele da radimo na dugoročnom projektu *Životne priče žena u Vojvodini*,[1] posebno se orijentišući na prikupljanje priča starijih žena iz različitih nacionalnih i etničkih zajednica koje žive u Vojvodini. Tražile smo odgovor na pitanje kako se postepeno formirala multikulturna zajednica i kakav je doprinos žena u tom procesu koji još traje. Uočeni su mnogi slojevi dijaloga u toku tih sedamdeset godina obuhvaćenih pričama (1910-1980), uz osvetljavanje političkih i kulturnih promena u regionu.

Nekoliko detalja iz istorije Vojvodine važnih za životne priče žena

Na početku XX veka Vojvodina je deo Austorugarske monarhije. U njoj i tada žive zajedno različiti narodi, ali je brojčano dominantnije nemačko i mađarsko stanovništvo. Tokom XX veka ova demografska slika se pomera zahvaljujući različitim istorijskim događajima.

Od 1918. do 1990. godine Vojvodina se kao autonomna pokrajina Srbije, a zatim kao federalna jedinica, nalazi u sastavu jugoslovenske državne zajednice – najpre Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, potom Kraljevine Jugoslavije, a od 1945. godine Federativne Narodne Republike Jugoslavije (FNRJ), zatim Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ), potom Savezne Republike Jugoslavije (SRJ). Od 1990. godine pa nadalje iz Jugoslavije kao savezne države (SRJ) izdvajaju se u samostalne države Slovenija, Hrvatska, Bosna i Hercegovina i Makedonija. Preostale federativne republike SRJ formiraju 2003. držav-

1 Zahvaljujemo još jednom Fondu za otvoreno društvo koji je podržao projekat u početnim fazama rada.

nu zajednicu Srbija i Crna Gora (SCG) u kojoj je i Vojvodina kao autonomna pokrajina Srbije. Ova zajednica biva razvrgnuta 2006. godine kada Crna Gora proglašava nezavisnost. Naziv suverene državne naslednice SCG u čijem je sastavu Vojvodina kao autonomna pokrajina je Republika Srbija.

Shodno političkim promenama u regionu, mogu se pratiti i pomeranja stanovništva u vojvođanskom prostoru: od dominantno mađarskog i nemačkog na početku veka do dominantno srpskog na njegovom kraju.

Dva svetska rata ostavljaju značajne posledice na promenu stanovništva u Vojvodini, naročito nakon II svetskog rata kada se merama države nemačko stanovništvo izmešta iz Vojvodine, a u Vojvodinu se kolonizira stanovništvo iz drugih delova Jugoslavije, pre svega iz Crne Gore i Bosne i Hercegovine. Tada su čitave porodice, nekada i čitava sela, planski preseljavani u Vojvodinu, naročito u ona mesta iz kojih je nemačko stanovništvo otišlo. Proces je bio intenzivan u godinama neposredno posle II svetskog rata, ali se nastavio u blagim naznakama sve do 1990. godine.

U procesima koji su nastali nakon izdvajanja bivših republika u posebne države devedesetih godina prošlog veka, Vojvodina je ponovo postala region migracijske turbulencije: stanovništvo iz pojedinih nacionalnih zajednica, a pre svega mađarsko i slovačko, u većem broju odlazi iz Vojvodine. Odlaze naročito mladi školovani muškarci i žene, a u Vojvodinu dolaze (srpske) porodice, dominantnije žene sa decom, uglavnom iz ratom zahvaćenih područja u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, a ima ih i iz Slovenije. Ova tri markantna ratna period: dva svetska rata i jedan na prostorima bivše Jugoslavije, sa svim promenama stanovništva, znatno utiču na život žena u ovom regionu.

U vreme II svetskog rata dva su događaja imala uticaja na žene. Jedan je racija (januara 1942) mađarskih fašista protiv Srba, Jevreja i Roma u Novom Sadu, Bečeju i Šajkaškoj.

Drugi događaj je vezan za emancipaciju i organizovanje žena u celoj Jugoslaviji, pa i u Vojvodini - formiranje Antifašističkog fronta žena (AFŽ) i obeležavanje Dana žena – Osmi mart.

Neposredni posleratni period u zemlji imao je dva izrazita događaja koji su takođe uticali na život žena, posebno u Vojvodini: jedan je događaj vezan za političku odluku jugoslovenskog rukovodstva da se politički distancira od politike Sovjetskog Saveza i Staljina (1948), događaj poznat u istoriji kao *Informbiro*, kada su mnogi muškarci i žene političkim odlukama bili isključeni iz zajednice na taj način što su poslati u zatvore ili na dugoročnu robiju na ostrvo na Jadranskom moru – Goli otok.

Drugi događaj je vezan za region Vojvodine i poznat je pod terminom '*otkup*'. Neposredno posle II svetskog rata, kada su u razrušenoj zemlji vlada-

li glad, siromaštvo i nemaština, država je administrativnim merama odredila seljacima koliko od svega onoga što oni odgoje i proizvedu moraju dati državi. Oni koji propisanu 'obavezu' nisu mogli da ispune kažnjeni su, bilo zatvorskom kaznom bilo na neki drugi način.

Šezdesetih godina XX veka počinju procesi migracija iz Jugoslavije u zemlje Zapadne Evrope (dominantnije u Nemačku, Francusku i u skandinavske zemlje).

U prvim godinama XXI veka, počinje prinudni povratak migranata u matične zemlje – na osnovu odluka državnih organa evropskih zemalja u kojima je bilo najviše migranata. Povratnici stižu u Jugoslaviju u kojoj još uvek ne postoje dobri ekonomski uslovi da se oni u njoj ekonomski snađu, što posebno pogađa starije žene.

Osposobljavanje istraživačica i istraživača

Kada smo projekat zasnovale, održale smo seminar za primenu metoda rada (u koordinaciji Svenke Savić i uz asistenciju Veronike Mitro i Sare Savić, a uz finansijsku podršku Fonda za otvoreno društvo). Formirale smo grupu od 20 mladih žena (koje sebi nadalje formiraju timove od po tri osobe) koje prikupljaju priče žena (videti detalje o metodu u odeljku Dodaci). Seminar je trajao šest meseci i odvijao se u dva dela: teorijski i praktični deo. U teorijskom delu su učesnice dobile dovoljno znanja o različitim aspektima teorijske osnove ovog metoda (o interdisciplinarnosti, o metodu *oral history* primenjenom u drugim zemljama, o njegovim manjkavostima i sl.). U praktičnom delu su polaznice imale zadatak da snime jednu-dve životne priče žena koje same odaberu i na taj način iskustveno prođu sve faze rada na priči kako bi ovladale metodom uz pomoć rukovodioca projekta i dveju asistentkinja. Ukupno je 13 saradnice na seminaru prikupilo 37 priča koje su, zatim, postale osnov za pojedinačne korpuse objavljene u knjigama: *Hvatice Bunjevke i Šokice*, *Mađarice*, *Slovakinje*, *Romkinje*, *Rusinke*, a priprema korpusa za knjigu *Rumunke* je u toku. Knjigu životnih priča Jevrejki objavila je Edita Jankov u Jevrejskoj zajednici (tri priče iz našeg korpusa su tu prenete), a knjigu o životnim pričama žena sa invaliditetom objaviće Milica Bracić i Milica Mima Ružičić (dve priče iz našeg korpusa biće tamo objavljene). Ovakvom saradnjom se naučeni metod proširio i u druga udruženja građana i postao metod kojim se u ovom trenutku služe žene u drugim organizacijama. Na primer, novu skupinu priča Romkinja u Vojvodini objavila je Danica Jovanović (2004), a metod je nadalje istraživala i afirmisala Ivana Pantelić u Ženskim studijama u Beogradu, nakon obuke na seminaru u Ženskim studijama u Novom Sadu. Danas možemo reći da je čitava mreža istraživačica koje primenjuju metod u svojim sredinama u Vojvodini i izvan nje.

Nakon deset godina rada, zadatak je postignut. Dodajmo podatak da je u ovom trenutku sav materijal dokumentovan i pohranjen u bazi podataka Ženskih studija u digitalnoj formi (ukupno 171 životna priča[2]).

Početne faze rada na Projektu

Neophodna su bila tri koraka pripremnog rada.

1. Sačinile smo listu orijentacionih pitanja kojima se žena u našem regionu podstiče na pripovedanje o sopstvenom životu, od kojih su neka fokusirala istorijske događaje koje smo upravo opisali;

2. formirale smo spisak žena iz različitih grupa čije ćemo životne priče beležiti;

3. precizirale smo metod pohranjivanja dobijenih podataka i njihovo sukcesivno objavljivanje.

U početku je fokus bio na starijim ženama. To su žene:

1. koje su u Vojvodinu došle iz Crne Gore i Bosne i Hercegovine (rođene 1920-1930) tokom kolonizacije neposredno posle II svetskog rata (1945- 46) i svoj životni vek provele u Vojvodini (kolonistkinje);

2. koje su srpske nacionalne pripadnosti, a u procesima rasejanja i ratova na prostoru bivše Jugolavije devedesetih godina stizale su u Srbiju iz drugih delova bivše Jugoslavije, dominantnije iz Bosne i Hercegovine i Hrvatske i nastanile se (privremeno) u Srbiji i Vojvodini (izbegla i raseljena lica) i tu ostale;

3. koje su iz različitih nacionalnih zajednica u Vojvodini i dugo žive u tom regionu u suživotu sa drugima.

Ko su sagovornice?

Saradnice koje beleže životne priče žena su uglavnom studentkinje upisane na Ženske studije i istraživanja u Novom Sadu (ukupno 69) koje kroz takav susret preispituju i sopstvene generacijske jazove i predrasude prema starijima uopšte, i starima iz sopstvene zajednice. To je, dakle, mesto susreta žena iz različitih generacija, koje imaju i različite diskursne uloge (više o tome u radu Marijane Čanak).

Nakon deset godina rada na Projektu formirale smo korpus empirijskih podataka koji ćemo nadalje detaljnije istraživati. Prikupile smo životne priče 171 žene. Ovaj generacijski susret je imao tri osnovna cilja u projektu:

2 *Vojvođanke (1917 – 1931): životne priče* (19 priča); *Romkinje: biografije starih Romkinja u Vojvodini* (19); *Slovenky: životné príbehy Sloveniek vo Vojvodine* (11); *Руснињ: животни приповедки* (11); *Vajdasági Magyar nők élettörténetel* (15); *Romkinje* 2 (20); *Hrvatice, Bunjevke, Šokice* (17), *A što ću ti ja jadna pričat* (59).

1. da se osposobe *mlađe istraživačice* i mlađi istraživači (koji stiču znanje o rodnoj dimenziji svakodnevnog života tokom studija) za dalju primenu metoda *oral history* u samostalnim istraživanjima;

2. da se sačini valjan *korpus empirijskih podataka* o ženama različite starosti i iz različitih nacionalnih zajednica, koji može dobro poslužiti za dalja istraživanja;

3. da se kao produkt ovako zamišljenog istraživačkog susretanja žena prezentuju javnosti podaci pretočeni u *knjige*.

Korpus podataka u ovoj knjizi

Ukupno je za ovu knjigu pripremljeno 59 priča od kojih 12 ostaju u dokumentaciji, pa je broj ovde objavljenih **47** ukupno[3]. Po obimu prikupljenih priča i po broju onih koji su u njihovom sakupljanju učestvovali, ovo je za sada najveći korpus empirijskih podataka dobijen ovom metodom u jugoistočnoj Evropi i otuda postaje važan i za prostor Mađarske, Slovačke, Ukrajine, Rumunije u kojima takav tip podataka za sada izostaje.

Godine 2001. u knjizi *Vojvođanke (1917-1931): životne priče* (priredila Svenka Savić sa 10 saradnica) objavile smo 19 priča žena. Pokazalo se da je tih 19 životnih priča žena u knjizi presek (i prosek) populacije žena u Vojvodini toga vremena: svaka je poreklom iz neke od nacionalnih zajednica, ili je u svojoj užoj porodici imala rođake iz drugih nacionalnih zajednica. Prožimanje sa drugima unutar sopstvene porodice, bilo one iz koje žene potiču, bilo one koju su zasnovale, pre je pravilo nego izuzetak. S obzirom na osnovno načelo bratstva i jedinstva u socijalizmu, u kojem su sve proživele veći deo svog života, ovaj podatak nije neočekivan.

Slede knjige sukcesivnog objavljivanja rezultata dokumentovanih i za analizu pripremljenih priča. To su žene koje su tokom i nakon II svetskog rata podnele teret obnove razrušene zemlje i neposredno učestvovale u procesima promene društvenog sistema. One svedoče o socijalističkom društvenom uređenju i stvaranju takvog identiteta žena (1945-1990): u tom uređenju jedne profitiraju (dobijaju mogućnost za obrazovanje, zaposlenje, što u prethodnom sistemu nisi imale), a druge svedoče o represiji sistema jer su dolazile iz porodica koje su u procesima socijalizma izgubile svoje beneficije iz prethodnog doba, kao pripadnice građanskog sloja. I jedne i druge sarađuju međusobno i tu je specifičnost ovih priča u Vojvodini.

3 U dokumentaciji ostaju: 1. priče predate drugim organizacijama za objavljivanje, a njihove priređivačice su učestvovale na pomenutom seminaru u Ženskim studijama 2001. godine; 2. priče žena koje su pristale da njihove ispovesti ostanu samo deo dokumentacionog, ali ne i objavljenog, materijala.

Iz podataka se vidi da najviše odabranih žena ima visoko i više obrazovanje. Žene pričaju na koji način su uspevale da se školuju i osvajaju različite profesije, ko ih je u tome podržavao, ali i onemogućavao (naročito kada je reč o ženama iz akademskog sveta).

Podaci o pričama po dekadama: ***Životne priče žena: A što ću ti ja jadna pričat...***

DEKADA 1910 – 1919.	6
DEKADA 1920 – 1929.	13
DEKADA 1930 – 1939.	**15**
DEKADA 1940 – 1949.	12
DEKADA 1950 – 1959.	9
DEKADA 1960 - 1969.	1
DEKADA 1970 - 1979.	2
DEKADA 1980 – 1989.	1
UKUPNO:	**59**

Bračni status		
Udate	23	40%
Udovice	15	25%
Razvedene	12	20%
Neudate	9	15%

Obrazovni nivo		
Viša i visoka škola	28	48%
Srednja škola	13	22%
Osnovna škola	12	20%
Bez škole	6	10%

Zanimanja		
Profesorke univerziteta: Filozofski fak. (4), Pravni fak. (2), Filološki fak. (2), Prirodno-matematički fak. (1)	9	16%
Poljoprivrednice	8	14%
Službenice	8	14%
Prosvetne radnice: profesorke jezika (3), baletske pedagoškinje (2), nastavnica muzičkog	6	10%
Umetnice: pesnikinje (2), operska pevačica, pevačica, kostimografkinja, glumica	6	10%
Zanatske radnice: modiskinja, krojačica, kozmetičarka, frizerka, tkalja	5	8%

Domaćice	5	8%
Pravnice	3	5%
Radnice	2	3%
Lekarke	2	3%
Farmaceutkinje	2	3%
Građevinska inženjerka	1	2%
Ekonomistkinja	1	2%
Studentkinja	1	2%

U ovoj knjizi su priče žena koje potiču sa celog srpskohrvatskog govornog područja. Većina žena govorila je standardnim jezikom, često uz upotrebu kolokvijalizama, žargonizama i dijalektizama. Neke sagovornice služile su se svojim dijalektom. U procesu pripreme knjige za štampu vodile smo računa da što bolje sačuvamo osobine govora svake žene, ali ne na uštrb razumljivosti i poštovanja pravopisnih normi. Napominjemo da ovo nisu dijalektološki zapisi i da smo iskaze žena zapisivale zbog sadržaja koji izlažu, a ne radi zapisivanja svih govorno-jezičkih karakteristika (dijalekata) tih iskaza.

Koja je dobit od ovog metoda za učesnice u razgovoru?

Nastava istorije u osnovnim i srednjim školama danas samo sporadično osvetljava događaje za koje procenjujemo da su bili prelomni za život žena i muškaraca, a neke uopšte ne pominje. Generacije mlađih žena gube kontinuitet sa starijim generacijama jer ne postoji dosledna briga o tome u obrazovnom sistemu danas. Zato je jedan od načina u okviru alternativnog visokoškolskog sistema, kakve su Ženske studije, da mlade žene iz različitih nacionalnih zajednica doznaju o generacijama koje im prethode to da se dovedu u neposrednu vezu jedne sa drugima i kroz lično iskustvo steknu znanje - beleženjem svedočenja starijih žena o ovim događajima. Zato je materijal koji smo u ovom istraživanju sakupili istovremeno i istorijski i edukativan.

Tokom proteklih deset godina ostvaren je početni cilj Projekta: da metod *oral history* postane dostupan širokom krugu onih koji mogu dalje da ga koriste u radu i da se priče učine dostupnim javnosti, s jedne strane i, s druge strane, da se u digitalizovanom obliku pohrane za istraživanja u budćnosti.

Knjige koje su objavljene svedočanstvo su žena za istoriju, ali i dobar podsticaj da se u tom poslu ide dalje.

Svenka Savić

2. Sećanja žena: elementi literarnosti i pokušaj žanrovskog određenja

Sećanje, življe od života.
I. Andrić

Sve knjige koje beleže *sećanja žena* mogle bi se organizovati po Kišovom modelu Kraljevske biblioteke u Švedskoj: svaka sala sadrži po jedno slovo *Enciklopedije*. *Enciklopedije živih sećanja*, u ovom slučaju. Vodeća ideja sakupljanja *sećanja* srodna je ideji mormonskih arhivara koji beleže imena milijardi ljudi i niz genealoško stablo silaze u ponore istorije ljudskog roda. Proces obrnut zidanju Vavilonske kule koja je trebalo da bude stepenište do božanskog... Umesto *uznošenja*, Kula je donela razdor, postala je spomenik propasti i poraza pred nerazumevanjem različitosti. Nasuprot vavilonskom *uznošenju*, genealoško *poniranje* pokazuje se kao put ka istosti. Takvo *poniranje* jeste suočavanje sa narušenim jedinstvom i (utopistička) vizija njegovog ponovnog uspostavljanja.

Tomovi knjiga *sećanja* nalaze se na svojevrsnoj žanrovskoj međi, između istoričnosti i literarnosti, a zapravo izmiču i jednoj i drugoj. Međa (pa makar i žanrovska) jeste prostor opasnosti – opasnim se čini sve ono što izmiče racionalnoj potrebi za kategorizacijom, svrstavanjem i razvrstavanjem, organizovanjem... Paradoksalno, takvoj potrebi ljudskog uma izmiče i život sam... Da bismo, dakle, u *sećanjima žena* sačuvali živost, ne treba se pitati šta ta sećanja jesu, nego šta sve mogu da budu. Ovako postavljeno pitanje opire se naučnoj objektivnosti, ono ne traga za jednom nedeljivom istinom, nego za saglasjem različitih istina.

Sećanja žena mogu se posmatrati kao pretakanje različitih literarnih žanrova u zametku. Na prvi pogled to mogu biti biografije zapisane u dijaloškoj formi. U izvesnoj meri *sećanja* dekonstruišu žanr biografije – biografija više nije privilegija znamenitih, ona je pravo svakog ljudskog trajanja, a dekonstrukciju pojačava činjenica da je ženama kroz vekove osporavano pravo na znamenitost, da su tragovi ženskog trajanja dugo ostajali nevidljivi. Forma dijaloga mogla bi biografiju učiniti dvostrukom. S obzirom na to da *sećanje žene* nastaje iz sadejstva intervjuisane žene i intervjuerke, iz biografije ove vrste može se iščitati i ono što intervjuerka sama učitava u život koji zapisuje. Vešta intervjuerka zabeležiće, na margini ili u fusnoti, pokret, mimiku, pogled ili boju glasa svoje sagovornice. Znaće da zabeleži i njeno ćutanje ili da obeleži mesto na kome je autocenzura pobedila potrebu za pričom i pričanjem. Na taj način linearnost teksta neće ugroziti višedimenzionalnost života sagovornice. Snimanje razgo-

vora ne mora biti svedeno na formu dijaloga, sam čin snimanja i razgovaranja može se poimati kao forma događaja. Razgovor se odvija u određenom ambijentu, trenutku, okolnostima, atmosferi – dijalog je, dakle, smešten u jedan kontekst u čijoj širini se on ne poima samo čulom sluha, nego se doživljava u sinesteziji svih čula. Kontekst razgovora uglavnom je dat u protokolu (propratnom dokumentu u kome intervjuerka daje svoj osvrt na susret sa sagovornicom, opisuje atmosferu i iznosi svoj doživljaj ili utisak koji je ponela iz razgovora). Međutim, i sam zapis razgovora može biti obogaćen kontekstom u kome se razgovor odvijao. To se najčešće događa kada žena izroni iz svojih sećanja i (pro)govori o trenutku u kome se razgovor odvija. Ona govori intervjuerki: *Vidiš te poentlase koje imam po kući...* ili: *Mogu da ti pokažem fotografiju...* ili: *Jesi li čula za Darinku Nestorović...?* ili: *Sad ja tebe ne vidim, čujem ti glas i nazirem figuru...* Tada je dijalog više razgovor nego što je ispitivanje. S jedne strane, pitanja upućena istraživačici pojačavaju prisustvo same istraživačice. S druge strane, istraživačica se povlači omogućujući čitateljki da stupi u dijalog sa ženom čija sećanja čita, da u sebi odgovori na postavljena pitanja, da kroz priču *druge* istražuje sebe. Uvođenjem čitateljke *sećanja* (kao treće sagovornice) dijalog oživljava nakon što je završen...

Odnos intervjuerke i sagovornice može se posmatrati kao svojevrstan antipodni odnos: intervjuerka sluša u sadašnjosti, sagovornica govori o prošlosti; intervjuerka ima posredan doživljaj onoga što čuje, sagovornica je proživela ono o čemu govori; intervjuerka je nosilac naučene (istorijske) istine, sagovornica ima svoju emocionalnu istinu; intervjuerka treba da se povuče, sagovornica treba da je u prvom planu; intervjuerka će povodom *druge* reći nešto o sebi (makar u protokolu), sagovornica će najčešće povodom sebe govoriti o drugima (ocu, suprugu, sinovima...); intervjuerka se saživljava sa sagovornicom (doživljava *drugu* kao jednu od mogućih sebe), sagovornica se sa vremenske distance seća sebe kao neke *druge* (mlađe, energičnije, ambicioznije, jače); ako sagovornicu ponese lirizam sećanja, intervjuerka (ili redaktorka) obuzdaće taj lirizam veštinom sažimanja; sagovornica je pod teretom prošlosti, u njoj su živa nasleđa predaka (reči, obećanja ili zaveti majci ili ocu), a intervjuerka se osvešćuje: *preci žive u nama*, ali ipak smo mi kormilari svojih brodoloma... Ovako postavljen odnos intervjuerke i sagovornice nije pretnja njihovom sadejstvu, naprotiv. Njihov dijalog može biti bahtinovski – iz razgovora obe izlaze obogaćene i promenjene.

Sećanja žena mogu biti *dijaloške biografije*, ali ona svakako nisu samo to. *Sećanja žena,* kao i sećanja uopšte, mogu biti ispovesti, svedočenja, usmeni memoari, usmeni dnevnici (u fragmentima)... Iz *sećanja* se mogu sakupiti zbirke porodičnih legendi, minijature rodoslova, zbirke anegdota, eseji o svakodnevici, zbirke izreka (verovanja, psovki ili uzrečica) jednog doba, isečci iz pisama (čak i onih nesačuvanih)... U svakom *sećanju* je makar zametak dramskog

zapleta. *Sećanja žena* mogu biti enciklopedije ili leksikoni manje znamenitih a podjednako važnih života. *Sećanja žena* opiru se jasnom žanrovskom određenju, ali su u njima jezgra različitih literarnih žanrova. Literarnost nije svojstvo knjiga koje oživljavaju *sećanja žena*, ali su brojni postupci literarizacije u tim knjigama.

Najopštiji naslov koji bi se mogao ispisati preko svih tomova ovakvih *sećanja* jeste *Životne priče žena*. Sintagma *životna priča* ima konotaciju trivijalnosti, čak i frivolnosti. Međutim, između korica *životnih priča* smeštena je sirova životnost. Time je trivijalnost naslova podvrgnuta ironizaciji – običnost jednog života postaje neobična za čitaoca naviknutog na senzacije. Manje uopšten naslov može nastati izmeštanjem jednog fragmenta iz razgovornog konteksta u literarni kontekst (kao što je slučaj sa ovom knjigom). Takav postupak nosi izvesnu dozu dadaizma – korice knjige jesu (ili treba da budu) ambijent literarnosti (Dišanova galerija), pa će samim tim razgovorni (neumetnički) fragment na njima i sam postati literaran. Takav postupak nije redak ni u naslovljavanju poglavlja knjige ili samih priča (*Dunavske Švabice*, *Žene sa Kosova: životne priče Albanki*). Na taj način se priči učitava poruka, daje joj se smisao ili moto – dobija se utisak literarnosti.

U knjizi *Pucanje duše* Janje Beč literarnosti (i potresnosti) doprinosi autorkin epilog na kraju svake priče. Priče Janje Beč zabeležene su u monološkoj formi, dijalog sa intervjuerkom javlja se samo u epilogu. Zanimljivo je da intervjuerkina neočekivana pojava u epilogu zapravo označava prestanak intervjuerkine ispitivačke uloge. Naime, u epilogu se intervjuerka nalazi pred nerešivim pitanjem svoje doskorašnje sagovornice kao pred Sfinginom zagonetkom, pa tako završena priča ostavlja utisak da se svet pred monstuoznošću istorije odavno survao u provaliju.

U funkciji literarnosti može biti i vešto sačinjen protokol stavljen ispred ili iza priče (*Ženski biografski leksikon, Sjećam se...*). Takav protokol je i svojevrstan okvir priče, on izlazi iz polja dokumentarnosti i zadire u literarnost. Priča je smeštena u intimni ambijent, dijalog je stavljen u kontekst događaja. Ponekad literarnosti doprinosi i narativni dar same sagovornice, a da li će taj dar ostati vidljiv zavisi od intervjuerkinog (redaktorkinog) *uobličenja*. Sasvim na polju literarnosti je knjiga sećanja Alen Polc – *Žena na frontu* koja se žanrovski može (a ne mora) odrediti kao romansirana ratna biografija. Ideja da se život izgovori u jednom dahu može sama po sebi biti literarna. U tom slučaju ne treba smetnuti s uma da je *izgovoreni život* samo jedna od mogućih varijanti proživljenog života. Ta mogućnost variranja, naslojavanja jedne varijante na drugu, pokazuje da je palimpsest jedini mogući oblik istine.

Mesto potpunog preklapanja *sećanja žena* i literarnosti leži u podudarnosti svrhe beleženja sećanja sa svrhom književnosti. *Sećanja žena* su u funkciji humanizacije istorije. Istorija je bezdušna – oslonjena na statistiku, ona s la-

koćom proždire regione, zemlje i kontinente ne osvrćući se na krik proždranog pojedinca. Da li je potrebno naglasiti da je istorija potpuno gluva za krikove žena (naviknutih na proždiranje)? S*ećanja žena* bila bi, kišovski rečeno: *pokušaj da se čovek razabere u klanici istorije, koja nije nikakva „učiteljica života," nego krik i bes*... Ona su, dakle, kao i književnost – u službi buđenja ljudske s(a)vesti. Andrićevski rečeno: *Možda je u tim pričanjima, usmenim i pisanim, i sadržana prava istorija čovečanstva, i možda bi se iz njih mogao bar naslutiti, ako ne i saznati, smisao te istorije*. Najzad, rikarduovski rečeno: *Bez prisustva literature smrt jednog deteta negde u svetu ne bi imala veći značaj od smrti neke životinje u klanici. Sećanja žena* – koliko god da se zaboravljanje čini blagoslovenim – jesu živi štit od istorijske nemani i nemarnosti (prema ljudskosti, a naročito prema ženskosti). Obznanjivanje *sećanja žena* neminovno budi uspavanu sposobnost empatije, pa se ženskost (pojavno izdeljena na Romkinje, Crnogorke, Jevrejke, Nemice, Albanke, Hrvatice, Muslimanke, Mađarice, Rusinke, Slovakinje, Srpkinje...) pojavljuje u svojoj jedinstvenoj suštini. *Sećanja žena* mogu se čitati kao traganje za suštinom Bića žene pod naslagama patrijarhata. Ili kao (zakasnelo) traganje za jedinstvom ispod ruševina sveta utemeljenog na razlikama...

U takvom traganju za ženom kao za Bićem prisutne su dvojnosti koje se graniče sa paradoksalnošću. Naime, otkrivanje žene pod naslagama istorije često je propraćeno sasvim suprotnim postupkom – prikrivanjem žene. Pojedinačno *sećanje žene* najčešće je naslovljeno ženinim imenom, godinom i mestom njenog rođenja, dok njeno prezime ostaje neobjavljeno (izuzetak su *Dunavske Švabice*, *Jevrejke govore*). S jedne strane, takav postupak pribegava anonimnosti i nalikuje modelu zaštite svedoka. Stoga se može učiniti da žena još uvek nije oslobođena – ako se njen potpuni identitet mora mistifikovati, ne znači li to da žena i dalje govori pod pretnjom, da strahuje od posledica (nedozvoljenog) istupanja u javnost? S druge strane, izostavljanje prezimena može se tumačiti kao opiranje patrijarhalnom modelu nasleđivanja i identifikacije po liniji očeva. Ili kao negiranje magister dixit autoritarnog modela – dovoljno je da žena bude samo Ana, Klara ili Vera, bez prezimena, titule ili zvanja, pa da se njenom svedočenju prizna važnost. U nekim slučajevima ženi se dodeljuje pseudonim. Upotreba pseudonima može se tumačiti kao prisustvo straha ili stida ili, naprotiv, kao odstupanje od *nomen est omen* principa – žena bi ostala ona koja jeste i kad bi je drugim imenom zvali (srpskim ili jevrejskim, svejedno). U nekim knjigama *sećanja*, žena se identifikuje imenom i početnim slovom prezimena (*Ženski biografski leksikon*) ili samo inicijalima (*Sjećam se...*). Doslednost modelu inicijala zahteva da se inicijalima beleže sva imena koja žena pomene u sećanju, što umnogome otežava praćenje same priče i veze među njenim akterima. Model inicijala je model bezličnosti. Međutim, takav model može se tumačiti kao kafkijanski, pa doprinosi sveopštoj slici apsurdnog položaja žene u patrijarhalnom lavirintu.

Beleženje *sećanja žena* kao istorije koja je paralelna muškoj istoriji (**his**tory) može upasti u zamku produbljavanja dualizma ženskost / muškost...:

intima	opštost
trač	(kvazi)naučnost
tiha ispovest	glasan govor
individualna istina	kolektivna (manipulativna) istina (istorija)
detaljnost	celovitost
usmeno	pisano
prolaznost (neobaveznost toka)	trajnost (krutost)
porodica	svet
o sebi *kroz drugog*	ja (ego)
...	...

Da bi se izbegla zamka dualizma, i ženski i muški princip moraju se sagledavati kroz fokus ljudskosti (Bića) i, uprkos protivurečnostima, palimpsest istine zahteva sadejstvo oba principa. S druge strane, valja postaviti pitanje da li su u *sećanjima žena* prisutnije žene ili muškarci...? Mnogo je priča u kojima žena povodom sebe govori *kroz drugog* ili *o drugom* (o ocu, bratu, mužu, deveru, sinu, rođaku, komšiji, drugu)... Često je žena koja se seća potpuno potisnuta, dok njena sećanja naseljavaju muškarci koji su usmeravali njen život. Čak i kada ti muškarci više nisu deo njenog okruženja, oni bivaju prisutni u svom odsustvu, njihova dominacija i dalje traje. U sećanjima na muškarce, transpozicija je jedno od čestih stilskih sredstava. Žene koje se sećaju partnera koji NIJE branio, tukao, pio, zahtevao, vikao... smatraju se privilegovanim. Istraživanje ženskosti kroz ženski govor o drugome samo je jedna od mogućih polaznih tačaka praćenja ženske mimikrije u patrijarhalnom ustrojstvu sveta, jedno od mogućih traženja svesti pod talogom verovanja i uverenja...

Kroz sećanja žena provejava orvelovska poruka: *Svi su jednaki, samo su muškarci 'jednakiji' od žena...*

Marijana Čanak

Literatura

- Almuli, Jaša (2005), *Jevrejke govore*, Signature, Beograd.
- Andrić, Ivo (2005), O priči i pričanju u: *Besede znamenitih Srba*, Teatar *Za*, Beograd, 339 – 343.
- Andrić, Ivo (1998), *Znakovi pored puta*, Kairos, Sremski Karlovci, 356.
- Beč, Janja (1997), *Pucanje duše*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji i Radio B92, Beograd.
- Blagojević, Marina (1992), Stavovi studenata o Romima: širok osmeh i zlatan zub, Miloš Macura i Aleksandra Mitrović ur. *Društveni položaj Roma*, SANU, Beograd.
- Bogdanić, Ana ur. (2005), *Usmene povijesti starijih Romkinja iz grada Rijeke*, Udruga žena Romkinja "Bolji život", Rijeka, 79.
- Bogdanić, Ana (2005), Multikulturno građanstvo i Romkinje u Hrvatskoj, Migracijske i etničke teme, Institut za migracije i narodnosti, Zagreb, god. 20, br. 4, 339-365.
- Dijanić, Dijana et al (2004), *Ženski biografski leksikon: Sjećanje žena na život u socijalizmu*, Centar za ženske studije, Zagreb.
- Ferkova, Antonija et al (2003), *Slovenky: životné príbehy Sloveniek vo Vojvodine,* Futura publikacije i Ženske studije i istraživanja, Novi Sad.
- Hawkesworth, Celia (2000), *Voices in the Shadows: Women and Verbal Art in Serbia and Bosnia*, CEUPRESS, Budapest.
- Ilić, Rozalija i Emilija Ilić (2002), *Običaji i tradicija Roma Kragujevca*, Romski informativni centar, Kragujevac.
- Jankov, Edita (2006), *Jevrejke: Životne priče žena iz Vojvodine*, Ženska sekcija Jevrejske opštine, Novi Sad.
- Jovanović, Danica (2004), *Iz srca naših Romkinja: život Romkinja u Banatu*, Udruženje "Rom", Novi Bečej.
- Kesić, Vesna et al (2003), *Žene obnavljaju sjećanja*, Centar za žene žrtve rata: deset godina poslije, Zagreb.
- Kestli, Elizabet (2002), *Žene sa Kosova: životne priče Albanki*, Futura publikacije i Ženske studije i istraživanja, Novi Sad.
- Kestli, Elizabet (2005), *Jazovi i mostovi: Prijateljstva pre i posle rata na prostoru bivše Jugoslavije*, Futura publikacije i Ženske studije i istraživanja, Novi Sad.
- Kiš, Danilo (2003), Buridanov magarac ili pisac u haosu sveta u: *Najlepši*

eseji Danila Kiša, Prosveta, Beograd, 114 – 116.
- Kiš, Danilo (2003), Između nade i beznađa u: *Najlepši eseji Danila Kiša*, Prosveta, Beograd, 117 – 119.
- Knežević, Srebrica (1982), Žene Roma i njihov smisao za adaptaciju u skladu sa ekonomskim promenama, *Etnološki pregled,* br. 17, Beograd, 279-293.
- Kovačević, Aleksandra et al (2004), *Sjećam se...: Međunarodni projekat Sjećanje žena o socijalizmu, traganje za identitetom*, ANIMA, Kotor.
- Kuzmanović, Bora (1992), Stereotipije o Romima i etnička distanca prema Romima, *Sociologija*, 34/1, Beograd, 119-126.
- Luci, Nita i Vjollca i Krasniqi (2006), *Politics of Remembrance and Belonging: Life Histories of Albanian Women in Kosova*, Center for Research and Gender Policy, Priština.
- Maluckov, Mirjana (1979), *Etnološka građa o Ciganima u Vojvdini*, Etnografski muzej, Novi Sad.
- Markov, Slobodanka (2001), *Kandidatkinje DOS-a iz Vojvodine*, Futura publikacije i Ženske studije i istraživanja, Novi Sad.
- Markov, Slobodanka (2005), *Žene u Srbiji – izazovi preduzetništva: Intervjui sa preduzetnicama*, Centar za preduzeće, preduzetništvo i menadžment, Novi Sad.
- Mitro, Veronika (2004), *Nevidljive: ljudska prava Romkinja u Vojvodini*, Futura publikacije i Ženske studije i istraživanja, Novi Sad.
- Mitro, Veronika i Marija Aleksandrović (2003), *Devica: da ili ne?* AB print publikacije, Novi Sad.
- Mitro, Veronika, Jelena Jovanović i Danica Šajin (2003), *Spremni za brak: da ili ne?* AB print publikacije, Novi Sad.
- Mitrović, Aleksandra (1990), *Na dnu: Romi na granici siromaštva*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd.
- Mršević, Zorica (2004), Romkinje između mita i (srbijanske tranzicije) stvarnosti, *Kruh i ruže*, Zagreb, br. 24, 13-17.
- Mršević, Zorica (2004), Parametri rodne analize romske zajednice u periodu tranzicije, *Prava čoveka*, Savezno ministarstvo za manjine, Beograd, vol. 3/ 3-4, 9-23.
- Polc, Alen (1994), *Žena na frontu: jedno poglavlje iz mog života*, Matica srpska, Novi Sad.
- Radović, Nadežda et al (2001), *Dunavske Švabice II*, Edicija ženski identiteti, LDIJ, Veternik.
- Savić, Svenka (1993), *Diskurs analiza*, Filozofski fakultet, Novi Sad.
- Savić, Svenka ur. (2001), *Vojvođanke (1917 – 1931): životne priče*, Futura publikacije i Ženske studije i istraživanja, Novi Sad.
- Savić, Svenka et al (2001), *Romkinje: biografije starih Romkinja u Vojvodi-*

ni, Futura publikacije i Ženske studije i istraživanja, Novi Sad.
- Savić, Svenka (2002), Žene iz manjinskih grupa u Vojvodini, *Bilten CMK*, Centar za multikulturalnost, Novi Sad.
- Savić, Svenka i Veronika Mitro (2004), Životne priče mladih Romkinja u: *Zbornik istraživačkih radova studenata Roma*, Centar za interaktivnu pedagogiju, Beograd.
- Savić, Svenka i Veronika Mitro (2006), *Vajdasági Magyar nők élettörténetel*, Futura publikacije i Ženske studije i istraživanja, Novi Sad.
- Savić, Svenka ur. (2007), *Romkinje 2*, Futura publikacije i Ženske studije i istraživanja, Novi Sad.
- Savić, Svenka ur. (2007), *Hrvatice, Bunjevke, Šokice*, Futura publikacijei Ženske studije i istraživanja, Novi Sad.
- Savić, Svenka (2007), Šta nam to potvrđuju grafiti ispisani po Vojvodini?, Marija Gajicki ur. *Govor mržnje i nacionalizam:uzroci i posledice*, "Vojvođanka" – regionalna ženska inicijativa, Novi Sad (u štampi).
- Slapšak, Svetlana (2001), Romkinje, *Ženske ikone XX veka*, Biblioteka XX vek, Beograd, 240-245.
- Tot, Marija et al (2003), *Рускиńї: животни приповедки*, Futura publikacije i Ženske studije i istraživanja, Novi Sad.
- Vidović, Marija (1993), Romkinje u naselju "Mali London" – Pančevo, Miloš Macura i Aleksandra Mitrović ur.*Društvene promene i položaj Roma,* SANU, Beograd, 155 -166.
- Žigmanov, Tomislav (2006), *Hrvati u Vojvodini: traganje za identitetom*, Hrvatska sveučilišna zaklada, Zagreb, 17-21.
- Žunić, Natalija (2002), Prava i položaj Romkinja, Dragoljub B. Đrđević,ur. *Romi na raskršću*, Niš, 164-168.

DODACI

Dodatak 1

Osnovna uputstva za vođenje saradničkog razgovora sa ženom

Imamo puno poverenja u ženu i u ono što ona priča. Žena mora biti sigurna da ništa neće biti upotrebljeno bez njene saglasnosti. Razgovor, ili njegov prepis, anoniman je: umesto imena žene može se upotrebiti neki inicijal ili neki drugi oblik šifre. Važno je da su tačni podaci: o rođenju - godina i mesto rođenja, zatim o istraživačici koja je razgovor snimila, transrkibovala i redigovala, datum i mesto snimanja razgovora. Kada žena ne želi da razgovara o nekim pitanjima, treba pokušati da je usmerimo na ono što nas interesuje sa stanovišta feminističkog pristupa životu i istoriji. Sve zavisi od toga koliko je svaka žena u stanju ne samo da priča o svom životu, nego da zajedno sa nama razmišlja o njemu. Nikada ne snimamo razgovore sa svojim majkama ili bakama, koje dobro poznajemo ili sa kojima živimo, ali možemo snimati razgovore sa prijateljicama i poznanicama. U protokolu treba navesti kako smo do žene došle, ko nas je na nju uputio, detaljnu genezu poznanstva i stepen prisnosti. U pitanja uvrstiti i ona koja niko pre nas toj ženi nije uputio, pitati za stvari koje, možda, nikome do sada nije rekla.

Šema razgovora

1. Porodica iz koje žena potiče: detinjstvo, vaspitanje, generacijske veze;
2. školovanje, profesija/profesije, ravnopravnost na poslu i u različitim periodima života;
3. partner, muž/muževi, ljubavni život, brak, seksualnost, pitanje kontracepcije (razvod... itd.);
4. deca: rađanje, materinstvo, porođajno odsustvo, vrtići, škola, dečje bolesti, razlike u vaspitanju muškog i ženskog deteta, primer oca ili majke u porodici;
5. materijalno stanje u porodici tokom godina, stambena situacija (stan/kuća), pitanje ravnopravnosti u porodici; domaćinstvo i svakodnevne brige (radni dani, praznici);
6. slobodno vreme: da li je žena uspela naći vremena za sebe, za kulturu, za prijatelje, važnije socijalne veze žene sa drugaricama, prijateljima i slično; kako je provodila praznike, vikende, godišnje odmore, raspuste; nega i briga o svom zdravlju;

7. javni ili politički život: učešće u njemu i refleksije o njemu, pre svega u vezi sa ratovima: II sv. rat i ratovi na prostorima poslednje Jugoslavije; neposredna poratna situacija: nacionalizacija, konfiskacija imovine, agrarna reforma, otkup žita; zatvaranje u logore pripadnika pojednih naroda, osuda kvislinga; podela postojećeg stambenog prostora; Informbiro (1948); uvođenje samoupravljanja pedesetih godina; uspon nove klase upravljača; definisanje politike nesvrstanosti; unutarprataijski i unutardržavni sukob sa A. Rankovićem; privredna reforma 1965; studentske demonstracije 1968; liberali 1971. i jačanje nacionalnih partijskih elita; ustavne promene 1974. i potiskivanje samoupravljanja; Titova smrt 1980; raspad zemlje i bratoubilački ratovi; sankcije međunarodne zajednice protiv Jugoslavije; kriza na Kosovu i intervencija NATO pakta u Jugoslaviji;
8. pitanje veroispovesti, uloga crkve;
9. šta se bitno u životu žene promenilo posle 1990;
10. ključni trenuci u životu: šta je najviše uticalo na život žene; najsrećniji i najgori period u životu žene (moguće krize), šta je žena želela kao devojčica da postigne u životu i šta joj se ispunilo, a šta nije, kako danas žena vidi sebe kao ženu u proteklih pedeset godina, a šta bi preporučila svojim kćerkama i unukama.

Pored ovih pitanja, mogu se postavljati i druga, u zavisnosti od lične priče žene (ukoliko istraživačica procenjuje da je to interesantno posmatrano iz ženskog ugla, na primer rad AFŽ-a u Jugoslaviji nakon II svetskog rata).

Etički kodeks priče

Budući da svaka istraživačica sama odlučuje o ženi koju bira i o dužini razgovora, potrebno je na prvom susretu objasniti ženama da imaju prava kontrole onoga što govore do kraja rada na materijalu. I kad se sve završi, žena može da kaže: "Ne želim da to bude objavljeno!" U tom slučaju njena priča ostaje u arhivi Projekta kao priča anonimne osobe.

Ženi ne postavljamo pitanja motivisana našom znatiželjom, poštuje se pravo žene da prećuti i ne kaže sve ono što zna, da iz njoj znanih razloga pruži delimičnu informaciju; za istraživačice je važno da dobiju sliku žene kakvu ona želi, ličnost žene opisanu jezikom, stilom, pomoćnom građom koju smatra relevantnom za vlastiti život.

Odnos istraživačice i žene koja priča je saradnički: istraživačice su autorke teksta, a žene sa kojima razgovaramo su autorke svojih života.

Dodatak 2
Osnovne informacije o dokumentovanju empirijskog materijala

Empirijski materijal u projektu sadrži audio-zapis, transkript, biogram, protokol i sažetak, a ponekad i video-zapis, fotografije, pisma, i druge dokumente važne za priču određene žene. Da bi ukupan materijal bio sistematizovan, neophodno je pridržavati se određenih pravila dokumentovanja svakog pojedinačnog materijala.

Dokumentovanje audio- zapisa

Na audio-kaseti na kojoj je snimljen intervju neophodno je naznačiti podatke o ženi koja je intervjuisana, osobi koja je intervju vodila i snimala i mestu i datumu snimanja. Na audio-kaseti (na strani A, na strani B, i na omotu audio-kasete) navedeno je ime žene koja je intervjuisana (pseudonim ili samo inicijali, kako se sa ženom dogovori istraživačica) i u zagradi godina rođenja, na primer:

Milosava (1928)

zatim ime i prezime osobe koja je intervju vodila i snimala, na primer:

snimanje: Zdravka Jelačić

i na kraju datum i mesto snimanja, na primer:

datum i mesto snimanja: 9. 1. 2002, Vrbas

Transkripcija

Transkript je pisani oblik (tekst) nekog audio-zapisa. Način na koji je transrkipt organizovan odražava našu teorijsku poziciju u odnosu na govoreni i razgovorni jezik. Otuda je transkript u ovom projektu jedan od mogućih načina pretakanja govorenog u pisani vid jezika.

Audio-zapis transkribuje se u pisanu formu u tekst procesoru WORD for Windows. Format dokumenta u koji se transkript unosi je sledeći:

font – Times New Roman (za jezik na kom je intervju – srpski, hrvatski, mađarski, slovački i sl.)

veličina slova – 12 pti

prored - 1,5

margine – gornja: 2,5 cm i donja, leva i desna: 2 cm.

numeracija stranica – desni donji ugao

Pre nego što se pristupi transkribovanju audio-zapisa, navode se određeni podaci o ženi koja je intervjuisana, o istraživačici i mestu i vremenu snimanja.

Na samom počeku stoji ime žene boldovano (pseudonim ili samo inicijali, kako se sa ženom dogovori istraživačica), godina rođenja u zagradi i mesto rođenja. Na primer:

Zlata *(1928), Novi Sad*

U novom redu stoje podaci o osobi koja je snimala, transkribovala i redigovala tekst. To može biti ista osoba, pa je onda informacija o istraživačici u jednom redu:

Snimanje, transkripcija, redakcija: Biljana Sikimić

Najčešće tri osobe podele poslove i onda je za svaki segment rada informacija u novom redu:

Snimanje: Biljana Sikimić

Transrkipcija: Sara Savić

Redakcija: Svenka Savić

U novom redu sledi informacija o vremenu i mestu snimanja:

Snimano: 21. januara 2002. u Draginom stanu.

Posle osnovnih informacija - dva reda prazno pa sledi transkript samog intervjua koji počinje pitanjem. Sva pitanja istraživačice su boldovana (masna slova), uvučena za dva slovna mesta. Posle pitanja, dva prazna reda i zatim sledi tekst odgovora. Odgovori počinju crticom (počinje upravni govor) i takođe su uvučeni za dva slovna mesta. Ako žena ima nekoliko celina u istom odgovoru, onda novi paragraf ne počinje novom crticom. Crtica znači samo da žena govori. Novi paragraf je samo uvučen za dva slovna mesta.

Ako se citiraju nečije reči, stave se dve tačke, jedno mesto razmaka, crtica, pa razmak (ne znaci navoda). Na primer:

Jela mi kaže: - Nećeš ići kući.

Ukoliko je u tekstu neka pesma ili navođenje drugih reči to treba dati kurzivom ili na neki drugi način obeležiti da to nije autorkin govor. Ako treba da se u tekstu navede ili obeleži situacija, stavlja se u zagradu kurzivom. Na primer:

– Ja sam dobro (*smeje se*).

Na kraju teksta transkripta nalazi se potpis osobe koja je tekst unosila i datum završavanja transkripta, kao i informacija o tome da li je žena odobrila ili ne tekst za štampu uz njen potpis.

Transkript treba snimiti na disketu na kojoj je ime dokumenta, ime žene, godina rođenja (u zagradi) i mesto rođenja. Na primer:

Zlata(1928)NoviSad.doc

Biogram, protokol i sažetak

Biogram, protokol i sažetak unose se u tekst procesor u istom formatu kao i transkript svaki u zasebnom dokumentu i sa sadržajem transparentnim u naslovu, na primer:

BiogramZlata(1928)NoviSad.doc
SazetakZlata(1928)NoviSad.doc
ProtokolZlata(1928)NoviSad.doc

U slučaju da saradnica prikupi i drugu vrstu materijala, o načinu dokumentovanja toga materijala biće informisana na konsultacijama.

Tabela 1a. PODACI O INTERVJUISANIM ŽENAMA: 1900 - 1980.
Životne priče žena: *A što ću ti ja jadna pričat...*

Red. br.	Ime	Godina rođenja	Mesto rođenja	Mesto stanovanja +	Obrazovni nivo +	Zanimanje	Broj dece	Bračni status +	Datum snimanja
DEKADA 1900 - 1909.									
1.	Ljubica*	1908.	Sremski Karlovci	Sremski Karlovci	osnovna škola	poljoprivrednica	3	udovica	25. 8. 2008.
DEKADA 1910 – 1919.									
2.	Mara✞	1915.	Čurug	Novi Sad	Ženska građ. šk.	poštarka	-	neudata	9. 2. 2002.
3.	Marica	1919.	Kać	Novi Sad	Zanatska šk.	modistkinja	2	udovica	april 2005.
4.	Anica	1919.	Kamnica	Novi Sad	Muzička akademija	operska pevačica	1	udovica	10. 7. 2005.
5.	Stanislava	1919.	Ljubljana	Novi Sad	Akademija prim. umetnosti	kostimografkinja	1	udata	jun 2005.
6.	Slobodanka ✞	1919.	Prokuplje	Niš	Zanatska šk.	krojačica	1	udovica	2001.
DEKADA 1920 – 1929.									
7.	Zaga✞	19??	Doljani	Surčin	bez škole	poljoprivrednica	3	udovica	1999.
8.	Ani*	1920.	Sarajevo	Novi Sad	Farmaceutski fak. (spec.)	farmaceutkinja	1	udovica	11. 2. 2002.
9.	Draga	1920.	Gračac	Stepanovićevo	4 razr. o. š.	domaćica	2	udovica	3. 1. 2002.
10.	Milica	1921.	Široka Kula	Novi Sad	SSS	službenica	1	razvedena	24. 4. 2002.
11.	Draga	1922.	Štubik	Štubik	bez škole	domaćica	2	udata	17. 1. 2000.
12.	Zlata*	1922.	Trebinje	Sarajevo	Filozofski fak.	prof. univerziteta	2	udata	3. 9. 2008.
13.	Melanija ✞	1924.	Novi Sad	Novi Sad	Filozofski fak.	prof. univerziteta	3	razvedena	16. 11. 2005.
14.	Olga*	1925.	Banatsko Aranđelovo	Novi Sad	Glumačka škola	glumica	1	udata	4.1.2002.

15.	Maruška	1926.	Danilov-grad	Kotor	mala matura	službenica	3	udovica	januar 2002.
16.	Vera*	1927.	Novi Sad	Novi Sad	gimnazija	službenica	1	udovica	19. 2. 2002.
17.	Milosava ✞	1928.	Tupane	Vrbas	5 razreda o.š.	poljoprivrednica	-	razvedena	9. 1. 2002.
18.	Novka	1928.	Bodožišta	Surčin	4 razr. o. š.	nadničarka	1	razvedena	1998.
19.	Danica	1929.	Pernoj	Surčin	2 razr. o. š.	poljoprivrednica	2	udovica	1999.
DEKADA 1930 – 1939.									
20.	Milena	1930.	Kotraža	Dobrača	4 razr. o.š.	pesnikinja	1	udata	februar 2002.
21.	Živka	1930.	Ljubovija	Surčin	bez škole	poljoprivrednica	1	razvedena	1999.
22.	Milica	1931.	Rore	Banatski Despotovac	bez škole	poljoprivrednica	2	udata	
23.	Rada	1931.	Očestovo	Surčin	4 razr. o.š.	poljoprivrednica	-	neudata	1999.
24.	Beba	1933.	Zaječar	Beograd	SSS	kozmetičarka	2	udovica	februar 1999.
25.	Dana	1933.	Seča Reka	Užice	3 razreda o.š.	domaćica	1	udovica	februar 2002.
26.	Zorica	1934.	Užice	Beograd	studirala romanske jezike	službenica	2	udovica	3. 1. 2002.
27.	Nejra✞	1935.	Bugojno	Sarajevo	viša upravna	službenica	2	razvedena	1999.
28.	Milica	1935.	-	Temerin	bez škole	radnica	3	udata	26. 5. 2002.
29.	Tereza*	1935.	Ulcinj	Kotor	Učiteljski fakultet	profesorka	2	udovica	januar 1999.
30.	Milena	1936.	Gacko	Surčin	3 razr. o.š.	domaćica	3	udata	1999.
31.	Štefa*	1938.	Đelekovac	Beograd	gimnazija	pesnikinja	2	udovica	19.1.2002.
32.	Vera	1938.	Zagreb	Novi Sad	Pedagoški fak.	pedagoškinja	2	udata	7. 8. 2002.
33.	Kornelija*	1939.	Petrova-radin	Petrova-radin	SSS	službenica	2	udata	27.2; 14. i 19.3. 2002.
34.	Marija*	1939.	Subotica	Novi Sad	Pravni fak.	pravnica	2	udata	7. 2. 2002.

DEKADA 1940 – 1949.									
35.	Leila	1941.	Travnik	Beograd	Pravni fakultet	advokatkinja	2	udata	6. 9. 2004.
36.	Ljubica	1941	Odžak	Kruševac	Ekonomski fak.	ekonomistkinja	2	udata	9. 10. 2002.
37.	Nada	1941.	Sarajevo	Sarajevo	Filozofski fak.	prof. univerziteta	2	udata	17. 3. 2006.
38.	Fuada	1942.	Sarajevo	Novi Sad	Ekonomski fak.	prof. univerziteta	2	udata	11. 8. 2004.
39.	Sonja	1942.	Žirci	Beograd	Građevinski fak. i Ekonomski fak.	građevinska inženjerka	1	udata	17. 9. 2001.
40.	Jasenka	1946.	Zagreb	Zagreb	Filozofski fak.	prof. univerziteta	1	razvedena	5. 6. 2008.
41.	Mira	1946.	Subotica	Subotica	Pravni fakultet	advokatkinja	2	udata	3. 2. 2006.
42.	Olga	1946.	Novi Sad	Novi Sad	Prirodno-matematički fak.	prof. univerziteta	–	neudata	4. 8. 2003.
43.	Ana ✞	1947.	Bački Petrovac	Kulpin	Muzička akademija	nastavnica muzičkog	2	udata	4. 12. 2005.
44.	Slobodanka	1947.	Beograd	Beograd	Filološki fak.	prof. univerziteta	2	udata	6.1. 2002. 2.9.2003.
45.	Olga	1948.	Štrpci	Novi Sad	Filozofski fak.	pedagoškinja	1	razvedena	30. 7. 2003.
46.	Ana	1949.	Sombor	Novi Sad	Medicinski fak.	lekarka	-	neudata	21. 8. 2006.
DEKADA 1950 – 1959.									
47.	Milica	1951.	Novi Sad	Beč	Filozofski fak. (mr)	profesorka srpskog jez.	-	neudata	26. 8. 2002.
48.	Stoja	1951.	Krepčin na Uni	Jakovo	osnovna škola	radnica	2	udata	1999.
49.	Klara	1953.	Subotica	Budimpešta	Filološki fak.	prof. univerziteta	1	udata	11. 10. 2006.
50.	Zlata	1953.	Kragujevac	Kragujevac	3 razr. srednje šk.	domaćica	2	udata	17. 1. 2002.
51.	Kristina*	1954.	N. Miloševo	Zrenjanin	SSS	frizerka	2	razvedena	23. 2. 2002.

52.	Marija	1954.	Odžaci	Odžaci	Medicinski fak.	lekarka	3	udata	4. 2. 2004.
53.	Zorica	1954.	Zemun	Beograd	Pravni fakultet	prof. univerziteta	-	neudata	9. 11. 2002.
54.	Olgica	1956.	Zrenjanin	Zrenjanin	Farmaceutski fak.	farmaceutkinja	2	razvedena	29. 2. 2004.
55.	Aranka	1957.	Mali Iđoš	Mali Iđoš	bez škole	pevačica	2	razvedena	2. 8. 2008.
DEKADA 1960 - 1969.									
56.	Verica*	1960.	Feketić	Vrbas	Filozofski fak. apsolventkinja	preduzetnica (tkalja)	5	udata	2006.
DEKADA 1970 - 1979.									
57.	Refika	1970.	Niš	Niš	Filozofski fak.	prof. srpskog jez.	-	neudata	maj 2007.
58.	Vesna*	1970.	Beograd	Beograd	Saobraćajna škola	službenica	-	neudata	jun 2002.
DEKADA 1980 – 1989.									
59.	Marta	1980.	Novi Sad	Novi Sad	Škola za odrasle	-	-	neudata	21. 9. 2001.

Napomene:

1. + U Tabeli 1a. odnosi se na trenutak snimanja priče.
2. * Priče sa ovim znakom nalaze se u dokumentaciji *Ženskih studija*

Tabela 1b. DOKUMENTACIONI PODACI O ŽIVOTNIM PRIČAMA: 1900 - 1980.
Životne priče žena: *A što ću ti ja jadna pričat...*

Red. br.	Ime	Godina rođenja	Mesto rođenja	Snimanje	Transkripcija	Redakcija	Lektura
DEKADA 1900 - 1909.							
1.	Ljubica*	1908.	Sremski Karlovci	Marija Vojvodić	Marija Vojvodić	Svenka Savić	
DEKADA 1910 – 1919.							
2.	Mara✞	1915.	Čurug	Sara Savić-Jevđenić	Sara Savić-Jevđenić	Svenka Savić	Mirjana Jocić
3.	Marica	1919.	Kać	Agneza Petruševski	Agneza Petruševski	Svenka Savić	
4.	Anica	1919.	Kamnica	Svenka Savić	Veronika Mitro	Svenka Savić	Mirjana Jocić
5.	Stanislava	1919.	Ljubljana			Svenka Savić	Mirjana Jocić
6.	Slobodanka✞	1919.	Prokuplje	Dragana Mitrović	Sara Savić-Jevđenić	Svenka Savić	
DEKADA 1920 – 1929.							
7.	Zaga✞	19??	Doljani	Ljiljana Vuletić	Ljiljana Vuletić	Svenka Savić	Mirjana Jocić
8.	Ani*	1920.	Sarajevo	Ljiljana Lepuša	Tatjana Lepuša		
9.	Draga	1920.	Gračac	Nataša Vavan	Nataša Vavan	Svenka Savić	Mirjana Jocić
10.	Milica	1921.	Široka Kula	Milena Rajić	Zorica Radić i Veronika Mitro	Svenka Savić	Mirjana Jocić
11.	Draga	1922.	Štubik	Biljana Sikimić	Biljana Sikimić	Svenka Savić	Mirjana Jocić
12.	Zlata*	1922.	Trebinje	Svenka Savić	Marija Vojvodić	Svenka Savić	Mirjana Jocić
13.	Melanija ✞	1924.	Novi Sad	Svenka Savić	Veronika Mitro	Svenka Savić	Mirjana Jocić
14.	Olga*	1925.	Banatsko Aranđelovo	Ljiljana Lepuša-Paripović	Ljiljana Lepuša-Paripović		
15.	Maruška	1926.	Danilovgrad	Svenka Savić	Sara Savić-Jevđenić	Svenka Savić	Mirjana Jocić
16.	Vera*	1927.	Novi Sad	Milena Mrvica	Milena Mrvica		

17.	Milosava ✞	1928.	Tupane	Zdravka Jelačić	Marijana Bašić	Svenka Savić	Mirjana Jocić
18.	Novka	1928.	Bodožišta	Ljiljana Vuletić	Ljiljana Vuletić	Svenka Savić	Mirjana Jocić
19.	Danica	1929.	Pernoj	Ljiljana Vuletić	Ljiljana Vuletić	Svenka Savić	Mirjana Jocić
DEKADA 1930 – 1939.							
20.	Milena	1930.	Kotraža	Olivera Tomić	Olivera Tomić	Svenka Savić	Mirjana Jocić
21.	Živka	1930.	Ljubovija	Ljiljana Vuletić	Ljiljana Vuletić	Svenka Savić	Mirjana Jocić
22.	Milica	1931.	Rore	Nataša Vavan	Nataša Vavan	Svenka Savić	Mirjana Jocić
23.	Rada	1931.	Očestovo	Ljiljana Vuletić	Ljiljana Vuletić	Svenka Savić	Mirjana Jocić
24.	Beba	1933.	Zaječar	Ljiljana Vuletić	Ljiljana Vuletić	Svenka Savić	Mirjana Jocić
25.	Dana	1933.	Seča Reka	Svenka Savić	Sara Savić-Jevđenić	Svenka Savić	Mirjana Jocić
26.	Zorica	1934.	Užice	Ivana Pantelić	Ivana Pantelić	Svenka Savić	Mirjana Jocić
27.	Milica	1935.		Marija Mladenov	Marija Mladenov	Svenka Savić	
28.	Nejra✞	1935.	Bugojno	Lejla Šestić	Lejla Šestić	Svenka Savić	Mirjana Jocić
29.	Tereza*	1935.	Ulcinj	Radojka Vukčević	Radojka Vukčević	Svenka Savić	
30.	Milena	1936.	Gacko	Ljiljana Vuletić	Ljiljana Vuletić	Svenka Savić	Mirjana Jocić
31.	Štefa*	1938.	Đelekovac	Biljana Stanković	Bojan Živković	Svenka Savić	
32.	Vera	1938.	Zagreb	Svenka Savić	Svenka Savić	Svenka Savić	Mirjana Jocić
33.	Kornelija*	1939.	Petrovaradin	Branka Dačević	Branka Dačević	Svenka Savić	
34.	Marija*	1939.	Subotica	Milica Bracić	Milica Bracić	Svenka Savić	
DEKADA 1940 – 1949.							
35.	Leila	1941.	Travnik	Svenka Savić	Veronika Mitro	Svenka Savić	Mirjana Jocić
36.	Ljubica	1941.	Odžak	Svenka Savić	Marija Vojvodić	Svenka Savić	Mirjana Jocić
37.	Nada	1941.	Sarajevo	Svenka Savić	Marija Vojvodić	Svenka Savić	Mirjana Jocić
38.	Fuada	1942.	Sarajevo	Svenka Savić	Veronika Mitro	Svenka Savić	Mirjana Jocić
39.	Sonja	1942.	Kolašin	Gordana Stojaković	Marijana Čanak	Svenka Savić	Mirjana Jocić

40.	Jasenka	1946.	Zagreb	Svenka Savić	Marija Vojvodić	Svenka Savić	Mirjana Jocić
41.	Mira	1946.	Subotica	Svenka Savić	Marija Vojvodić	Svenka Savić	Mirjana Jocić
42.	Olga	1946.	Novi Sad	Svenka Savić	Snežana Pantić	Svenka Savić	Mirjana Jocić
43.	Ana✞	1947.	Bački Petrovac	Milijana Trivanović	Milijana Trivanović	Svenka Savić	Mirjana Jocić
44.	Slobodanka	1947.	Beograd	Svenka Savić	Marija Vojvodić	Svenka Savić	Mirjana Jocić
45.	Olga	1948.	Štrpci	Svenka Savić	Svenka Savić	Svenka Savić	Mirjana Jocić
46.	Ana	1949.	Sombor	Svenka Savić	Marija Vojvodić	Svenka Savić	Mirjana Jocić
DEKADA 1950 – 1959.							
47.	Milica	1951.	Novi Sad	Svenka Savić	Marija Vojvodić	Svenka Savić	Mirjana Jocić
48.	Stoja	1951.	Krepčin na Uni	Ljiljana Vuletić	Ljiljana Vuletić	Svenka Savić	Mirjana Jocić
49.	Klara	1953.	Subotica	Svenka Savić	Marija Vojvodić	Svenka Savić	Mirjana Jocić
50.	Zlata	1953.	Kragujevac	Olivera Tomić	Olivera Tomić	Svenka Savić	Mirjana Jocić
51.	Kristina*	1954.	Novo Miloševo	Milica Bracić	Milica Bracić	Svenka Savić	Mirjana Jocić
52.	Marija	1954.	Odžaci	Svenka Savić	Veronika Mitro	Svenka Savić	Mirjana Jocić
53.	Zorica	1954.	Zemun	Svenka Savić	Veronika Mitro	Svenka Savić	Mirjana Jocić
54.	Olgica	1956.	Zrenjanin	Svenka Savić	Veronika Mitro	Svenka Savić	Mirjana Jocić
55.	Aranka	1957.	Mali Iđoš	Svenka Savić	Marija Vojvodić	Svenka Savić	
DEKADA 1960 - 1969.							
56.	Verica*	1960.	Feketić	Svenka Savić	Marija Vojvodić	Svenka Savić	
DEKADA 1970 - 1979.							
57.	Refika	1970.	Niš	Svenka Savić	Marija Vojvodić	Svenka Savić	
58.	Vesna*	1970.	Beograd	Milica Ružičić	Milica Bracić	Svenka Savić	Mirjana Jocić
DEKADA 1980 – 1989.							
59.	Marta	1980.	Novi Sad	Svenka Savić	Čarna Ćosić✞	Svenka Savić	Mirjana Jocić

Tabela 2a. DOKUMENTACIONI PODACI O ŽIVOTNIM PRIČAMA
VOJVOĐANKE (1917 – 1931): životne priče

Red. br.	Ime	Godina rođenja	Mesto rođenja	Snimanje	Transkripcija	Redakcija	Lektura
DEKADA 1910 – 1919.							
1.	Evica	1917.	Sremski Karlovci	Dajana Mandžo	Dajana Mandžo	Svenka Savić	Mirjana Jocić
2.	Vesela	1919.	Radanovci	Slavica Mamuzić	Slavica Mamuzić	Svenka Savić	Mirjana Jocić
DEKADA 1920 – 1929.							
3.	Juliijana	1920.	Šatrinci	Gabrijela Miškić	Gabrijela Miškić	Svenka Savić	Mirjana Jocić
4.	Olja	1920.	Novi Kneževac	Svenka Savić	Sara Savić - Jevđenić	Svenka Savić	Mirjana Jocić
5.	Ana	1921.	Pančevo	Svenka Savić	Veronika Mitro	Svenka Savić	Mirjana Jocić
6.	Magda	1922.	Senta	Svenka Savić	Veronika Mitro	Svenka Savić	Mirjana Jocić
7.	Katica	1922.	Golubinci	Sara Savić - Jevđenić	Sara Savić - Jevđenić	Svenka Savić	Mirjana Jocić
8.	Lidija	1922.	Petrovaradin	Svenka Savić	Veronika Mitro	Svenka Savić	Mirjana Jocić
9.	Pavica	1923.	Perlez	Svenka Savić	Veronika Mitro	Svenka Savić	Mirjana Jocić
10.	Greta	1924.	Novi Sad	Svenka Savić	Sara Savić - Jevđenić	Svenka Savić	Mirjana Jocić
11.	Živka	1924.	Futog	Snežana Keco	Snežana Keco	Svenka Savić	Mirjana Jocić
12.	Milica	1926.	Kać	Gordana Štrbac	Gordana Štrbac	Svenka Savić	Mirjana Jocić
13.	Elza	1926.	Novi Sad	Svenka Savić	Svenka Savić	Svenka Savić	Mirjana Jocić
14.	Margita	1927.	Novi Sad	Đerđi Erdeš	Đerđi Erdeš	Svenka Savić	Mirjana Jocić
15.	Anđelka	1927.	Novi Sad	Svenka Savić	Sara Savić - Jevđenić	Svenka Savić	Mirjana Jocić
16.	Danka	1929.	Bačka Palanka	Melanija Damjan	Melanija Damjan	Svenka Savić	Mirjana Jocić
17.	Mirjam	1929.	Sombor	Svenka Savić	Svenka Savić	Svenka Savić	Mirjana Jocić
DEKADA 1930 – 1939.							
18.	Bogdanka	1930.	Begeč	Zorana Šijački	Zorana Šijački	Svenka Savić	Mirjana Jocić
19.	Mira	1931.	Bukovac	Maja Vasić	Maja Vasić	Svenka Savić	Mirjana Jocić

Tabela 2b. PODACI O INTERVJUISANIM ŽENAMA

VOJVOĐANKE (1917 – 1931): životne priče

Red. Br.	Ime	Godina rođenja	Mesto rođenja	Mesto stanovanja +	Obrazovni nivo +	Zanimanje	Broj dece	Bračni status +	Datum snimanja
DEKADA 1910 – 1919.									
1.	Evica	1917.	Sremski Karlovci	Sremski Karlovci	5 razr. o. š.	poslužiteljka	2	udovica	decembar 1999.
2.	Vesela	1919.	Radanovci	Subotica	SSS	časna sestra	-	-	maj 2001.
DEKADA 1920 – 1929.									
3.	Juliijana	1920.	Šatrinci	Beška	4 razr. o. š.	domaćica	2	udovica	maj 2001.
4.	Olja✞	1920.	Novi Kneževac	Novi Sad	visoka	službenica	1	razvedena	19. jun 2001.
5.	Ana	1921.	Pančevo	Novi Sad	osnovna šk.	domaćica	2	udata	28. 11. 1998.
6.	Magda✞	1922.	Senta	Novi Sad	SSS	književnica	2	razvedena	11. 1. 1999.
7.	Katica	1922.	Golubinci	Petrovaradin	4 razr. o. š.	poljoprivrednica	2	udovica	maj 2000.
8.	Lidija	1922.	Petrovaradin	Novi Sad	visoka (mr)	profesorka	-	udovica	maj 1999.
9.	Pavica✞	1923.	Perlez	Novi Sad	visoka	prof. univerziteta	3	udovica	7. 1. 1999.
10.	Greta	1924.	Novi Sad	Sarajevo	visoka	arhitektkinja	2	udata	septembar 2000.
11.	Živka✞	1924.	Futog	Futog	osnovna šk.	poljoprivrednica	2	udovica	april 2001.
12.	Milica	1926.	Kać	Titel	6 razr. o.š.	poljoprivrednica	3	udata	april 2000.
13.	Elza	1926.	Novi Sad	Novi Sad	SSS	službenica	3	udovica	27. 7. 2000.
14.	Margita	1927.	Novi Sad	Novi Sad	6 razr. o. š.	domaćica	1	udovica	12.4.2001.
15.	Anđelka	1927.	Novi Sad	Novi Sad	visoka (dr)	prof. univerziteta	1	udovica	februar 2001.
16.	Danka	1929.	Bačka Palanka	Kovin	bez škole	radnica	1	udovica	oktobar 1999.
17.	Mirjam	1929.	Sombor	Kikinda	SSS	službenica	1	udovica	mart 2000.
DEKADA 1930 – 1939.									
18.	Bogdanka	1930.	Begeč	Novi Sad	visoka	slikarka	-	udovica	maj 2001.
19.	Mira	1931.	Bukovac	Bukovac	4. raz. o.š.	poljoprivrednica	2	udovica	septembar 2000.

Napomena:

+ Znak označava stanje na dan snimanja.

Spisak svih saradnica i saradnika na projektu *Životne priče žena*

1. Aleksandrović Marija
2. Bracić Milica
3. Čonka Aron
4. Čor Agneš
5. Čor Ana
6. Ćurčin Ivana
7. Dačević Branka
8. Damjan Melanija
9. David Čila
10. Dimitrov Stanka
11. Dragin Ankica
12. Džudžar Karolina
13. Ember-Vlajić Valerija
14. Erdeš-Kavečan Đerđi
15. Ferko Antonia
16. Gušić Bojana
17. Hardi Kovačević Irina
18. Hodolič Jarmila
19. Jaško Ana
20. Jelačić Zdravka
21. Jovanović Danica
22. Jovanović Danijela
23. Jovanović M. Jelena
24. Jovanović T. Jelena
25. Jovanović Slađana
26. Keco Snežana
27. Knežević Ranka
28. † Komaromi Marija
29. Lepuša Ljiljana
30. Lukovnjak Suzana
31. Mandžo Dajana
32. Mamuzić Slavica
33. Medić-Vujanić Bojana
34. Mitrović Dragana
35. Miškić Gabrijela
36. Mitro Veronika
37. Mladenov Marija
38. Mrvica Milena
39. Novaković Danica
40. Oreščanin Alenka
41. Osmanović Zajda
42. Pantelić Ivana
43. Pap Gabrijela
44. Petruševski Agneza
45. Rajić Milena
46. Ružičić Mima Milica
47. Sabo Judit
48. Savić Sara
49. Savić Svenka
50. Savić Žarko
51. Senderak Slavica
52. Sikimić Biljana
53. Simeunović Marina
54. Stanimirov-Veriš Nina
55. Stanković Biljana
56. Stojaković Gordana
57. Stojković Tamara
58. Strugar-Varga Ivana
59. Šestić Lejla
60. Šijački Zorana
61. Štrbac Gordana
62. Tomić Olivera
63. Tot Marija
64. Tot-Štanjo Gizela
65. Trivanović Milijana
66. Vasić Maja
67. Vavan Nataša
68. Vojvodić Marija
69. Vukčević Radojka
70. Vuletić Ljiljana
71. Živković-Tarka Ljiljana

Graditeljke

DEKADA 1910 – 1919.

Mara (1915), Čurug

Kažite mi nešto o Vašem detinjstvu.

– Rođena sam devetsto petnajste godine, sedmog novembra, u Čurugu. Imala sam mater Julku, oca Mladena i sestre: Ružu, Katu i Smilju – pre mene rođene. Ja sam najmlađa od četiri sestre. Znam da je moja mama morala nas četir hraniti, otac je bio u ratu, ja njega uopšte ne mogu da se setim, ne znam da l sam ga ikada videla. Bila sam dete od tri godine kad je bolestan došao kući iz rata osamnajste godine i kad je umro. A moja mama je ostala sa nas četiri, zasukala rukave i počela raditi. Bila je krojačica, šila je kome god je trebalo. Svako je dolazio kod nje, jer ona je bila takva da su je svi poštovali kao jednu vrednu radnicu i sve je lepo radila.

Gde ste živeli?

– U Čurugu smo živeli sve do dvadeset sedme godine, kada sam ja pošla u gimnaziju. Mi smo tada u selu imali šest razreda osnovne škole. Bezbrižno sam živela sve do dvadeset i druge godine kada sam pošla u školu. Završila sam pet razreda osnovne škole u Čurugu. Kad sam završila četvrti, moja mama je kazala: – Ajde, neka ide još jednu godinu, biće ozbiljnija... Kad sam završila i peti razred, moja mama je imala dve devojke kojima je stalno šila, pa su se one u međuvremenu udale i preselile u Vrbas. One su onda nju pozivale da dođe tamo da im šije u stanu, pogotovo kad su dobile decu. Zato smo se mi preselile u Vrbas. Tamo me je mama upisala u gimnaziju. Smilja je već bila zaposlena u pošti u Gospođincima, a Kata je bila s njom. Smilja je završila školu i prvo je radila u pošti u Čurugu, posle toga je otišla u Gospođince, 211111i onda su ona i Kata tamo živele zajedno.

Kolika je bila razlika u godinama između vas sestara?

– Između Smilje i mene je šest godina razlike. Ruža je najstarija i ona se sa sedamnajst godina već udala. Kata je rođena osme godine, Smilja devete, a ja petnajste. Ja sam celog života najviše bila vezana za Smilju.

Kako je bilo u Vrbasu kad ste se preselile?

– Mama me je upisala i gimnaziju. Kad je otišla na šećeranu da šije tim gospođama, one su na nju vršile pritisak – zašto me je dala u gimnaziju kad sam mogla ići u Žensku građansku školu, jer u gimnaziji ima i muškaraca. Govorile su mami: – Izvadite vi nju iz gimnazije, prebacite je u Žensku građansku školu. Ona je to i uradila. Tamo je nastava bila na nemačkom jeziku, pa mi je u početku bilo malo teško. Posle mi je bilo dobro jer sam naučila jezik.

Mama Vas nije pitala da li želite da pređete u tu školu, ona je to sama rešila?

– Pitala me je, ja sam pristala. Nisam odustala, ni odbijala ništa. E sad, mama je i dalje šila i nekim drugim ženama – ujutru je odlazila, a uveče se vraćala. Bila sam uglavnom ceo dan sama. Mama nije išla svaki dan da radi, nekad je ostajala kod kuće da šije, pogotovo nedeljom. Imale su one decu, pa je mama naročito za decu upotrebljavala svu svoju krojačku veštinu, deca su bila jako lepo udešena.

Tri godine sam išla u Žensku građansku školu, a onda se škola zatvorila jer je u četvrtom razredu bilo svega nas devet učenica. Nisam završila tu školu u Vrbasu nego sam došla u Novi Sad kod starije sestre Ruže koja se udala u Novom Sadu. Mama je posle prešla u Gospođince, jer se tamo Kata udala, da joj pomaže oko dece. Tako smo se razdvojile.

Kad sam završila školu u Novom Sadu, i ja sam u došla Gospođince. Kata je položila poštarski ispit, mislim trideset druge godine. A mi smo se nekako dogovorile, tu su još bile Smilja i Kata i mama, da ja idem dalje u Učiteljsku školu. One su sve radile, ja sam mogla dalje da se školujem jer su sestre rekle da će me izdržavati. Te godine sam se preko leta spremala za prijemni ispit. Ali mama tada više nije šila, počela je poboljevati – srce, noge...

Kad sam trebala da položim prijemni ispit za Učiteljsku, došla sam u Novi Sad. Čekali smo dugo u hodniku, bilo nas je možda oko dvadeset. Kad je jedan profesor izašao, neke su se pobunile što dugo čekaju, pa kažu: – Dokle ćemo čekati, što ne počinju? A ja sam stajala kod vrata i mislila šta ću raditi kad dođem do trećeg razreda, pa dalje ne budem mogla. Škola je trajala pet godina, a Smilja i Kata su trebale da me školuju jer mama više nije radila. Moja mama je sedela u nekom budžaku i mislila kako će se sve to svršiti. Kad je taj profesor prošao pored mene onako u ljutini i brzini, ja kažem mami: – Znaš šta, mama, ajdemo mi kući! Nisam sigurna da ću završiti Učiteljsku školu, a mogu propustiti tri godine. Idemo mi kući, pa ćemo videti kako će biti sa poštom. Možda se tamo zaposlim.

Morala sam čekati do trideset treće godine, petnajstog marta, dok nisam navršila osamnajst godina, jer sam tek kao punoletna mogla da se zaposlim i to kao neki vežbenik (tako se to zvalo). Takve male pošte kao što su Gospođinci ili Bački Jarak bile su državne, ali su bile pod ugovorom, njihov poštar zvao se ugovorni poštar. Kata je bila ugovorni poštar u Gospođincima, pa sam uz nju učila. Dve godine sam trebala raditi, pa onda polažem ispit. Nisam imala platu, u tim poštama se nije davala plata početnicima. Kad sam položila ispit trideset pete godine, propis je bio da taj ugovorni poštar kod kojeg radim mora mene plaćati. A to je bila moja sestra, Kata. Dođe Kata jednog dana kod mene i kaže: – Evo ti, Maro, dvesta dinara, ja ti više ne mogu dati, a ti dođi pa radi. Dvesta dinara je bilo malo. Kad sam počela raditi u Bosni, imala sam hiljadu četirsto dinara plate. Kata i njen muž nisu se baš lepo slagali. U to vreme – trideset šeste godine – Katin sin je bio beba od dva meseca. Zato sam i pristala na takav dogovor – da njoj pomognem. Ja bih možda pristala i besplatno raditi da se nije dogodilo nešto između Kate i njenog muža... Meni je bio cilj da me pošta uvek ima u evidenciji, pa ako bi zatrebalo da se negde ide, da mene pošalju. Rekla sam mami: – Ja ću otići u Novi Sad u poštu, pa ću tražiti da me pošalju negde na privremeni rad. Nama je bio potreban novac. Mama je već bila onda prilično bolesna, srčani bolesnik, a morala je raditi.

Kad sam otišla u Novi Sad, srela sam jednog inspektora i kazala mu: – Nemam sredstava za život, ja vas najlepše molim da me pošaljete negde, na neku poštu na privremeni rad, dok ne dođe vreme da me mogu postaviti za trajno. A on: – Idite kući, mesto dobiti nećete, nek vas izdržavaju vaše sestre! On ih je znao i bio je protiv Kate. Zapravo, bila su dva inspektora: jednom je bilo svejedno, a ovom drugom nije. Valjda zato što Kata nema školu. Kad sam došla kući, kažem Kati: – Molim te, sada budi dobra, pa kad dođe prvi konkurs u Srbiji, ti mi kaži, pa ću ja poslati molbu. To je bio Kosjerić. Napisala sam molbu i nisam dobila ni odgovor. Onda je došla Sjetlina u Bosni. Poslala sam molbu i dobila posao pored Sarajeva, pored Pala. Mesto se prvo zvalo Sjetlina, tamo između planine Jahorine i Romanije. Posle su naziv Sjetlina promenuli u Podgrab. Tamo sam bila od trideset i sedme do Drugog svetskog rata. Kad sam prvi put otišla, sa mnom je pošla i Smilja, da pomogne oko selidbe. Od tada je mama uglavnom bila sa mnom, jer sam najmlađa, a nisam bila udata.

To je bila državna pošta, a onda se pretvorila u ugovornu poštu i ja sam za trajno postavljena. Dobila sam stan pored pošte. Mesto je bilo malo, samo jedan red kuća, sve zgrade na sprat. Bilo je jedno italijansko preduzeće građevinskog materijala, pa preduzeće "Kopaonik" iz Beograda, pa Šumska uprava, Dom zdravlja... pravi jedan gradić. Pošta je bila u prizemlju jedne zgrade, a gore su stanovali službenici koji su radili u tom italijanskom preduzeću.

Da li ste tamo imali društvo?

– Kad sam otišla tamo, nisam našla ni devojaka ni momaka. Bila je samo jedna učiteljica, već udata. Nisam živela društvenim životom, nisam išla u Sarajevo da se provađam, radila sam. Ako nisam imala posla u pošti, ja sam sedila i radila ručni rad.

Ja sam se trebala udati četrdesete godine, pa smo devojačku spremu mama i ja spremale. Ne znam koji je to bio dan, pozovu me jednom na bal, ali da ne dođem sama. Bila i moja mama tamo i kaže: – Može! Mama se lepo obukla u crnu haljinu. Ja sam imala crnu svilenu (ima tu i slika moja u toj haljini) sa belim plastronom*. Kosa mi je bila prirodno talasasta. Namestim se ja i oni dođu po mene i odemo na bal. Mama je sedila pored jedne žene, da l je ona bila kapetanica ili majorova supruga, ne znam. A ja sam sedila sa druge strane, tu su bili oficiri. Jedan je, izgleda, došao po mene da igramo, al meni mama nije to odma kazala, nego tek kad smo došli kući. Ona kaže kako je ta kapetanica kazala: – Kako vaša ćerka ima lepu haljinu! Ja sam sa njima jako lepo živila, sa oficirima i sa svima, dok oni nisu otišli u Sarajevo. To je, eto, jedan slučaj koji mi je ostao u živom sećanju, lepo je bilo.

Da li ste imali problema što ste iz Vojvodine?

– Ne kad sam došla, nego četrdeset i prve godine. Kada je zaratilo trideset i devete godine, prva je stradala Poljska, onda je Hitler dalje išao i Musolini je bio sa njim, pa je naša država onda otkazala saradnju ovom italijanskom preduzeću. U isto vreme mesto je napustio i "Kopaonik" iz Beograda. Tu je onda došla Jugoslovenska podoficirska vazduhoplovna škola, zgrada pošte je njima pripala i ja sam se morala iseliti. Preselila sam se u stan u privatnoj zgradi, tu je bio Sokolski dom i u njemu su napravili poštu i meni stan.

Ti oficiri nisu dugo ni bili tamo, samo godinu dana. Kad je počelo jače ratovanje i kad su bombardovali Beograd, kad su videli kako se Nemci približavaju Jugoslaviji, napustili su mesto i otišli na Rajlovac (to je aerodrom kod Sarajeva). Među njima su bili neki podoficiri iz Turije, mislim da je jedan bio iz Srbobrana, a jedan iz Beograda. Kad su oni čuli da sam ja Vojvođanka, došli su da se sa mnom pozdrave. Nisu tako mnogo dolazili na poštu, samo taj iz Beograda, imao je svoju verenicu u Beogradu, pa se onda njoj javljao telefonom iz pošte.

Kad su oni otišli na aerodrom Rajlovac, došla su dva činovnika u Šumsku upravu. Jedan je bio Crnogorac, a drugi Bosanac. Kada uveče završim posao, mama i ja večeramo, obučemo se pa izađemo napolje da se prošetamo. Bio je neki drveni most, pa odemo do tog mosta. Jedno veče, kad smo mama i ja izašle u šetnju, obojica su nam prišli. Pozdravili smo se, upoznali se, taj Bosanac je stao pored mene, a onaj Crnogorac je stao pored mame i tako smo šetali svakog dana. Jednog dana je Bosanac pitao da li bi on mogao doći kod mene kući. Sa

* Plastron = grudni deo košulje ili haljine.

mamom sam se prvo dogovorila da ga pustimo, pa hajd, šta bude. On, kad je već jedanput bio, vidio je kako sam ja bila spremljena. To su bile dve sobe nameštaja, mama je donela svoju spavaću sobu. Kad je on vidio sve to, njemu se to dopalo i on pozove svog brata da dođe. Četrdesete godine njegov brat dođe i mi se upoznamo. On je pregovarao sa mojom mamom. Imala sam ulaz iz stana u poštu i ja sam otišla u poštu dok su oni razgovarali. Nisam čula šta su sve govorili, ali trebalo je da dođe do udaje. Ali u to vreme država je počela pozivati u vojsku, pozivali su sve one koji su već odslužili vojni rok u rezervu. E, jednog dana njih dvojica su nestali iz tog sela. Nisu se meni ni javili, da l su oni već bili pozvani, da l su otišli da ne idu u vojsku... ne znam. Rastali smo se i nije došlo do udaje. On se meni više nije javljao, nit sam se ja interesovala za njega. Al za to vreme dok je još on bio u selu, on je dolazio kod nas.

Kad je šestog aprila bilo bombardovanje Beograda, Hrvati su počeli ulaziti u Bosnu. Zauzimali su preduzeća, ustanove i ja dva meseca nisam imala nikakve veze sa Sarajevom, pa čak ni telefonske. Nisam znala da voz koji je išao od Beograda za Sarajevo više ne ide, nego ide od Višegrada do Sarajeva – samo na teritoriji Bosne. Ja sedim u pošti, niko ne dolazi, čekam da mi sestra napiše pismo... Kako je počeo rat šestog aprila, ništa nisam znala o njima. Imala sam veze s jedne strane s Palama, a sa druge strane sa Pračom – to je bila moja opština. Imala sam dvadeset šest godina kad je zaratilo. E, jednoga dana zazvoni telefon – Sarajevo! Ja se javim i neko mi kratko kaže: – Vama će doći jedan mladić i vi ćete njemu predati dužnost! A ja kažem: -Nikome ja dužnost predati neću dok ne dobijem pismeno! A on počo na mene vikati: – I to ćete...! A ja nisam dočekala da on završi i da kaže 'dobiti', nego ja njemu kažem: – Nemojte vikati, rat još nije završen. Ja ne znam, da l je on mene čuo, ali sam ja čula kako je on tresno slušalicu o telefon. Dobro je, Maro, sad ćeš dobro proći! – mislim ja. Kad je prošlo jedno tri dana, mene pozove šef železničke stanice: – Za vas je prispela jedna vreća. Reko: – Znate šta, gospodine šefe, ja ne mogu kancelariju ostaviti do jednog sata, a Vi tu vreću stavite pod ključ, u jedan sat poslaću nekog po to. U jedan sat ja odem kod mog poštonoše i kažem: – Za nas je stigla jedna vreća, za poštu, hajte, budite dobri, idite gore do stanice pa donesite. Kaže: – Neću! On je bio Musliman. Sad ili on nije hteo zbog mene, što sam ja Srpkinja, ili zato što su Hrvati došli već u Bosnu – ne znam. On je imao jednu lepu slatku devojčicu koja je više puta kod mene dolazila i ja sam njojzi i poklone pravila i tako... Onda odem kod drugog poštanskog radnika, i on je bio Musliman, on je imao kola, pa je pristao da ode kolima na stanicu po poštu. I kada sam je otvorila, pročitam na hrvatskom: "Ravnateljstvo brzojava i brzoglasa" šalje mi otkaz.

Platu ste redovno dobijali za sve to vreme?

– Mi smo redovno dobijali platu. Mislim da još uvek čuvam knjižicu kao ugovorni poštar, i taj zapisnik o primopredaji dužnosti možda i sad imam.

Hrvatske vlasti su me odmah otpustile i došao je taj mladić, predstavio se, al niko nije došao iz uprave preduzeća da izvrši primopredaju. Ja sam mu sve predala što se pošte tiče, a nameštaj u pošti je bio moj i to nisam predala. To italijansko preduzeće kupilo je za poštu nameštaj meni. Tako da je, osim moga ličnog nameštaja, i poštanski nameštaj bio moj.

Kad sam došla u stan posle primopredaje, navučem kredenac na vrata koja su vodila u poštu, da ne bi on meni ulazio u stan. Jednoga dana on je mene zamolio da mu nešto pokažem kako se radi, jer nije umeo. Reko: – Znate šta, dok sam bila u pošti, sve sam znala, a sad ne znam ništa. Imate levo, imate desno, pa pitajte. I on je otišao, ja nisam pomogla. A mama se jako plašila, pa kaže: – Maro, šta si uradila? Što nisi otišla? – E, mama, ne ide to tako. On je mogao napraviti neki dar-mar, pa kazati da sam ja to uradila, da sam napravila krađu, ulazila u poštu.

U julu mesecu sam otišla u Sarajevo da tražim propusnicu za Srbiju. I mama kaže: -Ti kad jedanput odeš, ti se vratiti nećeš! A ja kad sam otišla u policiju u Sarajevu, kažu mi: – Potrebna vam je potvrda gde ste bili zaposleni. Kažem: – Dobro, to je preduzeće ovde u Sarajevu, ja ću brzo doći nazad, idem po potvrdu, pa ćete mi dati propusnicu. Odem kod referenta i predstavim se. Bio je veoma ljubazan, iako je bio Hrvat, kaže: – Šta ćete Vi sada? Reko: – Ja idem u svoju domovinu. Napravi on meni potvrdu i kaže mi: – Vidite samo šta su uradili i to sa takvim službenikom kao što ste vi. Možeš misliti kako je meni bilo milo, kad je on kao Hrvat to meni kazao. Nismo se poznavali, ja nikad pre nisam išla u upravu.

Dobila sam propusnicu i krenula u Srbiju. Granica je bila kod Višegrada: hrvatska vojska s jedne strane, a srpska s druge strane. Mama je ostala u Bosni sa stvarima, kad smo se pozdravljale, rekla sam: – E, svako dobro, mama, mi ćemo se ipak sresti, naći ćemo se. Posle je ona došla u Gospođince, ali bez stvari. Sve je morala ostaviti...

Niste se plašili da je ostavite samu kad je ratno stanje?

– Pa, morala sam da je ostavim da čuva stvari. Čak i njena šivaća mašina je bila tamo, mada smo, na kraju, morale sve da ostavimo. To mi je najviše žao. Ja sam tamo pravila nameštaj za belu devojačku sobu, a mama mi je još tada kazala: – Mani se, Maro, toga, bolje se lepo obuci, najedi se. Bila je u pravu, na kraju smo sve morali ostaviti.

Kad sam došla u Višegrad, Hrvati su pregledali propusnicu, a Srbijanci nisu ni gledali. Ja sam htela da dođem u Novi Sad, jer je tamo bila Ruža. A kad sam prešla u Zemun, mislim da sam išla prema železničkoj stanici, a malo dalje bio je jedan vojnik, viknuo je: – Kuda? Reko: – U Novi Sad! Kaže: – Ovo je Nezavisna Država Hrvatska. Ja se okrenem, pa hajd natrag u Beograd. Pa okolo, pa dođem u Banat kod Smilje. Kata je znala iz Petrovaradina nekog čoveka koji je

pristao da ode po mamu u Bosnu. On je nju doveo u Gospođince.

Ja sam se odmah prijavila u poštu u Zrenjaninu, jer su se oni iz Novog Sada preselili u Zrenjanin kad je zaratilo. Smiljin muž je bio kod Vršca u Jasenovu na pošti, pa je i on moro odande da ode i došo je u Kumane. Bilo nas je mnogo koji smo došli i tražili posao ovde u Vojvodini. Jednim rešenjem postavljeni smo u Niš u poštu. Svi. Četrdeset prve u jesen. Tamo smo imali svoju izbegličku menzu gde smo odlazili na ručak.

Ta zima četrdeset prve-druge bila je jaka, ja sam spavala u hladnoj sobi, gologlava, nisam imala sredstava da kupim ogrev, a moja gazdarica nije htela da odvoji od svog ogreva da greje i moju sobu. Jedne noći me je udarila ta hladnoća posred glave. I to me je probudilo. Ja sam pretpostavila da je neko ušao u sobu, pa me ošamario. Kad sam se ja bolje razbudila, pogledam po sobi, vidim – nema nikog. Tada osetim kao da mi je cela desna strana oduzeta, tad sam se razbolela prvi put – reumatizam – hronično oboljenje zglobova. Ali tada to nisam još znala, samo sam osetila da imam neke bolove. Kad sam ustala, a na mom prozoru onaj debeli mraz...

Šta ste radili na pošti u Nišu?

– Onda sam radila u arhivi na pisaćoj mašini, a kad je šef saznao da vladam i nemačkim jezikom, dao mi je i latiničnu pisaću mašinu sa nemačkim slovima. Mi smo morali slati izveštaje nemačkoj komandi, a ja sam ih prepisivala. I šta se onda dogodilo? Razmestili su nas: moj zet dobije premeštaj za Sićevo, a mene su odredili u jedno selo blizu Niša da zamenjujem jednu koleginicu. A ona, kad je videla da sam ja tamo, vratila se na posao.

U junu dođe kolega sa sprata kod mene u arhivu, a ja sam bila okrenuta leđima vratima pa nisam videla da i je policija bila tu. Kolega kaže: – Di je knjižica? (što smo se mi upisivali kad dođemo). On uzme pregleda, pregleda... pa kaže: – Nema ga! – Ko? Kaže: – Ratko Balić. Reko: – Nije došao. Znaš šta, nazovi ti blagajnu u pošti, tamo radi Ranko Čulić, oni zajedno stanuju, pa će ti kazati šta se dogodilo. Kolega pita da li sam ja njega videla prethodnog dana za ručak. Reko: – Nisam, ni za večeru. A naše preduzeće je bilo odmah pored Nišave, preko Nišave je bila tvrđava, tu je bio i most... Koleginica Rada u jedan mah pogledala kroz prozor i vidi njega kako dolazi preko mosta. A ja, kad sam ga videla, brzo istrčim napolje i kažem mu: – Beži! I on se okrete i pobeže. Kad je on otišao, ja čujem da ovi silaze sa sprata. I htela sam brzo da uteknem, da me ne bi vidili. Kad sam došla do vrata, onesvestila sam se. To mi je bilo prvi put da dobijem napad. Od tada imam padavicu (epilepsiju). Tu sam se razbolela.

Znate li zašto ga je milicija tražila?

– Komunista je bio. Obojica su bili komunisti, mi smo to znali. Mi smo stalno s njima bili. Posle smo čuli da je na frontu poginuo.

A Vi ste se razboleli zato što ste znali da oni hoće da ga uhvate?

– Ništa oni to nisu znali. Nisu oni to ni videli, nego sam ja mislila da su oni mene videli kad sam mu viknula, pa sam se uplašila. Tokom rata sam preživela osećaj straha, osećaj gladi i osećaj hladnoće. U zimu sam dobila hronično oboljenje zglobova, što sam osetila kasnije u životu.

Jednog dana, bilo je nas šest koleginica u kancelariji, ja kažem: – Imam tako neki osećaj kao da će se meni nešto dogoditi. A Rada kaže: – Pa, mi to vidimo već godinu dana! Onda su mi kazali šta oni na meni vide: ja sam gubila svest i onda kršila ruke, puštala sam pri tom neke neartikulisane glasove. Ja nisam bila svesna da se nesto sa mnom događa. Kažem: – Znaš šta, Rado, ja bi tebe zamolila da ti ideš sa mnom lekaru, pa ću ja kazati šta osećam, a ti ćeš kazati šta na meni vidite, pa će on kazati šta je to kod mene. Vi se dogovorite kod kojeg lekara da idemo, jer ja nijednog ne poznajem. Kad smo otišle kod lekara, on kaže: – To će biti epilepsija. Ja onda podnesem molbu u Zrenjanin i tražim premeštaj. Napišem da sam sama, da sam se razbolela i od čega sam se razbolela. Još im napišem da u Kumanima imam rođenu sestru na pošti koja bi mi vrlo rado pružila svaku pomoć. Pa, budite tako plemeniti i uzmite me da ja ovde ne bi stradala... Oni me premeste u Zrenjanin, a odatle sam svake subote išla kod Smilje, a ponedeljnikom sam se vraćala u preduzeće. Ne sećam se uopšte ni kako taj Zrenjanin izgleda. Samo znam da je naše preduzeće bilo u centru grada gde je trg sa cvećem.

Na pošti u Melencima je bio Smiljin muž i tamo je on upoznao jednog advokata koji je imao kuću u Zrenjaninu, pa je s njim razgovarao da meni izda stan u njihovoj kući. Ja dobijem od njih celu zgradu. Plaćala sam stanarinu i živela sam tamo sve dok se nije oslobodio Novi Sad.

Jednom kad sam odlazila kod Smilje, dobila sam napad baš na stanici Kumane, pa nisam sišla s voza, nego sam otišla za Novi Bečej. Kad sam došla k sebi, peške sam iz Novog Bečeja došla u Kumane. Samo znam da sam otišla peške u Kumane... Eto ti moje muke kroz ovaj život.

Da li ste napredovali u službi?

– Kako sam ja znala da kucam na mašini, šef meni ponudi da budem računopregledač i ja pristanem. Pregledala sam mesečne račune svih pošta. Ja sam sve to uredno radila i pedantno.

Kad je rat završen četrdeset četvrte godine, Smilja i Milenko su premešteni u poštu u Temerinu, a ja sam prešla u Novi Sad kad je tamo vraćena uprava. Tamo sam bila jedina žena u Upravnom odboru. Trideset godina sam imala tada.

Jednom sam na sednici dobila napad i posle mi je bilo veoma neprijatno. Onda još niko nije znao da sam bolesna. Idući put kad sam došla na sednicu, obratila sam se direktoru (mi smo svi bili prisni). Kazala sam mu: – Vidite da sam bolesna. Nije za mene ništa drugo, ja ću se sama povući, ali nemojte me

osuđivati. Ja nisam za ovaj posao. Ja ću raditi kolko mogu, dolaziću na dužnost, a vi ćete izabrati koga želite. Onda sam se već lečila u Pokrajinskoj bolnici u Novom Sadu.

Šta je bilo sa Vašim sestrama?

– Kata je došla u Novi Sad da dovede sina na školovanje i onda smo bile zajedno, valjda kod Ruže, jedno kratko vreme, jer smo mama i ja našle stan blizu njenog. Dve godine sam bila u Novom Sadu, do četrdeset sedme, a onda sam prešla u Temerin. U Temerinu su već bili Smilja i njen muž. Kata je bila u Gospođincima sa svojom porodicom. Imala je tada već troje dece – sina i dve ćerke.

U Temerinu smo mama i ja najpre stanovale u jednoj zgradi u centru, koju su kasnije srušili da naprave Kulturni dom. Onda smo se preselile u zgradu pošte gde su bile dve kuće: Smilja je stanovala u gornjem delu stana, a ja sam sa mamom stanovala dole u manjoj kući. Nismo imali pijaću vodu u stanu nego smo nosile s ulice, nedaleko od naše kuće. Uz zgradu je bila velika bašta u kojoj smo mama i ja volele da radimo. Ta bašta mi je bila neka vrsta razonode.

Šta je bio Vaš posao u pošti?

– Puno radno vreme radila sam na telefonskoj centrali. To je bio teži posao nego onaj na blagajni. Do pedeset devete godine i Smilja je bila u toj pošti, pa je pored mene motrila da mi neko ne bi došao, zgrabio i odneo novac. Šezdeset prve godine oni su napravili kuću u Petrovaradinu i tamo su se preselili.

Za tih deset godina u Temerinu, jednoga dana su iz preduzeća pozvali i kažu: – Imamo nameru da pošaljemo vašu sestru Maru na more, u Kaštel Lukšić. Tamo je bilo poštansko letovalište. A Smilja kaže: – S obzirom na njenu bolest, ona ne može ići sama. Kažu: – Ajde, idite i vi! Tako smo nas dve otišle na more. Dotle nisam nikad bila na moru. To mi je bila jedina lepa uspomena... Nigde ja nisam išla. Kad sam bila u Bosni, u Sarajevo sam išla samo poslom, ali nisam nikud išla da se provodim ili da razgledam grad. U Nišu isto tako, a kad sam bila u Zrenjaninu svaki čas sam jurila kod Smilje u Kumane...

Da li se bolest pogoršavala?

– Išla sam redovno na kontrolu, bila sam disciplinovana u uzimanju lekova i živela sam onako kako su lekari od mene tražili. Jednom me lekar sretne na ulici i pita kako sam. Kažem kako imam napade, a on mi kaže: – Dođite kod mene sutra u bolnicu pa ću vas poslati na jedno mesto. Poslao me u Vojnu bolnicu u Petrovaradina. To je bio pravi doktor za mene. Ja sam kod njega išla deset godina, dok nije otišo u Beograd krajem sedamdeset prve. Jednom kad sam bila kod njega kaže mi da dođem kroz dva meseca na kontrolu, a ja kažem: – Ne znam, doktore, ja zaboravljam... A on kaže: – Pišite! Pisala sam svaku pro-

menu koju primetim u mom zdravlju. Kad sam mu prvi put odnela zabeleške, on mi kaže: – Dajte meni da ja to pročitam, brže će biti! I kad je pročito, metio je u moj karton kao izveštaj. Jednom mi je rekao da su moje zabeleške najbolji materijal za moju bolest.

Mama je već bila dosta bolesna i jedno jutro kad sam se vratila kući, kaže mi: – Nemoj me, Maro, ostavljati više noću samu. To je već, mislim, šezdeset i sedma godina bila. Ja mamu više nisam ostavljala.

A kad je Vaša mama umrla?

– Mama je umrla prvog maja šezdeset osme. Bio je državni praznik, sve je bilo zatvoreno, telefon u kući nisam imala. Šta ću – odem u miliciju i kažem: – Ja bi vas najlepše molila, budite milostivi, treba da javim bivšem upravniku pošte ovde u Temerinu i njegovoj ženi da je mama umrla i da treba da dođu. On me malo pogledo, pa kaže: – Mi to ne radimo, ali evo ja ću vam dati. I ja sam preko milicije pozvala Smilju. Trebalo je mamu preneti u Čurug, jer je mama htela da bude sahranjena pored svoje sestre.

Pre nego što je ona umrla, ja sam zvala Smilju i kažem: – Mami je teško, mama leži. Kaže: – Dolazimo! Istog dana su došli Milenko, Smilja i Ruža, a Kata nije došla jer ona nije govorila sa mamom. Inače je mogla svaki dan dolaziti, jer ona je tada živela ovde u Temerinu samo u drugom stanu kad se razvela od muža.

Da li je mama dugo bolovala?

– Dugo je bolovala od srca. A jako joj je bilo loše tu poslednju noć. Ustajala je, pa je šetala, išla je u jednu sobu, pa u kuhinju, pa onda je legla ovako popreko na krevet. A ja vidim da može doći svašta pa i smrt, kažem: – Ajde, mama, nemoj tu ležati, nije to dobro za tebe, ajde lepo da te namestim na jastuk u krevet da legneš, pa će ti tako biti bolje. Kad sam je namestila, pogledam je dobro, ostavim je i odem kod mog lekara i kažem mu: – Gospodine doktore, budite ljubazni, mojoj mami je loše, dođite odma! On je skočio sa stolice, zgrabio svoju tašnu i odma je došao. Kad je došao, mama je plakala kako joj je loše. On joj je dao inekciju. Umrla je posle deset sati toga dana.

A Kata nije znala da je mama umrla?

– Ona je trebala doći u sedam sati ujutro. Dala sam joj novac da kupi kovčeg. Kupila je najlošiji kovčeg i to onaj šareni. A to mama nije volela. Kad sam videla, mislila sam da ću dobiti napad. Bila sam ljuta što je tako uradila i to sa mojim novcem. Jer ona nije sa mamom govorila sve do njene smrti. Pa reko: – Sad si valjda zadovoljna, de si mater strpala! Kola su nosila mamu u Čurug, Kata je otišla kolima sa mamom, a Smilja i ja smo otišle vozom i srele smo se na sahrani. Došla je i mamina rodbina, a bio je i sveštenik.

Ona je bila vernica?

– Verovale smo u boga, mada nismo išle u crkvu. Mama je u kući uvek imala Sveto pismo i čitala je, palila je kandilo kad su praznici i tako... Ona je više živela po crkvenom. Nije se nikom zamerala, nije se ni sa kim svađala... Mi u Temerinu nismo imale mnogo prijatelja sa kojima smo se družile.

Jeste li posle išle na groblje u Čurug?

– Smilja i ja smo išle dosta često u Čurug na groblje. Ona iz Novog Sada, ja iz Temerina – nađemo se pa idemo. Pogotovo kad je godišnjica. Jednom mi vidimo da su tu gde je otac bio sahranjen svi spomenici bili izvađeni – prošlo je pedeset godina i sve je preorano. Nismo našle tatin spomenik.

Kako ste živeli nakon mamine smrti?

– Živela sam sama, Smilja me je obilazila. Pomagala mi je kad sam išla kod lekara. Sve sam sama radila i van kuće i u kući, niko meni ništa nije radio. Odlazila sam i kod lekara kad god sam se osećala sigurnom – da neću imati napade.

Kad je Smilja otišla iz pošte, Vi ste još radili?

– Kad je Smilja otišla u penziju, ja sam je zamenjivala, a zamenjivala sam povremeno i Milenka, upravnika, na primer kad je trebao da ide na godišnji odmor. Ja sam onda bila neka vrsta kontrolora. Službenice su bile neučtive prema meni. Pogotovo jedna Crnogorka. Ta mi se valjda na vrat popela i ko zna šta je htela da uradi sa mnom. Kazala je ona još onda da će se meni osvetiti. Ona je dva meseca radila na telefonu, a ja sam kazala upravniku: – Nemoj nju više da mi stavljaš na blagajnu, jer kad god je ona radila, nikad se nije slagala računica. Sad idu poslednje godine pred moju penziju, a one su neučtive, vređaju me, ponižavaju, govore da sam nenormalna... Posle Milenka je došao novi upravnik i ta Crnogorka se sa njim nešto dogovarala, stalno mi je nešto radila iza leđa...

Da li Vas je upravnik uvažavao?

– Novi upravnik je bio Mađar. Kad je došao, pitao je da li je Milenkov stan prazan. Ja kažem da nije još. Jednoga jutra mama uđe iz dvorišta i kaže mi: – Maro, ono je gospođa novog upravnika sa ćerkom. Ja izađem napolje, priđem njojzi, pozdravim je, poljubim njenu ćerku i kažem: – Izvolte, gospođo, kod mene. Ona dođe i kaže: – Nisam ni znala da ste tako prijatni. Reko: – Videćete kako ćemo mi lepo živeti. Njoj su napričali svašta. Kažem: – E, sada mama, molim te lepo, doručak. Ja idem u kancelariju, gospođo, a vi što god vama bude potrebno, obratite se mojoj mami, ona će vam sve kazati što vam treba, jer mama zna mađarski.

Upravnik je svoju suprugu naučio da radi u pošti. Oni su hteli da me najure iz pošte. Dva meseca mi nije davao posao, ništa mi nije davao da radim. Ja odem redovno ujutru, kad oni dođu – dođem i ja, kad oni izađu – izađem i ja. Jedno veče ja kažem: – Dajte, upravniče, da vam nešto pomognem pa ćete biti brže gotovi, ići ćete pre kući. Kaže: – Nije potrebno, mi smo gotovi. Vi možete

ići, sutra ne morate doći, niste nam više potrebni. Kažem: Upravniče, Vi ste još mali čovek za takve stvari. Znala sam da može da me otpusti ako tri dana ne dolazim na posao. Ja sam znala propise.

Da li je on imao pravo da Vas otpusti?

– On je kao upravnik mene mogao udaljiti. On je mogao kazati nešto protiv mene, da sam ja nešto učinila, i oni bi me otpustili. Trebala sam još deset meseci da radim, pa da idem u penziju. Dođem u Dom zdravlja, kažem lekaru šta se događa i on mi otvori bolovanje.

Kad sam otišla na poštu da uplatim stanarinu, tamo je bila nova službenica. Otisnula je žig, a ja nisam imala naočare da odmah vidim da nema datuma na žigu. Ja se vratim – onda sam znala sve članove u Pravilniku – i kažem: postupite po članu tom i tom, tačka ta i ta i uradite to. Jer kad nema datum, onda oni mogu da kažu da ne plaćam kiriju i da me najure.

Novi upravnik je hteo da mi oduzme i baštu. Ja napišem pismo preduzeću, a oni mi odgovore i kažu da nisu merodavni da to reše. Onda odem u opštinu i oni mi potvrde polovinu bašte i voća. Nije hteo ni da mi da voće, a mi smo sadili voće. Bilo je četiri trešnje, pa su bile šljive, pa kruške, dva oraha velika... Kad je došla jesen, on je pobro orase, pa mi nije dao. Reko: – Ne moraš, nije mi baš ni stalo do tih oraha. Neću da se svađam.

Jednom sam otišla do bašte, do voća.... A mama primeti da on izlazi iz hodnika i da se uputio trčećim korakom u baštu i počeo mene vijati. Već do vrata je skoro došao, ja sam utrčala unutra, zaključam vrata, a on uhvatio mamu, pa je tresno o zemlju. Hteo je mene da istuče, pa kad nije mogao, on gurno mamu da je odbije od sebe. Kad je došo do vrata, on počo lupati i viče: – Otvori! Reko: – Jest! Baš ću ti otvoriti! A njegova žena izađe napolje, pa kaže: – Mihalj, mičinaz, na mađarskom. Njegova mati sedi za stolom i ni da ustane. I on ode kad je vido mamu. A mama kako je pala, ja joj kažem: – Čekaj samo da izađem na ulicu da vidim da li ima nekog da vidi šta nam rade, pa ću te podići kad se vratim. Kad sam izašla, nije bilo nikoga. Eto ti kako smo se slagali.

Jednom sam otišla na bunar, a kad je njegova supruga videla da sam ja otišla po vodu, ona zgrabi pa ide za mnom. Kad je došla za mnom, ja sam uzela moju kantu, pa hajd natrag. A ona kaže: – Nemojte, gospođice Maro, da govorite da ja nemam školu. – A šta da kažem kad je nemate? Kaže: – Nemate je ni vi. – Ja je imam, ja sam sedila u školi. Ja onda ostavim nju i dođem kući. A zato me je vijao! On je hteo da se meni osveti što sam ja kazala istinu o njegovoj ženi, pa ona posle nije mogla da bude u pošti. Nisu je primali više.

Koje godine ste otišli u penziju?

– Šezdes treće. I to je redovna penzija, ne invalidska. Ja sam invalid prve klase. Radila sam ceo staž, sve sam morala prepreke da pređem, nikakve povlastice nisam imala.

Nastavili ste da živite u tom istom stanu pored pošte?

– Sedamdeset sedme godine sam morala izaći iz te kuće, tu su kuću srušili, pa su napravili novu zgradu za penzionere i meni je dodeljen stan u njoj, na osnovu toga što sam bila u zgradi koju su srušili. Tako smo uredili da Kata kao penzionerka dobije jednosobni stan pored mene.

Jeste li bili član Partije?

– Nisam, al sam bila simpatizer. Ja sam bila u Banatu za vreme rata, al posle, zbog bolesti nisam htela politiku da vodim, nisam išla u društvo, ja sam stalno sedela kod kuće jer sam dobijala napade i na ulici. Nisam smela da se udaljujem, a sve što je nama bilo potrebno van kuće, to je mama sređivala. Kad sam radila, onda sam išla u poštu, a kad sam otišla u penziju, onda sam išla lekarima.

A kako ste živeli kad ste se penzionisali?

– Osamdes prve godine smo se preselile u ovu novu zgradu i ja sam se razbolela tada, noge su mi oticale, stan je bio hladan, pod je betonski. E sad, kako ja nisam mogla da hodam, a grejala sam se na ugalj, pa sam trebala često prati ruke, ja onda uzmem lavor i metnem na pod u kuhinju, jer nisam mogla da idem u kupatilo svaki čas. Jedanput, devedes četvrte godine, dobijem tako jak napad, sednem na stolicu i okrenem se još ovako natrag da vidim šta bi bilo ako bi pala – udarila bi se o sudoper. U tom mi dođe toliko jak napad, da me je skinuo sa stolice i srušio. Pala sam pored tog lavora, lavor se digao, voda se razlila na itison na kojem sam ležala... i ja sam onda ozebla da i sada imam posledica.

Vi osetite kada ćete dobiti napad?

– Onako kako sam ja imala osećaj straha za vreme rata, meni je on bio predosećaj napada. Pre nego što ću dobiti napad imam taj osećaj straha i treba da se sklonim da ne dođe do nesreće. Imala sam napad samo triput mesečno: trećeg, trinajstog i dvaes trećeg. Tako je bilo uvek. Sad kad sam starija i otkada sam u Novom Sadu, napadi su mi se proširili.

Još dok sam bila u Temerinu morala sam da idem u podrum po ugalj i drva. Jedan komšija mi je pomago pre nego što sam trebala doći u Novi Sad kod sestričine. On je mene dvorio, donesivao mi je ogrev, išao je na pijac da bi ja što manje išla, jer bolovi su bili veliki. To je bila devedes peta godina. Devedes druge godine sam otišla kod Smilje u Petrovaradin da sa njom živim. Njen muž je već bio umro. Bila sam kod Smilje dok je bila bolesna. Smilja je u jesen umrla, na mojim rukama.

Niste mi ništa rekli o svojim simpatijama.

– Pa kad ih nije bilo. Ja sam one sa kojima sam radila poštovala. Onog o kojem sam pričala, poštovala sam ga, mi smo se pozdravljali, simpatisala sam ga kao prijatelja i druga. Jednom sam prišla za vreme ručka njegovom stolu

i pitam: – Je l slobodno da sednem za sto? Kaže: – Jeste. Ja mu kažem: – Da l su tebe iz preduzeća zvali danas na telefon? Kaže: – Nisu. I ja mu ispričam šta se dogodilo. Al može biti da su oni mislili da ja njega volim, ali nije nikad ništa bilo. I ja njemu kažem: – Mi se sada više nećemo poznavati, niti ćemo se pozdravljati – tebe radi. Jer mislila sam, ako mene milicija prati, da ne nastrada on. – Ja ti se neću javljati, ni ti se nećeš meni javljati, neka ti je svaka sreća, da odeš kući tvojima živ i zdrav, pa nekad u životu možda ćemo se čuti, ako ništa drugo. Tako je bilo... Ja sam otišla odmah te jeseni u Zrenjanin, a posle rata, kad se sve smirilo, napišem mu jedno pismo: – Ništa me drugo ne interesuje nego samo da li si živ i zdrav i da li si se živ vratio svojima u Sarajevo. Na koverat sam napisala: "Drugovi, ako poznajete ovog druga i znate gde se on nalazi, pošaljite ovo pismo na njegovu adresu". On je pismo dobio, našli su ga, bio je u Sarajevu, radio je u pošti. Napisao mi je jednu dopisnicu: – Živ i zdrav! Samo toliko, ništa drugo.

Uglavnom ste proveli vek okruženi svojom porodicom...

– Ja sam živela sa mamom sve vreme i mi smo bile porodica. Smilja je sa svojim mužem bila tu pored mene, ali su oni bili svoja porodica, nisu imali dece. Kata je prvo bila u Gospođincima i njena deca su svakog leta dolazila kod nas u Temerin da provedu raspust. A Ružu nismo tako često viđale, ona je u Novom Sadu bila jako aktivna posle rata, imala je dvoje dece, posle se razvela i sa decom je živela i školovala ih kao i sve druge samohrane majke. Ruža se baš nije slagala sa mamom, ona je bila jako društveno aktivna, bila je u Partiji, a mama to nije volela...Uglavnom smo bile blizu jedna drugoj, tu u Vojvodini. Sad sam samo ja ostala, sve tri su umrle devedeset druge, prvo Ruža u februaru, onda Kata u martu, Smilja u novembru...

Ceo život ste proveli u pošti.

– Pa tako se desilo, ja sam htela da budem nešto drugo. Htela sam u učiteljsku. Učila sam da sviram violinu, lepo sam pevala, nas četir sestre smo lepo pevale, kao i naša mama. Znala sam nemački... Da su bili neki drugi uslovi života, naročito u mladosti, ja bi sigurno bila nešto drugo.

Otišla sam u Bosnu da radim, nikog tamo nisam znala. Posle u Niš, opet ni tamo nikog nisam znala. Tako mi je mladost prošla u ratno doba. Posle, već sam rekla – moj život je bio između pošte, lekara i kuće.

Jeste li imali neki hobi?

– Ja sam volela da heklam, nikad u mladosti nisam kuvala niti prala, to je radila moja mama, a kad je umrla, morala sam da naučim sama da kuvam. Volim da čitam, sad ne vidim, operisala sam jedno oko pre deset godina, trebalo je i ovo drugo, ali lekar kaže da neće biti mnogo od pomoći, tako da sad ja tebe ne vidim, čujem ti glas, i nekako vidim figuru, ali ne mogu da čitam. To mi je

jako žao. Ja sam celog veka kupovala Politiku i nju sam celu iščitavala. Volim da znam šta se događa u svetu.

Da li ste zadovoljni svojim životom?

– Nisam, i čekam da me Bog pozove da se više ne mučim u ovakvom životu. Sad sam u staračkom domu, sestre me ne gledaju, sestričina dođe da me obiđe, ali se uvek nešto posvađamo. Ona meni stalno kaže da sam nemoguća i vređa me.

Kad smo nas tri babe same u sobi, onda se i smejemo. Juče je bio u poseti kod ove bake njen unuk pa nas je i slikao. Ja sad ne mogu iz kreveta, kažu da treba malo da sednem u kolica i da me guraju, ali ja nekako ne mogu, imam ovde te pelene preko stomaka i onda ne mogu dobro da se namestim.

Sara Savić-Jevđenić, 9. februara 2002.

Marica (1919), Kać

Kakvo je bilo Vaše detinjstvo?

– Rođena sam devetsto devetnajste u selu Kaću pored Novog Sada. Imala sam i sestru i brata. Ja sam iz dobre i imućne porodice. Lepo sam othranjena. Živeli smo pristojno. Kao devojčice smo išle u pravoslavnu crkvu i pevale horu – ja sam Srpkinja i krsna slava nam je Sveti Stevan. Roditelji su napredovali u svom braku, imali smo i dve kuće i one vršalice mašine. Moj tata se nije hteo baviti zemljoradnjom, zemlju je dao drugom na treće ili na pola, a mi smo u svojoj kući imali kolonijalnu radnju u kojoj smo ja i sestra posluživale. Onda se jako teško živelo, sirotinje je bilo mnogo. Sećam se kada su dolazile mušterije u radnju pa smo sestra i ja morale posluživati... Dođe pa kaže da moli po litre gasa (ondak se nije zvao petroleum nego gas), pa četvrt kile šećera. Onda sam pitala oca: – Pa, kako oni mogu tako malo da kupe? Moj otac kaže: – Pa ti ne znaš koliki je dinar! Dinar je velik ko vrata! Nisam shvatila kako to može biti dinar kao vrata, zato što je toliko bilo teško zaraditi ga i mnogi ljudi koji su bili fizikalci bedno su živeli...

Išli ste u školu?

– U ono vreme išlo se u šest razreda osnovne škole. Kad sam imala dvanaest-trinaest godina, to je bilo tridesetih godina, ja hoću da idem u gimnaziju... Ali bilo je mnogo intelektualaca koji su već bili završili škole, a nisu se mogli zaposliti. Roditelji su odlučili da je najbolje da idem na zanat. Sećam se kad me je otac pitao: – Znaš ti šta je zanat? Da se promeni koliko god vlada, ti ćeš uvek sebi hleba zaraditi sa deset prstiju. Najbolje da ti ideš na zanat! A dosta mojih prijateljica je išlo u gimnaziju i meni je to bilo malo teško, ali sam poslušala roditelje da budem modiskinja. Bila sam devojčica, nisam o tome mogla da odlučim.

Došla sam u Novi Sad i tu sam živela i učila dve godine, jer su mi priznali jednu godinu zbog toga što sam završila šest razreda. Položila sam kalfenski ispit, posle sam bila tri godine pomoćnica, pa sam polagala majstorski ispit i tako sam dobila kvalifikaciju visoko kvalifikovane modiskinje.

Roditelji su mi plaćali stan i hranu u Novom Sadu, a vikendom sam putovala kući vozom

Kada ste se udali?

– U osamnaestoj-devetnaestoj godini upoznala sam se sa mladićem koji bio trgovački pomoćnik u jednoj velikoj radnji kod Milutinovića, koji su nekad imali tri radnje u Novom Sadu i petsto jutara zemlje. Mi smo se zabavljali dve godine, ali roditelji su mi branili da se udam za njega zato što je on bio siroma. Nećedu mi dati štafir*, ako se udam za njega, pa sam odbegla za njega. Moji roditelji su čuli da sam odbegla i kroz dve nedelje moj brat dolazi i kaže mi kako su roditelji ipak razmislili i da ipak dođem sa mužom kući na selo u goste (ondak se tako zvalo 'u goste'). Jednog dana smo otišli ja i moj muž. A kad smo stigli u Kać vozom, moja mama, gleda iza onih stakleni vrata od dućana i čeka kad ćemo mi da dođemo sa stanice. Kad smo došli do vrata, a ona: – Jao, deco, šta ste to uradili? Mogli ste i lepo! A moj muž kaže: – Kako smo mogli lepo kad vi niste dozvolili? A sad ako vam se ne sviđa zet, ja idem, a ćerka nek vam ostane! I tako je već na vratima počeo smeh i šala, a ja sam se bojala šta će biti.. Posle su oni zavoleli mog muža, jer je bio jako dobar i pošten čovek. Dobila sam štafir, to znači: nameštaj, lustere i tepih, kuhinju i sobu i radnju – sve! Moji roditelji su mi otvorili lokal, napunili svega šta mi je potrebno bilo za tu moju delatnost, Njegovi roditelji su imali svoju kuću u Novom Sadu, tako da smo u toj kući živeli dve godine zajedno. Moji su mu i nadalje zamerali što imo petoro braće, a on je bio peti. Moj muž je imao malu platu, dok ja nisam otvorila lokal.

Ubrzo ste i Vi počeli da radite?

– Ja sam radila kao pomoćnica kod modiskinje Perside Šilić, od sudije Mire Šilić mama. Ima ona i ćerku lekarku Milicu i zet joj je lekar. Još kad sam ja bila devojčica, ona je rodila sina, ja sam njega držala, sad je on zubni lekar. Posle sam prešla kao pomoćnica kod modiskinje Tili Helt koja je bila jako poznata i odatle sam i odbegla. Onda je bilo više tih modiskih radnji po gradu, jer su se nosili šeširi. Bože, sećam se, najteže mi je bilo kad dođe subota veče, ja kao učenica moram da nosim nekom šešir u neku ulicu koju ne znam gde je. Ja mojim roditeljima to kažem, a tata kaže: – Nećemo više tako! Ako Persidi treba da neko nosi šešir, neka ga najmi. Oni nisu dozvolili da se ja ponizim i da raznosim robu po gradu. Inače sam bila dobra i poslušna radnica. Iskustvo pomoćnice mi je dobro došlo kasnije u životu, mnogo više nego da sam završila prava ili bila

* Štafir = devojačka sprema, miraz.

fakultetski obrazovana. Jeste da mi je žao bilo što ipak nisam završila fakultet. Videla sam mnogo mojih prijateljica kad smo zajedno putovale vozom rano ujutro, pa posle podne se vraćaju kući svaki dan tako, a ja sam samo vikendom. Videla sam kako su one živele kasnije od mesečne plate... A kako sam ja živila?! Puno sam radila, ali fala Bogu, moglo se zaraditi i bila sam svoj čovek!

Koliko dece imate?

– Imam dve ćerke. Četrdesete godine sam se udala, dve godine smo živeli kod njegovih i kod njih sam se porodila. Ćerka je bila mesec dana kad se moj muž nešto sporečkao sa svojima i mi smo se četrdeset prve u januaru preselili u Pašićevu ulicu kod Zanatskog doma. Dete je bilo malo, zima, pa je moja mati bila kod mene da mi pomogne. Sašila je divan perjani jastuk za bebu sve u čipkama. U novom stanu smo imali sve što je trebalo jer su moji mislili da ću se ja udati za nekog intelektualca pa mi je mama spremila sve za pletenu garnituru – toledo* jastučiće od somota...

Kako ste proveli ratne godine?

– Kad je rat počeo mi smo bili u stanu u Pašićevoj ulici. Mađari su ušli u grad i svašta se pričalo u to vreme. Moj muž je znao nemački i malo mađarski, a ja sam znala samo srpski. Jednog jutra naredba da niko ne sme da izlazi na ulicu, da pali svetlo, mora sve da bude zatvoreno. Na ulicama je mrak i mađarski žandari patroliraju sa peruškama na glavi. Odakle im samo tolike peruške, di nabave to perje... Idu od stana do stana u dvorištu i jednom dolaze i u naš stan, to je bilo posle svetog Jovana dvadesetog januara i kaže: – Da li tu stanuje Letić Ištvan? Mađari su sva naša imena preneli na mađarski, pa je moj Steva sad Ištvan. A bio je neki Mađar koji je znao srpski i prevodio im. Kaže nam da se spremi, mora sa njima da ide. I ušli u spavaću sobu gde je bio velik kreveti u sredini, a ja na jastuke odgore metila taj jastuk sa detetom. Oficir došo i gleda u dete, a ja drhtim i mislim šta će sad da radi sa detetom. Ali ništa! Posle mi ga bilo žao, on je u to dete tako gledao, kao da je i on jadan ostavio kod svoje kuće tako neko...

Moj muž je otišao sa njima i kad je izašao na ulicu vidi kako su puškama s tim noževima terali sve koje su pokupili. Postrojili su ih u red i oterali u staro pozorište kod tenis placa. Pričao nam je posle kako je bilo toliko gužve od ljudi sa Salajke i Podbare – svi su doterani i ispitivani. Svi su se uplašili kad su videli da jednog Jevrejina vuku za kosu kroz ceo prolaz. Ondak je došao moj muž na red i kažu mu na koju stranu treba da ide. On nije znao zašto, ali posle je saznao da su imali spisak: ko je komunista ide na jednu stranu, a ko nije na drugu. Moj muž nije bio komunista. Došo je kasno uveče kući i doveo jednog Jevrejina koji je kod nas stanovao preko puta. Oni su imali svoju fabriku sirćeta u Pašićevoj

* Toledo = vrsta šupljikavog ručnog rada na kome se šare dobijaju poprečnim i uspravnim izvlačenjem niti iz platna.

ulici. Obojica su se uplašili i kažu: – Ovo nešto nije u redu, ovo nešto nije dobro, zamisli ti kod Vladikinog dvora sve topovi okrenuti na sve četir strane! Sutra su došli i odveli tog čoveka i više se nikad nije vratio! Uglavnom je to vreme bilo tužno i žalosno... sve strah, strah...

Stan koji smo mi imali bio je jako veliki. Grejali smo se na ugalj i drvo, ali ogreva nije bilo dosta. Moj muž je poznavo doktora Fratucana koji je tu bio komšija, nešto su pričali i Fratucan kaže: – Stevo, ako ti je tamo hladno, dođi kod mene, ovde ima jedan lep stančić u dvorištu pa se ti preseli. I mi se tu preselimo. On je radio, ja sam išla u radnju da radim, a žena je čuvala dete.

Posle je došlo da svi muškarci od osamnajst do pedeset godina moraju da idu na prinudni rad u munkaše*, a Steva je onda imao dvadeset devet. Sve muške su pokupili na prinudni rad, i mog oca i mog brata. Steva je otišao u Miškolce u Mađarsku gde je radio u jednoj fabrici. Tamo je bio oko godinu dana i kad je došao pred oslobođenje, fabriku su bombardovali. Steva je iz Miškolca došao peške u Peštu da traži mog oca i tu su dočekali oslobođenje Pešte. Nije imo ni cipela, jadan! Kupio mu je moj otac neke sa drvenim đonom.

Kada je počelo oslobađanje Pešte, pucnjava je trajala jedno četrdeset dana. Živeli su po podrumima živeli, a Rusi su oslobađali zgradu po zgradu. Pričao nam je posle moj muž da su u Pešti u tim velikim robnim kućama Rusi voleli da uzmu piće i da se napiju. Flaše su zavezali konopcem na vrat pa viču: – Gde Germani, gde Germani! Idu od zgrade do zgrade, od stana do stana, proveravaju, ubijaju! Tako su oslobađali Peštu. Kad su došli u njihov podrum, jedan Rus izbeglica je bio sa njima, pa se obradovo, siroma, i izašo pred njih. Svi su mislili da njima neće ništa kad je i Rus sa njima. Na kraju su ubiju tog Rusa kao izdajicu.

Oslobodili su Peštu. I sad su oni krenuli nazad za Jugoslaviju. Nisu smeli da dođu vozom jer su Rusi kupili iz drugih oslobođenih mesta i sve ih u vagonima slali za Rusiju na prinudni rad i obnovu zemlje, a ne u Jugoslaviju. Ondak su samo kazali: – Tito, ne Jugoslavija! Zato su se moj otac i muž dogovorili da se ne vraćaju vozom, nego peške, od mesta do mesta: odsednu u nekoj napuštenoj kući, nemaju šta da jedu, nešto negde nađu... Pošto su njih dvojica išli sami, nisu znali šta se dešavalo. Tako su došli su do jedne rumunske čete i oni su tamo nešto zaklali, kuvali neki paprikaš, moj muž gladan, seo i dobro se najeo. Jako mu je pozlilo jer je dugo gladovao i sad se najeo te teške hrane. I sad ćedu oni da idu na stanicu pa da idu vozom dalje kući, ali moj muž ne može da ide od bolova u stomaku. Na leđi ga je tata vuko dok nisu došli do neke železničke stanice. Tu su seli na voz i stigli do Subotice. Tamo su ih postrojili u red.
Kad su sišli s voza, obradovali se jer su došli konačno kući... Moj muž došo u Ju-

* Munkaš = vojni obveznik manjinske narodnosti pod Mađarskom za vreme Drugog svetskog rata, mobilisan u radne odrede (kome se nije poveravalo oružje).

goslaviju, misli dočekaćedu ga bog zna kako... Vide kako su se naše partizanke doterale, pa sve neki kajiši preko ramena, pa revolveri. One odvode jednog koji je bio politički osuđen kao komunistu. Bio je sav u nekom masnom kaputu jadan, nije se presvuko godinama. Jedna partizanka nešto od njega traži. On jadan mršav, u odrpanom ibercigeru*, na glavi mu neka šubara od krzna što je u Pešti našo. Nisi ga mogo poznati! Moj muže kaže: – Pa kako ćete od njega jadnog da uzmete nešto, pa vite kakav je bedan, samo što je živ, jedva čeka da stigne kući da umre, kolko je godina već odsutan od kuće... A ta partizanka njemu: – Šta se ti mešaš? Izdvoj se! A moj otac se uplašio, jer ne znaju šta se dešava, oni su došli radosni i sretni u svoju zemlju. Srećom bilo je tamo Novosađana koji su tim vozom došli i naiđe pekar Sava iz Kaća, koji pozna mog oca: – Žarko, Boga ti, pa ti stigo kući! I kaže on toj: – Ono je moj zet. Posle moj muž kaže: – Valjda me ne bi ubila u mojoj zemlji.

Došli su u Novi Sad i vide da mene nema gde smo stanovali, a ja sam se preselila u Temerinsku ulicu da budem bliže njegovim roditeljima i braći. Onda je sve ponovo počelo. Javio se svom šefu, kad su komunisti privatne radnje i trgovine oduzimali od vlasnika, tako su oduzeli i Milutinovicu. Jednog dana došla jedna Stevina poznanica komunistkinja i kaže im: – Stevo, imaš da predaš ključeve, ovo sve što je u radnji popisano to će ti se platiti. Ništa se nije platilo!

A kako ste Vi proveli ratne godine?

– Kad je moj muž otišo na prinudni rad, radnju sam zatvorila, uzela sam dete i otišla u Kać, stan sam zaključala i predala ključ komšijama, ako im nešto treba iz mog stana ili ako se nešto desi da mogu da intervenišu. U Kaću sam bila za vreme rata pa nisam osetila tako težak život, kao što su ovi u Novom Sadu, kako su mi posle pričali. Imali smo tu špecerajsku** radnju i u njoj je bilo sve što nam je bilo potrebno. Imali smo baštu u kojoj je bilo i voća, mogli smo sebi da othranimo svinju i živine... Tamo sam imala pristojan život sa detetom. Radili smo po bašti da bi imali povrća da se prehranimo. Kać je bio mirno selo i pošteđeno tog zla koje su mađarske vojske činile. Ja se sećam vrlo dobro kako su mađarski oficiri šetali glavnom ulicom, videla sam ih iz te sobe sa ulice u kojoj smo spavali. Svako veče su se šetali po glavnoj ulici koja vodi prema stanici od Opštine. Da l su i po drugim ulicama šetali, to ne mogu reći. Šta su sve poradili Mađari po drugim selima, bilo je strašno. Jednu moju prijateljicu koja se udala u Žabalj odveli su u jednu prostoriju, poskidali sve sa nje i ubili je. Tamo su vešali, hapsili... šta sve nisu radili.

Sećam se, jednom su dva žandara sa tim peruškama terala mog brata. Moj brat bio sedamnajst-osamnajst godina, išo u gimnaziju u Novi Sad. Sestra istrči i pita: – Šta se dešava? Naravno, ne možemo da se sporazumemo. A jedan

.....

* Iberciger = lagani ogrtač, prolećni ili jesenji mantil.

** Špeceraj = prodavnica namirnica mešovite robe, bakalnica.

Mađar koji je u Kaću živio ide sa njima i kaže: – Iz Šajkaša su doveli jednoga čoveka pa su ga zavezali kod Opštine za jednu banderu. Bio je tamo dan i noć i sav je pomodrio. Puno se skupilo sveta iz Kaća i naravno ta omladina luckasta i moj brat je prošo tamo, gledo, ili je nešto reko, uglavnom doterali su ga kući i naredili da se pretraži cela kuća. Sećam se, veče je bilo, mama je ložila u peć, on je išo i pregledo, ali ništa mi nismo imali jer moj otac nije bio komunista. Mi smo se tako uplašili da niko nije večerao, kad su otišli, nismo palili sveće, drhtanje je bilo celo vreme i prekor bratu. Eto, to smo jedino preživeli. Posle su otac i brat dobili poziv da moraju da idu na prinudni rad.

U svakom slučaju, na selu je bilo bolje nego u gradu za vreme rata. Za hranu je bilo lakše jer svako je mogo sebi da othrani nešto. Ali onaj ko je bio komunista za njega nije bilo dobro ni u selu ni u gradu. Oni su se posle skupljali po salašina i smišljali odbrane. Posle oslobođenja se otkrilo da su neki ljudi imali svoje salaše i da su tamo komunisti odsedali, a ljudi iz sela su ih potajno hranili. Posle oslobođenja su ti ljudi došli na položaje u Novom Sadu. Jedan, mi smo ga zvali Belja, nije mogo da se zaposli u ono vreme nigde i krio se dok nije došlo oslobođenje, a nakon toga je postao sudija Vrhovnog suda, jer je bio komunista. Posle oslobođenja su te komuniste sve zapošljavali na odgovorna mesta.

Kako je krenuo život posle rata?

– Kad je došlo oslobođenje, ja sam došla u Novi Sad u stan u Temerinskoj ulici, tu je već i Steva došao i otpočeli smo ponovo da radimo. Privatne trgovine su svima bile oduzete, a zanatstvo je ostalo. Mojim roditeljima su oduzeli tu kolonijalnu radnju.

Kad je došo Tito nije bilo mnogo potražnje za šeširima, to je vreme prelaza iz one sirotinje i nemaštine... neko je pogino, neko se nije vratio, neko je bio u Rusiji u zarobljeništvu pitaj Boga kolko godina...

Jesu li se Vaši roditelji posle rata učlanili u zadrugu?

– Mi nismo imali mnogo zemlje, četrnajst jutara, tako da nam nisu ništa zemlje oduzeli. Ali moj otac nikad nije radio zemlju, nego je davao na pola ili na trećinu. On je bio jako dobar mehaničar, kad kome zatreba da se popravi bicikl ili sat, ili neka mađina, on ide da popravi. Seljaci koji su bili zemljoradnici morali su da se udružuju u zadrugu i da kopaju, oru, seju, pa dobiju brašna, žita, kukuruza.

Od čega su živeli Vaši roditelji kad im je oduzeta radnja?

– Imali smo svoju zemlju tako da smo to mogli raditi. Maksimum je bio sedamnajst jutara i ti kao individualni proizvođač možeš to da obrađivaš i da to bude tvoj prihod. Moji su prodali par lanaca zemlje i kupili kuću za izdavanje u Novom Sadu u industrijskoj ulici.

Moji nisu radili zemlju, ali od te zemlje koju su imali dobijali su kukuruz,

žito i tako. A mlin je bio tri-četir zgrade od nas i tu se mlelo žito i od njega je mama mesila hleb, nije tada bilo da se kupi hleba. Ostatak su mekinje i sa njima smo hranili svinje. Kukuruz se samelje pa se njime hrani živina: patke i guske... Ondak je počeo i hleb da se jede sa mekinjama, nije se jeo beli lebac ko sada.

Mama ispeče i lepinje, pa kad izvadi iz furune friško, raseče po pola pa namaže domaće masti i gore pospe paprike, pa sklopiš... Delikates! A one pupuške od hleba iz te domaće peći. A svako je imo sebi da othrani svinju i živine i tako. Jedan drugi život je na selu. Ne znam da l je bolji ili gori, ali tako je bilo. U našoj kući bilo je još drukčije, što mi nismo baš živeli seljački.

Da li se sećate šta je bilo četrdeset osme godine?

– Komunisti su oduzeli privatne radnje četrdeset i osme godine i bio je dosta težak život: nemaština posle rata, zalihe presušile. A Steva kaže: – Idemo mi u Rogašku Slatinu! I otišli smo sa Stevinim brat od strica i njegovom ženom. To je bilo prvi put da putujemo zajedno sa detetom. Kad smo došli u Rogašku Slatinu, ono počele kiše, pa grmi, pa seva, a ona brda okolo odjekuju, a mi noću sedimo u krevetu u hotelu, ne možemo spavati. Steva kaže: – Idemo mi na more. I mi se spakujemo i odemo u Rijeku, ali tu se Stevi nije svidelo i produžimo za Opatiju u hotel „Belvedere". Jao, kad sam ja videla terasu nad morem... sve zabućkava more na terasu! Jao, ja ni da sam u raju...! Tamo smo proveli jedno lepo letovanje....

Da li to znači da niste radili?

– E, posle sam ja tražila moju radnju natrag i dobila je i ponovo počela raditi , punih, evo, šezdeset godina.

Porodica se u međuvremenu proširila?

– Drugu ćerku sam rodila pedesete godine. Starija je odrastala za vreme rata, a kad se druga rodila, ja sam radila i imala sam ženu koja ju je čuvala. Posle rata bilo je Mađarica i Nemica koje su bile u logoru, a koje nisu otišle iz zemlje, kad su došli komunisti. Logor je bio na Čeneju i ondak si mogo da uzmeš neku ženu koja će da te ispomaže: u logoru potpišeš ugovor da znaju ko si ti, šta si, da si tu ženu uzeo. Jedna od tih žena je čuvala moje dete. Sećam se, mesila mi je rezance, pa tarane, jedna domaća žena. Plaćali smo je i davali joj svašta jer je bila sirotica, nije imala svoju kuću, nije imala ništa.

Posle smo kupili divan stan od sto kvadrata, a ispod stana je bio podrum. Odlazili smo na ručak kod Đoke Fratucana u njegov vinograd u Kamenici. Do tog Đoke Fratucana prodavo se jedan vinograd i mi ga kupimo. A u vinogradu se mora mnogo raditi: da se kopa, da se ore, da se veže i šprica... Ne možemo mi da imamo ko Đoka Fratucan, bogat čovek koji ima svoje ljude za rad, a radio je i on. A ja kao modiskinja, Steva radi kao komercijalni direktor. Šta god ja zaradim – platim ljude. Prodamo vionograd i kupimo stan za ćerku kad se uda.

Onda se porodica počela smanjivati.

– Mira se udala za inžinjera, jedinac u oca, poštovali su se i slagali. Svi smo bili srećni, svatovi se održali u „Svetozaru Markoviću", tamo su sve bile kelnerice. Sve na nivou, najlepše što se može poželeti. Obavili se i svatovi i štafir. Sve se to lepo sredilo. Nije nijedna otišla samo sa koferom i sa vešom, nego je svaka dobila i svatove i nameštaj i štafira najlepšega.

Koliko ste imali vremena da se bavite decom?

– Pa, jako malo. Radila sam po ceo dan, dvokratno: dođem kući da ručam, pa nazad. Imala sam puno učenica koje sam od jutra do mraka učila i koje su kod mene radile kao pomoćnice. A svojoj sam se deci jako malo posvetila... I žalim što je tako. Starija je završila Filozofski fakultet, ali mlađa nije. Počela je da studira na Pravnom fakultetu i položila je dve godine, ali se onda zaposlila u banci i tu i sada radi. Strogo sam ih držala: kad ćeš doći kući, kakvo ti je društvo

Da li je na Vaš život uticalo ratno stanje devedesetih godina?

– Osamdeset osme poginuo je naš unuk. To nas je dotuklo. To nas je unazadilo, moju ćerku posebno: svaki dan je išla groblje, nosila je crninu pet godina, ne znam da ti kažem koliko je to bilo užasno i tužno. Kad je došo rat devedeset i prve drugi unuk je bio u vojsci u Zemunu, pa smo strahovali šta će biti sa njime...

Devedeset treće je umro Steva. Sve je to za našu kuću bilo teško, ali kakvih ima slučajeva u drugim porodicama, kod nas je, hvala Bogu, eto toliko je bilo.

Vama u stvari nije niko stradao, ali su deca ostala bez posla?

– Bez posla je ostao zet, muž naše ćerke, koji je radio dvadeset četiri godine u Privrednoj banci, nekada Ljubljanska banka, koja se odvajanjem Slovenije ugasila i petsto službenika je ostalo bez posla. A mlađa je nastavila da radi u SDK* banci u odeljenju za budžet. Dvoje dece, muž osto bez posla, ja pomaži i pomaži, šta ćeš. Prodam ja vikendicu i podelim, mlađoj uplatimo jednosoban stan uz kredit da oni otplaćivaju. Kad se rodilo dete, vidim ja da je to malo i jadno. Mi doplatimo da promene za dvosoban. Rodilo se drugo dete, sad je i to malo. Kad je Steva umro, ja prodam neke nekretnine i dam im da kupe trosoban stan na Limanu. Starijoj dodam za garsonjeru koju izdaje, dobro dođe da ipak ima neki prihod. Kada sam to sve razdelila, ondak sam kazala: – E, kuća ostaje na meni! A kad ja umrem, ondak delite kako znate.

Ovde ste bili za vreme bombardovanja devedeset devete?

– Jeste, tu smo bili. Pa znaš šta, kuća je prizemna, ima podrum u koji mogu da se sklonim. A najviše se bojao unuk. To je bilo nešto strašno za njega. Bio je

* SDK = Služba društvenog knjigovodstva.

devedesete u vojsci i odneli su ih u Sloveniju. Tamo su ih pokupili kamionima i šta je tamo doživeo ne znam, ali znam da je ovo bombardovanje teško podneo. Taman ja postavim da se ruča, sirene, on pobegne u podrum. Pa opet noću ode da spava u podrumu – bojao se, izgleda da je živce tamo izgubio.

Radnju ste sad ćerki prepustili?

– Ja je prijavim kao pomoćnicu na tri godine, a kao pomoćnica može da nasledi lokal. Napravili smo ugovor i prepisala sam radnju na nju. Ispalo je da je tako najbolje, pošto je njena firma propala pa ne bi ni imala posla. Ona je sad u penziji, ali preko zanatstva dobija penziju, a ne kao da je radila u državnoj službi. Ja sam uzela penziju moga muža zbog tog što bi moja bila dosta manja. Dobila sam petnajst hiljada.

Da li Vam vera mnogo znači?

– Ne baš toliko da smo pobožni, ali svake godine mi dođe sveštenik u kuću da mi sveti vodicu za krsnu slavu na Svetog Jovana. Tada se okupi društvo. Muž je posle rata došao iz munkaša pred Svetog Jovana i to se ondak počelo održavati, prijatelji i poznanici to znaju i dolaze da čestitaju. Evo, trinaest godina je kako je muž umro i ja sad održavam slavu. Kad dođe sveštenik, ja sve počastim i lepo sedimo, ispričamo se... Još je sveštenik kazo: – Pa Vi ne znate da i vladika na Svetog Jovana ima krsnu slavu! Šalili smo se.

Ja sam išla nekada na Vaskrsenje, pošto mi je blizu Saborna crkva. Sećam se, Bože, moj muž spava, a sutra Uskrs, gostiju kolko hoćeš, a ja idem na Vaskresenje. Doći ćedu mi deca na ručak. Sećam se vrlo dobro, malterišem tortu, ukrašavam je, a ono zvona zvone, ponoć, divno se čuju. Mislila sam da ću se lepo obući, ali više nemam vremena i ja onako u kućnoj haljini samo odgore obučem kaput, stavim šešir, uzmem tašnu, cipele, pa odem na Vaskresenje. Tolko mi je to divno bilo, tako divna uspomena, zato je i pričam. Muž spava, ni ne zna da sam ja otišla, a ono jedan sat noću. Kad sam ja došla i zalupila vrata, moj muž se trgo, pa kad je vido mene u šeširu i u kaputu, pita: – Di si ti bila? – Pa ja išla na Vaskresenje! Kaže: – Bože, molim ti se! Šta tebi pada na pamet da noću ideš sama? Mogo te je neko klepnuti po glavi i to još na Vaskresenje! Tako mi je to ostalo kao divna uspomena...

Šta mislite, da li je bilo lakše živeti onda ili sada?

– Pa sada je mnogo lakše! Ko je ondak imo kuću na sprat? Dobro, bilo je i bogataša u ono vreme, ali su se trudili ko će imati više lanaca zemlje. Nisu bili ovako ko sad jedan siroma čovek koji ima dvosoban stan, televizor i mašinu za veš. Nije bilo ni električne pegle, a kamo li neki uređaji. A sad svi imaju sve! Jedan sasma drugi život je sada, a po selima da i ne govorim! Sad kad odem kod mojih rođaka na selo pa gledam, a znam kako je nekad bilo. Pa to je milina! Neću nikad zaboraviti, kad su došli kristalni lusteri u modu, a ja kažem mojoj

mami: – Da vidiš što sam videla divan kristalni luster! Da dođeš samo u Novi Sad da vidiš kakvi su! A to moj muž kao komercijalni direktor dobio u prodavnicu, nije još svako imao. Kad ona došla iz Kaća pa videla, kaže: – Pa, ti ne znaš naše koloniste? Svi na stepenicama imaju kristalne lustere i tepihe! Kad su se posle rata doselili iz Bosne i iz Like, nisu znali ni šta je furuna od kaljeva, a kamo li šta je tepih ili luster. A kad su se počeli bogatiti, ovi naši seljaci ostali isti kakvi su i pre bili, a oni se počeli moderirati. Bili su napredni zato što su bili jako složni. Nji pet-šest nazidaju deset kuća za dva dana, sve jedno drugom pomažu. Kać je postao velegrad! Sada kad vidiš koju nisku kuću, znaj da je taj sa sela osto seljak, a kolonisti su se opredelili na zanatstvo: jedan je vodoinstalater, drugi električar, treći zidar. Kad je došla obnova zemlje posle rata, svi ti zanati su se tražili. Tako su se oni obogatili i našli svoj poso i njima je jako dobro sada u životu. Na primer, nama je u vinogradu radio jednog Bosanac skoro dvadeset godina. On je bio fizički radnik kod mog muža u radnji. Do dva sata završi radi u magazinu, a ondak ide napolje u vinograd, pa kad ide svojima da pomaže kaže: – Ne mogu vam doći sutra, preksutra idem da pomognem svojima! Odlazim ja i u Šajkaš, tamo mi je rodbina, isto kao i u Kaću, ostale su sve te niske kuće, ono kao nekada, pristojne i dobro održavane, ali nema na sprat. Samo njihove. Toliko su se oni svi pomogli. Jeste da je to već pedeset godina kako su se doselili. Neki su došli u te švapske kuće, a Švabe su za vreme stare Jugoslavije bili dosta imućni ljudi i sposobni da rade. Oni se nisu toliko borili da imaju sto jutara zemlje, važnija im je bila neka tehnika, ko i sada. Uvek su napredni u celoj Evropi...

Da li je bilo Nemaca kod vas u selu?

– Jeste, jeste. Družili smo se sa njima i bili smo u dobrim odnosima. Moj otac je imao dve vršaće mašine i neki Pintler preko puta je imao jednu. Drugi njegov brat imao je mlin.Oni su bili Švabe. Jako smo se dobro slagali. Kad ta Švabica, Julka smo je zvali, umesi neke kolače, donese nam, a moja mama nosi njima. Lepo smo živeli dok nije došo rat. Oni nisu pravili u Kaću nikakvih problema. Verovatno su podržavali Kać, pa se nije ni desilo neko zlo.

Onog Mađara što je prevodio za vreme rata su ubili komunisti. Verovatno je nešto brljo sa Mađarima. Njegov brat je bio sveštenik u Novom Sadu i toliko je bio dobar čovek. Mi smo svi bili kao drugovi, nije se onda gledalo šta si: Mađar ili Švaba ili...

Da li ste negde putovali?

Za moju delatnost je trebalo mnogo putovati, pa sam putovala u Pariz, London, Holandiju, Belgiju, Švajcarsku, Beč, Frankfurt... Tri puta sam bila na sajmu u Frankfurtu. To je organizovala Zanatska komora. Išo je i moj muž sa mnom nekolko puta. Putovala sam i u Grčku, i Italiju, deset ili dvanaest država sam obišla. Tamo sam uvek nešto gotovo kupila i ondak, kad sam došla kući, ja sam to kopirala. Od toga sam dobijala i neke svoje ideje i prenosila to na drugi

šešir... Pogotovo ono to sam videla u Parizu! Iz Pariza sam donosila jako puno različitih modela. Kad donesem nekolko šešira, onda ih rasparam i uzmem šnitove,* pa od toga napravim kolko želim, prema mušterijama – kako ko voli.

Imala sam i devojke koje su radile kod mene. Neke su u Novom Sadu, a ima ih i po Italiji i Nemačkoj. Neke su se vratile pa su došle da mi zahvale što su od mene jako mnogo naučile, što sam puno doprinela njihovom životu. Kad sam napunila osamdeset godina, napravila sam veliki ručak i pozvala sam one devojke koje su u Novom Sadu. Bile su sa muževima – jedno trideset osoba!

Neću nikad zaboraviti, jednom smo išli u Amsterdam preko turističke agencije. Ono divna polja lala, pa onim malim brodićem kad smo se vozili na otvorenom moru... Pa, kad su počeli talasi na tom velikom Atlantiku! Jao – mislim – samo da ja stignem mojoj kući, da se ne utopim! Bilo je jako lepih doživljaja i u Minhenu, pa u Beču, gde se mije moralo daleko putovati. Tamo smo putovali svojim kolima. Onda su engleske angora kape došle u modu. Obrazovane žene su želele da imaju nešto lepo. Tim kapama smo se snabdevali u Beču. Pošto mi je ta fabrika u Engleskoj slala katalog. Imam sestru koja živi u Londonu, pa mi je ona dosta nabavljala te modele koje nema svako. Odem tamo, odaberem sve šta želim, uračunam koliko ću zaraditi i to odmah tamo potrošim – jednoj ćerki treba kaput, drugoj čizme, ovom unuku treba ovo.. Ondak se roba pošalje preko carine, pa te izveste kad stigne na carinu i ti platiš. Kad podeliš carinu kako treba, to uračunaš u cenu kape – otišla si gospodski i došla – tako da nikad nisam nešto švercovala. A bilo je jako puno šverca. Tolko je bilo naših žena koje su od toga živele.

Imala sam i devojke koje su radile kod mene. Neke su u Novom Sadu, a ima ih i po Italiji i Nemačkoj. Neke su se vratile pa su došle da mi zahvale što su od mene jako mnogo naučile, što sam puno doprinela njihovom životu. Kad sam napunila osamdeset godina, napravila sam veliki ručak i pozvala sam one devojke koje su u Novom Sadu. Bile su sa muževima – jedno trideset osoba!

Da li to znači da su se naše žene u to vreme više doterivale i lepše oblačile?

– Pa jeste... Ko je pre rata išo bez šešira u crkvu, na svadbu ili na venčanje? Godinama sam lepila te šlajere,** pa te čipke okolo na šlajeru. Radila sam i noć i dan. A nije mi bilo teško. To tako uliješ sebi u krv, ta ljubav te vuče: još ovo, još ovo...

Još uvek Vas zanima struka?

– Jeste. Ovde u Novom Sadu ne znam ko je veća seljančura! Ne zbog moje delatnosti, nego žene nemaju svoje elegancije! Pa ja imam sedam-osam pari

* Šnit = kroj (haljine, odela), model od papira.

** Šlajer = veo, koprena; nevestinski veo.

rukavica. Kad sam ja u ono vreme išla bez rukavica? Pa broš ili divan cvet jedan, pa ukrasiš sebe i garderobu. Šta je ovo sad? Pulover ovamo do struka, od tura vise rukavi do kolena; ovamo vindjakna; gologlave i raščupane... Evo stara sam već, al ne mogu ja to da prihvatim. Ne može ona metit beli šešir ili roza-crveni da ide da čisti nešto ili da sprema kuću. Ali ako si već obučena za neko venčanje, za nešto svečano, ondak bar da je uredno. Jesi ti videla da modiskinje danas nemaju posla? Jedna modiskinja od pedeset-šezdeset godina radnog staža nema šta da radi: nekolko šešira napravi za Uskrs ili Božić ili neki praznik.

Da li je na to uticala materijalna situacija ili nešto drugo?

– I materijalna situacija je važna, ali se naš svet opustio. Ne vidim ja ni da po Beogradu ima šešira. Kakve su to haljine – dekolte i samo što ne ispadne sve napolje! Kakve je to elegancija – otpuste kosu i sve raščupane! Eto to je. To nije moda, to je bezobrazluk!

Imate li utisak da je život osiromašio u detaljima?

– Jeste. Pa evo, počnimo od sebe. Kad ja oću da idem u crkvu, metem nešto na glavu. A ja idem u crkvu jedared godišnje. Pa ja nikad nisam išla u centar ako nisam doterana. Išla sam prošle godinu na Đurđevdan u crkvu, metla sam šešir, crni kostim, divne rukavice, tašnu... Ja sam izgledala ko neka vrana!

Kako vidite budućnost svog zanata?

– Nikako. Kupovali smo u Sloveniji materijale za šešire dok se nije odvojila, a sad samo u Zrenjaninu ima fabrika kapa i šešira. Jedina u našoj okolini. Ne može se zaraditi od šešira danas. Sve devojke koje su kod mene radile prešle su na venčane haljine, to su gotove haljine i ne moraju da se petljaju sa modisterajom. Ipak je modisteraj umetnosti. Nije to samo da ti kažeš: modiskinja..

Kako danas živite?

– Mnoge mušterije koje me sretnu i koje su u ono vreme nosile šešire, obraduju se da sam još živa. A već mi je punih osamdeset pet godina. Fala bogu, sa decom sam zadovoljna i zdrava sam. Samo da nije te nesreće koja nas je zadesila. To nas je unesrećilo jako...

Agneza Petruševski, aprila 2005.

Anica Čepe (1919), Kamnica (kod Maribora)

Kakvo je bilo Vaše detinjstvo?

– Ja sam rođena u Sloveniji, u selu Kamnica pored Maribora, devetsto devetnaeste godine. Moj otac je bio školski upravitelj, učitelj u selu, a moja majka nije radila. Imala sam dve starije sestre: jedna sestra mi je bila učiteljica, druga je bila modiskinja, ja sam najmlađa – operska pevačica. Iz obrazovane kuće sam. Svaki dan sam išla sa drugom decom u školu tri kilometra udaljenu. Moja majka je jako vodila računa o našem školovanju. Imala sam srećno detinjstvo, u našoj kući se uvek pevalo...

Imali ste redovno školovanje?

– Moja majka je jako vodila računa o našem školovanju. Sa dvanaest godina pošla sam u Nižu muzičku školu u Ljubljani... Postala sam operska pevačica kako sam želela. Školovala sam se za pevanje deset godina: najpre u Srednjoj muzičkoj školi u Ljubljani tri godine, u Zagrebu tri godine, a ostalo u Beogradu. Imala sam redovno muzičko školovanje, za razliku od tadašnjih mojih kolega koji su učili pevanje negde privatno. Kad sam bila u Zagrebu, poslali su me na kurs kod jedne strankinje koja je primala samo najbolje pevače. Zatim me je zagrebačka Škola poslala u Beograd na školovanje na Akademiju kod Nikole Cvejića. On je predložio tadašnjoj upravi Srpskog narodnog pozorišta u Novom Sadu da me angažuju, i tako sam počela novosadsku karijeru u Srpskom narodnom pozorištu, gde sam se i penzionisala.

Kada ste postali partizanka?

– Četrdeset i treće godine, dvadeset godina sam tada imala, kad je bila kapitulacija Italije, već sam se bila angažovala u Pokretu. Već sam bila ilegalka od proleća četrdeset i druge godine. U to vreme Ljubljana je bila

puna ilegalaca. Išla sam u Muzičku školu redovno, pored toga što sam se bavila i ilegalnim radom.

Da li ste imali neki obrazovni rad pre odlaska u partizane?

– Ne, ništa. Kulturna ekipa je bila tada sa poznatim kompozitorom Bojanom Adamičem, dve sestre Vidmar, Nada Vidmar, operska pevačica... svi iz Muzičke škole.... Bili smo kulturna ekipa koja je pevala za partizane. Nas su poštedeli borbe, bili smo u pozadini, zajedno sa kuhinjom...

Ko je otkrio Vaš talenat za pevanje?

– Moj otac je imao divan glas, mogao je biti operski pevač bez školovanja. Često je bilo slavlje u kući i onda smo svi pevali. Učila sam klavir po volji moje majke, posle sam se prebacila kod profesorice za pevanje, jer sam imala lep glas – lirski sopran. Tako sam umesto pijanistkinja postala pevačica. Nastupala sam kod Sokola* kad su bile priredbe, zatim sam pevala u crkvi solo... U kući smo često pevali i to različit repertoar: Štrausa, ruske pesme, tako da su mnogi znali da dobro pevam još pre nego što je iko otkrio operski talenat.

Nakon rata sam se zaposlila u Mariborskoj operi četrdeset pete godine. Moram reći da nisam imala visokih tonova, od muke i teškog života, pa su mi dali altovske uloge, što mi nije prijalo. Onda sam otišla na audiciju u Zagreb, i tamo su odredili da sam sopran.

Prvo radno mesto je bilo u Novom Sadu?

– Tu sam primljena pedesete prve godine – kad mi je bilo trideset godina i ostala sam tu dvadeset pet godina kao operska prvakinja. Kada sam došla, odmah su mi dali sve prve uloge jer je prethodna prvakinja otišla u Beograd. Direktor opere i prvi dirigent tada je bio Županić, takođe Slovenac. Pevala sam nekoliko važnih uloga pre nego što sam pedeset četvrte dobila naslovnu rolu u „Madam Baterflaj". To je ozbiljna uloga koja traži mnogo iskustva pevačkog, ali i glumačkog. Moram pomenuti da sam kao učenica srednje škole bila članica i jedne dramske sekcije u kojoj su nas učili kako se recituje i glumi. Mislim da mi je i to pomoglo kasnije u radu na sceni. Takođe, hoću da kažem da je u početku pedesetih, kada opera tek hvata zamah, svaka novina zapravo bila potrebna. Tako sam sa dirigentom Županićem pripremila prvi solistički koncert na kojem sam pevala razne odlomke iz opera.

Sa predstavom „Prodana nevesta" obeležila sam jubilej i zatim otišla u penziju. U novoj zgradi nisam pevala. Rano sam otišla u penziju, čim sam videla da mi oduzimaju glavne uloge, a na male uloge se nisam mogla sviknuti, a imala sam potrebne uslove za penziju, jer sam imala i sedam godina učešća u ratu kao partizanka. U Novom Sadu sam pedeset i prve godine na početku karijere pevala u „Prodanoj nevesti". Ulogu sam već imala spremljenu. To mi je

* Sokoli = viteška organizacija sportskog karaktera čiji je cilj moralno i fizičko vaspitanje.

bila draga uloga koju sam pevala dvadeset godina na sceni SNP-a – već sam bila u penziji, a još uvek sam honorarno pevala u operama „Ero s onoga sveta“ i u „Prodanoj nevesti“. Jako mi je ležao slovenski repertoar, pored „Prodane neveste“ i „Ero s onoga sveta“ i „Evgenije Onjegin“. Onda Pučinijeve opere: „Boemi“ i „Madam Baterflaj“. Pevala sam dobro i groficu u „Figarovoj ženidbi“. Dobila sam stipendiju u Salzburgu – gradu Mocarta, pa sam pevala u Mocartovoj „Figarovoj ženidbi“ groficu, i to jako dobro na nemačkom jeziku.

A da li imate sačuvane neke kritike?

– Ništa nisam sačuvala. Kad sam se preselila u gerontološki dom donela sam jedan sanduk mojih stvari, posle se on negde zagubio kad sam se preselila u stacionar.

Bilo bi bolje da ste malo duže pevali.

– Kad sam bila na pragu pedesete godine, spremao se „Evgenije Onjegin“, meni nisu dali glavnu ulogu, s obrazloženjem da sam stara. I onda još neka uloga nije meni dodeljena, uvredila sam se, rekoh: – Idem u penziju.

Moram priznati da sam sve uloge dobila dok nisam ostarila. Zadovoljna sam i ulogama koje sam dobijala. Dobro sam sarađivala sa svim dirigentima. Svi dirigenti su za mene bili svetinja: ... Buta, Milošević, bio je Županić posle rata; Fajdiga je odličan dirigent, on je divno pripremao pevače za ulogu još dok smo probali sa klavirom van scene, tako da nije bilo mnogo posla na sceni.

Šta je specifično za opersku pevačicu što se tiče života?

– Operske pevačice treba dosta da se odmaraju i glas da čuvaju. Ja nisam nikad otkazala predstavu, uvek sam imala zdrav glas. Ako si u braku, ne možeš da se odmaraš kad moraš da kuvaš, da spremaš, da ugađaš svima. Nisam htela drugi put da se udam.

Pa ipak ste bili u braku?

– Prvi put sam bila udata u Ljubljani. Moj muž i ja smo otišli zajedno u partizane, ali su nas potom tamo razdvojili. Mene su premestili u Kulturnu ekipu Osamnaeste slovenačke divizije, a njega u artiljeriju. On je poginuo i ostala sam sama od rane mladosti sa malim detetom. Nije bilo lako nakon toga biti majka i umetnica.

A koje godine se rodio Vaš sin?

– Četrdeset i četvrte. Premestili su nas partizanke s decom u južnu Italiju. Avionom su nas prebacili u logore... blizu Barija. Do Barija smo leteli avionom, i onda kamionom do logora, gde su nas smestili u kuću jednog bogatog zemljoradnika. Dobro su nas hranili, bilo je i bolesnih partizana, nisu bile samo žene, nas je bilo oko dvadeset žena.

U Italiji su bili fašisti. Četrdeset i treće, devetog septembra je bila kapitulacija Italije, tad su došli Nemci, a mi smo otišli u partizane. A Ljubljana je bila

oivičena trostrukom žicom, ni unutra ni vani se nije moglo ići, i onda su se žice otvorile i masa je hrlila u partizane.

Vi ste bili članica Partije, ali niste se nešto angažovani u Srpskom narodnom pozorištu?

– Nisam. Mene vlast nije interesovala. Mene je interesovao rad i tu sam bila potpuno predana – svim srcem i voljom.

Kako Vam se dopao Novi Sad kad ste došli?

– Jako mi se dopao. Dobila sam jednu sobu od Pozorišta, tamo sam smestila veliki očev klavir, dva ležaja, ormar, kredenac.. i puna soba. Posle sam dobila od Saveza boraca jednosoban stan, onda dvosoban stan, pa sam taj zamenila za jednoiposoban na Limanu, na kraju sam ga prodala i došla u Dom penzionera ovde na Novom naselju pre šest godina.

Da li ste imali tremu pre nastupa?

– Ja sam retko bila tremista... kad počnem da pevam malo imam tremu, ali ne mnogo, nisam tremista bila.

A koji su Vam partneri ostali u dobroj uspomeni?

– Pa svi. Sa Dragutinom Buićem sam pevala u „Boemima", on je bio Rodolfo, zatim Pinkenton u „Madam Baterflaj". Onda sam pevala sa Ozrenom Bingulcem u „Prodanoj" i u „Eri", zatim Vlada Popović... u „Faustu" smo nastupali.

Ponavljam, kad sam došla na scenu imala sam već neko iskustvo, mogu reći da sam prilično dobra bila glumica, koliko ja mogu za sebe kazati. U našem ansamblu su bile dobre pevačice i glumice Olga Bruči, Zdenka Nikolić.... Mogu reći da sam imala dobar odnos sa partnerima i sa horom. Poseban sa dirigentom Fajdigom. Sećam se jednom na prvoj ili drugoj scenskoj probi „Hofmanovih priča" Fajdiga je dirigovao, ja držim note i gledam u njih, a on mi kaže: – Sklonite note, pevajte napamet! Ja kažem: – Ne znam još, a on je insistirao i zbilja sam sve otpevala bez nota već na toj probi. Znao je koliko koji pevač može da pruži u svakoj pojedinačnoj fazi rada na ulozi.

Da li je Opera bila dobra u to vreme kad ste pevali u Novom Sadu?

– Mislim da je bila dobra, pevači su se stvarali, okupljali u kolektiv i istovremeno i izgrađivali. Na primer, Bingulac je pevao bez naročite pripreme skoro sav operski repertoar dramskog tenora, a tek mnogo kasnije je na Akademiji dovršio i zvanično školovanje. To je bio onaj posleratni period kad smo se svi starali da uspe predstava, a ne da li imamo diplome.

Kad me već pitate za novosadsku situaciju, moram reći da nije imala adekvatnu pozornicu u Domu kulture, orkestar je imao malo prostora, govorim za situaciju kad sam ja pevala. Posle je u novoj zgradi to sve bilo drugačije.

Dosta je Slovenaca bilo u Srpskom narodnom pozorištu u vreme kada ste Vi pevali?

– Jeste, dirigent Županić, reditelj Frelih, kostimografkinja Stana Jahić, dirigent Marjan Fajdiga, koreograf Iko Otrin u Baletu, a kratko vreme je u Baletu bilo nekoliko igrača: Peter Srdoč, pa Tita Ivković, a solistkinja je bila Magda Vrhovec... U pozorištu je to normalno da se umetnici pomeraju iz jednog mesta u drugo. Bilo je dosta umetnika iz Novog Sada u Mariboru.

Komponovanje vas nije interesovalo?

– Ne, nije, nemam smisla, iako sam školovana.

Pedagoški rad sa mladima Vas takođe nije privlačio?

– Nije. Volela sam samo da pevam i ništa drugo.

Niste gostovali u inostranstvu?

– Ne, samo sam ovde pevala, naravno gostovala sam sa našom Operom tamo gde je ona gostovala.

Kažete da ste rano otišli u penziju?

– Otišli sam u penziju sedamdesete sa pedeset godina. Živela sam sama. U Novom Sadu nemam nikog od rodbine, sin živi u Zagrebu, tamo se oženio. Dolazi svaka dva meseca ovamo da me obiđe i da se vidimo. Ali sam stekla prijateljstva u Novom Sadu. Sada se iz pozorišta retko družim sa nekim. Neki su već umrli...

Niste nostalgični za Slovenijom?

– Nikad. Ja sam se tako uklopila u Novi Sad, kao da sam ovde rođena! Volim Novi Sad, a voli ga i moj sin: Dunav, Kamenjar, sve obilazi da vidi 'svoj' grad kad dođe da me poseti. Sad je bio pre deset dana, mi govorimo srpskohrvatski, više ne govorimo slovenački, jer on u Zagrebu živi već dugo godina i govori ijekavštinu, ja ovde živim više od pola veka i govorim ekavštinu... tako i mi sada međusobno pričamo.

A kad je bio mali govorili ste samo slovenački?

– Jeste, jeste. Dok je bio kod mene. Kada sam došla u Novi Sad, on je ostao u Ljubljani kod moje sestre da se školuje. Posle je završio Odsek za novinarstvo – hteo je biti novinar. Nakon studija se tamo zaposlio, onda se oženio u Zagrebu i tamo se preselio, pa mogu reći da ga nisam ni imala kao sina. Samo kad je bio mali, nekoliko godina: kad je išao u osnovnu školu i gimnaziju, onda je bio kod mene. Naravno, meni je važno da imam neki osećaj da nekog imam. Sestra mi je umrla sa osamdeset i dve godine, a majka je devedeset i tri godine doživela! Ja imam osamdeset i pet godina! Ja ću živeti devedeset godina, k'o bog!!

A kako vam se sviđa život ovde u domu?

– Ja se družim sa njih troje: žena je pre neki dan doživela devedeset i tri godine, sa jednim gospodinom koji je dosta obrazovan, arhitekta – devedeset godina, a jedan Milan ima devedeset i dve godine i još šeta. Vitalni su i zdravi. Ovde sam se navikla. Sama sam, nemam ko da brine za mene, pa sam navikla. Prvo sam bila u apartmanu. Otišla sam iz apartmana u stacionar jer sam bila bolesna – kičma me je jako bolela. Pala sam na premijeri, pa sam polomila pršljen. Mogla sam ostati nepokretna celog života, ali su mi sutradan dali osamnaest injekcija i to me je izlečilo – do starosti. A pre dve godine kičma je 'proradila', pa me je jako bolela. Ne mogu da sedim deset minuta, ne mogu da stojim, pa sam se odlučila za stacionar. Sad mi je bol prestala, sad sam zdrava, ali sam ostala u stacionaru. U sobi sam zajedno sa jednom pametnom ženom – nije nam loše zajedno. Imam svoj televizor. Ne žalim se na jelo – pojedem sve. Kad sam bila bolesna, nisam mogla da sedim da dočekam da ručam, pa sam pola ručka pojela, pola ostavila, i tada sam smršala. Sad ne mogu da se popravim – važno je da sam zdrava.

Kad pogledate unazad, da li ste zadovoljni svojim životom?

– Ja sam jako zadovoljna, ja sam samo jednu želju imala – biti operska pevačica. To sam bila, ispunila sam svoju želju i ja sam zadovoljna.

Politika Vas ne interesuje?

– Pa, malo čujem na televiziji. Malo se interesujem kako je u Sloveniji. Moj sin, koji je predsednik jednog preduzeća i čita mnogo novina, kaže da Slovenci žive mnogo bolje nego Hrvati, a Hrvati žive bolje od Srba.

Kako provodite dan?

– Pre podne od deset do dvanaest sam napolju: ili sedim na klupi, ili idem u klub na kafu, gledam malo televiziju, popodne opet od tri do pola pet malo napolju sedim, pa uživam, gledam okolo, imam društvo, pričam. Osmislim svaki dan, tako da mi nije dosadno.

Imala sam bogat život i ne žalim ni za čim. Zadovoljna sam ovde u domu. Ručak mi donesu na sto... doručak, večeru... brinu za mene, lekove mi donesu... Imam dovoljno veliku penziju da sve platim i ostane mi malo novca. Ja sam dobila beneficiranu penziju, i imam dvadeset i pet hiljada dinara, od toga za dom plaćam sedamnaest hiljada i petsto.

Da li mislite da su operske pevačice u operi jednako tretirane kao i muškarci?

– Jesu. Uloga kao uloga, jedna uloga ženska i jedna muška. Postoji rivalstvo, ali više među ženama. Olga Bruči je bila koloraturni sopran, a ja sam lirski sopran. Irena Davosir je moj par. Ona je došla posle mene u ansambl, imala je jak glas, dosta je muzikalna, dobra pevačica. Moje je mišljenje da sam Baterflaj bolje pevala, a neke uloge je ona dobila koje ja nisam, na primer „Vilin veo"

Konjovića ona je pevala. Predstava nije mnogo išla. U operi „Vilin veo“ imala sam manju ulogu, glavnu ulogu nisam mogla da pevam, ima više dramskih fahova. Sa tom predstavom smo gostovali u Zagrebu i u Ljubljani na Križankama na festivalu.

Šta bi ste poručili mladim pevačicama?

– Da se školuju, da uče note, harmoniju, kontrapunkt, sve ono što treba da se uči. Znam da ima sada mnogo mladih i obrazovanih pevača i pevačica. Na primer, učenice Vere Vitkai su sve dobre. Ranije sam redovno išla na predstave jer sam kao penzionerka imala pretplatu, pratila sam razvoj mladih pevačica, sve do pre četiri sezone, ali sada ne idem.

Svenka Savić, 10. jula 2005.

Stanislava (1919), Ljubljana

Recite mi nešto o svojoj porodici.

– Moja mati je poticala je iz seljačke porodice iz Zgornje Šiške kod Ljubljane. Imala je osmoro braće i sestara iz očevog prvog braka. Moj otac je rođen u selu Pušča u Hrvatskom Zagorju. Bio je najstarije dete u porodici. Imao je četiri brata i tri sestre. Zbog siromaštva, kad je napunio trinaest godina, roditelji su ga poslali da služi. Izučio je kovački zanat. Kao mladić zaposlio se kod nekog grofa u Semiću, Bela Krajina. (Rodoslov mog oca nalazi se u Rukopisnom odeljenju Matice srpske.)

Otac je želeo da se zaposli na železnici u Zagrebu, ali nije bio primljen zbog neznanja mađarskog jezika. Zato je hiljadu devetsto osme došao u Ljub-ljanu gde je dobio zaposlenje kao dnevničar (radnik koga je moguće u svakom trenutku otpustiti). Tu ga je zatekao Prvi svetski rat. Ostao je na železnici kao neophodan u saobraćaju. U međuvremenu je završio nižu srednju školu i naučio nemački za potrebe službe. Molba za dobijanje slovenačkog državljanstva bila mu je pozitivno rešena tek osamnaeste godine. Na osnovu toga je primljen u stalnu službu i omogućeno mu je da napreduje. Oženio se mojom majkom hiljadu devetsto sedamnaeste godine. Učestvovao je u sindikalnoj grupi delegata iz Slovenije koja je u Beogradu radila na izradi „Sporazuma protokola" kojim su se određivale visine zarada na železnici (od dnevničara do fakultetski obrazovanog kadra). Sve do izbijanja Drugog svetskog rata radio je kao vozovođa putničkih, a kasnije brzih vozova. Pošto je oboleo od kičme, premešten je u Železničku direkciju gde je ostao sve do penzionisanja četrdeset šeste godine. Roditelji su mi se pedeset treće godine preselili u Novi Sad. Otac je tu i umro šezdeset sedme godine.

Kako je teklo Vaše školovanje?

– U osnovnu školu sam krenula sa šest godina. Kako nisam imala nikakve predspreme (vrtić), do polugodišta mi je bilo jako teško. Prvi razred sam završila sa vrlo dobrim uspehom zahvaljujući veoma dobroj učiteljici Amaliji Abulnar koja je imala puno razumevanja za mene. U drugom razredu je mladu učiteljicu (obolela je od tuberkuloze) zamenila starija koja je u vaspitačkoj praksi još delila packe. U trećem je učiteljica (zvala se Kecelj) rekla mojoj mami da od mene neće biti ništa. Pohađala sam i peti razred (koji je tada još postojao).

Mati me je upisala u gimnaziju koju su vodile Uršulinke, ali bez prava javnosti, tako da sam posle trećeg razreda morala polagati ispite iz svih predmeta u Muškoj realnoj gimnaziji. Posle toga sam prešla u četvrti razred Državne poljanske gimnazije, gde sam trideset četvrte položila malu maturu. Kako sam od najranijeg detinjstva volela da crtam, tu me je zapazio profesor crtanja Kambič. Na jednom času, dok smo bojili crteže, on mi je rekao da nisam ni svesna šta sam napravila. Dao mi je zadatak da nacrtam i obojim svoj razred. Rad je bio uspešan i dospeo je na izložbu.

Posle male mature trebalo se opredeliti za dalje školovanje. Mati je odlučila da me upiše u Žensku zanatsku školu, kako bih naučila da šijem. Nije mi bilo lako da se naviknem na toliko sedenja i traženu preciznost. Škola je imala rang potpune srednje škole, jer su se pored struke učili i svi obrazovni predmeti. Na časovima dekorativnog crtanja uvek bih prva završila obavezni rad i onda bih, da ne sedim besposlena, crtala modele. Tako smo profesor i ja sarađivali pune tri godine. Povodom pedesetogodišnjice Tehničke srednje škole (u čijem sastavu se nalazila Ženska zanatska škola) održana je izložba učeničkih radova na kojoj sam se predstavila panoom sa nacrtima modernog kostima. To je zabeležila i štampa koja mi je prorekla budućnost modnog kreatora. Završni ispit sam položila u junu trideset osme godine sa odličnim uspehom i bila sam nagrađena zlatnom štednom knjižicom sa ulogom od sto dinara.

Želela sam da se školujem za modnog kreatora. Roditelji su mi to omogućili. Krajem avgusta trideset osme godine otputovala sam u Prag. Tamo sam preko organizacije „Jednota slovenskih žena“, čija je predsednica bila supruga češkog književnika Karela Čapeka, dobila mesto u jednoj modnoj kući na Vaclavskim namjestima. Paralelno sam pohađala večernju školu za modne kreatore. Stanovala sam u devojačkom internatu. Vreme je bilo nesigurno, pretila je opasnost od nemačke okupacije. Često sam posećivala našu ambasadu gde sam sretala slovenačke studente koji su takođe tražili informacije šta nam je činiti. Svi smo bili prilično uplašeni. Odlučila sam da se vratim kući krajem septembra trideset osme nekoliko dana pre zatvaranja granice. Nisam znala šta bih dalje, pa sam rešila da obavim jednogodišnju praksu u jednom modnom salonu u Ljubljani. Tako sam decembra trideset devete godine položila majstorski ispit za krojačicu. Izgledi za dalje školovanje nisu bili nikakvi. Zato sam se zaposlila u salonu Živke Severove. Nedeljna plata bila mi je sto dvadeset dinara. Fizički

sam izdržala samo nekoliko meseci. Tražila sam neki izlaz, pa sam se u jesen četrdesete upisala na jednogodišnji trgovački tečaj koji sam završila sa odličnim uspehom. U to vreme Slovenija je već bila pod italijanskom okupacijom.

Kako ste proveli ratne godine?

– Moram da napomenem da je moj otac bio po opredelenju socijalista i član strukovne organizacije levo orijentisanih radnika, te je bio pod prismotrom tadašnjih vlasti. Uticao je i na moje opredeljenje, tj. traženje socijalne pravde, pa sam tako preko sindikalnih aktivista došla u dodir sa antifašističkom organizacijom i odmah sam bila spremna na saradnju. Ali, moralo se i zarađivati za život. Kod kuće sam šila poznanicama i aktivistkinjama, bilo za novac, bilo za namirnice ili tačkice za snabdevanje, a istovremeno sam sarađivala u Pokretu. Bilo je mnogo opasnosti. Postala sam pomažući član Narodnooslobodilačkog pokreta (OF – Osvobodilna Fronta) četrdeset prve godine. Početkom četrdeset druge aktivno sam se uključila u rad NOP-a. Radila sam u VOS-u (Varnosno-obveščevalna služba). Član Komunističke partije postala sam u avgustu iste godine (u II kvartu rejona Šiška – Ljubljana). Kao obaveštajac radila sam najpre u rejonima Šiška i Centar četrdeset treće godine, a na jesen iste godine radila sam za Okrug Ljubljana. Decembra te godine bila sam uhapšena zbog učestvovanja u akciji koju je organizovao jedan službenik Opštine Ljubljana. Naime, podigla sam na blagajni Magistrata osamnaest hiljada lira na ime isplate privatnom građevinaru na Viču za obavljene radove. Novac je bio poslat na oslobođenu teritoriju. Takve akcije bile su česte, ali je ova slučajno bila otkrivena. Da se ne bi doznala prava istina, službenik i ja vratili smo čitavu sumu, pa je zato izrečena kazna bila blaža. U istražnom zatvoru provela sam osam dana i bila sam puštena da se branim sa slobode. Kazna za krivično delo glasila je: četiri meseca zatvora, novčana kazna od pedeset lira i gubitak građanskih prava na godinu dana. Za ovu neuspelu akciju bila sam partijski kažnjena ukorom (skinuta mi je tek februara četrdeset osme kad sam bila pozvana u Centralni komitet u Beograd, gde mi je saopštena odluka o skidanju ukora i tom prilikom mi je uručena partijska knjižica).

Posle oslobođenja, u jesen četrdeset pete godine, na intervenciju tadašnjeg sekretara Gradskog komiteta Ljubljane, pokrenut je nov sudski postupak kojim je presuda ukinuta uz obrazloženje da je hrabro i plemenito delo tada moralo biti prikazano kao krivično, a da se novom sudskom presudom brišu svi tragovi krivičnog dela.

U proleće četrdeset četvrte nastavila sam sa radom po liniji AFŽ-a za Okrug Ljubljana. Do ponovnog hapšenja je došlo februara četrdeset pete kad je u zatvor dospela pokojna Poldka Mekina koja je izdala svoje drugove, pa je tako pred samo oslobođenje uhapšeno oko osamsto aktivista NOP-a među kojima je bilo dosta ilegalaca i članova Partije. Tamnovala sam u Sent Peterskoj kasarni.

Pred odlazak jednog dela zatvorenika u logor Kočevje (pošto se u Nemačku više nije moglo slati), osećajući dolazak slobode, pevali smo revolucionarne pesme. U zatvorsku prostoriju gde je bilo oko sto dvadeset žena upao je komandant zatvora sa desetak vojnika sa bajonetima na puškama. Tražili su kolovođe. Izdajnika nije bilo, pa su nas isterali u dvorište gde smo čitavu noć prestajali na snegu. Ujutru je svaka deseta odvedena u samicu na batinanje, a nas ostale su tri dana držali bez hrane na teškim fizičkim poslovima. U aprilu sam bila prebačena u podrum kasarne gde su prethodno zazidali prozore i tu sam sa četrdeset dva druga i drugarice provela poslednji mesec okupacije u potpunom mraku. Često smo bili podvrgavani mučenju. Jedan od vidova mučenja bilo je to što nam nisu dozvoljavali da spavamo. Budili su nas oštrim zviždukom i po petnaest puta tokom noći, a ko se ne bi odmah našao u stavu mirno, dobio je dvadeset pet udaraca pendrekom. Prvog maja su nas prvo šamarali (kako su govorili: „za Praznik rada"), a potom i pretukli. Tada sam dobila potres mozga. Trećeg maja su nas ponovo tukli, a tokom noći su polovinu zatvorenika odveli na Turjak (dvadeset kilometara od Ljubljane) i poubijali ih kundacima. Mi ostali smo preživeli jer je komandant zatvora planirao da nas zameni za svoj život. Oslobođenje sam dočekala poluslepa i isprebijana, od čega nosim posledice još i danas.

Iako poljuljanog zdravlja, na dan oslobođenja Ljubljane, devetog maja četrdeset pete, našla sam se na dužnosti sekretara rejona Šiška. Rad na terenu bio je bez naknade, pa su se aktivisti snalazili tražeći radna mesta; tako sam osmog juna pala u nesvest na ulici od iscrpljenosti. Kad su me odneli u bolnicu, tamo sam provela dva meseca na neurološkom odeljenju i još mesec dana na oporavku na Jezerskom.

Da li ste se zaposlili nakon oslobođenja?

– Tokom novembra i decembra povereno mi je osnivanje velike Krojačke radionice AFŽ-a u Gradišču u Ljubljani.

U međuvremenu me je kao partijskog radnika tražila na rad OZNA*, ali su lekari konstatovali da posle svega nisam sposobna za takvu vrstu napornog rada, pa me je januara četrdeset šeste Ministarstvo industrije i rudarstva postavilo za ugovornu stručnu učiteljicu u Ženskoj zanatskoj školi (ŽOŠ – Ženska obrtna škola) gde sam vodila kurseve krojenja za žene. U jesen iste godine, na molbu Gradskog narodnog odbora, isto Ministarstvo me postavlja za honorarnu učiteljicu u Stručnoj školi odevnih zanata pri Sv. Jakobu. Ugovor je glasio na tri godine, ali sam već sledeće godine bila unapređena za rukovodioca Ženske zanatske škole u sklopu Tehničke srednje škole. Avgusta iste godine sam premeštena za upravnika Ženske zanatske škole u Idriji, ali sam na toj dužnosti ostala svega tri meseca.

* OZNA – Odeljenje za zaštitu naroda, kontraobaveštajna služba u FNRJ (oformljena 13. maja 1944).

Odlukom CK* Slovenije i Ministarstva industrije i rudarstva, decembra četrdeset sedme postavljena sam na dužnost referenta za stručne škole pri Komitetu za škole i nauku FNRJ** u Beogradu. Tu sam ostala godinu dana, ali sam osećala da moje kvalifikacije ne odgovaraju tom mestu na kome sam se sticajem okolnosti našla. Kad je četrdeset osme godine u Beogradu osnovana Akademija primenjenih umetnosti, gde je pored ostalih odeljenja otvoreno i odeljenje kostimografije, ukazala mi se prilika da zaokružim svoje obrazovanje. Postala sam stipendista Komiteta na Akademiji primenjenih umetnosti i tako mi se ostvarila životna želja da crtanje bude moj poziv. Pozorišni kostim mi je predavala Milica Babić-Andrić, tada kostimograf u Narodnom pozorištu, a istoriju kostima dr Pavle Vasić. Studije su bile organizovane u dve pripremne i tri redovne godine. Pošto sam bila veoma radna, odlukom profesora preskočila sam drugu pripremnu godinu, tako da sam diplomirala sa desetkom i stekla zvanje akademski slikar – kostimograf već juna pedeset druge godine.

Da li ste putovali?

– Akademija je tokom raspusta svake godine organizovala jednomesečne stručne ekskurzije. Prva je bila duž Jadranske obale: Poreč, Rovinj, Pula, Rijeka, Zadar, Trogir, Split, Hvar, Ston, Dubrovnik, Bar i Ulcinj. Putovalo se iznajmljenim brodićem. Dužnost nas studenata bila je da pomažemo posadi u održavanju higijene i pripremanju hrane. Ekskurzija je trajala mesec dana. U navedenim mestima smo se zadržavali, razgledali spomenike kulture, obilazili muzeje i sve beležili fotoaparatom i crtežima u svojim blokovima. Druga ekskurzija bila je po manastirima Srbije i Makedonije. Iz Beograda je nas sedamdeset studenata krenulo jednim otvorenim kamionom. Spavali smo po školama i privatnim kućama. Tom prilikom sam napravila preko sto slikarskih zabeleški motiva sa fresaka iz manastira u Ohridu, Bitolju, Peći, Studenici, Dečanima i Žiči. Obišli smo i Muratovo Tulbe na Kosovu polju i Gračanicu. Treća ekskurzija je bila u Sarajevu. Učestvovalo je dvadesetak studenata. Spavali smo u jednoj crkvi. Preko dana smo radili u muzeju i obilazili grad beležeći nošnje tamošnjeg življa. Ekskurzija je završena posetom Festivalu folklora u Skoplju. Sa svih tih ekskurzija skupila sam materijala za četiri velike knjige: jednu čine fotografije, drugu ornamenti sa fresaka, a u dve su folklorni motivi. Ovaj materijal sam dala Pozorišnom muzeju Vojvodine u Novom Sadu.

Kako ste se zaposlili?

– U vreme kada sam završila studije, Srpsko narodno pozorište u Novom Sadu tražilo je stalnog kostimografa. Rektor Akademije primenjenih umetnosti predložio je mene i na dužnost prvog stalnog kostimografa Srpskog narodnog

* CK = Centralni komitet, organ svake komunističke partije (izgovara se CeKa).

** FNRJ – Federativna Narodna Republika Jugoslavija.

pozorišta stupila sam u avgustu pedeset druge godine. Tamo sam ostala sve do penzionisanja sedamdesete godine.

Pedeset prve godine moje zdravstveno stanje se toliko pogoršalo da sam morala ostati u postelji nekoliko meseci (u gipsanom koritu). Nikada se nisam oporavila od povreda kičme zadobijenih u zatvoru. Sledeće godine bolest se ponovila i bila sam četiri meseca potpuno oduzeta. Delimično zbog moga zdravlja, ali i zbog njihove starosti, moji roditelji su se preselili u Novi Sad pedeset šeste godine i živeli smo u dvosobnom stanu koji sam dobila od Pozorišta (to je, nažalost, bio deljiv stan).

Proveli ste radni vek u Pozorištu. Kako je bio Vaš profesionalni put?

– Moja umetnička delatnost nije bila ograničena samo na kostimografska rešenja u pozorišnim predstavama, nego sam sarađivala sa mnogim institucijama i organizacijama, na primer, u Školi primenjenih umetnosti u Novom Sadu predavala sam Kostimografiju na Odeljenju scenografije, sarađivala sam sa Vojvođanskim muzejom, predavala sam na kursevima za pozorišne amatere u organizaciji Saveza amaterskih pozorišnih društava Vojvodine, sarađivala sam sa časopisom „Naša scena", napisala sam „Kratak pregled istorije kostima" (na zahtev Zajednice jugoslovenskih pozorišta, u cilju stručnog usavršavanja pozorišnih radnika).

Tek što sam stigla u SNP, dvadeset petog avgusta pedeset druge, dočekao me je tehnički direktor Luka Dotlić i odmah me upoznao sa tri reditelja: Konjovićem, Hanauskom i Ognjanovićem – svaki je za početak sezone spremao svoju predstavu. Jovan Konjović je radio „Spletku i ljubav" Fridriha Šilera. Prvo što mi je rečeno bilo je da se oslonim na postojeći fundus* kostima što sam i prihvatila. Pri izboru su mi pomogli garderober za žene, madam Margo, koja je radila i šešire, a za muškarce Lazar Stefanović Laka. Oboje su mi bili desna ruka pri odabiru kostima, jer su bili upoznati sa celim fundusom koji se delom nalazio u samom Pozorištu, a delom u kući Adamovića u Zmaj Jovinoj ulici. Dodatna znanja tražila sam u bibliotekama, muzejima i arhivima u Beogradu i Novom Sadu. Iako je pozorište imalo svoj ekonomat sa zalihama tekstila i pozamanterije** (što nije uvek bilo dovoljno za upotpunjavanje neophodne garderobe za predstave), morala sam sa nabavljačem Vladom Tubićem (bivšim trgovcem, koji je bio izuzetan saradnik) obilaziti radnje i odabirati odgovarajuće materijale za pojedine predstave. Prva sezona je bila jako naporna, izvela sam sedamnaest premijera: četiri operske, dve baletske i jedanaest dramskih!

U drugoj sezoni uradila sam šesnaest predstava: po tri operske i baletske, i deset dramskih. Pored toga, gostovala sam i u Subotici, pošto tamošnje pozorište tada nije imalo svog kostimografa.

* Fundus = fond kostima pozorišta.

** Pozamanterija = opšti naziv za dugmad, gajtane, rese, trake.

Početkom treće sezone obratila sam se za pomoć Komitetu za kulturu (drugarici Zagi Krdžalić) sa molbom da utiče na upravu Pozorišta da mi odredi godišnju normu, jer u Kući nisu bili spremni da uvaže ovaj moj zahtev. Tek posle deset sezona iscrpljujućeg rada, određena mi je godišnja norma od deset predstava. I to je bilo previše – radila sam po jednu premijeru mesečno.

Moj rad se sastojao od čitanja dela, razgovora sa rediteljem, traženja dokumentacije o određenoj epohi, podneblju i socijalnom konteksu u kojima je priča locirana. Zatim sam izrađivala idejne skice na kojima su vršene dopune i ispravke, a tek potom konačne skice kostima. Sledio je obilazak radnji i nabavka materijala. Ukoliko nismo mogli naći materijale odgovarajuće boje, dok su se još izrađivali od prirodnih vlakana, sami smo ih bojili. Kada su počeli preovladavati materijali od sintetike, od toga se odustalo. Morali su se praviti kompromisi u pogledu boje i kvaliteta tkanina. Prema novim kostimima podešavani su stari, da se ne bi remetila celovitost koncepcije. Kad je materijal stigao u radionice, sledio je dogovor sa šefom krojačnice, modistkinjom, obućarem, a ponekad – kad se radilo o oružju – i sa stolarima i bravarima. O svemu je trebalo voditi računa i nadgledati realizaciju što je zahtevalo i prisustvo na probama kostima na koje su dolazili glumci, pevači i baletski igrači. Kostimi su morali biti završeni na vreme, kako bi bili spremni za tehničku probu na kojoj se pojavljivala celokupna oprema predstave. Potom se sve usklađivalo do poslednje generalne probe koja se igrala kao predstava. Premijera je redovno bila praznik u Kući.

Da li znate koliko ste kostima izradili u toku karijere?

– Tehnički direktor je zahtevao da sve nacrte posle premijera predajem Tehničkoj direkciji, što sam i činila. Ali moram reći da sam posle osamnaest godina rada u SNP, kada sam odlazeći u penziju želela da složim nacrte kostima za premijere po redosledu, ustanovila da nedostaju nacrti za čak devedeset predstava iz mojih prvih deset godina službe. Ova dokumentacija je, nažalost, nepovratno izgubljena.

Posle odlaska u penziju sarađivala sam sa Srpskim narodnim pozorištem još punih dvadeset šest godina radeći kao gost na nekoliko predstava u sezoni, ali sam od tada nacrte zadržavala za sebe. Poslednju predstavu uradila sam devedeset šeste godine. Bila je to opera „Knez Ivo od Semberije“ Isidora Bajića – moja trista dvadeset sedma predstava (računajući i sva gostovanja). Napravila sam pet primeraka knjige u kojoj sam još sedamdeset četvrte zabeležila čitav svoj dotadašnji rad u Srpskom narodnom i u drugim pozorištima. Jedan primerak nalazi se u Rukopisnom odeljenju Matice Srpske, jedan u Pozorišnom muzeju Vojvodine u Novom Sadu, gde je i moja celokupna dokumentacija koju čini tri hiljade nacrta kostima, pozorišni plakati i novinske kritike, kao i građa za pripreme predstava.

Da li ste bili zadovoljni saradnjom sa kolegama u Pozorištu?

– Moj prvi upravnik bila je Olga Stokanović koja me je lepo primila. Još su bili na snazi platni razredi, sa mogućnošću napredovanja svake tri godine. Odnos glumaca, reditelja i ostalog osoblja prema meni je bio pretežno blagonaklon, ali često i neprijateljski, što je zavisilo od opreme predstava koju su učesnici primali veoma emotivno. Ja nisam uvek odlučivala o tome šta će u predstavi biti iz fundusa, a šta nov kostim. Saradnja sa rediteljima takođe je bila različita: neki su imali već gotovu koncepciju, a neki su je zajedno sa mnom stvarali. Procedura je bila da reditelj mora potpisati svaki nacrt kostima koji ide u realizaciju. Bilo je reditelja koji su menjali koncepciju tokom rada što je stvaralo zbrku u radionicama. Pošto su rokovi za pripremu predstava često kratki, produžavano je radno vreme, sa osam na četrnaest sati, pa i više. Generalne probe su trajale do kasno u noć, a dešavalo se da se završe rano ujutru. Sve se moglo izdržati, jer smo svi voleli pozorište.

Kada ste se udali?

– Udala sam se pedeset pete godine za Stevana Jatića, sekretara dramskih pozorišta pri Kulturno-prosvetnoj zajednici Vojvodine, a sledeće godine rodio nam se sin Branislav.

Jeste li imali dovoljno vremena za kreativni rad?

– Pored obimnog rada u Pozorištu i obaveza u kući, radila sam i suvenire koje sam poklanjala poznanicima i prijateljima. Pošto je u posleratnim godinama vladala oskudica u svemu i nije bilo velikog izbora materijala, motive sa fresaka crtala sam temperom koju sam fiksirala bezbojnim lakom na tanjirićima i ćupovima u keramici. Bilo je tu i cvetnih motiva. Kasnije sam se opredelila za crtanje na drvenim tanjirićima, činijama i lutkama koje mi je od lipovog drveta izrađivao draksler* iz Ljubljane. Došla sam na ideju da prenesem na goblen motive zabeležene tokom ekskurzije po manastirima. Nažalost, uradila sam svega deset primeraka jer mi je vreme uvek bilo prekratko, a želje prevelike. Dobro je to što su suveniri otišli na svih pet kontinenata sveta, a samo nekoliko primeraka tih radova nalazi se u onom inventaru koji sam predala Pozorišnom muzeju u Novom Sadu. Tamo je i jedanaest nacrta vojvođanskih nošnji (ukupno osamdeset osam kostima) koje sam uradila još osamdeset šeste godine za KUD „Svetozar Marković". Tu su bili i krojevi za tri veličine sa nacrtima šara (jeleci, kecelje, bluze, suknje, pantalone, prsluci, sakoi), pa belog veza i zlatoveza na somotu. Sve su nam to izvezli u fabrici u Zvorniku pod mojom kontrolom. Sastavljanje i konačnu izradu kostima obavili su krojači i krojačice SNP-a. Kostimi su korišteni na priredbama Radio Novog Sada (nažalost, nisu sačuvani).

Od samog početka rada u SNP-u pa do kraja mog radnog veka, nisam imala svoj radni prostor. Nacrte sam radila kod kuće, posle podne i noću. U redov-

* Draksler = strugar.

nom radnom vremenu bila sam zauzeta kontaktima sa rediteljima, nabavkama, obilaskom radionica ili prisustvom probama.

Posle mog penzionisanja, u Srpskom narodnom pozorištu su odmah zaposlena dva kostimografa, nešto kasnije i treći, a i broj gostujućih kostimografa veoma je povećan. Iako sam tokom mnogih sezona radila preko deset premijera godišnje (jedne čak devetnaest!) što je bilo ogromno opterećenje, obavljala sam svoj posao sa najvećim zadovoljstvom. tokom rada sam proputovala sve zemlje i vekove i susretala se sa mnoštvom zanimljivih i neobičnih ljudi.

Dobili ste mnogobrojna priznanja za svoj rad.

– Član sam Udruženja primenjenih umetnika SR Srbije od avgusta pedeset treće godine, a Udruženja primenjenih umetnika Vojvodine od šezdeset četvrte godine. Izlagala sam na šesnaest izložbi organizovanih širom bivše Jugoslavije. Dobila sam mnoga društvena priznanja. Nažalost, među mnogobrojnim priznanjima koje sam primila nije se našla i Sterijina nagrada.

U Novom Sadu, jula 2005.

Slobodanka (1919), Prokuplje

Pričajte mi nešto o Vašoj porodici.

– Rodila sam se u Prokuplju 1919. godine. Evo, imam i legitimaciju i krštenicu – pravoslavnu, crkvenu – gde sam se krstila. Otac mi je bio Vladimir Jovanović iz Prokuplja, po zanimanju opančar, a majka Todora Jovanović, domaćica. Deda i baba su mi bili Nikola Jovanović i Roska Jovanović. Ta moja baba je imala dve ćerke koje su se udale pošteno i valjano.

Imala sam dve sestre i brata, ja sam četvrta, najmlađa. Najstarija sestra mi se zvala Zora, bila je udata u Nišu, umrla je. Ima sina Milorada, profesora u Novom Sadu (supruga mu se zove Nada). On je pravi Nišlija, a u Novom Sadu je profesor u gimnaziji. Imala sam brata koji je nastradao u nemačkom logoru. Tamo je proveo četri godine! Kada su Amerikanci naišli, oslobodili su ga, ali tada je već bio jako bolestan. Operisali su ga, imao je bolestan želudac, i posle operacije je umro. Mlađa sestra Ruža bila je udata u Kraljevo za staklorescа koji se zvao Steva Bibić. Oboje su umri! Bila je još jedna starija sestra, Dobrila, koja je bila četri godine u oslobodilačkoj borbi. Mnogo je prepatila. Eto, ko njojzi danas kaže hvala? Ona je umrla pre dve godine. Radila je za nemačku vojsku u kafani „Evropa" u Prokuplju. Onda je sa Darinkom Nestorović, ona je bila borac, otišla u borbu. (Ako ste čuli za Darinku Nestorović koja je poginula u Prokuplju u zemunici sa svojim kolegama...?) Moja sestra, Dobrila, imala je samo četrnaest godina. Imala je duge kike, ali su joj tamo rekli: – Mi moramo da ti odsečemo kosu da ne bi dobila vaške. A ona je plakala kad su joj sekla kosu. Kaže: – Kako ću ja da idem kući, neću smeti da se pojavim pred mojim ocem!

Da li ste išli u školu?

– Bilo nas je sedmoro u kući. Išla sam u Žensku zanatsku školu. Morala sam da idem kod nastavnika koji mi je predavao matematiku da pomažem njegovoj ženi posle škole: da operem suđe, da spremim, da poslušam... a on mi je plaćao mesečno sedamdeset dinara za to što sam radila. Ali tih sedamdeset dinara ja nisam smela da potrošim – sve dam ocu. Imali smo vinograd, pa kad treba da se radi, moja mama nije mogla da kopa, nego je znala da skuva i da nam sve pripremi. A majka meni kaže: – Sine, oćeš da daš te tvoje pare da tatko kupi zelen kamen da oprskamo vinograd? A ja kažem: – Mama, kad ću ja da kupim crni saten da sašijem sebi kecelju za školu? Kecelje su bile sa dugačkim rukavima, pa manžetnice, dva džepa zakopčana belim sedefnim dugmadima,

bela kragnica... pa kupite belu čipčicu pa naokolo opšijete. Ja ne smem da idem u školu bez kecelje. Kažem: – Rekla mi je nastavnica da neće da me primi u razred bez kecelje. – Dobro, sine, ajde pretrpi se ovu nedelju, ja ću da idem u školu da kažem. – Pare neću da mi potrošite! To je bila velika škola sa četri odeljenja, pedeset i dva đaka u razredu. Nastavnica rasporedi svakom sta će raditi. Meni da jedan prsluk za jednu devojčicu pa kaže: – Ja sam ti sve nacrtala, ti ima to da skrojiš, da ufircaš i da doneseš da vidim kako si uradila. Onda ona proba tom detetu. I šta sam za to mogla da dobijem? Četri dinara, a ona naplati, na primer, pet– šest dinara za školu. Ali eto, učila sam taj zanat i posle sam bila dobra šnajderka.

Roditelji Vas nisu pustili da se dalje školujete?

– Htela sam ja, ali nisam imala para. Kad je trebalo da moj otac plaća četristo dinara za internat, da imam tamo i doručak i ručak i večeru, ili da mi plaća stan, moja majka kaže: – Kud, bre ćerko, nisi ti jedinica pa da ti plaćamo! Evo, sestru imaš stariju, devojka već za udaju, pa evo ti druga sestra, pa brata imaš, pa ti si četvrto dete – ne može! Jao, ja plačem! Dođe mi drugarica pa kaže: – Belke, sutra idem za Beograd, tata me upisao u školu. Jao, kad mi ona to kaže! A one su sve trgovačke ćerke, ja – sirotinja.

Da li ste posle imali svoju radnju?

– Nisam, nego kad sam došla kod svog drugog muža – koliko sam samo njemu pomagala! Lekari i trgovci čuju valjda da je on odličan majstor pa dođu kod njega. I kad on završi odelo, prsluk i pantalone, to košta četristo dinara. Ja kažem: – Sveto, daj meni pola para. Kaže: – Kako pola para? A ne! Ne mogu ja da ti dam pola para. Kako sam mogo – kaže – da živim i sa prvom ženom, pa sam ostao živ, a sad da šparamo pa tvoje dete da školujemo! Ja kažem: – Pola meni – pola tebi, inače ću da idem da radim, imaću platu i radni staž. E, da sam ja, sine, išla da radim, ja bi imala svoju starosnu penziju. Ali ćerka mi bila mala, tad nije bilo obdaništa. Ko bi mi dete čuvao? On bi na poso, ja na poso, a kuća, a dete...

Kako ste upoznali svog prvog muža?

– Bila je igranka svake nedelje pred crkvom. Tamburaši sviraju, devojčice dođu, koja voli da igra dođe... ufate se tako momci, devojke, devojčice od petnaest godina i igraju kola. Svaku nedelju. E, oni su tražili da svako da dinar-dva tamburašima kad se završi veselje. Tako se veselio narod.

E, mi smo se sami upoznali tu na igranki. A kad prestane igranka, kaže on: – A odakle ste Vi, gospođice? Je l smem da upitam? Kažem: – Pa odavde sam. A vi odakle ste? On kaže: – I ja sam isto odavde, al živim u Čertetcku baru. Je l imaš brata? – Pa imam – kažem. – Brat mi ide na zanat kod Bore kazandžije. U drugu nedelju šapnem mami na uvo: – Mamo, oćeš da mi daš jedan dinar? – Pa šta će ti, ćerko? – Pa eto opet, je l čuješ kako sviraju svirači? A ona kaže: – E, bog te ubio, pa ti bi svaku nedelju da te uveseljavaju i da im daješ dva dinara!

Tako smo se godinu dana zabavljali, morala sam da čekam dok oberemo vinograd, pa da mi moja majka kupi nešto za venčanje.

Posle koliko vremena Vas je zaprosio?

– Kad sam se udala, imala sam osamnaest godina. On nije bio mnogo stariji. Imao je dve sestre. Moja majka kaže: – Begaj, nemoj da ideš kud ima sestre. Ima da rintaš, da radiš za njih! Ako ima braću, braća će se oženiti, pa će snaje morati da rade, da svoju porodicu stiču i obezbeđuju, a sestra mora po zakonu da gilja. I ja njemu kažem da neću da se udajem. Ali vreme je prolazilo i ja se udam u jesen. U crkvi smo se venčali na jutrenju. Harmonikaš je bio, pa svatovi idu, on svira, ali sirotinjski, sine. Ja obučena u belu aljinu, lakovane cipele, očešljana, onaj prevoj se pre nosio i onda ruža u kosi...

Kako ste živeli sa njim?

– To je kratak život bio. Roditelji mu bili siromašni. On je bio radnik u stolarskoj radionici u Prokuplju. Bio je vredan čovek, al je bio bolestan. Kad je bolestan, ne može da radi. Ja sam ga poštovala jer je bio vredan i dobar majstor. Ali je bio prgav, tuberkuloza ga terala. Posle godinu dana rodila sam ćerku i više sam bila kod moje majke, tamo da je nahranim, jer su oni imali voće: grožđe, jabuke, kruške... to nisam kupovala. Nije bilo bogato, sine. Siromaštvo! Pa i majka mu je bila sirotinjka. Sa njegovom familijom smo živeli. Nakon godinu dana majka mu je od starosti umrla. Posle i otac umre. A posle pet godina i moj muž.

Kako ste doživeli smrt muža?

– Kako sam dočekala, sine? Otac mi je pomogao da ga sahranimo. Tad je postojao esnaf, pošto je bio stolarski radnik, nešto su pomogli onda i oni. Tad je sanduk bio dve i po hiljade dinara. Spomenik je moj otac uradio, od usta je odvajao da se napravi lep spomenik. Na spomeniku je prvo mamina slika, pa bratića što mi je umro, pa onda otac. To je sve zagrađeno lepo, evo i dan-danas. Ja, dok me noge nisu zabolele, kad se uželim roditelja, zamolim ćerku da me nosi na groblje. Kažem: – Oćeš, sine, da zamoliš tamo tvoju neku koleginicu da me prebaci do Prokuplja, samo do groblja da me odvede, da im upalim sveću i odma ću se vratim.

Koliko je ćerka imala godina kad joj je otac umro?

– Imala je četri godine. Onda sam se ja vratila kod roditelja.

Da li ste dugo bili udovica?

– Pa, ne. Bila sam mlada, tek nepune dvajes tri godine. Jednom sam došla kod sestre u goste u Niš da vidim da li mogu naći posao. Jedna žena došla kod sestre, one su se poznavale, u komšiluku je stanovala, i kaže mojoj sestri: – Bre, Zoro, ima ovde jedan čovek, žena mu pobeže za Nemca... I ona beše Švabica iz Vojvodine. To je bilo pred kraj rata, kad su se Nemci povlačili pa je i ona otišla.

Hoće sad ona mene da uda za tog čoveka kojeg je žena napustila. Nije imao dece. Moja sestra kaže: – Može ako on pristane da njeno dete primi. Ona dete neće da odvaja! Ja sam mlada bila, on nije bio star, od mene je bio deset godina stariji, al to se nije poznavalo, bio je držeći čovek, pazio je na sebe, nije bio neki kurvar. A da mi nije primio dete, ja se možda ne bi rešila da se udam za njega. Da se ja udam, a dete da mi ne primi – pa zašto onda živim? Primio je i hvala mu. Ćerka je prvo išla u osnovnu školu i u gimnaziju ovde u Nišu, a posle u Beograd na fakultet. Sad je svoj čovek.

U drugom braku niste imali dece?

– Nismo imali decu. Niti sam ostajala u drugom stanju, niti sam imala neki abortus...

Da li ste imali neki posao ili hobi?

– Nisam radila, pomagala sam mom mužu koji je bio dobar šnajder. Lepo sam pevala i volela sam da pevam. Ja sam u Sabornoj crkvi pevala trideset i dve godine. Probu smo uvek imali četvrtkom i u subotom. Bilo nas je dvanaest sopрana, onda tenoristi, pa basisti. A tad je dirigent bio jedan Rus, u Prokuplju je on bio sveštenik, pa je došao u Niš, tu je primljen u Sabornu crkvu kao dirigent hora i tu je ostao.

Kada ste najbolje živeli?

– Kad sam ostala udovica sa četrdeset četri godine. Nisu mogli da mi dadu penziju muža dok nisam napunila četrdeset i pet godina. Davali su mi akontaciju, a kad sam napunila godine i mesece, onda su mi sve isplatili. Pozvali su me u penzionersko udruženje, pošto mi je muž bio penzioner, i dali su mi taj novac.

Od čega je umro Vaš drugi muž?

– Razboleo se i umro od posledica gangrene. Prvi brak je trajao punih pet godina. A sa ovim drugim sam bila srećna do kraja života, četrdeset i pet godina braka. On me poštovo, mnogo sam mu pomagala kad šije, lepo smo živeli.

Da li ste se družili sa drugaricama?

– Nisam išla na zabave. Vodio me je on kad šnajderi imaju zabavu, onda kad je Nova godina ili kad dođe Božić. Vodio me, sine, vodio me...

Da li ste obeležavali praznike?

– Jesmo, kako da ne. Onda spremam hranu, čistim kuću da mi je čisto... Kad dođe Uskrs jaja sam farbala, kolače sam umesila, lep ručak napravim: neki puta celo jagnje bude, pa pola jagnjeta metnemo na pečenje, a od pola napravim čorbicu, pa lepa salata zelena, pa mladi lukac, pa sve to... Dođe mi familija, majka mi dođe iz Prokuplja, jao bre, kad se samo setim...! Pa kažem: – Ove moje noge, dobro su i ovoliko gurale! Kad moja majka dođe, ja samo kažem: – Sedi,

mamo, ja ću sve sama da uradim. Sedi, neću da te mučim, znam da si ti dosta radila! – Ako ćerko, malo ću ti pomoći. Pa lep ručak, pa napolju astal iznesem... za Uskrs, pa za Duhovi, pa za Prvi maj – sve to lepo spremim. A moj muž me hvali kod svoje mame: – Jao, moja Belka, je vredna! Imam veliku domaćicu, ono što ona radi i njeno dete živi. Oće da kaže da radim i za mene i za dete. Ja drva odsečem, ja ugalj unesem, ono đubre ne ostavljam na ulicu nego onu prašinu sve skupim, i po hleba i na pijac idem... Sve što se tiče kuće radim. I njemu još pomažem.

A gde je on bio za sve to vreme?

– Na poslu, do jedno tri sata.

Da li je on Vama pomagao?

– Pomagao je. Kad spremamo zimnicu: krompir, kupus mi pomogne da rendamo. Kupi, sine, praziluka, pedeset kila džak pun krompira, pa lukac crni, pa zelen kupi po pet-šest kila. Radilo se, sine, ja nisam znala rano da legnem nego do jedan-dva noću radim. Za praznik, za Uskrs, poso imamo glavu ne mož da dignemo! Žurimo da sašijemo sve da bude gotovo za praznik svima, da nam niko ne dosađuje, da možemo mirno da sednemo i kao ljudi da jedemo.

On je i meni sve šio. Sašio mi je crn kostim, bela piketska bluza sa dugačkim rukavima, okrugla kragnica sa čipkom. Još čuvam tu bluzu. A čuvam i kombinezon, al sam rekla ćerki: – Rado, kad ja umrem, da mi obučeš ovaj kombinezon. Ja sam se s njime venčala i metni mi ga u sanduk. Suknju mi je sašio, crnu suknju na faltu pozadi. I onda bela bluza...

Da li ste imali problema sa zdravljem?

– Mi smo primali vakcinu protiv boginja, a ja to nisam smela primiti. Niko mi to nije rekao. Posle toga mi je proradila štitasta žlezda i morala sam ići na operaciju. Operisao me jedan potpukovnik koga je Slavko poznavao. Posle je bilo sve dobro.

Da li je Vaš muž posle rata imao problema zato što je bio oženjen Nemicom?

– Nisu ga dirali, ne. On je rekao da je sad oženjen i da ima ćerku. A bio je član Partije, kako ne.

Šta biste posavetovali mladim generacijama?

– Želela bi da se mladi druže, da imaju gde da se zaposle, da ne sede po ulicama, po parkovima i kafićima. To mi je želja. A muškarci su sada, sine, malo bezobrazni. Oni gledaju da ih ženska izdržava. Neka rade...

Dragana Mitrović, marta 2000.

Staro i mlado

DEKADA 1920 – 1929.

Zaga (19??), Doljani

Pričajte mi o Vašem detinjstvu.

– Rođena sam u Doljanima. Ostala sam sirota bez ćaće, ćaću njesam ni utuvila. Ne znam tačno koje godine su ga ubili četnici. Spasovdan je bio. Nas je šestoro bilo, brata su četiri otišla na ratište. Mi smo ostale kod kuće – sestra, mater i ja. Mati mi je prvo umrla, onda su sestru ubili četnici, posle sam ja otišla u partizansku bolnicu da budem sestra. Došla sam opet kući posle rata. U ratu nije valjalo ništa: kuće su nam sve spalili. Kad je mater umrla, sestra i ja smo otišle u Bosnu... Sestra je imala dečka, zarobili su ga četnici i ustaše, bio je kod njih, a kašnje je prešao amo, k nami – partizani došli po njega i odveli ga. Mi smo ostale same kući. Dođu četnici, tuže sestru da su joj dečka odveli partizani. Onda su došli obnoć i našli je u krevetu, svu je smlatili, bila je jedno godinu dana još živa... Ja ostanem sama. Poslje se smirilo, ja se upoznala sa jednim dečkom, bio mi je komšija, on je otišao u rat i poginuo. Ovog posle nisam ni znala ni poznala. Dođem na omladinske sastanke, vidimo se – ništa, a poslje rata se združili, upoznali i oženili se. Troje djece sam rodila.

Kako je bilo u braku?

– Bilo je lijepo š njim, imala sam svekra i đevera, a svekrva mi je poginula, kad je ono dvanajst cura stuklo, i ona je tu poginula i dvije ćerke bile š njom, kopale kukuruze. One pošle kući i ubilo ih tačno pod kućom. Još joj je bilo četvero djece kod kuće, pobilo je i to. Osta joj muž i jedan sin u ratu, a drugi je iša u drugi razred osnovne škole. On je sad u Inđiji.

Moj stariji brat nije bio nikako zadovoljan što sam se udala. Njihovo selo nije blizu asfalta, fini su ljudi i bogati bili, ali pogorelo im sve, pobilo im sve. Veli on: – Da si ostala još koji dan, ja bi te odvo sebi, pa bi se udala za oficira kako si vredna i čista. – Ja nijesam tebe dočekala – velim ja bratu – sama sam ostala, morala sam il u goru, il u vodu. Nije tu bilo više komšija, otišlo to sve bilo, ostala sam sama. I kad sam se udala, došla pod vedro nebo – nije bilo niđe ništa. Njihovo sve pogorelo.

Kako ste onda skućili kuću?

– Gradili smo, majko mila, nisam ni kašike imala. Nji tri jedu – čovjek, svekar i đever – ja nisam imala ni kašike. Njima dala neka njihova strina malo pokućstva, njezina kuća nije izgorela, njiovo sve izgorelo. Oni jedu, a ja nemam

čim jesti dok oni ne jedu. Ja sam kašnje otišla kući, snaja mi ima dobrog ćaću, vredan i bogat bio. Veli: – Prijo, kako je? – Nije nikako, nemam ni kašike da jedem. Veli: – Donijeću ja tebi kašike! I on došao drugi put i donio mi kašike. Moja kuća je izgorjela tu đe mi se brat oženio i ništa u njega. Popravio nešto, ali boga mi slabo. Poslije smo pravili kuće, garaže, krečane palili... radilo se! Troje djece sam podigla u svoj toj muci! Sve je bilo dobro dok se bilo mlado, zdravo, ništa nije bilo teško. Sve je bilo dobro i poslije, kad je đever doša iz vojske, mi napravimo kuću, đever kašnje odseli u Inđiju, mi ostanemo sami, ja i muž. Svekar mi je umro, mi ostanemo sa djecom. Djeca su se školala i sad su mi oće djeca. Iz osnovne obe ćeri su došle ovdje, sin je bio tamo. Kašnje i on ode u Beograd i sačeka ih rat sve troje. Ja sam ostala tamo. Veli sin: – Mama, kad snijeg pada ja ne merem po noći spavati, mislim na te. On je došao jedne jeseni i odvo mene posle druge-treće godine. Muž mi je umro i sin me dovo tu. Ovdje ja nisam mogla biti, ja sam povraćala, nijesam mogla jesti, nijesam mogla vode piti, njesam mogla sokove nikakve piti. Odem kod mlađeg brata i noćim kod njega, po svu noć bolesna kašljem, jaučem, on meni nosi šećer i vodu. Kažem ja: – Brate, išla bi ja tamo, neće on da me vozi! – Kako neće, mora da te vozi, da mi umreš ovde. Čeka on dvadeset deveti novembar pa da će me tamo odvesti, hoće da ispeče rakiju. Kaže: – Sutra ću ja da dođem kod njega, pa ću ja njemu reći da on tebe vozi da ovde ne umireš. Sutradan je doša nama i rekao sinu: – Ajde, vozi mater da ide u Liku. Odveze me na autobus, odemo, ja došla tamo kod poznatijeh, kako sam bila oslabila i pocrnjela... i za petnajst dana – povratila se.

Pokušajte da se setite svoje mladosti.

– Bilo je lijepo, nije moglo ljepše biti. Bilo se mlado, pa sa omladinom se izlazilo na igranke, išla sam blagu. Najviše sam išla blagu, da se nije zaratilo i udala bih se od blaga. Imala sam dečka u komšiluku, nji dva blizanca, obadva su otišla u rat, poginuo je. Ljubav smo vodili, ukratko to bi. Dopisivali se dok je bio živ, kad je poginuo – nema više.

Pre nego što sam se udala, idemo na partijske sastanke, svraćali se kod mene svi. Imala sam ja brata, još mi se nije bio oženio. Igrali šah, karte, svrate kod mene i tu budu. Nije nama tada kuća izgorjela, njemu je izgorjela. Poslije jedan dečko sa limom napravio krov, brat mi kupio jednu kravu, a drugu treba klati. Ima jedna dobra muzara, mi ćemo drugu klati. Tako ja kravu zametnula, i tu je meni i tele i krava i tu kuvam jesti, i ovi dečki što su došli sa sastanka, i tu je taj moj dečko. Priča mi poslije: – Vidio sam ja da si ti vrijedna, i kako ti je čisto pod kravom i pod teletom, a tu i kuvaš jesti. Za spavanje ima druga prostorija. Ali to je sve u kući, amo je druga prostorija đe smo mi ležali. I kaže: – Kako ti je čisto tele, čista krava. A on niđe ništa nema, sve izgorjelo. Nijesam ja za to znala, da on nema ni kuće ni ništa. I ja tako pričam jednoj svojoj strini kako me jedan dečko zove, oće da se ženi. Kaže da nema ništa, kaže da mu je poginulo

sve, samo ćaća i brat ostali. Veli ta strina, tu sam strinu vazda klela: – Nemoj, odbij. Mi smo je nanom zvali: – Zašto, nano, to su bogati ljudi, vredni ljudi, vele žene kad su išle na pričešće u crkvi. A moja kuća blizu crkve, đe sam ja rođena. Kad su žene dolazile crkvi, govore dvije jetrve: – Nijesu od njih odjevenije i ljepše nike druge, ni ljepši kruv donosile, pogaču, kad se pričeste... Donesu jedan čist stolnjak, tu prostru i vani jedu u ladu kad idu na pričešće... Tako ona meni to saopšti, kako je pogača lijepa, kako je roba na njima najljepša. I komšija jedan drugi veli: – Čuo sam ja da tebe zove ovaj drugi (što nije taj bliznac, Savo mu bilo ime). A njima mater nije bila zdrava. Kaže nana: – Čula sam da te prosi Sava, Stanin sin, nemoj slučajno da bi ti za nj pošla. – Zašto, nano, njegova kuća blizu? – Nemoj slučajno, njemu mater nije zdrava, vama djeca sutra treba da se sastaju (misli od njegovog brata) pa će se svađati... Tako ja ostavim ovog dečka i nijesam ćela više ići sa njim. Dolazi on, dolaze njegove sestre, joj, bože dragi, i oni dolaze meni, pitaju: – Što nećeš ti za njega da pođeš, dopisuješ se sa našim bratom. Velim ja: – Neću više da se dopisujem, ne kažem ja da je meni skudila nana. Kad su čuli da je meni nana rekla da će se djeca svađati, njegova mater da nije zdrava – u porođaju, kad je dijete rađala, dobila ka slom živaca. I tako mi je ta moja strina skudila i ja nijesam... Kad je posle čuo da je ovaj zapo za me, oni su bogati, najljepša pogača se donosi...ja šta ću sade, pišem bratu, brat kaže: – Sestro, ti nijesi mala, ti znaš, ti si pametna i bistra, bila si u bolnici, sve si prošla, bila si poštena, nisi bila nepoštena, znaš sama ocijeniti da li valja ili ne valja. Kad je čuo da sam se udala, psuje mene što sam se udala, što nijesam sačekala da on dođe. Velim ja njemu kašnje kad je doša: – Što mi, brate, nisi odmah reka, ne bi ja ovdje sama ostala pa svaki dan kukam i plačem da mi naiđu ti dečki odozgo sa sastanka. Ja imam u kući kravu, živadi, sve sam ja to gledala i pazila, nijesam ja išla nikuda.

Gde ste rađali decu?

– Sve troje sam kod kuće rodila. Mene je komšinica porađala, najmlađe, seljanka kao i ja, drugo mi je porađala Milana, a treća sasvim sama ja. Vako bio kovčeg, što se roba drži, i bolovi kad dođu ja samo kleknem, držim se za kovčeg, kažem: – Baba Deso, samo me tu u koljena pritiskaj i u krstima. Kad bolovi prođu, ja hodam i opet kleknem... I tako, kad dijete iziđe, da izviniš, ona dijete dočeka i odreže onaj pupčić, okupa ga, sredi ga. Nikud nisam išla u porodilište, niti je đe babica bila. Najstarija ćer Mira mi se rodila na Svetog Jovana, Bosa na Svetog Iliju, a Milan mi je rođen na Veliku Gospojinu. Svi se na godove rodili. Bog zna šta to znači! Ti pitaš da li su iskuvavali makaze. Ništa to nije iskuvavano. Kako sam ja sa njima radila, žena uzela i ona presjekla i zavezala... Najprvo dijete neka daljna strina dolazila nekoliko puta okupala ga, voska ugrije i meće na pupčić, zavije, odsječe podaleko, zaveže i zamota i posle ja tu mećem vosak, ugrijem ga i utinjim, metnem pelenu, dijete povijem kad god kupam. Onda

opet mećem taj vosak, to otpane kašnje i tako... Mi smo djecu same kupale, samo mi je dvaput ta strina okupala. Nekim ženama se pupak ognoji, djeca im se zaujedala, jok – moja djeca su vavjek bila čista! Ona siplje kavu da izvineš između nogu, to se zaujede dijete, valjda ga ne previja redovno. Ja čim dijete počne šuškati, bila slama, ja odmah znam dijete se upiškilo. Ja njega odma previjam i okupam, po dva puta sam okupala preko dana, nikada mi se dijete nije zaujedalo.

Rađala sam djecu kući. Svekar mi uveče dojavio blago, sin mi se rodio. On dolazi uveče, a moja komšinica, taman došla i ja rađam. – Sad ćeš ti Jedinka roditi, zvala me Jedinkom. Kakve sam dobila bolove, mili bože! Ja se savila i uvatila se za neki krevet i dijete izađe, joj, čini mi se da se kuća svalila sa mene! Svekar ulazi u kuću: – Đede, evo tebi unuka, a meni muštuluk! Volio je više da bude muško nego žensko – Neka je – veli – baš i čekam muško dijete! Komšinica mi ga je okupala i sredila.

Kako ste odgajali decu?

– Mučila sam se, svakako sam ih podizala, bila mlada pa sve stizala. Ljudi ziđu kuću, po deset ljudi odjednom tu. Đed mi je bio otud iz Dalmacije, osta od prvog rata pa imao petoro djece, napravio kuću, bio zidar. Meni dijete plače, ja odem podojim ga, dojila sam dobro djecu, previjem, okupam, dijete leže, ja kod radnika služi, radi... Napravili smo jednu prostoriju, dok se nova kuća pravila, ja spremam ljudima jesti i oni kad ručaju operem suđe, sredim. Dolazili su kod nas raditi iz drugog sela, đe sam ja rođena. Tamo đe sam ostala bez matere. Nemam nikoga, brat je otišao, kad opremim sve, ja sjedem pred kuću i krpim, sve se tada krpilo. Veli ovaj moj komšija sa krova: – Ma, šta radiš, boga ti jebem, kako imaš kade sjesti! – Pa dijete tamo spava, vama sam dala jesti, suđe oprala, svinje namirila, sve gotovo. Za večeru se dignem kašnje, spremim, zakolješ janje pa ima mesine, šunke, svega bilo. Nije kao sade da nema. I tako, fino je bilo sve dok se bilo mlađe, dok se to radilo. Dijete negda plače, ja bi volila da ima neko da ga ljuljne malo, nema ko će mi ga ljuljniti, moraš ga malo drmati. Onda bi mučalo kad ga ti drmaš i ljuljaš, al nema ko! Kad palimo krečanu, dolazi taj što će raditi oko krečane, veli: – Što ti dijete to, rodo, plače? – Bome plače, šta će, rado bi da se ljulja! Kad je ova mala bila veća, onda kad dođe žena iz drugog sela da bi je privatila, crkla bi plačući. Bila mala, nije još sjedila pa je ispodbačam jastucima, navikla samo na me. Nije niko dolazio, sav narod odlazi za svojim poslom da radi.

Da li ste išli u školu?

– Njesam, majko, nikako! Ja kako sam otišla u šumu u partizansku bolnicu, bukvare nam dali, nam što smo bile bolničarke, učili nas. Ja sam sva slova znala u bukvaru, a kašnje kad sam došla kući, udala se i počela djecu rađati, sve izgubila. Kad sam s djecom bila i kad su djeca išla u školu, njesam imala kad, djeca

dolaze iz škole, ja njima dam jesti uvjek kuvano. Moja djeca su voljela pitu, samo gledaju je l u rerni pita. Ova mlađa nije ćela ni jesti s nama: čim dođe, ona vadi knjigu na sto. Imala sam poslje uz kuću garažu, tamo je veliko i ona ode u kuću za sto i ona vadi knjigu i oće namah da nauči dok ne jede. Kašnje, kad nauči zadaću, ona jede, ide raditi, ide blagu, ili goni teoce, il krave, ovce, koze. Tako je ova mlađa bila vrijedna. Onda kad ne ide u školu, subotom i nedjeljom, ona nama nacijepa drva, grane bile sitne od rastinja, što smo ovcama sjekli list, pa ovce i koze pojedu list, a grane smo sjekli za šporet. I tako ona toga napresjeca, ja imam po mjesec dana da ložim vatru, pa nacijepa ovije drva, a kašnje te grane njesmo ni ložili nego sve zapalimo. Dok nije bilo motorne žage, dok nije bilo traktora, tako smo morali raditi. Svekar na lijevu ruku radio, ima bradvu na ljevušu. Kad je đed umro, pita moj tetak: – Bi l mi ti dao ovu bradvu? Ima on zeta na lijevu ruku radi. I dâ je tetku. Svekar je sve živo radio tako s ljevušom, kad on napravi one stočiće tronošce, to kakvi kupovni, ja uzmem boju pa ofarbam. Moj Milan kupi ono sa tri noge gledam imaju na pijaci, uzela bi onaj pa ponijela tamo, a što će ono slabo, jebem ti da izvineš! To što je moj svekar pravio, mogao je da sjede neko od sto kila, neće ga satrti.

Kako je poginula Vaša sestra?

– One su kopale kuruze, tih dvanaest cura, rodice bile, te moje kume, tu je spomenik, to je moga kuma majka, njiova ćerka pričala. Bila je odjutros, pričala da je kum došo tu iz Bosike kupio kuću u Beškoj, on je izbjega iz Zagreba. Njegov je ćaća imao dvoje djece, jedno drugi razred, sestra četvrti-peti, valjda. Došle su ustaše, kupili su ljude u našem selu, Žegar se zove, gde je dvanaest cura pobilo i rekli neće ženski narod, neće muški, neće nikoga kupiti, vojska dolazi, ne dira niko. Ustaše došli i pokupili ljude sve i oćeralo ih u Lapac, đe je sad naša opština, i zatvorilo ih, od ovog moga kuma ćaću oćeralo. A on ima đeda, a đed rekao: – Idem ja u Lapac da mi pušte Jovu, pošto sin ima već dvoje djece. Mene nek ustave tamo, nek mi pušte Jovu, ja sam star. I on otišao tamo i oni su njega ustavili: – Jes ti onaj što si pravio ruke narodu i noge, mi ćemo sad tebi praviti. I oni njega lijepo zatvore tu sa sinom, bilo je tu njih još iz našeg sela. Oni su sjekli ruke ćaći njegovom i davali da sin glođe te ruke i oćerali ih kašnje u bezdan, sve u šleper i s njima u bezdanku* u šumi jednoj, tu potrpali u jedan kamion, sve ih žive pobacali u tu bezdanku – ćaću i sina zajedno. E, šta će?! Ostala mu ta žena i dvoje djece. Ona kupi kopače, tako je bilo, ne znam koji mjesec je bio, kopali se kuruzi, i sva rodbina joj bila iz mog sela đe sam ja bila rođena. I te tri ćerke pošle tamo, to joj je sestra, sad ona šalje svoje ćerke da kopaju kuruze, đe su ove oćerali i pobilo ih. I ona njima spremala ručak i čula da stoji vriska, kad ona tamo dalje, ima kuća blizu Hrvata, oni su taj narod u toj kući pobili, našli ih za stolom i sve ih pobili! Samo jedna djevojka izašla gore u gaj, puštila goveda

* Bezdanka = jama.

i s njom je izašo i mog brata sin, mali bio dečačić. Samo nji dvoje ostalo, ovo drugo sve pobilo u kući. I moj muž je tu bio sa njima, oni su došli da vide, to je blizu moje kuće, kad su tamo čuli vrisku. Reka nama taj ujak: – Vidiš da tuku tamo kod kuće Majstorovića! Oćeralo ih u bezdanku, ovaj naš narod pobilo i došli su brže tu na spomenik đe su djevojke kopale kuruze, i našli su ih tu... Moj muž kad je čuo amo pucnjavu, oni su taman tek ušli, neće ženske, samo prijetili muškima, i tu su ostale kopajući kuruz, oni su odozgo naletili brže, od te kuće đe su pobili taj narod sav, sve su djevojke uslikate bose, spomenik ima. Oni kad su njih postrojili da će ih slikati, jedan ustaša uzo šmajser, sve ih pokola, moj muž gleda odozgo i nije smijo... I kad ih pobiše, stade vriska, bože dragi, toga moga kuma čula majka kući. Ona je izašla da čuje šta je, i na pragu je ubio jedan ustaša... Uzeli ovako, ko mi kad snoplje ženjemo šenicu pa snopove pravimo, tako od njih naprave snopove i odletiše kroz naše selo, tu ispred moje kuće, gdje sam ja sada udana. Tu su našli pred kućom jednu ženu, trudna bila. Izašla van, a imala malu ćerku, ubiše i tu malu i ubiše nju trudnu, lete sve od kuće do kuće, koga god su uvatili oni su ubili. Jednog malog stigoše: – Mali, đe ti je ćaća? – Eno ga, kopa kuruze! – Ajde nas vodi! Mališa drugi razred, u jednu dolinu i do više doline ih doveo i tu su mama i tata – Jovo, kakav je on bio od dva metera, zubima bi ih griza. Neće ženskije dirati, to je bilo kao naređenje. I sve su potamanili i muške i ženske i djecu – sve pobilo, u bezdanku bacilo. Maloga su ubili amo iznad doline. Bože ti sačuvaj šta je sve tu bilo..! Tu đe sam se ja udala, tu je sve potamanilo i pobilo.

Prognani ste devedeset pete godine ovamo. Kako Vam je ovde?

– Lijepo mi je. Sad vele da će se davati penzije, ne znam kako će to napraviti. Imam ja tamo sina i dvije ćerke. Sin kaže: – Ti, mama, imaš đe biti, jer je kupio stan: sobica, kuhinja i kupatilo. Tijesno! Ja volim ovdje biti, dušo moja, bolesna sam. Tamo nemam društva, nikoga nemam, tu sam sa ženama, sad nema više ni žena, sad će i Danica otići, sve se to rasu, ali opet mi je lijepo, Rada mi je najbolja, Ljilja je dobra da ne može biti bolja, veli da će i ona ići na stan. Ko će onda ostati?

Da li bi se vratila u Hrvatsku?

– Ja moram ići tamo radi penzije, nije izgorjelo, ali nema ni prozora ni vrata, niko tu nema u tom mom selu đe sam ja bila, ni Srba, Hrvati nisu ni bili, tu su samo Srbi bili, a Muslimani su nam bili na međi Bosna i Lika, tačno iznad moje kuće. Muslimani su tamo u Kulen Vakuf, tu smo išli vaje pazariti. Nema Srba, sve su Muslimani, možda ima koji Hrvat, nije prije bilo, možda sade ima, ja ne znam. Sad kad sam bila u Lapcu, vele ima Muslimana dosta, Hrvata nema, Hrvati su u Lapcu tu đe ja idem.

Želim da ostanem ovdje, koliko će se tu plaćati. Bolje je ići svojoj kući, ali djeca rade, unuci u školu, ja ostanem sama.

Imate unuke, šta biste njima poručili?

– Poručila bi im da mi budu živi i zdravi, da se provedu dobro, da ne bude više rata, da rade, da se dobro slažu, dok su živi da jedno za drugo znade, da se ne posvađaju, najvažnije to.

Ljiljana Vuletić, 1999.

Draga (1920), Gračac

Kakvo je bilo Vaše detinjstvo?

– A što ću ti ja jadna pričat! (*smeje se).* U Gračacu sam rođena, dvadeseto godište sam. Bilo nas je sedmero u porodici: majka, otac, pet braće, sestre nisam imala, jer mi je jedna umrla još kad je bila mala. Najmlađa sam bila. Baba i đed umrli ranije, nijesam ih ni zapamtila. Sa roditeljima sam živila. U školu sam išla četiri razreda u Gračacu, i znate kako je, ideš u školu, dođeš iz škole i uzmeš onaj klis i tolju i igraš se sa djecom, a kad je ljeto na kupanje... i tako prolazi detinjstvo. Blizo nam je rijeka bila, tamo smo išli, brčkali se… A, srećo moja, nije to bilo ko ovđe što se sad uči, neg znadeš, ovaj, pisati i matematike malo i eto ti. Ko da se to gledalo ko ovđe što sad djeca jadna ispaštaju. Tamo uzmeš onu pločicu i onu pisaljku i onu spužvu i pišeš i brišeš prstima. Nije mi žao što nisam završila još škole! Znam da varjača mi nije falila, a ko će me školovati i đe ću se školovati? Tamo nije bilo više no četri razreda, a da ja idem u Zagreb, ili u Knin, a bože sačuvaj! Moglo se ići u večernju školu, ko bi me školovao i oće i tamo? Jedva čekam da ima sezona da idem da zaradim koji dinar, da idem da se obučem, nema, majko moja, ako se ti kod roditelja ne iškoluješ i ne obučeš, nema posle kad se udaš.

A čime su se bavili Vaši roditelji?

– Pa, poljoprivredom, kako da ti kažem. Radili su zemlju što su imali, malo kukuruza sijali, krompira i luka... za naše potrebe, nije se to prodavalo ko ovđe što se radi. I pošlje kad sam malo više porasla, išla sam raditi za oku brašna, da skuvaš kaše pa da jedeš. Teško je bilo... i preteško. Skuvaš palente, a zimi kupusa i, ko ima klao je, ko nema nije... Palente, a leba nijesi... od Božića do Božića... Slabo se živilo. A bilo je i bogatijih u našem kraju, ali da su bogati, nisu. I oni su kaobojagi malo bolje živili, al sve je to bilo jadno.

A kako je izgledalo kad je rat počeo?

– Ajme, jadno bome! Zaratilo se i ono što se ima prnja i ono svega išćeralo i idi u planinu bez ičega. Ono kad se vraćalo, nema se čim ni pokriti, ni ništa. A, sačuvaj bože, što je bilo, dijete! Ne daj bože nikad da bude ono što je bilo! Najgore mi je bilo ono kad nas je isteralo pa se vratili kući... nemaš ništa... I poslije onda malo se smirilo, skupi, ono istera opet i eto ti vraga... Au, bože me oprosti i majko božija!

Braća su išla u vojsku. Jedan je otiša u Francusku još dok sam ja išla u školu, tamo je i umro, a jedan je otiša u Englesku, i taj više nije živ, a jedan je umro u Gračacu, on je otiša sa četnicima. I tako smo se svi rasuli. Slabo smo se posećivali, nekad ja odem tamo malo, retko, a oni ovđe nikako. Samo pokojna mama dok je bila živa bila je nekolko puta. Jednom došla ovđe, baš kad sam djecu rodila, dvojke sam rodila… bilo mi teško ovđekare. A ona kaže: – Ajde da idemo nazad. Uzmi jedno dijete, a jedno ostavi. Velju: – Koje ću uzeti, a koje ću ostaviti? Ja se naljutila, bog mi prostio, na nju. Kako ću velju ići, mučiću se pa doklen mogu. Život je bio jadan. I tamo zagrdilo. A i ovđe kažem, dok se nije malo poboljšalo.

Ja sam imala brata otalen od strica u Lici, ono za vreme rata bio četnik i tamo je mene uvek zaštićivao, nije mi niđe dozvolio da idem u koju partiju i nešto. Zvali su me ljudi da u školu idem da im pokažem pisati, nije mi ni to dao, a nijesam ni imala želju. Ja bila jedna u matere, žensko dijete, uvijek me čuvala, nije mi dala nigde da idem. Bilo vojske svakakve. I četnika i partizana i Talijana i Švaba i od svaklen. Svi su prošli. Bilo je silovanja za vreme rata. Dašta! Posle su se te devojke udale, neke su se otrovale i svašta je bilo i svašta sam prošla u životu.

Kad ste došli u Vojvodinu i u Stepanovićevo?

– Kad se završio rat, sama sam došla ovde kod pokojnog strica. Bila sam već devojka, dvajest pet godina. Kamionom smo došli, pa one buradi bile u kamionu, pa kad ono na krivini bure se nagne, a ti gledaš kad će se svalit na tebe. Vozili smo se dva dana. U Sunju smo malo odsjeli, nit možeš ići piškiti, ni ništa, bog te pomogo, a više čoek... ožučio, i tu smo stali. E, onda tu policajci napali: – Ti si četnik, ti si partizan, ti ovaj ti onaj vrag. Jedva glavu otalen izvukli. E ondak, kad smo došli tu, valda u Petrovaradin, prelazili smo preko nekakve vodce i onda smo išli pješke do stanice. E, na stanici smo došli do voza, onda smo sjeli u voz, a jedna žena izvadi leba, a on beo, bjeli onaj lebac, kaže: – Ovaki se lebac jede oađe. A ja vičem : – Jaoj meni, blago li im je kad jedu ovaki lebac. (*smeje se*). Ja bi njega jela. Kaže: – Oćeš ti malo ovog leba? – Pa, ako možete da mi dadete, a jedva čekam da mi pruži onoga leba. A ono ko duša, bog te vidio. – Ajme, velju, oću se ja najesti leba, bog te! (*smeje se*) A posle kad sam došla, joj jadan mi lebac, ma svašta sam ti dijete preživila.

Kako ste živeli kod strica?

– Imao je stric dva sina i ćerku. A to sve otišlo kuda koji. Ćerka mu je bila cijelo vrijeme s nama i ona se posle udala i otišla. Ja vidim nema života ni tamo, velju ne bi li malo bolje amo proživila koji dan. Došla oađe... lijepo su me dočekali, fino mi je bilo. Na mašini radila, i išla u nadnicu i deverala i radila. Pitaš kako mi je dan izgleda. Kad sam došla kod strica, prvo kad sam se ustala (*smeje se*) vidim slame pred šporetom, kažem pokojnoj strini: – Što ti ova slama oađe?

Kaže: – To mi ložimo. Velju: – Slamu ložite? Kaže: – Da. A ja daj sklanjaj, čisti, peri, ribaj, briši, daj sve... Poslije kad se počelo po njivami ići, onda išla sam i na njivu i kopati i raditi na njivi što se radi, kad je kakva sezona i tako… Onda poslje godinu dana udam se, poslije rodim ovo dvoje djece i bakljala se i fala bogu (*kucne tri puta u sto*) djeca su mi živa i zdrava i dobro. Sin mi se oženio, imam dvoje unučadi i fino mi je sad. E, srećo moja, bio je težak život, a nekako se to i ovđe sad počelo. Baš malopre govori na televiziji poskupili autobusi, a ona spikerka kaže: – Evo, nek nam je sretna Nova godina! Evo kakva nam je sretna Nova godina. E, i tako to sve ide naopako. Kako će biti, ne znam, srećo. Žao mi je samo što sam slabo posećivala svoje roditelje, a i oni mene. Drukčiji je to bio život onda, a drukčiji je sada. To ni nalik nije sad na onda.

S kim ste se družili kad ste došli?

– Ja sam išla da zaradim koji dinar, a nijesam bila kod svoje kuće da sam poradiš sve i izađeš. Ja sam uvijek imala posla. I dan danas. Šta ćeš, dok si živ moraš raditi. A, bio neki Dom, tamo sam izlazila, zabavljala se... Jadno je to bilo. Nije ništa valjalo. Tamo bio onaj harmunikaš da svira... Ja nisam nikad igrala, bože sačuvaj! Nije me tu želja vukla nikad. Svi igraju tamo, plesale su đevojke i sve… A prelo vako ko kod nas što je bilo ono ranije, nije tu bilo (*smeje se*), niti kolo. A znaš kako sam se ja oblačila? Kad sam došla, ponijela sam nešto, farbali one čaršafe i od čaršafa ja sam sebi šila haljinu. Dok nijesam zaradila na mašini. Onda sam uzela tri aljine i materijala za gaćice. A pokojna strina meni dade stvari, a ima svoju ćerku, nezgodno je bilo da meni kupuje... Komšinica je šila. Ja ne znam šiti, samo znam dobro pričati (*smeje se*).

Kako ste upoznali svog muža?

– Imala sam ja tamo momaka. Nisam se tamo udala, nijesam ćela. Velju idem u ravnicu svi viču dobro je, dobro. Nisam ga ćela vući. A kad sam došla, upoznala nas jedna komšinica. On je bio u zarobljeništvu, pa se vratio. Prolazio je našom ulicom kad ide na njivu. Ta komšinica mu rekla za mene. Onda je ona mene pozvala na razgovor, a nije mi rekla da će on biti tamo... i tako me je prevarila. Prošlo tri-četri dana i ja se udala. Ajd dobro, došlo i meni i njemu. (*smeje se*) To nije da se vuče godinu dana i sastaj se onđe, sastaj onđe. – Oćeš li? – Oću. I ajd. Nisam bila zaljubljena u njega. A on, ne znam! Eto vidiš. Smrkne se pred očima pa ne vidiš ništa. Tako ti je to moja majko. Šta ćeš. Pošlje sam se zaljubila u njega. Bio je bolešljiv, umro je od srca. Jako mi je i sada žao.

Kako je izgledala Vaša svadba?

– Znaš kako ti je moja svadba bila? Tu na ćošku, sačeka me, i ja i drugarica došle do ćoška i nas dvoje otišli kući, a drugarica otišla svojoj kući da naspe benzina. I eto vidiš svadbe. A danas to limuzina... ne moš ih prebrojat! Vjenčali smo se kod matičara, bilo tad vjenčanja i u crkvi, al slabo.

Kako je bilo kad ste se udali?

– Kad sam se udala, spavali smo muž i ja u velikoj sobi, nije imalo kad za ljubav. Kakva ljubav, brate mili. Svašta je bilo i sve je prošlo I samo nek se živo dotlen došlo. U miraz nisam donela ništa jer sam bila u tuđoj kući, a ono što je spremno bilo, to je ostalo, to su ustaše odnijele moju robu u Gračacu, peškire, ćilime…

Posle kad je počeo život, radili smo mnogo, vidimo se od večeri do večeri i taki je bio brak. I na njivu i sa njive, on na posao, ja sama na njivu, on s posla dođe, prošo dan, vražiji je bio brak. Živeli smo sa svekrvom, svekra nijesam zatekla, umro je u Dalmaciji. A svekrva i čovjek i kukavica... I dobra i zla. Al opet ja popuštam sve. I tako ti je to prošlo fino da sam ostala dobra i pametna kod nje i blagoslovena i sve. Nikad nije bilo problema sa njome. Uvijek mi ona govorila: – Nemoj se najesti pred mužom, il jedi prvo, il jedi poslije. Kažem ti, bila je i pas i čovjek. Njen muž je bio Dalmatinac, onda su njegovi tu doselili i onda su oni napravili tu kuću. E, onda je kuća ostala bratu njegovom, a mi smo pravili ovu kuću. Tako sam ti ja provodila moje mladalačke dane i sad staračke. Al bila sam zdrava i mogla puno raditi. Radila sam sve vreme dok sam bila trudna, sve normalno kao i kad nisam. Dašta! Sećam se kad je svekrva rekla đeverovoj snaji: – Ajde, snajka, pobriši malo ovu kuhinju. – Jes ti normalna da se ja saginjem da ugušim dijete. (*smeje se*) Ja nit sam smjela, niti pokušavala da bi to rekla svekrvi. Meni nije bilo teško, jer radila sam sve: i na njivu kopala i sve što seljanka radi, a nijesam zaposlena neđe u preduzeću da sam imala kaku podršku i nešto.

Kakav je bio porođaj?

– Rodila sam dvojke, sina i ćerku. Prvo sam Biljanu rodila, a Pericu poslje dva sata, popreko ležo i onda su ga izvlačili. Kad se sjetim onoga visok doktora, bog te pomoga, one ručajderine, naježim se i sad, dijete! Zato i nisam više rodila. Jedva sam ja to izdržala, ma nije to bilo ko sade. Porodila sam se u porodilištu u Novom Sadu. Kad sam došla kući, nit imaš đe kupiti peleni, a sad gledam ovu moju unučad, nek su mi živa i zdrava, dok su bili manji... daj one pampers pelene, daj ovo, daj ono. A ja od moje haljine što sam na mašini radila sašijem one pantalonice i pokojna mama iz Like šalje mi prnjice nekakvije kao za pelene. A četri pelene sam imala za nji dvoje! I onda možeš znati kakav mi je bio život. Četri pelene! I tako sam ja njih, fala bogu dragome (*kucne o sto*), podigla. Krstila sam djecu posle u kući, boga mi. Dovezo pokojni popu i krstili ih za slavu... za Đurđevdan. Uvijek smo slavili slavu. Došla kući, odma osmi dan, treba mjesiti lebac, treba ovo treba ono, nema to šest nedjelja il nešto da čoek da odane, bože sačuvaj! Šta misliš dvoje djece, a nemaš mleka, moraš kuvati, laditi, raniti, ma muke Isusove... Nisam posle više htela da rodim. Bojala se i opet ću dvojke... Bilo je teško podizati ih. Ajoj, moja majko, kako nije, a ono vreme ondak nije bilo keksa, nije bilo ovije mirođija, ko danaske onije flašica. Griza, i

pržiš im brašno i to je bilo za djecu, a ne ko sade, te neće ovo te neće ono, muke Isusove. I onda kad nemaš mleka da dojiš, to moraš raditi.. A sad te keks ovaj, te onaj, te daj, ma... Dok su đeca bila mala, ja sam ih čuvala, nisam išla na njivu, a kad su bila malo veća, onda ih je čuvala pokojna svekrva, svaka joj čast.

Prvo selu do Stepanovićeva je Kisač, jeste se družili sa Slovacima tamo?

– Oni živu svoj život, mi živimo naš, i tako. Ima mešanih brakova – dosta Slovakinja što su se udale ođekare, a ima i našije što su se udale u Kisač. Nema problema što se neko oženio Slovakinjom, ili udao za Slovaka. To je isto ko i kad se Srpkinja uda za katolika, il katolik uzme Srpkinju, il Mađar Srpkinju, il Mađaricu Srbin, to se nije gledalo ranije. A narod jedan i narod drugi. Jedno sunce sija. Bog je svima jedan. Eto moja je snaja Mađarica. Ali, brate, bog joj dava i ležući i ustajući... A ne znam kako će sad poslije ovije ratova. Ja sam se već navikla na ravnicu ovde u Vojvodini. Joj, bilo mi je teško kad sam došla, nijesam mogla vode ove piti. Ko da pijem mast, tako mi je bilo. I ono ranije kad sam odlazila u Liku, ja jedva čekam da se vratim onamo. Barem sam se tamo rodila. Sad mi je dobro, sad sam zadovoljna. Ćerka mi je tu isto udata i kuću je napravila tu u dvorištu, imam i od nje unuka, sad smo svi zajedno, sad mi je puno srce svega. Imam troje unučadi, uvijek viču da ću ja živiti sto godina (*kroz smeh*), a ja ih zafrkavam da ću im igrati na astalu. Nek su mi živi unučad i djeca, to mi je najveća želja.

A jeste putovali nekud izvan Stepanovićeva?

– Žao mi je sad što nisam nigde. Kad je čoek blesav. Ne zna iskoristiti. A ne zna šta će doživiti. Išla sam u Novi Sad kad nešto treba da uzmem, ovako ne. Već kad su djeca porasla onda ideš da im kupiš odjeće i sandalice, al ovako nije se to imalo vremena, srećo moja, tu je svekrva, tu je djever, tu treba raditi, nema izlaska, vraga. Ja sam kuvala i spremala i sve. Svekrva kad je ostarila ništa, šta će raditi... ko ni ja sad što ne radim. Stara je bila već.

Da li Vam je muž pomagao oko dece?

– Ma šta će on jadnik, bolešljiv, dođe kući s posla, imali smo puno svinja, on onda oko svinja, daj namirivaj, imali dve krave, konja, dok namiri to prođe dan. On je radio na pruzi, radio one šlipere, ma vražiji njegov posao, al eto, mora. Ja sam bila vazda u kući, nisam posao ni tražila. U Liki to nije bilo da se može zaposliti, nema, a kad sam oće došla, šta sa četri razreda osnovne? Ne moš danas ni odžačar biti.

A kako je bilo kad su deca krenula u školu?

– Joj, muke Isusove! Nijesam znala šta ću od muke. Oni uče, pitaju, nešto ne znaju, ja onda vičem na njih, a pokojna svekrva, bog joj prostio: – Ote, djeco, ubiće vas bena, ote vamo! Uvijek ih je kupila oko sebe. (*smeje se*) Dobra je bila

za djecu, neka joj je lagana zemlja. A šta ćeš, što znaš pokažeš, što ne znaš – ne znaš. A, fala bogu, čuju tamo pa onda svataju. Nijesu imali pomoći od mene puno.

Uvijek smo imali dovoljno za jesti. Nismo se modirali, moralo se štedeti. Moji sinovi uvek pričaju kako sam štedela. Oni pošli u zabavište, kupimo kaput i do osmog razreda kako rastu, mama otpušta porub. Šila sam više ručno neg mašinom. Ako nemam para da platim tu što šije, onda joj odnesem nešto: sir, jaja…

Običaji u Lici su drugačiji od ovih u Vojvodini?

– Ajoj, puno! Kod nas ono u Lici na Badnji dan nosiš slamu u kuću, i onda posipaš orasima, smokvami, bombonami, a oće ne da slamu ni u svinjac da unese, a ne u kuću, oće ništa, ko običan dan. Ko drži do toga, baš oni stari, donese malo i metne pod astal. A ono pre, donese slamu, nećemo tri dana čistiti, veselili se. E, onda kolo igra, ideš bez brige, nemaš čistiti, nemaš spremati, a oće sve po gospodskom, što rekli kod nas. Ono je bilo ljepše, a sad tepisi, ne znam ti ni ja izgovarati više, čuda svakakva.

Kod nas je običaj kad neko umre da se bugari. Ovde sad niko ne zna. A ja kažem, kad ja umrem... neka dođu armunikaši. A moj sin se šali i kaže: – Gizela će plakati. Gizela ima da dreči *(snaha*). Gizela je moja bolja od boga. A ne treba da plače. A što će plakati. A, jebi ti to. Nek je ona meni živa i zdrava.

A kad se kosilo, ono najprvo sa kosom, onda domaćica sprema za ručak, pa danas ja kosim moje žito, sutra kosiš ti, al domaćica sprema i nosi jelo. A sad kombaj i za minut pokosi, odneseš mu pivo, rakiju, nema kuvanja. Oće se obično nosilo na njivu gibanica, to je prvoklasno bilo. Onda spremali te kolače, te supa, pa pečenje, a sad to samo naliju se piva i nažderu se ko vragovi.

Farbale smo vunu s orasovim listom i od orasa one ljuske. I od onoga cerića. A ovde odneseš u farbaru i ofarba se.

Onda ovako u kući snaja nikad nije sedila kad joj svekar uđe u kuću. To se nije desilo. Nikad nije smeo muž da dirne ženu pred materom i ćaćom, možeš da se dirkaš samo u krevetu. A gde je bilo više ljudi u kući, onda u polju. Kaže Perka da ni s jednom ćerkom nije ostala trudna u kući, nije mogla, bio svekar, bila svekrva, bile dve zaove. A mi nismo svi spavali u jednoj sobi, svekrva je spavala u kuhinji, a mi smo imali sobu. Sad imam veliku trpezariju, ko da je to bila trpezarija! Nego soba, kuhinja, špajza... Gdi nije narod bijesan, tu nije kuća tijesna.

A kad su djeca bila mala, djeca imaju posebno, a odrasli posebno. Sad svi zajedno. Ali uvijek smo imali dovoljno za jesti.

Moj sin uvek priča: – Mati ide kopati peške maltene do Kisača i tamo i amo, ćale na prugu, mi mali. Jednom ja berem kukuruze, idem sad u sredini neće me niko viditi, kad jedan vozi komuš:: – Moreš li? Kako me vidi, jadna mi

moja majka… Bilo me strah da radim sama u polju u početku, posle preguglala pa ništa. A naučila ja kavu u tri sata popiti, a miriši mi kava, a salaš bio blizu. A velim: – Jebo majku svoju, kuva kavu što ne donese meni. A ja posle uzmem zrnja pa zavežem u krpicu, pa u džep, kad zamiriši, a ja onda uzmem onoga zrnja i grickam. Uvijek nosim da jedem na njivu, za marendu. Bilo je dobro ovđekare, a najvolila sam i najslađe mi bilo mesni narezak i parče leba.

Onda nije bilo u kući kupatilo. Kupali smo se u lavoru! Bedno se živilo, sine. E sad se povampirilo, sad svi gospoda, i ako fali nekom nešto, svi krivi, gore je sade. A ono ugriješ kazan vode i napolju u kadu i kupaš se, a zimi, brčkaš se malo u lavoru. Veš smo iskuvavali u kazanu. Nije bilo praška, nego pepela: lože se drva, pa onaj pepeo i onda kad se voda uskuva, sipaš pepeo i to ti je bilo da obeli veš. Za pelene deci onda bilo „Albus" prašak, pa sve na ruke peri, nisam imala mašinu. A sad te oće ovaj prašak, te oće onaj. Kažem ti, danas sve gospoda. A doklen će biti, bog zna, a valda će bog dati da živite vi barem, kad mi nismo stari (*smeje* se).

A kad ste kuću zidali?

– Pa ima pedeset godina i onda dok ozida ovu kuću namučio se ko Kristos. I fala bogu sad je opet i dobro. Svak ima svoju, ćerka mi ima svoju, sin ima svoju, pa sad nek rade, nek živu kako im Bog dade. Svi smo tu zajedno. I stara kuća je dobra bila, samo bio brat, pa treba svak da ide sebi. A sa svekrvom je bilo i tako i tako. Ako svekrva poštuje snaju, nek poštuje i ona nju, ako ona nju ne šiša, nek ne šiša ni ona nju. Ali treba jedna da popusti.

Ja mislim da se ne treba rano udati. Kad se slaže sa mužom, nek se poštuju i jedno i drugo i ako ima roditelje, nek poštuje doklen more, a kad vidi da ne mere, nek ide... Ako se rano udaš, uzimlješ na glavu što ne bi trebala. Ja mojoj rođaki ne smijem ni spomeniti da se uda. Ona odma vrišti: – Samo o udaji nemoj mi ništa spominjati! Trebala se udati.

Da li je važna ljubav da bi brak opstao? Vi kažete da niste bili zaljubljeni.

– Ako se slažete i poštujete i ako između sebe dobro imate, zaljubićeš se. Što da ne! Samo nađi pametnoga, koji ne pije, i ne troši drogu, ako pije i troši drogu, onda bježi od njega sto kilometara. Ja sam se posle nekog vremena zaljubila u svog muža.

Koliko ima da Vam je muž umro?

– Ima devetnaes godina da sam ja udovica. Imam penzije pa računam da nijesam udovica. Ako nema njega, ima penzije, pa sad, fala bogu. On je bolešljiv bio, al je sve radio i posle je od srca umro. Pod stare dane ja se uvam u moju Biljanu da će me pogledati i dodati mi čašu vode i sve. Šta bi da sam sama? Ubila se, ništa drugo. Evo, imam osamdes jednu godinu, a nijedne sede. Pa moja

mater umrla od devedeset godina, a nijednu sijedu kosu nije imala. Pa ću valjda i ja živiti do devedeset, naopako! Ja sad sa domaćim sapunom perem kosu, ja ne perem s tijem, kako se zove, šamponom. – A, to je luksuz. (*kroz smeh*) Reće, majko moja, al je ova baba luda.

Da li je bilo teško iškolovati dvoje dece u ono vreme?

– A šta ja znam. Učili su dobro i prolazili su, a na velike škole nijesu išli. Počeli su da rade rano. Bilo je teško kad nekad traži pedeset dinara, nekad traži dvadeset dinara, a nemaš. Al i to prođe. Teško je kad nemaš para. Ja nijesam kaput ni kupila nikada. Moga si džemper uzeti i prsluk štrikani, e, nije to bilo ko sad. Štrikala sam sama sebi. Ideš i danaske za onu oku brašna, ima dve-tri kile valda, da imaš sutra da skuvaš kaše da jedeš, e, djeco moja, a danaske ne voli sarmu, ne voli pileću supu, a govedinu – bože sačuvaj. A glada je bilo, konjskoga mesa jeli, ja sam i konjsko jela. Zato mi kosa ne sijedi (*smeje se*). E, majko moja. Svega je, srećo moja, bilo! A da čoek upamti neko dobro, nit ga bilo, nit ga more upamtiti. Mučiš se, patiš se, eto to je.

A recite mi s kim ste se družili kad ste došli ovde?

– Nisam se ja odvajala da sam ja imala svoje društvo, svi smo bili zajedno. Samo meni bilo neobično nekako ovde sve doterane, sve gospoje, a kućeš ti, onu suknjicu, onu bluzicu, a ja računam baš sam se doterala (*smeje se*). I malo po malo, ajd, nešto prikupiš, doterala se, opet možeš izaći među veće društvo. Odej, panj biće ban! Malo sam se družila sa svojom djecom kad su porasla, pa kad se igraju pa sam i ja onda raspoložena, a kad sam dobila unučad, onda mi niko nije ravan bio na svijetu. Niko. Onda je bio život. I danas mi je život lep. Imam troje unučadi, dva unuka: jedan je vojsku islužio, a ovaj sad, ako bog da, biće punoljetan u julu, osamnaest godina, samo da budem još živa i sačekam da ga oženim.Imam moju unuku, ona će da me pazi kad onemoćam.

Šta kažete na ovu golotinju?

– A jebala ona majku svoju, kad nje nije sramota, što bi bilo mene. Kaže meni moja tetka: – Nemoj da ti se koljeno vidi. A ja jadna đe sjednem uvijek vučem ono... kiklja se kod nas zvala, da se ne vidi koljeno. A vide danaske. Lete žene same u krevet muževima. Mene neki put sramota od djece pa idem legnem, ono golotinja na televiziji. A jesam neki dan gledala onu, kako joj ono ime, uvijek zaboravim, da izvinete, ima naprijed i na guzici. A ovo sve laje. A, velju, skini i to da joj majku jebem.

Hoćete neki događaj da nam ispričate o sebi?

– A, jednom sam se napila! Uvek smo pekli rakiju. Jednom pokojni djed ispeka rakiju od duda, a žito se vozilo sutradan. I kaže mi: – Ko dođe, ti počasti rakijom. Dođeš ti, častim tebe, popijem ja, dođe ona, popijem ja. Ko god dođe čašica, a moja se zna. Poslije, bog te vidio, sve ja znam u mozgu, al nemam

nogu. Došla pokojna svekrva, kaže meni: – Što s to radila, snajka? Velju: – Šta sam ja uradila? Velja vide ti mene imam li ja noge. – I jebem ti sto zakona tebi i nogami. Veli: – A znaš ti da se žito vozi? Velju: – Znam, kako ne bi znala. A djeca tu. Velju: – Samo ti, velju, meni djecu pazi, a jebem ti ja žito. Samo ti djecu pazi. Sutra nije grdila, jok. Ni muž ništa, šta će...

Svenka Savić, 3. januara 2002.

Milica (1921), Široka Kula

Pričajte mi o Vašem detinjstvu.

– Najstarije sam dijete u porodici sa petoro djece. Bilo nas je tri ženske i dva muška. Najmlađa je bila sestra koja je sad u Kanadi. Dok smo bili djeca, otac je najviše bio po svijetu: u Francuskoj, u Belgiji... i svukuda. Donosio nam da se obučemo i tako... Majka i baka su kod kuće radile i mi smo odrastale sa njima. Bavili smo se čuvanjem blaga* a kad smo bili stariji i drugim poslovima: kopali, orali, sijali... ko i svi drugi. Ja sam bila najstarija i baš me nije puno dopalo da idem blagu, zato što je bilo mlađije, ja sam išla sa majkom raditi.

Odrastala sam u familiji koja je živjela skromno, ali složno i svi smo jedno drugo poštivali – voljeli smo jedni druge. Baku i majku smo slušali, otac nije bio kod kuće, majka je vodila brigu o svemu: kupovala zemlje i blaga, a mi smo je slušali i slušali jedno drugo.

Na mene je najviše imala uticaja baka, pa onda majka. Sjećam se, bile smo djeca i igramo se vani i ono kad mi letimo kući nešto hoćemo da pričamo, baka je odma rekla : – Što čuješ ne čuješ, što vidiš ne vidiš! Mi nismo znale šta to znači. I dođemo u kuću i jedna drugoj ponavljamo, onako sprdamo se: – Što čuješ, ne čuješ, što vidiš – ne vidiš! A majka nam je rastumačila da to što čuješ nemoj pričati nikome, što vidiš nemoj pričati nikome, a onda i: nemoj lagati, nemoj krast, nemoj tračati, budi pošten, budi pametan...

A otac je bio po svijetu. Kad dođe, davao je savjete, bio napredan i jako pametan. Otac je najviše bio vezan za mene, mada i za svu djecu. Pokojna majka bila nam je prilično stroga. Morali smo je slušati. Ona je kupovala, određivala gdje će se sijati, gdje će se šta orati. Valjda sam to od nje pokupila. Roditelji su u meni gledali da ću ja biti više nego što su druge seoske djevojke.

Kakva je bila Vaša mladost?

– Moja mladost je kratko trajala. Kad sam odrastala, kao djevojka u selu bila sam prilično popularna. Mogla bih reći da sam bila pomalo uobražena. Dobro sam se oblačila. Išla sam na neke kurseve koji su se osnivali za učit šivat i na praksu kod jedne šnajderice godinu dana. Dobro sam izučila zanat. Tako su dani prolazili sve do moje udaje. Kad sam dorasla za udaju, moj otac nikada nije mislio da bi se ja udala na selo. To je za njega bilo strašno kad je doznao.

* Blago = ovde u značenju *stoka*, *marva*.

Uvijek je u meni gledao nešto više od ostalijeh djevojaka i uvijek je računa da se ja moram udati u grad. A tako sam i sama mislila.

Kako ste upoznali Vašeg supruga?

– Sa prvim sam se suprugom upoznala na plesu u školi trideset osme godine. Bila je nedjelja poslije podne. I već je moj tata došao iz Francuske.

Ja sam njega stvarno zavoljela i on mene, a tata i majka su za to znali. Ja nisam mislila da se udam. Kad je došla jesen, ja otišla krijući se... sa osamnajst godina. Eto, tako je bilo naše poznavanje... Punoljetna sam bila. Njegova familija je bila bogata. Od moje jetrve kćerka bila je od mene svega tri godine mlađa. Kad sam se ja udala, samo su me ubacili među ono petoro jetrvine djece.

On je bio dobar i slagali smo se. Prvu i drugu godinu nisam imala djeteta. To je bila zajednica, mnogobrojna familija i tu sam živjela isto ko i ona druga djeca. Moja je obaveza bila da okopavam krompir, na oranje nisam išla, jer su tu bili djever i svekar, a imala sam mašinu i šivala sam. Najviše sam šivala, jer je dječurine bila puna kuća. Muža nisam dobro ni upoznala, jer smo živjeli svega godinu, godinu i po dana. Bio je jako pažljiv. Pa smo mi spavali u novoj kući. Eto toliko smo imali veze ja i muž – bila nam je noć na raspolaganju.

Trudna u četvrtome mjesecu, a rodila sam u dvanestom mjesecu. Teško smo preživljavali to vrijeme, s obzirom na malu bebu i nestašice. Osmi dan su ustaše istjerali sva naša srpska sela, i onda smo izbjegli u planinu u jednu kolibu, i bili smo osam dana. Onda smo se opet vratili, jer nisu oni ušli u selo, samo su iz Gospića napali i bacačima su tukli u Vrebac tadanji, u Magorićima, pa sam ja došla u selo Vrebac. I moj muž je doša sa mnom kod mojih roditelja. Bježala sam zajedno sa mojim roditeljima.

Porodila sam se u Magoriću, u jednome selu u kući. Bila je moja baka i još jedna baka, obe od po sedamdeset godina. I možete zamislit kako je to bilo. I sve je bilo u redu, kolko ja znam. I zdravo dijete i zdrava ja i sve zdravo. U sobi gdje je nekada bila trgovina, tu smo se uselili u izbjeglištvu, i tamo sam rodila. Moj muž nakon tri dana dolazi, rekli su mu da sam ja rodila sina, i on dolazi na veselje i ispaljuje iz puške, puca u jedno drvo. Susret vam i ne znam ispričati. Nisu to susreti bili ko danas, da imaš neđe sa mužem susresti se nasamo. Onda si bježa neđe da te ne bi ko vidio da ste se poljubili.

Kad sam se porodila, bila sam stalno sa roditeljima i bježala š njima, kud god su oni bježali i ja š njima. Oni su moje dijete podizali, tata je tada već doša iz Francuske, baba je već bila umrla. Tako da ja nisam imala sa djetetom nikakve brige. Od četrdeset i druge godine počela sam za partizane raditi: šila, krpila, plela, vezla, bila po terenu, učestvovala u organizaciji žena i omladine... i sve sam radila što je radila i druga omladina u pozadini. Dok su neke druge žene otišle u partizane pod pušku, al ja nisam.

A kako ste to sve organizovali sa svojom porodicom?

– Muž mi je pošao u partizane odma četrdeset i prve, a poginuo četrdeset treće negdje u Bosni. Nisam nikad saznala gdje je poginuo, ni gdje mu je grob, ni kad je poginuo. Znam da su četrdeset i treće otišli za Bosnu, Šesta lička, on je otiša š njom i u brigadi je dobio tifus. Gdje je poginuo, to ne znam ni danas. Zapravo nisam ja to doživjela strašno nikada, jer sam sve do poslije rata, još četrdeset šeste-sedme, mislila da će on odnekle doći. Kao da je on neđe, da je živ u nekoj brigadi. Onda sam četrdeset sedme dobila smrtovnicu zvanično.

Izgleda da je odlazak u partizane bio za Vas prirodan put?

– Naročito posle pogibije muža. Četrdeset četvrte godine sam otišla na Baniju na teren sa našim narodom. Narod je bježo, a ja sam bila zadužena za njega i morala sam otići sa njim na Baniju, gde sam ostala dok se nije oslobodilo, četrdeset pete i odma sam se uključila u rad na skupljanju djece kojima su roditelji poginuli. To su bila djeca i partizanska i četnička i ustaška – sva bez roditelja. Za njih smo osnovali dječiji dom u Gospiću koncem četrdeset i pete godine. Tu sam radila tri godine u dječijem domu. Bila sam domaćica doma, upravnica je bila jedna Zorka, ona nam je bila i sekretar partijske organizacije. Iz Doma sam otišla da radim u Komitet u Borovo, a iz Borova u partijsku školu u Zagreb – godinu dana. Iz partijske škole su me prebacili u Oblasni komitet Osijek, gdje sam radila jedno pet-šest godina.

Kako ste se doškolovali?

– Osnovnu sam školu završila u Širokoj Kuli, bila sam dobar đak i voljela sam školu. Osnovna škola je bila obavezna i išli su svi – dječaci i djevojčice. Na dalje školovanje su išli muškarci, a ženske su manje. Gospić mi je bio sedam kilometara od sela, nije daleko, mogla sam ići u školu dalje, bila sam dobar đak i sve. Al nisu druge djevojčice išle, pa zato nisu ni mene slali, valjda. Kad je počeo rat, prekinula sam, a kad sam radila u Oblasnom komitetu, završila sam malu maturu – dopisnu školu, poslije i partijsku školu, uz neke kurseve... i tako.

Niste se više udavali?

– Jesam. Pedeset sedme godine sam se vratila iz Ličkog Osijeka i upoznala sam se sa mojijem budućim mužom. Bio je mašinski inžinjer. I oženili smo se. I počeli smo živjeti na Ličkome Osijeku. On je radio u poduzeću, a ja sam još radila neko vrijeme u uredu i otišla sam brzo u penziju, jer sam imala boračku penziju. Sa mužom sam živjela lijepo. Imala sam jako dobroga muža. Ali smo se ipak nakon petnaest godina rastali, jer nismo imali djece. Ostala sam poslije toga sama.

E, već kad je bio stariji, smetalo ga je što nemamo djece. A mene opet smetalo to što on prigovara. Ja mislim da je on kriv. Nismo se lječili ni jedno ni drugo. A u to se vrijeme mislilo samo da je žena kriva.

Ja i muž smo se dobro slagali. Svake smo godine iskoristili mjesec dana

godišnjeg odmora, išli smo u neku drugu zemlju: u Grčku, Bugarsku, Čehoslovačku, Mađarsku, Francusku, Italiju, a obišli smo Jugoslaviju uzduž i popreko: na Jadransko more, u brda, imali smo i šator pa smo išli i sa šatorom, a i bez njega. Pošto nismo imali obaveza, imali smo dobre plaće, nismo oskudjevali na dinaru. I živili smo baš lijepo.

U Bugarsku smo pošli da kupim astragansku bundu. I kad smo došli na granicu, tamo nas nisu pustili, a ja ostala bez astraganske bunde (smeje se). A odnijele su ustaše drugu bundu nisu astragansku. Ja sam uvijek voljela da se dobro obučem.

On je volio, kad smo išli po našoj zemlji, viditi znamenitosti, ruševine... i to. A mene to nije zanimalo. Mene je zanimalo kad idemo kroz mjesta da vidim kakvo je to mjesto, kako izgleda, kakvi su ljudi... Jedan slučaj ću vam sad ispričati. Došli smo u jedno selo u Istočnoj Srbiji i ja vidim spomenik u jedoj bašči i u nekoliko bašči također. Ja kažem: – Ajde, Stevo, molim te, zaustavi! Stevo neće da ustavi auto. – Daj mi ustavi da idem pitat šta će spomenik kraj prozora? I ustavi Stevo tu i iziđe čovjek jedan. – Dobar dan, bre! – Dobar dan. Odakle ste vi? Stevo veli: – Iz Hrvatske. A što bi vi htjeli kad ste vi sad ovđe stali. Ja velim: – Kakav je to spomenik vani kraj prozora? – A odaklen ste vi iz Hrvatske kad vi to ne znate? To ti je, bre, spomenik od najstarijega u familiji, to je moj pradjed, i njemu je dignut spomenik i taj spomenik mi familija održavamo i čuvamo. A ima neki familija koje su porušile spomenike, al mi ćemo ovaj održavati dok sam ja živ. A moji sinovi kako im je drago! Pitam: – Da l vi cvijeće mećete na taj spomenik? Ne, na taj se spomenik ne meće ništa, kad je slava onda se metne trave, drugo ništa. Poslije, kad smo Stevo i ja sjeli u kola, ja velim: – Vidiš li, da ja nisam sad pitala toga čovjeka, mi bi prošli kroz selo i ne bi znao zašto su ti spomenici oko kuća.

Vi ste se dobro slagali?

– Ma, imao je on osjećaj za mene, jednom riječi – možem reći da je bio jako dobar. Slagali smo se dok se nismo rastali. I dan danas dobra sam sa njegovom familijom: njegove su tu dvije sestre u Novome Sadu, one mene i danas posjećuju i ja njih.

On je otišao u Novi Sad raditi kad smo se mi rastali, dobio stan i bio tehnički direktor Svilare. Poslije razvoda telefonski smo razgovarali, a on je kod mog brata Mile uvijek dolazio i uvijek je računao da ćemo se pomiriti. Al sam rekla da neću pod stare dane da se mirim. On se nije ženio ponovo uopšte, jer je mene uvijek zvao da se ja vratim njemu. Prije četiri godine je umro. Doznala sam o tome nakon mjesec dana od smrti.

Sin Vam je tada bio odrastao?

– Kad je završio vojsku, sa trideset i jednom godinom, sin mi je otišao u Njemačku, početkom sedamdesetih. Ima ženu Hrvaticu i sina. Nekako se po-

godilo da je on otišao u Nemačku kad sam se ja razvela. Ja sam onda živjela sama, sestra mi je blizu stanovala, a roditelji su nam već tada umrli.

Dok sam bila sama, išla sam svake godine na zimovanje negdje u hotel ili na more. Stvarno sam provodila vrijeme lijepo. U tome je doša rat devedeset i prve godine.

Kako ste preživeli novi rat?

– Opet ka ni u onome prvom ratu, nisam učestvovala sa puškom u ruci, ali sam radila sve što se moralo raditi za vojsku, sve do devedeset pete, dok nas nisu protjerali ustaše u Srbiju.

Devedeset i pete godine kad je narod protjeran iz Like, onda sam i ja bježala, ali sa zadnjom grupom i zakasnila sam, tako da su nas u Donjem Lapcu ustaše presjekli i zarobili, al većinom starce, muškarce su od nas odvojili, ja ne znam kud su s njima, al znam da ih više niko nije vidio. Mislili smo da nećemo ostati živi.

Bili smo u Lapcu pet-šest dana u jednoj gostioni. Bilo je svakako: gladni smo bili, nisu nas tukli, barem ja nisam vidila da su ikoga tukli, al maltretiranja je bilo: psovanja i pljuvanja ... I onda su nas jedan dan pokupili i odagnali u Zadar. U Zadru smo bili mjesec dana u logoru, oni su rekli sabiralište, ali to je logor. Međutim, po mene je došao jedan naš zet iz sela, Hrvat, i izveo iz logora mene i ženinu babu i ženinog oca. Kod njega smo bili deset-petnaest dana i on nas je jedan dan odveo u Gospić, i ostavio u mome razrušenome stanu. Tako da smo ostali ni na nebu ni na zemlji... u strahu, nigdje nikoga, nigdje ništa za jesti ni za piti. Nas troje je bilo u stanu: ta baba, ja i zetov djed. Ja sutradan izišla iz stana tražiti vode i naišla na jednu Hrvaticu, poštenu ženu, i ona mi je rekla gdje ima vode. Grad je bio sav polupan, nije bilo ni vode ni svjetla... ničega. Međutim, kad sam došla po vodu, onda me jedan čovjek pljunuo i reka: – Ne treba joj davati vode! Ali su mi ostali dali. Tako sam ja, i još jedna Milka iz Teslingrada, ostala u tome stanu skoro godinu dana – dok nismo dobile dokumenta. Bilo je maltretiranja, pljuvanja, psovanja, tuka nas niko nije.

Nije bilo trgovina neg neka mala, u toj smo kupovali nešto. Ja sam imala nešto novaca, a Milka nije imala, pa smo mogle samo nešto osnovno kupiti. Čak nam je i hrvatska milicija davala kruh. Poslije nas više nisu ni maltretirali.

Kad sam dobila dokumente, onda sam otišla u Njemačku kod sina. U Njemačkoj sam ostala dva mjeseca. I vratila se u Novi Sad kod brata i snaje i š njima sam bila u stanu nekolko mjeseci. Onda sam se opet vraćala u Hrvatsku, ne znam ni sama po šta sam se vraćala, po ništa...

Onda sam se vratila, tu je meni rodna kuća, gdje sam ja stanovala u gradu. Tako da sam ostala do dan danas u Novome Sadu.

Koliko je bilo sinu kad ste se aktivirali u borbi?

– Dva mjeseca je imao sin kad sam ga ostavila kod roditelja. Nisam morala da se aktiviram. To sam išla dobrovoljno. Ja sam bila u blizini sina. Jer uvijek se bježalo za vojskom. Sad il je vojska bila iz našega sela, iz naše čete, iz bataljona, il je neka druga vojska bila, uvijek se bilo u blizini. Međutim, četrdeset i druge oko nove godine, tad je već moj muž otišao, otišli su malo dalje i vratio se u proljeće. Onda je i maloga vidio, kad mu je bilo devet mjeseci. Više nikada ga nije vidio. Četrdeset sedme godine sam dobila smrtovnicu, znači nije živ. Onda sam razmišljala samo da idem negdje radit. Niti me je neki drugi interesovao, niti bi to bilo dobro da se ja tako brzo interesujem za drugog.

Moj sin je bio kod mojih od rođenja dok nije otišao u vojsku. Moja pokojna majka sjedi i razgovara sa mojim sinom o njegovoj ženi, a on je nju zvao majkom, a mene Nenjom. On je pita: – Majko, šta ti veliš što ova moja nije naša? A žena mu viče: – Ama, bako, kako nisam vaša, e, ma jesam, brate! A veli moj sin: – Ma nije, majko, ona je Kranjica! Iz Kranja. Kod nas viču Kranjci katolicima. Snaja mi je Hrvatica. – Bome, moje dijete, svejedno Hrvatica, Kranjica!

To su stvari koje se pamte! A to je sve snimio na traci, na mangetofonu pa pušta više puta.

Imala sam dobar odnos sa sinom kad se oženio i imam ga i danas. Imam snaju jako dobru. Razumijemo se. Sad da smo zajedno, kako bi bilo, to je veliko pitanje. Paze me i jedno i drugo.

Kad ste postali član Partije?

– Decembra četrdeset treće. Željela sam to. Mislim da svaki, svaki onaj ko je iole bio pismen čovjek i žena, koji je otišao u partizane, ili omladinka koja je radila, željela je da postane skojevka, ili član Partije. Željela sam ja da postanem član Partije. Al zato si i dobro radio. Kad sam postala član Partije, onda sam bila najsretnija u ono vrijema. Jer si posta član Partije za koju se boriš. I danas ja poštujem tu Partiju. Poštujem i onu vlast i pokojnog Staroga. Premda je griješio, al svi griješimo. Vi ste mladi, pa mislite drugačije, a nikad više neće biti onako kako je bilo za vrijeme Staroga i za vrijeme Partije!

Sve moje aktivnosti bile su povezane sa ideološkim opredjeljenjem. A želja mi se javila odmah četrdeset i prve da budem aktivna, ali sam tada rodila, pa nisam mogla zbog malog. Međutim, kad su tata i majka uzeli malog, ja sam odma počela raditi.

Za Partiju smo znali jer je moj tata bio član Partije i sekretar partijske organizacije. Razmišljala sam da se samo radom i poštenjem može postati član Komunističke partije. Zato sam se ja trudila na svakome zadatku: ako vojska dolazi u selo, a ja sam za nju zadužena, moram brinuti o svima. Na primjer, onda je bilo puno ušiju, nečistoće, pa treba tu vojsku prati, kupiti po selu hranu, donositi je, okrpiti nešto na tom borcu, prišiti dugme... Sve ono što je dnevno, jer onda nije bilo kao sad, daš mu odijelo, on neće ovo odijelo i baci ga. Onda

je on ima džemper na sebi pun ušiju! Zato je tifus vladao. Pedeset posto više si se zalagao da postaneš član Partije. I kad sam postala, niko mi nije bio ravan! Onda sam ja mislila: Amerika ne vjeruje u socijalizam, onda mi nismo rekli socijalizam, jedina je Rusija sve i sva i mi smo uz Rusiju... i tako. Ja sam bila dušom i s tijelom uz tu Partiju.

Četrdeset pete, kad se oslobodilo, onda sam bila najsretnija, opet sam bila najsretnija na svijetu. Dijete mi živo, mater i otac živi, braća živa, a ja postala član Partije! Idem raditi, idemo skupljat onu djecu po selima. Neko i nešto si kad si postao član Partije. Narod u tebe ima povjerenja. Jer onda smo i mi rekli, ka i ovi danas, da te narod bira. Jer narod fakat bira kad vidi da radiš. A tako i danas velimo. Bila sam odlikovana za svoj rad. I to su mi ustaše odnijele u ovome ratu.

Kako ste doživeli četrdeset i osmu?

– Bilo mi mnogo poznato od onoga što je Informbiro. Ne bi o tome. Loše sam proživila. Ali sam svakoga više krivila nego Staroga. Nisu mu istinu govorili. Onda sam krivila i Rusiju, nako ka i drugi, krivila sam rusku vladu, narod opet nisam, ili smo mi tako čitali, valjda to je tako bilo. Ali baš nikada nisam Starog krivila tako ko njih.

Da li Vas je pogodila Titova smrt?

– Pa, nisam plakala za njim, ali mi ga je bilo žao. Meni se čini da sam nekako gledala to drugačije od dosta ljudi. On je bio stariji čovjek i mora je umrijeti. A onda sam ga i osuđivala za neke stvari, koje sam ja mislila, kolko sam ja znala. Za stvari koje je moga napraviti da ne budu onakve kakve su recimo Informbiro. Iša je narod u Kuću cveća, ja nisam išla. Nisam iz principa išla na njegov grob, al dok je svijeta nikad neće biti ono što je bilo nekada.

Nekada smo mogli da idemo u Rusiju, i ostaviš kola na parkiralištu, odeš u hotel i budeš do ponoći u hotelu, pa moreš otići sutra do podne, isto ih nađeš na onom mjestu gdje su – nit je ko diro, nit je ko ukrao. Tako je bilo i kad smo išli sa šatorom: ostaviš šator i odlaziš, niko ti ništa nije odnio. Ostavio si stan, niko ti nije u stan uša da ga nisi zaključao cijeli dan. Bili su ljudi, valjda, drugačiji...

Kako sada živite?

– Pa ne baš preljepo, recimo, mi smo izbjeglice – izbjegli prije sedam godina, a još uvijek nas vide kao izbjeglice. Nekako se na izbjeglice iz Hrvatske ne gleda dobro, nekako meni se to čini – ne mora to biti, ne mora to neko drugi gledati tako, al se na izbjeglice slabo gleda. Nekako su nepoštivani. Recimo, ako te neko s nekim upoznava, starosjedioc, neće te upoznati, to je Milica, il to je Jovanka, to je Lucija, neg: -To je izbjeglica! Pa sam tolko puta znala reći: – Pa imam li ja ime, boga li mu jebem njegovog! Il se samo zovem izbjeglica. I nismo baš prihvaćeni onako kako ja mislim da bi trebalo...

Kad sam došla u Novi Sad, onda sam bila kod brata jedno pola godine i u tome je moj sin doša da ide kupiti stan, ovđe u Novom Sadu. Međutim, sestra moja prodala svoju vikendicu u Vodicama, a ona je bolesna i njezin sin koji je u ovđe u Novom Sadu, on je htio da kupi stan gdje bi ja i sestra bile u tome stanu. Međutim, moj sin odustaje od toga. I ja i sestra ostajemo u stanu koji je ona kupila kad je prodala vikendicu u Novome Sadu. Sestra je teški bolesnik i ja se prihvaćam da budemo zajedno u stanu. Najprvo joj je, najprvo joj je bilo... mogla je hodati i mogla je i jesti, mogla je, mogla je sve jedno dvije godine. Ma ne, godinu i po, već nakon godinu i po nije mogla hodati, sa štakom je hodala godinama, al nije mogla hodati bez pomoćni kolica. Kasnije je jedno tri četiri mjeseca bila u krevetu i sve sam morala oko nje, paziti je i čistiti. Onda je sin platio jednu medicinsku sestru koja bi došla poslije podne sat – dva... Poslije ju je njezin sin dao u starački dom u Novom naselju. I tu je i umrla.

Ja sam u tome velikom stanu ostala. Pitam ja sina od Marice: – I šta sad, Mišo? On veli: – Pa, nek ova medecinska sestra stanuje s tobom. Pa je l meni nužno, uz moj dinar, da sad neki podstanar stanuje sa mnom. Ni moj sin nije se s tijem složio, i mi nađemo ovaj stan, i ja pređem u ovaj stan.

A zbog čega niste otišli kod sina u Nemačku da živite?

– E, šta ću, možem ja i danas ići kod sina u Njemačku da živim. Ja sam bila dvadeset puta u Njemačkoj, ja sam prilično znala i govoriti, sad sam već zaboravila. U onoj sobi sama bi sjedila i šutila dok oni odu na posa. Ovde mi je ljepše u stanu dok budem mogla, a kad ne budem mogla, ja ću morat k njima.

Nisam u životu nikad bila bolesna. Jedino sam bila bolesna što sam ležala na Biogradu na moru pet mjeseci radi kičme. I kada sam izišla, počela sam fiskulturu raditi, radim je i danas. Onoliko kolko možem. Sada se samo bolesti bojim za mene staru i bojim se za moju djecu. Nek su mi djeca živa i zdrava! Imam jedno unuče – dvadeset šest godina. Radi svoj posa. Jedino kad me zove: – Bako, kako si? i cmok, cmok, cmok (imitira poljupce), to je sve. On se rodio u Njemačkoj. On je jako volio Jugoslaviju do ovoga sade zla, a sad više neće da govori o Jugoslaviji.

Možete li nam izdvojiti deo života koji je posebno značajan za Vas?

– Pa, posebno mi je značajan period kad sam se rastala sa mužom, bila sam još relativno mlada – pedeset godina. Bila sam sama, samo je sestra bila blizu. Š njima sam bila dobro, a bila sam slobodna. Zapravo, meni je i sa mužom bilo lijepo, ali bila sam slobodna, neovisna, nisam ovisila ni o kome, kako sam radila – nako sam imala. A naročito mi je drago bilo to što su mi djeca uvijek dolazila. Odlazila sam po dvaput godišnje u Njemačku i to mi je bilo značajno. Lijepo sam se oblačila, dotjerivala, dobro se obuvala... bilo mi dobro.

Imate li poruku mlađim generacijama?

– Da mlada generacija poštuje jedno drugo, da familije jedna drugu poštuju, i da se poštuje vlast i da se poštuje ono što imaš, što posjeduješ. Posjedovati ne mere svak sve! Da poštuješ zajednicu u kojoj živiš. Da vredi ta zajednica. Ali sad vidimo da ova zajednica ne vrijedi. A valjda će vrediti. Valjda će doći do nekakvih promjena, ili do nečega.To bi moja želja bila. Je l što se tiče moje dugovečnosti, što ja znam što mi je dala, em mi je dala... Em sam bila zdrava, stvarno sam ja pazila na sebe. Bila sam prilično veliki namćor, voljela sam se obući, obuti, dotjerati i tako.

Ali ste ipak zadovoljni svojim životom?

– Sa životom sam zadovoljna. U familiji do tatine smrti svi su bili živi, a on je umro star.

Gde ste bili za vreme NATO bombardovanja i kako ste to doživeli?

– Sestra i ja smo bile u stanu. Nisam se bojala bombardovanja, jer sam u Liki bila trista metara daleko od položaja, preko od mene su išle granate i meci. Nisam se ja više bojala bombardovanja. Već sam naučila na to.

Milena Rajić, 24. aprila 2002.

Draga (1922), Štubik (kod Negotina)

Pričajte mi o Vašem detinjstvu.

– Detinjstvo sam proživela bez oca, bez matere, sa babama, sa dedama. Moj otac je isterao moju mater kad sam imala pola godine, ja sam kod dede i babe odnegovana. Kad je umro deda, ja sam sve sa babom radila. Još nisam pošla u školu, pet-šes godina mi je bilo kad je deda umro.

Da li su pričali o vampirima.

– To sad nema, to prije bili vampiri... Pođemo mi na vodu, ono dedina glava, dedini mustaći*, dedino sve, a ovamo – kuče. Ja drhtim, idem za babom i drhtim. Donesemo vodu u kuću i da zapnemo vrata, on otvori vrata, mi zapnemo vrata, on otvori vrata... otud donesemo drva, on ide za nama, stavimo drva tu, zapnemo vrata, on otvori vrata. Baba kaže meni: – Jao, sine, ti si u subotu rođena, pa mnogo vidiš. Kad će da budu četerest dana, kako mi to pravimo naš običaj, baba mi kaže da idem na tavan da dohvatim kukuruz da se vari za pomanu**. A on odjedanput, cap, pred mene. Ja, kako sam se uplašila, padnem pravo na jednu kacu, sve sam polomila, te vratne žile i sad imam gute*** tuda. Kad se navršilo četrdeset dana, moja baba ide kod neke babe, šta je radila vradžbine, nije to više posle bilo. Ali ja, čim izađem noću, odmah vidim, zato što sam se rodila u subotu.

Jeste li se udavali?

– Kad sam se udavala došli svirači, bandadžija, pa je kočija bila ovde, fijakeri. Nije bilo kao sad, bupnu limuzinu pa ne vidiš oči. Gledaj, starac je sad ostareo, a onda je bio mlad. Pa sednu u kočije, pa svirači sviraju, pa mi idemo da se venčamo, pa posle pravimo veselje tri-četri dana. Lepo je bilo, to prije u staro vreme, lepe su svadbe bile, po četri-pet dana se sprema. A sad neki pravi, neki ne. Imam sina u Nemačkoj, on je imao i sina i kćer, još nije pravio ništa. Sin mu se oženio, nije pravio, uzeo tamo neku Bosanku, ona neće da dođe ovamo. A unuka još radi, još se nije udala. A mi smo pravili kćeri i sinu svadbe. Spremali su se darovi: mnogo ponjava, pa mnogo čarapa, šalova, rukavica, košulje

* Mustaći = brkovi.

** Pomana = daća za umrlog.

*** Guta = žlezda, bolesna izraslina.

čitmene*, sve se to plelo i vezlo. Bilo, a sad nema.

Da li ste darovali kuma?

– Ponjava, pa jorgan, pa ćebe, pa sve! I za sina sam darovala i za sebe. Ja kad sam se udala, i za kćer. To je tako pre bilo.

Gde ste upoznali Vašeg muža?

– Nije on nikad došao kod mene, niti sam ja kod njega. Moj deda nikad meni nije dao da imam momke, da mi dođu momci kod ovaca, ili da dođu kod mene. Ja sam imala po pedeset-šeset brava ovaca, po tries-četres koza, po pet pasa ide za mnom. Kod mene ne sme da dođe niko. Te mu oči! Nikako! A on jedared, pošto sam ja bila tamo, imanje smo imali veliko, pa imamo tri-četri konja. Ja da idem da smeštam te konje, ali on stoji tamo kod puta i kaže: – Kud si pošla? Rekoh: – Pošla sam da premestim konje, a ti? – Pa ja sam pošo kod tebe da pravimo svadbu! Pa ja kažem: – Kako da pravimo svadbu? Ali to je moja baba htela da me da kod njih. Jer oni neće da traže ništa miraza. Moji su bili najveći bogataši, oni su trebali nešto da mi dadu, ali oni hoće da daju tek kad se podele sa mojim ocem, da mi da moj otac, ne oni. Posle, kad su se podelili, meni je otac to dao. Otac je imao sina sa ženom kuda se oženio, imao ćerku i još jednoga sina, pa nije mogao dobro da me gleda. Ja otidnem na poslednjem času, tražio me je otac da ga vidim pre smrti, a mene izudarao taj brat, pa me ubio, da sam ja bila crna da nigde belog nisam imala od uboja. Tolko me je on istukao. Zato što mi je otac dao malo miraza. I ja sam živela tamo, devetnaest godina sam služila kod dede i babe, strina, stric. Ali nisu mi dali ništa. Što mi je ostavila mati – dvesta banke, to su mi dali i to je sve. Drugo ništa. A mi našoj ćerki smo dali i pare, i ovce, i zemlju. Tako je bilo prije, sad ne traže. Sad traže kola, sad traže marke.

Da li su Vam kumovi poklonili nešto?

– Doneli po par odela, meni i starcu. Po neku paru i tako. A sad samo pare većinom se daju. Sad ugovaraju svadbu oni sami, bez roditelja! Moja unuka, sutra-prekosutra kad dođe, ona neće da pita mene, ili da pita dedu, hoće ovoga, ili će onoga! Onoga šta ona hoće, ona će toga. Kad sam ja bila mlada, ono je bilo kud reknu deda i baba, otac i mati, tamo idem. Ali šta možeš da radiš, moraš da ćutiš. Stariji, pa to je, ali on neće kud rekneš ti.

Ko je sve bio u kući posle svadbe?

– U kući smo bili dvanaest duša. Dede, babe, svekrvin otac i mati, svekrov otac i mati, dever i jetrva, ja i muž, puno nas je bilo u kući. Zato me i dala moja baba da se ne mučim tamo, da budemo puno ljudi u kući. To su muke bile. Jetrva mi je posle obolela, dever se propio, svekar i svekrva i dever, svi pili, tri godine muž je bio u vojsci, u tenkovskoj jedinici. Tu sam se napatila i namučila, ...

* Čitmena košulja = vezena košulja.

ali tvrda sam bila, ko kremen. A sad ne može više. Moj sin mi piše iz Nemačke: – Pa šta, majko, pa ti znaš kakva si bila, pa ti se nisi dala tako da sediš u sobi, pa da ležiš. Pa idi, majko! Ali bol iz kolena neće da prođe.

Gde ste spavali svih dvanaestoro?

– E, tako smo spavali, od duvara do duvara su bile daske. Kreveti pravljeni od dasaka, pa rogoža. Pa ja i starac spavamo između staraca, između baba. Mlada nevesta i mladoženja između staraca, tako je bilo. Svekar i svekrva su imali krevet obaška. A mi na jedan krevet, pa posle kad je dever uzeo jetrvu, ona je donela krevet. I ja sam donela krevet, oni su moj krevet ostavili u selu, a onaj što ga je ona donela opet su doneli tamo, zaprtili*, otvorili smo i drugu sobu, posle se tamo spavalo i u drugoj sobi. Njih četvoro tamo, a mi ovamo. Šes-sedam duša. Kad se sedne da se večera, ono sovra** bog zna kolka. Panice***, pa kašike, pa leba, tu se to natura, pa krčag. A oni ne kažu: – Daj taj krčag da pijemo vodu, tek tako nešto rukom pokažu. Šta je sad to, ja ne znam! Ja sam bila u kući domaćinskoj, većinom sama, deda je sedeo u valjavici****, a Miloš bio u armiji, u vojsci, baba mi obolela. Ja sam većinom izdržavala to sve sama, ja samo ćutim. A ta svekrva viče: – Jao, sine, ti ništa ne jedeš, jedi sine! Ono ovolko grne***** se skuva, pa tek negde-negde list od kupusa. Ljudi mnogo, pa leba sve od rženice******, nema od žita, samo od rženice. Oni jedu, a ja nisam naučila na takvo jelo. Ja sam naučila da imam sve dobro, sve je bolje kod mojih tamo, drukše je bilo. Ali ja ćutim. Danas – sutra, danas – sutra, navikla sam. I vidim ja kako moja svekrva u velikoj crepulji******* mesi proju. Pa proja bog zna kolka. Gledam ja kako ona mesi, i ja tek mislim – bolje ja znam da umesim proju. A kod mene je običaj tamo bio u dva, pola tri ja se dižem i leti i zimi, obavezno. Dignem se i založim oganj u kući i pristavim grne, pristavile smo mi pre pasulj, da ima pristavljen, ja stavim taj pasulj i nalijem i vri voda i umesim proju. Naučila me moja baba: – Sine, kad se udaš, da li tvoja svekrva mesila ili nije, ti na vruć pepeo da umesiš proju, pa da ispečeš, oni će svi to da jedu. Ja umesim proju, pa se ižutela, oni se digli sa svekrom, pa iziđoše odatle. Ono sve ovako džakovi, jarma********, brašno naturano jedno do drugo, sve tu na klupu. A moja svekrva uze to projče, pa ljubi unakrst: – Jao, ljubi te majka, domaćico moja, ti ćeš moja domaćica da budeš. Kako si ga, sine, lepo ispekla, pa kako lepo, pa kako žuto! Gle, Boro, gle! Kako

* Zaprtiti = doneti.

** Sovra = sofra, nizak okrugao sto.

*** Panica = drvena ili zemljana činija.

**** Valjavica = radionica za valjanje sukna.

***** Grne = zemljani lonac.

****** Rženica = brašno od raži.

******* Crepulja = okrugla zemljana tepsija.

******** Jarma = stočna hrana, prekrupa.

lepo ovo projče! I tako, posle ona reče da sve treba ja da radim, i kad je slava došla i kad je blagdan: – Ajde, sine, ti ćeš! Imali smo kod Prčojićevih torova četiri hektara neko imanje, ne mogu oni nijedan da dođu brže od mene. Ja dođem časkom i zamešam kačamak ili umesim presnu pogaču i dodam još ponešto, jaja, sir, ovo, ono, da im nosim tamo. Oni se odmaraju, bio je gaj tamo. A ja odnesem odavde sve. Bila sam za to puška, sad ne može više, sine.

Da li Vas je slušao muž?

– On je slušao, i sad mora da sluša, malo viče, kad ja ne mogu, on mora da ide da namiri stoku da ne polipše. A ja tu po kući pomognem, ali baš niz basamake* da siđem i po avliji da idem ne mogu. Dokle će to tako da bude, biće do smrti, neće to do veka da bude tako.

Kad Vas je bilo puno u kući, kod koga je novac stajao?

– Kod najstarijega je novac, kod deda Stanka. Kome treba potraži, on izvadi i da mu. I ovamo kad sam bila kod dede, isto. On sedi u valjavici, prodavao je piće. To se znalo, sve je bilo kod toga starca što ti pričam da se vampirio. On nosi sukno po selima, i nije kupio paklo cigara. Nisu se kupovale cigare, nego paklo da se zavije. Ujutru kaže: – Ajde, sine, da ti dâ deda pare, da mi kupiš jedno paklo duvana. A sad, svaki ima džep, tako da kažem. Ja imam pare, starac ima pare, sin ima pare, snaja ima pare, unuka ima pare, unuk ima pare. Meni ostavi sin, ja nisam kadra da zaradim. A oni tamo šta zarađuju, imaju i čuvaju.

Imali ste dece?

– Kad sam se udala za mojega muža, izišla je godina dana, pa sam imala jedno žensko dijete, zvalo se Golubica. Posle sam imala i muško, zvao se Golub. Kad mu je bilo tri godine, nama je bila slava i u mrak, meni dete uvati vatra. Ajde da idemo kod lekara, nisu bila kola, nije bilo svijetlo, nisu bili traktori, nije bilo ništa. More da manemo, oni svi kažu, da manemo. Ujutru, u dvanaes sati meni to dijete umrlo. I ja posle do četerest dana svako jutro išla na groblje. A to se nije išlo, sine, kao sad. Sad se ide danju, pa se ide kasno, to se išlo noću većinom, da osvaneš na groblju. Nisam imala strah, nisam ništa. Tek jedanput zimi večerali smo, i polegali i ja sam podojila to drugo dijete, i ja sam se digla. Zora, čula sam idu ljudi putem, tada nije bilo kao sad, da ima piće da se kupuje, tek šta ko imao, vino, rakiju, on tera u Majdan, u Milanovac.

Ja sam to čula, ali posle, dok sam zapalila oganj, jedno, drugo, i svekrva mi kaže: – To je rano, sinko! More, zaspalo mi dijete, ja ću da idem, pa treba da se vrnem. A to sedam kilometara do groblja. Salaš mi je daleko. Ja se spremim, izađem na put, ono nismo imali kao sad što ima gaće, pa ima sve, nego samo košulja i suknja. Nema drugo ništa. Dokle sam izišla na put, sneg metarski, ono opanci lupaju tandara, tandara, smrzla sam se. Ja, hajde, hajde, idem. Kad sam

* Basamaci = drvene stepenice.

došla negde kod nekoga salaša, Dušanu Velajiću kod tora, ono tu prođe nešto veliko metar dva, kao telad, prođoše mi put. Ne dam ja ni pet para, nije me strah ni od čega, žao me za to dijete, nije me strah. Idem, idem, kad ću da skrenem na to groblje, tamo je jedna kuća u kojoj nema nikog. Ma ću da odem, pa ću malo da pokupim one treske, da stavim i ogrejem malko noge, ruke, smrzla sam se. Nema ništa od toga, sve se smrzlo, i ne mogu tu da sedim. Ajde, idem u groblje. Ja sneg razgrtoh, pa stavim svijeće, upalim, pa prelih, pa nogom, ovako, kolko sam prepala i učinila: Jao, sine. Ono stoji čovek pokraj krsta. Crn, u crnini i ima žut krst na kapi i kaže: – Sad si tu došla, više nikad u to vreme da ne dođeš! Ja polagano, uzmem onu kotaričku* i kesu i ono spakovano, sve pokupim, pa hajde. Drhte mi ruke i noge, idem oko polja, ima tu neka bara, pa iziđem iz te bare. Okrenem se da vidim, biće taj čovek ide za mnom. Nema nigde ništa. Iziđem na put, pa hajde... sedam kilometara. Otidem kod tora, svučem to sve, pa zapalim neku krpu malo okadim to dijete, pa legnem, kolko sam spavala ne znam. Ja sam legla, svekrva ostala da loži. I tako ti kazujem, to sam prošla, to mi ne valja, to sam se živa nasekirala.

Posle ovaj muški, bre, šta je on propatio! Bre, on je patio i nicinu**, on je patio i guštera***, tu da mu cimaju babe, šta nije se sve dešavalo sa tom decom, sve tako. Sad je on u Nemačkoj, čovek velik.

Vi ste sami tkali?

– A ovo što me pitaš za tkanje, za ponjave, hoćeš da znaš, ja sam tkala i klječala****. Mi pravimo šare od razne sorte, od dvanaest do petnaest vrsta se pravi, pa se tka, pa se klječa, raznovrsno se tkalo. A sad nema, sine. Imam ja ponjave i tako tkane, a imam ponjave i što sam tkala od Dimitrovgrada, pa sam tkala po Milanovcu, ne znam kuda sve.

Umete li da bajete?

– Znam. Prvo ovo, to ti je od uroka, sine:

„Sedi urok na putu, uručica od puta.
Skoči urok na uručicu.
Čudno dijete napraviše,
u deteta troje oči,
jedno uriče, drugo odriče, treće lijek dava.
Da ostane, na primer, moje dijete, čista ka čisto srebro, laka ko lako pero, blaga ko materino mlijeko.“ Tako se rekne triput.

A baba, ta stara što je išla sa mom, ovo me učila:

„Trči miš po police,

. . . . . .

* Kotarička = mala kotarica.

** Nicina = vrsta bolesti, čir.

*** Gušter = vrsta bolesti.

**** Klječati = tkati sa uplitanjem niti u šaru.

vuče tikvu za guzice,
prdne miš, puče tikva,
pukle mu oči koj moje dete uroči.“

Tako do triput. To je baba znala. A ovo je od izdati*, ali možda sam nešto i zaboravila, ne mogu da se setim. To od izdati:

„Pošo sveti Aranđeo na zelenem konju,
us put, niz put, naći će lijeka, jadan za dovijeka.
Ići ćemo kod Drage bajalice, ona će bosiljkom (...)
Čisto ko čisto srebro, laka ko lako pero, blaga ko materno mlijeko.“ To rekneš tako do triput, a ono:

„Od deset devet, od devet osam, od osam sedam, od sedam šes, od šes pet, pet četri, od četri tri, od tri dva, od dva jedan, od jedan nijedan, da ostane moje dijete čisto, ili stoka, laka ko lako pero, blago ko materino mlijeko.“

To me baba učila dok sam bila malecka. Kome god stoku prebajem, ili detetu, odmah bude bolje. Najviše ti vredi dok se nisi venčala da to sve skupiš. A posle i opet je dobro da znaš, ali nema da pomaže kao što pomaže dok si devojka, dok si dete, dok nisi udata, dok nemaš muža.

Znate li neke pesme koje su se pevale kad ste bili mladi?

– Bile su razne stare pesme. Oni i sad pevaju te pesme: *„Oj livado, rosna travo, koj po tebe čuva stado!“ (peva*). A ono posle: *„Sedamdeset i dva dana na mom srcu leži rana, nije rana od bolesti, već od tuge i žalosti. Savila se grana jorgovana, pod njom sedi lepa Julijana, to i sad ima pomalo*“. Ali nema kao što je prije. Taj starac moj, i ja sam mnogo popevala i on je popevao dok je bio mlad. Igrali smo i popevali dokle god smo mogli u kolu, nismo nikad propuštali kolo. Kaže: – Eto ih Rade i Draga došli, da se uhvate da igraju. To je bilo kod nas obavezno. Uvek smo se hvatali da igramo, vodim kolo. Kad mi je bila sinu svadba, nisam spavala tri-četiri noći, niti sam jela, samo sam vrištala i pesme tražila. Sednem nasred puta, ovde i svirači oko mene. Mora da svira, da pevaju i ja pevam uz njih. Mi smo bili veseljaci, a sad smo ostareli, sine.

Da li ste uvek živeli ovde u Štubiku?

– Mi smo živeli sve na salašu. Sedam kilometra imaš do našeg salaša. Ali, posle, kad je sin već, ima više od tries godina od kod je otišao u Nemačku, on je naredio da dolazim svako veče u selo. Meni se ne isplati, da plaćam ujutru i uveče autobus, da idem tamo i ovamo. Tek, doselimo se tu. Tamo su oni cepali taj naš tor, mislili su da sin tamo ostavlja marke. Stoke smo imali puno, pa imanje, pa tamo radi, pa ovde radi. Prije kad se pođe da se žnje, pa da se kopa, pa da se kosi, pa da se kupi seno, pesme – od mora do mora. Najviše smo pevali kad idemo da se žnje, kad se kupi seno, kad se kopa. Skupimo po petnes-dva-

* Izdat = vrsta bolesti, grčevi u stomaku.

es ljudi, tamo da idemo da žnjemo. Prije se žnjelo srpovima, rukama, pa ljudi vežu, žnju, a ja, kad pođem, pa kad viknem, a ono u svakoj njivi stanu ljudi da slušaju, kako sam ja pevala. Pa ja sam išla po folkloru, pa sam išla po igrankama, pa sam išla po pevanju, dokle god sam mogla.

Da li ste negde putovali?

– Idemo tako u vašar, prolazimo, ako ima nešto da prodamo, ako ima nešto da kupimo. U Negotinu, a i ovde ima vašar. Nismo išli daleko, nego ja sam dvaput išla i u Nemačku kod sina. I tamo je mnogo lepo, ali ne mogu tamo da sedim. Sedela sam prvi put kad sam otišla, četvrti dan ja kažem sinu: – Ti ćeš da ideš na posao, a meni ostavi pare i pasoš, ja ću da sednem u autobus i da idem kući, meni tamo deca sama i starac, stoku imamo mnogo, ja ću da idem. A on pokupio i pare i pasoš i sakrio i ne da mi da idem. – Ne može, kaže, kad ti oćeš, nego kad idemo svi. Sad je gotovo, ima dve godine kako me zabolele noge, ne idem ni na vašar.

Da li prodajete rakiju?

– Prodajemo pomalo, kad ima više, sad nema tolko mnogo. Obere se loza, pa provri, pa komina, ocedi se vino, posle se pravi rakija. Ima kazan da se pravi rakija, hoćeš jaku, hoćeš slabu, kakvu hoćeš. Ima i jedna i druga. Neki traži ovako, neki onako. To je meni i starcu najveća zakrpa. Deca zarađuju tamo, a mi tako nešto da prodaš, tako da imaš. Imali smo uvek krave, mleko, sad imam sira, sad da napunim panicu s mladim sirem pa da jedete... Neki naš veterinar mi uzeo dve krave da ih osemeni, one se povrate, on ih osemeni, one se povrate, kad treba da se otele, on ih opet semeni i sad su krave jalove. Sad ja kupujem mleko!

I sir pravite?

– Pa, pravimo i od sirišta ovoga svinjskoga, pa ono lepo opereš, ono sirište, pa turiš u so, pa stoji mesec dana u soli, pa posle kad izvadiš iz soli ti raširiš lepo na neke šipke, pa se to isuši. Posle sečeš pomalo, pa turaš di je surutka iz provreloga sira, da se to raskisne. Pa opet posle, kad to sve iskisne, ti uzmeš lepo kroz rešetku i gustu krpu, procediš, posle turaš po jednu kašiku toga, po jednu kašiku turiš ovo što kupiš. I tako napraviš. Sira sam uvek davala tu učiteljicama, uzimale su kod mene uvek sira. Ali kazujem, upropastio mi je kravu veterinar, jalova krava, pa to je. Još uvek ne kupujem sirenje*, ali mleko moram da kupim. Nema ništa da mu baješ, kad mu turiš jednu lažičku, ovo što sam ja pravila, a jedno ovo, i onda mešaš. Mešaš, mešaš, pa malo ovako mešaš, malo jedno, pa malo drugo, onda ga prekrstiš, ovako, op! I učiniš: c-c-c! Gotovo! Sirenje, ovo ti kazujem, i posle soliš ga tako, malo, napuniš kofu, da pretpostavimo, hoćeš tu kofu da ostaviš, nema više da je diraš. Ona mora da stoji jedno dvaes dana,

* Sirenje = sir.

pa nek stoji mesec dana, ti moraš da je pretreseš, da ne stoji felija* preko felije. Tek ti turiš, na primer, ukrstiš ovako, da se ukrste, da nisu jedno na drugo, sve da budu kao ukrštene. I stoji, ako hoćeš, dve-tri godine. Još leti kad ga turiš u frižider, da ti se ne kvari, može da ti stoji. Moja deca kad dođu, ne uzimaju ovo sirenje što ja pravim sad, već uzimaju ono od prošle godine. Pa zašto uzimate? Kaže: – Bolje je ovo za gibanicu i za prženje!

Sirenje ima njegovu surutku. Nema ti da praviš. Ono pušta surutku za njega kolko treba. Eto, moja snaja u Nemačkoj, čim joj se omali sirenje, ona... Imam ja jednu unučucu, većinom voli mlad sira da jede, pa uzme po tri-četiri kila mleka i podlije i napravi mlada. Najbolje tako, jer mleko nije skupo, a sir je skup. Tamo ima da se kupi neka crna krava na toj flaši, što uzmeš tu vodu, ali nije svaka dobra. Ima neka dobra, a neka nije jer gorča sir. Ja čim prvi put podlijem, vidim da ne valja, pobacam pa uzimam drugu. Pa moraš, ne možeš na prvom mestu ti da jedeš a tek da daš drugom za pare. Za šta da ti da pare – za tvoje gorčilo?

Da li neko može da učini da se sir pokvari?

– Može, imaš ti da podliješ, pa ima sirenje da bude, da oproste ova deca, krvavo, znaš šta je krvavo? Kao kad odsečeš ruke, zakolješ nešto, tako. Tako mleko, tako sira, ima. Ima i za stoku i za decu i za sve ima. Ali to je retko, ako se potrudiš posle, da joj to povratiš, sve se to njoj vrati.

Šta uradite kad Vam neko pokvari mleko?

– Pa šta će uradi? Uradiš to i ideš kod žene koja zna ovo što sam ja već ispričala. Uradiš to šta sam ja ispričala:

„Pošo Sveti Ranđo na zelenem konju",

ono znaš, pa od devet osam, od osam sedam, od šes ne znam, pet, četir, šta ti ja znam, to. Pa moja je baba znala, ona tamo s bosiljkom i vodu uzme i baja. Prekrsti se baba, pa kaže:

„Kuj naprato na moje mleko, kuj naprato na moju stoku, naprato na moju decu, na moje ljude, da mu se, to tamo njemu bilo. Da mu se vrati. U njegovu kuću, u njegovu stoku, u njegovu decu, u njegovo sve tam u njegovo."

To je i moja baba tako radila, a ovamo kad sam došla svekrva. A bile su prije babe neke u Plavni, kad ideš za Gornjak, baba Sebra je bila, ja sam kod nje išla za stoku, kad mi kod ovaca nešto fali, ili kravama, i ona nešto prebaje tamo u nekom staklu i ugasi neko ugljevlje i meni odmah bolje. A ta, kaže, neću ja da ti kažem ništa, kad mi je turala zrna, ti ćeš kroz dan-dva videti, ona će da dođe pa će da ti kaže sve. I ona dođe i prizna šta je radila.

A kako se stavljaju čini?

– Pa zar ja znam da ti kažem kako se stavljaju? Pa ona zna kako se stavljaju!

* Felija = kriška.

Kad ona zna da ti napravi da ti bude krvavo sirenje i mlijeko. Ona zna tu nešto da ti uradi stoci. Može da uradi tebi i da uradi stoci. Ali bile su prije babe, pa su to sprečavale. I mi šta smo znale, mi smo se mučile i babe. A sad, sad se to zagubilo. Ali opet ima. Eto, kad smo se mi odelili i kupili neko prase, porasla svinja, a posle nemamo da mu damo da jede, a ja sam otišla kod Ljupčeta Prčojića i uzela jednu torbu kukuruza i da odnesem u Pročojićevu vodenicu da sameljem. Ti znaš kud je moj tor, tamo. I to sam odnela i to sam ja do jutra samlela, kasna je noć i ja izađem pod brdo iz rijeke, ono jedno grotlo, tu lepe i lisnate koprive, jedna lepota. Ja ti lepo odvežem onu torbu, pa ti uzmem koprive, malo prle malo sam zavila neku moju krpu, pa sam nabrala puno, naturala u torbu, nabila, pa sam obramila u jednu reklu*, i naturala sam malo i u krilo i otidem ja kod tora i pustim ja to. A meni se osipa sve lice i ruke, izišli plikovi i po očima... svuda. Šta ćemo mi, brže on ide za konja, traži od mojega strica, i odjuri u Negotin. Dade mi onaj neku mast, nema toga bolje, nema ništa. Šta ćemo sad da radimo? To svrbi, pa muka, pa da se umre i gotovo. Šta ćemo da radimo? Ajde da idemo kod baba Jele u Jasenicama što je gledala za mrtve. Ona kaže: – Jao, vi ste bili kod lekara, ali njoj nije lek od lekara, njoj je lijek od mene. Treba da teraš muža da ide da izvadi žile od kopriva i beljaca od jajceta, kad otidete kod tora, pa lepo da stuca one koprive, pa da turi onaj beljac, da izmeša, pa da izmažeš ruke i lice i sve, da legneš malko, to ti je lijek. On pravo udari u jedan potok, to načupa i ja se s tim namažem i legnem i zaspala sam. Kad sam se digla, ja sam čista, nigde nema ni po rukama, ni po licu, čista ko srebro. To se, sine, alske vile umivale. Alske vile se umivale, a ti si, kaže, na to naišla. Mogla si ti upravo tu i da umreš, kaže. Ali nisi sve pobrala po sredini. Rekoh: – Nisam imala kud da ih turim. A one mnogo lepe. E, kaže, da si i one po sredini obrala, ti bi upravo tamo i ostala, ne bi kod tora ni otišla.

A gde mogu da budu vile?

– Pa, može da budu na vodi, na tim koprivama... i šta ti znam! Na nekom cveću. Sad se to nema da čuje, ali opet nema nikog sad od ovih omladinaca ni da veruje.

A karakondžule?

– Korakandže od ljudi se naprave. Kad se smrkne, imaš i korakandže, imaš sve, ali nemaš sad vampire kao što si nekad imao. Pa je l vidiš, tako, kako da ti kažem, deca, omladinci, obrnu haljine naopako, obuku neke kožuhčiće naopako, pa jedan drugoga uzjaše kao konja, pa nema da priča. Ja sam to onda videla. A prave korakandže, to je bilo u vreme vampira. Nije ovo sad, šta se vi pravite. Ono su prave korakandže bile prije. Meni je baba pričala; kad izađu one u dvanaes sati, pa jedno za drugom, za nekim ide platno, za nekim nema, pa to ide

* Rekla = bluza.

hajka, pa to su bile korakandže. Pa jedan drugoga obaraju, pa šta ti nije.

Da li su dolazili u vodenicu?

– E, vodenicu, u vodenici sam ja bila, i dolazili su u vodenicu. Stane vodenica. Šta je sad to? Moj deda je mnogo imao posla u vodenici, po mesec, po dva. Pa to sediš tamo, melju ljudi do jutru, moraš da napuniš dve-tri mešine kod deda Janka, da ima on ujam. A ono tek stane, a na bukvi, tamo da vidiš šta je. Razgovor. Priča. Larma. Na bukvi gore, kud ide voda. A kolo ovamo, na kolu, stane vodenica i nema više da melje. A ja se žalim kod babe, ja ne smem više da sedim u vodenici, neki hoće da sedi, a neki kaže: – Sedi ti, ja ću da idem kod kuće da večeram, pa ću da dođem, dokle se melje ti sedi. A ja sedim, ono stane vodenica, mene strah, ja pričam babi, kad ona kaže: – Sine, drugo ne znam ništa, teke samo to viči: *Če sam krs te ubio! Če sam krs te ubio*! Tako kad vičeš nema ih više.

Kako je ona baba iz Jasenica gledala za mrtve?

– E ona, vidiš, uzme neki plavež i tako hartiju joj odneseš, sveću i neku paru i neku krpu, nešto tamo joj daš, a ona posle samo nešto ovako čini i priča ti to, kaže: – Majko, ja imam sve, ja imam sve. Dete znaš, još je malecka bila. Posle, kad mi je umrla svekrva, pa kad mi je umro svekar, ona sve to priča, šta si ti stavljao tu, na primer na astalu, bilo jagnje, ili bila gibanica, ili bilo sve, sve ti ona to kaže po redu, kao da je bila tu. Čula sam da ima i sad neka. Kao da govori taj čovek sa mnom. Znaš, moj svekar, kaže: – Sad ćeš, sine, da ideš, sad ćeš lepo da ideš kod kuće, pa ćeš da uzmeš jedno jagnje, lepo da nakitiš, pa ćeš da turiš kod one šljive, kod bunara, pa će da daš detetu iz ruke, tu. Naturaš sve na sovru, pa ćeš da daš i jagnje i sve, i vodu i sve iz ruke. A ona to jagnje treba da čuva, od toga jagnjeta ona će da napati ovce. Ja tako i radim. Ja dođem, pa dam to sve. Ta ovca, to jagnje, okopililo se prve godine, al druge godine sve po dva jagnjeta. Kad se moja kći udala, ona je imala dvaes i dva brava ovaca. Od tog jagnjeta. A tad joj je bilo, ne znam, šes-sedam godina. Kad je umro taj dever. Pa sad ti kazujem, otideš kod neke, kao i kod ovih lekara kad ideš, ako imaš stotinu maraka, pedeset, dvesta, da mu daš on će nešto da ti dâ i će da te pogleda, a ako nemaš to da mu daš, on nema da ti dâ ništa.

Da li Vama pomažu lekari?

– Pa, oni pomažu, ali ti moraš da mu platiš, mani što posle plaćaš ti lekove, jedno drugo, tek ti njega moraš da častiš, ako nemaš u knjižici ono da turiš – on nema da ti kaže ništa.

A ko bolje pomaže, lekari ili ove babe?

– Pa nema sad te babe tako mnogo. A kod lekara kad otideš, ako te boli nešto, on ti pomogne. Drugo šta će da ti pomogne. Ja sam za decu pre išla, pa su bile te babe što su to radile. A ono lekar ti kaže: – Idi negde kod babe, dete

ti nije za lekara, dete ti je za babe. Ranije su tako kazali. Kolko puta, ja samo za moju decu, mani za drugoga, sad nema, sad ideš, on ti nadava neke inekcije, neke lekove, natrpa ti punu torbu, ti pij ono, truj se s onim. Ja popijem po dvaes zrneta, tu nema od toga ništa.

Imate li slavu?

– Imamo, Sveti Nikola, mladi i stari. Pa kad je blažno, mi leti spremamo jagnje, prase, kokoške koljemo za supu, za rimflajš, sarme, mleveno meso i to. Kolače mesimo kad je blažno. A sad kad je posno, starac je kupio ribu, ispekli ribu, pa kolače jedna moja rođaka, malo sam ja kupila, malo je ona došla da mi napravi. I tako smo napravili posno, a mnogo ima ljudi koji prave i blažno. Ako je stara slava i post, oni prave blažno.

A mi postimo i u petak, slavu nikad nema da pravimo blažnu*, sve posnu. Pop je dolazio pre, sad ga nema. On očita vodicu i bosiljak i vodu, presiječe kolač, mi mu platimo, po dvajes maraka, darujemo ga nešto: čarape, peškir... kako kad ima.

Biljana Sikimić, 17. januara 2000.

* Blažno = mrsno.

Melanija (1924), Novi Sad

Pričajte mi o svom detinjstvu.

– Ja sam rođena u Novom Sadu, hiljadu devetsto dvadeset i četvrte godine trideset i prvoga jula, znači usred leta. Moja mama je bila Gizela, rođena Klitner, a moj otac Oskar Štrajcer. Moja mama nije radila, ona je bila domaćica u kući, a moj otac je, kad sam se rodila, bio bankovni činovnik, a ubrzo je prešao u veletrgovinu sa hmeljom, čime se bavio do kraja svog života. Što se tiče materijalne strane, moje detinjstvo je bilo sasvim bezbedno, prijatno, nije mi ništa bitno nedostajalo.

U školu ste išli u Novom Sadu?

– Školovala sam se u Novom Sadu. Išla sam u osnovnu školu „Đorđe Natošević", to je bila u stvari jevrejska škola, državna škola, ali su imali prednost Jevreji, jer se tamo već onda nije radilo subotom. Tako sam već tada navikla da se subotom ne ide u školu. Posle četvrtog razreda osnovne škole polagala sam prijemni ispit za gimnaziju. Upisala sam se u Žensku gimnaziju koja se nalazila tu gde je danas Srednjoškolski centar „Mihajlo Pupin". U toj gimnaziji sam završila i maturirala. Do šestog razreda sam išla u gimnaziju u tu zgradu, ali četrdeset i prve godine, kad je bila kapitulacija Jugoslavije, onda je u toj gimnaziji bila Mađarska ženska gimnazija. Ja sam u toj gimnaziji nastavila i na mađarskom jeziku, razume se, položila ispit zrelosti četrdeset i treće godine, juna meseca.

To su bili ratni dani.

– To su bili dani okupacije. mi tada materijalno nismo oskudevali, imali smo dobre veze i sa selom, za hranu nije bilo nikakvih problema. Ono što nas je uvek uzbuđivalo i ono što nam je priređivalo s vremena na vreme stresove, to je bila fašistička orijentacija i anti-

semitska propaganda i progon. Moja mama je Jevrejka, i ona je odmah prešla u katoličku veru, tako da je u njenoj legitimaciji pisalo Romai katolikus. Kad su je na ulicama legitimisali, ona, kao, nije bila Jevrejka. Ali, grad nije bio veliki, ipak se sve to znalo i mi smo ipak uvek živeli u neizvesnosti i strahu šta će biti sa nama. Moj otac je vrlo dobro uspostavljao kontakte sa svim ljudima, ljudi su ga poštovali i voleli. Umeo je da se snađe, bio je dobar sa Jevrejima, mnogo ih je i štitio. Kod mog oca je nacionalna pripadnost malo komplikovanija. On je mogao da se izjasni kako želi i izjasnio se kao Mađar da bi time bio pokriven. Inače, njegova mama je polu-Srpkinja, a otac je bio Nemac, iz Iriga u Sremu. Za razliku od ovih podunavskih Nemaca koji su se naselili u Bačkoj, sremski Nemci su se više mešali sa ostalim stanovništvom, tako da oni nisu imali jak nacionalni identitet. On se uvek osećao građaninom one države u kojoj je bio. On se najradije uvek izjašnjavao kao Jugosloven, jer je to odgovaralo njegovom ubeđenju. To sam onda i ja od njega primila i mi smo se uvek izjašnjavali kao Jugosloveni, a ako je baš bilo potrebno, ako su tražili, onda je rekao da je Hrvat, ako je baš bilo potrebno da kaže, rekao je Mađar, jer je želeo da ima što manje problema.

Kojim jezikom ste govorili u kući?

– Od detinjstva u kući smo govorili srpski i nemački, ali smo posle uglavnom govorili srpski. Nemački jezik je kod nas bio negovan ne kao jezik pripadnika nemačke nacionalne zajednice, nego kao jezik kulture, jer je moja mama govorila jako lepo nemački. Inače, moja mama je odrasla u Bosni, tako da je ona kulturološki dosta bila vezana i za bosanske krajeve. Umela je i da psuje onako po bosanskom, što se mom ocu nije mnogo sviđalo, on je bio tako malo... finiji. Moja mama je govorila srpski i nemački koji joj je maternji jezik, i to je prenela i na mene i na moju sestru, tako da je nemački bio moj drugi maternji jezik. Ali je ipak srpski postao jači, jer sam išla u srpsku školu i jer se kod nas u kući ipak govorilo uglavnom srpski kad smo sestra i ja već krenule u školu. Moja sestra je tri godine mlađa od mene. Dotle dok moja sestra nije krenula u školu, insistiralo se dosta da govorimo i nemački. A kad smo obe već krenule u školu, onda smo uglavnom govorili srpski, s tim što nismo zaboravile nemački. E sad, da ne zaboravim nemački mnogo mi je pomoglo i to što sam u gimnaziji od trećeg razreda učila nemački. Znači, ja sam ga održavala, doduše bilo mi je malo dosadno da učim sve one paradigme i padeže, pa čak nisam ni dobila odličnu ocenu iz nemačkog, jer sam bila lenja da pišem reči u rečnik pošto sam ih sve znala. Ipak sam održala taj jezik, posle sam ga i na fakultetu imala kao pomoćni predmet, tako da je meni nemački jezik ostao kao drugi maternji, što sada, recimo, u ovim poznim godinama osećam vrlo često, pogotovo kada se setim nekih stvari koje već decenijama nisam čula, neke reči. I ako neko nešto na nemačkom pogreši, ja se odmah trgnem. Mogu i ja eventualno da pogrešim,

pošto ipak retko govorim nemački sad otkad se više bavim tom problematikom u vrtićima. Svoje znanje nemačkog sam ipak malo obnovila, jer sam nedavno bila malo i u Nemačkoj i dosta se dopisujem na nemačkom jeziku. Ipak sam sa tim jezikom imala kasnije dosta doticaja jer sam šesnaest godina u školi predavala i nemački kao pomoćni predmet. U početku sam uvek imala više časova nemačkog nego engleskog, jer je bio manjak profesora nemačkog jezika.

Znači mađarski je za Vas jezik učen u srednjoj školi?

– Da, u stvari ja sam ga učila, morala sam da ga naučim jer ga nisam znala, pošto mama nije govorila mađarski – kod nas se u kući nije govorio mađarski.

A mama se zvala Gizela, zar to nije mađarsko ime?

– Gizela je internacionalno ime, samo što imaš recimo Žizel ili Gizel, a to ti je internacionalno. Kao i Melanija.

Pa kako ste Vi dobili ime Melanija?

– Tatina starija sestra se zvala Melanija, a ona je dobila ime po jednoj svojoj tetki koja je bila sestra oca moje bake, a otac moje bake je bio Srbin. I ta Melanija je bila popadija, kao ona iz „Pop Ćire i pop Spire". To je bilo tako iz poštovanja, kako mi je baka pričala, ja sam kao prvo dete dobila ime po toj tetki. Moja sestra je trebalo da dobije ime Marija po drugoj tetki, ali pošto je i moja baka bila Marija, i već su bile dve Marije, onda je moj otac rekao: – Dosta je bilo Marija, neka bude Margita! I tako je ona postala Margita. Iako je bila tu i jevrejska strana koja je rekla: – Zašto nešto da ne bude jevrejsko? Ja sam imala ujaka koga sam jako volela, on se zvao Edo, pa je onda ona dobila još, kao drugo, ime Edit. Ali to nije nikada korišćeno, sem u krštenici.

Vi ste, dakle, po rođenju interkulturalka!

– U našoj porodici sam od ranog detinjstva bila upoznata sa interkonfesionalnim i interkulturnim pitanjima, s obzirom na to da je bila jedna strana katolička. Moja baka po majci je bila katolkinja. Otac joj je bio Srbin, ali je ona bila katolkinja. U ono vreme se venčavalo tako, ako su devojke onda su takve vere, ako su dečaci – onda po ocu. Sve sestre moje bake su bile katoličke vere, i ona je bila prilično religiozna osoba, a ja sam često bila kod bake, tatine mame, dok nisam krenula u školu. Ona je živela u Petrovaradinu, tamo u onoj kući koja i dan danas stoji pored crkve, to je onda bila opštinska zgrada, i ona je tamo na drugom spratu stanovala dugo. Posle je došla u Novi Sad, ali u mom detinjstvu ja sam bila tamo i bila sam uglavnom više gost kod kuće, dok nisam krenula u školu.

E sad tu ima jedan fenomen koji je značajan, što moja deca primećuju: moja sestra i ja se veoma razlikujemo po nekim shvatanjima. Ja to sve ipak svodim na rano detinjstvo. Ja sam tamo bila kod bake i tamo su bila crkvenjakova deca. Tu je bilo sedmoro dece, bosonogi, onako, znaš već kako, puno dece, i ja

sam se sa tom decom jako rado igrala. Moj otac nije baš bio time oduševljen, jer on je uvek želeo da ja malo... znaš kako je, neko iz malo niže klase hoće da bude u malo višoj klasi... Moja baka je gledala da ja kad otac dođe u posetu ne budem sa tom decom. Inače je ona to dozvoljavala, ta deca su dolazila da ručaju sa mnom, pošto sam ja jako loše jela, pa sam onda bolje jela kad ih je baka pozvala gore da jedu, što mi je ostalo u sećanju.

Kad sam došla u jevrejsku školu u prvi razred, tu je bilo puno jevrejske dece, ali i katoličke i pravoslavne dece, u mom razredu je bar polovina bilo hrišćana. To je uglavnom bila dosta otmena škola, i tu su dolazila deca iz dobre srednje klase i bogata. Ali ima i kod Jevreja siromašnih, na primer siromašna je bila moja najbolja drugarica, koja je posle bila ubijena za vreme Racije, bila je ćerka jednoga železničkog činovnika – stanovali su tamo u ulici Stevana Sremca u malom stanu, a pre toga su stanovali blizu nas. U ranom detinjstvu stičeš taj osećaj društvenosti, da ne da budeš izolovan u nekoj maloj klasi. Ja recimo nisam mogla tako kao što moja deca i moji unuci danas dovode decu, ne: to se uvek moralo znati ko će doći u kuću, ko ti je drugarica. E, tu moju najbolju drugaricu Žožetu su voleli, ona je bila vrlo prijatna – Georgina ili Žožeta, njeno ime piše tamo na onome spomeniku kod Dunava. Ipak, to je bila jevrejska porodica, a Jevreji imaju jak osećaj prema onim siromašnijima, pa su to prihvatali, to je bilo u redu. Bitno je to da sam se jako rano upoznala sa interkulturnim i interkonfesionalnim pitanjima u praksi i sa razlikama u društvenim slojevima.

Vi ste u Novom Sadu proveli ratne dane?

– Da, ja nikad nisam napuštala Novi Sad. Doduše išli smo malo u Bački Petrovac, kad je počelo ovde bombardovanje, pred kraj rata. Došli su kod nas naši poznanici i rođaci koji su bili u bekstvu. Spavalo se i na podu i svugde. Mislim, ti prvi meseci su bili dosta teški, prvo zato što je bila velika gungula i drugo, što mi nismo imali struju. Znaš, bombardovali su, i preko cele zime smo se svi patili sa svećama, struje nismo smeli da potrošimo više od deset kilovata. Ako potrošimo tokom meseca više, onda sledeći mesec dobijemo izbacivanje. Svi su tražili one sijalice sa najmanjom potrošnjom koje je tada teško bilo dobiti. Tako da smo mi ipak sa svećama bili cele zime. A znaš kako je zimi, rano počinje mrak, i tako. No, nekako smo preživeli tu četrdeset i četvrtu. Već kad je došlo proleće, kad su se već počeli vraćati svi naši koji su bili u zarobljeništvu i u bekstvu, bilo je lakše. Kažem, materijalno nismo ni onda ništa trpeli.

Objasnite mi malo Raciju.

– Pa, dana Racije se dobro sećam, jer je ostavila na mene jak utisak, pogotovo zato što sam posle saznala da je ubijena moja najbolja drugarica. Racija je počela dvadeset i prvog januara, a dvadeseti je Sveti Jovan – slava. I nekim pukim slučajem ja sam bila pozvana kod jedne drugarica koja je išla u Srpsku gimnaziju, Vladica Moljac se zvala. Ona je pravila žurku, i kad smo se mi vraćali

kući, to je bilo veče, videli smo one sa perjanicama. Kad sam se vratila kući, svi su bili u nekom strahu. Onda je drugog dana izašla zapovest da svi spuste roletne do kraja, da se sve zamrači, da se ne vidi šta se na ulici dešava. Ti dani su bili jako hladni, do minus trideset stepeni, Dunav je bio zamrznut, to znaš iz priče, i tako je protekao taj prvi dan. Narednih dana smo samo izlazili po vodu.

Niste mi kazali u kojoj ulici ste stanovali?

– Mi smo stanovali u ulici Laze Kostića, u onoj zgradi koja je sad porušena, i gde je sad ona ogromna zgrada podignuta. U toj ulici je bilo dosta Jevreja. Oni su došli da nas kontrolišu, a moj otac je govorio mađarski, i to je sad bilo u redu, i on je odmah rekao kako mu deca ne znaju mađarski dobro jer nisu imali prilike, pošto smo onda još jako loše govorili mađarski i ja i moja sestra. Onda su se oni obratili mojoj mami, a ona nije ništa znala mađarski. Ona je rekla: – Én Német. Htela je da kaže da ona govori nemački, a oni su shvatili da je ona Nemica, jer je to i rekla. Pitali su još moga oca koga zna od Jevreja i od Srba. Moj otac je to uvek diplomatski rešavao: rekao je da ne zna ništa o njima, on živi samo za svoju porodicu... i tako dalje. Onda kad je mama još rekla ono Német, oni su se pokupili i otišli. Što se nas tiče, to je bilo sve, ali su tu bili naši prijatelji koje su odveli, koji su zatim bili ubijeni, ili su se vratili u zadnjem trenutku. Bilo je veliko olakšanje kada je dvadeset i trećeg u podne javljeno da je Racija gotova, ovi koji su već bili krenuli na Dunav, vratili su ih... Tu je bilo dosta i naših prijatelja, i oni iz ulice Petra Drapšina i iz naše ulice, jer su oni bili dvadeset i trećeg na redu. Moja prijateljica Žožeta, koja je živela u onom kraju tamo, odvedena je prethodnog dana jer je njena ulica bila na redu. Meni je to ispričala njena kuma koja je bila Nemica. Mi nismo znali, mi smo čuli, mi smo videli nešto, malo provirimo pa vidimo, recimo, krvave bajonete i tako, znali smo da se nešto strašno događa, ali nismo znali šta je. I tek kad je to završeno, ja sam otišla u posetu, i onda mi je ona rekla kako su oni otišli na Dunav, i kako su Žožetinog oca, koji je bio bolestan i nije mogao da ide, na ulici likvidirali. I dan danas se toga sećam. Iako to nisam videla, mogu da zamislim kako je to tamo izgledalo.

A zbog čega je ta naredba došla?

– E sad, postoje razne teorije o tome. Neki tvrde da je to neko intervenisao, možda čak i Nemci, ili ne znam ko. Ja pretpostavljam da za to uopšte nije bilo nekih posebnih razloga. Znaš, oni su njima rekli: – Radite toliko, i onda su rekli: – E sada je dosta. Da li je neko intervenisao, sad postoje različite teorije, ja o tome ne znam.

Da li su deca išla u školu kad je bila okupacija?

– Jeste, išlo se u školu. Pazi, to jeste bila okupacija sa stanovišta recimo istorije i tako dalje. Međutim, Mađari nisu smatrali da je to okupacija, nego su

smatrali da su dobili nazad ono što im je Trijanonskim ugovorom oduzeto, izuzev Banata, koji su inače Nemci sebi prisvojili. Tako da mi nismo imali posebnu reč 'okupatori', izuzev tih racija. Mi smo imali redovno nastavu. Jeste da je bilo ratno stanje i da je bilo tih zamračenja i sve što ide uz to, ali se to smatralo da je to sada bilo ono što kažu Mađari viszacsaptolás, znači da se ponovo pripojilo Mađarskoj ono što joj je bilo oduzeto osamnaeste ili devetnaeste godine.

Morali ste da idete u mađarsku srednju školu?

– Ne, ne. To je bilo ovako. Kada je trinaestog (ili jedanaestog) aprila četrdeset i prve vojska kapitulirala, Mađari su trinaestoga ušli ovde, bilo je neko puškaranje i posle toga se uglavnom smirilo. Prvog aprila je obustavljena škola, jer onda je već bilo jasno šta će biti, a krajem aprila smo pozvani u školu. Svi mi koji smo bili iz viših razreda pomagali smo profesorima da se srede ocene, negde krajem maja, početkom juna, završili smo školu. Mi smo svi dobili svedočanstva. Ja sam tada završila šesti razred. Onda su bile dve gimnazije: Mađarska gimnazija i Srpska gimnazija, koja je bila u današnjoj „Zmaj-Jovinoj". Bile su mešovite, i muške i ženske, ali su jedni išli pre podne, a drugi posle podne.

A Vaša je bila samo ženska?

– Da, čisto ženska. I postojala je posebno muška Mađarska gimnazija. Ja sam rekla da moja sestra i ja treba da idemo u Srpsku gimnaziju jer ne znamo mađarski. Međutim, moj otac je rekao: – Ako vi sa prezimenom Štrajcer odete u Srpsku gimnaziju, pitaće da li ste Nemice. Zašto idete u Srpsku gimnaziju, ako niste Nemice, onda ste Jevrejke i odmah ste obeležene. Neću da imam problema. Ako hoćete da idete u Mađarsku gimnaziju, ja ću vam naći učitelja i vi ćete raditi preko leta i naučiti koliko vam treba da možete da krenete, a ako nećete, onda idete u radionicu kod tetke da šijete. Moja tetka je bila šnajderka. Mađari su u tom pogledu bili jako tolerantni, jer su želeli da imaju što više učenika u toj školi. Pošto smo mi bili u onom raspoloženju, znaš bio je upravo dvadeset sedmi mart i to, mi smo rekle: – Mi nećemo da idemo u Mađarsku gimnaziju, mi idemo da učimo da šijemo. I tamo smo bile jedno dve-tri nedelje, užas, dosadno je bilo... i moja sestra i ja dođemo i kažemo tati: – Mi hoćemo da učimo mađarski. Tata se jako obradovao. On je angažovao jednu devojku, ona je bila svega pet godina starija od nas (sa jednom njenom ćerkom se i sada viđam) i dolazila je svaki dan dva sata da radi sa nama mađarski, plus domaći zadaci. E, to je bio veliki podvig. U životu imam dva. To je bio prvi, a drugi je bio doktorat! Ne zato što sam doktorirala, već zbog uslova u kojima sam doktorirala. I onda sam napamet učila sve na mađarskom. Ja sam učila po sto šezdeset reči na dan. Velik napor, ali sam bila motivisana: – htela sam da nastavim školovanje, tata mi nije dao u Srpsku gimnaziju, nisam imala drugog izbora. Tako sam naučila dovoljno, i moja sestra isto, samo što je ona išla u niži razred, pa je njoj bilo lakše. Nas je bilo svega devet u razredu. Radili smo po prelaznom programu. Ima-

li samo četiri predmeta: mađarski pravopis, mađarska književnost, mađarska geografija, znači nacionalni predmeti,.Trebalo je jezik i gramatika da se nauče jer ni te Mađarice nisu pre toga išle u mađarsku školu. To je bilo jako dobro, jer sam ja za tih četiri meseca još mogla da učim, i dalje je dolazila i ona devojka pa smo i kod kuće radili. Onda smo u drugom polugodištu prešli na redovan program za sedmi razred.

A srpski smo imali kao obavezan predmet. Mi nismo mogli da biramo, a one koje su došle iz Mađarske (jer je bilo dosta činovnika koji su dovedeni ovde – smatralo se da je to viszacsatolás) one su mogle da biraju između francuskog i srpskog. Pošto nijedna od njih nije bila bog zna kakva učenica, onda su učile srpski, a mi smo im onda pomagale i sve im uradile, tako su one prešle, a mi samo srpski kao drugi, a nemački je bio obavezan prvi strani jezik, čak je maturski ispit bio iz nemačkog. Ja sam i latinski i nemački polagala na maturi, mađarsku književnost, istoriju, fiziku i matematiku – šest predmeta.

Kako ste se odlučili za studije?

– Nisam bila u dilemi, ja sam uvek htela da budem profesor. Kad sam maturirala, onda sam rekla da ću ići na fakultet, i onda je moj tata rekao da neću ići u Segedin, nego baš u Peštu, gde je bio čuveni fakultet, ali postojao je numerus klauzus za one koji nisu arijevskog porekla. I ja nisam bila primljena. To je za mene bio prvi veliki osećaj rasne diskriminacije koji sam osetila na svojoj koži. Ja sam se tri dana zatvorila u sobu, zamračila, jedva da sam nešto htela da pojedem, dok to nisam u sebi preradila. Moj tata me je tešio: – Pa rat će se inače brzo završiti, ići ćeš u Zagreb da studiraš. – Možeš da studiraš ili engleski ili medicinu. On je bio za medicinu. A moja mama je rekla: – Nemoj da je nagovaraš, ona nije za medicinu, pusti je, ona više voli da bude profesor. – Dobro, može, ali onda mora engleski. U redu. Ja engleski nisam učila u školi, ali je moj tata imao privatnoga profesora, mister Volda, koji je tu dugo živeo i tako u raznim porodicama davao privatne časove deci. I pošto je moj tata vrlo često bio zauzet, rekao je: – Vi sa mojom ćerkom radite engleski. Desilo se tako da je on uglavnom sa mnom radio. Tako da sam u trenutku kad je počeo rat, ja već pomalo sa njim govorila engleski. On nije znao drugi jezik osim nemačkog, i preko nemačkoga sam od njega učila engleski.

Mom tati je engleski bio potreban jer se dopisivao, imao je kontakte, trgovac je bio, i tako je mister Vold stalno dolazio. Tako su on i mister Vold malo pričali, ali sam u stvari ja učila engleski i već pričala pomalo. Za vreme rata smo nastavili da radimo sa mister Voldom. On je bio jedno vreme interniran, a kad se vratio iz internacije, opet smo nastavili.

Vaši roditelji su obraćali veliku pažnju na učenje jezika?

– Išla sam na privatne časove iz nemačkog jezika kod profesora Kolohoreca, imala sam francuski sa gospođicom Mišel, madmoasel Mišel, koja je inače

bila kod Frankovih guvernanta, i engleski sa mister Voldom. Tako sam četrdeset treće-četvrte intenzivno išla na časove jezika i mnogo sam čitala na mađarskom jeziku.

Posle rata je organizovan jedan jednogodišnji tečaj za sve one koji imaju maturu ili preparandiju, znaš ono što je bila učiteljska škola, za nastavnike jer nije bilo dovoljno nastavnika. Dvanaest meseci se intenzivno radio program od dve godine, koji je posle postao redovan program. Ja se javim na to, ali nije bilo engleskog jezika, nego od stranih jezika ruski, a mogao je i mađarski. Ja sam opet htela da nastavim mađarski, a profesor Njul mi kaže: – Pa što ne dođete? A moj otac se uvek mešao, kod nas on je bio glava porodice i morali smo ga slušati. Rekao je: – Nećeš ići sad na mađarski, to ti nije maternji jezik. Pošto sam bila dobar matematičar, uzmem matematiku i uzmem likovno jer sam volela crtanje. Prvo polugodište ja nekako završim, a onda me izbace iz te škole, zato što sam bila 'nepoželjan elemenat'. Time su mi napravili uslugu, jer mi je onda preostalo samo da idem u Zagreb. U Zagrebu sam provela pet godina: četiri godine studija, plus jedna godina apsolventure. Mogla sam ja da završim za četiri godine, ali mi se živelo malo slobodno. Kod kuće sam uvek morala slušati oca, a u Zagrebu sam imala društvo i osećala sam se slobodno. To mi je bila najlepša godina, jer stvarno nisam morala puno da radim. Diplomirala sam pedeset i prve.

I kao diplomirana profesorka engleskog Vi ste se vratili u Novi Sad?

– Meni je moj otac obećao kad završim studije da ću ići u inostranstvo na usavršavanje, a posle toga u Englesku. Međutim, nekako nisam našla zgodan neki tečaj ili tako nešto, ali bilo ih je u Ženevi. Bila sam u Švajcarskoj pola godine i tamo sam završila i dobila sertifikat. I tu mi je bilo lepo. Malo sam otišla još u Francusku. To mi je bilo prvi put da idem izvan zemlje, pošto Mađarsku nisam računala kao inostranstvo. Kad sam se vratila u Novi Sad aprila meseca, čujem da će otvoriti mađarsko odeljenje u gimnaziji, a pošto ja znam mađarski, da će im trebati profesori nemačkog jezika i engleskog, jer onda se i nemački počeo opet učiti (nemački se ponovo uvodi kod nas u škole pedesetih godina prošlog veka). Prijavila sam se da tu radim, međutim to se odeljenje nije otvorilo. Pošto sam ja rekla da znam mađarski, onda su me odredili da idem u Sentu. I tako sam otišla iz Novog Sada u Sentu.

Tamo ste se udali.

– Posle tri godine! Moj muž je rodom iz Sente, on je došao tamo posle odsluženja vojnog roka da predaje biologiju u gimnaziji i tamo smo se upoznali. Nakon tri godine smo se venčali.

Da li Vam je to vreme u Senti ostalo u lepom sećanju?

– Pa znaš kako, kod mene ne postoje lepa i ružna sećanja, dobro, bilo je tu i tamo stresova za vreme rata, ali uopšte ja sam u životu uvek gledala ono posle,

ono što će biti.Posle, kad prođe, ispostavilo bi se da to i nije bilo tako loše, da je to čak moralo da se dogodi da bi ono drugo što je bolje usledilo.

Sredina u Senti meni nije odgovarala. Ja sam sad bila malo i po svetu, u Zagrebu pet godina, sem toga ni Novi Sad nije bila selendra, a u Senti me je malograđanština gušila. Ali ja sam onda bila jako slobodnog duha, mene su uglavnom tamo volele sve kolege, žene su me uglavnom malo mrzele, ali neke su me i volele, i tamo sam lepo i vrlo dinamično živela. Mnogo smo radili, ali smo noću i lumpovali. Ja sam recimo znala da osvanem i onda se umijem i odem u školu. Znaš, to su bili vrlo dinamični i dobri dani. Posle kada sam se udala, onda sam se recimo smirila. Još dve godine smo posle venčanja ostali u Senti, ali onda više nisam htela da ostanem, pa smo se vratili prvo u Sremske Karlovce, a posle sam radila u Novom Sadu u srednjoj školi.

A gde su Vam se deca rodila?

– Sina sam rodila u Senti pedeset i pete, a devojčice ovde: prvu pedeset osme, a drugu šezdeset i prve... Radila sam u osnovnoj školi u Sremskim Karlovcima kad sam stariju ćerku rodila, ali ona se rodila u Novom Sadu, a kad se moja mlađa rodila, onda smo već i bili oboje u Novom Sadu.

Zašto ste prešli iz Karlovaca u Novi Sad?

– Zato što sam htela da budem u Novom Sadu. Ja sam išla u Karlovce samo zato što u Novom Sadu nije bilo mesta. Mislim, bilo je teško. U Novom Sadu sam radila u Zubotehničkoj školi. Bila je to posebna škola tamo gde je danas pozorište, a posle se ona fuzionisala sa Srednjoškolskim medicinskim centrom, pa sam tamo prešla i tamo sam bila do šezdeset i devete godine. Tada se osnovao Hungarološki institut i ja sam prešla tamo.

Kako ste se ti odlučili da pišete doktorati?

– Imala sam sreću da sam se udala za čoveka koji nije hteo od mene da napravi domaćicu kao što to mnogi muškarci žele, nego je smatrao da ja treba dalje da se razvijam u onome što mene zanima. On je primetio već kad se prvo dete rodilo da puno više oni znaju oko tog deteta, moja svekrva posebno – sa kojom smo posle zajedno živeli i kojoj mogu da zahvalim, jer da nje nije bilo, nikad ne bih ni doktorirala – nego ja. On je shvatio da mene u suštini ne ispunjava to da samo negujem dete. Predložio je da se dalje školujem i da beležim kako dete govori. Kad smo došli u Karlovce, tamo je bila biblioteka Pedagoškog zavoda Vojvodine, gde sam naišla na literaturu o dečjem govoru što je mene počelo da zanima. Počela sam da beležim izraze moga sina i to sam publikovala u dva-tri članka u „Pedagoškoj stvarnosti“. Jedan moj kolega je u šali tada kazao: – O, pa Vi ćete još i doktorat da napišete! Na Filozofskom fakultetu je bio profesor Milivoje Pavlović, čije ime sam našla u literaturi, a neko mi je rekao: – Pa profesor Pavlović je u Novom Sadu. Onda sam ja stupila u kontakt sa profesorom Pavlovićem i tako sam počela da pišem disertaciju pod njegovim mentorstvom.

Zašto to smatram velikim podvigom? Zato što sam za dve godine uradila disertaciju pored troje dece i pored dvadeset redovnih časova u školi. Zato nisam nikada mogla da prihvatim da neko ko je asistent ne može da uradi doktorat, a ima sve preduslove. Zato sam uvek zamerala onima koji su asistenti dugo godina.

Kod nas je postojala podela rada: svekrva je u kući sve radila, moj muž se brinuo o deci, a ja sam mogla da odem u Maticu srpsku u biblioteku, u čitaonicu gde sam po čitavo poslepodne sedela i radila. Kad sam rodila najmlađu ćerku, toga dana sam do uveče bila u biblioteci.

Kod kuće smo imali četrdeset i tri kvadrata sa nas sedmoro, jer je mlađi brat moga muža bio maloletan i bio je sa nama, tako da u stanu nije bilo mogućnosti za rad. Direktor škole u kojoj sam radila je imao razumevanja za moj naučni rad. Na primer, nisu mi dali razredno starešinstvo, nisam to volela. Ja sam imala svoju decu, ne treba meni da se iživljavam na tuđoj. Uspela sam u rekordnom vremenu da napišem rad, zahvaljujući razumevanju u kući i dobroj podeli rada i razumevanju na poslu, pre svega direktora škole.

Doktorirala sam u martu hiljadu devetsto šezdeset i pete.

Nakon odbranjenog doktorata počinje zapravo Vaša karijera istraživačice.

– Zajedno sa Plemenkom Vlahović šezdeset i sedme godine prisustvovala sam sa referatom na X kongresu lingvista u Bukureštu, gde smo se upoznale sa profesorom Koenom iz Francuske, stručnjakom za pitanja dečjeg govora i psiholingvistike. Pozvali su nas u Pariz gde smo držale predavanje. U međuvremenu je bio i zimski raspust i kad sam se vratila kući, kaže meni moj muž: – Evo, čitaj ovde u novinama, tebe su predložili. Seli Pišta je pitao: osniva se Institut i da li bi ti tamo radila. Ja sam rekao da verovatno nemaš ništa protiv. I tako je to bilo. Pošto je Seli mene poznavao, a bio je direktor u senci, ja sam došla na projekat Kontrastivna gramatika srpskog i mađarskog jezika. I onda je bila potrebna saradnja sa Institutom za lingvistiku koji je isto tada formiran, kao i Institut za istoriju... Ja sam doduše uvek mislila da me više interesuju opštelingvistička pitanja od konkretnih u nekom jeziku, ali u praksi se u ova dva instituta obrađivala problematika srpskog i mađarskog jezika. Za mene je to bilo pozitivno jer sam mogla da se bavim nečim što volim i znam – dečjim govorom. U Institutu za lingvistiku sam onda rukovodila takvim projektom na kojem su radile kao asistentkinje Svenka Savić, Mirjana Jocić i Vera Vasić, sa kojima sam sarađivala nekoliko godina: od sedamdeset prve do sedamdeset sedme, mislim.

Da li ste bili članica Partije?

– Ja sam bila član Partije. Pa ovako. Ja sam iz ranog detinjstva imala osećanje za socijalnu pravdu i za jednakost među ljudima. Ta mi je ideja uvek bila jako bliska i kada je počela ona struja kod nas da sad to više nije ona Partija koja je

nekad bila, ono kad su me još izbacili iz škole, nego da je to sada nešto što je više kako da kažem savez, kao što se to zvalo onda – Savez komunista, a pošto sam se bavila dvojezičnošću to je uvek bilo povezano, u jeziku ne možeš bez politike, ja sam smatrala da je onda bolje da ja budem u tome unutra. Još dok sam radila u Karlovcima, mene su zvali u Partiju, onda su i Plemenku zvali. Plemenka je onda stupila u Partiju, ja sam rekla neću, prosto nisam htela zato što sam imala i decu i bavila sam se i drugim stvarima i nisam mogla da se tu još angažujem. Docnije, kad sam bila već u školi, bavila sam se omladinom i tako dalje... Tada su mene predložili i tako sam onda ušla u Partiju u Medicinskoj školi. Bila sam jedanaest godina u Partiji, nisu mogli mnogo da me pokvare... I dalje sam za socijalističku ideju, ne za onaj državni socijalizam, ali za socijaldemokratiju u ideološkom smislu. Nisam bila stvorena da budem član jedne partije gde moraš da slušaš, ja to nisam tako smatrala, ja sam smatrala da postoje neka pravila koja moraš da poštuješ, ali da ti možeš da imaš svoje mišljenje. Ja nisam htela da priznam da je nešto greška što nije bilo greška, samo zato da bih ostala u Partiji. Znači, neke stvari koje su neki smatrali da su greška, ja sam smatrala da nisu, i nisam htela da priznam. I kazala samo svoje mišljenje i zato su me izbacili iz Partije. Eto, to je onako kratko rečeno, a moglo bi se mnogo pričati. Međutim, meni to opet nije bila nikakva trauma jer sam na tom sastanku rekla da ako tako misle, ja sam onda zalutala u Partiju. Na šta su se neki jako zgrozili. I rekla sam: nigde više neću da se upisujem, ja sam individualista i ako si individualista, ti nisi onda ni za kakvu partiju.

Hiljadu devetsto sedamdeset i druge pokrenuli ste jednu veliku akciju: osnivanje Društva za primenjenu lingvistiku.

– Ja jesam za organizaciju, ali nisam zato da budem član nekog udruženja ili partije koja će da kaže ovo smeš da radiš, ovo ne možeš da radiš. To društvo je nastalo kao potreba u našoj nauci, ali su bili isto tako i drugi koji su o tome razmišljali. Na primer, Naum Dimitrijević u Beogradu, Stipe Turka u Zagrebu, sa kojima još uvek imam neke kontakte, oni su rekli zašto da ne napravimo to, i to smo uradili u Novom Sadu. To je bilo prvo Društvo za primenjenu lingvistiku Jugoslavije, a kasnije je to bio Savez društava primenjene lingvistike Jugoslavije.

Kako su se Vaša deca razvijala, odrastala i nalazila svoj put?

– Ona su odrastala dvojezično, vaspitavali smo ih u duhu tolerancije i otvorenosti. Kad kažeš socijalistički, to uvek ima neki negativan prizvuk, zato ja više volim da kažem u duhu tolerancije, može da bude socijalistički, ali to 'socijalistički' sad ima negativnu konotaciju. Isto kao i dvojezičnost, uvek to ima nešto pomalo negativno. Zato sam ja ovaj projekat kojim godinama rukovodim nazvala 'maternji i nematernji jezik' i onda je to puno jasnije šta je dvojezičnost.

Sin je završio Višu tehničku školu, ali se nije bavio time, on je uvek imao svoje afinitete prema prirodi čime se ponešto posle i bavio i sad se još uvek bavi

– kompjutersko programiranje. Radi u javnom preduzeću, zadužen je za kontakte i za informisanje. On je bio oženjen i ima jedno dete. Ćerke su otišle svaka svojim putem... Uglavnom sada živim sama.

Zašto ste se odlučili da se razvedete?

– Ja sam živela u porodici i za mene je porodica bila važna zato što treba zajedno decu da odgajamo. Nismo se mi uvek najbolje slagali u braku, ali je bilo to pozitivno što me je muž u suštini uvek podržavao. Ali kad dvoje ljudi imaju svako svoju jaku volju, onda im nije lako da žive zajedno. Mi smo živeli zajedno, i popuštao je on, popuštala sam ja, dok deca nisu odrasla i otišla. Posle sam ja shvatila da to uopšte više nije potrebno da mi zajedno živimo. Evo, i dan danas ja s njim lepo živim u prijateljstvu, nema nikakvih problema, možda čak bolje nego pre, jer se ne svađamo. Smatrala sam da meni treba moja sloboda i da više ne moram da vodim računa o tome da povlađujem ili da se usklađujem sa njim – individualista sam i u tom pogledu. On se oženio, to nije nikada bio razlog da se mi razvedemo, niti razlog da sad više ne budemo dobri. U tom braku ima dva sina koji su sad već veliki... Pa i mi smo zajedno, sva deca su zajedno, recimo na porodičnim skupovima – to ja volim da organizujem. Da bih živela, moram sebi da napravim svoj raspored, da ne moram da vodim računa...

Kada ste se penzionisali?

– Penzionerka sam od osamdeset i devete godine, imala sam šezdeset i pet godina – po sili zakona sam otišla u penziju.

Do tada ti niste bili u nastavi, nego samo u nauci?

– Meni nije nikada bio cilj karijera kao karijera. Važno mi je bilo da radim, da sam nešto postigla, da vidim da nešto mogu da ostavim, sem biološke reprodukcije, kad me jednom ne bude. To je uvek kod mene bilo, još mladosti, uvek sam o tome razmišljala: kada me jednog dana ne bude da ipak ostavim neki trag. Ali sam se morala adaptirati prema situaciji. U Institutu za hungarologiju je bilo i ovako i onako, morala sam se prilagođavati. To je nešto što i danas činim. Na primer, sada imam dobru saradnju sa Pedagoškim zavodu u vezi sa dvojezičnim obrazovanjem. Ispunjava me kad nešto mogu da radim što volim i znam. Sad koliko je to afirmacija... za mene moja lična afirmacija ne znači mnogo. Ali mi znači to saznanje da će to ipak, recimo te knjige koje sam napisala, da će to da koristi njih pet stotina, njih hiljadu, da to neće ostati samo u krugu stručnjaka da pročitaju, pa neki će koristiti neki neće, nego da će to biti u široj upotrebi. Sada mi je važno da se mojim istraživanjima obogati praksa u predškolskim i školskim institucijama. A koju ću titulu imati, nije mi važno bilo. Ja sam inače dobila zvanje redovnog profesora, dobila sam i zvanje akademika jer sam član Evropske akademije nauka i umetnosti, ali to je samo titula. Nije loše da se negde potpiše kad treba nešto tražiti, neka finansijska sredstva... dobro dođe.

Prvo što mi padne na pamet kad pomislim na Vas to je jedna izuzetna energija.

– Moraš imati neku energiju, i fizičku kondiciju. Jer kad meni ovako moja ćerka kaže: e, fino ti se baviš umnim radom. Jeste umni rad, ali treba i ustati u sedam sati, pa sesti na autobus, otići u vrtić, školu... treba tu i fizičke snage.

Do pre nekoliko godina ste leti svake godine išli na Dunav i plivali.

– Ja sam i ove godine plivala, samo malo manje pošto je bilo puno kiše, a bila sam i u Kanadi, pa nisam puno uspela da plivam na Dunavu.

To je dobra rekreacija. Da li imate još neku rekreaciju?

– Pa sada nemam, jer nemam vremena. Volim šetnju pored Dunava Sunčanim kejom, ali sad ređe odlazim. Obično odem malo u šetnju kada je lepo vreme, ali većinom su moje šetnje povezane sa nekim obavezama.

Družite li se još uvek sa svojom Plemenkom?

– Jeste, još uvek se družimo, samo sad nemamo više tako puno kontakata. Ona se sad uglavnom bavi svojim unucima, jer su unuci još mali, i ja sam se bavila time, a nemamo više tih dodirnih naučnih tačaka. Mislim, ovo čime se ja sad bavim ima više veze sa psihologijom i pedagogijom nego sa lingvistikom.

Melanija, Vaše obe ćerke žive u Kanadi?

– Jedna je u Kanadi a druga je u Australiji. Obe su bile u Kanadi, ali je mlađa ćerka već šest godina u Australiji,.

Drugim rečima, Vi ste i putnica?

– Pa, odlazim povremeno, mislim svake godine odlazim. U Australiji sam bila svega dva puta za ovih šest godina što su oni tamo, a u Kanadi sam bila već puno puta, petnaest sigurno.

Čime se bavi Vaša ćerka u Kanadi?

– Ona je profesor engleskog jezika, a znaš otići u jednu zemlju gde je engleski jedan od zvaničnih jezika... Bavi se raznim poslovima... u prosveti manjeviše radi na organizacijama seminara i drugih aktivnosti. Moram da kažem da su njena deca, a moji unuci sada odrasli, snašli su se, već posebno žive.

Mlađa ćerka je drugo. Ona je kompjuterske nauke završila, prvi deo je ovde završila, a drugi deo u Montrealu na Konkordija univerzitetu. Sada je u Sidneju i završava magisterij pored rada, ona je uspela da se snađe. Posao je i dobro plaćen i ona ga voli. Ima dva sina. Muž je u njenoj struci, po osnovnom obrazovanju je pravnik, ali je već u Kanadi video da nema tu šta da se radi sa pravom koje je ovde završio i onda je on isto malo prešao na kompjuterstvo za velike farmaceutske kompanije koje imaju svoja istraživačka odeljenja. Dok su bili u Kanadi, ona je radila na Kardiološkom institutu, kad su prešli u Sidnej, onda je u tom farmaceutskom – uvek je bila u vezi sa medicinom...

Sećam se da ste bili tolerantna majka.

– Deca treba da imaju svoj život, kad meni sad kažu: – Jao, pa tvoja deca tamo žive! Pa deca treba da imaju svoj život. Volela bih da su malo bliže, pogotovo ova u Australiji da je malo bliže, bile bismo češće u kontaktu. Ona dosta putuje po svetu na razne konferencije, pošto Rosch ima po celom svetu, nedavno je ovde bila nekoliko dana. Kad dođe u Evropu, skokne i do mame. Ja sam pomalo i pragmatična, onda smatram da imam priliku da odem malo i u drugi svet... Kad bih ja otišla u Australiju i kad bih ja išla u Kanadu da nemam njih tamo.

Da li Vam smeta što živite sami sada?

– Ne, ja živim sama ali ne usamljeno. Ja sam ceo dan obično u kontaktu sa raznim osobama. Radujem se kad dođu subota i nedelja: obično dođe moj unuk, sada je maturant i hoće da se upiše na engleski jezik. Radim na projektu „Razvijanje maternjeg i nematernjeg jezika i interkulturalnosti kod dece Vojvodine“ na kojem imam mnogo saradnica. To će biti nova generacija istraživača. To radimo od devedeset i osme godine, ali pre toga sam u tom pravcu već radila od osamdeset devete godine. Kad se osnovao Pedagoški zavod, onda sam ga prenela tamo. Osnovna ideja je da je dvojezičnost korisna i da je dvojezičnost nešto što je maltene norma danas. To sad svi kažu pa to više nije ništa novo, svojevremeno je to bilo ne samo revolucionarno, nego i heretički i za psihologe i za pedagoge, za lingviste možda manje, jer se nisu uopšte time bavili.

Da li ste zadovoljni onim što ste postigli svojim istraživanjima?

– Zadovoljna sam sto sam radila sa mnogo talentovanih i vrednih saradnica i saradnika, što sam radila ono što sam volela iz uverenja da će to nekad nekome koristiti. Mi smo početkom sedamdesetih godina problematiku psiholingvistike uvodili u razne institucije i mislim da je to isto važno.

Svenka Savić, 16. novembra 2005.

Maruška (1926), Danilovgrad

Pričajte mi o svom detinjstvu.

– O, djetinjstvo je moje najljepše doba! Marija mi je kršteno ime, po babi, Marusija su me zvali, a Maruška im je bilo lakše. To je obično mađarsko ime, Maruška. Marusija me je tata zvao, bilo je malo teže za izgovaranje.

Jesu li Vaši roditelji Crnogorci?

– Moja majka je Crnogorka, a otac Rus, Ivan Sulih. Mi smo živjeli u jednom malom gradu u Belopavlićkoj ravnici, u Danilovgradu. To je bilo jako bogato mjesto, okolo ima dosta sela, zaseoka, a ljudi su jako inteligentni. Pošto je tamo bila učiteljska škola poslije Prvoga svetskog rata, dosta se učitelja školovalo i ostalo na svojim imanjima. I oni su svoju porodicu školovali, većinom muškarce, žene su bile vazda žrtve, jer su ostajale u kući. Iz mojih Belopavlića pokraj Danilovgrada najveći broj je bio onih studenata koji su bili članovi Kominterne i koji su digli ustanak. Ja pamtim to kao dijete.

Moja je baba iz blizine Podgorice, od Vukčevića, a njenoga oca zapopio je čuveni vladika Rade. On je imao pet-šest đevojaka, i udavale su se kao onda što je bilo: ona nije uopšte poznavala muža kad se udala, no su moj đed i stric došli kod popa. Baš mi je pričala: – Nije bilo puteva, pa su morali da idu pješke i kad su došli, ja ljubim ruke svima, to je bio običaj, i mene neko vuče ruku, ne da, a oni se svi smiju i ja dignem pogled – ono muž. Baba mi to pričala. Veli: – Nisam ga ja poznavala, niti sam ga viđela, no samo od pasa gore (smeje se). Baba je imala šesnaejst, a deda dvadest godina. Imali su svoju kuću i držali su kafanu. I nijesu za šest godina imali đece. Jako su lijepo živjeli, svud su išli i dolazili su im, bili su među uglednijim porodicama. Moj đed nije ništa radio, pa su ga zvali grof. Volio je po malo da popije i sve ono

što se zaradi za nedelju dana, zadnji dan dođe društvo i sve se popije. Đed moj nije dugo živio, rano je umro.

A ko je radio ako on nije radio?

– Radila moja baba. Nakon šest godina rodila je moju tetku i poslije sedam godina je rodila moju majku. I nije imala više đece. Ona se čudila meni, kako ja za pet godina troje đece. Neđe devetsto četvrte, kad je bila revolucija u Rusiji, kad su ih očistili komunisti, onda je moj otac sa jednom grupom Rusa došao u Meljine, engleski brodovi su ih dovezli, i u Jugoslaviji su ih primili. I onda je otac došao u Danilovgrad. Nije bio on sam, bila je čitava njihova vojska, i onda je vidio moju majku. Veli: – Ja ću da je pitam oće li me uzet, pa ako ne, idem dalje. I tako ona se njemu svidjela i oni su se uzeli. Tetka mi se udala za Bugarina, a kralj Nikola je njegovom ocu na Bregalnici reko: – Dođi u Cetinje, evo daću ti najljepšu kuću i oženiću te najboljom ženom. Radifkovići su oni sa Cetinja, i onda je on došao sa Cetinja, dao mu kuću i tako se moja tetka našla š njim. Onda je kralj Nikola doveo njegovoga oca, a moj tetak je bio u bombaškoj aferi.

Kad je moj đed umro, baba je ostala sa mojom majkom. Zatvorile su kafanu, pa je majka od prihoda što je imala otvorila jednu malu papirnicu. Htjela je da radi. U tom vremenu poslije Balkanskoga rata, srpske izbjeglice su prolazile i vazda dolazile na hranu kod nas. Moji su u ono vrijeme živjeli dobro, imali su. Mama braće nema, sama je u papirnici bila i onda je tata njoj pomagao sve dok nije uspostavio vezu sa Rusijom. Njegova sestra od tetke je bila na pošti u Rusiji. On je došao ovamo bez dokumenata, bez ičega, pa je od nje tražio da mu pošalje dokumente. I ona mu ih pošalje... Iz Voronježa mu je bila majka. On je bio kozak, igrao je one kozačke igre, dok nije nogu slomio. Poslije nije mogao ni to. On je gradio Rursku klisuru i neko vrijeme zarađivao novac, prije nego je došao u Danilovgrad. Kad je dobio dokumenta, zaposlio se u državnoj službi i radio kao inženjer agronomije. Mamina je trgovina napredovala. Tako da su oni kupili jednu kuću, pa drugu, i počela su đeca da se rađaju. Ja sam najstarije dijete, dvadeset šeste godine... I još četvoro nas je bilo đece.

U djetinjstvu sam malo naučila ruski, jer je mom ocu bilo mnogo potrebnije da nauči srpski, nego nama ruski. Znate kako Rusi govore, on nikad nije dobro naučio srpski. Mi smo učile ruski kroz školu, ako bih pošla u Rusiju, ja bih se mogla sporazumjet.

Moja majka je radila, a baba je bila glavna, ona je nas podizala: mama je bila u trgovini, tata je bio na poslu. Dobro smo živjeli od trgovine, ali bila je radna disciplina u kući. To je baba sve vodila, kuvala, spremala. Moji su najprije kupili jednu malu kuću, baba je imala svoju kuću, pa su tu malu prodali i kupili veliku u centru Danilovagrada. Imala je sedam soba, dvije radnje, dva magacina. U avliji su nam ogradili veliki bazen i engleski klozet. To je moje djetinjstvo.

Imali ste veliku familiju.

– Moja tetka je imala šestoro đece. Onda bi oni svi dolazili kod nas, jer smo mi dobro živjeli. Mi smo svake godine odili u Bečiće, poslala bi nas majka sa služavkom i jednom maminom sestrom od ujaka, koja se nije udavala. Onda je moja majka još uzela iz sirotišta jednog mladića kojeg je s nama podizala, a on joj je pomagao u radnji. Tako da je vazda bila puna kuća. Radnja se širila. U njoj smo prodavali sve – od olovke do šešira. Ali, boga mi, svi smo radili. Pošto sam bila najstarija, morala sam rano ujutro da se dignem i da poslužim svu onu đecu što idu u školu, pa tek onda da idem u školu.

I taj mladić je završio osnovnu školu, nije dalje išao, a mi smo se sve dalje školovale do male mature. Danilovgrad je fin grad po bratstvima, moja baba ih je sve znala. Jer mi i kad bi pošli kod mame u radnju dolje, bile su skale i gore su nam sobe bile, kad tata dođe iz kancelarije, zatvori se radnja u podne – svi za sto. Bila je velika kuhinja i veliki sto u njoj, svako je za stolom imao svoje mjesto, i služavka i ovaj mladić... svi. Babu nikad nisam vidjela da je s nama jela, nego je vazda govorila: – Ko nije tu, nema mu jela. Zato smo bili disciplinovani. Mama poslije ručka otvara radnju, a tata radi knjigovodstvene poslove, a mi učimo u svojoj sobi.

A da li su Vaši bili simpatizeri partizana?

– Od moje majke su svi njeni najbliži rođaci bili većinom komunisti. I prije onoga rata su pošli u Rusiju i bili u Kominterni, zajedno sa Titom. Poslije su nestajali na volšeban način. Mališić nije ni došao, mada su i ta njegova svatanja bila komunistička. Moj je otac bio belogardejac, moja majka nije imala braće. Moja majka je žrtvovala sebe za sve nas. Kad je počeo rat 1941. pošto smo imali dosta toga u radnji, mene bi majka dala za praznike da ponesem hrane onim ženama što su im đeca u partizane. Onda je vladao veliki strah. Bila je okupacija, Njemci, Talijani... Gore engleski avioni prolaze, bombarduju... Mi smo bili u zbjegove, jer bi partizani sa vrha brda gađali Talijane. Tamo đe baci onaj bacač, rastvore se vrata... Mi smo sedam puta bježali u zbjegove, baba me odnijela, ja sam imala dvanaest-trinaest godina, tako nešto. Pa, onda u tom vremenu bili su četnici, bili su Talijani, Njemci su došli poslije. Oće su Talijani osnovali koloniju, đe su đeca bila, đe su im davali da jedu. I bili su dobri za đecu.

Niko nije bio član Partije?

– Moja majka nije bila član Partije... Svi viđeni ljudi koji su mogli da zavedu masu, oni su preko noći ubijani i bacani u jamu. Sve ko je bio na suprotnoj strani, a i španski borci, koji su došli. Tako da mi samo ujutro u radnji čujemo: – Poginuli ovi, poginuli ovi... Jedan veliki strah. Onda, koji gođ su dolazili... dolazili su četnici, čim dođu narede da se dâ jesti. A i partizanima treba da se pošalje. Mama je bila privržena i toj svojoj rodbini, ona im je stalno šiljala za ranjenike, pa pisaće mašine i papire...

Tata je radio za vrijeme okupacije u talijanskom magacinu, da bi mu došli partizani da bi uspostavio vezu, i on bi im iz tih magacina šiljao hranu. Oni su nosili hranu, navodno Talijanima, naravno da su je nosili partizanima. Ako bi nekoga Talijana ubili partizani, onda je bila racija: dođu, otvore vrata, pušku dignu, otvore sve i pljačkaju, sve što hoće. Tata je bio svjetski čovjek, pa je znao šta to znači, pa bi mi samo stavio prst na usta da ne bih šta rekla.

Niste Vi baš bili tako mali?

– Četrnaesta godina. Ja i najviše pamtim. Zato sam i sišla dolje u radnju kad su naišli Talijani, iz radoznalosti. Nijesam razmišljala da meni može nešto bit. Imali smo onih zlatnih penkala, onda bi oni krali to. I mene bi otac rekao da ja ništa ne zborim, jer ja bi odma pošla, meni je to bila igra. Ja sam bila mlada. I onda bi sutradan dolazili talijanski oficiri, pošto prođe ta racija, i sve to vraćali. A onda bi svi: -To nije naše, sačuvajte vi to.

Kad ste Vi postali majka da li ste bili strogi?

– Bila sam stroga, jer sam bila i čovjek i žena. Morala sam. Troje đece, tri svijeta, od jednog oca i majke. Vanja i Ljupka fini, mirni, poslušni, a ovi što mi je u Beograd advokat... živ, nestašan! Ja sebe osuđujem što sam bila stroga! Najviše sam polagala na crnogorsko vaspitanje kod najstarijega. On mi je bio odgovoran za sve. Kad ja kažem nešto, niko nije smio da mi odgovori. Hiljadu puta sam rekla kako čitam u novine kako u afektu majka ubije sina, ja se ništa ne čudim. Jer ja sam to hiljadu puta mogla. Na primjer, oni su bili studenti, svi na vrijeme dođu, ja kažem može do ponoći, oni deset minuta ranije dođu, a on mora deset-petnajst minuta kasnije da dođe. Nikad nije na vrijeme došao! A ja onda ko bez duše, od jednoga prozora do drugoga, da me ko ne čuje, da me ko ne vidi, bespomoćna, gledam da li ide, pa čujem korak... ja sam mu korake poznavala. Pa neki put imam snage pa se popnem u postelju da ne bi ništa rekla. A neki put na nervnoj bazi počnem da povraćam. Onda ga dočekam i počnem da vičem na njega. A on polako zatvara prozore i vrata, ne odgovara ništa. I ja sam rekla njima: – Hoćete li da učite ili nećete da učite. Ovo je tvoj dio očeve penzije na stolu, uzmi ga, ne moraš da učiš i na selo kod đeda i kod babe! I oni su znali da bi ja to učinjela. Odma sam te stvari raščistila.

Koga još imate na selu?

– Baba i đed su umrli, ali imam đevera. Oni pođu, to je veliko imanje, ali je više zapušteno, ali treba raditi. I kad su se moja đeca poženili i poudali, kad su rodili svoju đecu i kad sam ja vidjela koliko pažnje oni poklanjaju svojoj đeci, ja kažem svojoj đeci: – Kako mi je žao vas! Nikad ga ne pomazih, nikad ne poljubih. To je retko bilo da sam ih ja poljubila. Pogotovo muškarce. A Ljupku mi je sestra podigla u Podgorici. Veli Ljupka: – Mene si vazda negdje ćuškala! – Ćuškala sam te, sine, da mi ne budeš seljačko dijete. Ti si u Podgoricu bila, pa si tamo učila, pa si poslije kod ujaka bila, u Zadar, u Split.

Kad su đeca bila mala, ja sam na selo živjela. Radila sam i svake godine za godišnji odmor ja bi skupila pare. Rekla sam babi: – Molim te, baba, Milanova je penzija toliko, moja je plata toliko. Koliko treba da ti ostavljam za hranu? Ovoliko para primam, ovo ću za đecu da obuku, ovo je meni malo da ušparam, jer je pitanje dokle ću i kako i oću li moć dugo radit.

Da smo malo drugačije živjeli, možda bi ja ostala u selo, možda bi ja nešto onda uradila tamo, jer mi smo imali tri kuće tamo. Ali, nisam htjela živjeti. Nisam htjela, na selo može, jer to nije daleko, čovjek se nauči, ima kola, i onda nije daleko, lijepo mjesto, sa Lovćena imate vazda vazduh lijep, ima voda, tu su vinogradi, ljudi su dobro živjeli. Možda bih i ostala da su drukčije prilike bile, ili bi nešto nadogradila...

Pet godina smo živjeli na selu. I onda bih ja svake godine za godišnji odmor uzela đecu i u Ohrid vozom, pa na Prespansko, a Sloveniju smo čitavu obišli. Kroz celu Jugoslaviju sam ih vodila, da mi poznaju đeca krajeve, da mi nisu seljačka đeca. A, život je to, bože mili.

Da li ste Vi ateistkinja, ne idete u crkvu?

– Ja da vam kažem. Moja baba je bila ona prava Crnogorka, kolko smo god mi dobro živjeli, ona nikad nije skinula vel i onu crnogorsku nošnju. Živjela je sto godina. Mi smo učili vjeronauku u školi, pričešćivali se. Ja nikome nikad nit sam rekla, nit sam zabranila ako oće u crkvu – ono kao član Partije. Oće ima jedna crkva, Sveti Anton, đe se kiti jelka za Božić. Ja sam svake godine iz kancelarije pošla u crkvu na Božić da vidim jelku. Meni nikad niko nije zabranio. Đecu mi je baba krstila, jer je ona imala jednog... od sestre sin joj je bio pop i ona, kako ih je ona podizala, ona mi je krstila ovu dvojicu, i Vanju i Vladu. Nisam ja ni znala ništa, nije me ni pitala. Šta ima baba pitat?! Ali kad je muž poginuo, onda me je svekrva pitala, htela je da krsti Ljupku. I onda pop nije htio, pa je pitala mene svekrva: – Oćemo li krstit Ljupku, mene je rekao pop da ne može bez tvoga pristanka? Ne! Oni su kršteni, ona neka bude nekrst. Neću je ja krštavat. Ali mi je ostalo to u sjećanje. Ne slavim ja slave, Božić mi je ostao od djetinjstva, u moje đece isto. Jer smo mi kitili jelku, a to nije običaj bio kod pravoslavnih. Kako ja, tako moja đeca, više je sve izbleđelo i ne slavimo slave, nismo vjernici ni ja ni đeca mi. Ali, kad god sanjam nekog od mojih koji su mi umrli, ili kad god želja neka, kad osetim neki nemir ne znam ni sama kakav, tad prođem pored crkve. Brat mi je umro, snaha mi je umrla i to sve nisam viđela. Muž mi je pogino, nakon tri mjeseca su ga našli, ja ga mrtvoga viđela nijesam, oca nisam viđela – umro je u Skoplje kod brata.

Znate li vi što je nama Anfilohije sada napravio, da vidite vi, da se kršćavaju... Kad su mi to ispričali, kao ono ovce, po stotinu ih on tamo pod Ostrog odjednom krsti. Povede tamo po dvaest-triest onijeh mladića. Jer sad se vjenčavaju u crkvu. Ja sam rekla mojoj, reko: – Zamisli, ako se ti udaš za nekoga koji

oće da se vjenča u crkvu, ti moraš da se krstiš. Moraćeš da se krstiš! Pospe sa onom vodom i kršteni su. Ovi popovi naši. A da vam kažem nešto, mi imamo katoličke sveštenike, pametni i kulturni ljudi,oni uče one koji će se tek krstiti.

Uvek ste bili zdravi?

– Ja u kuću nijesam imala bolesti, ja ne znam što je bolest. Zato se ja prepanem sad što sam slaba i nemoćna. Đeca vele: – Živjećeš ti, majko, sto godina! – Ma, nemojte mi to govoriti, to mi je ubistvo. Kad mi dođe da povraćam, ja zovem njih: – Kuku, ja sam povraćala! – Pa što, majko, i mi povraćamo, nije to ništa strašno! I kad ne mogu da idem, sednem, brate, neđe, strah me da ne panem. Strah me uhvati, jer ja ne znam što je bolest. Onda ja nikad nisam imala tu staru osobu pored sebe, baba je bila kod sestre. Ona je onde izdržala sto godina. Ja bih pošla kod nje i pomogla joj da je okupamo i sve ostalo, i ostala dan-dva, kad sam radila subotom. Isto tako kod svekrve sam odlazila i ona je živjela tamo sa sinom i sa đedom i nisam imala nikad kontakt s bolešću i starošću. Ja ne znam što je bolest. Četrdeset godina sam radila, ja nijesam pet dana odsustvovala, ja jedino ako sam na porođaj pošla.

Da li ste koristili trudničko bolovanje po zakonu, ili kraće?

– A nekad i kraće, nekad i kraće. Zavisilo je... Mlijeko me često puta naceralo, sisala su mi đeca, pa mi mlijeko nadođe, pa pođem da im dam da sisaju. Ne sjećam se kako smo ono imali mjesec i po prije i poslije porođaja. Pa se poslije produžilo na dvije godine. Nikad nisam iskoristila.

Muž mi je bio okej, on nije bio Crnogorac, što ja ne bih mogla ni živjeti sa onima Crnogorcima, jer oni oće da su gospodari. Moj muž bi mi izveo đecu da bi ja popodne odspavala. Super je! Da se ja nikad digla nijesam, a živjeli smo skupa, pa smo imali jedan kauč, pa sam ležala ja i on. I on je bio u Somboru u vojsku i donio je jedna kolica od drveta. To su bila prva kolica kad mi se Vanja rodio i onda su kolica bila do mene. A kako sam đecu rađala obično zimi, onda su imali onu jastučad. Ja bi jastuče svezala i stavila i pokrila. I ja bih samo... kad ono u jedan sat bi se budili, ja ih samo uzmem u ruke i prebačim i sisu podignem i dam im da sisaju.

Da li Vam je muž pomagao oko dece?

– Mnogo. Bio je po tome izuzetak. Sad se to sve izjednačilo, sad su svi dobri, sad su svi jednaki. Sad muževi vode đecu fino i nose đecu i sve. I Crnogorci ođe u Kotoru. Oni stari Crnogorci, ja im kažem: – Ja se ne bi za Crnogorca udala, jer oni su gospodari. A mene je muž znao, a pogotovo za Ljupku, on je nevjerovatno volio žensko dijete. Kad mu se ćer rodila, on se napio, cijelo društvo napio, dva dana nema mi muža. I pitam đe je on. A veli Ljupka: – I ti si pošla njega da tražiš, a mene si ostavila! – Ma, ajde, otkud sam te ostavila!.

Zaspem ja, zaspe dijete, a on preko mene polako digne da ga ne bi probudio, da ga leže, da ga pokrije i da ja zaspem. Nikad me nije budio. A ujutro, đeca se rano bude, u pet sati bi se probudili, a on je obuče, ono zima je, a ja ono još spavam. A on veli: – Naspavaj se! Reko: – Sad ne mogu da spavam! Onda bi je on obuko i nahranio i otišao. I kad bi odlazili, kad idem u kancelariju ja ono vazda na trku, na brzinu: te onamo đeca, te ovamo ovo trkom da stignem na vrijeme u kancelariju... Nikad cipele očistila nisam, nego bi on svake neđelje: dajte mi sve cipele ovamo, na jednu terasu, pa bi on sve za nas očistio. A moja baba: – Nisam te ja tako vaspitala! Da muža ispratiš, da on tebe četka, ja ovo viđela nijesam, neće ovo dugo da traje. To se ja sad sjećam tih njenijeh riječi, a prije sam se rugala. Vazda je zborila: – Česta đeca, kratka ljubav, kratak vijek. Znači velika ljubav i ne može dugo da traje. I onda bi mi vazda i to zborila. Kad bi gođ on otišo na put, ajde on nju da posluša, dovati se za dovratak od vrata, a ona bi mu rekla: – Milane, dovati se za taj dovratak. Nemoj nikad da se vrate, kad pođu na put, nemoj nikad da dozvoliš da se vrate, ona bi mene zborila.: – Ajde, baba, Boga ti što pričaš? I to sam ja prenjela na moju đecu, da se, ako neđe pođu na put, ne bi nikako vratili. Zamislite vi to, kolika je ta sugestija! Jer ja sam to doživjela. A ovo što ste me pitali za crkvu, ja pođem u crkvu i zapalim svijeće, pošto su mi ti grobovi svi razbacani tamo-vamo, onda ja ne mogu poć, onda ja pođem i zapalim svijeću. Ja ne idem na te mise i na to. Ja ne znam ni kako, ja sam tamo pitala đe je za mrtve, đe je za žive. Ali mi je nešto toplo ako sanjam moje, bez obzira koje. Onda pođem da zapalim svijeću. To mi je ostalo, ostalo mi je od djetinjstva i nešto mi se čini kao da sam se nešto odužila. Kao da sam pošla im na grob.

Da li je društvo oca uvek prepoznavalo kao Rusa?

– Kao Rusa. Ipak je on bio Rus. Sve dok se ja nisam rodila, on je sve maštao da će se vratit u Rusiju. I to mi je žao. Njegova porodica je sva izginula. Njegov otac je bio oficir na dvoru, a imao je pet brata i jednu sestru i oni su svi bili oficiri, a on nije. Nego je bio strašno nestašan, a imali su veliko imanje i onda kad im je otac molitvu davao, kad su išli u rat, rekao je: – Ne znam oćete li se svi vratit, ali Ivan će se sigurno vratiti, jer je bio živ, strašno živ. Kod njih je to nasljedstveno bilo od oficira oficir. Tako da je mom prađedu, đedu, smetalo što on nije oficir. I jednostavno ga je izagnao. U Moskvu su živjeli i majka bi mu naveče došla da mu otac ne zna. Otac mu je bio strog, veli: – Kod oca kad smo hodili, morali smo da kucamo na vrata ili da idemo samo kad nas pozove.

Pošto Rusi nisu imali slavu, oni su Božić slavili, pravili su jelku. Mi smo vazda imali jelku za Božić, jer smo imali u kuću veliku odžakliju đe se badnjaci unosili i nasred kuće slama, stavi se velika jelka do gori, okiti se i đeca iz Danilovgrada dođu. Parvoslavni nisu kitili jelku. I svi su čekali da mama spremi u nekakve flis-papire bombone i to je bilo jedno veselje. Bože, srećno li mi je bilo to djetinjstvo, svi smo se družili kao jedna porodica!

Vidim da Vam je majka bila važna osoba u životu.

– S ocem nijesam bila nikad bliska, a ni s majkom. Ona je bila jedna nevjerovatno humana žena. Ona je svakome dala, ona je svakome pomogla. Svu siromašnu đecu njoj su slali. Baba je bila stroga, ali ona nije, ona je svakome dala i učinjela i pomogla. Ona je jedino žensko trgovac bila u onom vremenu. Onda je prosvjećivala žene: imale su pletenice i ona bi sve skidala te pletenice, pa da stavi francusku kapu, prosto ih je prosvećivala. Ja vidim, kod Ljupke je ta žica, i kod mene je bila dosta. Kod nas su ljudi školovali mušku đecu, ženska đeca su ostajala kod roditelja. Muški bi pošli u Beograd, u Zagreb i tamo se poženili, došli bi jedanput, ili dvaput, kad im je smrt roditelja, i više se nisu vraćali. Veliki broj intelektualaca iz Crne Gore je vani, kad bi se vratili u Crnu Goru, ne bi bilo mjesta.

Onda da vi dalje pričam za moju majku. Dolazili su Talijani, pa četnici, pa ovi, pa oni, onda smo mi sve bježali iz kuća, ujutro bi pobjegli, pa bi se navečer vratili. Dolaze Talijani, silovaće te, bježimo. Onda dolaze četnici, ubiće, bježimo u zbegove, u jadu u nevolji, i naveče se vraćamo kući, đe ćemo?! Vraćamo se kući. Baba moja nikad nije htjela da pođe iz kuće, ali taj put smo pošli iz kuće...

E, prvo ovo da vam kažem za mamu. Ona je stalno šiljala svijema, ali partizanima pogotovo. I kad su došli iz Spasojevića... što se i danas isto čini, nikad ga ne ubije onaj iz svoga mjesta, nego ga dovedu sa strane. Došao je Pavle Đurišić sa svojom svitom i uhvate jednoga mladića, možda je bio malo stariji od mene, on otkrije skojevsku organizaciju. U tu skojevsku organizaciju je bila žena po kojoj je moja majka šiljala sve u partizane. I nju uhapse i normalno ona pod pritiskom priznade. I oni dođu da hapse majku, mi smo bili u zbjegu, tata je bio kući, tatu su poveli, onda su došli za mamu, pošto je bila u zbjegu. Nju su poveli u čuveni zatvor Musovaču u Danilovgrad, sa pedeset i troje još. Moja majka je imala onda triest i osam godina, bila među najstarijima. E, onda pod pritiskom, kao što se sve to radi u zatvorima, oni su je – to je zadnji moj i njen susret bio, kad su mi poručili da joj donesem valerijan kapi za srce. Rekli su mi da joj nije dobro, da joj ponesem kapi. I ja sam pošla, i ona je izašla i rekla: – Moje dijete, oće se čudo čini, ko zna oću l ostat živa, oće je strašna prisila, oće me strašno muče, biju, batinaju, ne znam oću li moći izdržat. A ja, kao dijete: – Majko, ma nemoj ništa reć. A ona veli: – Pa i neću.

Rekli su mome ocu da je ona sve priznala i onda su na njega presiju vršili, ali on je čovjek koji je prošao svijet, koji je znao mnogo više nego svi oni tamo. I on veli: – Dobro, ja bi htio da je vidim, da š njome razgovaram. Veli: – Vidjećeš je sjutra, ona je sve priznala, priznaj i ti. Veli: – Ja nemam što da priznam, ja ne vjerujem ni da je ona priznala. I oni nju naveče izvedu i toliko je biju i mlate da prizna, da je ona pod tim udarcima umrla. Sjutradan oni je zakopaju u jednu

uvalu blizu zatvora. A ujutro rano pedeset i dvoje mladića i djevojaka streljano. Poslije je napravljen kod Danilovagrada ogromni spomenik.

Četnici su ih ubili?

– Četnici Pavla Đurišića iz Vasojevića su ih pobili. I poslije oslobođenja su im napravili partizani spomenik i sve su donijeli one male sanduke da im stave kosti, da ih sahrane, ali moja majka, pošto je bila posebno sahranjena u jednoj uvali, koja je bila gnjila, ona je bila cjelokupna. I ona je bila zgrčena, naslonjena... Pokojni Đurović je napravio spomenik s jednom ogromnom ženom... baš ta njena poza. I onda su oni proglasili to za vrijeme Tita dan mladosti, dvaest drugoga jula kada se oko spomenika okupljala mladost.

A moj otac je izašao iz zatvora i zajedno s bratom pošao u partizane. U tom međuvremenu četnici su bili još u Danilovgradu, partizani su bili još po brdima, mi smo bili u zbjegu. Moja baba nikad nije htjela iz kuće da izađe, ali tu veče su rekli da za dva dana će bit oslobođenje, sklonite se, jer su bombardovali Englezi, a bombardovali su i partizani, ubijali Talijane po ulicama sa toga brda, tako da je bio opšti haos... Đeca su poginula, ispred kuće su bila na kolima. I mi gledamo naveče nešto gori, veli: – Jao, što nešto gori, strašno se dim diže u vazduh! A kako smo mi pošli na to selo, mi smo dobili uši. Joj, a ja kako sam ja najstarija, ja ne umijem da se uprtim, znate ono kako se uprti, što stave i nose na leđa. I ja bi svaki drugi dan molila od onijeh žena sa sela da idem sa njom, da ponesem slamarice, tepihe, veš, da se presvučemo. To jutro ja idem s ženama, pošto su se bili povukli četnici, dolazim na zgarište kuće. U jednom ćošku, ona velika od pak-papira, rolna ogromna dimi u jednom ćošku, u magacinu tatino motociklo, što je on vozio, ono sa korpom motociklo. To gori kao ona lava iz vulkana, pa ja mislim jedno dva metra visoko, i onaj požar i onaj gar i na svemu tome samo ona kasa, kao što je u preduzeće imalo one kase od gvožđa za sve pare što smo imali u kuću i od singer mašine noge. Jer je ono bilo gvozdeno, to nije sagorelo. A drugo sve jeste. To je bilo strašno. I to je bio presudan momenat kod mene, jer su već bili došli Englezi, već je bilo oslobođenje, a četnici su se tu večer povukli, zapalili mi kuću, posuli je benzinom, a ujutro su došli partizani, već su Englezi prošli... nekolko sati razlike do oslobođenja. Ja sam stala na onaj most koji je bio srušen kad sam se vraćala i onda se mislim: – Što ću sad? Čekaju me četvoro đece, tata u partizane, brat u partizane, nas još troje s babom. I ja velim: – Ma, što je, samo jedan momenat da zažmurim, što će mi život... da skočim s mosta!

Mošte mislit, ja puna sebe, svega imala, glavna u tom gradu, svi su me voljeli, drugovi, drugarice, sve to, lijepo smo živjeli. I ja reko: – I sad da nestanem. Što će mi život ovakav. A onda sam rekla: – A što će oni s tatom starim. I to me je trgnulo i ja sam se vratila.

Šta je bilo posle oslobođenja?

– Onda smo se iz sela vratili u Danilovgrad sa babom: ja, brat, jedan mlađi brat i sestra. Onda smo bili kao ovo sad izbjeglice što su. Onda su sestru poslali u Bugarsku, u Varnu, dosta đece su poslali iz Danilovagrada, koja su bila siročad partizanska. Ja sam svaki dan pješačila osamnajst kilometara od Podgorice do Danilovgrada, od Danilovagrada do Podgorice. Idem na aerodrom ujutro da vidim kad će ona poć, jer su furgoni nekakvi bili i poveli su je u nekakve furgone.

A preko puta kuće smo bili u jednoj kućici, to nismo mogli ni gledat, to je strašno bilo, to zgarište naše kuće i mi smo onda prešli za Tivat, kod tetke u Cetinje.

Kad ste završili školu?

– Ja sam malu maturu završila u Danilovgradu, jer staro društvo smo se dogovorili da ćemo za vrijeme okupacije da bojkotujemo školu, jer smo trebali da idemo u Podgoricu u gimnaziju. A moji drugovi mene izdali – svi pošli, i učili, i završili. – E, vi završili, a mene rekli da ne idem! Ja, boga mi, oću! Ja polažem peti, pa u šesti ... I brat mi je onda bio, još nije bio poša u partizane. I on sa mnom, ja reko: – Idemo mi da učimo. Ali za vrijeme okupacije su Englezi bombardovali Podgoricu, sravne je sa zemljom. Mi smo bježali i ja sam završila šesti i sedmi za vrijeme okupacije, a ostao osmi i matura. To sam završila. Prva matura poslije oslobođenja, četrdest pete godine, to su bili oni što su je imali kao redovno školovanje. Bili su po dva razreda u jednu godinu da završite. To su mogli oni koji su bili u borbi. U Cetinje smo šest mjeseca išli na neke kurseve i onda sam tamo polagala osmi i maturu i položila.

I pošto je u Podgoricu sve bilo srušeno, onda u Cetinje je bilo onih zgrada i ambasada i sve to... u Cetinje se poslije otvorila ministarstva i trebalo je da se radi.

Kako se Vaša porodica ponovo okupila?

– Moj otac se vratio onda iz partizana, brat mi je osto u partizane. Pošto je bio mlad kurir, onda je u vojsku produžio školovanje i završio je za inžinjera. A ja sam se zaposlila u zadrugu neku za tačkice kad smo došli u Cetinje.

Šta je bila svrha tih tačkica, nije bilo novaca?

– Nije bilo para. Tačkice su davali udarnicima devedeset, a trideset su davali nama koji smo radili... Davali su udarnicima, jer su bile radne akcije. Ali ja sam se u to vrijeme zaposlila. Poslije se i tata zaposlio, jer im je bio potreban kao stručnjak u ministarstvu poljoprivrede, tek se obnavljala Podgorica. Ustanove kako su se izgradile, onda su se sa Cetinja selile u Podgoricu. I onda sam ja molila tatu da me pušti da idem u Podgoricu, jer njegovo ministarstvo još nije bilo, nego je bio glavni zadružni savjet, jer su se zadruge bile formirale.

Kako ste upoznali Vašeg muža?

– E, radila sam u zadruzi i tu sretnem moga muža. Jer on je završio nautiku, bio u pomorsku školu, pa mu otac nije dao da plovi, pa je pošao u inten-

dantsku školu u Beogradu. I tamo je dvije godine završio intendantske škole, zaratilo se... Kad se vratio u Kotor, iz komiteta ga poslali da završi školu za inspektora u Beograd, da bi vršio reviziju i osnivanje tih zadruga. I on dođe u tom istom preduzeću đe sam i ja radila i tu se ja š njim upoznam, a on lijep, zgodan, jak, mlad. A otac meni izvadio stipendiju. Prva stipendija, a ja odličan đak i sve to. A otac je osnivao i preduzeće „13. juli". Večito je radio.

Udali ste se ubrzo.

– Moj otac je radio u ministarstvu poljoprivrede, a zadružni savez u koji je došao moj muž bio je pod ministarstvom poljoprivrede. Otac je bio strašno strog, ja sam bila najstarije dijete, baba je stara, ja sam bila obavezna i da sam majka i da poučim sestru i braću, oni su se vazda kod mene kupili. I ja pođem kod oca i ja njemu kažem mogu li da izađem s njim, da pođemo u bioskop. Kad bi se vratila, baba bi me gađala s mašicama: – Poštene đevojke ne dolaze u ovo doba noći, u deset sati. E, za inat bi ja svašta napravila. Ali ne mogu zbog majke, vaspitanja. A kad je tata kući, ja pitam: – Tata, mogu li izać? – Možeš, sine, ako ćeš do zore, kađ god oćeš, ja u tebe imam puno povjerenje. Ali, stani, ja sam stranac, majke nemaš, zbori: – Nemoj da ti muškarac stisne ruku, pa da ti dijete napravi.

Sad možete misliti, ja sam godinu i nešto više bila s mojim mužem: on mlad, ja sam bila mlada, devetnajst godina, do svega je dolazilo, ali u kritičnim momentima sam znala da se oduprem, jer mi je vazda ono njegovo bilo u glavu. Evo, kolko vaspitanje znači kod đece. I onda mi je on rekao: – Ja ne znam što si krenula da se udaješ, imaš stipendiju, mlada si, što će ti sada ta udaja? A još da ti nešto rečem. On je seljački sin i mora doći čas i ura da ti moraš sa njim da živiš na selo. A ja te, moje dijete, nisam za to ni vaspitao ni pripremio. Ja njemu: – Ja, tata, š njim na Lovćen u kolibu. A on: – Srećan ti put! I ja ti se fino udam za njega u Podgorici. Tata dobije stan sa vodom i sa svim, jer Nijemci su gradili stanove i mi smo odma imali vodu u kuću, što je bilo četrdes pete godine nezamislivo.

Odmah nakon rata ste se udali?

– Ja se udam i odmah ostanem noseća i rodim ovog najstarijeg sina i mene tata veli: – Ja ću doć brzo i dobiću stan i, molim te, neka te zadrže u bolnicu malo duže, da mi ne stojiš, jer smo privatno plaćali iznajmljen stan. I ja onda ostanem i svi smo živjeli i baba i moj muž i moje dijete i dvije sestre. Pa, lijepo smo živjeli. Ja sam radila, baba je podizala đecu. Sve se moja baba čudila: – Zaboga, mi se sve čuvamo, a mene tek dijete kad stane da sisa, ja ostanem noseća. Za pet godina – troje đece.

A kako ste ostali udovica?

– Mene muž kako je odio po tim sjevernim krajevima, još je bilo četnika koji se nijesu povukli i bili u škripari. On je bio da osniva zadruge na terenu. Ja sam još bila na trudničko bolovanje kad se on jedno jutro digne i veli: – Ja sjutra

idem za Bijelo Polje i za Kolašin! Pođe i vrati se da uzme pištolj. Veli: – Ne znam što sve može bit, škripari su tuda! I mene veli baba: – Nije mi milo što se vratio. A ja reko: – Ajde, baba, vazda ti nešto, ko će vjerovat babinim pričama. Kao što ni moja đeca ne bi mene vjerovali.

Petnajsti decembar, strašno nevrijeme, bujica, čudo. I neđe kod Mojkovca neka rečica Šitarica koja se uliva u Taru strašno nadošla i kad je autobus prelazio preko mosta, most popusti, autobus propadne u vodu, nosi ih sve voda. E, onda oni svi izlaze na krov i tamo nađu nekakvi konop i moj muž je znao da pliva... Prvo su pucali, da ne bi ko čuo pucanj, niko nije čuo, to je bilo blizu Mojkovca. Onda on baca konop i na jednu vrbu se taj konop uhvati i od te vrbe opet je trebalo do tamo da se ide. Ali su računali da će se tu zadržati i da će možda nekoga dozvati. I konop se zadrži tu i oni počnu po onome konopu da silaze i on samo da se uhvati za vrbu, drugi počnu za njim, trojica se uhvate jedan za drugoga, naiđe val i sve njih odnese. Poslije tri mjeseca oni su našli njegovo tijelo.

Ostala sam udovica sa dvadeset i šest godina i sa troje đece. Ljupka mi nije bila prohodala, a najstarije dijete pet godina, no ne vjerujem da on pamti oca, no iz priče samo! I tako ja ostanem udovica. Baba stara...

Rekli ste da Vam se mlađi brat ubio?

– Kad sam se ja već udala, već sam imala i sina, bilo je suđenje zbog moje majke. Ja nijesam htjela da idem, nego sam rekla da neću, jer ja ne mogu da osudim ono dijete od šesnajst-sedamnajst godina koje je tuklo moju majku, jer je bilo nesvjesno. A pod njegovim udarcima je ona umrla. Zamislite, moja majka je njegovom ocu kupila sanduk i pokrov kad je umro, kolko su bili siromašni. I ja onda kažem: što je taj mali znao i ne samo on i drugi su zaređali na njoj. Ja njega ne osuđujem, neka je njemu njegova savjest. Njemu je neko naredio. Mlađi brat je bio šesti gimnazije, a on je bio strašno privržen mojoj majci. Jedan dan mi sjedimo za večerom, ovako smo imali dvije sobe, i on između svija nas pođe i uzme pištolj iz ladice i ubije se – šesnajst godina! Nije mogo nikako da preboli da se ne osudi čovjek koji mu je ubio majku. To nijesmo nikad znali, pitali smo u školu, da nije što. On je bio odličan đak i sve to, nego da je veliku ljubav imao prema majci.

Druga sestra, Suzana, pođe da studira pravo u Beograd. Mlada, puna života, ide na radne akcije, svuđe, ja nisam toliko. I prva godina studija, dvadest godina, bude u komitetu na fakultetu izjasni se za Informbiro. A moj brat Vasko, oficir u Beogradu, treba da dođe kući zajedno da čekaju Novu godinu... A kod njene gazdarice dolazi marica: sve je zborila: – Rada bi da mi svako priđe, samo ne Vasko! Ubio bi me, bolje mi je Tito da zna, nego on!

Bila je u zatvoru na Banjici tri dana, iz Banjice u Požarevac, iz Požarevca na Goli otok. Dvije godine. Najmlađa je bila u zatvoru. Poslije dvije godine se

vratila, a mene muž pogine. Moj otac bio u penziju, moj brat veli: – Ja sebi ne mogu dozvolit da moj otac živi s tobom. Neka dođe kod mene u Skoplje! I on ode kod njega, tad je bio već obolio, imao je rak na jetri i tamo je bio operisan. Šezdeset jednu godinu je imao. I nastavljamo da živimo sestra, đeca i ja. Ja sam radila, đeca bila mala, ona nije mogla da se zaposli, bože sačuvaj! Mada smo mi bili partizanska porodica i sve to. Ona je potpuno bila poludila. Bila je mlada, dvades dvije. Ja zovnem moju rodicu, završila je umjetničku školu, radila u Golubovce, bliže Podgorice. Reko: – Dođi, Branka, kod nas da spavaš, da bi mi sestru izvela, da izađe. Osjećala se odbačenom.

Ona ne voli o tome da priča. Ona je mene ponešto ispričala. Poslije nađe čovjeka jako dobrog i taj mi je čovjek valjao u podizanju đece, bolje nego brat. Poslije se zaposlila i baba ostane kod nje, živjela je sto godina! A zaposlila se tako što se moj brat oženio, a njegova žena radila u Zavod za statistiku, i onda ona uz pomoć prijatelja nađe mjesto. A tata je poslao ponovo na fakultet neka ide, ona je pošla i vratila se: – Moje generacije više nema, ja nemam snage. Uda se. Muž joj je bio direktor „Interšpeda" i baš su imali lijep brak i lijepo su živjeli. I onda je ona plaćala ženu koja je babu pazila dok baba nije umrla. Sa trideset šest godina rodila je sina. Došla je da ga rodi kod nas. A svake godine, svako ljeto, ona je kod mene dolazila iz Beograda i podizala moju đecu. I kad ona mene veli: – Znaš li da je mene Ljupka milija no moj Igor, ja sam rekla: – To si rekla jedanput i nikad više da to nisi rekla. Jer to je tvoje dijete!

A od kad ste u penziji?

– Od osamdeset treće.

Zašto niste išli na fakultet?

– Nisam, nego sam se udala, a onda sam nastavila dalje da radim. Đecu mi je sestra držala i baba ih podizala. A muževljeva porodica na selu stalno zove i žale: – Nećemo znat za njih! Oni žive bogato na selu, imaju veliko imanje. Ja velim ocu, a on mene predložio: – Ti pošlji đecu i završi fakultet. Imaš para, šta je đeci, prođe im u igru, a uvijek će te đeca nać! A mene je nešto kao da me tu pogađa, ne bi ja đecu ostavila. I ja pišem đeveru da mi nađe posao oće u „Arsenal", a ja ću doći i da ću im dovest đecu. I ja, Boga mi, to riješim i dođem. Svekrva mi je bila nevjerojatno dobra žena. I za mene i za đecu. Sve je to predivno, dok se nije đever oženio.

E, znate već kako je, ja na poso, jetrva kod kuće. I tu je sad počelo. To je sasvim normalno. Ona je rekla svekrvi: – Ti nikad nisi nju poslala da ponese prascima, ona ne muze kravu... A moja bi svekrva rekla: – Ona nije za to ni rođena. Ona je školu učila, ako treba ona to može nosit, al ti njenu školu ne možeš imat! To je bila nepismena žena, ali toliko ljudska i poštena. A imali su oni tragedija tamo strašnih.

Vi niste hteli da se ponovo udate?

– Ne! S troje đece? Ja sam odma to raskinula! Prvo što sam strašno muža voljela, to je bila prva ljubav (nerazumljivo i brzo priča). Ja sam radila u Tivtu u „Arsenal" nekolke godine, pa sam onda iz Tivta prešla u „Oceaniju", pomorsko preduzeće u Kotoru. Pješačila iz sela – ne znam tačno kolko ima kilometara, pet-šes – svako jutro da uhvatim autobus jedno tri kilometra. Dizala se u četiri sata, pješačila do autobusa. Onda bi radila prekovremeno, non-stop sam radila. Ali, ja sam jednu stvar raščistila u moje srce. Prvo: Maruška, ti ođe nisi ništa. Ti si samo preko đece vezana. Tvoja su, ti si ih rodila. E sad raščisti: ili ćeš ih ostavit, ili ćeš ih vodit sobom, onda udavanja nema. Ako oću da se udam, ja tom čovjeku moram rodit još jedno dijete, ako bude dobar i pazio moju đecu. Nema.

A ja nisam ni imala vremena! E, onda sam se vratla u „Arsenal" neko vrijeme, četri godine, onda sam u „Jugooceaniju" prešla – to je bilo veliko preduzeće. Vjerujete vi da plačem za njim. A sad kad mi je sin završio sociologiju, on se zaposlio. Sad ima jedan brod od dvaes brodova koliko ih je bilo, sve je to đavo ponio. Onda mi nismo znali šta ćemo s parama, ja sam bila šef finansijskoga sektora. Sarađivali smo sa inostranstvom, držali smo saveznu državu i Crnu Goru. Kolko je to para bilo! Imam sve slike đe sam sve išla poslovno. Pošto sam bila član Prtije, onda sam se uključila u te organizacije partijske, ženske organizacije. U početku i u AFŽ, i bila odbornik opštine i u „Jugooceaniji" radila sa ženama, vodila ih svud, svaki Osmi mart. Jednom mi jedna rekla: – Pa, cijelu smo Italiju obišli.

Slavili ste Osmi mart?

– Ne samo za Osmi mart, nego i za Prvi maj i ako nigdje ne idemo, mi bi pripremili u preduzeću neku zakusku. Mi smo živjeli kao jedna porodica. Ako se nekomu nešto rodilo ili se neko ženio, proslavljali smo. Ja to ne mogu danas da poznam. Kad sam postala baba, mlađe koleginice su me zvale baba, vele: – Baba, mi nemamo s kim kafu popit! Tako je sad. I onda, sreća jer smo imali para, poklone smo davali i plaćali i na kraju bude fešta. Tu se davalo u krugu preduzeća.

Onda ono bratimljenje gradova, mi sa Peći. Đecu sam ostavljala, a ja sam odila. I na taj način ja sam svu svoju energiju trošila. Ono što drugi ljudi ne mogu da shvate, da ja nisam imala nekoga da s nekim živim. Vjerujete li vi mene da bi mene neki put mrak na oči pao, pa bi rekla: – Jao, bože, lijepo mi je što nemam muža, da me još i on gnjavi! Toliko sam ja angažovana bila i toliko sam trčala: da spremim đecu, da vidim jesu li naučili... Moja je sreća bila jer su bili zdravi, jer su mi dobro učili. E, onda borba za njih. Onda škola, išli su prvo u Sarajevo pa su poslije prešli u Beograd, u Beograd su završili svi fakultete. Radila sam u pomorsko preduzeće i znam da ljudi na more ne poznaju ni ženu ni đecu. Ja podižem sama đecu. Da mi je sin na brod i da mu žena podiže đecu, meni je

to bilo strašno. A što mi neki put reče najstariji: – Majko, kamo sreće da sam ja završio pomorsku, ja bi danas plovio pa bi mi imali para. Neka!

U to vreme, neposredno posle rata, niste imali problema, neku vrstu pritiska?

– Ne, ne, ne. Jer dobro se sjećam, kad je tata došao skupa smo živjeli. To sam rekla mužu. To su strašne bile represalije ko je bio na Golom otoku. To sam vidjela šta se sve činjelo. Rekla sam mužu: – Pazi, molim te, đe što pričaš i što činiš. Jer ako bi pošao na Goli otok, ja bi se razvela od tebe, da ne bi doživjela poniženje što gledam. Jedan brat što je bio pukovnik, više su ga posmatrali, pa mu je malo taj čin zaostao, ali nisu imali nikakve represalije. Tata je bio onda direktor preduzeća, nijesmo zbog toga imali neki teret.

E, onda sam ja tu radila, čitav život radila, školovala đecu, šiljala đeci, ostajala bez para. Sa ženama, sa svakijem, izlazila š njima. Ostavljala sam tu đecu i sve mi se činilo da se mojoj đeci nikad ništa ne može desiti. Nisam ih nikad vezivala. Ja bi ih ostavila, oni su meni mogli kupleraj u kući napravit. Ja sad baš Ljupku pitam: – Kako ste vi dobra đeca bila, koliko sam ja malo sa vama bila! Moja je sreća isto bila kad su završili, oni su se odma poženili i te žene su jako dobre. I svi imaju đecu. Unuka u Beograd, violončelo studira, svira koncerte po Beogradu. Ovaj mi je od sina jedan traktorista, ovaj drugi je u vojsku. Onda ova mala Ljupkina je apsolvent psihologije, njen sin je u Ameriku, sad je uzeo da doktorira. Zadovoljna sam sa mojom đecom i sa mojim unučadima, tako da mi je život ispunjen bio. Ali mi je sad život prazan. Sad pod starost.

Tada, posle rata, nije bilo problema nekih sa religijom?

– Bože sačuvaj, a oće pogotovu u Kotor. I dan-danas su... Evo, baš prekjuče gledam, kako je to divno, u crkvu Svetog Trifuna, i pop Momo pravoslavni i svi su bili tamo i pjevali. To se nikad u Kotoru nije dijelilo. Nikad to niko nije spominjao u Kotoru. U Kotoru ima najviše Crnogoraca, ali ima i katolika dosta, starosedioca. Evo, na primjer, Ljupkina svekrva je katolikinja. A svekar je pravoslavan. Nikad se to nije potenciralo, ni dan danas se to ne potencira oće u Kotor. A iz Tivta su silni pošli za Dubrovnik. To kolko sam ja čula za neke porodice koje sam ja poznavala, svi su pošli ovo čudo kad se desilo. Ja ovo ništa više ne razumijem, pravo da vam kažem. Ja sam oduvek zborila: – Puna je kapa život do šezdeset godina, kad sredite đecu, da me koja kap očisti. No meni je srce dobro, sestra mi je srčani bolesnik, brat mi je umro od srca. Onda, ja imam još jednu sestru u Sloveniji, koja ima tri sina, koji su poženjeni. Ona relativno dobro živi. Ona je završila farmaceutsku školu i pošla je u penziju. Ta penzija je osam stotina maraka. Reko: -Dođi amo, oće bi bila bogataš! A ona veli: – Ja jedva zakrpim kraj s krajem. Jer velika je skupoća u Sloveniji. I ona je bila sedam godina kad je mama nastradala, ja sam faktički nju podigla. Ali, godine svoje

čine. Ona je dolazila nekolka puta, ja sam odlazila dok sam mogla. Ja sam svuđe bila, bila sam najpokretnija.

Evo treća godina kako sam operisala žuč i od tada nikako ne mogu više da se dignem. Nekako me strah uvatio, stomak mi se nešto ne reguliše, pa me onda uhvati nekakav strah, nekakva nemoć, pa onda sam dobila pritisak, pa šećer, pa... A ja ne mogu živa da se pomerim!

A kako Vam prolaze dani?

– Ma, čitam sve moguće, sve pratim. Evo, imam tu što sam pisala, a sad ne mogu više ništa od toga. Mašine eto dvije pisaće što sam pisala, kad me ono bilo uhvatilo da napišem o svome životu ponešto.

Ne družim se ni sa kim, drugarice nemam. Imam samo tu jednu malu, ona je bila pripravnik. E, ona mi dođe. Ona je otkupila staž, pa je pošla u penziju, ima dva sina, jedan joj je pomorac, jedan još nije oženjen, muž joj je od raka mlad umro. Ali da vam kažem, ja nisam imala ni vremena za druženje, ja sam mijenjala sredine, niko ne poznaje moj život oće. A ja nemam, što i da se družim, ja nemam povjerenja. Ja nisam rođena u Kotor pa da sve poznajem. Ja kad idem u Igalo, jer svaki put su nam plaćali po deset dana, pa sretenem nekoga od Belopavlića, jao kao da sretnem brata rođenoga. Mi smo tako podizani.

Kako Vam se čini život od devedesete godine?

– Nikako. Strašno. Ovo na Dubrovnik što su pucali, strašno je! To sam neće zapisala. Ja sam bila u Dubrovnik dva puta otkad je rat bio. Došao jedan mali što je u našu zgradu živio, veli: – Teta Maro, organizujemo put u Dubrovnik. – Zapiši me, dijete. Pitam kolko košta, oću da popijem kafu i sladoled. Jer mi smo dole svaki čas bili. Eto, dođu meni đeca iz Beograda, svaki čas idemo na Stradun da popijemo kavu, to nije daleko... I mi pođemo tamo u dva-tri autobusa i ne puštiše da prođem preko granice. Sad pre četri godine, kad je počelo ovo. Ali tamo je strašno i neudobno napravljen taj prijelaz. To treba napravit, brate, finu granicu.

A drugi put, bila sam se operisala, taman sam bila izašla iz bolnice. I uopšte nisam razmišljala o tome da sam se operisala, nego mi je išla jedna moja komšinica: – Je li, teta Mare, ideš li ti? Reko: – Dobro se osjećam, ali što znam što mi sve usput može bit. I ja sam tamo čitavo vrijeme preležala i povraćala, znate li vi kako su oni bili fini i dobri u Gradsku kafanu prema meni. Oni su jadno prošli za vrijeme Tuđmana. Oni su se mene žalili. I bolje smo mi u Kotor bili snabdjeveni i više imali, nego što je imao Dubrovnik. Onaj lijepi grad, kako su ga uništili. Ono đe su mene đeca ljetovala, svud je mene autobus poveo, nema ga. Život ide dalje što se ono kaže, pa ljudi obnavljaju i grade sve. To je sve propalo i tu niđe ništa nema. Ja više nikad poći neću.

Sad je već bolje, sad već dolaze turisti. Sad kako sama živim, a pošto sam živjela u toj zajednici i s mojima i š njegovima, onda sam rekla: – Ako ikad do-

čekam da mi se đeca raziđu, biće mir i sama ću živjeti. Ja sam vazda morala da mučim i da slušam, ako hoću da je mir u kući. Sve sam svekrvu pitala, sve sam baku pitala, čitavoga života. Ja oću jednom da ja samu sebe pitam. Ja bi se ujutro digla, mene mnogo kuća ne interesuje, nisam ja neka žena da ja kroz kuću glancam i sad me muka hvata. Zato me hvata depresija, od toga što nemam što da činim. I onda bi ja izašla ujutro i šjednem tamo fino ispred, naručim kafu. Jer ja sam u duši samostalna žena, meni ne treba niko. Ja sam sve sama radila, nisam se uopšte ženirala, nego sam sve samostalno. Tako sam i đecu vaspitala. Za mene nije bilo muških i ženskih poslova, ja radim po cio dan. Ja sam znala, svaka će mi biti zahvalna za sinove, jer im sada pomažu u kući.

A kako se oni deklarišu, kao Crnogorci?

– Kao Jugosloveni. Sad sam ja Crnogorka. Ja sam dijete iz miješanoga braka. Kad je meni nestalo moje Jugoslavije, od Triglava do Đevđelije, meni ništa nije ostalo. Više ništa. I ovo, da oprostite, ovo govnanje i ovo pandaranje sad što čine. Nezavisna, neće nezavisna, neće ovo, neće ono – ali stvarno ne znam više.

Ako bude referenduma, za šta ćete se opredeliti?

– Opredijeliću se za nezavisnu Crnu Goru, da jedanput Crna Gora stane na noge. A mi čekamo, a možemo. Jedanput ovaj naš narod da počne da malo rabota. Jer Crnogorac je dosta lijen. A možemo da radimo, imamo toliko bogatstva i prirodne ljepote: Petrovac, Sveti Stefan, pa Žabljak...

A niste hteli od uštede da kupujete kuće?

– Nijesam ja imala. Ja sam dijete kojemu ništa falilo nije, a toliko padova i uspona. Đeca su za mene veliki uspjeh i sva sreća. Da sam imala ne znam kolko para nikad kuću kupila ne bi. Kolko se moja majka mučila, kolko je života dala. A sve izgorjelo! Meni je sin kupio ovaj stan, ništa mu se ja ne veselim, ko da nije moj stan. Nikad ne bi dozvolila da mi se veže jedno od đece za mjesto u kojem živi. Neka grade sami. Neka rade i neka grade.

Ali teško mi pada što mi je unuk u inostranstvo. Često sam mu pisala, a više mu ne pišem, jer mi odma asocira na moga oca, jer ga tek sad razumijem. Što je on kazao: – Nikad nisam moga bit ministar, vazda sam drugi bio. Nas je Jugoslavija primila, iskoristila naše znanje i sve i neka je, jer nam je dala život, ali nikad nisam moga bit prvi. Ja kažem unuku: – Ti si tako sposobno i fino dijete i milo mi je što si tamo i drago mi je da su svi oni drugi tamo. Ako radiš, cijeni ti se rad. Gledaj kako radi mama, kako trči, kako radi. Zašto radi, zato što uživa i zato što voli taj poso.

Žene trče, kupuju kristal ono za vrijeme socijalizma. Ja samo ono što mi je neophodno. Jer kako je sve to malo važno prema životu. Kako to u jednom trenu nestane.

I onda, kad se ovo kod nas već upurljalo, onda me je to strašno pritiskalo,

da su mi se vraćale slike, onda sam imala više vremena za razmišljanje i onda su došle te izbjeglice i to. Ali, istorija se ponavlja, ali uvjek na drugi način. Ođe je sad pljačka, ođe je korupcija. Ja ne znam, Tito je to tako lijepo bio pomirio. Vidite, mene su četnici ubili majku. Nikad ja mojoj đeci nijesam pričala da su četnici zli ljudi. Svi imaju ekstremiste, na svaku stranu, svud ima dobrih i zlih ljudi i ja sam dan danas drugarica i družim se s četničkom đecom – u ono vrijeme njihov otac je bio predsjednik opštine, da je reko neku riječ, možda bi bili moji roditelji spašeni, ne bi je možda streljali, ali mene to ništa nije smetalo, da sam ja danas š njim prijatelj.

A da li je to i kod drugih tako?

– Kad sam radila u „Jugooceanji" i bila na sastancima i radničkim savjetima i kad bi neko reko: – Pa, kako možemo da ga primimo, kad mu je otac bio četnik, ja odma njega branim. Zašto? Đeca nisu kriva za grijehe roditelja. Kad je on dobar, vrijedan, pametan, zašto da ga ne primimo? I to se tako poslije oslobođenja, na tim radnim akcijama, Tito je imao neku svoju taktiku, to bratstvo i jedinstvo, to kod nas u Belopavliće đe smo se svi poklali, praktično kod nas su najviše stradali od čitave Crne Gore. To se nekako izgladilo, to su se ljudi ženili, uzimali. Nekako se prelazilo preko toga. I sad dižu Dražu Mihajlovića i kompaniju. Mene odma uhvati zlo. Povampiriju ono, umjesto da suzbiju za ovu đecu malu. Što zna sad moj unuk? Šta sad da mu ja pričam o četnicima, da su mu četnici ubili babu? Kakve priče pričaš, bre, treba ljudi da se vole.

Da li se tamo gde ste radili osetilo u Titovo vreme da neki ljudi imaju privilegije?

– Da vam kažem, ja sam radila u tom velikom preduzeću koje je bilo jako bogato. Mi smo svi dobro živjeli, jer smo imali dobre plate. Onda sve što smo radili prekovremeno, sve nam je plaćeno. A bilo je, boga mi, ljudi ovih iz sektora koji su odili po brodovima i oni su dobijali provizije i sve se to znalo. Ali nije se niko ni bunio. Nije se tu tolika razlika osjećala.

Eno generalni direktor, on je čitav Kotor ogradio. Ti si mogo s njim da razgovaraš, da pričaš, da pođeš kod njega, na sastanke, ali da on ima nekakve beneficije, pa mi smo trebali tu kuću da mu poklonimo kolko je on učinio za Kotor.

Kolika Vam je penzija?

– Tristo maraka. Što se mene tiče, kad mi je rekla ona poštarka, ja to sve potrošim na voće i na dijetalnu hranu. Ja sam pošla osamdeset treće u penziju, vazda mi dolazila unučad, vazda nađu čokoladu, bombone. Nekad smo fino živjeli, a sada teško. A sad sa ovim eurom, još teže. Zamislite vi kad je kilo blitve pet maraka. To je dva i po eura. Ili karfiola. To je strašno, đe su porodice. Ja se ne žalim.

Da li Vi znate da je neposredno posle rata u Vojvodini bio takozvani otkup žita? Mnogi ljudi su išli u zatvor jer nisu imali da plate porez.

– Ne, nismo ništa znali. Samo znam da su iz Crne Gore pošli gore i kolonizovani, u Feketić. I mome ocu su davali isto tako imanje, nije htio da pođe. Ali dosta je njih pošlo i mojih. U Feketić i tamo gore, ne znam još imaju tamo nekakva sela đe su naselili Crnogorce. Znate što su oni činjeli? One kaljeve peći što su bile zidane sruše i ognjište naprave nasred sobe. Kolko smo mi bili primitivni! A baš mi ova prijateljica kaže: – Ja sam žnjela žito, što li je radila tamo.

A svud su Crnogorci! Dobro, oni su stvarno digli ustanak, ali ja znam u Zagreb, na rivu u Dubrovnik, u Beograd – svi su pošli u Beograd. Bili su većinom intelektualci, dobili odma položaje. U Zagrebu je gradonačelnik bio čovjek koga je moj otac poslao da se školuje. Pa ovi studenti naši: – Dao nam je dom, pa dao nam je ovo.... To su sve Crnogorci bili glavni. Koliko je pametnih ljudi bilo, koliko mi danas imamo pametnih, ali ne možemo da se složimo... Oće Tuđman da uzme Boku, doša je tu na vrata. Ma ne treba njemu Boka, ljudi, strašna propaganda. (Imitira nečiji govor izmenjenim glasom).

Ja verujem da će se razjasniti ko je kriv za Dubrovnik.

– Kriv je vojni vrh. Na Sloveniju kad su pošli Kadijević i kompanija i vojska koja se udembelila tamo i ništa nije činjela. Tamo da su dali otpor, u Sloveniji. Da su branili granice Slovenije, ne bi sad pala Jugoslavija. Nije ni Milošević sam kriv. A vidiš što učiniše od Ivana Stambolića. Da li je to moguće i da l je to istina da su oni njega zazidali u oni SIV, kao onu majku u Skadar na Bojani. A sestra mi je rekla: – Ne možeš čovjeka da poznaš, dokle ga ne vidiš u zatvoru. Zamislite, gađao je isljednik s pisaćom mašinom, to mi je rekla, jer nije htjela da prizna da je moj brat znao. I da se nije ovako pošenula, pođe glava. Pa su je onda u Požarevac mučili, a u Požarevac, za đavola, oni Dapčević, Crnogorac, a on za Informbiro, a onda Crnogorke platile. A veli: – Sve po nama! Pa onda naveče, sve jednu za drugu ovako u nekakve furgone, pa onda otvore pramac, neđe su putovale rekom, ne mož očima viđet. Na one stepenice, sve jedna drugu vuče, pa veli: – Sve jedna preko druge padamo. Kolko ljudi pretrpe, gori smo no nekakva životinja! Gurnuli ih u one podrume tamo na Goli otok. Niđe nikoga. Onda prolaziš kroz špalir, ovi što se popravljaju biju te i viču ti: – Izdajice! i mlate te i biju te. A onda nisu imali vode. Sve su izgubile menstruaciju, nisu imali vode, dolazila im je jednom u tri četri dana s brodovima, na tom otoku đe su bile ženske s jedne strane, a muškarci s druge strane. Živjeli su u onim barakama. Mlada je bila, što je imala – devetnajst godina. Tu je svašta viđela. Od bivših špijunka NKVD-a, od najviših špijunki do, do, do najboljih žena, lezbejki, svašta. I lezbejki je bilo, prvi put da je to vidjela tamo, na Golom otoku. Svašta je bilo.

Taj moj život je tako proletio, kad ja vidim moje unuče koje je najmlađe, ne mogu da shvatim... Ja nikad nisam mogla da shvatim da su moja đeca ova

moja đeca što sam ih ja rodila, nego sve shvatam da su ona đeca moja đeca. I vjerujete da mi je normalno bilo kad su se moja đeca poženili i udali, ali mi je strašno teško bilo kad su moja unučad porasla, svak ima curu đevojku, javi se. To mi je teško.

A šta Vi mislite o položaju žena u Crnoj Gori?

– Pa, da vam kažem, u ove tri generacije moje, potpuno su me ošamutili. Da su se sve žene povukle. I nema ih, nijedne žene. Dok sam ja radila, ono za vrijeme Tita, pa mi smo barem neđe, te žene su se okupljale u AFŽ, ja sam bila odbornik u opštinu, bila sam u radničke savjete, bila sam svuđe. Ne ja, nego još dosta žena sa mnom. A sad ja više ne vidim nijednu ženu. Da l su se sad te žene povukle?

A da li ste imale pravo odlučivanja?

– Pa, boga mi na sastanak partijski većina što zaključi to moramo da branimo, iako smo protiv. E, demokratski centralizam. Nisam ja mogla moju volju da ispoljim, da ne bi potegnula kakvu kritiku, ja sam dosta puta i kritikovana, kad sam nešto rekla, pa bi me poslije ljudi zvali, pa nije ti to trebalo, ovo ono.

Kako Vi vidite Tita?

– Pa, da vam kažem nešto. Ima je i on dosta svojih grešaka. Činio je i on ovo što čini Milošević. Samo što je vrijeme igralo za njega. Rusija je onda bila jaka, pa nesvrstani, onda je on Jugoslaviju plasirao, onda je rekao: – Ne! Kad je najteže bilo, imao je neku snagu da se odupre Staljinu i nekako je zbližio bio ljude, to bratstvo-jedinstvo.

Imate li neku poruku mladima?

– I sad je, evo, baš sam Ljupki rekla, bila je jedna aktivistkinja, od onijeh „Žena u crnom", majka dvoje đece i baš priča za to bijelo roblje. Kako se te žene kupe, kako idu, kako se ova mladost srušila, kako se to sve drogira, kako je to neobuzdano... kako to ljudi dolaze lako do para, preko noći. Pa to da vidite vi ljeti, eto imam ja jedan šank tu, što se tu čini noću: pjeva, jede, pije, okle te pare, oklen to, ne mogu ja to da shvatim. Ja sam ti, što mene moj sin veli, ja sam bila jako stroga majka što se toga tiče. Vjerujete li vi da je meni žao moje đece, žao mi je. Nikad ih nisam ljudski poljubila, ni zagrlila.

Danas mi je žao ove omladine jer ih je sistem ovih dvanaest godina potpuno uništio, nemaju zaposlenja, uništili su ovu generaciju. Dosta će proći vremena da sve dođe na svoje mjesto, izgubljena je vjera u sve. Nestalo je sve ljudsko, raspiruje se nacionalizam, a mi smo još u Crnoj Gori strašno primitivan i zaostao narod. Vjerujemo u mitove, a treba da se okrenemo budućnosti i civilizovanom svijetu.

Svenka Savić, januara 2002.

Milosava (1928), Tupane

Možete li mi reći nešto o Vašem detinjstvu?

– Pa rođena sam u Tupanu. Srez Nikšić. Moje detinjstvo je bilo vrlo kratko, jer došo je rat – ja sam imala svega trinejst-četrnejst godina kad se zaratilo. I onda su me četnici uapsili i predali su me Talijanima na Čevo, tu sam bila jedno osam meseci. Posle su me odneli za Bar...Cetinje.. Iz Cetinja sam bila osam meseci u zatvoru, u Bogdanov kraj, čuveni Bogdanov kraj, gde su ubijali, mučili nas sve, mi nismo imali ništa ni da se pokrijemo, ni da prostremo, ležali smo sve jedno na drugome na zemlju, jedni druge čuvali da se ne smrznemo. Više nas se posmrzavalo nego što nas je ostalo živijeh. Onda su nas pravac odatle prebacili u Bar. U Baru sam bila sve do četrdeset četvrte godine. Onda su nas oslobodili Njemci od Talijana! E, baš Njemci su nas oslobodili! Jedno vreme su nas oni držali u zatvoru, i kad su ispitali sve da nismo mi bili optuženi, oni su nas puštili. Tako da sam ja posle došla kući, ni mrtva ni živa, ni moja me rođena majka nije poznala kad me viđela. I od onog đeteta koje je otišlo u zatvor, ja sam došla kao grbava sva do zemlje savijena, ni baba ni žena, ni dijete ni ništa... na neku nakazu sam ličila, na sve sam ličila samo na sebe ne. Tako da sam posle ostala u moje selo, dok se nije oslobodilo, stalno proganjana od četnika, mučena, apšena, nije bilo dana kad je nisam morala bježat od kuće.

Školovali smo se samo pre nego što je zaratilo. Završila sam pet razreda. To mi je sve bilo što sam mogla da završim, jer je rat prekinuo moje školovanje. Došla sam iz logora kao teški bolesnik sa tuberkulozom kostiju i kičme. To nije niko znao da mi otkrije... tek pedeset šeste godine ovde u Vrbasu kad smo se uselili, pokojni doktor Tešanin je otkrio da je u pitanju tuberkuloza kostiju.

Pod kojom optužbom ste otišli u zatvor?

– Zato što je naša porodica bila partizanska. Mi smo svi bili partizani: prvi brat otišo, pa onda otišo drugi brat, pa otišlo šestero... sve bili u partizanima, onda sam ja pobjegla i mene su uapsili u partizanima na Sutjesku. Onda su me uvatili četnici Baja, Blaža, Blaža Pešikana, jest. Predali me četnicima Krsta Popovića, onda su me oni odveli i predali Talijanima na Čevo. Zbog toga sam otišla u zatvor. I danas kad neko kaže da su četnici bili borci ne mogu da prihvatim jer sam mojim rođenim očima gledala i mučenja i klanja, i nabijanja na nož puške, ja sam gledala kad su onu đecu malu nabijali, a danas kažu da su oni bili oslobodioci. Ja sam lično žrtva četnička, koja još uvijek živim, a ima malo nji

koji tako mogu da živi posvedoče, jer ja mogu i dan danas kad se sjetim da plačem šta smo mi od njih doživili. Kad su nas predali na Čelo Talijanima, vriskali smo. Sami Talijani su došli i rekli: – Mi za ovo vama nismo krivi, jer mi nismo znali ko ste vi, ni koga vi imate u partizanima, ni da li ste bili u partizanima, nego to su vas vaši izdali, pa su vas oni predali nama.

Da li se Vi nečega lepoga sećate?

– Ne, boga mi, ničega. Bili smo dosta siromašni. Moj otac je imao deset sinova i ja jedanaesta. A on sam radio. Jedino nam je bilo što smo bili zdravi. Sjećam se da nam je bilo lepo po onim šumama, slobodni, onaj vazduh nam je bio čist, pa smo mogli da idemo kudgod oćemo... Nije nam ništa smetalo, nije bilo ni blata, ni ništa. Jedino je vazduh bio lep, a u životu da ima nešto, ne! Posle se razišla braća: jedan je pogino, drugi je pogino, onda je pošlo već posle naopako sve i nije više ni bilo tako lepog života, čim je porodica počela da gine...

Od čega je Vaša familija živela?

– Imali smo malo zemlje i imali smo stoku: koze i krave. Držali smo sitne živine, od toga smo živjeli. A otac je stalno radio u nadnici. Sva su đeca sem mene išli u najam i služili kod gazdā. E, ja sam bila jedina ćerka u kući, onda braća nisu dala da idem. Ja sam bila kod kuće, oni su išli svuda: u Sloveniju, u Split, u Dubrovnik, svugde su bili, dok se nije zaratilo. Kad se zaratilo, onda se sve vratilo, i otišlo sve u partizane.

Da li se sećate nekih običaja iz detinjstva?

– Najveće slavlje su nam bili Božić i Uskrs i slava. Onda se svi skupimo, otac dođe obavezno... Bili smo radosni, pravila su se pečenja, pa se donosio badnjak, pa otac nanese puno slame dole u kuću i nama prostre, pa nam baci one sitne pare po kući, pa orase i lešnike, a mi ih onda tražimo. Za Uskrs ona jaja farbana... to nam je bila jedina radost... I kad je bila slava – Aranđelov dan u novembru mesecu, dvajest prvog. Onda dolaze gosti. Nijesu to bile kuće jedna do druge pa da ti imaš tu sad društvo neko, pa da imaš s kim i da se igraš, nego to su daleko bile kuće jedna od druge, ne moš se dozvat.

Da li ste imali neku dobru drugaricu u detinjstvu?

– Jedino kad odemo na te sastanke, na koferencije, omladina se sastajala, dok nismo otišli svi na svoju stranu. A inače ovako da smo mi imali neko društvo ko što danas ima, ne! Ja nijesam jedne drugarice nikad imala zato što nije niđe nijedna đevojka bila u blizini. A nemaš ni kad, bilo stoka da se čuva, i sitna i velika. Da ne bi pustili telad i jarad da posisaju mleko, onda jedni čuvamo one velike, drugi male i tako da nismo mi imali mnogo koristi od igranja. Jedino tako kao čobani odemo u te planine, tamo oćeramo stoku i onda čobani zajedno se družimo i to nam je bio naš provod i igra.

Sa koliko godina su se devojke udavale?

– Nisu se udavale mlade, nijedna, se nije udala ispod dvadeset pet godina. Bili su jako lepi svatovi, to se sve na konju dolazilo i konji jako okićeni peškirima i raznim cvećem... iskićeno sve, ispleteno nešto, bilo neke kite kao ruža... pa od vune, Onda dođu svatovi na konjima i isto mlada. Obuče se lepo u crnogorsku nošnju, muški svi imaju ona tamna crnogorske odela i mlada ima onu crnogorsku nošnju... lepi su bili svatovi. Onda se pucalo iz pušaka za mladom, pa mlada dolazila... pa odlazi... bilo je lepo to sve.

Da li su roditelji ugovarali brak?

– Moja majka, na primer, nije viđala mog oca, samo onda kad je došla da se venča. To je njoj stric njega našo. Ja ne pamtim u moje vrijeme da je neko otišo pa reko: – E, sad se ti moraš udati, a nisi ga viđela. Moraš ga viđeti, dođe sa ocem i sa stricem i sa svojom rodbinom, tako da oni isprose mladu i onda budu svatovi.

Je li Vam škola bila daleko od kuće?

– Jest, bogami! Znaš koliko smo putovali po dva i po sata smo išli tamo, pa dva i po sata natrag. Daleko u Velemije smo išli. Selo nam se zvalo Tupa, a opština je bila mala varoš Velemije, tu je bilo jako lepo i tu smo išli u školu. Nijesu bile škole ko danas! Bilo jako strogo! Malo nešto da si zgriješio, dobiješ batina kad dođeš kući, sve ti ruke budu od plikova od onih prutova što ti isfićka učitelj. I to moraš sam da nosiš prut, ne da ti da doneseš drugi, nego od drenovine. Ono je bilo drenovo drvo jer ono dren što raste... Kad pogrešimo onda ovako pružim ruku i dobijemo sve po rukama. Nikad se roditelji u nas nisu htjeli buniti... ništa.

Po snjegu onome velikome idemo zimi. Kad je otac bio kući, znao je da ide da nam razgazi, onako napravi prtinu da nam bude lakše. Sve se preko krša išlo, nije bio neki put pa da imaš cestu. E ko je išo dalje da se školuje, on je išo za Nikšić, išo za Dubrovnik, kao moj brat. Na primer, jedan je bio u Zagrebu, on je završio vojnu akademiju. Kad se zaratilo, taman bio završio... u Kučevu su ga četnici svega sasekli u parčiće, četnici Draže Mihajlović. Iako oni kažu da je Draža dobar, pjevaju mu čika Draža.... Ne, koga su oni uvatili nisu ga iz ruka puštali.

Ko je išao u četnike, a ko u partizane za vreme rata?

– To su isto ko, evo, danas što rade! Nije to uopšte bilo versko opredeljenje. Neki su se pridružili Njemcima, kad su došli Talijani i oni eto da im se da, da im se udobre, tamo im je bilo bolje, sigurno. Imali su šta i da jedu i da piju i svega što im je trebalo, oni su im sve dali. Na primer, naša kuća je bila jedina partizanska u tome selu. Brat imo pušku, on još živi u Beogradu, nije im hteo dat pušku i nijesu mu dali nikakvo sljedovanje. Na primer, svi su oni drugi dobili sljedovanje od Talijana: ulje, pirinač, makarone. Znam kad smo mi došli iz zatvora, već se bilo oslobodilo, svaku kuću su sve zvali makaronaši, zato što su oni primali makarone od Talijana kad je bio rat. Mi nijesmo nikad

ništa primali. Mi smo samo živeli od stoke: imali smo mljeka i od tog mljeka kajmaka i sira, mama je imala vazda toga. I onda imala neka trava što se zove žućanica, pa zove se onaj štir, pa to je brala i opere ko salatu, pa to obari i na to mete kajmak – to nam je bilo sve. Fino! Nismo imali ni hleba ni kukuruznice. Tri godine nije rađalo ko na inat! Em je rat, em je sve zlo nadošlo... jadno i žalosno nešto.

A, eto, spasili smo se, oni što su bili kući oni su se spasili mlekom i sirom i kajmakom. Nekad zakolju, imali su koze i krave, ali moro si davati onijem što su se krili u partizani. Bila je jedna mlada žena ranjena od četnika, ostala je iz Pete crnogorske brigade Save Kovačevića kad su se vratili sa Sutjeske. Ona je bila ranjena i moja je mama čuvala nju pet mjeseci u jednoj pećini, dok se nije izlječila. Sama je mama lječila sve nekim melemima i nekim čudom. Kolko su puta dolazili da nas pale i opljačkali nas... sve zbog nje. Ali mama je nikako nije htjela izdat.

Da li je bilo i drugih devojaka u partizanima?

– Dvadeset jedna nas koje smo bile u partizanima, bile smo sve zajedno. Sve smo krijući nosile one knjige, pa sve sednemo na njih kad naiđe karabinjer, il neko. Odemo na jednu livadu, sedimo i čitamo; uči nas o komunizmu, o kamenom dobu kad je to počelo... i šta ja znam.

Zašto ste došli u Vojvodinu?

– Zato što tamo nismo imali zemlje, a kuća nam je bila već srušena, nema ko da radi, nemaš od čega ni da napraviš kuću. Bilo je kamenja samo, ali trebalo je da imaš para da kupiš sve drugo što treba. Svima onima kojima su najbliži su izginuli u partizanima dali su da dođu vamo da dobiju kuću i zemlju zbog toga što su bili učesnici u borbi. Četrdeset četvrte se završio petnaestog maja rat, a mi smo ovde došli četrdeset pete godine četrnaestog septembra. Onda su otkrili meni da sam bolesna od kičme. Dobila sam ja penziju zato što sam invalid iz rata. Trebalo je da svedoči neko ko je bio u Baru kad sam ja došla u zatvor. Nije niko bio iz mog kraja, ja nikoga nisam poznavala, a znala sam za jednu drugaricu jer ona je bila sa Savom Kovačevićem. Tu me ona srela u glavnoj ulici u Vrbasu i pita: – Jesi li dobila penziju? Rekoh: – Ne ja, bogami, nema nikog da mi posvedoči. Kaže: – Imam ja. Ona je bila kad sam došla u zoru u Čevo u zatvor. Mi smo bili deset dana u školi u Čevo dok nam nisu na jednoj livadi ogradili bodljikavom žicom i tu su nas držali dok nas nisu preneli u Cetinje i opet tamo pod neki šator usred zime. Tamo sam se smrzavala i stradala mi kičma. Rekla sam Ljubu Đilasu da imam svedoka, on je bio moj advokat, i posle mesec dana sam dobila penziju. Osam godina sam je tražila, a ja sam bila u partizanima, bila u zatvoru bila svugde, oboljela sam tamo. Pendrekali me Talijani.

A još mene nisu mučili tako kako su znali druge mučiti, velike devojke, ja sam bila dijete, meni nisu ni sudili, zato me nisu oterali u Njemačku kad je ka-

pitulirala Italija. Oni su svi otišli za Njemačku, ja sam otpala jer nisam suđena, jer mi nijesu mogli suditi što sam dijete.

U zatvoru je bila jedna Kina koja nas je sve organizovala i morale smo je slušat. Kako Kina kaže to je tako moralo bit. Ni s kim nismo smeli progovorit. Preko ograde ako je nešto trebalo da pitamo stražare Talijane, onda je išla ona i neka druga stara žena, nikako mlađima nisu dali da pričaju š njima. I mi smo tamo imali svoju organizaciju, mi smo dobivali vesti, šta smo god dobivali sve su delile s nama Baranjke, one su bile pretežno iz Baranje, puno ih je bilo. I onda su one dobivale veš pa su dale nama da se presvlačimo...

Nismo smeli slagat ništa, odma te kazne. Ne da ti da govoriš dva dana! Ne smeš da govoriš, a moraš! Sve dvadeset njih služiš, pereš one porcije, sve sama radiš. Ona je sve nas organzovala, fina žena! Muža su joj streljali četnici, a ona je nekim slučajem ostala živa.

A da li je u logoru sem vas žena bilo i muškaraca?

– Znaš kolko ih je bilo – oko dve hiljade i nešto žena, bili su svi muškaraci samo s one strane žice. To je velik logor. Sad nema ništa, kažu da su sve izgrađene nove kuće. To je bilo na pristaništu, velika livada je bila, e tu su bile te barake, u tim barakama je bilo i muškijeh, dvadeset jedna baraka je bila ženska, a muških je bilo više. Samo je bio prolaz sredinom. Ceo prostor ograđen žicom. Tuda su šetali ti stražari, tako da mi nismo mogli razgovarat ni š njima, ni oni s nama. To je bilo strogo zabranjeno.

Na izlazu iz logora je bila velika bandera i tu je bila njihova zastava. Ujutro ide njihova himna: – Avanti popolo, avanti kosa, bandjera rosa, bandjera rosa... *(peva)* Svi smo pevali, ko ne stigne u momenat onda kad svira, jaooo ne da te izbatinaju po nogama i svugde s onijem pendrecima. Mi jadne kukale, ne možeš dobiti vode, samo na jednom mestu imaš vode da se umiješ. A onaj karabinjer te gleda da li si na vreme u stroju. Meni se jednom desilo da zakasnim, a on te fukne preko noga s onim i kaže: – Kapito de si? Odgovorim: – Ne razumijem te ja ništa.

Da li su oni zlostavljali žene na neki drugi način sem što su ih tukli?

– Znali su ih ošišati do glave. To im je bila najveća kazna. Odvedu ih i ošišaju ih skroz do glave. A ne znam da je iko neku silovo. Kad je god došla neka od partizanki u logor, svaka je išla na ginekološki pregled, sve se znalo! Oni su sve znali kad su jako nešto zgrešile. Jedna je bila što je pogrešila. Ona je bila trudna, pa je rodila i bacila dete u wc. Kud je ona odvedena, šta su s njom uradili ja to nikad ne znam. Preko noći je odvedena, ujutru kad smo ustali videli smo da ima krvi tamo i onda smo prijavili da je u našoj baraci krv, oni su odmah otrčali u wc-e i dete je plivalo gore po vodi i odmah su rekli da mora da prizna ona koja je da se ne bi brukali. Ima tu, kaže, mladih devojaka i starih žena, a sve do jedne će ići na ginekološki pregled, mi ćemo otkriti koja je! Nek se prijavi ona koja je. Prijavila se jedna što je bila iz Podgorice.

Kad ste došli u Vojvodinu, jeste li dobili kuću u Vrbasu?

– Kuću da, u kući ništa nije bilo, sve su to bili već pokupili. To su sve bile švapske kuće. Oni su imali svoje biroše na salašima koji su radili za njih. Kad su gazde pobjegle, onda su biroši došli i sve to odnijeli odma. Našli smo jednu staru trenerku i jedan šporet sav razdrndan, nije se moglo na njega ni ložit.

Posle smo opet dobili nešto preko Crvenog krsta, pa smo mogli nešto da se skućimo. A oni su nama rekli da ćemo sve imati, da ne moramo ništa nositi.

Svi smo radili u zemljoradničkoj zadrugi. Svi smo odma u polje radili: staro i mlado i đeca i sve je to živjelo od zemljoradničke zadruge.

Vrbas je tada bilo ružno mjesto. Bilo je blato, nije ništa bilo asfaltirano, neuređene stare kućetine. Onda se radilo i u polje i u zadrugu.

Poslje sam ja otišla u bolnicu. Tamo sam ležala dvajest šest meseci od kičme, operisana sam. U gipsu sam ležala od glave do pete… nepokretna dvadeset šest meseci punih. Posle kad sam izašla iz bolnice malo mi je bilo bolje, onda sam malo nekako proživjela neki život. Išla sam na more, morala sam radi kičme ići svake godine, šest-sedam godina zaredom. A onda sam malo živila neki život.

Kada ste se udali?

– Imala sam već dvajes četir godine. Muž je uskoro otišo za Njemačku, ja nisam ćela da idem za Njemačku, ja sam rekla: – Meni je dosta i Njemačke i Njemaca i njemačkog hleba. On je radio tamo i tamo se razbolio i poslije je došo i tu umro. Eto…

On je isto iz Crne Gore, iz Ivangrada. To nešto malo išli smo na igranke i na korzo, bilo sve normalno kao što je i sad, samo što onda nisu bile diskoteke nego se išlo u kafane. Imali su Rusini svoj dom i mi naš crnogorski, Mađari mađarski i svako je išao u svoj dom kulture i mešali se. Moglo je da ideš đe god oćeš, mislim u koji god dom oćeš, oni kod nas, mi kod njih, sve. Bilo je druženja dok me nije savladala ta kičma da sam morala da ležim tamo i onda posle toga sam se udala. Muž je došo u moju kuću. Imala sam ja moj stan tamo što sam dobila od države, pa sam ga posle otkupila. Živjeli smo sedamnajst godina, s tim što ja nisam išla u Njemačku. Dok je on bio u Njemačkoj, ja sam tu radila u zadrugu ko i ranije. Posle sam predala zahtev za penziju i dobila penziju i danas imam svoju invalidsku – invalid sam sedamdeset posto, zbog kičme.

Ostali ste mlada udovica?

– Imala sam četrdeset pet godina. Dece nismo imali. Imala sam ja već moju penziju i od toga sam živela. Mnogi ljudi misle kad si slobodan da onda moš kakogod. Osećala sam se nezaštićeno kad je on umro. Znaš, ipak sam ja bila sama. Brat ima kuću... otišo posle brat i svi su imali svoje. Ja sam ostala sama u toj kući. E, to je bilo dobro što sam imala stanare, uvek je neko od stanara bio u kući i nisam bila sama.

Sećate li se Gologa otoka?

– Ma to je bilo kad je bilo ovo zajedno Rusi i mi. A onda najedanput puče... Pjevale su se jednako pjesme i poštovali smo Tita i Staljina, sve dok jedan dan puče neki grom... Niko se nije nado... ne znaš šta bi, najedanput dođe, a ne znaš zašto. Došo je moj brat, on je bio vojno lice – bio je kapetan prve klase, pa je stigo iz Makedonije na odsustvo. Tako stajale na zidu dve slike: Titova i Staljinova i on mami kaže: – Onu sliku momentalno da skineš da bacíš. – Koju? Kaže: – Onu Staljinovu. Što? Skini je! Kaže: – Neću više da raspravljam. Stvarno skinula mama, ali je nije bacila, nego je sakrila na šifonjer. Za orman stavila i ja sutradan pitam mamu. – Đe je ona slika, đe si je bacila? – Pa bacila sam je tamo (kaže) neđe... Šta đe sam je bacila. – Pokaži mi? I onda ono mama nije mogla pokaže i on odnese u zadnje dvorište sve nogama izlomi i staklo i sliku pocepa i sve baci. I onda je ona njega pitala zbog čega je to sad. Pa kaže: – Sad je došlo ko je za Staljina to je Inforbiro, ko nije za Staljina onda može da ostane. Otići će svi u zatvor ko je za Staljina. Bogumi je bilo puno koji su bili za Staljina! A on se baš bio oženio pre godinu dana jednom ženom, a ona je imala brata od tetke koji je bio Inforbiro. I ona ga je krila i to se posle doznalo i da nije bila trudna, on bi je tada otero, nego je ostala š njim da živi. A inače, da je on za to znao, momentalno bi ga degradiralo. Nije bilo kuće đe nije bio po jedan Inforbiro – svugde. A zašto su ih progonili, šta je to, neka politika Titova bila što se nije slago sa Staljinom, pa onda je najedanput okreno protiv Rusije. Oni koji su otišli na Goli otok samo oni znaju šta su tamo proživeli – Tantalove muke. Tamo je tek bilo strašno! To je bio pravi zatvor.

Da li su postojale neke teže kazne od isključenja iz Partije?

– Nisi član Partije, ako si u radnom odnosu nekom u preduzeću nijesi više, nemaju nikakvog poverenja u tebe, nema ništa, i tako. A sad je sasvim drukčije. Ja nijesam, na primer, nikad htela da budem nikakav član Partije samo zato što je strogo po njihovom zakonu, da ne veruješ ništa samo u Partiju. Majka mi odmalena pričala o Bogu i ona se vazda molila i kazala da ima Bog i da Bog može sve i da je on svemoguć. Ja dan-danas verujem i verovaću vazda da postoji i nešto drugo.

Kako je izgledao Vaš samački život?

– Teško sam se jako snašla. Imam sad stanare u kući, pa sam nekako uz pomoć njih. A desilo se mnogo puta da sam imala stanare bolje nego da su mi bili đeca. Jedna je bila pa imala tri devojčice, da nije dobila svoj stan ne bi je nikad isterala. Djevojčice sam strašno volila, zato što nisam imala sestru... Ali imala sam svoj dinar, nisam ni od kog zavisila, kad mi je šta trebalo kupila sam. Snalazila sam se u životu! Imala sam socijalno osiguranje, zato što sam bila od tuberkuloze bolesna, za te lekove se nikad nije plaćalo.

Da li bi Vam danas život bio lakši da ste imali dece?

– Nisam ćela da rodim, jer je on bio ljubomoran. Kad je god došo kući, večito je bilo svađe, voleo je da pije više nego išta! Rešila sam da nemam š njim đece. Mislila sam imaću đecu pa će biti ista ko i on. Bila sam i mlada, šta će mi dijete da se mučim š njim kad mi on neće pomoć ništa. Još bi samo sebi navalila veći teret na glavu. Moj život u braku nije bio lak. Nikom ne bih poželela taki brak. Razdvojeni – on tamo, ja amo. Imam muža – nemam muža. A ako si išta učinila, igde krenula i igdi ikoga videla, onda ljubomora... Ja sam jako osetljiva na takve stvari. Ja kad nešto nisam uradila, onda nije to istina i kvit! A kad jesam, ja ću ti odma kazati jesam. I šta mi možeš? Ako možeš, ubi me!

Bolje biti sam pa miran, nego zajedno pa nemiran. To nije stvarno nikakav život kad ti neko zagorčava život.

Zato ste pristali da se razvedete?

– Dobijem ja poziv za razvod da idem u Novi Sad. Neću da idem, baš me briga, neka me zatvore. Kad drugi put dođe da idem kod advokata u kancelariju, odem ja u kancelariju sa još jednom mojom prijateljicom, kad on kaže: – Ne mogu ja zastupati i tebe i njega u sudu, morate jedno biti prisutno. Neću da idem u Novi Sad, ne znam đe je to. Pristanem da idem kolima, odem i razvedemo se i nije prošlo pola godina on pao u krevet – bolestan od tuberkuloze pluća, a nije mi teo kazati. I jedna baba rekla: – Ja ću te dodvoriti, al da se venčamo – za penziju! Viš kako je bila lukava, a da je on to reko meni da je bolestan, ja bi danas imala najmanje hiljadu maraka. I eto ti: ja se razvedem, baba dobije penziju i ode kod ćeke u Podgoricu – boli je briga.

Da li sada imate društvo?

– Imam drugaricu Borišku. Dugo se već družimo. Brat joj došo iz Kanade, hoće da proda njenu kuću i ono što ima, a nju će da smesti u dom. Ja sam poluđela. Jer mi smo bile veliki prijatelji. Eto viš, ništa mi nije, Mađarica je, Imala sam drugarica i Srpkinja i Rusinke. Imam jednu Rusinku, udala se i otišla za Split i nikad više je nisam viđela. Ona mi je kupila jednu malu vevericu i dan danas je imam, a to je bilo šezdeset treće godine. Čuvam je samo zato što je to od nje. Imala sam ja i muškaraca koji su bili drugovi moji, ja sam se više družila s muškima nego sa ženskijem.

Niste razmišljali da se ponovo udate?

– Nisam htela, kad nije jedan uspeo, neće više nijedan. Mogla sam bogami i ovde kako sam došla dvajest puta. Ja sam teški srčani bolesnik, imam anginu pektoris, pa kičma operisana, pa sto čuda. Kad hoću idem u dom penzionera i tamo se družim. Naučila sam da budem sama i ne idem nigde.

Kako vam je bilo za vreme NATO bombardovanja?

– Strašno, ja ti kažem ovo je meni sad bilo isto, čini mi se. Jer sam ono preživila, sad sam se toliko bila uplašila da će doć iznenada pa će poubijat ovu

omladinu. Mojoj mami su za jedan dan tri brata zaklali i onda na gomilama je bilo klato. Četnici kad dođu, oni su sve živo poklali. Danas to mladi ne znaju. Rekla sam napisaću im pismo: ako ste vi mladi pa ne pamtite, ali ja sam lično žrtva četnička, to meni ne može niko usijati u glavi ono što sam ja mojim očima gledala: ženi ovde proseku i izvuku joj jezik i odsjeku joj obe dojke, a malo dijete od dva tri mjeseca joj nabiju na nož i ostave tamo. Zamisli i živa je, živa ako sise otkinute, jezik visi ispod grla, eto to je strahota... Pa otkinu nos, pa otkinu uvo, pa otkinu ti jezik, pa to je strahota bila! Take su bili doveli u logor kad smo bili u logoru. Sve unakazili, pa ih onda još poslali u logor. Šta će onaki u logoru koji nemaju ni jezika, nemaju ni ništa...

Daleko bilo za boga miloga! Kažem, ovo mi je bilo sad strašno. Ova omladina je naučila lepo da živi u miru, pa i u bogatstvu. Nije to bilo siromaštva kao što je onda bilo, i oni se sad neće znat snać, to će sve izginut... Zato sam se bojala.

Da li imate neku neostvarenu želju?

– Pa ima puno! Žao mi je što škole nisam završila. Jako sam volela da idem u školu. Ja da sam imala mogućnosti, ko što nismo, ne bi ja ostala na toliko škole, ne boj se, izučila bi ja. I kad smo bili u logoru ja sam čučnula kod Kine i slušala šta čita. Ovde kad smo došli bilo je samo neki kursevi, jedan kurs u šest meseci, kao kurs hitne pomoći, eto to sam završila, to nije ništa.

Znaš šta mi je najžalije, što nisam imala mogućnost dok sam još mogla da negde odem, u neku stranu državu, da vidim malo sveta. Želela sam da odem u Rusiju. Zato što smo mi, kao ovi jadnici u zatvoru, nije bilo dana da nije neko reko da su nam jedino Rusi prijatelji. Jedanput nijesu nam dali da izlazimo četiri dana iz barake, a bili su oni prozori mali, malo veći od slike. I tu su bile one rešetke. Onda mi kroz one rešetke vidimo: idu kola otuda, ispod druma je velika cesta, i sve oni kamioni vojni. I, jao reko: – Dolaze!

Zdravka Jelačić, 9. januara 2002.

Novka (1928), Bodožišta (Gacko)

Kako je proticalo Vaše detinjstvo?

– Ja sam rođena 1928. u Hercegovini, Bodožišta selo, Gacko. Kad sam imala šest meseci, moji roditelji su odselili za Slavoniju, u Podravinu, kod Virovitice i tamo smo živjeli. Imala sam starije sestre, ja sam najmlađa, deveto dete po redu. Išla sam u školu četiri razreda. Kad se zaratilo četrdeset prve, ostala sam sama sa ocem i materom, jer su mi bili stari roditelji. Ja sam bila mlada, braću sam imala, oni su bili mali, al morala sam da se žrtvujem, da se borim, da radim i da brinem o roditeljima. Sad sam ostala jedina.

Za vreme rata smo bili pet godina u Srbiji, mučili smo se, radili, živeli kako smo mogli. Napustili smo Viroviticu, isterale nas ustaše četrdeset prve, ali smo se vratili četrdeset pete. Nemci su došli preko Slavonije prema Srbiji. Mi smo bili u Loznici, Begovoj Lešnici, bili smo kod Požarevca. Borili smo se, radili i živili od nadnice. Sestre su bile već udate, imale svaka svoju porodicu. Poslednja sestra mi se udala uoči rata. Ja sam ostala sama sa roditeljima: otac bio star, majka bila stara, ja nejaka... sama sam se borila...

Četrdeset pete smo se vratili u Slavoniju, u Novu Gradinu, kod Virovitice. Ja sam bila komšika Boška Buhe i njegova prija! Tamo smo živeli godinu dana. Pošto je otac bio star, ode kod zeta u Bačku. Neko vreme je bio tamo, vratio se u Slavoniju i tamo je umro. Ja već sedamnajst-osamnajst godina – devojka. Udala se... Dođem kod sestre i nađem tog mog muža, nit ga vidila nit ga čula, prvi pogled, što kažu, i ja se udam za njega. Moji me dali, imala sam dečka, nisu hteli, moraš slušati oca, majku, ne smeš da kažeš nekome da nećeš. Živila sam osamnajst godina u braku, posle sam se rastala. Rodila sam u tom braku jedno muško dete. Kad sam se udala, muža sam posle godinu dana ispratila u armiju. Posle dvadeset pet meseci je došo. Jedno dete sam imala u braku i odgajila, sad imam dva unuka i troje prounučadi. Živim sama.

Kako Vam je bilo u tom braku?

– Pa, eto, razveli smo se šezdeset šeste. Odjednom je izbila ljubomora, onda je on uzeo drugu, oženio se i živio je do smrti s njome. Ja se nisam udavala, ostala sam sama. Brinem se sama o sebi, sina imam, ali sin nije imao mogućnosti da mi pomogne, nema ni za sebe. I tako se borim, snalazim se. Penziju imam vrlo malu, jedna polovina dvesta dinara, od tog živim. Ništa drugo nemam. U kući imam jednu sobu, nemam vode, ni WC, ni šupu, imam samo jednu sobu i tu sve obavljam.

Malo ste išli u školu.

– Tri razreda sam završila i tad se zaratilo, nisam više išla. Otišli smo kao izbeglice i kad se to završilo, udala sam se u devetnajstoj godini života, u Surčin. Našla sam muža i svekrvu i tako smo živili niz godina. Rastali se, sin je bio sa mnom dok se nije oženio. Kad se oženio, otišao je na stan, ja sam ostala sama u stanu. Braću sam imala, pomrla su, roditelji su mi pomrli... Eto, prošle godine mi je poslednja sestra umrla, sad od roda imam samo moju decu. Nek su živi i zdravi. Niti imam njive, niti bašte – nemam ništa, samo imam ulicu. Imam komšiluk, sa komšilukom lepo živim, sa svakim lepo, nisam ni sa kim u zavađi.

Kako je Vaša mama izlazila na kraj sa vas devetoro?

– Rodila je četvero, pa je posle rodila tri sina, pa ćerku, pa su pomrle tri ćerke i sin. Onda su otišli iz Hercegovine u Slavoniju sa nas petero dece. Kad je majka mene rodila, sledeće godine je udala stariju ćerku. Sestre su se poudavale... Imali smo zemlju, kuću, nije bilo ni firme ni preduzeća, tako smo se borili od imanja, od toga smo živeli. Majka nas je podigla i poudavala. I mene najmlađu je udala. A kad me rodila, svi su grdili što me rodila. Ona kaže: – Trebaće mi pod starost! Pošto su joj pomrla ona deca. E, a baš kad sam joj bila najpotrebnija, onda sam se udala. Posle toga je živila deset godina kod sestre. Umrla je u osamdeset drugoj godini, a otac u sedamdeset trećoj, jedna sestra mi je umrla u šezdeset drugoj, jedna je umrla u osamdeset trećoj, a ova letos što mi je umrla bila je u osamdeset petoj godini. A ja sad imam sedamdeset dve, možda dâ bog da i ja ubrzo umrem. (Smeje se).

Vidim da ste vedri i veseli i puni duha.

– To me jedino spasava. Kad bi ovako ćutala kao na groblju, kako sam puna svega i teškoće, ali se ne dam ni kad mi je teško. Kako živiš – dobro, jesi gladna – nisam, jesi bosa – nisam. Kad me neko pita, ja sve imam. Tako je najbolje, to me je jedna žena naučila, od nje sam čula, to je bila starija žena kojoj je sin poginuo: nema spasa, samo pričanje. I ja tako. Kad je najteže i najgore, odem negde i ispričam se, pa kad dođem bolje mi je. Jerbo nije lako živeti trideset pet godina sam, dan i noć. Nisam dobrog zdravlja, srčani sam bolesnik i vodu imam, voda samo što me ne uguši, žuč puna kamena. Puna sam reume, puna sam svega, samo mi je jezik zdrav i on me ne izdaje. Idem kod lekara redovno, lekove trošim redovno, jerbo ne možem bez lekova. Kardiolog mi je rekao: – Novka, nemoj da ručaš, lek moraš da kupiš i da piješ, pošto je oskudacija za lekove. Kako ću gladna? I ja se toga držim. Lekove uzimam, što mogu da dobijem na recept, ako mi je hitno ja kupim, pa se provodim kako mogu. Najveće su mi zadovoljstvo moji unuci: kad dođu, pa kad me vide, viču: – Prababa! Puno mi je srce, puna mi je duša. Videli ste, ja sam danas išla za sledovanje za ručak. Sin me moli: – Mama, nemoj ići! – Sine, ja moram. Vidim da idu po ru-

čak i malo bolji nego ja. Vidim da on ne može da mi daje i da me izdržava. On maćehu izdržava i živi kod nje. To je druga žena moga muža, ona je nasledila i kuću i sve ovo u čemu sada stanujem.

Nakon razvoda niste dobili nikakvu imovinu?

– Ništa! To je kuća švapska, kad smo doselili ovde živili smo u njoj zajedno. Nakon razvoda sam dobila jednu sobu četri sa četri, ni vodu, ni šupu, ni WC – ništa. Ja sa ulice ulazim direktno u sobu. Ja sam došla posle kolonizacije, ali kuću nismo dobili ni ja ni moj sin kad mu je otac umro pre tri godine. Ni moj sin nema ništa od očinstva. Sve je ostavio pastorku svoje sestre. A sina je ostavio na ulici.

Ja niti ulazim u avliju niti na kapiju, ja samo sa ulice, kuća je ista, a on ima dvorište, on ima sve. Sud me uselio, nužni smeštaj, doživotno. To je kuća koju je on dobio kao kolonista. Brat mu je ubijen na Kosovu, na njivi, ubili ga Šiptari. Mnogi su dobili tu kolonizaciju, i tako i on dobio, a nismo nasledili ni ja ni moj sin. Pravo su imali samo njegova majka i on, nije imala ni sestra zato što se udala pre kolonizacije. To je ta kuća koju je on ostavio pastorku svoje sestre. I sad teraju sud, teraju spor, svašta, pa sa tim pastorkom, maćija i moj sin. Sad je maćija dovela mog sina sebi da je čuva i da je hrani i izdržava, a ne može ništa da mu ostavi ni da mu da. Moj sin je došao pre dva meseca kod nje i svi se bore protiv pastorka njegove sestre: maćeha, moj sin, a ja sa tim nemam ništa. Nit me ko šta pita, nit mi ko šta traži! Rekla sam da mi daju samo vodu u sobu da uvedem, ne da njegova maćija. Rekla je mome sinu da uopšte na kapiju ne uđem. Moj sin dođe kod mene, ali ja kod njega ne smem da uđem, ni da ga pozovem ni da ga vidim.

Zašto je on na sve to pristao?

– Zbog kuće. Da bi nešto dobio! Njemu je žao, kaže ne bi ja ništa tražio, al sutra njegova deca da kažu di ti je očevina, on ima dva sina i dva unuka. To je dobra kuća. Lepa, velika kuća.

Kakav je interes maćehe da se bori zajedno sa Vašim sinom za kuću?

– On nju čuva, jerbo ovi bi nju ubili. Ona je bila malo sa njima, oni su je hteli ubiti, taj pastorak. Nisu joj davali slobodu, zaključavali je, otimali, i ona je sad mog sina uzela da je čuva. Ne sme sama da spava, boji se da ne bi došli noću da je ubiju. Ona se čudi kako ja sama noću spavam. Koliko puta ja i ne zaključam, bacim vodu i ostane tako otključano. Nemam para, neko će doći da me ubije – za čega će me ubiti? On je prihvatio i da je hrani i da brine o njoj, da nasledi. Ona svoju penziju čuva. Šta rade u to se ne mešam niti me interesuje. Moj sin ima stan u Bečmenu, trideset sedam kvadrati, to sam mu ja kupila. Ja sam bila švercerka, išla sam u Trst, išla sam u Čehoslovačku, u Mađarsku, u Rumuniju, u Tursku... Jednom odem u Tursku, pa me zaveje sneg, pa budem

tri-četiri dana, pa se jedva vratim. Tu sam imala komšije koje sam služila, ceo dan radim, pa kad odem da trgujem ja opet ranim svinje. Imala sam snagu, to malo stana da ostavim mom sinu, da ima nešto.

Ispratila sam muža u armiju, ispratila sam sina u armiju i ispratila sam unuka u armiju. E sad, ovog drugog unuka da li ću – volila bih da ga ne ispratim, da umrem, dosta mi života. Ja kažem samo da umrem, a oni kažu treba i ove unučiće sad malo podizati. Borila sam se za život, a borim se i danas. Sve za moju decu.

Niste razmišljali da se ponovo udate?

– Imala sam lepih, dobrih prilika da se udam, bolje nego prvi put, ali nisam htela mog jedinog sina da ostavim ili da ga vodim da ga neko maltretira. Ovako, on dođe kod mene, ima ključ, otvori, ako nešto treba da uzme – uzme, kao u svoju kuću kod svoje majke. Ja ne mogu kod njega. A opet je meni dobro. Samo nek je živ i zdrav. Puno mi je srce kad me zove. Ja sam rekla dok je moj muž bio živ: – On ima kapital, a ja imam još veći kapital – imam moju decu. I njegova su, al kad nije prizna ni sina ni unuka! Jedan mi je pekar, drugi mi je kasapin, rade lepo, lepo zarađuju, lepa deca, dobra deca, ne zato što su moja. Moj sin nikakvi problema nema, i sin mi je završio lep zanat – metalostrugar. Majka je štrikala i htela da mu da za put u IMT da ide da radi.

Kako nije priznao decu?

– Kad je mene isterao, sin nije hteo da ostane sa njim, od mene nije hteo da se odvoji. Otac je bio ljut i kaže: – E, kad nećeš, onda maćija dolazi. On je hteo da ostavi kuću tom starijem unuku, maćija nije dala, viče: – Ciganu ostavi kuću, samo njima ne! Kad je devedeset treće prepiso imovinu, a sad se ta ista maćeha bori sa mojim sinom da rasturi darovni ugovor. A moj sin gleda da joj ugodi, ona nikad decu nije imala! Ja kažem: – Sine, nemoj grešiti svoju dušu, ti imaš svoju zlatnu decu, ne greši, ako nešto treba da daš, bolje da daš njoj nego meni. Ja imam svoju decu i sita sam svega, fala bogu. Kad je otac njegov hteo da umre, javi telegramom da hitno dođe. Sin je pekar, pravi burek, ne može. Bio je s njime petnajst minuta, vidio ga... Nemoj da grešiš dušu. E, kad je moj sin dobio sina, rekao je svojoj babi: – Ima da bude Živko, da ostane naslednik Živko u toj kući. I on je bio strašan delija i krupniji i bolji od mog muža. On kaže da je krio u bure neki dinar da mu da, išao je tri godine u školu u IMT, pa je posle završio za šofera. Ja sam se to sve borila, ja sam takvu svadbu napravila, takav ispraćaj napravila, kao da sam imala muža. Bila sam žrtva. On je služio u Baru, ja sam išla kod njega, pakete mu slala. Kad kaže: mama, nemam para – ja ima da stvorim. Posle mi je unuk služio u Nišu: baba, nemam para – ja izeklam jedno milje i prodam i njemu pošaljem pare. – Dobro, baba, kad ja drugi put dođem ti ćeš i drugo izeklati, prodati i biće. Tako sam živila i tako živim danas, fala bogu, i samo kažem neka su mi deca živa i zdrava, ja ako ću sutra da umrem.

Neka umrem, ali neka žive moja deca. Najveća sreća, najviše bogatstvo su moja deca. Sutra im je rođendan, dvojici blizancima. Fala bogu, prave krštenje i prave rođendane i sad treba da idem kod Maje (*na radio*) da naručim jednu pesmu da im čestita prambaba krštenje i lepi rođendan. A ja ne mogu ići zato što sam u crnini, nisam rada ići na veselje. Sestra mi je umrla prošle godine, sad će u aprilu biti godina. On kaže: baba, skini, za dva meseca da skinem, nek ste vi živi i zdravi, ja ću moje izdržati do kraja, a moju decu vidim kad god ja oću. Mogu se krstiti, pa će mi se krstiti i unuka, njima majka nije krštena. Fino, boga mi! Ja sam krstila decu, tako i unuke.

Idete u crkvu?

– U crkvu baš toliko ne idem, kad mogu ja odem: palim sveće, na groblju isto, kome god mogu odem na sahranu, a da kažem ono što neko ide večito u crkvu... Kad mogu ja idem, praznik svaki, to mnogo vodim računa, na praznik neću da radim, ne moram – praznik je. Slavu obavljam, Uskrs, Božić – sve to po redu onako kao kad sam živila kod majke, pa kod muža. Sad i sama sve te praznike ja obavim. Za Božić sve spremim, umesim, kao i onaj koji ima veliku familiju. Dođu mi deca.

Da li ste putovali negde?

– Provela sam se, po banjama sam išla. Imala sam tri sestre, na ispraćaje sam išla, na veridbe, na svadbe, ko je vrisko, ko je skako – to je samo Novka. Što sam pevala i igrala, prošle godine smo išli na izlet, penzioneri, kad god sam imala paru ja sam otišla sa penzionerima. Imala sam torbicu pored sebe, pošto nemam da platim ručak, ali sam išla. Kad je zasviralo, ja sam zaigrala – otpašće srce, samo nek otpadne. Vesele sam prirode, vesele sam duše. Prošla sam, deco moja, i ništa sad ne žalim. A moj muž i ta njegova nit su znali šta je svadba, ni šta je slava, ni šta je ispraćaj – nikad iz kuće. Šta je stvorio, ostavio: sad se svađaju, sad se tuže, sude i eto ti. Zadovoljna sam zbog dece, a inače ja nemam svoju baštu, ja nemam svoju njivu. Ako imam danas pare, ja odem i kupim u radnji luk, krompir, pasulj; ako nemam, ćutim. Ja nemam da uberem, ono što imam ja skuvam, to pojedem i dobro mi je. Deca kad dođu – dođu, kad ja odem kod dece, izgrdim ih ako sam besna i opet lepo.

Šta biste poručili svojim unukama i praunukama?

– Samo da im bog da zdravlja. Nek su zdravo i veselo, onaj poso koji imaju neka rade. Moj unuk je pekar, pravi burek, zadovoljan je, radi i rani troje dece i ženu. I neka radi, e, fala bogu, ima za koga. I ja sam radila, nisam imala neg jednog sina, nit sam više rodila nit sam više ostajala. Tog sam jednog imala, ali sam radila kao da sam imala deset. Kada ćemo da idemo na njivu, kaže muž: deset radnika. Ja kažem: devet, umesto jednog radnika nek ostane para u kući, bolje kupiti nešto detetu. Borila sam se za kuću, i danas se borim za kuću. Vo-

lim u kući da imam i da legnem i da sednem, kao domaćica da ne idem u selo da nešto tražim ako mi treba šerpa ili lonac. Borim se za to, a borim se i da se bučem. Al nikad nisam bila neki kicoš da se kad negde treba ići obučem... Ja sam u trideset sedmoj ostala raspuštenica, čim se obučeš lepo – gotovo je, ode. Ode u život, a to me uopšte nije interesovalo, ni tuđi ljudi, ni tuđi brakovi, ni tuđe ništa. Uvek sam bila samo za svoju kuću i za svoju decu, nisam htela da obrukam ni sina ni druge.

Ljiljana Vuletić, 1998.

Danica (1929), Pernoj

Recite mi nešto o svom detinjstvu.

– Rodila sam se u drugom mjesecu, dvadeset osmog, dvadeset devete godine, u selu Pernoj. Majka mi se zvala Milka, a otac Nikola. Imala sam jednog brata i dve sestre. Živili smo dobro dok se nije zaratilo. Onda nam nije bilo dobro. Brat mi je bio u vojsci u Crnoj Gori, onda su ga tamo zarobili i odagnali u Njemačku. A otac mi je bio u Kanadi. O njemu nismo ništa znali. On je otišao prvo u Kanadu. Majka je ostala trudna sa mnom kad je otišao prvi put da zarađuje. A kad je došao prvi put kući, išla sam u prvi ili drugi razred osnovne. Znam dobro: mi djeca letili, on došao u Topusko, preda nj išla kola. Kola idu, a mi mimo kola letimo. A ja došla, on pita između djece koja je njegova, ona koja se nije bila rodila kad je on otišao. A ja: – Rekli su da sam ja! I bacili su me njemu u krilo.

Glavni teret podizanja porodice snosila je mati. I u prvom ratu kad se zaratilo, mi smo bježali po šumama, i bježala mi je sna, imala je malo dijete i mati moja i sestra jedna, a jedna mi je bila udana, sve smo bježale i to dijete nosile sa snahom, pelene, hranu. Onda je došla jedna velika ofanziva, to je bilo na Svetog Jovu. Uveče smo krenuli, za dva mjeseca smo došli kući. Prešla sam svu Bosnu, iz Bosne smo otišli u Liku, kao dijete u jedanajstoj godini sa majkom. A sestra i sna mi se odvojile, otišle su kod njezinih roditelja, bolje je što su se odvojile. To je selo bilo zaštićeno od ustaša. Sa ustašama su surađivali. Od ustaša smo pobjegli, pa smo se rastale: ja i mati odemo same i brat od strica, odvojio se od roditelja, i sa onim gomilama tako smo išli.

Da li ste išli u školu?

– Prije rata sam išla u školu dvije godine, i onda mi više nisu dali ići. Mati je rekla da trebam blago* čuvati, da ja neću biti profesorica. Tako je bilo prvo na selu. Jednu sestru sam imala, dobro je učila i ona je išla u školu i završila što joj je pripadalo, a ja sam čuvala blago: krave, izgonila u pašu, svinje, guske. Onda se zaratilo, izgubilo se svega toga, i bilo je sve manje i manje blaga i svega. Onda smo mi pošli za Bosnu i tu sam stala. Zavladao je tifus. Bile smo jako bolesne kad smo došle kući. Nađem sestru, nađem snau, nađem tu curicu njezinu, nađem đeda i svu obitelj, stričeviće. Onda smo se borili i radili i opet se bježalo: kad zapuca utečemo, kad prestane pucati, mi se vratimo.

* Blago = ovde: stoka.

Niste imali vremena da uživate u mladosti?

– Posle, kad se to malo smirilo, onda su cure i dečki išli na sastanke, bilo je igranki, omladina išla na igranke i sastanke i tako smo živili.

Kako ste se udali?

– Moja sestra i ja smo poslije rata kosile i vozile, jer nismo imale muško u kući, sadjevale, borile smo se, i za godinu dana, kad se rat smirio, mi smo se udale. Dečaka smo imale dosta obadvije. Udale smo se obadvije iste godine. Osnovale svoju familiju, našle smo dobre ljude, našle smo bogate kuće, tako smo se priključile ljudima, kući i familiji i poštivale smo porodicu i svega smo imale. Kad se rat smirio, brat mi je došao iz Njemačke, a otac se javio iz Kanade. Onda nam je bilo lijepo: otac nam je puno slao u kuću, meni sestri i rodbini. Kad se brat vratio, uzeo je svoj posao kao muški – bilo nam je lakše.

Kako ste živeli sa mužem u braku?

– Ja sam sa svojim mužem živila jako lijepo, rodila sam dvoje muške djece s njime. Jednog sam rodila u porodilištu u Glini, a drugog sam rodila kod kuće, pa sam morala ići poslije u porodilište.

I sa roditeljima njegovim sam se slagala. Sa njegovom familijom sam živjela 22 godine. Onda smo se odvojili i živjela sam sa mojom djecom i s njime. Živjeli smo u nekoj vrsti zadruge. Puno je posla bilo. Bili smo bogati, a ko će sve obdržati ono što ga pripada mladost, i, bogami, bilo puno posla, jer nas je bilo puno u kući: đed, pa baba, svekrva, djever, zaova, ja i muž i dvoje djece. To je sve išlo preko mene u kući: počistiti, rediti, prati veš, peglati, krave pojiti, svinje raniti, kopati poljoprivredu, sve sam ja to radila. Bila sam zdrava i jaka, tako da sam sve mogla da radim. Sad kad se setim, pitam se odakle sam ja mogla toliko raditi.

Kad smo se odvojili, onda su mi se sinovi poženili. Imala sam troje unučadi. To sam dočekivala i opremala sve uz veliku volju i odranjivala sam unučad i baštu sam radila. U Topusko sam išla čistiti mjesni ured četiri sata, i u selo sam išla šest kilometara na poljoprivredu.

Djecu njihovu sam dizala i njih dočekivala i opremala. Svega sam imala sa mojom djecom i mojim mužem. Iskupimo se preko subote i nedjelje i sve poradimo i kod kuće u polju i svi smo bili u plaći. Svega smo imali.

Da li ste bili zaposleni?

– Radila sam u uredu jedno četiri-pet godina. Nisam ja to išla da ja imam penziju, nego mi je bilo blizu, uz kuću, a oni nisu imali ko će da im čisti. Ja lijepo odem, počistim u ta četir sata i operem prozore kad treba i sve spremim. Jednom njih dvije na poslu, ja sam njima rekla: – Ja bih čistila, al s mužem da se dogovorim. Ako mi muž nema volje da ja idem raditi, ja neću ići. Al rešila sam. I on je došao kući, on je rekao: – Otkud ti moreš toliko da radiš, baštu, djecu, svinje kod kuće, u polje ići? Ja kažem: – Ja morem, to meni nije daleko. I tako

sam to uzela i radila, jedno četiri-pet godina. Za to nisam dobila penziju, dobila sam radi muža penziju.

Da li je Vaš muž bio zaposlen?

– Muž mi je radio u poljoprivredi u Karlovcu. I došao kući, u saobraćaju je bio udaren, opremljen za Zagreb i za petnaest dana umro: šesnajstog u šestom mjesecu stradao, prvoga umro. Tako da sam ostala sama sa djecom. Ona su već bila velika i imala svoju djecu, ali ipak bila sam ono u kući. Oni su živili u Zagrebu, svako na svom poslu: stariji je bio šef voznog parka u Zagrebu, a mlađi je radio u banci. Uvijek su dolazili kući i meni pomagali. Živila sam ljepo, smireno, staloženo, bila sam zadovoljna. Sve smo radili i svega smo imali, samo što muža nisam vidjela pred sobom.

Mlađi sin mi je sad umro. Takvih roditelja niko nije imao i kako su imali fin brak on i žena mu. To je sto puta spomenuo.

Često spominjete rat, mislite na rat.

– Mislim na rat i spominjem ga zato što se bojim. Bojim se otiće mi djeca, imam dva unuka punoljetna. Od starijeg sina unuk mi je bio u ratu, prešao svu Dalmaciju, po rovovima bio, dugo nismo za njega znali kad je to buknulo. Ja sam se bojala da su ga uhvatili živa, ili ranili, neke su klali... Pomisao da je ubijen, to je patnja. Godinu dana nismo znali da je bio na Kosovu, a onda se vratio i sad se nalazi u selu Ratkovo, kod Novog Sada. I sad mi se oženio, ima curicu od mjesec i po dana. Išli smo k njima na babine, prekoviše sam zadovoljna samo kad mi je živ došao. Pa, veliš, bojiš se rata, kako se neću bojati, ja se ne bojim za sebe, nego za njih. Jer ga je već preko glave.

Da li ste očekivali da će rata biti?

– Kad je kanio početi ovaj sad rat, sve se žugorilo, te se Hrvati sastaju na gomile, troje-četvero... Srbi prolaze mimo njih, Srbi se nisu toliko okupljali, jer mi smo znali iz prvog rata, kad smo morali bježati po šumama, a oni su nas vatali i ubijali i klali. Zato smo se bojali. I oni su mislili da će to uspjeti, uspjeli su oni.. da smo se borili mi i oni – Srbi i Hrvati – oni ništa ne bi uspjeli, ali kad je sila navalila, diži sidro i put kud koji.

A kako je počelo?

– Jednog dana dođe oko jedanajst sati hrvatska vojska iz Karlovca u Topusko. Šta ćemo mi, sad smo se uznemirili. Tu je bila moja sinovka, ona je Hrvatica za mojim sinovcem, majka nedaleko od nje bila, tu je bilo dvoje djece od njenog brata. Veli: -Višnja, evo neki su vragovi došli... vojska nekakva, pokupi tu djecu od brata i pali kola, a ti, Višnja, bježi kud znaš. Jer zna da će ona bježati sa nama Srbima. Šta ćemo mi, tu smo prenoćili.

Onda je moj sin radio u Zagrebu, došao kad se to zakuvalo, pošao kući u Topusko, ali nije došao ovim putem – okolo da im ne dođe u ruke. A taj mi je

unučić bio malen, pa bio sa mnom u Topuskom. Ja mu kažem: – O, Nina, što te nema, sunce je snizilo na počinak, jelo spremila, kolače ispekla, i čekam vas, kako si tako kasno došao? Veli: – Mati, dobro da je i sad! Đe je Lepa? Đe su mala? – Eno ih u selu! On nije ni išao u Topusko, otišao okolo pa u selo došao u vikendu. Veli: – Ja sam došao po maloga, sjedaj u kola i izlazi nećeš moći izići, ubiće te. A on je došao... kako je išao iz našega sela u njihovo ulazio, to nije daleko jedno od drugog, siđeš niza stranu i uza stranu i tu su oni. I tu su ih dočekali – hrvatska vojska. Iza rovova, živica, puškom: – Stoj! I on je stao. Kad su vidjeli zagrebačku registraciju, prišli mu i pitaju ga oklen ide, on je rekao da ide iz Zagreba, da mu je majka u Topuskom i da je išao po dijete da ga vozi na kontrolu, a nije to bila kontrola, nego da bi se lakše otišlo. Tu su mu premetnuli sva kola. Tu je pričao stariji poznanik sa njim, bio je u miliciji u Rijeci, i došao je na položaj ovdje za veće pare. I našao je pive u kolima moga sina, pita ga: -Nikola, je l slobodno uzeti? On je rekao: – Uzmite koliko god hoćete! Pitao ga je samo da li će se on moći vratiti sa djetetom nazad za Zagreb. On mu je rekao: Što se vraćaš, jer može stignuti naređenje da niko nikuda ne sme izlaziti. I on je došao i meni rekao: – Mati, sjedaj u kola i daj mi dijete, više se neće moći u Toplice! A ja sam njemu odgovorila: – Kako bih ja ostavila kuću i svinje i sve ono?! Vidim ima još našeg naroda, ali i dosta ga ide. Ja sam ostala. Ja sam sutradan starijem sinu rekla, dok vojska nije došla, pa da on uzme svoju robu i da ide u svoje selo poprijeko, a u vikendu da ne dolazi. I on je to napravio. Onda kad mi je taj sin odvo maloga, a ovaj stariji kaže: – Kako to, ja smo i ti izišli i djeca, a gdje nam je mati. Ja idem po mater. Onda je on išao, nekako ovom starijem žao da on ide po mene sam: – Miloše stani, idem i ja s tobom! Išli su niza selo, dođu do naše vojske, ovi kažu: – Đe idete, pa će vas uvatiti i pobiti! Mlađi kaže, što se bojao, ja ne merem ići, Miloše. Stariji kaže: – Idem sam! Kad je pošao, svirne mu mlađi da ide i on. Dobro su prošli. Oni su došli u selo, svugdje je vojska, rovovi, svako u svom dvorištu, muški otišli na smjene, niko njih nije dočekao kad su išli u Toplice. Onda smo natovarili svinje, kokoši, rane... Meni je sin rekao: – Mati, pakuj što kaniš u torbe! Mi natovarimo svinje, sjedaš sa nama i ideš. Ja sam spakovala torbe, a ja njih nisam uzela od strave. Mi smo sjeli u kola, a ovaj mlađi je rekao: – Ajd ti, Miloše, napred sa traktorom, a ja ću kolima za tobom. Mati, sad kad vidiš da traktor stoji, znaj da ga premeću. Ja nemam kap krvi u sebi... I taman mi idemo za njim, on ode napred, mi za njim i mi pošli mimo njih, uvatili se našeg sela – ko da smo krila dobili.

Ovaj mlađi sin što je živio u Zagrebu, poslije je otišao za Zagreb, ovaj stariji je izašao iz Zagreba, jer je bio sam. Ovome u Zagrebu jednom pane sklopka na njega da je on primio dva kamiona oružja u svoju kuću u Zagrebu. To nije istina. Otkud bi on primio, nije od straha znao đe je. Oni su došli, vodili ga na ispitivanje, bio je on tu u gadnoj sklopki. A to je bilo ovako: bio je u svojoj kući, cepao drva da ide naložiti vatru, kad kamion njemu ide u dvorište.

Vidi on ceradu i vojni kamion, kamion dođe u kuću: – Četniče, jesi li pripremio sjekiru? Kako je sjekao drva, tako su ga zatekli, jer nije on znao za njih, on bi otišao. Onda su se ispeli u kuću, lupali, sve mu odagnali namještaj, regale, sve što ima. Oni su otišli, nije se mogao maknuti od straha, bojao se da još ko nije ostao da vidi da li bježi i da ga ubije. On je došao ženi u stan. Pa joj je rekao da njemu nema stanka tu, da on mora ići, samo ne zna kako će izići. On ode našoj vojsci polagano, morao je otići vojsci kradom da ga ne bi ko vidio da ide; u taj zadnji moment je bilo još vojske naše, i ta je vojska imala izići iz Zagreba. On je otišao i upitao bi li on mogao sa njima ići. – Ti si familijaran? Jesam. Imam ženu i dvoje djece. Oni ostaju, neće ići, meni prijeti opasnost, ja ne znam kuda ću i kako ću. – Dobro. Znaš li voziti to vozilo? Znam. Treba uzeti vozilo, pa izvesti iz Zagreba, pa do Banjaluke i tamo ga predati. On je prošao mimo kuću, nije bilo deset kilometara, a zna da sam ja kod kuće u Topuskome, htio bi se meni javiti, ali nije bilo prilike da izađe iz stroja da dođe kući, jer je morao ići sa vojskom. To je dovezao i ostavio kamion, predao ga. Tu je odao od nemila do nedraga i onda kako na Orašju nije znao dobro puta, pa krenuo da će tamo za Krajinu kući, on i još jedan, odu u Županju. U Županji nije znao put, njihova straža dočekala, evo ih, evo ih: gdje ste pošli, pošli smo da nalijemo gorivo. Tu je bio oko sedam sati, pričao mi, stajao, dok su mu sve pregledali. E, kad je krenuo otuda, a onda naopako upita kud bi on za Srijem, kakav Srijem, idete amo za Hrvatsku, joj mi se prevarili, tako kaže onom, idemo mi ovamo, mi trebamo ići, a ne znamo dobro puta i tako su krenuli dok nisu izbasali na put na koji su trebali. Odatle se vratio i nije išao za Krajinu, nije znao put. Žena nije smjela otkrivati položaj đe je. Dolazili kući pitati, vodili je, kupili Srbe tamo, đe su vam ljudi, pobjegli, utekli, ispitivali je i rekli joj neka on dođe u Topusko, pa ćemo mi njega vratiti u zamjenu, jer kao vidjeli su ga ljudi, a nije ga niko vidio samo tako optužen, jer nije ni bio u Topuskom. A ona je rekla ovako: što bi on išao u zamjenu, on nije ništa napravio. Đe ti je, otišao je u Austriju, da zaradi djeci koru kruva. A on je srećom napisao pismo iz Beograda, a jedan išao za Austriju, pa ga bacio u Austriji pa ga ona dobila, i onda kad im je rekla da će im donijeti pismo odakle joj se javio, onda su joj prestali dolaziti.

Za to vrijeme ja sam bila u Topuskom, drhtala kad ću šta čuti loše. Zovem ga na telefon, onda mi se javio preko telefona iz jednog grada, preko jedne naše, pa ona javila u Topusko svom stricu, pa stric mene zvao i tako sam dobila njegov broj telefona i adresu, pa sam ga onda mogla zvati. I onda kad smo mi krenuli, Hrvati su se pokupili i otišli, čuli su da je došlo ne znam koliko iljada četnika, da će biti poklani za jedan dan i noć i oni su svi izbjegli kod Siska u njihovo mjesto i oko Zagreba. Onda smo mi ostali sami i napucavalo se da će oni udarati da oni svoje povrate. To je bilo oko tri i po godine. To su oni napravili, udarila ona velika sila, sa sviju strana, avioni, naši se predali.

Kasno smo počeli da bježimo, i ne znamo kud bježimo, oni su stali upadati u selo i zgrade, izmiješali smo se i došli smo u Glinu. Pošli smo, presjekli su nam put, nijesmo mogli napred, a s leđa su već ušli, jer mine su dimile i pucale dok smo išli.

Ja sam povezla traktor, ponijela hrane, šunke, svega što sam imala bolje od robe, posteljine, pokrivača, sve mi je bilo u traktoru u prikolici. Mi pošli napred, narod bježi, oni su već presjekli put, pale traktore, narod ubijaju. Došli smo do Umprofora, vratili se, nemamo šta čekati na ulici. Onda moj stariji sin, što je bio sa mnom, uletio kod straže i zamolio da nas pušte k sebi. Bilo nas je oko šezdeset sedam u koloni. I traktora je bilo jedno petnajst. Tu smo mi svi ušli. I prime oni nas, tu je bilo kao sklonište, nešto nastrto, kao najlon, on sav prodrt, kiša kad pada tu sve curi, kod Umprofora dole je gola zemlja... Tu smo bili jedno pet noći i četiri dana. Tu smo uveče ušli, a Hrvati su došli uveče u Glinu i ubijali su narod koga god su našli na ulici. Kad ujutro oko sedam-osam sati, evo idu tri hrvatska vojnika, a naši ljudi leže, vele ono Umprofor, a ja njima kažem: -To su njihove glavešine, vidite kape nose domobranske, mi znamo u prvom ratu te kape! Evo njih otuda, idu: bio je profesor iz Topuskog kao starješina, njih se dva prepoznali – moj sin i profesor, bilo im je neugodno, prišli su jedan drugome i rukovali se. On je pitao kako si, ovaj je profesor samo slegao u ramenima, bilo mu neugodno, jer smo ga poznali, a za njim je bila i Srpkinja udata. I on je otišao.

Drugo jutro ide jedan visok ko bandera, crn, o bože ga sačuvaj, na njemu domobranska kapa, one kokarde, pa letuške... S kraja idu pa odoše Umproforu. Otud ide Umprofor sa svakoga kraja po jedan i pruži pušku u nas, a mi jadni ni živi ni mrtvi! Došli pa nas ispituju đe smo mi pošli, a mi kažemo da ne znamo, kuda ćemo, kojim putem i što. – Ajte vi u Sisak, bićete sa nama jedno petnajst dana, dok mi vama sredimo za dokumenta. Mi smo rekli da mi ne meremo ići u Sisak, jer smo se bojali da će nas poklati, što bi i bilo. Onda su rekli Umproforu da nas popiše: koliko nas ima i đe bi mi radi ići. Kad smo im mi rekli da nam otvore put za Srbiju, da bi išli za Srbiju, Hrvati su se samo okrenuli i otišli, više nam ništa nisu rekli. Umproforu su rekli da niko od nas iz kruga ne smije izići. A nami je ostalo traktori, sve na ulici, mi nijesmo imali ništa uz sebe, samo nako goli, ko je u kratkim bluzicama, ko go, bos ... ništa nam nisu dali uzeti iz traktora. Tako smo tu proveli oko četiri dana i četiri noći. Tri jutra su dolazili na smjenu da nas ubeđuju da idemo u Sisak. Mi nijesmo ćeli. Onda jedan dan popodne, kad su dobili naređenje, Umprofor nas pomeće u kola, izvedu nas na cestu, i kažu: oćeš gore, oćeš dolje. Tako smo mi prevažali se, ko nije imao svoj traktor, nisu nam dali ništa uzeti, ne znamo kuda idemo, oni su nas istovarili i ko je našao prevoz da se prebaci amo, idemo. Kad smo mi došli, to je valjda grad Popovača, tu su nas tukli cijelu noć kamenjom -kamenovali nas: sve cerade poparane, stakla polupana, štanjgama tukli kad ljudi nailaze... To su sve bili derani

od petnajst-šesnajst godina, sve razmaka po dvadeset-trideset metara jedni od drugih, a njih ima po petnajst komada. Ko je dobio po glavi, ko krvav bio, ima i ko je bio udaren, dovežen je mrtav na našu stranu i tu je i zakopan... To je sve bilo u putu. I tako smo mi prešli amo.

Bilo Vam je sigurno teško kad ste odlazili iz svoje kuće?

– Svoje imovine, svoju sirotinju mećeš u kola i ideš, a ne znaš kuda – sve sam metnula i svega sam ostavila. I dan-danas još nikada u moju kuću nisam ušla, ušli su Hrvati, i neće da idu van. A ja idem svake godine, po dva puta, podnosim zahtjev za moju kuću, ali nikad ništa. Mislim opet da idem za mjesec dana, moram ići, ali oni se samo zaokrenu od nas kad nas vide i viču nam: – Srpski Cigani! Oni su u kući, neće van, a ja sjedim kod moga djevera i moje gledam preko puta. Moje loze, što je moja ruka sadila, moje kruške lijepe žute, oni beru. Jagode nijedne ne smem da uberem, samo plačem i u to gledam. Negda raščokotam žicu i uberem po dvije-tri jagode. Onda su ljudi radili kod moga djevera i ja sam im javno rekla: – Idem ja ubrati moga grožđa! Nijesam šaptala, a taj nije bio od mene daleko, možda tri-četiri metra, ja se napravila da ga ne vidim, oni se smiju i vele: – Samo beri! Njega vide ondje, ali je onda pomrča, kad me je vidio i kad se sretnemo, kad mu nazovem: – Dobar dan! On je na vratima, a meni okrene leđa i pozdravlja. Ja kad idem iz grada kraj moje kuće, idem tamo kod djevera, mene moje noge nose samo na moju kapiju i oči me samo zanose na moje stepenice.

Ali sve mi je to džabe. Prvi put kad sam došla u Topusko, kad sam videla njih po mome dvorištu, ja sam mislila da neću preživiti. Srce mi se uzlupalo i uznemirilo. Kad sam išla dulje, malo sam se staložila... i tako. Kako je teško kad odeš iz svoje kuće, svoju sirotinju ostaviš, svoju imovinu ostaviš, sve razvučeno, niđe ništa nema. Joj, kako je to teško, kako su to bolni dani!

Gde ste prvo bili pre nego što ste došli u „Lastavicu"?

– Ja sam bila kod moga sina koji je izišao iz Zagreba, a žena mu je ostala. Ima kuću, što mu je opljačkana, onda joj je prilika ispala pa je prodala, pa mu je prenela, jadna, novce. A znaš, kad ona ide k njemu, djecu ostavlja. Kad ja to čujem bojim se prekinuće se veza, neće moći do djece. Sin je, jadan, kupio stan u Beogradu, onda kad smo mi bježali. Taj sin je išao pred nas do naše granice, onda se sastao sa našima i pitao: – Je l ko vidio mater i brata? Rekli su mu: – Bili smo sa Milošom, mater nismo vidili! Ali je kazao da je i ona tu. E onda on, jadan, kad smo prešli ovu granicu, zvao brata i pošao preda nas, a mi smo se bili mimoišli – otišli autobusom. Autobus je prevozio jedno 20 kilometara do Beograda, otud od granice, tu nas istovarilo kud će ko neka izlazi, a onda je, jadan, ono hrane što nam je ponio i pive sve dao našoj rodbini i došao je za nama u stan kući. Bila sam tu kod njega osam mjeseci, kad sam čula za ovu kuću „Lastavicu", onda sam se ođekare nastanila.

Ja se ođe osećam vrlo dobro. Živim sa ženama koje imaju sličnu sudbinu. Lakše mi je kad vidim da i drugi imaju teškoća, možete o tome da porazgovarate. Kad bi mogla dobiti moju kuću, ja bi najradije to. Vratila bi se u svoju kuću. Ja mislim da ćemo dobiti, jer imam pravo na povratak i podnjela sam zahtev ima dvije-tri godine, predala sam u Zagreb, iz Zagreba sam dobila da morem dobiti povratak.

Da li Vam je ovde neko iz „Lastavice" pomogao?

– Sve su mi tu pomogli, Umprofor, sve dokumente sam tu izvadila. Išla sam u Ilok, sve sam tamo pravila. Išli smo u Vukovar, izvadili dokumente. Prvi put sam išla u zimu.

Drugi put sam došla u Hrvatsku i za osam dana iz Zagreba došo odgovor. Ja ne znam, izašla sam tamo kod komšinice, poštar je to donio... Onda ja primim te svoje dokumente. Sve što se tiče dokumenata za moju kuću, moram ih podnositi svaka tri mjeseca. Sad ću ići opet tamo i opet podnositi, jer treba mi od sinova punomoć za kuću. Ali i ja ću napraviti kod suda punomoć i odneću i to... Onda sam im rekla kad sam zadnji put bila da je meni dosta da lutam po tuđijm šupama i kisnem, dok psi na me laju ... Ja ću na proljeće ući u moju kuću, pa kako iz nje izašla: mrtva ili živa.

Kad sam tamo, pa mi pozli, a kad dođem otud ođe u kuću „Lastavicu" ne mogu do sebe doći mjesec dana od nekih muka i nervoza. Kad sam tamo, pa odem u selo đe imam imanje na selu, cvatam do boga. Koliko sam zadovoljna kad vidim ono moje i pređem preko njega. Samo da mogu još dobiti moju kuću, bila bi zadovoljna. Kako će biti, vidićemo. Neko kaže: preokrenuše se, biće bolje za nas, neko veli biće gore, neko veli naši odu tamo pa gledaju njih u kući, a jednog čovjeka izašli pa tuku. Ja znam kad sam ja otišla prvi put, kad sam se ja zagledala ispred kuće moje, a moj djever meni kaže: – Nemoj gledati dolje, samo gledaj preda se, ne, ne smiješ! E, kako je to meni bilo! A ja volim pogledati, taman mrtva ostala, i gledam u svoje. Kad sam ja otišla prvi put, a moja sinovka navlači roletnu da ja ne gledam kroz prozor u moje. Ja sam se sjetila zašto: da njima ne bi rekli – dovodite četnike. To njemu smeta. Kad sam otišla ležati, ja se nisam mogla smiriti. Kad sam gore, kako je meni milo biti tamo. Al kad dođem, sve opljačkano, samo nađem go zid, prozor, vrata, nigdje ništa nema... U kući bili kauči, bilo sve namješteno, šporet, sto... toga ništa nema, goli zid. Tako će mi i ostati kad mi budu sade išli iz kuće. On je mislio da će ostati, i onda će negdje kod asfalta u lijepome mjestu dobiti imovinu i biti kraj asfalta.

Šta Vas je najviše činilo srećnom, a šta nesrećnom?

– Čuj, sad ću ja tebi reći. Ja tebi znam kazati da sam ja srećna zato što sam ostala živa. Al kad sagledam sav život, bome i nijesam srećna. Jer kad nijesam pod mojim krovom i nijesam u mome, to mi je najveća tegoba. Imam još jednog sina, mlađi mi je umro, i on je isto kao i ja. Kad bi imali svoje kuće i krov, ja

bih se onda osjećala srećno. Kako bilo za hranu, snalazili bi se, a ovako šta ćeš, nemam se čemu osjećati srećno. Samo bi se osjećala u mojoj kući. Kad se sjetim prošlosti, ono mi izgleda dobro. A tamo njih da ne spominjem, kad ja odem tamo... Kako sam ja uređivala moje balkone i čisto sve. Prvo mi je bilo ujutro se digniti, očistiti snijeg sa balkona, a kad odem tamo kako ona redi gra (pasulj) na balkonu na trećem spratu i objesi rešeto i gore ima obuće stare i svega... kod mene cvatalo samo cvijeće. Ja mom djeveru kažem: – Čujem da oni uveče lupaju kad dolaze u cokuletinama sa njive, joj, braco, kad ovako lupaju, kako su u kući oni parketi, a ja to čuvala i njegovala! Joj, kakve su moje stepenice bile, vodile kroz sobe gore, sve u lamperiji, rastovini, ja bi voljela ući da vidim kako je to. A on je meni odgovorio: – Snašo, sade vičeš joj, joj, i uzdišeš, a da vidiš – pala bi u nesvjest. Nemoj me o tome pitati, onda znaš kako je.

Kako je Vaš dever uspeo da ostane?

– On je jadan imao šlogiranu ženu. A kad se to uskuvalo u vojsci i stalo bježati, imala je jednog sina, mašinski inženjer, bio na položaju. Narod bježi, uzrujalo se sve, vojska njihova, pa naša, to se ne zna ko je šta, a oni odlučili da neće ići. Ja zovem na traktor, napraviću da ležiš... Ako iko ostane, mi nećemo ići. Uveče, kad se sve okrčilo, ostalo Topusko prazno, nema dvoje-troje čeljadi. Oni su stigli do neke šume, zvala se Orlova, tu su stali na nekom mostu... Vrate se kući sutradan i da će opet poći. Jedan čovjek je rekao: – Vodi je natrag dok more doći do kuće. Taman je došla i pala na stepenice i još dva dana bila u ropcu, nije znala o sebi i bila gotova. Tri dana, četiri sirota stala nesaranjena, nije je ima ko saraniti, a vojska ulazi i izlazi. Ja njega pitam: – Braco, kud si ti sa njom, jesi li ti zaključa kuću? On uveče ode, uteče, strašivo mu biti, bome... – Nisam zaključavao, ostane sve širom otvoreno i ona leži nako mrtva u sanduku. Kako su to očajni dani bili!! On meni kaže: – Kad si ti pošla, nju je malo šokiralo. Kad ti ode, njoj je pozlilo odma. Tako je to bilo i on je tako ostao. Ja sam bolje pokupila iz regala i stavila u traktor, mislila sam da ću to sačuvati: jastuka, jorgana, posteljine, sve bolje što sam imala, a ovo što sam se služila ostalo mi je u jednom ormaru. I on je naišao i to sve, pa onda, jadan, po noći zaveže pa baci kroz prozor dolje, nije smio nositi na vrata, bojao se vidiće ga kad ulazi u kuću. On mi je to sklonio i donio, i to mi je sve što mi je ostalo, to sam donjela, operem u mašini, imam tu... Da njega nije bilo, ne bi ni to bilo. Rekao mi je: – Ti da si mogla ući u svoju kuhinju, pa viditi porculana kad su našli ono u kuhinji, tanjure, servise, to je bila puna kuhinja, kako su lupali. Dođu, puste vodu i samo šinja po sobama. Pa su vršili nuždu po sobama. Gledao je kad su iznosili veliku škrinju od mesa, iznosili ormare, pa su mi iznosili mašinu šiveću, sve gleda iz svoje sobe kroz zavesu. Da je ona mogla, bio bi on došao, kad bi ti on reka koliko je dana i noći proveo po tuđi šupa, pa misli ovđe će me naći, pa krene u neku drugu šupu. Nigdje mira nije imao od strave. – A mislio sam kako

ću nju zakopati i što ću. Ima u garaži ona graba što pere kola, još ću iskopati dulje pa ću je tu ako budem mogao zakopati. Onda je jedna umproforka kod njega stanovala i tu je bilo i Hrvata ostalo, nijesu izbegli, svi su s nama bili dobri u ratu, niko ih naš nije zlostavljao. Sjede sa tom umproforkom, ona ga odveze k njima i njih zamoli da će doći da im plati što će iskopati raku. Oni su došli, nisu htjeli primiti ništa, jer su bili poznati, jer ih niko naš nije zlostavljao u ratu. Ranio se krvavo i jadno. Sve to tako bilo i sve se to preživilo. Joj, kad bi ti on priča... knjige i sve on piše.

Kad sam bila mlada znaš što sam željela? Da odem u grad i da imam svoju kuću i da živim u gradu. I što sam željela to mi se sve ostvarilo, to smo napravili. Imala sam imanja u selu, a imala sam i ovdje u gradu. Imala sam i jedno i drugo, i lijepo sam živjela i bila sam prekoviše zadovoljna i sa djecom i sa mužem. S tijem sam se ponosila. Bilo mi je milo dočekivati ih. I dan-danas moja sna uvijek jadi za kućom u Topuskom, jer je to turističko mjesto, tu su bazeni, vanjski, tu su hotel jedan i drugi, bazeni imaju u hotelu, tu su bile i kupke... Sad ih nema, jer je hrvatska vojska sve to podigla. To je bilo lijepo malo mjesto, i tu je mojoj snaji želja ostala, a meni da ne spominjem, jer sam se za njih borila i borila da imamo ja i moja djeca.

Ljiljana Vuletić, 1999.

Karijatida

DEKADA 1930 – 1939.

Milena (1930), Dobrača

Kakvo je bilo Vaše detinjstvo?

– Rođena sam 1930. godine u selu Kotraži, šumadijskom selu pored reke Lepenice. Moje detinjstvo je bilo i srećno i nesrećno. Srećno, jer smo ja i moje tri sestre znale da se družimo, da se igramo i da organizujemo dečje igre. Uživala sam u prirodi, proleću u procvetalom voćnjaku i prvim ljubičicama. Sećam se kada se naš voćnjak zažuti od maslačaka kao rasutih dukata. Umela sam da se radujem zujanju pčela, proleću i letu. Još uvek se sećam trenutaka kada siđem do reke Jasenice i kada ugledam šarenilo boja naših njiva. Još nosim u sebi sliku njiva koje kao da je slikar naslikao prelepim bojama. To šarenilo boja je živelo u meni. Radovala sam se. Pogledam sa nekog brdašceta i pomislim šta bih ja sa svom tom lepotom i raskoši.

Moje detinjstvo je bilo i nesrećno i teško, jer je bio rat, nemaština i morala sam kao dete da radim najteže poslove na selu. Bilo je i tragično – sećam se streljanja đaka u Kragujevcu. Tada sam bila u četvrtom razredu osnovne škole. To je za mene bila strašna vest da su nemački vojnici streljali hiljade nevinih ljudi i dece u Šumaricama. Moja dečja duša nije mogla da prihvati da neko može takav zločin da učini.

Otac mi se zvao Živomir, a majka Spasenija. Mladi su se uzeli, sa 17 godina. U porodici nas je bilo osmoro: baka, otac i majka, nas četiri sestre i najmlađi brat, koji je rođen kasnije. Sećam se kada je otac 1941. godine otišao u zarob-ljeništvo u Austriju. Ja sam, kao najstarija među sestrama, preuzela sa majkom odgovornost za porodicu. Sve teške poljoprivredne radove na selu radila sam zajedno sa majkom. Majka je držala plug, a ja sam vodila krave, kako bi poorale njivu i posejale kukuruz i pšenicu. Sa jedanaest godina išla sam

u 'pozajmicu': radila sam kod drugih, jer su i nama pomagali u radovima na njivi. Tako smo majka i ja othranile porodicu za tih pet godina, koliko je otac bio u zarobljeništvu.

Da li ste se školovali?

– Moje školovanje je trajalo četiri godine u Kotraži. Osmogodišnje školovanje nije bilo organizovano ni u Stragarima, najbližem većem mestu pored Kotraže. Bila sam dobar đak. Sećam se kada sam se vraćala iz škole, a moja majka sa ponosom pokazuje moje petice komšijama kod česme. Mesto kod česme je bilo centar svih događanja i susreta u selu. Ja nisam imala sveske, već sam radila na tablicama. To je uramljeni glačani kamen sa prugama na jednoj i kockama na drugoj strani. Nije bilo olovaka, već pisaljke koje su se lako lomile, zbog čega je učiteljica vikala. Imala sam učiteljicu, koja je bila jako stroga. Još uvek nosim jedan veoma neprijatan doživljaj iz tog perioda. U odeljenju je bio i jedan dečak, Savo Nikolić, dve godine stariji od mene. Učiteljica ga je pitala nešto iz računa, on nije znao. Kada sam ja rešila taj zadatak, učiteljica je tražila da ja udarim šamar svom drugu iz odeljenja. Nisam jako udarila Savu, trudila sam se da ga ne boli, ali mi je to jako bilo teško. Sigurna sam da je mene više bolelo što sam morala da udarim svog druga.

Da li se sećate rata?

– Sećam se rata, posebno jednog događaja: pošla sam da čuvam kravu u Lug i tada su naišli Nemci i zapucali, dok sam ja bežala kroz trnje. Ni danas mi nije jasno kako se nigde nisam ubola, mada sam prošla kroz najveće trnje. Kada sam došla iznad sela i dalje sam čula pucnjavu i osetila ogroman strah za svoju porodicu u selu. Bojala sam se da Nemci ne pronađu radio koji smo brižno krili – da su ga Nemci pronašli, bili bismo svi streljani.

Dobro se sećam kada je rat objavljen. Mi smo imali prvi radio u selu. Kao da danas čujem: – Pažnja, pažnja, jutros u osam časova bombardovan je Beograd. Molimo sve prijatelje da nam priteknu u pomoć. Pažnja, pažnja! A onda je nestao zvuk i više se radio nije čuo u našoj kući.

Ja sam rođena u selu koje je smatrano četničkim. Mog ujaka su četnici zaklali. Pričalo se da je trebalo da odnese neko pismo partizanima i da su ga četnici uhvatili i ubili. Prava istina nikada nije otkrivena. Zajedno sa mojim ujakom ubijeni su i učiteljica Mara i Ilija, komandir sela. Ujaka su četnici ubili nožem sa 25 uboda. Pronađeni su i sahranjeni. Svi su bili vezani i u najvećim ranama. Niko od porodice nije smeo da zakuka za mojim ujakom. A ono što je još crnje bilo, još ujaku nije data sedmica, četnici su organizovali priredbu u dvorištu kuće mog dede. Nije smeo da zaplače, jer je i njemu pretila ista sudbina. A najstrašnije je: kada je počeo rat, naređenje je bilo da svi zdravi, odrasli muškarci moraju da se bore protiv okupatora. Odlazilo se u četnike ili u partizane, ali to je bila jedna strana. Šta se kasnije dogodilo, pa su se te dve vojske razdvojile, običnom čoveku

nije bilo jasno. Moj stric Dragić Pantović, koji ima svoju ulicu u Kraljevu, bio je student i bio je u partizanima, a rođeni brat Zdravko otišao u četnike. Ali sećam se dobro, Dragić je mogao da izabere da li će u četnike ili partizane i on je nakon dugog razmišljanja doneo odluku da ode u partizane. Za razliku od njega, brat Zdravko je po naređenju otišao u četnike. Pretpostavlja se da je Dragić poginuo u borbi u kojoj je na drugoj strani bio njegov rođeni brat Zdravko, za koga se ne zna gde je poginuo. To je strašna priča iz naše porodične istorije.

Najsrećniji događaj iz detinjstva za mene je bio povratak oca iz zarobljeništva. Moj otac se zakleo kralju na vernost i on je bio u zarobljeništvu do kraja rata. Kada se rat završio, kralj se nije vratio u zemlju i moj otac je ostao u zarobljeništvu u Nemačkoj, čekajući da se prilike u zemlji srede i da se vrati kralj. Bila sam u komšiluku kada je otac ušao u kuću. Nisam ga prepoznala. Imao je šešir na glavi. Prvo se sa svima pozdravio, a onda mi je prišao i pitao me čija sam. Kada sam mu odgovorila, zagrlio me je i ja sam počela da plačem. Nisam ga prepoznala. Otac je bio u odelu sa šeširom i ja sam osetila veliki stid od oca što smo siromašni i bosi. Istovremeno, mnogo sam bila srećna, jer sam znala da mi se otac vratio i više se nisam bojala. Otac je bio jako razočaran onim što je zatekao u kući i položajem našeg domaćinstva. Mi smo u periodu rata jako osiromašili. On je zaradio neki novac u zarobljeništvu, ali su mu na granici sve uzeli. Kod nas u kući nije imao ko da radi, a u selu smo za vreme rata morali da izdvajamo rekviziciju Nemcima. Mi smo pre rata bili srednje imućna porodica. Moji roditelji su pre rata špiliterom prevozili robu iz Kragujevca do trgovaca u selu. Majka je to nastavila da radi i u toku rata. Kada se dogodilo streljanje 1941. godine, majka je pošla kolima za Kragujevac. Na Svetinji je ugledala ubijene Nemce i vratila se u selo.

Kakva Vam je bila mladost?

– Ja sam preskočila devojaštvo, jer sam se udala sa 17 godina. Sva druženja mladih bila su vezana za seosku česmu. Ona nam je bila sastajalište. Bila je centar sela. Morao si da prođeš pored česme, bilo gde da si išao. Ljubav se izražavala pogledima. Svog muža Borisava prvi put sam srela na jednoj svadbi u selu, na koju je on došao zbog druge devojke, ali je bacio oko na mene. Bio je iz susednog sela Dobrača. Ništa nisam ozbiljno shvatila. Meni je sve to bilo smešno, kakav momak, pa ja sam bila još dete. Tri puta smo se videli pre nego što sam se udala. I to je bila sudbina. Otac je zbog straha da ja ne pobegnem tajno za Borisava, što se tada smatralo velikom brukom, otišao kod njegovih roditelja i dogovorio brak. Bila sam dete i u brak sam ušla čista. Bila sam jako zbunjena.

Odjednom iz deteta prešla sam u jedan novi život, mnogo odgovorniji. Jer, mada sam mnogo radila pre udaje, udajom kao da sam gubila tle i sigurnost pod nogama. Trebalo se udobriti svekru, svekrvi, deveru, mužu, familiji... Od mene su svi očekivali da budem zrela i odgovorna, a ja to nisam mogla. Nisam

bila sposobna da prihvatim tako veliki teret. Vremenom sam se navikla, najviše zahvaljujući rođenju sina Dragana. Tada počinje moje srećnije doba u novoj sredini. Za mene je materinstvo nešto najsrećnije i najsvetlije. Zbog deteta se živi. Sve druge ljubavi su prolazne. Nijedna ljubav nije dostigla ljubav majke prema detetu. U novoj porodici život mi nije bio lak. Moralo je mnogo da se radi, domaćinstvo je bilo mnogobrojno, mnogo obaveza. Vremenom, dever se odelio, strina, koja je živela sa nama, takođe je uzela svoj deo i formirala svoje posebno domaćinstvo. Deobama je naše domaćinstvo jako oslabilo i tada za mene počinje velika borba za život. Stalno smo počinjali iznova. Mnogo smo i teško radili.

Kako ste dočekali oslobođenje?

– Živela sam u četničkom kraju. Kuća nam je bila ograđena ogradom od dva i po metara. Mi smo na neki način bili zaštićeni. Vest o oslobođenju je brzo stigla. U načinu života se ništa nije promenilo, osim što su se vratili svi meštani i što je nestalo straha. Ali činjenica je da su partizani posle oslobođenja radili ono što nije trebalo, ali to isto su radili i četnici. I tokom rata i posle oslobođenja zločine je činila i jedna (četnici) i druga strana (partizani), a u početku su bili jedna strana.

Kada ste počeli da pišete?

– Poezijom sam počela da se bavim kada mi je umrla majka. Imala sam 29 godina. Osećala sam se kao da tonem, da me ponor odvlači. Počeli su da naviru stihovi. Možda je veliki bol otvorio taj moj osećaj za poeziju. To je bila moja odbrana od života i ljudi. Prve dve godine pisala sam pesme tajno. Jednom prilikom poverila sam svoju tajnu Dobrici Eriću, pošto je on bio moj ručni dever. Dobrica je moje stihove dao na čitanje Dragiši Vitoševiću. Svi događaji kasnije za mene su bili nestvarni i čudni. Posećivali su me književnici iz Beograda i cele Jugoslavije kako bi se upoznali sa mojim pesmama. Ja sam tada bila jedno veliko otkriće, žena sa sela, a pesnik. Privlačila sam veliku pažnju pesnika i čitalaca. Svi su se pitali da li je moguće da jedna mlada žena koja je živela na selu napiše te stihove. Tada su prvi put objavljene tri moje pesme „Trlica“*, „Vrša“ i „Pesme“. Prvi moj odlazak za Beograd na književno veče na Kolarcu je i prvi moj susret sa glavnim gradom. Tada sam se upoznala sa Stevanom Raičkovićem, Slobodanom Rakitićem, Vladanom Košutićem. Tu je bio i Dragiša Vitošević koji je svim pesnicima mnogo pomagao. Prva moja zbirka je izašla pod nazivom „Pesme Milene Jovović iz sela Dobrače“. To je bio za mene jedan od najvećih događaja u životu. Tada smo, mi pesnici sa sela, osnovali svoj časopis „Raskovnik“ , koji je bio jako kvalitetan i cenjen. Istovremeno smo osnovali i svoju družinu „Suncokret“ i ja sam bila prva predsednica tog udruženja.

Kada ste prvi put javno govorili svoje stihove?

* Trlica = dvodelna naprava kojom se mlati konoplja ili lan i tako čisti od pozdera.

– Prvo sam počela da pišem dečje pesme. Kasnije, poezija je sama potekla iz mene kao reka. Prvu zbirku sam napisala a da ništa nisam menjala. Sada se i sama čudim kako sam mogla tako da pišem i kako se to dogodilo da počnem da stvaram poeziju. Prvi put sam javno govorila svoje stihove na Kolarcu šezdeset treće godine.

Meni su sva ta druženja sa pesnicima veoma draga i dragocena. Najradije se sećam susreta sa Desankom Maksimović koja mi je bila veoma bliska, jer je bila neposredna, umela je čoveku da priđe i da ga razume. Sećam se jednog gostovanja u Sarajevu. Publika je bila divna. Odjednom, u trenutku kada sam ja govorila poeziju neko je iz publike povikao „Dosta više". Ja nisam stala, naravno, nastavila sam da govorim stihove sve do kraja. Kada se završilo književno veče, prilazi mi organizator i jedan mladić sa izvinjenjem da je poruka bila upućena nekome iz publike ko je uznemiravao jednu mladu damu. Za mene kao pesnika najdivniji trenutak je kada uspostavite kontakt sa publikom. Kada je prava publika koja voli da čuje poeziju i kada zavlada tišina u kojoj se čuju samo stihovi pesnika. Ja ne mislim da su pesnici samo oni koji stvaraju poeziju, pesnici su i oni koji slušaju i koji umeju da oslušnu pesmu. Za mene su i oni pesnici i mislim da je svaki čovek pomalo pesnik. Samo što se neko trudi da kaže ono što oseća, a neko to zatrpava u sebi i ostane to zakamenisano.

Moja književna karijera je išla uzlaznim putem sve dok se nije pojavila moja pesma „U pohod Kosovu", koja je objavljena u vreme čuvenog Titovog pisma i to pred praznik svetog Save. Tu pesmu sam napisala posle jednog obilaska Kosova. Jako sam se razočarala kada sam videla da se na Kosovu Muratovo tulbe nalazi ispod duda Svetog Save, gde izvire najlepša voda, dok se za mesto Miloševog groba i ne zna. Ubrzo se stvorila velika afera. Počeli su da me proganjaju, čak je postojala mogućnost i da me zatvore. Zasedao je Komitet Saveza komunista u Gornjem Milanovcu na kome se razmatralo o mom slučaju. Organizovali su javno suđenje za mene, kome su prisustvovali političari i novinari. Tada sam ja ustala i rekla: – Aman, ljudi, zar je veći neprijatelj Sveti Sava na Kosovu od Murata? Ja sam prošla bez kazne, ali je ubrzo zabranjen časopis „Raskovnik". Moram da istaknem da su me u to vreme osuđivali svi partijski centri moći, osim u Kragujevcu. Tada mi je to mnogo značilo. Moja celokupna borba u životu je bila da od ružnog napravim lepo. Nastojala sam da svaka stvar bude na svom mestu. Tako isto i u poeziji. Ako je sve na svom mestu, tada je pesma vredna i dobija svu svoju lepotu i čar. Sada su teška vremena za pesnika, jer je potrebno naći sponzora, gde se ja ne snalazim. Teško mi je i kada pripremam zbirku, jer treba da izdvojim pojedine pesme, a neke da ostavim. Ja pesme doživljavam kao svoju decu, jer sam svakoj pesmi dala svoju dušu i ne bih mogla da kažem koja pesma mi je najdraža.

Kakav je danas život žene na selu, da li se sa godinama nešto promenilo?

– Život žene na selu se nije mnogo promenio. Ranije se žena isto mnogo mučila. Žnjelo se srpom, kopalo, danima se vrlo pod drešom*. Ko je imao više, morao je više i da radi. Ženi je život bio veoma težak. Morala je da ustane rano, da umesi hleb, da spremi doručak i ručak i da ide u njivu da kopa. Ručak se nosio u njivu na obramici. Kome je njiva bila daleko, bilo mu je mnogo teže. Kada se žena vrati iz njive, tek je čekao posao. Morala je stoka da se nahrani i napoji, krave da se pomuzu, da se usiri, težak je to život bio... Danas je isto teško. Ali olakšanje je stiglo preko tehnike. Imamo mašine za pranje veša, usisivače, zamrzivače, ali posao na njivi je ostao isto težak. Žena na selu nikada nema odmora i nikada vremena za sebe. Uvek sam govorila: ako čovek nešto voli i želi, mora da pronađe vremena za sebe.

Da li ste nekada razmišljali da napustite selo?

– Kako sam mogla da napustim Dobraču, kada je tu bila moja kuća, porodica, meštani... Sva lepota je u selu. Ja često razmišljam kako je teško ljudima da žive u stanovima, mnogo je lepše na selu. Ljudi uvek nešto zidaju i ostavljaju trag za sobom, svojoj deci. Kuća u kojoj sam rođena zidana je još za vreme Turaka. Deda je ostavio ogroman trem, pa je ogradio dvorište, pravio je zgrade i velike kace za vino i rakiju. To je nešto što ostaje i taj neprestani rad je nešto posebno što me vezuje za selo.

A šta Vam je dala poezija?

– Poezijom sam ispunila svoj život na selu. Sve ono što nisam doživela, ja sam poverila poeziji. Moj književni rad mi je omogućio putovanje po celoj bivšoj Jugoslaviji koju sam proputovala više puta. Tada se nije pravila razlika odakle si i koje si nacije. Sećam se književnih večeri u Banja Luci, Zagrebu, Puli, koje su mi ostale zauvek u sećanju. U svim tim gradovima bila sam primljena kao i u Kragujevcu. Sećam se jedne divne književne večeri u Puli na kojoj sam i ja govorila svoje stihove, kada mi je prišao jedan slikar i rekao mi: – Milena, što političari upropaste, to pesnici poprave.

To je bilo divno vreme, mirno vreme. Ja žalim za starom Jugoslavijom. Nije se pravila razlika među nacijama, to su samo političari postavljali pitanja ko je iz koje republike i koje nacije. Sećam se kada smo bili u Puli. Bilo je nas mnogo pesnika iz svih republika. Družili smo se i to su za mene nezaboravni dani.

Objavila sam ukupno osam zbirki poezije, od kojih četiri za decu. Pisanje poezije za decu za mene znači povratak u detinjstvo. Setiti se onog doba kada si bio dete. A pesnici su uvek pomalo deca. Ukoliko to nisu sačuvali u sebi oni umiru kao pesnici, nestaju, jer detinjstvo je najlepše životno doba. Imam jednu pesmu posvećenu učitelju u kojoj kažem: – Đače, budi čovek, al' pomalo uvek budi dete! Za moju prvu zbirku dečje poezije „Mravlje srce" dobila sam nagradu „Neven", zatim sam napisala „Okićeni mesec" i uvek rado pišem za decu.

.....

* Dreša = vršalica.

Ko je kriv za raspad stare Jugoslavije?

– Političari su odgovorni. Da su se borili da sačuvaju zemlju, mogli su to da učine. A možda je i neko drugi odgovoran, po onoj narodnoj 'Zavadi pa vladaj'. Ali politika me nikada nije interesovala i nisam se bavila njome.

Kako ste doživeli bombardovanje NATO pakta?

– Veoma teško. Nisam mogla da shvatim da se jedan potpuno nedužan narod bombarduje na samom kraju XX veka i to najmodernijom opremom i bombama sa radioaktivnim dejstvom. Narod je mnogo patio. Treba jednom stati na put ratovanjima i zaustaviti stradanja nevinih ljudi.

Da li odobravate suđenje Miloševiću u Hagu?

– Ako je Milošević nešto kriv, treba mu suditi u zemlji. Sve što je kriv, kriv je ovom narodu, ne znam zašto je kriv drugim zemljama. Ne znam koga smo mi napali i da li su Srbi uopšte nekoga napali. Koliko ja znam istoriju, nikada Srbi nikoga nisu napali, večito smo se branili. Velika je nepravda što se ne sudi i Izetbegoviću, Tuđmanu, već samo nedužnom svetu. Narod nije želeo rat i stradao je u svim republikama zahvaćenim ratom. Sećam se snimka iz Bosne na kome se prikazuje pogibija dečaka u šarenom džemperiću. Taj dečak nije želeo rat i njemu taj rat nije bio potreban.

Kome je bio potreban rat?

– Samo onima kojima je bilo stalo do vlasti i kojima je sasvim svejedno koliko će izginuti, već im je samo važno da ostanu na vlasti. Iz mog kraja svi su se vratili koji su bili mobilisani ili na odsluženju vojnog roka i zbog toga sam jako srećna. Nikada nisam mogla da razumem ubijanje ljudi zbog nekih političkih ciljeva.

Na čemu sada radite?

– Pripremam zbirku narodnih običaja. U selu nije bilo bioskopa, a moj otac je imao prvi radio u našem okrugu, pa su se ljudi iz sela sakupljali da čuju to čudo koje govori. Istovremeno, pričali su se narodni običaji koji su veoma maštoviti i neobični. Za mene je, inače, radio bio pravo čudo. Kao dete sam verovala da u toj maloj spravici žive ljudi koji pričaju. Sećam se jednog događaja: ja sam otišla u gostinsku sobu gde je stajao naš radio da vidim to čudo i nisam primetila oca koji je spavao na jednom od kreveta. Kada se otac podigao pitajući me šta radim tu: – Ja sam mislila da su ti mali ljudi izašli iz radija, kažem.

Pripremam i objavljivanje nove zbirke poezije i to je za mene jako težak posao, jer ne mogu da izdvojim koja je pesma za objavljivanje, a koja ne.

Olivera Tomić, februara 2002.

Živka (1930), Ljubovija

Recite nam nešto o Vašem detinjstvu.

– Rođena sam tridesete, živila sam kod Ljubovije, Orovička planina. Imala sam oca, majku i tri sestre i tri brata. Bili smo jedna siromašna porodica. Ja sam bila najstarija od sestara, nisam mogla da idem u školu zato što mi je otac bio siromašan čovek, nije mogao da me školuje. Moje druge sestre i braća su se školovali, bolje je bilo, sve bolje i bolje. Išla sam na tečaj (*za nepismene*) jedno dva meseca, samo nedeljom. Tako sam se malo opismenila. Bilo mi je žao što se nisam školovala, a ovde kad sam došla u Surčin, rekla sam roditeljima: – Samo ste mene ostavili bez škole. Kažu: – Nije se moglo!

Kad sam u Surčin doselila šezdeset osme, onda sam gledala televiziju i tako sam naučila da čitam, više latinicu nego ćirilicu. Čitam i ćirilicu pomalo, ali naučila sam sve preko televizije, al sad ne vidim dobro.

Kad je počeo rat četrdeset prve, preživili smo ono najgore. Nisi imao ni da se obučeš, ni da se obuješ: ode otac da kupi obuću, uzmu im pare i ne daju. Kad nešto dođe preko Crvenog krsta, dobijemo rasparenu obuću. Tokom rata otac mi nije radio nigde. Kad mi je dostigao stariji brat, radio je i pomalo zarađivao... posle smo tako živili. Počela sam od dvanajst godina da idem da radim, morala sam, zato što otac nije nigdje radio. Išla sam kod privatnika: žanjem, kopam, kupim seno... Nije mi bilo teško, samo nisi mogo, nisi imo šta da obuješ, pa da ideš da žanješ ceo dan, ono gole noge, sve izbode ona strnjika, al volila sam da idem da radim, da zaradim. Žanjem, kopam, kupim seno, čuvam stoku.

Tako sam upoznala muža, bio je mladić, devet godina smo se zabavljali. Imala sam dvadeset tri godine kad smo se upoznali, ostala sam u drugom stanju i rodila sam jednu ćerku. Boga mi sam se namučila... Posle mi se muž razboleo i umro od bubrega. Ja sam se namučila, sama sam školovala ćerku... Voljela sam da je išla još dalje u školu – ali udala se mlada – da ne doživi moju sudbinu, da ima školu, da ne bude nepismena kao ja što sam ostala... Udala se mlada, sad imam dva unuka. Jedan ima šesnajst godina, ide u prvi usmerene u Beogradu na Banovom brdu. Ovaj mlađi unuk pošao je jesenas u prvi razred. Živimo u podstanarima: ja, ćerka, zet i unuci. Zet mi radi u Gradskom saobraćaju, dvadeset osam godina staža ima, a nemamo stana. Kiriju plaćamo dvesto maraka – živimo kako moremo.

Zaposlila sam se u četrdeset drugoj godini, radila sam do pre dve i po godine, pa sam napustila posao. Muzla sam krave u poljoprivrednom kombinatu.

Posle dve godine, udam se ovde u Surčinu za drugog muža. Imala sam trideset pet godina, ćerkica mi je bila mala. On je imao osam jutara zemlje, kuću... Mislila sam: imaćemo gde da živimo ja i moja ćerka. Pošto sam vidila da nema života sa drugim mužem, ja sam se prijavila na biro – tri i po godine sam se prijavljivala i čekala posao. Nije da se nisam slagala sa mužem, ali nema tu da dobiješ dinar za ono što radiš. Imao je ćerku iz prvog braka, žena mu umrla, inače se ja ne bi za njega ni udala da mu je žena živa bila. Ja udovica i on udovac! Međutim, nismo se slagali sa parama, radila sam ja, al dinar nisi nikad mogo od njega dobiti: u školu pošla moja ćerka – nemam dinara. Treba dete da školujem, a vidila sam da od toga nema ništa. Dva puta sam dobijala da idem za Nemačku preko biroa na šest meseci da radim, pa posle da prebacim i ćerku. Nisu mi dali – nije mi ni on dao, pa ni moja braća. Ubeđivali su me: pa ti si se udala, što ćeš da ostaviš dete da ideš u Nemačku, nisi ti školovana da ti znaš nemački pričati, di ćeš naučiti tako brzo, nemaš nikoga svoga tamo... Nisam otišla, kajem se što nisam otišla. Dolazili su iz televizije iz Beograda da snimaju i mene i moje dete, ako se sećate one Kike Bibić – mesto nje da ubace mene tamo. Pošto ja nisam imala muža, a imala sam dete i stanovala sam kod roditelja i kod braće, oni su posle popisa dolazili da snime mene i nju i da me zaposle u televiziji u Beogradu. Šta bi ja radila, nisu se izjasnili, a ja se nadala dobiću stan, da školujem dete i da mene još školuju, doškoluju, pa da radim – tako su nešto govorili. Ali moji roditelji i moj brat i sestra ni da čuju. Muž nije ni znao o tome, ja sam bila kod roditelja, nisam se bila udala kad su oni dolazili. To je bilo posle sedam-osam godina kad je prvi muž umro; posle tri-četiri godine sam se ponovo udala. Počeli me matletirati, pare mi nisu davali, ćerka mu je udata, bio je stariji od mene... Mogla sam da odem za čoveka koji je moj par po godinama, ali nisam htela za razvedenog čoveka da se udam nego za udovca. Stariji je od mene bio dvadeset dve godine, još je živ. Samo iz tog razloga sam se udala za njega što mu je žena umrla.

Zašto Vam je bilo važno da se udate za udovca?

– Gledala sam žene koje su bile sa ljudima koji su razvedeni i tu je bilo problema, a ja nisam htela zbog moje ćerke; nisam htela ni za čoveka mlađeg da se udam. Koliko ima primera da se ožene, ona ima žensko dete pa se zaljubi muž. Nije to bilo zbog mene, nego zbog mog deteta i iz toga razloga sam se udala za starijeg i za udovca, ali s njim nisam imala života. Pre sedam godina sam se razvela. Prijavim se na biro u četrdeset drugoj godini i ponovo se zaposlim u stambenom preduzeću. Prvo su me slali na ciglanu u Batajnici, ja nisam mogla tamo sa detetom da stanujem, a da putujem daleko mi; pisala sam pismo u Maršalat dva puta i dobijem odgovor obadva puta. Išla sam lično do maršala,

nisu mi dali kod njega, nego su me drugi ispitivali. Kaže mi: – Vama ne možemo ništa da pomognemo! S tim se ja vratim kući mužu i ponovo napišem pismo. I dobijem odgovor da dođem na razgovor. Dođem ja na razgovor, ali sam povela i ćerku sa sobom, kažem: – Slušaj, Goco, nemoj da se bojiš da ću te načisto ostaviti, ali ako ne budu uspeli da me utrpaju da radim, ili da organizuju preko biroa da mi daju neki drugi poso, ja ću tebe da ostavim kod njih. Ja ću, kao, da pođem da idem, a ti ostani! To je tako i bilo. Oni kažu: – Ne možemo mi tebi učiniti za poso! Reko: – Možete vi da utičete na biro, ne morate vi meni da tražite posao, ja sam tri i po godine prijavljena na birou... Nazovu oni otale u biro i oni njima kažu: jeste prijavljena. – Sad će ona da dođe kod vas, prvi poso njoj da se da, nema veze šta je, ona nije žena školovana, ona je samohrana majka... Pođem ja, posla on portira da me vrati; neću da se vratim; posle malo ja se vratim i oni mene isto ono pitaju, ja njima objasnim, ponovo zovu biro, i oni obećaju kad prvo mesto bude bilo, dobiću. Zvali su Zemun, predsednika opštine: – Zovemo iz Maršalata. Da li poznajete tu i tu? – Ne poznajem – kaže – šta treba? – Pa ona se tri i po godine prijavljuje na biro, samohrana majka, ne može da dobije posao, nema kuće, nema ništa. Sad će ona sa detetom da dođe kod vas! Kaže: – Neka dođe. Oni napisaše jednu potvrdu i kažu mi na koji autobus da idem... Nisam dobro poznavala grad jer nisam toliko išla po gradu. Krenem otale sa malom i dođem u opštinu, kucam na vrata, javim se kod sekretarice, ona kaže: – Izašo je predsednik opštine, sad će on da se vrati, sačekajte malo. Kad me sekretarica pozvala da uđem, ja mu dam potvrdu i ispričam mu kako je bilo. On kaže: – Idite kući, u najskorije vreme ćete dobiti zapošljenje. Jesam – dobila sam! Izvadi on pet miliona, da mojoj ćerki: – Evo, da mama kupi za školu cipele, haljinu, džemper... Onda si mogao da kupiš za pet miliona koječega. Ja neću da uzmem. – Ti drži i ne daj mami dok ne dođeš kući. I dete ostavi. Dolazim kući, pita me muž gde sam ja bila, ja njemu kažem: – Od tebe dinara ne mogu da dobijem, dete treba da školujem, idem rame uz rame s tobom, kopam, kosim ali para nema. Nije prošlo pet dana, ja dolazim sa njive kući, mala kaže: – Mama, kaži dragička, dobila si telegram da ideš za poso! I stvarno, ja dobijem posao u stambenom, po zgradama išla i prala stepenice. Imala sam svoje parče leba, išo mi je radni staž. Osamdeset pete padnem na stepenicama – stajala sam i cedila krpu, ništa nisam znala – povredim kičmu i više nisam radila. Bila sam na bolovanju, dok mi firma nije sredila invalidsku i otišla sam sa radnim stažom od trinajst godina, četri meseca i dvadeset jednim danom u penziju. Malu penziju imam, al moja je.

Kako je Vaš muž gledao na to što ste se zaposlili?

– Kad sam se zaposlila, platu kad donesem ostavim na jedno mesto i kažem mu: – Sve ovo što se prodaje, pare tu da stoje; dete ne sme pipnuti bez našeg znanja. Ako joj treba, ona će tražiti od tebe, ili od mene, za ono što joj

treba. Sve pare što primim u kuću sam donosila: primala sam topli obrok, bonove... Slabo sam se ja hranila, kupim nešto za doručak, malo za bonove kupovala mesa i šećera, bila je nestašica kafe, praška za pranje – sve sam ja to imala i dobijala. Dobijem bonove, odemo da kupimo, donesem u kuću. A on je uzeo moju platu kod sebe, jer sedim u njegovoj kući. Kad za leba zatražim, ne mogu da dobijem ni za leba da dete ode da kupi. Pošto sam ja vidila da on te pare ne da, a uzima moju platu, ja sam rekla ja ne mogu s njim više živeti. Radim ja na njivi, onda su moji dolazili, pomagali. Oni su živili u Surčinu, nisu se selili, nisu radili nigde. S njim sam morala da se ophodim drugačije. Dinar nisam više htela da mu dajem. Žensko dete imam, zatraži čarape, zatraži za fizičko – ja nemam dinara, a radim ceo dan.

Kad smo se rastali osamdeset šeste godine, on je imao na knjižici sve pare, ali to su i moje i njegove pare. Kad sam ja došla za njega, sto dvadeset pet miliona je imao, a ja nisam imala dinara. Nisam imala kupatilo, nisam imala mašinu – sestra mi dala mašinu da uključim da se opere – ne da struja da se troši, sve mi je dete pralo na ruke kad ja nisam kući, a prala sam i ja, da sve bude čisto. Nije on dao ni za prašak... Na knjižicu je stavio što smo zarađivali: svinje ranjene, žito predavano, kukuruz predavan, vinograda pola jutra imali, kopali, prskali ja i on, naradili se oboje jednako, a on pare sve na svoju knjižicu.

Da li ste sudski nešto mogli tražiti?

– Još to sudski nije završeno, otišlo je na građansku parnicu, zato što ja nemam para, ne mogu da plaćam troškove, dva puta sam veštaka plaćala... Tražim da mi obezbedi stan, jer ja sam radila u PKB-u u Surčinu i imala sam šansu da dobijem stan kao samohrana majka. U PKB-u sam muzla krave, a onda sam se za njega udala i posao napustila jer je imao zemlju. Zbog njega nisam dobila stan. E, sad ja tražim da on meni obezbedi stan. Ja bi dobila stan da nisam napustila posao. Sada živim sa ćerkom, unucima i sa zetom kao podstanar u jednoj kuhinjici i sobici – živimo u ta dva odeljenja nas petoro, stana nemamo. Dva puta sam se udavala, nisam imala ni sreće ni pameti. Nisam trebala da se ponovo udam, nisam trebala da slušam nikoga, dobila bi stan i moje bi dete školovala kako bi znala. Ovako sam uradila i ostala ni na čemu – stanujem sa ćerkom i unucima kao podstanar. Hoću da imaju oni stan, da ima više odeljenja, deca velika, nisu oni stari ljudi, ja sam starija žena, obolela – ruke, noge, kičma i udarilo u glavu, ali šta ću, moram da se pomirim sa sudbinom.

I dalje se borite da dobijete stan?

– Da ću ga dobiti, ne verujem – ko nema novac nema ništa! Dva puta sam plaćala veštaka. Napravili smo mi jednu štalu, stančuga da bude, sve smo mi to napravili od moje plate. Imala sam ja svedoke, odvela tamo, on podmićuje i ja ne mogu nikako da uspem. Ima dobrog advokata. Od njegovog unuka tast radio u palati pravde, ja nisam dala razvod braka, a on mu pomogo da nas za

tri dana razvedu bez saglasnosti. Eto, takav život sam živila! Sad idem u podstanare, dvesta maraka kirija, moraš da platiš, a ćerka i zet ne prime tri iljade iz dva puta.

Recite mi šta biste na osnovu svog životnog iskustva poručili nekom ženskom detetu?

– Poručila bi ovo: ne daj bože da ostane udovica, ili da se razvede, čim nema prve sreće nema ni druge, pogotovo gde dece ima. Ne bi savetovala nijednoj da se uda ako je mlada, samo da bi se udala. Teži je slučaj, pogotovo u sadašnje vreme, udati se za čoveka koji je već bio ženjen. Kad bi našla slobodnog čoveka, koji nema obaveza, ili ona nema obaveza, opet joj ne bi preporučila da se uda ako ima decu. Da dobro razmisli. Isto i muškarci. Sirotinju praviti, to ništa gore nema. Da ja prevarim nekoga: ajde, udaj se za mene, ili oženi nekoga, pa da jedno vreme živimo, a posle ti idi napolje – ne bi preporučila nikome. Moja ćerka nije zaposlena za stalno, radi kod privatnika, ali šta ću. Svaka žena treba da ima svoj dinar, nema veze kakav život živi, da živi najbolje! Kad ima svoj dinar, najbolje je. Dešava se da žena muža rani, on nije zaposlen nigde, a ima. Ali ne bi preporučila nikome ni da rani žena muža ni muž ženu. Svako da radi i da ima svoje parče leba.

Ljiljana Vuletić, 1999.

Milica (1931), Rore

Pričajte mi o svom detinjstvu.

– Rođena sam trideset prve u selu Rore kod Glamoča. Bilo nas je puno u kući, oko trideset i nešto osoba zajedno. Bilo je samije devojčica dvanest. Četiri žene su zajedno bile u kući, to se nije svađalo, svak je imo svoj poso, svak je znao šta će raditi. Ja sam išla ovcama, i još jedna sestra i brat od strica. Bile smo male, nismo mogle da nosimo ni torbu, ni užinu... Onda odnesemo, pa objesimo o neki grm, a neke nam ptičurine pojedu sve. Bilo nas je mnogo, bilo je u toj kući samo jedna soba i jedno odeljenje nusprostorija. Onda smo imali male neke zgradice, to bi vikali koliba. Tu se išlo spavati, a svi smo u toj velikoj kući sjedili i jeli. Puno nas bilo. Moj otac je imo dva brata, i bio mu brat od strica i njegova familija i jedna nam strina, nije imala muža. On je rano umro. Imala je pet ćeri. I tu smo svi zajedno bili. I ništa lepo nije bilo kad bi se jelo. Veliki u kuću, a djecu u sobu pa nam one pure daju (*smeje se*), kupusa, rasola... mleka nema, nije bilo ko sade da se ima svašta jesti. Sve bi jeli šta god bi nam dalo, ne bi nam bilo ništa ružno. Uz rat smo bili goli, bosi, nismo imali ni obući, ni jesti, ništa! Čupali smo travu, pa jeli onu od krompira cimu. Tako nam je prošo rat. Baš kad sam ja trebala krenuti u školu, bio rat. Do rata je moj brat išao u školu, ja nisam. Posle sam sama naučila da čitam i pišem. Niko me nije učio.

A kako je bilo kad je počeo rat?

– A kako? Bježali u šumu! Joj, kod nas ima šuma... Šator je čuvena šuma. Tamo smo mi pobegli. Joj, sjećam se, kiša pala, krupna, ono se ledi... A imala malog brata, tek se rodio, i mi došli kod jednoga čoveka, a on imo u toj šumi košaru. Puno gore natrpano nešto, onda bi njegova jadna žena skočila, pa moju mater vuče sa dje-

tetom, onaj je njen muž psuje, ne da!!? Nasjekao nam je boriće, ovde kažu, a tamo bi vikalo četina, pa nam prostro, tu smo spavali sigurno oko mjesec dana. A puno to djece, boso, golo, nema ničeg... Snjeg pada, samo one čarape obuješ, ono se zavrne, raspane se, ode...

A kad se završio rat?

– Kad se završio rat, došla selidba pa smo se u kući razdijelili moja je porodica poselila u Vojvodinu, a neki su ostali u Bosni. Nas je bilo osmoro braće i sestara i otac i majka. Došli smo u Vojvodinu četrdeset pete. Nisam išla u školu, nego sam odma počela raditi u zadruzi: kopali po polju neke tišeje što bi se zvalo. Tad sam imala već četrnajst godina, išla sam na izgradnju pruge u Bosnu. Svašta sam radila i na vršalici i svašta. Moje mlađe sestre su išle posle ovde u školu. Daleko nam je bila škola, nije se imalo za što kupiti knjige, bilo nas je puno u kući... samije devojčica dvanest bilo. I kad bi sve išle u školu, oklen bi novce stvorili, a treba čuvati ovce i koze, krave, janjce i sve.. onda nema škole...

A kako su se devojke tamo udavale?

– Kad se neko oženi i dovede novu mladu, mladenci imaju svoju sobu, ali znaš kako je bilo tad to ranije, pre neg što se zaratilo: dok se mlada ne venča, ne spavala sa mužom svojim, nego s djeverom, il sa zaovom. I onda kad se venča, onda tek ide s mužom spavati. Ali imali bi posebno tako neko tu što bi vikali koliba.

Kako je bilo kad ste došli u Vojvodinu?

– Onda smo posle vamo doselili, i onda nismo imali ni obući ni pojesti ničeg... Kad smo porasli, ja i moje sestre išli u Botoš, otac nas vodio, pa bi radile onom narodu. Celi mu dan bereš kukuruze, donese ti parče slanine i leba i to jedeš. Kad smo porasli, malo smo i mi stekli, počeli raditi. Dve sestre su išle u školu, a otac, ja i brat smo išli raditi. Posle mi brat otišo u vojsku, nas dvoje išli sami raditi. Uvijek bi ja morala ići zarađivati, pošto nas ima dosta. Ko imo raditi ko ne imo, ja bi im išla uvijek. Onda poslije bile one vršalice, ono mašine bi ono vrle kamare i onda posle tu ima, po šesnestoro na vršalicu – četiri grupe po četvoro. Danas radiš bacaš snopove, sutra pljevu, prekosutra slamu, onda tako kako ti red dođe. To je bilo, joj!! A nemaš šta jesti, pa nema se što goď. Ja na izgradnju otišla, pa nemaš šta obuti!

Mi smo znali da treba da se selimo, došli u selo, popisivali i rekli nam da se selimo u Despotovac. Zato što smo boračka porodica. U mene bili brat i stric u partizanima. I onda smo doselili, jedni su se vraćali, jedni nisu…

Putovali smo ovamo petnest-šesnest dana, ako nismo i dvajest. U vagonima za stoku. Pa mog ćaće strina, usput zaklala ovcu, pa đe goď stane voz ona brž bolje skuva nešto dok čekamo. Usput ostane moja sestra... Njih pet-šest otišlo da pije vodu, i voz krene i one ostanu. Posle je moju sestru vojska dovela.

Našli je – plače, pa je doveli. Onda kad smo bili u Zrenjaninu, kupali se, žene i djeca zajedno. Mi dobili neku staru kuću, nije imala ni patosa ni ništa. Dve sobe su bile i neko predsoblje, kao to je kuhinja. I posle pređemo u jednu kuću, a jedan kum nam bio tu blizo pa pređe u drugu kuću. Isteraju nas iz tih kuća. E, posle moj brat što je bio u partizanima dođe i traži, i dobio je onu veliku kuću đe sad stanuje mi brat. Mučio se narod, radio, išo kopat, al sve uvijek bilo veselo, sve pjevalo, ništa kad sjedeš, sve ona kolina ide, ona kola konjska, to se samo ori polje, pjeva se, a sad niko ništa.

Kad smo mi ušli u te kuće bile su prazne. Ništa, goli zidovi. Poslije nam dijelilo, te dadne one švapske široke suknje, dadne neku bluzicu. Kad smo pošli otud, kaže nemojte ništa nositi, sve ćete dobiti, pune će kuće biti. Kad smo došli, ništa, prazna kuća. Il ti dadne po jedan jastuk na toliko čeljadi... I onda, nema šta jesti. Joj kolko smo radili: preli kudelju da nam dadne pasulja, iz Botoša donesemo od onih žena brašna, krompira i tako. A bila je i kuhinja u početku, posle je nestalo, djelilo nam je leba, djelilo bi nam ranu.

Da li je tu bilo još Nemaca koji su ostali?

– Nije, samo je bilo u logoru Švabica, one su išle kopati. I šta će, nisu smele ništa. Bilo tamo preko ulice od nas u jednoj kući Švabice. A dijelilo kao onu robu, onda svejedno koliko nas ima čeljadi, jedan krevet dobiješ, pa starešina spava u krevetu, a mi dolje po patosu: prostre se one slame, pa redom se poređamo i lezi.

Te kuće koje smo dobili su stare švapske kuće. Ovi što su dijelili, oni su sebi uzeli dobre, a ovim drugim nisu davali dobre. Samo kad borci dođu i traže, oni dobiju te kuće. Moj brat kad je došo, on je tražio i nami je dalo tu kuću veliku. A ko nije tražio, taj je osto u onom kakve su mu bile.

Da li su sada Nemci tražili svoje kuće?

– Ne traže, samo su bili sada i na televiziji, i u Zrenjaninu, u Novom Sadu, mi smo gledali to. Dolazili su oni, kažu da ne traže kuće, oni ne bi nikad isterali ljude koji su sad u njihovim kućama. Nego će tražiti da im se nadoknadi to što su njihove kuće bile. Jedan je pričo iz Đurđeva, kad se zaratilo i demonstracije bile, kaže: – Ja otišo i počo vikati, a jedan kaže: – Beži, Švabo, bog te ubio! On je pješke iz Novog Sada otišo u Futog bježeći.

Prvo selo pored vas su starosedeoci, kako su vas primili?

– Pa, čuj, nisu nas Botošani rado primili. U Sutjeskoj je bilo isto kolonista, većinom iz Ercegovine, i otud od Drvara... Krajišnika. A u Botošu nije bilo kolonista. Ni danas nas ne vole tolko. Oni su više volili da su Švabe ostale. Oni su od nas naučili raditi svašta, vide kako Bosanci bolje od njih znaju da žive i da rade. Oni ne znaju, oni samo uživaju u zemlju, a Bosanac ne uživa, Bosanac uživa da ima kuću i u kući. Mi smo išli raditi njima, kad nismo imali, išli brati kukuruze.

Jedan je imo slijepu ćer, eno mu je u Zrenjaninu, i on je čak davo nami deset jutara zemlje i salaš da pređemo kod njih zato što je vidio da mi oćemo da radimo. Tako smo ostali ovamo.

Ima mješanih brakova iz Botoša i iz Despotovca. Ima jedna moja komšinica iz Bosne došla. Udala se u Botoš iz Bosne. Ima sad dve ćerke. Jedna joj je u Sečnju udata, jedna u Zrenjaninu. Ima njen zet radi u radiju nešto. Ima i sad, ima naši u Botoš udatije, ima iz Botoša kod nas dosta.

Mi smo noću išli brat kukuruze, noćivali u polju. A kad stigne kosidba, ono se onda nije vršalo, nije bilo kombaja da sad kosi žito, već pokosi se ona vršalica, kosilo se i ručno, muškarci kose, a mi ženske idemo za njima i vežemo. I ide se rano. Pa mi smo išli rosu mlatiti po žitu. Uzmeš konopac i jedni tamo jedni vamo, pa mlatimo da ne bi rosa od žita. Kad su one vršalice počeli raditi, onda pokosi kosačica žito i preko dana kopamo cijeli dan i onda ne idemo kući neg noću moramo slagati ono žito da se ne omlate oni klasovi. I onda kad se završi kopačina, na vršalicu. Odredi te na vršalicu, nema – onda nisi smeo reći neću. Na izgradnju kad je, određuje nas, ja sam išla na izgradnju, bila sam dva i po mjeseca u Bosni.

Kad ste došli, jeste li imali drugarica, kako ste se družile?

– Pa lepo smo se družile, onda su se devojke družile iz čitave ulice, onda bi sve zajedno išle, skupile se pa idemo na igranku, pa se peva, ide se i usput pjeva. Sve selo... one tamo pevaju, čuje se, one na onaj kraj, one na onaj, na sve krajeve samo čuješ pjesmu. A drugarica, baš su se onda družile devojke puno, sve tako iz ulice čitave, s obe strane ulice ima po pe-šest, po deset, kako kade, to sve se skupi zajedno ide, zajedno prelile uveče. Uveče bi bilo prelo po kućama, znaš, sjedilo bi se u kući, prelilo bi se, plelo bi se, tkalo bi se.. Momci dolazili. Zadirkivali nas. I onda prati svak svoju devojku i stoje i pričaju i.. tako ti je to bilo. Niko nikog nije vidio da se poljubio. To je sramota bilo. Onda se nije ljubilo. Ljube se kad se uzmu. Zabavljali su se i po dve godine, po tri... ti koji se zabavljali oni se retko zavade, oni se uzmu, samo bilo je slučajeva, ali manje, da se rastanu. Razvoda nije bilo, trpile bi žene, kako im je da im je. Sramota je bilo razvesti se.

A kad ste se udali?

– Udala sam se pedes četvrte. Imala sam dvajes tri godine. Mog muža sam upoznala dok sam u selu radila. Išli smo zajedno raditi u zadrugu. Mora da me begeniso kad sam bila vredna. Kad sam se udala, radili smo u zadruzi, posle smo izišli, imala dve ćerke, udate su obadve sada.

Onda su bile igranke u domu, sad, vidiš, mladi idu samo u kafiće, a onda igranke bile, bioskopi... Kad se neko oženi il' uda, onda žene, djeca, muškarci idu da gledaju kakva je svadba. A sad ništa. Sad kad se neko oženi, niko nema pojma. Nije se dalje od deset sati moglo biti na igranki. Do deset samo svetlo bilo. Pola deset, ugasi se svetlo i plane! To je znak da će u deset nestati svjetla.

Ne smeš kući, ako dalje ostaneš. Roditelji ne daju i psuju.

Ja i moj muž nismo dugo hodali, upoznali se jedno pola godine, uzeli se i bolje živimo nego oni što su se dugo zabavljali. Venčali smo se kod matičara. Onda se nije smjelo u crkvu, nit se smjelo slavit išta. Sad smije se sve...

Bila svadba, onda se s konjima išlo: konji, kočijaši, dva barjaka se nosila. Onda su poslednja kola nosila onaj sanduk sa robom, vikalo bi se onda roba. Mlada sjedi u prvim kolima i djever i onda svatovi, to je onda u kućama bilo, nije se pravio šator, ni sale. Nisam imala vjenčanicu. Maramu na glavu, obično sam se obukla, onda nije bilo venčanica, suknja, džemper... nije se nosilo onda kratke suknje. Malo poduže, pa čarape, ne kratkije rukava nego dugački, sve bilo skoro ko u Bosni, malo bolje. Nosio ko šta ima. Cipela slabo ti je ko onda imo. Možda kad ću se udati da sam obula cipele.

Jeste nekad negde bili zaposleni?

– Jesam, u našoj zemljoradničkoj radnoj zadruzi. Dvanest godina. Svašta sam radila: kopala, kukuruze brala... sve što je trebalo. Sadili smo kupus, papriku, povrće, nizali duvan, sve što se radilo i sijalo onda. Onda su nama davali ranu, kad se malo zadruga oformila. Na primer, med, duvan i rakiju su ljudima delili mesto dnevnica.

Da li znate šta znači otkup?

– Dok nije bila zadruga, posijemo i pokosimo, kukuruze oberemo, onda dođu pa nam sve oduzmu, ništa nam ne ostave. Mi kudelju sijali da sebi tkamo, nemamo na šta spavati, slamarice... i mi sakrijemo nama. Bila neka švapska natkasna, mi sakrili i pokrili s nečim. A dođoše odbornici, kao da su oni ostavili tu natkasnu, sve to pokupiše i odnesoše. I žito bi nam pokupili, ne bi dali ništa... Bili su neki koji su se malo protivili vlasti, pa morali noću ići u Sečanj bosi, za kaznu. Od moje jetrve brat je moro ići svaku noć do Jaše Tomića bos, javi se tamo da je došo i vrati se. Puno je bilo koji su prisluškivali ispred kuće, naredi ko će prisluškivati od ovi koji su podobniji malo komunistima. I ako si reko 'neću' i ako nemaš obaveze, kazna sledi. Sad, na primer, ti imaš posijato žito, i odredi ti tolko žita moraš dati, a nemaš, nema oklen! Kažnjava te: moraš ići bos do Crnje. A jedan je bio komšija kod nas, četiri su mu brata bila u partizanima, i on je bio u partizanima. I ne znam šta je nešto reko protiv za žito, kako nema žita, i bilo mu došlo u zatvor, i nekako se razboli i umre, a ono mu posle toga došlo da ide u zatvor.

Kazne te! Moraš ići il u zatvor, il ljudima brkove čupali, ovim lalama po selu! Svašta se radilo. Odredi ti sad, na primer, da dadneš tolko, da uraniš svinjče, ne smeš ga zaklati sebi. To odnesoše, šta ja znam kome.. samo glavno moraš dati obavezu, tako se zvalo.

E posle, kad smo u zadrugu ušli, onda bi nam dali, ono što bi zaradili. Samo slabo se onda plaćalo! Al bilo je sve jeftinije pa se moglo! Samo ne moš

ti kad nas dvoje radi, a bilo nas osmoro, treba samo za lebac žito da dignemo... Slabo su onda i svinje držali. Mi smo držali i krave i svinje i sve to, neko se mučio i gladovo. Ima i sad takije.

Moj muž je posle izašao iz Partije. Ne znam kad je. A ja sam prestala dok sam se udala, nisam više, nit sam išla na sastanke. Tamo samo kažu moraš to, ne smeš to, slušaj to..

A kako su Vas primili tu gde ste se udali?

– Pa dobro. Našla svekrvu i jetrvu i tri djevera i zaovu. Zaova se posle mene udala. A dva su mi djevera bila u školi, onda su otišli u Novi Sad, a jedan se djever podjelio, posle je otišo u Pančevo. Tako da smo ostali ja i muž i svekrva i moje dvoje djece.

Kad sam se udala, imali smo svoju sobu gde smo mi spavali. Kuća đe sam se udala imala je dve sobe i ono kao presoblje. Onda djever mi je i jetrva u tom presoblju spavali, a svekrva i od tog djevera i ćerka spavali u jednoj sobi, a mi u jednoj. Posle kad su se odjelili, otišli su, a svekrva ostala sa mnom, mi smo prešli u tu sobu što je bila popatosana, đe je svekrva spavala, a ona je u tom presoblju, a ova je dolje đe smo mi pre spavali. Nije bila ni popatošena, zemlja bila.

Kad sam se udala, radila sam sve poslove. Svekrva je stara, lomila ruke pa sve ja morala raditi. Idem u zadrugu izjutra do četiri sata popodne, a kad se beru kukuruzi – nema radnog vremena. Kad su meni djeca bila mala, ne bi ih i po nedilju dana vidla. Dođem spavaju, odem spavaju. Noću dođeš otud, nema vode, đe smo išli daleko do vode, bilo je pola kilometra i dalje đe bi išli vode donositi. Noću pereš ono što skineš sa sebe, što dječije, a djecu uopšte ne vidiš. A ljeti kad se kopa, onda bi u četri sata dolazili, i subotom, a ne bi išli nedeljom. Mučilo se, bože sačuvaj!

Nismo imali vode u kući, ni blizu kuće. Bilo samo dva-tri bunara u selu. I onda moraš ići daleko po vode, i čekaš dok dođeš na red, puno selo dođe, kad smo svi u isto vreme dolazili iz polja, čekaju jedno drugo dok naspu. I onda doneseš one dve kante, moraš prati, znaš kako se opere kad se malo vode ima. Ni praška, ni đavola. Pravili smo sapun kad krmad zakoljemo, od one masti. Kupamo se na dvorištu pred noć pred kuću leti. Ako je zima, onda u štalu. Tu je bilo toplo. Moraš se oprati, naročito ono kad se beru kukuruzi, il ljeti kad je vruće. A kad se beru kukuruzi, onda bi noćivali u polju. Danju beremo, a noću sječemo i vežemo. Onda mi je bila rođaka Milica, nas dve bi zajedno, pošto smo bile iz iste kuće, ja iz svoje kuće sama, dozvolio nam brigader da zajedno beremo. I mi nećemo da odemo dok svoje ne oberemo i posječemo i povežemo. Onda bi nas on grdio što ne idemo na večeru. Večera bi se donosila u polje. A mi se naljutile, a on bio nas dobro volio, i on kaže: – Ja ću vas psovati što vi ne dođete (kao da se ne osjeti, jer i drugi bi tako da urade), a vi mene psujte što vas nisam zvao na večeru! Tako da bi mi svu normu završile i mi sutradan zauzimljemo normu, a

ove vežu i sijeku. Mi mislili bog zna šta ćemo steći s tim, a gore po sebe radile. Još da kažem nešto iz godina kad smo doselili. A zaova mi je ranila svilene bube dudovim lišćem. Morali bi ići svi brati dudove, ali bilo je žene koje su određene da rane i čuvaju. Odredi danas nekoliko žena, da ide brati dudove, il devojaka, il žena. Sutra odredi druge i tako bi išle sve.

Jeste li se porađali kod kuće ili u porodilištu?

– Sa starijim sam u porodilištu, a sa mlađim kod kuće. Nije onda bilo prevoza. Šta ti misliš, sjede te u ona konjska kola pa te vozi na stanicu, pa sa stanice vozom, pa se onda vraćaš vozom s djetetom. Nije onda bilo ni kola, ni crveni krst ni autobus, nikog. A mlađu sam rodila u kući, bila jedna babica tu blizu. Za stariju mi svekrva nije dala, pošto joj je u kući jedna snaja umrla, kad je rodila dijete. Kad sam radila, decu je čuvala svekrva. Mlađu sam rodila dvadeset sedmog decembra, u aprilu sam pošla u polje kopati, sijati i raditi. Ja sam nju ostavljala sa svekrvom. A stariju kad ću roditi, dvadesečetvrtoga avgusta, samo dvanaest dana nisam išla u polje. Ovas smo dizali, a do berbe kukuruza ostalo, još nisu bili sazreli, pa sam tu malo odmarala, možda bi je i u polje rodila. Jedna je moja komšinica u polju rodila. Nema ležanja kad se porodiš! Moraš odma ustat raditi. Kad sam stariju rodila, nama se tad krompiri trebaju vaditi, ideš vaditi krompire, ideš u polje...Nije to bilo ko sad pelene. Nego kupiš, nešto napraviš, šta god stigneš, zamotavaš u svašta.

Da li ste krstili decu?

– Nisam, one su se same krstile posle, kad su bile odrasle. Onda se nije krstilo. Nismo ni imali crkvu u selu. Nemamo ni sada. Bila je švapska crkva, srušili su je i od nje nazidali dom. U Botošu ima crkva, u Sutjeskoj ima, u Sečnju su pravili novu, i u Krajišniku su nazidali. Kod nas još nisu. Kao viču da će zidati i kod nas, šta ja znam.

Nismo ni slavu smjeli slaviti zbog komunista. Zabranjeno je bilo. Znaš kako, neko je krijući slavio, al ne bi se smjelo ni svijeće da se čuje da je neko palio! Il da je u kuću uneo tamjan što se kadi... bože sačuvaj. E sad, u poslednje vreme počeo je svak slaviti, većinom slave.

Onda za Božić i Uskrs spremiš ručak ko i obično, svako sebi, ali gosti ne dolaze. Ne bi se to smjelo znati. Muž mi je bio u Partiji, bio đever, zaova mi bila, bili svi, ja nisam, al sam bila skojevka.

Farbali smo jaja za Uskrs. To jesmo i sve smo lepo spremali i za Božić i za Uskrs, ali nije svako. I sada neki ništa ne slave, kao da nije Uskrs, ni Božić ni slava ni sve to. Većinom su to ovi stari. Mladi su sad prihvatili slave, a stari neće. Kolko ima starog naroda pa ide raditi kad mu je slava, ide u polje.

Da li ste bili u Partiji?

– Bila sam skojevka. Kao skojevka sam morala ići na izgradnju kad se određivalo. Nema da ti kažeš neću. Skojevka si, moraš ići i ćutiti. Kud te god od-

redi, moraš ići. Nisam ja htela da budem skojevka, mene je, brate, naćeralo, mene su odredili. Jesam, brate, bila, neću da lažem. Mi onda bile ni devojka, više devojčica, pa bi kopali preko njiva kanale – vikali smo to tišeje, sve kopali, preko celog polja. Određeno imaš kolko moraš iskopati, svejedno što si žensko. Ja znam, noću idemo u Crnju, đe je Crnja, s konjima. Odredi te i nema da ti kažeš neću. Ideš po presadu za kupus, ili duvan. Noću kreneš i da stigneš tamo i vamo. Većinom je bilo moraš! Onda se nije smjelo reći neću. Onda se ništa nije smelo govoriti. Ljudi bi odali pa bi prisluškivali ispred kuća šta ko govori. Sad možeš svašta govoriti, onda ne!

Dok ste radili u zadruzi, da li ste imali slobodnog vremena za sebe?

– Zimi jesmo. Pa i zimi bi išli nizati i slagati duvan, u jesen ga poberemo, slažemo, povešamo da se suši, i zimi nižemo, ili se kruni kukuruz. Ide se kupiti žito na tavanu, to što sipala zadruga na tavane i što oduzimalo od ljudi, pa bile neke zgrade velike te zadružne, pa onda se žito bilo skupljalo na tavanima, onda mi idemo sipati, al moraš ustati noću. A nema sata, spram meseca ustanemo. A ono kad bi se žito gonilo, ti snopovi, moraš noću ići goniti. Samo dođeš, legneš, ono zove kočijaš, ajde diž se! Pa ideš tovariti, pa brojiš one snopove, pa ko će više doterati, jer po tom bi se plaćalo. Nedeljom je slobodno vreme, al' moraš onda kući raditi, ako ima baštu, a većina je imala bašte. Kad sam bila mlada, subotom i nedeljom bila igranka u domu, tu bi išla. Posle je bio bioskop. Bio je onaj film „Slavica", a drugih se ne sećam, bilo je davno. Išli su svi: i žene i ljudi i djeca i omladina da vide taj film. Televizije nije bilo, onda posle jedan komšija kupio televiziju pa bi nekad išli kod njega i djeca i mi.

U druga mesta smo slabo išli. Retko smo išli u Zrenjanin. Tamo je željeznička stanica tri kilometra od centra, ideš pješke, pa po gradu, pa natrag u voz, ako stigneš na voz. Ideš nešto kupovati, ali nema para za kupovanje, što imaš, imaš. Tada je bio drugi život. Ja nisam mogla kupovati sebi, samo najnužnije, niti ići kod frizera, sama sam nameštala kosu. Najviše je otišlo novaca za hranu. Treba da idemo da radimo, a nemaš šta ponijeti jesti. A moj otac lepo ti ode u Botoš pa kupi tele, i dotera, a on bio snalažljiv.

A kad sam se udala morala sam ići raditi i slabo sam ti i onda koristila odmor, dok se nije malo živnulo i krenulo, a nije se ni onda imalo slobodno vreme. Posle su došla djeca. Nisam im pomagala za domaće zadatke, radile su same. Dobro su učile i znale.

Da li se slavio u selu Osmi mart?

– Nije. Nije niko ni znao, nit je ko kome poklon kupovo. Posle jeste, kad se narod malo obogatio i živnuo, onda se sve počelo slaviti. Za Prvi maj se išlo u polje, pa bi se nosila hrana, prave se kolači, meso se peče. Puno naroda bi bilo, sve bi se diglo, i žene i djeca i ljudi... tamo svako svoje raširi, pa to se jede nije bilo ni pive ni rakije, ni vina.

Jeste li imali godišnji odmor?

– Nikad. Nikad, nit sam kud išla na godišnji, a đe ću! Išla bi u Bosnu kod svojih, imala sam sestru i brata u Bosni, pa bi išla kod nji tako preko ljeta. Jedared, pre neg sam se udala, išla u Bosnu. Kad su malo djeca porasla, u banji sam bila, na more nisam išla, nit sam imala želju na more da idem. Kad pomislim kako je nekad bilo, mislim da je lepše sada, sam da nisam stara, da sam mlada ko onda i da sam vako imala i živila onda ko sad, dobro bi bilo.

Koji Vam je bio najgori trenutak u životu?

– A šta ja znam.. najgore mi je bilo kad sam malu djecu imala, nisam im mogla priuštiti nikakvo zadovoljstvo. Kad sam stariju rodila, nisam imala mleka, već tražim po selu, nemaš za šta kupiti. A onda nije niko ni prodavo.

S mužom sad živim u novoj kući. Napravili smo novu pre dvanaest godina. Štedeli smo. Imali smo posle dosta konja, bikove ranili, i krave... Muž se zaposlio u Novi Sad, sve smo prodali, novce skupili da kupimo traktor, kad imamo tu zemlju. I kad je on otišo u Novi Sad, onda smo sve prodali, I konja i bikove i krave. Kad smo skupili, boga mi, cigala nam je podosta bilo u dvorištu, mi smo mislili ženska su djeca, otišla su, šta će nam kuća. Moj brat u Zrenjaninu predložio da napravimo kuću i tako smo mi napravili sebi kuću. I sad nam je lepo, samo da nismo stari. I sad idemo raditi. Meni je sedamdeset prva godina, ja idem i sad kopat u polje, zemlju radimo, sijemo, svinje držimo, živinu držimo, koze, sve držimo, ko i mlad svet.

Imamo zemlje pa onda moraš platiti oranje, moraš platiti sjetvu, moraš špartanje, a kopati mi još idemo. Eto ćerke mi oće da pomognu da platimo radnike, al mi ne volimo da nam drugi radi, mi to idemo, drugi loše okopaju, a mi sami sebi čisto držimo.

Kako ste živeli zadnjih deset godina? Jeste li osetili krizu na selu?

– Ko oće da radi, neće osjetiti. Eto, mi smo stari, al mi idemo da radimo, imamo penzije, al idemo i posejemo svega... držimo svinje. E, ko oće da radi, ima u zadruzi raditi. Evo, ima cijelu zimu se moglo ko je ćeo da ide raditi u Gredu: voćke da slaže... Ko neće da radi, boga mi, ležeći nema ništa. A kod nas u selu sad većinom vidiš po polju stari narod. Nema ti mladije.

Bombardovanje kad je bilo, imala sam i izbeglice. Po cijelu noć se ne bi spavalo, al eto, nije kod nas bilo bombardovanja, ni u Zrenjanin. Izbeglice kad su došle ja sam držala iz Goražda jednu babu i dedu. I oni su posle otišli, a sad za ovo bombardovanje imala sam iz Novog Sada izbjeglica, iz Zrenjanina, iz Pančeva, bila ih puna kuća.

Ono kad je iz Bosne trebalo da dođu, odavle pisalo ko oće da primi izbeglice. Mi smo rekli da ćemo četvoro primiti. Došla jedna žena sa dvoje dece kod mog brata, a došla joj sestra kod jednog Lale, a žena mu je Hrvatica iz Imotskoga. I on je primio tu devojku. Posle joj došli otac i majka, onda smo je mi

primili. Bili su kod nas, otišli su posle. Ima i sad kod nas izbeglica. Sad su bili jedni Ercegovci kod nas, bili su tolko s nami. Joj, kako mi je žao bilo kad su pošli u Ercegovinu svojoj kući! A ima još iz Bosne, ima iz Slavonije četiri porodice tu kod nas. Ovi su većinom iz Bosne drugi. Jedni se neće nikako ni vraćati. Ima jedan moj nećak, on neće, veli, da se vraća.

Kad su bile izbeglice, nije ni lako bilo, nezgodno ti. Kad su kod mene bili ovi iz Goražda, mi nekako se... kao radi bi bili, bojimo se uvredićemo ih, sklanjamo se mi njima, a oni se jadni sklanjaju nami. Imam dolje letnju kuhinju. Ja njima uveče kažem: – Ajte vi, večerajte, ja njima postavim, kao, eto, samo da mi ne budnemo prisutni, misliće da im gledamo kako jedu. I onda oni odu dolje, večeraju. A taj čovek je bio vredan, išo bi on s nami i u polje. A žena nije, ona kaže da nije znala. Ja uđem u baštu pa plevim i kopam, ona: – Ja bi tebi pomogla, ne znam šta je biljka, šta je trava. A muž joj zna. Ma dobar je naš narod, ja ti kažem, pomognu te izbeglice. Koliko smo mi te Ercegovce što su bili pomagali: dali im svoje zemlje pa sijali sebi što su god ćeli. A kad su otišli, kolko su odneli rane tamo u Ercegovinu, more im biti dve godine.

Meni je bilo gore sad neg u prošlom ratu! Mi bili djeca, Nemci dođu u naše selo, a mi sišli u selo oko njih i gledaj! I nikad nami ne bi ništa, još bi nam davali leba. Ustaše nisu kod nas dolazile, oni su, kažu, najgori bili. A gore jesu, tamo su poklali mnogi narod. Šta ja znam, gadno je i sad i onda bilo!

Znam jednu ženu kod nas u selu tamo, ona otišla jadna da bere zelje za jelo, a Nijemci naišli, uvatili je, doćerali, misle da je ona špijunka, a baba jadna! I onda je doćerali u selo i pustili. Nije se imalo, gladni smo bili, samo zelje čupali i jeli.

Da li je bilo pozorište u Zrenjaninu?

– Jeste, neću ja ići, đe ću ja ići u Zrenjanin, daleko bilo. Onda bilo sramota da cure odaju. Nije se onda moglo daleko ići, samo u polje. Raditi nije bilo sramota. Na izgradnju bi morali ići. U Bosni sam bila kod Banja Luke. Išli prugu graditi, pa samo ja i još tri ženske, nas četiri radile samo s muškarcima, neko brdo prebijali, usjek neki, tako se zvalo. A ove druge ženske i muškarci su zemlju kopali pa pregonili.

A da li je postojao onda abortus, je li radio neko to?

– Nije, nije, ja ne znam, ja se ne sećam da je to bilo. A posle jeste bilo dalje od pedesete. Bila u Sutjeskoj jedna baba Rumunka kod nas, i njoj su žene većinom išle tražiti pomoć. Pet-šest se sastane odjednoć. Iz našeg sela žene većinom išle kod nje, a išle i otud iz Sutjeske, iz Krajišnika, iz Sečnja i Botoša i osvaklen bi joj išle. Išle su žene koje u braku ostanu trudne**.** Kad, na primer, ima jedno, dvoje, i ona više neće djece. Onda se išlo većinom kod te babe. Retko bi koja u bolnicu išla. Bilo je onda kontracepcije, ali prevari ih.

Ja imam dve ćerke i zadovoljni smo. Imala sam četiri djevera i zaovu, i moj muž, to je pet nji braće. Samo što je jedan djever imo sina, a svi imali ćerke.

Onda, svi se složili, svima bilo svejedno što ja imam dve ćerke. Niko nije bio nezadovoljan.

U ovom selu su svi Bosanci?

– Mi smo u ovom selu svi iz Bosne, ali iz različitih mesta: Glamoč, Kupres, Livno, Jajce, Janjani reknu Jajce, Mrkonjićani... Lepo se slažemo, bolje se onda slagalo i živilo, neg sad! Sastajalo se uvijek zajedno, ono u jesen pa na ulici se sastanu, sad niko nikog ne vidi. Onda bi se išlo po kućama po prelu, sad ti retko iko ikome ide. Ko u Lala.

Sad imamo te dve ćeri i brata, pa njima ranimo svinje u jesen, pa koljemo, a male kad imamo koljemo i njima i sebi. Imamo osam svinja, dve koze, jarad, živinu... Imam jednu stariju ćer, pa odnese jaja. Mora se djeci pomoći. Imamo zemlje, mislili smo prodati, pa ne smijemo, ako nam djeca ostanu bez posla, nek dođu pa nek rade. Al neće oni da rade zemlju. Moraće ako ne imadnu, kad nas nestane. Mladi slabo rade zemlju. Oni što su u selu mladi, ti rade, ali slabo ih ima. I većinom što ima, to je zapošljeno il u zadrugu već u traktoriste, il idu u Zrenjanin, putuju. Rade i pomalo i to zemlje.

Da li održavate kontakte sa braćom i sestrama?

– Jedan mi je brat osto u Puli, skoro je dolazio sa sinom. A sestra mi jedna u Banjoj Luci, baš često se čujemo, jedna mi je u Smederevu, jedna je u Bačkoj... jedan mi brat tamo u selu u Bosni, jedan je umro devedeset treće u Bosni. Više se držimo mi ovde sa djecom. Djeca nas obilaze. Bila mi je starija ćerka pre dva dana. Skupljamo se porodično. Slavimo slavu i onda nam dođu ćeri, zetovi, unučad i moj brat i njegova porodica pa slavimo.

Koji Vam je bio najlepši trenutak u životu?

– Pa najradije se sećam, najradosniji mi je bio trenutak kad mi se rodila starija unuka. Pa, šta ja znam, eto, volila sam da rodi žensko, više nego muško. Ja sam imala obe ćerke, vidim kako ovaj narod sa muškom djecom prolazi, pa zato. Posle se rodio unuk, pa još jedna unuka, pa unuk i tako, sad imam četvero unučadi.

A da li imate neku neostvarenu želju?

– Onda nisam mogla ni želiti kad nemaš. Nemaš kuda, nemaš čime. Šta imaš želiti? Želila sam da imam samo ono što je najosnovnije u kući. Onda nije bilo ni udobno leći, ni pojesti, ni obući, narod je najviše želio to osnovno da ima.

Počeli smo da živimo bolje kad su mi djeca porasla, završile školu i otišle, a mi malo počeli više da imamo, nije nam oduzimano, nije nam otimano. Moro si porez plaćati i sve to, al niko nam hranu nije otimao kad imamo. Ako oćeš da prodaš, ako neš ne moraš. A ono iz ranije, što bi god dobili rane, ono kad se tek došlo i posle još, sve nam dođu i pokupe. Nemaš ništa. Ko oće da radi može da stekne. I čuvati treba.

A imate li Vi možda nešto da poručite mladim devojkama?

– Imam, brate! Trebaju da se vladaju lepo, da rade, da poštuju starije, da malo budnu pametnije, da iako školu završe, nek znaju sve da rade. Trebaju da poštuju muža i svekrvu, boga mi. Muža nek oni poštuju, a za svekrvu je lako. Nek se oni slažu s mužom. I svekrvu treba poštovati, ali opet, kad se slažeš s mužom, sve je lako, ako se ne slažeš s mužom, onda ti ne valja ni svekrva, pa da je ne znam kako dobra, ne možeš je voliti kad nemaš s mužom dobro. Ja sam se sa svojim mužom slagala. I sada se slažem. Nikad se nismo svađali, radili smo zajedno sve. Nismo imali vremena ranije, a posle ostarili. Sad kad imamo vremena, ostarili pa nam se ne svađa.

Nataša Vavan

Rada (1931), Očestovo (kod Knina)

Recite nam nešto o svom detinjstvu i o porodici.

– Rođena sam petog marta tridest prve u selu kod Knina. Moja porodica nije bila najsiromašnija, onako srednja. U ranom detinjstvu smo ja i moja sestra bile kod ujaka, jer je otac radio u Francuskoj jedanajst godina, a bila mi je i mama tamo. Kad je zaratilo, ona se vrati, i ova sestra što mi je u Benkovcu udata za Hrvata, tamo se rodila u Francuskoj. Još je jedno muško bilo, on je umro... Onda su se vratili. Mama nije ništa radila, otac je tamo bio poslovođa na građevini i ovdje je radio cijelo vrijeme kao poslovodja na građevini. To su poslovi koji se dobro plaćaju u Francuskoj. Kupovao je zemlju, pašnjake, đe ima drva, od tog novca koji je zaradjivao – tako se u selu radilo.

Onda je zaratilo u Jugoslaviji. Da je zna da će se zaratiti, ne bi se vraćali. Odma su ga zarobili Talijani i bio je u zarobljeništvu sve dok Italija nije pala, a onda se vratio i bio je u partizanima. Došao je kući iz partizana i tad nijesmo imali ni kašike... Živili smo godinu-dvije teško, dok nije krenulo. A onda smo mi djeca bili već odrasli, radili smo zemlju, živili smo nako srednje – nismo bili gladni, imali smo svega osnovnog. Kasnije smo gradili kuću, posadili vinograd, živilo se od vinograda. Onda ovce imali, kravu, konja... i krenulo je. Otac je radio na državnom poslu, a mi smo radili kući .

Kolko ste išli u školu?

– Išla sam u školu četiri godine, sve su moje drugarice samo toliko išle, a onda nas je zahvatio rat. Malo ko je iša u školu od moga godišta, kasnije se više školovalo. Moja mlađa sestra je završila ekonomsku, brat je završio mašinstvo. Mene je rat prekinuo, a starija sestra je bila u Benkovcu. Nedjeljom bi išli na igranku, blizu bila vojska pa dolazila svirati, u selu nije bilo da neko svira. Dosta se djevojaka udalo za vojnike za vrijeme rata. On je običan vojnik, al to je mladost! I otišlo dosta djevojaka iz sela za vojnike i fino su prošle, baš su se dobro poudale. Poslije kad su dolazile pričaju da su dobro... i to tako.

Kad sam bila veća, kad se oslobodilo, onda sam išla u omladinu na sastanke subotom naveče. Imali smo omladinski hor, igranke i neki sastanci i priče, bilo lijepo.

Ja sam ti sve radila: i kosila travu, i vinograd škropila, kopala... Tata mi je radio, ovo dvoje – sestra i brat – išli u školu. Poslje se zaposlili, tako da je meni bilo teško samoj u kući i u poljoprivredi.

Nigde niste radili?

– Zvao me sestrin muž iz Benkovca da ja dođem tamo, da će oni mene zaposliti i da ostavim poljoprivredu. Otišla sam u Benkovac i zaposlila se u preduzeću "Promet". Tu je zet radio, pa poginuo, pa su mene zato primili. Nisam se baš mlada zaposlila, imala sam četrdeset četiri godine. Tu sam i penziju zaradila i neki su mi stan dali. Bila sam spremačica i kuvarica kafe. Bilo mi je dobro, stvarno sam bila zadovoljna i oni su bili sa mnom zadovoljni. Meni kad se negdje ide, išla sam sa njima: za Beograd, u Makedoniju, pa u Postojinsku jamu u Sloveniji. Gledaš – ono isto kao špagete od leda vise. Ondje ti daju robu da obučeš, to je bilo ljeto, a unutra u jami ladno. Imaš, brate, šta i viditi, kupiš neku sitnicu da imaš za uspomenu. Bila sam zadovoljna dogod sam radila. Nikako nisam ni htjela da idem u mirovinu, tek sam otišla sa šesdeset četir godine, a to je bilo devedeset četvrte: bilo višak radnika. I eto, godinu dana bila u mirovini, zarati se, odemo vamo i skoro dvije godine nisam primila ništa! Kasnije izvadim te dokumente i dolje sredim i to regulišem i sad je dobro.

Da li ste imali momka kad ste bili mladi?

– Jesam, dabome. Mislim da uvijek postoji neka sudbina! Imala sam momaka u komšiluku, iz svog mesta, imala sam i van, u Benkovcu, ali nešto mi se nije dalo... nisu mi bili po ukusu. Kad sam otišla u mirovinu nije da se nisam mogla udati, mogla sam... Taka mi je sudbina! A mogu vam reći da i ne žalim sada, jer vidim ko ima djecu nije im ništa bolje nego meni. Šta je njima bolje što su se poudale? Bolje je kad dobrog nadješ, il ako se slažeš. Ako se ne slažeš, sutra djeca kako će ga prihvatiti, sad se to sve izvitoperilo. Bez obzira što se nisam udala, ljepo sam živjela. Ozidala sam i kuću u selu. Počela sam da gradim osamdeset četvrte u svom rodnom selu, bila sam u stanu koji sam dobila od preduzeća u Benkovcu. Sa bratom sam je izgradila, samo nijesam parket stavila, a pločice jesam. Sve su to odnjeli sad u ratu. Nisam željela da se vratim u Hrvatsku da je vidim opustošenu. Onda sam se vratila... nikad nisam imala pritisak, nikada me ništa nije bolilo, a tada me je puno zabolilo i imala sam pritisak. Idem češće tu kod doktorice, baš me rado primi... Ne mogu nikome opisati kako mi je teško bilo. U meni je nešto buktilo... Onda sam išla po dokumente u Knin, iša od sestre mali, dvadeset osam godina ima, taj što mu je tata Hrvat. I kad smo bili na stanici, ono grupa mladića pričaju o četnicima: vaki, naki, šta su radili... a jedan čovjek i žena kraj nas sjede. Ja sam se neugodno osjećala, al me je spasio mali od sestre, ne znaju ko sam ja, misle da mi je on sin. U meni je to nekako drugačije bilo, znam da mi neće ništa, ne piše nikom na čelu koje je nacije. To sam tako teško podnjela. Onda smo ušli u voz, odmah legitimacije... niko ti ništa ne govori, vide legitimaciju. I sad, kasnije imamo voz – u pet sati iz Knina, ja nisam mogla obaviti amo sve sam tražila rodni list, to je bilo devedes šeste u petom mjesecu. I sad, da li ćemo čekat taj

voz kad smo to sve izvadili, ja nešto slobodnija: – Ajmo, neće li nešto naići ti ustavi nekoga... Ustavio mali kombi, idu do Zadra, hoće nas povesti. Niko ništa ne priča, al vidiš na tim ljudima da su grozni. Kad ćemo blizu Benkovca pita on nas: – Jeste li se vi rodili u Benkovcu? A mi obadvoje u jedan glas da jesmo. Pa kaže: – Je l bilo više Srba, il Hrvata? Veli moj mali: – Više Srba. -Al ima li ih sad? – Nema, otišli su. Dok ništa nisu govorili, meni je bilo lakše, a dok je počelo govoriti jesmo li Srbi, jesmo li Hrvati... Posle prestali govoriti, pita đe će nam stati. Oni su stali, mi smo izašli i sve dobro prošlo. Ali u meni je nešto buktilo, tad sam bila strašiva. Sama ne bi sjela niti se vozila, ali sa malim sam mogla.

Onda sam digla prvu penziju, poslije mi je sestra podizala i sad sam nekako zadovoljnija. Dok sam došla ovdje u kuću, odmah se dalo nešto zaraditi. Kad sam došla, nigdje dinara nemaš, nego ako ti neko dade, ne mož ti nikoga pitati, nego ako se sjeti pa ti dade. Znate, dinar je uvijek potreban.

Zašto ste napustili Hrvatsku?

– Napustili smo Hrvatsku zato što su se naši Srbi digli, da se ne bi ponovila četrdeset prva. Onda dođu dvoje ustaša i pet ljudi zgrabe i pred tobom ubiju, zakolju, šta sve ne rade od nji. I onda su se bojali toga i zato su digli ustanak, zato su barikade postavili, zato su se borili da ne bi bilo ko četrdeset prve, da ih ne prevare. Ali, eto, bome, svi smo mislili da će ostati, da će to biti srpsko, ali ne bi. Ja sam baš onda u selu bila kad se bježalo. Ja sam došla vaditi krompir. Ja sam u Benkovcu otišla na kolodvor autobusni, da vidim da li će biti u subotu autobus iz Knina, jer sam morala ići da vadim krompir. Kažu biće. Sutradan vadim krompir, već puca, u Kninu napad, a mi svi radimo. Vidim ja da ću bježati, ja izvadila i unijela u kuću, kad došle komšije i vele: – Bježi se, vojska odstupa, svi bježe! Ja velim: – Ajte, nemojte tu propagandu širiti, kakva vojska!? – Jest – veli – jedan komšija dolazi po moju ćer i djecu i kaže da se povlače. Vele, treba bježati do Srba. Ja nijesam ništa ponijela, mogla sam ponijet ko zna šta, jer mi je amo kući – najprije se vodila borba u Benkovcu i okolini Zadra, i Kninu – pa ću prenijeti iz kuće u stan u Benkovcu amo, jer sam u Benkovcu radila. Ja sve to prenijela amo, da mi to ostane, mislili smo da ćemo iz Benkovca bježati, niko nije mislio da će biti ovako! Ja sam mogla strpati u neku vreću i sjediti u traktoru na tome, ali ja to nijesam ništa, nego samo jednu torbu što sam donijela iz Benkovca, tu torbu u traktor, na toj torbi sjedila cijelo vrijeme. Niko nije reka da se bježi, a cijeli je narod krenuo i ti u onoj koloni kad smo došli nijesi moga nego mic po mic. Toliko naroda, a niko ne kaže da mu je iko reka da bježi i tako smo se grozno osjećali. Onda usput su nam davali sokova, kekse, meso – onda mi se ražalilo... onda sam cijelog puta plakala. Shvatila sam da se udaljavam od kuće, da sam sade bijeda, da sam sve izgubila. Onda mi je toliko bilo teško, preplakala sam i to me dugo držalo, sve dok nisam došla kod brata. Dugo me je mučilo da

me neko sažaljeva i da mi dava, nisam to navikla. A znam da sam sve izgubila, da nemam... eto tako je bilo.

Bila sam sedam mjeseci sa bratom. Ana me je najprije zovnula bi li ja došla, i ja zadovoljna da ne smetam. Stan imaju, u njivoj sobi spavala, navikla sam da budem samostalna i da imam svoje, komociju nemam, smetam. Kad me je Ana zvala, dolazi meni brat, ja velim: – Ja našla sebi posa. E, posa, kakav posa. Bila sreda kad mi je rekla da dođem, tamo u ženski centar ja sam otišla, mali od brata me vodio, nisam onda ni znala po Beogradu odati, makar sam ja tu dolazila, svake godine po dva-tri puta, ali mene to nije interesiralo. Brat ima auto, kad idemo negdje mi sa autom, tako da ja nisam ni znala ništa po Beogradu prije. Onda me je to obradovalo, došli smo ovdje... Kad sam ja našla ovo, onda me muka uvatila... toliko mi se ražalilo kad gledam na televiziji izbjeglice kako su bježale – šta ako mi budemo ovako. U ovu sobu ušla, bože, kakva je bila! Ja njesam dala da mi dođu u goste dok se ne okreči, dok se ne sredi. Kad se to okrečilo, došla mi sestra i od sestre djeca, brat i njegova djeca i žena, onda su mi dali po šezdeset maraka i poslije, dobili smo vunu pa smo štrikali sebi, nekako odma je to bilo drugačije – imaš nešto svoje, imaš se čime zanimati. Pravili smo sokove, baš danas ja i Draginja i Jovanka išle na Zeleni vijenac u onijem plastičnim kantama nositi višnje. Odemo kad doručkujemo, kad najviše ugrije, do deset sati vraćamo se, dođemo tu na ručak, dok ručamo idemo gnječiti te višnje i raditi sokove. Nije bilo lako, ali nekako je išlo. Život je ulazio u normalne tokove i dan-danas radimo, ištrikaš i neki dinar zaradiš, odma je to nekako drugačije.

Vama će sada sedamdeset godina i kad se osvrnete na svoj život, kako Vam on izgleda? Da li se osećate zadovoljni životom? Da li su Vam se neke želje iz mladosti ostvarile?

– Nije mi se ostvarilo, ali ipak kad uzmem đe sam tu došla i kako su me prihvatili... U seljačkoj radnoj zajednici sam bila i u firmi. Radili sve u seljačkoj zadrugi skupa, radila se zemlja i to sam bila nekako zadovoljna, skupa omladina i stari, jer smo dali svoju zemlju i radili sve skupa, u jednu kuću sabirali: koliko ko ima nadnica toliko i dobije. Kupus sadili, poljevali, paradajiz, i nekako smo bili zadovoljni, sa pjesmom, znalo se đe ćemo se skupljati – idu na trubu, znademo toliko i toliko sati, makar nije svako ni ima sata. Bila sam u mladosti zadovoljna, nikad njesam rekla: e, nisam sad zadovoljna. Imala sam i obući, i jesti, obuti, nikad nisam bila zadnja. Zdravlje me je služilo i uvijek se uklopim među bolje nikad njesam... niti mogu sa svakim. To je bio moj princip i tako mi je i bilo. Nisam se udala, nisam ja sama, đe god dođeš ima udanih i neudanih, razvedeni. Bolje je kad dobrog nađeš, normalno. To je moje mišljenje, ko zna u mladosti kako bi se udala. To je bio moj slobodan izbor i nikada se nisam ni pokajala. Možda bi mi bilo bolje, al možda ne bi bilo.

Sad ovde u kući «Lastavica», zadovoljna sam. Bude i momenata kada nijesam, al većinom jesam. Nije meni penzija velika da bi ja mogla što sve hoću. Sad ja imam svoj dinar. Nego kad sam došla, mi se dogovarale koju najviše volimo, nijesmo mogle odabrati od vas četiri. Baš ste nam ono prišli ljudski, ljepo i ukrašivali naše bore. Kad sam došla, toliko je to bilo teško. Ali uz pomoć vašu, vi ste nas izvukli da smo ostali normalni. Ne daj bože da se ponovi ikome! Imati sve, pa ne imati ništa. Ja sam došla u natikače, a drugi dan udarila kiša. Onda brat htio ići sa mom da mi kupi cipele. Žalosno je to, ja sam uvijek imala dinar, dok sam bila i u selu ja sam imala dinar. Kad mi pane na pamet nešto kupiti, prodaš janje il ovcu, što bilo, uvijek sam imala, mogla sam kupiti. Nije ono da rečeš kasnije, kad se počelo dobro živjeti – to uvijek kažem – od sedamdesete. Prije nijesi mjenja namještaje niti uzima auto.

Vidim uvek nešto pletete, nešto heklate, sad imate i svoju penziju...

– Sad ću vam reći za to heklanje i pletenje. Da nisam došla u ovu kuću, nikad ne bi uzela ni eklaricu ni ove igle koliko sam izgubila, koliko mi je bilo žao i koliko sam bila razočarana. Kad sam došla u ovu kuću, počela sam da radim, koliko sam ja tih eklanih stvari imala! Onda se to meni nije dalo, a došla ovdje, zahvaljujući tome što sam došla u ovu kuću, ja sam opet počela ručne radove: tkala sam, prela sam, plela sam, eklala sam, vezla sam, sve ručne radove sam dolje radila. Ovo što se sada radi na razboju, to sam ja i uvodila i snovala i sve sama radila. Što sam ja tkala – baš sam tkala šare, kad sam dolje bila. Voljela sam ručne radove strašno. Kad sam bila u Benkovcu kod sestre, dokle ja kuvam ručak, ona radi, ja svaki čas koristim, dok promješam jelo, da odem i vezem. Jednom sam stoljnjak, uz druge radove, deset mjeseci radila, to je bilo na izložbi, to je svuda išlo. Moji ručni radovi, da znate kakav je to bio vez! To sam ja strašno radila, ja sam ćilime tkala kad niko nije, iz Knina su dolazile učiteljice i one fine gospođe gledati kako ja tkajem ćilim, kad sam sestri tkala. Ne sa jednim licem nego sa dva lica, sve jedno lice ono drugo, one šare u ćilima. Ne znaš ti koje je lice a koje naličje, jer je sve lice.

Mene niko nije učio da radim ručne radove. Vidiš od nekog ko to radi, to prenosiš na se i, ako imaš volju, to i znaš. Majka mi je pokazala i ja sam radila. Ona je vezla, tkala i dok su bile one aljine i zubuni što smo mi zvali, od vune je tkala sukno dok nije otišla u Francusku pre četrdeset prve. A kad se vratila, nije više, jer i to je odnešeno, izjedeno, zapaljeno, nije se imalo šta obući krajem rata.

Da li Vaša sestra može da uđe u Vašu kuću na selu?

– Moja sestra ne može to da koristi, šta će ona. Ima starijeg muža, već je dvanajst godina u penziji, ne ide nikud iz stana nego ako ide ljekaru, lošeg je zdravlja. Da ona radi ne bi radila na zemlji. Ne bi ni ja radila, neko vrijeme sam radila vinograd i baštu, poslje nijesam nego samo bašču, a pogodim da mi

neko uradi vinograd, ja platim. Nijesam kopala sigurno deset godina do ovog posljednjeg rata.

Valjda će se stvari srediti tako da možete to prodati.

– I ja sam za to i brat mi je za to da sve prodamo. Neće se to prodati nikada koliko vrijedi, ali da nešto tu kupiš. Ja se ne mislim vraćati, niti ću se vraćati. Tamo apsolutno ništa nemam, ni one stolice, ni oni stočići kad se pravili kod šporeta – sjediš da ložiš, da ne sjediš na ovolikoj stolici, nego one male. To je staro... Kad ljeti izneseš na dvorište, sjediš pa uvati sunce... Ja ništa nemam u kući pod milim bogom. Samo je kuća cijela, vrata i prozori odnešeni. Sve pokradeno, ništa nema! Kad bi ja došla isto, što kažu kod nas, ko u pećinu: ni prozora, ni vrata, niđe ništa. Vele opraviti, a kad bi mi opravili – šta bi mi opravili, ja bi morala nanovo isto ko i ovdje. Ovdje se ja dobro osjećam. Ja bi voljela otići dolje, jer ja nemam ništa a imala sve. Meni je odnijelo i bojlere, hidrofor, nijesmo imali vodu, počeli tek uplaćivati. Od nule bi pošla. Nije to da neko ima sa mnom, pa bi se vratila ka i ovi što su se vratili, u mom komšiluku muž i žena, oni jesu stariji, a djeca su im ovdje. A ja sama da se vratim, pa uvijek sama, a niti stolice nemam. Imala sam... bunar, odnijelo i lanac i sićmu, kantu, nije niko osta, samo jedna stara žena, al je ona imala sina u Bjelovaru, on je dolazio. Ja ne znam ko je to sve ukra, bilo je i ovih što su se vraćali, nijesu mogli u mene ništa jer nije ni bilo ništa. Ako mu nešto fali, on uzme pa sebi namakne, računa vratiti i tako. Poslije su i naši uzimali... Brat mi kaže, kad ja kukam šta smo sve imali: – U nas je bilo sve novo, zato je i odnijelo. A vratili se dolje on i žena, bi li vi vjerovali ili ne bi, bila sam u kući, kao da je otiša na godišnji odmor u Beograd kod sina, i vratio se: ni špice mu nije niko uzeo. Đe je ostavio televiziju, sve – sve ostalo. Ona se mogla vratiti, jer ima što je imala, a ja nemam ništa. Ja bi morala sve nanovo.

Recite mi da li imate nešto da poručite ženama, nešto da im kažete kako treba živeti?

– Treba da rade, da budu zadovoljne, ako i nijesu uvijek zadovoljne, ali mora se biti zadovoljan, pa će sve ići bolje, kad radiš sa zadovoljstvom... I da gledaš sa vjerom u budućnost.

Ljiljana Vuletić, 1999.

Beba (1933), Zaječar

Kakvo je bilo Vaše detinjstvo?

– Rođena sam u Zaječaru, drugog juna trideset treće godine, a odavno živim u Beogradu. Detinjstvo sam provela vrlo lepo u Zaječaru sa drugaricama i sestrama. Ima nas tri sestre: ja sam srednja, starija je lekar u Zaječaru, mlađa je u Americi, ona je doktor metalurgije i vrlo uspešna žena. Sestre su dva različita temperamenta i uvek su dolazile u sukob. Mlađa, suviše moderan i napredan tip, a starija konzervativna, klasičan tip, stroga, brza. A ja, takvu su mi ulogu vaspitanjem namenili roditelji, morala sam uvek da držim ravnotežu između njih dve, da ih držim na okupu.

Navikla sam još od detinjstva da razumem ljude i da ih smirujem. Tako je bilo sa sestrama, a i kasnije u životu. Nikad nisam bila za rasprave. Ne pamtim da sam se kao dete sa nekim posvađala. I dan danas školske drugarice me zovu. Kad smo organizovali sastanke i maturske večeri, sve se to obavljalo preko mene. Čak su me proglasili i sekretaricom generacije. Da ne pričam mnogo o detinjstvu. Nisam išla na more, ali sam išla na selo kod babe i dede koji su bili vrlo imućni. Deda je bio trgovac žitom i imao je sto trideset hektara imanja. U kući sa nama je živeo moj ujak koji je završio medicinu još u ono vreme. Mnogo nas je voleo, a nas tri smo obožavale njega, čak ne znamo kad bismo birale između oca i ujaka za koga bismo rekle da ga više volimo.

Detinjstvo je teklo lepo. U školi sam bila vrlo dobra učenica, jer sam volela svuda da stignem. U mestu je bila muzička škola, sama sam išla da se upišem. Završila sam nižu muzičku školu. Ako je na oglasnoj tabli bio poziv za folklor, ja sam otišla na tu prvu probu. Obavezno sam bila izabrana i igrala u folkloru i uvek sam bila kec. Vrlo sam se gizdavo oblačila, u pletenice utiskivala cvetove. Jednom smo osvojili Kup maršala Tita pedesete... trebalo je da odemo u Beograd, međutim, zbog nedostatka novca to se nikada nije ostvarilo.

Jednom je Olga Skovran sa ansamblom „Kolo“ prošla kroz Zaječar i prisustvovala našim probama. Prišla mi je, dala mi vizitkartu i rekla: – Devojko, primljeni ste u „Kolo“. Možete da dođete odmah ove jeseni. Bila sam u šestom razredu gimnazije. Tada sam žarko želela da pohađam dentističku školu u Zemunu, pod uticajem starije sestre koja je bila na medicini u Beogradu. Međutim, otac nije hteo ni da čuje. Govorio je: – Bez mature ništa! I tako ja ostadoh u Zaječaru do mature. A posle mature odmah sam se udala.

Da li Vam je žao zbog „Kola“?

– Žalim što nisam bila u „Kolu“. Kada sam se obratila mom suprugu, koji je onda bio mladić, u koga sam imala poverenja, da me odvede do Olge Skovran, pokazala mu vizitkartu, on me je odvratio od toga na vrlo taktičan način: – Pa znaš šta znači igrati kao profesionalac? Tu vene izađu, tu srce oslabi, tu se izgubi od lepote! Nisam ni znala da je on već tada bio zaljubljen u mene i da je planirao brak. Poslušala sam ga, nisam otišla u „Kolo“, ali to mi je ostalo kao tuga što nisam makar godinu-dve igrala, jer su moje školske drugarice koje su igrale folklor u Zaječaru primljene u „Krsmanac“, i to im je bio vrhunac uspeha, a do „Kola“ nikad nisu ni došle.

Recite mi još nešto o svojoj porodici.

– U moje vreme vaspitanje je bilo vrlo konzervativno, patrijarhalno. Ja sam kao devojčica išla u crkvu. Napomenula sam ono na početku da sam veronauku učila dobrovoljno, ali svake nedelje sam išla u crkvu i nosila sam mojoj majci naforu*.

Kada je bio nedeljni ručak, tata je uvek dolazio sa karanfilom zabodenim u rever. Okupljali smo se. Kažem, jedan porodični život. Uvek nas je bilo puno. Mi smo bile tri kćerke, tata, mama, ujak i uvek je iz sela bio prisutan deda, neka tetka. Živelo se u velikoj porodici i srećno u ono vreme. Rasla sam u vrlo domaćinskoj porodici. Otac mi je bio trgovac, deda po ocu predsednik opštine, mamin otac, koji je živeo u jednom živopisnom selu, isto je bio dugogodišnji predsednik opštine. Mama mi je pričala kako se udala na provodadžiluk. Očevi su dolazili u istu kafanu. Pilo se, sedelo, čak se pričalo i o nekim javnim kućama. Mama je volela nekog pilota i on je došao da je veri. Međutim, njen otac je to sprečio zbog tate koji je došao iz Zaječara da je vidi i kad je video koliko je lepa, odmah ju je verio, nije hteo ni da čuje da se venčanje odlaže na duge staze. Vrlo su se brzo venčali, a, kako pričaju, to je bila raskošna svadba sa automobilima, fijakerima, konjicom, barjacima, jer su bile u pitanju vrlo bogate kuće i s jedne i s druge strane.

Provodadžiluk nije bio potreban ako porodica prihvata momka kojeg devojka voli. Ali ovo je bio drugi slučaj. Ponekad je mama, kada se sa tatom raspravljala, govorila: – Jao, bog da ubije onu Kelu, tako se zvala glavna kafedžijka kod koje su se skupljali viđeniji ljudi, ona me je ovako usrećila! Toga se sećam. Ali, bez obzira na to, volela je tatu i uvek kada se nasekira što ga nema ili je na putu, ona je strepela i govorila: – Deco, morate da poštujete vašeg oca. Šta bi bilo da nema njega?

Moj otac nije voleo rasprave. On je bio primer čoveka koji je umeo da živi, koji je u potpunosti svoj život proživeo savršeno. Bio je vrlo društven, voleo je

* Nafora = posvećen hleb koji se u pravolavnim crkvama deli vernicima za pričest.

društvo, umeo je da se spusti na nivo i deteta i mladih i starih. Bio je u radnji, odlazio na roštilj sa društvom, na poslovne sastanke, dok je moja majka radila neumorno. Mnogo se trudila i oko dece i oko brata koji je bio lekar, imao ordinaciju u našoj kući. Bila je sekirljiva. Šta će sa tri kćerke? Treba pripremiti miraz. Međutim, sve smo se udale bez miraza. To je bilo jedno drugo vreme, početak šezdesetih... A tata je živeo komotno, lepo, udobno, do poslednjeg trenutka svog života. Čovek ne treba da se sekira unapred, treba da proživi život bez stresova. On je bio taj! Mogu da kažem da sam živela u porodici koja je bila 'reakcija'. Deda po tati je bio demokrata, a deda po mami radikal. Tu je uvek bilo nekog prepucavanja. U takvoj kući u kojoj su mi branili da idem i na radnu akciju – to nisam mogla tati ni da pomenem, verovatno sam, pod uticajem domaćeg vaspitanja, i sama bila nastrojena kao reakcija. Uvek smo nas nekoliko koje smo se družile pokazivale neki prkos. Prvo, veronauka se branila u to vreme. Mi smo se sve dobrovoljno prijavile da učimo veronauku, tako da je sveštenik dolazio ponedeljkom i sredom u školu posle svršenih časova. Grupica od nas desetak smo ga čekale. Uvek je neko od profesora koji su bili 'aktivni' upadao da vidi ko je tu i šta se dešava. Snosile smo i posledice. Iz nekih predmeta iz kojih smo mogle da dobijemo peticu dobijale smo četvorku. Osećale smo da smo kažnjene zbog toga što pohađamo časove veronauke. Mi smo tako daleko išle da smo, na primer, za Božić, uoči Badnje večeri, napravile spisak, pa krst, pa napisale: 'Hristos se rodi, hrišćani!' Potpisale smo se i krenule po badnjak. Pošto mi imamo vinograde na Belom bregu, to je vrlo lepo brdo na kojem su sve sami vinogradi, uputimo se tamo da uzmemo badnjak. Sretnemo drugove čija su imanja na istom mestu. Oni nam pomognu da nasečemo badnjak i krenemo da se vraćamo. Najedanput, spontano se napravi grupa ljudi koja ulazi u Zaječar sa badnjacima. Imali smo nameru da prvo svratimo do moje kuće i da se tu raziđemo. Međutim, onaj nam narod dao podstreka povicima: – Deco, bog vas blagoslovio što ste išli po badnjak! Tražili su da im damo grančicu. Mi smo davali i tako neosetno stigli do skvera. Najedanput je sav skver bio preplavljen badnjakom. Mi smo kidali, lomili grančice i davali onom razdraganom, naročito starijem, svetu koji je bio ganut time. E, sutradan su nas sve pokupili i odveli u UDB-u!

To je bilo pedesetih godina. To dobro pamtim. Na saslušanju smo se držale vrlo prkosno. Saslušavali su nas i tražili da navedemo ime nekog od roditelja kako bi on snosio krivicu. Međutim, istina je da roditelji nisu imali pojma da smo otišle po badnjak. Jedna je kod kuće rekla da je otišla u muzičku školu, druga kod drugarice, itd. Cele su nas noći saslušavali i uvek su dobijali isti odgovor: – Rekla mi je Beba, neko mi je rekao, dogovorile smo se! Na kraju su morali da nas puste, uz pretnju da ćemo ako još jednom napravimo neki ispad ići ne na Beli breg, nego na Crni vrh da radimo sa zatvorenicima. Na saslušanju su uzimali za primer moju stariju sestru koja je solidna učenica i ne mangupira se

kao ja koja sam krenula stranputicom, itd. Ali, danas se sa prijatnošću sećam tog podviga.

Recite mi nešto o generaciji kojoj pripadate?

– Bili smo vrlo interesantna generacija. Moj muž se uvek smejao i govorio: – Izuzetno udarena generacija! Ja sam se smejala i uvek podvlačila – izuzetno obdarena generacija. Celo naše odeljenje, koje je bilo čisto žensko, bilo je u folkloru, horu, svuda nas je bilo. Zbog toga smo dobijali svake godine ekskurziju. Dogovorimo se sa predsednicom našeg razreda da nas ona predstavlja na profesorskom kolegijumu i da kaže da nećemo da idemo na takmičenja ako ne dobijemo ekskurziju. Počinjemo prepisku. Tako, komunistkinje i 'reakcionarke'. I sad se družimo. To je toliko prijatno. Nismo se mešale u politička opredeljenja. Školsko drugarstvo je savršeno funkcionisalo. Imale smo kružoke i radile da postignemo najbolji uspeh kad se dele patike. Mi postignemo uspeh i dobijemo patike za tenis i to preko opštine, jer ih tada nije bilo po radnjama. I danas, kada smo se sve poudavale, a najviše ih je iz mog odeljenja došlo ovde u Beograd, mi se sakupljamo i ćaskamo kako je koja prošla u životu, koja se razvela, koja se udala, koja nije. To je bilo toliko spontano da se i dan danas obilazimo, odlazimo jedna kod druge, a do skora smo se nalazile u kafani, ovde u 'Avalici'. Moja deca odu da nam rezervišu sto. Ja umesim pogaču koju čupkamo ispod stola. Bilo je šala i lepog druženja. Iz naše generacije je i poznati glumac Zoran Radmilović, tako da je i on dolazio na te naše sastanke.

Kakav je bio Vaš odnos sa njim?

– Uvek mi je pričao da mi se divi i da sam ja uspešna žena: porodicu sam formirala, imam decu, imam solidan brak, imam svoj posao. Svraćao je uvek kod mene, u svako doba me je zvao telefonom, bilo da je bio ovde ili u inostranstvu. Zapitkivao me je kako živim i kada ćemo u Zaječar. Međutim, opet da se vratim na moje detinjstvo, bila sam možda jedna simpatična devojčica, sve sam mogla. Na krosu sam bila prva, svuda sam stizala i nisam ni svesna bila koliko je školskih drugova zaljubljeno u mene. O tome su mi tek počeli pričati na prvom našem susretu, deset godina od mature. Zoran Radmilović je onda priznao koliko je bio zaljubljen u mene. Ja sam počela da se smejem da ne bi pomislio da sam izlapela, pa ću sve da prihvatim zdravo za gotovo. Kada je on pomenuo zelenu kapiju i moje cupkanje ispred nje, a to je bila moja odbrana ako bi neki mladić pokušao da me poljubi, da šmugnem u kapiju, tada sam poverovala.

Želim samo da iznesem nekoliko crtica o Zoranu. Bio je u školi vrlo stidljiv dečko. Zvali smo ga Džo. Nosio je gitaru sa sobom. Bio je uvek onako u pozadini, po strani. On, Bata Đorđević, koji je sada lekar za uho, grlo i nos u Železničkoj bolnici i još jedan drug bili su trio koji je savršeno pevao. Tako da kada smo bili u tom društvu, znali smo da se do jutra ne raziđemo. Ta trojka

se družila i posle, sve do Zoranovog kraja. Da ispričam još nešto što svedoči o tome koliko je Zoran voleo to svoje opredeljenje da bude glumac. Otac, advokat u Zaječaru, upisao ga je na Pravni fakultet. Zoran je upisao Akademiju za pozorište i film i nikad nije ni prošao pored Pravnog fakulteta. Kad god ga je otac pitao za indeks, gde je bio, šta je uradio, on se nekako izvlačio da je indeks kod druga, kod kolege, da će ga doneti sledeći put. Posle dve-tri godine ocu je to bilo vrlo sumnjivo i on krene za Beograd na Pravni fakultet da pita za sina. Naravno, tamo dobije odgovor da oni nisu ni čuli za njega i da se on nikada nije ni pojavio na Pravnom fakultetu. On se stvarno zabrine. Onda pritisne Zorana, šta se događa, gde je, kako? Zoran mu pokaže indeks Akademije, sav ponosan i srećan. I tako se njegov otac, mada nerado, pomirio sa sudbinom, što će mu sin, kako se to u provinciji govorilo, postati cirkusant. Međutim, Zoranov uspeh je vrlo brzo išao, otac je nešto od toga i video, mada je umro relativno mlad – sa šezdesetak godina. Majka mu je doživela 76 godina, tako da je videla njegov uspon i uspeh. Mogu da kažem da se rado sećam Zorana i da sam strašno nesrećna što je otišao kad je mogao još mnogo toga da nam pruži.

Pričajte mi još nešto o Vašem životu pre udaje.

– Šta da pričam dalje? Bila sam dobra, simpatična, volela sam igranke, volela sam da igram. Mislim da nisam propuštala nijedno matine. Imala sam udvarača, ali moj suprug koji je bio vrlo atraktivan i taktičan momak uspeo je da me odvrati od fakulteta i oženi se sa mnom kad sam imala devetnaest godina i dva meseca.

Da li ste se pokajali što ste se tako rano udali?

– Nijednog trenutka se nisam pokajala. Imala sam srećan brak. On je bio vrlo dobar, divan otac, još bolji suprug. Živeli smo u Borskom rudniku, mada me je on upozoravao da ću biti sa rudarima. Ništa mi nije teško padalo. Podizala sam decu. Voleo je da budem u kući. Ja sam htela da nešto vanredno studiram. Čak sam upisala Ekonomski fakultet i počela da pripremam političku ekonomiju kao prvi predmet. Muž prosto nije znao kako da me odvrati. Govorio je da sam dobila bore od učenja. Zapitkivao me je zašto hoću da učim i da li je to zato što mi treba više para. Predlagao je da radi honorarno i da mene zaposli u direkciji rudnika. Međutim, ja sam htela da studiram. Kad je video koliko je jaka moja želja da studiram, rekao mi je otvoreno da bi se on oženio koleginicom, ženom sa fakultetskom diplomom da je želeo ženu koja će raditi van kuće. On je baš hteo ženu sa srednjim obrazovanjem koja može da se u potpunosti posveti deci i da uvek bude kod kuće. Kad sam shvatila šta on želi, nisam, normalno, želela da zatežem situaciju u kući. Prihvatila sam.

Živeli smo u Boru prvih deset godina braka. A otišli smo zato što je moj Lola, moj stariji sin, vežbao na Očnoj klinici. Počeo je da gubi vidnu tačku. Vodili smo ga kod dr Sofije Bige i bili smo vezani za Beograd. Deca su malo tu-

govala za Borskim rudnikom i želela da se vrate čim završe školu. Prve godine smo otišli u posetu sestri i oni su videli da to nije ono isto društvo, da sve ide svojim tokom. Oni su sada tugovali za društvom iz Beograda. Kad su se vratili u Beograd, nikad više nisu poželeli da se vrate u Borski rudnik.

Kako ste došli na ideju da se bavite kozmetikom?

– Deca su bila solidni đaci. Ja sam tada uvidela da je moja potreba da budem u kući brzo prošla, jer sam deci trebala dok su bila mala. Posle toga, u redu, prijalo mi je ono da kako ko uđe s vrata pita jesam li kod kuće. Ja sam stalno bila u kući. Onda sam se opredelila za kozmetiku. Moj muž me je podržao. Pokazalo se da je istina ono što su pričali prijatelji: u svemu će te podržati što je vezano za kuću, samo da ne ideš van kuće. U redu! On je želeo da deca budu zbrinuta. Deca su bila strašno ponosna na mene kada sam položila vožnju iz prve, jer su neki prijatelji, kolege moga muža, polagali više puta. Vozila sam, razvozila decu, išla na pijacu, stizala u salon gde sam sa ljubavlju radila. I stvarno, posao se naglo širio, kao lepeza. Znaš šta, osetila sam da kućne poslove obavljam jako brzo, da deci i kući nisam više potrebna i htela sam da imam neko svoje mesto u ovom društvu. Moj muž je smatrao da sam osećala komplekse zbog mlađe sestre koja je završila tehnologiju i metalurgiju i starije koja je završila medicinu. Nisam imala komplekse! Ja sam to želela i sve što sam želela ja sam vrlo lepo i ostvarila. Čak sam imala utisak da mi se ispunjavaju sve želje. Kad sam nosila prvo dete, moj muž je žarko želeo sina, jer su svi njegovi drugari dobijali kćerke. Ja sam rekla: – Biće sin! Počeo je da me zapitkuje kako mogu da budem sigurna da će biti sin. Rekla sam mu da sam sigurna. I stvarno je bio sin! Kad sam bila sa drugim detetom trudna, ja sam opet želela da bude sin. Imala sam neku predstavu da ću, možda, kao majka da pravim razliku između muškog i ženskog deteta i dala sam sebi zadatak da rodim decu istog pola. I želja mi se ispunila – i prvo je muško i drugo je muško.

Volela sam svoj posao. Osećala sam neku ljubav, osećala sam neku radost što me pozivaju, što sam uključena u Kozmetičko udruženje. Ja sam mnogo sarađivala u tom Udruženju. Sve sam stizala! Čak sam vodila rubriku u „Bazaru“, govorila na radiju. Uključila sam u to i moje koleginice koje su imale svojih sat ili pola sata. To moje koleginice pamte. Kažu: – Samo je Beba znala da uključi svakoga! Tada smo održavali sastanke četvrtkom u „Bazaru“. Mislim da sada sve to vodi L.M. koja je predsednik i koja je sve zgrabila.

Vi ste, znači, bili vrlo solidarni sa svojim koleginicama?

– Da. Smatram – ja imam svoju klijentelu u svom salonu. I zašto se ne bi svaka afirmisala na svoj način? Ja sam, na primer, kad sam dolazila u „Bazar“ na savetovanje, pitala koja gde stanuje i onda sam klijentkinji koja stanuje u njenom kraju preporučivala da ode kod nje. Pravila sam i mali adresar sa podacima o svima. I onda kažem: – Vi možete da idete kod te i te koleginice, bliže vam

je! Mislim da sve moje koleginice to pamte i da me jako poštuju. Znaju taj moj stav. Nikada nisam sebi dopustila čak ni da pitam klijentkinju da li je ikada bila kod kozmetičarke, a još manje kod koje je bila. I kad same klijentkinje počnu da pričaju i tako pokušaju da intrigiraju, ja to nisam dozvoljavala. Kažem: – Ne znači da je koleginica loša. Možda maska nije odgovarala vašem licu, pa je lice pocrvenelo. Kao i kod doktora. Dijagnoza se uvek ne pogodi. Lutanja uvek ima! To je moj stav. Mislim, i kroz školu i kroz druženje i u odnosima sa koleginicama i mojim školskim drugaricama nikad nisam učestvovala u intrigama. To je nešto jače od mene! Ima veze sa mojim vaspitanjem.

A sad ću da ti kažem nešto zbog čega je takav stav, mislim, kod mene tako jako usađen. Da se osvrnem na jedan događaj iz mladosti. U moje vreme nije bilo knjiga i udžbenika, nego smo hvatale beleške. Opštu istoriju, nacionalnu istoriju, geografiju, sve smo to učile iz svezaka. I tako, ja učim ili prepisujem, a moja majka koja je bila vrlo radna žena zove me da izađem i da čujem kako se neke žene suočavaju, pljuju, vređaju pogrdnim rečima. Pitala sam je zašto me je uopšte prekinula u učenju i zvala da to slušam i gledam. Ona mi je tada rekla: – Slušaj, ćerko, da li čuješ ovo? Nemoj da ti se u životu desi da ako ti je neko poverio neku svoju tajnu da to dalje prenosiš. Poštuj! Ako je tebe izabrala da ti tajnu saopšti, onda treba da je i sačuvaš. Da li mi se to urezalo u pamćenje? Bilo mi je možda deset – jedanaest godina, ne znam. Stvarno, toga se često setim! I toliko mi je upečatljiva ta slika koju ne bih ni primetila da me mama nije pozvala da izađem iz kuće i da to čujem. Možda je i to deo vaspitanja!

Oko Zaječara su vlaški običaji.

– Sad ću nešto da ti ispričam što se tiče moje porodice. To može da bude kao anegdota. Moja majka je umrla vrlo rano, nažalost, tako da ju je nadživela njena majka, a sestre su joj pomrle tek sada. A moje tetke dođu i pričaju kako u nekom selu, to su vlaška sela dole prema Negotinu, postoji neka žena koja razgovara sa mrtvima. Kao, jadna naša mama, čak je rekla i imena svojih kćerki, a niko joj ne daje kolo. A šta to znači? Tamo se kod nas ne kaže parastos, nego pomana. Mi smo davali sve parastose. Ja sam spremala te parastose zajedno sa ženama koje su kuvale. To su bile gozbe. Da nije bilo tako, tetke mi ne bi oprostile, ni tetke ni baba. I onda daje se kolo, koje deluje tako da ne znam da nađem pravi izraz. Sad ću da ga opišem. Kolo se daje da Bog oprosti na onom svetu. Dođe celo selo. Porodica spremi gozbu. Tu se spremaju kolači, tu se kupuju čokolade, služe se limunade. A sad ono kolo. Muzika svira, igra se sa svećama, svako drži sveću i ogledalo. I to treba da se ogleda na onom svetu, mojoj majci da se vidi. I, normalno, šta ćemo da uradimo, ajde da damo mami kolo. Tetka je uvek govorila: – Grehota, jadna vaša majka, imate pare, a ne dajete kolo! Ja sam tada imala kozmetički salon, starija sestra je već bila lekar, a mlađa sestra je otputovala za Ameriku. I, šta smo mogle – mi damo kolo. Čak su i moja deca prisustvovala. To deluje nekako i stravično i uzvišeno i lepo. U kolu je puno

sveta, a to su ona vlaška kola koja se igraju u mestu. A znaš, onda nije bilo struje, jedan fenjer je okačen na banderu, a drugi na drugi kraj, kolo igra, tišina je, zveckaju dukati i pare, sveće gore i ogledaju se u ogledalima. Kolo mi je ostalo u sećanju kao nešto nestvarno!

A sad da ti pričam dalje. Pošto je moja tetka stalno pričala o toj ženi iz Crnomasnice, tako se zove to selo, koja razgovara sa mrtvima, krenemo moja sestra doktorka i ja do nje. Moj muž nam se smejao. Ali, mi idemo da vidimo šta će ta žena da kaže za mamu. Kad smo stigle u to selo i kad sam videla žene u crnini kako nose korpe, ja sam znala da ćemo lako naći put do te žene, do te vračare koja se razgovara sa mrtvima. I stvarno, došli smo do te kuće. Napred sazidana velelepna kuća, prolazimo, pitamo da li se tu nalazi ta i ta, dobijamo potvrdan odgovor, spazimo jednu straćaru pozadi koju je ona ostavila, a iz kukuruza izlazi jedna krezuba baba. Žene koje su ušle u novu kuću su već bile zadužene šta treba da donesu, jer baš to, navodno, treba mrtvima. Uđemo u straćaru. Unutra mala sofica pokrivena najlonom, na njoj zemljana posuda panica, u njoj voda i bosiljak. Baba nas ponudi da sednemo i zapita ko nas interesuje. Meni u tom momentu sine da kažem ime moga oca koji je živ, jer računam da ako ona govori sa mrtvima, a njega nema među mrtvima, reći će da ga nema. I ništa, ja tako uradim. Moja sestra se zbuni, ali ja joj dam znak. Mi sednemo. Ja kažem ime moga oca. Međutim, ta baka je inteligentna. Kako ona zavlači! Kaže: – Jao, on je umro u bolnici! Ja odgovorim da jeste. – Evo, vidim ga jadnog golog. Krije se. A spomenik ne vidim. Digli ste spomenik? Krene da opisuje spomenik. Pa ovakav je, pa onakav je, pa da li je beo, pa da li je siv? Ja kažem da je siv. – Dabome! kaže ona. Morate da donesete pare. Pare jadnik nema. Ide kao poslednji, a bio je trgovac. Treba da donesete i štof za odelo, pa da ja to nosim negde gde se sastavljaju vode. A sad treba da ostavite prvo pare. Na to ja kažem: – Čuj, ženo, moja majka je mrtva, a moj otac je živ, ja ću tebe da prijavim zato što lažeš ovaj narod. Ti ćeš da odgovaraš! Tad je baba pretrnula. Odmah je rekla da ne treba ništa, ali ja sam insistirala da će biti prijavljena s moje strane. Moja sestra i ja izađemo i počnemo da se smejemo. – Kako si se samo setila? pita Brana. – Pa, Brano, kažem, zar treba da se povodimo za tim prevarantima? Vratimo se kući u Zaječar. Moje tetke nas čekaju. – Šta je rekla Dada? One su tako zvale moju mamu pošto je bila starija. – Dada tuguje što te nema. Ne može bez tebe tamo da bude, pa je rekla da će prvom prilikom da zamoli da ti stigneš tamo pre Marije, jer samo na tebe misli. Onda ispričam ceo ovaj događaj, kako smo to izvele, u stvari više ja nego sestra. Objasnim tetki da ta vračara saznaje o pokojniku od rodbine, a oni misle da im je to ona rekla.

Da li se kolo i danas daje?

– Da, to je običaj kod nas. Svako ko umre dobija nedelju dana, četrdeset dana, pola godine, godinu dana, a onda za godinu dana daje se i to kolo, kolo

da ide na ovaj svet. Tetke su tugovale što mi nismo dale kolo i govorile o tome kad god smo se viđale. Sažaljevale su majku i govorile da će one same da daju kolo, iako mi kćeri imamo para. I tako smo odlučile da im udovoljimo. Čak se i moj Miša složio. Pre godinu dana je umrla ta najmlađa tetka Hristina i baš ću da pitam sestru da li će joj davati kolo. Moja majka je umrla pre 32 godine. Interesantno je da kažem da je moj deda decu krštavao po danu kada su rođeni. Kad se dete rodi, on pogleda u kalendar. I kad se rodila Klementina ta moja sestra, kćerka najmlađe tetke, bio je dan svetog Klimenta i on joj je dao ime Klementina. Meni je to ime bilo neobično, pogotovo kada se izgovara vlaškim dijalektom. Tek kad smo gledali u bioskopu film „Moja draga Klementina", mi smo shvatili lepotu tog imena.

Šta Vam je sve značilo bavljenje kozmetičkim poslom?

– Znaš, želela sam da završim ekonomiju, u stvari nju sam upisala zato što se mogla studirati vanredno. Inače, kao devojčica volela sam strašno da igram i volela sam da budem balerina. Igrala sam balet u školi. Realno, želela sam da studiram stomatologiju ili farmaciju. Ali od malena me je interesovala i kozmetika. U „Dugi" je izašao recept glumice Marije Montez za masku od krompira i ja sam ga odmah prepisala. Neverovatno, od malih nogu pratila sam te recepte za kozmetiku. A sve je to bilo povezano sa farmacijom. Tako da nisam ni jednog trenutka žalila što nisam studirala. Ali sam grabila. Htela sam nešto da radim.

Moj muž je to pratio i strašno me je podržavao. On je, na primer, za ovaj slender ton prvo pročitao u nekom tehničkom časopisu da se upotrebljava u kozmetičke svrhe, da su to bio struje koje prijaju organizmu i koje nemaju nikakve kontraindikacije. I uvek je govorio: – U salon ćeš uneti samo kvalitetne stvari, da ne moraš da brineš kad legneš da spavaš da li si nekom naudila i da sebe opterećuješ time. I tu me je podržavao. Donosio mi je ambalažu, tubice, pomagao, bio je stvarno zlatan. Onda sam ja napravila grešku kada je bio u modi hir da se kupuju vikendice. On je govorio: – To je životna greška, ženo, al' ne mogu da ti odolim, činim sve što ti želiš! Ja sam se radovala i ta kuća je imala draži. Išli smo tamo svakog vikenda. Dolazili, odlazili, ćaskali. Jedna drugarica koja je bila vrlo duhovita, mlada, bila je blizu i redovno dolazila kod nas. Govorila je da ne bi došla, ali da zna da ćemo je 'olajavati' u odsustvu. I onda je bolje da bude prisutna. Bila je vrlo zlatna, duhovita, i više puta mi je rekla: – Primetila sam da je Miša jedini čovek koji i kada su vam se deca rodila i dalje prvo voli tebe, pa decu. Obično dođu deca na prvo mesto, pa suprug ili supruga. Pošto smo često bili zajedno, ona je zapažala po intonaciji Mišinog glasa, po pogledu, koliko me voli. Bio je to stvarno savršen brak. Nije pričao o ljubavi, niti je govorio da me voli. Ja sam se uvek šalila sa njim. Ali je govorio: – Šta to radiš, mali, sa mnom kad sam i dan danas zaljubljen u tebe? Kažem: – Vlajna sam, pa uvek doziram mađije koliko treba! Šalili smo se, smejali smo

se. Nažalost, posle 33 godine braka on je došao do kraja svog životnog puta. I onog poslednjeg trenutka, gleda me i kaže: – Mali, celog života sam voleo tebe. Ja kažem: – Pa volećemo se i dalje, Miše! Ali njegov pogled je govorio: – Zar ne vidiš, budalice, da umirem? Mogla bih mnogo da pričam o mom bračnom životu. Ali, kao rezime celokupnog ovog mog pričanja mogu da kažem da sam bila zadovoljna svojim životom od početka do kraja. I kad bi trebalo ponovo da ga odživim volela bih i moje detinjstvo i moju mladost i moj brak – samo ne takav kraj. To bih samo izmenila. Želela bih da doživim jednu solidnu starost i da moj muž bude zaštita od svih onih stravičnih događaja koji su mi se dogodili posle njegove smrti.

Ali profesionalno ste se ipak ostvarili.

– Kada je reč o mom profesionalnom životu, pratila sam sve kongrese. Tu me je moj muž podržavao. I ovde, kad su nam dolazili bila sam domaćica naših kongresa, seminara. Pozivali smo i poznate ličnosti. Ja sam, jednom, pozvala ansambl „Žirado" jer tu je svirao muž moje drugarice. Tada nam je u poseti bila gospođa Pauli iz Beča. Oni su otvorili taj koktel muzikom „Na lepom plavom Dunavu", pošto su znali da je ona tu. Svi su se savršeno lepo osećali u našem Beogradu, zahvaljujući nama i našoj organizaciji. Odlazila sam svake godine u Pariz. Bili smo i u Rumuniji, Poljskoj, Londonu. Bio je i u Japanu kongres. Imali smo stvarno divnih susreta. Vrlo smo lepo sarađivali i žalim što se ovo desilo sa koleginicama iz Zagreba i Sarajeva. To su bili divni susreti, divna saradnja.

Da li kontaktirate sa njima i danas?

– Znaš šta, nisam se čula ni sa kim. Kako se sve ovo desilo, mislim na razbijanje naše Jugoslavije, sve se to ućutalo! Aha, dve koleginice koje su došle iz Sarajeva zvale su me. One su otišle negde u unutrašnjost i otvorile salon. Sa njima se čujem. Iz Hrvatske ni sa jednom.

A kakav je Vaš odnos bio prema klijentkinjama?

– Kozmetiku sam neobično volela, sa ljubavlju radila, tako da stvarno i dan danas mogu da kažem da i kad mi se desilo ono najgore sa mojim mužem meni je najviše pomogla moja klijentela, a posebno oni koji su Mišu znali i voleli ga na svoj način. One poslednje klijentkinje – nikako da pođu kući. Ostajale bi. Žao im je bilo da me ostave samu. Zajedno smo se pele u stan, sedele na terasi i ćaskale do ponoći. Klijentelu izuzetno poštujem, volim i mnogo mi znači i u ovim trenucima sada da se ne osećam samom, da ne padam u depresiju. Dovoljno je da očekujem jednu od njih i već se usredsređujem na to koju ću masku da stavim, šta ću da uradim, da li ću da pakujem, da li ću da radim hidromasažu ili masažu uljem. I, kažem, sa radošću čekam klijentkinju da mi ispuni vreme, da ćaskamo, da pričamo. Klijentkinje dolaze iz raznih profesija. Neverovatno, u salonu sam, ne idem nigde, a obaveštena sam o svemu što se dešava u Beogra-

du. Najzabavnije mi je bilo kad se ćaskalo ono ko je s kim, šta, gde, o poznatim ličnostima sa televizije, pa kad su se prepričavale priče o nekim doktorima. Sve je to stvarno bilo uživanje. Divno je bilo da se priča o tim avanturama, o tim ljubavnim dogodovštinama. To je bilo stvarno pravo uživanje. Pričali su se vicevi. Ja nisam osećala umor od rada nego rasterećenje; osećam se obogaćenom za to vreme koje sam provela sa svakom od mojih klijentkinja. Uživam u mojoj kozmetici i mislim da ću raditi dokle god se krećem, jer mene posao i rad osvežavaju i odmaraju. Žene su izvanredne. Sećam se kad smo gradili vikendicu, bila je nestašica cementa. Žene su nudile svoje usluge. Sećam se jedne koja mi je rekla da se ako mi treba cement javim na jedno mesto i da samo kažem da me šalje ona. Javim se. Cement me čeka. Idemo u taj magacin. Magacioner kaže da tu ženu nikad nije video, ali da zna da je tehnički direktor i da mora da dâ džakove onome kome ona naredi. A kad žene čine uslugu to je bez zadnjih namera. One to stvarno čine od srca. Sve ono što sam uradila u životu postigla sam zahvaljujući njima. Nisam morala da idem i preklinjem nekog muškarca. Sećam se gospođe V. S. koja kaže: – Molim Vas, ako Vam zatrebaju spavaća kola samo mi se javite, dobićete u svako doba! I onda sam vodila agendu – ovo je zbog ovoga, ovo je zbog onoga, zapisivala telefone. Stvarno su bile zlatne. Toliko su bile spremne da učine, nemam reči.

Kako ste upoznali supruga?

– Priređivale su se „Zvezdane večeri". Tu je svirao studentski orkestar. Odlazilo se na Kreljevicu na igranku. I sećam se moje prve ljubavi, mladića koji me je prvi poljubio. Nešto je bio ljut na mene, a ja sam bila u društvu mojih drugarica. Meni je tada prišao Mile Bogdanović, spiker, koji je onda bio student, koji je pevao, afirmisao se prvo na muzičkom planu. Pevao je „Bongo, bongo by". A ja, sva ponosna što me je on angažovao, hoću da truciram Branku, toj mojoj prvoj ljubavi. Međutim, Mile se prestravio što je mnogo niži od mene, pa me više nije angažovao. Angažovao me je moj budući muž. Dok smo igrali pitao me je: – Čija si ti ćerka? Kad sam mu rekla čija sam, on se iznenadio da taj čovek ima toliku kćerku. Evo, ide rumba! On me pita: – Da li znaš da igraš rumbu? U stvari on nije znao da igra rumbu. Kažem: – Kako da ne znam da igram rumbu. Međutim, on je lepo odigrao sa mnom tu rumbu. I tako, dok sam ja uživala da sa Miletom truciram Branku, nisam ni bila svesna da se Miša zaljubljuje u mene i da ću se za Mišu udati kroz dve godine.

Kako se gledalo na predbračne veze?

– U ono vreme, pa to je bilo strašno! Te su devojke bile na glasu. Kako je na to gledao moj otac, na primer? Bila je neka Sada koja je bila malo slobodnija, bila je razvedena. Stanovala je dve kuće dalje od nas. I ako ja pođem u školu, a ona me, na primer, sustigne, pa to je bio smrtni greh da s njom hodam do skvera! Tata mi je govorio: – Imaš u prvu kapiju da uđeš. Neću da te vidim s njom, s

kim si, takav si! Kako da ne, na to se strašno gledalo. A sad, kad čovek pomisli te su devojke bile napredne, u stvari, bile su ispred nas. Bilo je strašno da devojka odlazi kod mladića, ili da mladić dolazi kod devojke. Premda, moj Miša je dolazio kod nas u kuću. Mislim, onako bez razmišljanja je upoznao moje, a moja baba je bila zgodna, kad ga je ugledala samo je rekla: – Jedan Miša, tri čoveka! I stvarno je Miša to i dokazao. Bio je divan prema mojima i prema mojoj sestri koja je bila na studijama. Izdejstvovao joj je stipendiju preko Borskog rudnika. Pomagao je onako nesebično svuda gde je mogao i koliko je mogao.

Predbračno iskustvo je bilo misaona imenica. Ako smo i čuli tako nešto o nekoj devojci, svi smo smatrali da se nešto strašno događa, da to ne bi smelo uopšte ni da nam prođe kroz glavu. Platonska ljubav je bila primarna i stvarno kad bismo čuli za neku devojku da je rodila, da je u drugom stanju, to je za nas bilo strašno. Na tu devojku je bila bačena anatema. Sećam se jedne devojke, stanovala je u drugoj kući od naše. I opet to vaspitanje! Uvek mi je sa tugom i žalošću govorila kad pođem na korzo: – Blago tebi, ti ideš, a mene moji ne puštaju. Ona je onda izlazila na Timok, pošto kapija vodi na Timok. Tamo su bili WC-i, pošto nije bilo kanalizacije. Ona se nalazila tamo sa momcima i najedanput, ona, koja iz kuće ne izlazi, u drugom je stanju. Neverovatno da se njen porođaj desio kad i moj. Ja sam se sa mojim prvim detetom porađala u bolnici, a ona je krenula putem, ne zna ni ona gde, prema bugarskoj granici. Znači, ona je mimoišla bolnicu i išla, išla, i tako se onesvestila od hodanja, a valjda su počeli i porođajni bolovi. Slučajno su je našla neka seoska kola, metnuli su je u kola i odveli je u bolnicu gde se porodila. Nije smela u bolnicu, nije smela ni kući da ide posle porođaja. Posle sam od mojih čula da je otišla za Beograd kod nekih prijatelja. Pre desetak godina sam tu Danicu, koja je bila vrlo lepa devojka, srela u Beogradu na ulici. Jako sam se obradovala, pošto smo, normalno, prevazišle to vaspitanje i ja smatram da to nije bio nikakav greh devojke što je našla neku simpatiju i nalazila se sa njom na Timoku. Rekla mi je da se udala, da živi u Obrenovcu i da je muž prihvatio to dete i da ima još dvoje dece. Eto, slučajno sam se setila i tog događaja.

Prosto smo bili zatucani u tom vaspitanju. Dobro, ja sam prihvatila to vaspitanje, ali zato sam imala širine svuda, da idem na folklor, u hor, u dramsku sekciju, u muzičku školu, ali nisam nikada ni proigrala poverenje koje su mi ukazivali roditelji. Ako mi je otac dozvolio da budem na korzou, da šetam sa mladićem i da me prati na ulici i da me vodi kući, zašto bih radila drugačije?

Ja sam imala udvarače i bila kao leptirić čas s jednim, pa s drugim, ali sve je to bilo bezazleno. Čak sam imala jednu platonsku ljubav i pre Branka. To je bio neki Bane koji me je sa drugom pratio. Oni su mi kitili pletenice jasminom. Ali mi smo samo ćaskali i pričali.

Da li je Vaš tata znao da Vas Bane prati?

– Viđao me je sa njim. Ali ja sam bila vrlo poslušno dete. On mi je uvek govorio: – Ćerko, hoću da te vidim na korzou i na ulici koja vodi našoj kući. A to je bila glavna ulica od skvera. – Čujem li da si u drugom kraju Zaječara, nećeš iz kuće da izađeš! Ja stvarno nisam to poverenje proigrala.

To su bili vrlo dragi momci koji su mi prilazili, a kad je Branko prišao, jednostavno su otpali. E, Branko je bio momak koji me je prvi poljubio, momak sa kojim sam išla, premda s nekom rezervom, a za Mišu sam se udala jer je bio vrlo taktičan.

Tokom jedne „Zvezdane večeri" upoznala sam i čoveka koji mi danas mnogo znači. On je tada bio student medicine, a danas je lekar. Sreli smo se ponovo pre nekoliko godina. Sa njim održavam sada neki prijateljski kontakt, družimo se. On je izgubio suprugu, a ja mnogo ranije mog supruga. Znamo se još iz mladosti ali ja njega ne vidim kao osobu od sedamdesetak godina. Koga god sam upoznala od starijih slobodnih ljudi, oni su bili za mene strani stari ljudi iako su, možda, mojih godina. Da se vratim na to „Zvezdano veče". Tu je bilo mnogo kavaljera, bio je tu i moj budući suprug. Od svih tih mojih kavaljera koji su se trudili oko mene, moj muž je bio najtaktičniji. Jedini koji je uspeo da me osvoji bio je on. Kada sada razmišljam o njemu i kada ga upoređujem sa pojedinim udvaračima iz ranijih godina u mladosti i sada, on je iznad njih, bolje reći neuporediv i neponovljiv. Desilo mi se, otkako sam sama – ne mogu da kažem onu reč 'udovica', to mi teško pada – da me Branko, moja prva ljubav, pozove. Čak smo se i videli. Godilo mi je ćaskanje s njim, ali sam ujedno i razmišljala i bila sigurna da sam napravila odličan izbor što sam se u ranoj mladosti opredelila za Mišu.

Život moj je doživeo dve krajnosti. Detinjstvo, mladost, brak, deca, moj posao – sve je to bilo ispunjeno radošću, uspehom i zračila sam srećom. Svemu tome što sam ja osećala verujem da je doprineo i moj suprug. Možda malo više pričam o njemu, ali to je istina, jer sam osećala u njemu podršku, oslonac, saradnju. On me je podržavao u svim tim mojim planovima i bio je radostan što sam ja uvek bila od akcije.

Ima li nešto neprijatno?

– U tom periodu svog života doživela sam sa svojim mužem i saobraćajnu nesreću. Obilazili smo mlađeg sina koji je služio vojsku u Aleksandrovcu. Tu sam saobraćajnu nesreću lako podnela, iako je, možda, život bio u opasnosti. Tumbali smo se, pali na krov, ali mene ništa nije moglo da zaustavi u tim mojim radnim poduhvatima, planovima. Bila sam stvarno nezadrživa.

Prva užasna nesreća koja me je zadesila u životu bila je iznenadna bolest mog muža. I sve se odigralo za pet nedelja. U tom mom očajanju mnogo mi je pomogao moj školski drug, novinar, koga sam srela tog istog proleća. U stvari, te godine u proleće proslavljala se stopedeseta godišnjica od osnivanja Gimna-

zije u Zaječaru. Tu su došle generacije koje su možda bile i sa mojim ujakom. Ja sam bila veoma doterana, raspoložena. Stari Zaječarci koji su prilazili mom suprugu i meni smatrali su da sam ja njegova ćerka. To je mog muža strašno obradovalo. Hvalio se sa sinovima, a meni je pričao: – Bebo, doživela si kompliment decenije! Koliko sam samo onda blistala, bila zadovoljna, srećna i razdragana, a nisam ni slutila da ću te iste godine tog čoveka izgubiti.

Kako ste prebrodili muževljevu smrt?

– U tome mi je najviše pomogao taj prijatelj iz mladih dana, novinar. Nije mi davao uopšte da predahnem u tom mom bolu. Pozivao me je, očekivao u „Šumatovcu" da sedimo zajedno. Pričao kako 'skidamo' onu garnituru oko Stambolića. Maltene sam učestvovala i u političkom životu. Onda su bili prvi dolasci Crnogoraca u dvorski park. Ja sam sa novinarskom legitimacijom svuda ulazila, ćaskala, pričala. Odlazilo se na pozorišne predstave, u bioskope... Novinari dobijaju karte, pozivnice. On mi samo javi: – Doteraj se da budeš najlepša! Tačno tako! Te dve godine, koliko smo proveli zajedno, neumorno sam izlazila, vraćala se umorna, a moj drug je uživao u mom izgledu. To je stvarno bilo jedno lepo prijateljstvo koje mi je mnogo pomoglo da prebolim muževljevu smrt. Ja se i sada sa zahvalnošću sećam Pere. Često razmišljam o njemu. On je sada zglajzao sa ovom novom garniturom. Kako se kaže – kako je došao, tako je i otišao. Sada više vremena provodi u Zaječaru nego ovde.

Pošto se zahvaljujući Peri moje stanje stabilizovalo, ja sam nastavila dalje isto punim jedrima kroz život. Živela sam za moje sinove koji su bili tu, kraj mene. Mada, stariji sin je već otišao za Australiju. Brinuo je o svojim ćerkicama, o situaciji u zemlji koju je on već tada mnogo bolje sagledavao nego ja. Mladi ljudi su stvarno dalekovidni. I ja sam ga obišla 1989. godine. Deca, srećna što me vide, pričaju o svojim planovima, uspesima, kakvu kuću imaju. Radovala sam se i ja i, normalno, vratila se. Nostalgija je prevladala, tako da je i on došao odmah za mnom 1991. godine, željan da obori komunizam. Proveo je više vremena na ulici nego u kući. Moja snaja koja je bila asistent na psihologiji, bila je tamo, držala neke govore, isto kao i on. Ja sam brinula o deci. I kad je video da ne može tako lako da skine komunizam, oni se 1992. godine vrate u Australiju. Puno prijatelja mi zameraju što sam to dozvolila. Normalno, nisam se mešala. Iako sam dvostruka svekrva, shvatala sam da je on glava porodice, i da on odlučuje za svoju decu i za sebe, a majčino srce moralo je da sve to prihvati, a kako je bilo meni, to samo ja znam. Ali nisam bila sebična majka, radovala sam se svojoj deci i njihovim uspesima i pomagala koliko sam mogla.

Onda sam nastavila ponovo da planiram. Sa mlađim sinom sam zidala čak i neki pomoćni objekat koji sam planirala sa svojim mužem. Pratila sam situaciju. Prodavali su se neki lokali za zamrznutu uštađevinu. Ja sam kupila neki lokal. Onda sam kuću mog svekra u Zaječaru povratila, pa sam je prodala,

pa kupila jedan stan u Novom Beogradu, tako da se nikako nisam zaustavljala u mom radnom elanu i planovima. Išla sam, kako se kaže, u nove životne pobede. Međutim, najgora tragedija koja me je zadesila, koju mogu da uporedim sa katastrofom, jeste gubitak mog starijeg sina. Tu je, čini mi se, sve stalo. Iako sam i tad imala prijatelja, tog mog druga Zaječarca, lekara, iako sam se mnogo trudila da se oporavim, bol za izgubljenim detetom ne može da se uporedi sa bolom zbog gubitka supruga.

O mom sinu mogla bih da pričam satima. Bio je izuzetno dete. Kao da je osećao da će vek da mu bude kratak. On je toliko žurio kroz život. Elektrotehnički fakultet je završio za četiri godine sa visokim ocenama. Onda je žurio da ide u vojsku preko reda. Sa fakulteta u vojsku, iz vojske u brak. Stigla su deca. Za to kratko vreme, za njegovih petnaest godina života i bračnog i radnog, on je obezbedio svoju porodicu tamo u Australiji, prihvatio i taj kraj toliko hrabro da mogu da budem ponosna, a ne nesrećna. Svuda je bio prvi, pa i u tom novom beskrajnom životu u koji je otišao opet je bio prvi iz svoje generacije. Ostale su iza njega dve divne devojčice koje su me posetile letos i svesna sam da moram da živim za njih i, ako mogu, da se priberem, i da im pružim šta god mogu, jer smo samo ja i moj Braca ostali od Lole.

Tu treba da stanem, da se zaustavim. Da kažem da se nekada osećam očajno, da se osećam kao da sam izgubila put, ili da se nalazim na nekoj raskrsnici i ne znam kako da idem dalje. Trebalo bi da promenim ovaj stan. Imam jedan neuseljiv u centru Vračara, kod Kalenićeve pijace. Lomim se. Nemam ničiju podršku. Svako mi prepušta da rešim sama. Ja se trudim da se priberem, da budem jaka i stvarno produžim svoj život. Život koji je mnogo unesrećen, da skupim snagu, i ono radosti, ono blago, a to su deca Lolina i mali Milan, koji nosi ime mog muža. To mi je jedina nada, da me to podigne i da mi da snagu za dalji put.

Da li je žena od pedeset godina stara?

– Moje životno iskustvo je da je najbolji period života za ženu od 40 do 50 godina. To mišljenje dele i moje prijateljice. Jer, tu se steklo iskustvo. Prvo, skućila se kuća, deca su podignuta, na fakultetima su ili u gimnaziji. A dobili ste i zrelost u lepoti. Pronašli ste sebe, imate svoj imidž. U toj dekadi zaustavljala su se kola da me povezu, imala sam udvarače, iako sam bila u braku, pozivali su me telefonom, bilo ih je čak i u našem društvu koji su me gledali spremni za avanturu. Tako da mislim da i ostale žene u tim godinama doživljavaju najviše udvaranja, a trebalo bi da budu zadovoljne i svojim izgledom. Nažalost, puno žena uvek gleda iza sebe, razmišljaju o godinama kad su bile mlađe i tako zaboravljaju da uživaju u tim godinama. Zavide mlađim, još neudatim ženama i zaboravljaju da su i one bile u tim mlađim godinama. Moja poruka je da treba da se stvarno živi u potpunosti, pametno, trezveno i uživa u svakoj godini u kojoj se nalazimo.

U mladosti smo vezani za drugarice. I kad se pojave prve simpatije, mi te naše radosti i uzbuđenja delimo sa najboljom drugaricom. Sa sestrom sam se nekako nelagodno osećala da joj poverim tajne. A ona je, verovatno, svoje intimne trenutke delila sa svojom najboljom drugaricom. Smatram da je to prirodno. Ali, sestrinski odnosi su i dalje puni ljubavi. U ovim godinama osećam da sam sa mojim sestrama jako bliska i da smo veoma privržene jedna drugoj. Svaki dan me zove i starija sestra koja je lekar i živi u Zaječaru i mlađa koja živi u Americi. Brinu za mene, zovu me stalno, volele bi da budem sa jednom ili sa drugom. Ja se, čak, nekad smejem, kažem da zaboravljaju da i ja imam svoju kuću, da nisam beskućnica koja treba da leti od jedne do druge. Ja verujem da svi mi doživljavamo da se u starijim godinama, kad smo sve svoje obaveze obavili, decu udomili, pružili im školovanje, vraćamo roditeljima, odnosima sa sestrama, daljoj rodbini. Spremni smo da ćaskamo, valjda smo i opušteniji. Valjda tako i treba.

Za moju mlađu sestru su vezana i mnoga moja interesantna putovanja. Prošle godine sam, na primer, proputovala Švajcarsku. Moja mlađa sestra je sve to izaranžirala, pošto je ona stalno na putovanjima. Išle smo „Glečer ekspresom". To je voz koji prolazi kroz Alpe. On je kao žičana železnica, ali je u vazduhu. Vagoni su od stakla, pa imate osećaj da sedite u jednom divnom salonu i gde god pogledate kroz staklo imate divan vidik. U stvari, to je najsporiji ekspres na svetu. Ide vrlo lagano, staje, a vodič vam objašnjava šta predstavlja svaka kuća, kao i najmanje mesto sastavljeno od četiri-pet kućica. Pričaju o znamenitim ličnostima koje su baš tu rođene. Tako je tu rođen neki Karlton čija je projekcija lanac Karlton hotela. I tako smo stigle u Sen Moric. Imam jedan divan album koji je moja sestra uredila i poslala mi. Slikale smo se. Poslednje veče smo provele u veoma luksuznom hotelu u kojem nas je kelner svaku zasebno posluživao. Posmatrale smo svet bogataša. Neverovatno, bilo je i dosta Rusa. I baš me je nekako to obradovalo. Kad čovek čuje ruski jezik, oseća da su tu, valjda, naši koreni, da smo srodne slovenske duše. Ja sam bila prosto razgaljena. Ne znam zašto volim ruski narod?! Uvek sam se opredeljivala za Ruse. Govorila sam mom mužu da bih kad bi bilo neko čudo, neko svetsko opredeljenje, i kad bih morala da biram između Amerike i Rusije, odabrala Rusiju, iako znam da se tamo teško živi, da su u ekonomskoj krizi. Zajedno bih sa njima delila njihovu muku, ali ne bih išla u Ameriku. Tu Ameriku posećujem već trideset godina. Kad sam kod sestre, posmatram tu Ameriku, ali nikad me nije privlačila.

Znači volite svoj Zaječar?

– Zaječar je vrlo lepo mesto. Kako čujem od mojih roditelja, pre rata je bilo još slikovitije. Zaječar je okružen rekama – Crnim i Belim Timokom. Na kraju, na sastavcima, gde smo odlazili da se kupamo, bili su divni slapovi. Desno je izletište Kraljevica. Ono je celo u borovim šumama i jelkama. Divno brdo

na čijem je vrhu prekrasan hotel. Tu su se uvek održavale igranke. Međutim, posle oslobođenja su mnogo osakatili Kraljevicu. Za svaku tribinu su sekli borove. Onda su pravili neku partijsku školu, počeli su tako da skrnave to divno brdo i izletište. A preko puta Kraljevice, Zaječar je u podnožju, nalazi se brdo Beli breg, gde su vinogradi. Tamo imamo i mi svoje vinograde. Tako da je Zaječar vrlo živopisan i lep. Tu je onda i Vrška čuka, prema bugarskoj granici. Bugarska granica je vrlo blizu – sedam kilometara od Zaječara. I, sve u svemu, živela sam tu i moje detinjstvo se odvijalo tu. Život je odlazio. Aha, Timok mi je proticao pored kuće. Dvorišta su bila puna cveća, kaldrmisane ulice pune prkosa*. Čitave ulice su bile prkosom prekrivene, kao šareni tepih da imate pod nogama. Uveče, kada se bašte zalivaju, mirisale su petunije, jorgovani, jasmini. Kažem, u mom detinjstvu Zaječar je bio mnogo lep. Sada mi se toliko ne sviđa. A zbog čega? Mislim da to mogu da zamerim našim arhitektama koji su počeli da ruše i to su rušili zgrade koje su imale predratnu arhitekturu koja je trebalo da ostane, da se konzervira. Zaječar je mogao da se širi preko Timoka. Oni su rušili i zidali, štrče neke kuće, tako da je to ubilo onu draž malog grada. A normalno, svet sam ide za prostorom i sad se zidaju privatne kuće, prave se ulice baš preko Timoka.

Imate li neku osobu kojoj se divite?

– Moja majka je bila idealna. Iako je to bila žena sa sela, ja sam ponosna na moju majku. Evo da ispričam jedan događaj. Moja sestra studentkinja dolazi sa studija, tu su njene drugarice, pričaju svaka o svom momku. Brana priča o Bati, koji je bio iz Kragujevca, sve najlepše, neka druga priča o svom mladiću sve najlepše. Kad sam ja počela da šetam sa Brankom, koji je bio moja prva ljubav, sestra je počela da pravi primedbe na Branka. Zahtevala je od moje majke da mi zabrani da se viđam sa Brankom. Majka je sve saslušala i pitala: – Kakav je Bata? Jao, moja sestra o njemu sve u superlativu. – A kakav je Mića? I Mića je naj, naj. Mama kaže: – Znači, vaši momci su savršeni, a Branko, koji je iz Zaječara, čije roditelje poznajem, ne valja. Zašto bi Branko, koji potiče iz svešteničke kuće, bio loš? Prema tome, ako je vaš izbor dobar i Bebin izbor je dobar. Neću te razgovore da slušam!

Mama se uvek postavljala realno. Bila je vrlo objektivna, pružila mi je maksimalno u vaspitanju, onoliko koliko je ona mogla, ali više životno vaspitanje. Rekla sam kako mi je pokazala šta znači ono prepričavanje tajni, ono ogovaranje. Učila me je na živim primerima. Tako je isto postupila i kad je bila reč o Branku – vaš momak – njen momak. To su stvarno živi primeri.

Mnogo nas je štitila. Preko leta mi spavamo. Tata dođe. Diže prekrivač: – Ustajte, pomažite majci! Ona napravi Φ iza njega i kaže: – Ne diraj mi kćerke, neka pamte dok su kod majke, jer ne znam šta ih čeka! Te rečenice se sećam i

.....

* Prkos = vrsta cveća.

pamtiću je, mislim, do kraja svog života. Bila je lepa žena, radna i pametna. Moj otac je uvek bio ponosan na nju. I ona je poticala iz jedne patrijarhalne gazdinske kuće. Kod mog dede u selu odsedao je i kralj Aleksandar i bugarski car Boris kad su tuda prolazili.

Eto, to su neka moja sećanja.

Ljiljana Vuletić, februara 1999.

Dana (1933), Seča Reka (kod Kosjerića)

Kad ste rođeni?

– Tridest treće sam rođena u Sečoj Reci kod Kosjerića. Nas je petoro dece bilo u porodici. Kad sam ja bila dete, naša je kuća bila imućna. Imao je moj otac dosta imanja, imali smo dosta stoke: imalo se po dve tri krave, po dvadeset-tridest ovaca... Ja nisam bila gladna, al jesam jela stalno proju, katkad pšenični leb, ali bilo mi je zadovoljstvo: uzmem komadinu proje i sira i idem tako, puštim ovce... tako se to živelo. Bilo je dosta ljudi u komšiluku koji si jeli i ražani hleb, jednom sa ga probala iz radoznalosti ili mi se zalogaj zaglavio jedva sam ga izbacila iz usta.

Iz detinjstva najviše sećam rata kad sam kukala iz glasa i kad sam bila prepadnuta . A kad je posle ovaj rat bio, ja kažem: – Preživljavala sam rat kao dete, pa preživljavam i sada kao stara! Roditelji su bili poljoprivrednici – živeli ljudi na selu. Imali smo stoku, krave i ovce. Morala sam da ih čuvam. Nije bilo teško ako su livade, ali ako stoka ode u žbun i onda zaluta ili nestane... Dok sam čuvala ovce dešavalo se ovca nestane pa ode u tuđe njive i pojede kukuruz ili pasulj ili nešto drugo a komšinica vidi pa pre mene dođe kući i kaže ocu. Kako dolazim čekaju me grdnje a ponekad i batine.

Pre nego što odem u školu morala sam da oteram ovce u šumu da se najedu žira. Ustajala sam pre svitanja i po mesečini prolazila kroz šumu da bih stigla pre drugih da njihova stoka ne pojede žir. Nekad sam imala društvo a nekad sam išla sama iako me je bilo strah. Ništa mi nije bilo gore nego da berem duvan. Bio je to dosadan posao. Bereš list po list a ono se lepi, pa slažeš, slažeš pa ondak na kanapče o ondak vežeš na motku i to se suši, pa se posle predaje u otkup.Moj otac je mnogo pušio, a imala sam i baku koja je pušila: nije bilo

čistog papira nego se zavijalo u novinu.Ali mi smo napravili kao jedan kalup u obliku zasečene olovke i tako smo savijali cigare.

A mamina majka je bila u to vreme gospodstvena žena. I mi deca smo se samo njoj radovali kad dođe i donese bombonica. Ta moja baka je više odlazila u grad i emancipovala se malo.

Da li ste išli u školu?

– Išla sam tri godine u školu. U prvi razred sam pošla kad je rat počeo. Ja sam učila kod učitelja koji je dobro stajao sa mojim ocem i njegova je ćerka sedela sa mnom u klupi. Tada su deca puno radila van škole. Kažu ti roditelji: – Idi, de, donesi granja da se skuva mleko koje se kuvalo na verigama. I ti ideš u šumu, poneseš konopče sa kojim zavežeš granje – onoliko koliko možeš da poneseš. Deca su tada učestvovala u svim poslovima i u kući i van kuće. Kupili smo seno, okopavali povrće, kukuruz, kupili šljive... razne stvari Al sam radila, kao crv... Deca su morala da slušaju roditelje, znam jedna žena tu je imala njih devetoro, al od njih devetoro ne zna se koje je bilo bolje.

Moja mama se udala za tatu koji je bio iz seljačkije porodice. Moja majka nikad ništa drugo nije znala samo da radi. Sad kad se setim nje, meni suze idu. Nije imala svoje ja u životu. Bednički život je vodila... Nisam ja znala ni da mislim kao dete u kojoj mi se situaciji majka nalazi. Sećam se kao dete da je moja baka, ta što je imala devedest jednu godinu, samo zvala majku: – Kojo, dođi de ovamo! A ona joj se više predosadi što je zove, pa joj kaže: – Umeš li ti katkad da zoveš Miko, a ne Kojo! Da zovne tu drugu snahu, jeri su živeli dosta dugo u zajednici s mojim ocem, dok nije došla agrarna reforma . Trebalo je mom ocu da se uzme višak zemlje, a on je negde čuo da će biti agrarna i on podeli zemlju sa snajom . I tako nam nije uzeto imanje.

Kako je mladež živela u Vašem selu u Srbiji?

– Izlazilo se na prelo... puno je bilo smeha. To se išlo na komišanje, pa na prelo, pa na sedeljke. Moja snaha ostala udovica, ta što mi brat taj pogino na Sremskom frontu. I sad nas dve se dogovaramo da idemo na sedeljku, uveče, zimi. A svekrva, moja strina, kaže: – Šta idete svake noći, lutalice jedne, dosadiste više. E sad, kod nas su bile one niske starinske kuće sa niskim plafonom u kome je bio otvor za tavan na kome se sušilo svinjsko meso I nas dve se dogovorimo, kad otac ode malo ranije da legne, da nama malo pršute uzmemo. Ja stanem na stolicu i stanem na njeno rame da skinemo pršuticu, kad se vratimo da imamo da jedemo. Bilo je lepo u mladosti.

Kako pamtite Drugi svetski rat?

– Moj otac je bio za kralja, vazda! I otac se nije sklanjo, sećam se kad su bežali ti dečaci od osamnajst-devetnajst godina po šumi, da ih ne uhvate partizani, kad su oni nailazili posle. Uhvate ti mog brata od strica partizani u šumi. A

moja strina pade ko sveća od bola. Sve su to bila strahovanja neka u detinjstvu! Sećam se, recimo, kad nailaze Nemci da pale Seču Reku. Ono beži narod, cvili narod, kud koji. To je samo bilo sklanjanje i bežanje... Ostalo mi je u sećanju kako dve žene beže ovako niz livadu, neko kuče se zavlači i ono beži... To je bilo grozota kad su Nemci zapalili Seču Reku kao odmazdu za njihove žrtve.

Kad ono naiđu Nemci i počnu žene da kukaju i da beže i da odvlače decu, viču: – Idu Nemci, sve kolju mušku decu. Znam kad su žene mušku decu oblačile u suknjice da ih Nemci ne uzmu. Nekad bude i po dvadeset četri sata da ne izađemo iz podruma! Žene su bežale po šumi, ono nailaze avioni, bombarduju, žene se zatrpavale u šumu i tako...

Za vreme Prvog svetskog rata otac je išao je u rat, prelazio je preko Albanije, vojsku zahvatio tifus. Sećam se da je on pričao da ga je samo spasio kiseli kupus. I stric mi je ratovo. Obojica su se bavili lovom. Stric je na Božić pošao u lov i sapne se o svoju pušku i pogine. Imo je trideset pet godina samo. Deca su mu ostala mala i onda je moj otac prihvatio njegovu decu, jer smo bili zajedno u kući: sin mu je četri godine imao, a ćerka jedanajst. I majka dece je ostala sa nama. Bili smo velika zajednica. E, posle kad je bio rat u Sremu, Sremski front, ondak je brat moj od strica, jedinac, otišao i poginuo na Sremskom frontu. Sreća da se on oženio četrdeset druge i ostane mu sinčić od godinu i po dana.

Da li se sećate posle rata Informbiroa?

– Kao dete nikada nisam čula reč komunist. Moj otac se nikad nije slagao sa komunistima. Moja tetka, očeva sestra, bila je za. I kad dođe kod brata da ga poseti, moj otac počne da je psuje, jer je volela partizane...

Radili ste u fabrici?

– Radila sam u tkačnici. Napustila sam, nisam mogla treću smenu da radim. Mora se zameniti dan za noć, a ja nisam mogla. Zato što je to za ženu preopterećenje. Neke žene su izdržale silom... nisu imale kud! Imali smo pola sata za večeru i odmor. Dešavalo se da zaspim čim sednem. I sad kakav je to rad kad ustaneš onako sanjiv? A treba da radiš. Ne kažem da je bilo mnogo takvih slučajeva, ali dešavalo se da zbog umora i pospanosti radnicima opadne pažnja pa im čunkovi izbiju oko. Ja znam puno ljudi koji su imali posledice – ostali su invalidi rada: gluvi od te buke, ili im mašina odnese neki deo tela... Bili ste verovatno negde u takvoj fabrici što ima sve automate? Ja sam rekla čim sam počela da radim: – Ko treba da pošalje negde dete da se muči, treba da ga pošalje u fabriku – to je mučenje! Napustila sam posao.

Moj muž nije umeo da se lakta, nije bio taj tip čoveka, tako nismo dobili stan, nego ovde sam ja u trideset sedam kvadrata odgojila dete, a posle je došla i snaja i dvoje unučića Nas šestoro je bilo ovde! A, neko se širio i menjo stanove.

Da li verujete u Boga?

– Verujem da čovek ne čini čoveku neko zlo. A ovako da sam neka bogomoljka, nisam. Božić i Uskrs i praznike... pridržavamo se toga. Znate kad idem u crkvu? Idem u crkvu kad ne mogu nekom da odem na grob, da upalim sveću.

Pošto je Osmi mart bio praznik u socijalizmu, da li ste ga obeležavali?

– Pa, slabo je to bilo u selu. A kad smo došli u grad i kad sam radila u toj fabrici, obeležavali smo.

Ko je Vama pomagao kad su se deca rodila?

– Pedeset druge sam se udala, rodila sina pedeset i četvrte. Živela sam sedam godina na selu u zajednici sa muževljevim roditeljima. On je posle tričetiri godine braka otišao u grad i zaposlio se, prevozio je putnike za Perućac preko Tare. Dolazio je kući povremeno.

A kada ste došli u grad, da li ste pronašli društvo?

– Pa, vrlo lako sam pronašla društvo. Muž mi je bio na terenu u Bajinoj Bašti, kad sam ja prispela i kad sam počela da radim, to mi je u stvari moj brat sredio da počnem da radim i pomogao mi da nađem stan kod jedne žene koju je on poznavao. Moj muž je bio protiv toga da ja dođem u grad i da počnem da radim. Bio je ljut na mene kad sam ja došla. E, posle toga kad sam morala da se iselim, našli smo sobicu, samo dva kreveta su mogla da stanu. A posle toga firma moga muža dade nam jednu sobu tamo na drugoj strani grada. I posle iz te sobe dođem ovde šezdeset i osme gde sam i sada.

Koliki su sad unuci?

– Starija devojčica je pošla na fakultet u Beograd – arapski jezik uzela. A mlađa je treća godina medecinske, vaspitački smer, ovde u Užicu. Sada je starija završila arapski jezik i živi i radi u Beogradu a mlađa radi kao vaspitačica i studira menadžment u Beogradu.

Da li ste nekad išli na godišnji odmor negde?

– Ja sam išla nekoliko puta u banju iz zdravstvenih razloga. Nisam nikad bila u situaciji da su deca imala neku obavezu da me nešto materijalno pomognu. Kolko sam mogla, toliko sam se i pružala i danas dan isto tako, ništa ni od koga ne gledam. Imam penziju od muža.

A šta sa novcem radite?

– Pa ništa, nešto dam deci, nešto prikupim u kući i ja... Oni imaju njihove zajedničke pare, a ja imam svoje. Nisam nikad od njih čekala da mi oni dotiraju nešto.

Vi spavate ovde u kuhinji?

– Da, tu spavam ceo život, tu mi frižider lupa nad glavom...

A ona kuća na selu, tamo nemate ništa, to je prodato?

– Nije ništa to prodato. Moj je muž živeo tamo kad je otišao u penziju, a ja sam bila što ono reče šetajuća, malo tamo malo ovamo, ali sam više leti bila tamo nego što sam bila ovde. Imala sam malo povrća tamo u bašti, ta je kuća stara i nije više za stanovanje. Ima zemlje, to ništa nije podeljeno, to je zajedničko, ima dva naslednika i od djevera i zaove.

Da li je savremenoj ženi lak život u Srbiji?

– Zavisi. Ali, manje-više nije lako. A ženu kao domaćicu niko nije ništa računo: ni onaj u kući, ni onaj van kuće. Ja sam bar iskusila to. Mladi će da te pregaze, da nosiš pedeset kila neće da ti stanu i pomognu... Domaćica je uopšte nezaštićena žena, sa svih strana. Ovde sad neki muž da bije ženu i da zoveš i policajca, on će da se okrene i da kaže: – To je tvoja privatna stvar! Slušam ovde na radiju, na televiziji, kolko ima žena koje traže pomoć, koje su ugrožene od muževa pijanaca. A kolko ih ima što se ne javljaju, što trpe? A u nekim zemljama, koja je žena ugrožena od nasilnika, ona je ipak drugačije zakonski zaštićena. A ovde ništa žena nije zaštićena. One koje rade one se i koprcaju, bore se i možda će i da se izbore za svoja prava, a koja je domaćica... Niko te u ovom zakonu ne posmatra više.

Sad u ove godine ne bi mi branio muž nigde da idem, ali pre, nisam išla nikud. Nisam bila ni uključena u te organizacije.

Inače, uopšteno govoreći, život u Srbiji nije lak . Milošević nije sproveo dobru politiku. Ja imam utisak da je on bio pametan čovek. Neke stvari nisu mi se dopadale kod njega i nije se živelo baš tako dobro. A i ovo je još teže, ne znam ni ovo kako će se živeti. Ja gledam kao žena, koja samo čuje nešto na televiziji, onako laički. Nešto nemam mnogo poverenja. Koji god dođu na vlast, svi grabe prvo sebi, a ti tamo, ako možeš – preživi. Jer dosta sirotinje ima koja se muči. I biće možda sve više.

Kakav Vam je bio život?

– A bio mi je neki trnovit život. Ja sam volela posao. Završena je stvar, šta imam sad od toga. I da l treba da idem sad negde il ne treba. Šta ću, stara sam, bolesna sam. Muževi retko podržavaju svoje žene. Ma kakvi! Nije hteo ovako prstom da pomogne. A posle, on ovako kaže: – Eto, da si radila, makar bi dažbine plaćali od toga. Ma nemoj, reko. Pa što mi to kažeš. Pa krenu li ti jednom stopom? Posle, pošto su deca došla i svi su tu u ovom stanu od malo kvadrata, sve sam dala od sebe, decu sam im podigla, mom sinu i snaji.

Nisam bila zadovoljna u braku. Možda bi se i razvela da sam ostala da radim. A bio si ugrožen sa svih strana. Ja sam živela skučeno, u grču nekom, ceo život si živeo u grču. Nisam bila ni žedna ni gladna, ali nisam imala ni slobodu koju sam kao žena zasluživala. Koliko sam imala toliko sam se i pružala. Morala sam uvek da gledam u novčanik i pažljivo da raspoređujem novac ali nisam niotkoga tražila niti sam očekivala .

Ali sad u starosti mi je teže. Imam ja svoje, ali mi je teže... Drago mi je što sam imala priliku da ispričam svoju priču i da predstavim život obične žene. Mislim da je dobro da postoje organizacije koje brinu o pravima žena. Zahvaljujem se svim ženama koje su mi omogućile da ispričam moju životnu priču.

Svenka Savić, februara 2002.

Zorica (1934), Užice

Recite mi prvo nešto o Vašem detinjstvu.

– Pa, rođena sam pre Drugog svetskog rata, trideset četvrte godine, u Užicu u pradedovskoj kući, gde je i proteklo moje detinjstvo koje je išlo sasvim lepo do početka Drugog svetskog rata. Predškolsko doba je uglavnom vezano za igru. Odlasci na Zlatibor preko leta ili u Kremnu u dedinu kuću, to je stara sveštenička kuća Zaharića u Kremnima. I sve je u najlepšim uspomenama do početka Drugog svetskog rata. Polazak u školu četrdeset prve godine u ratnim uslovima. Škole su zaposeli Nemci, to su postale kasarne, a mi smo imali časove po kafanama, po nekim lokalima, krojačkim radionicama i tako dalje, svaki dan na nekom drugom mestu. A kad zasvira uzbuna onda, bežanje kući...

Moj prvi susret sa komunistima. Pošto je moj otac bio kandidat za narodnog poslanika, bile su velike pripreme... Sećam se, orkestri su svirali. Naša velika bašta bila je ispunjena uglavnom seljacima iz okoline Užica. U toku tih priprema moji roditelji su negde otišli i mi smo ostali kod babe i dede, maminih roditelja. Onda smo moja sestra i ja prvog decembra, na Dan ujedinjenja, popodne sedele sa jednom od maminih sestara koja nam je čitala i pričala priče. Da bi u jednom trenutku videli kako kamenica uleće kroz prozor. Napad je bio baš onako grub i delovalo je zastrašujuće, počeli su već da naleću na vrata od kuće. Vrata su bila staklena samo sa zaštitom od kovanog gvožđa. Sećam se momenta kad su počeli da se penju uz to... i, naravno, polupali su sva stakla na prozorima. Pošto je to trajalo skoro sat, pojavila se policija, to trenutno stišalo, a glavne vinovnike su bili doveli u dvorište. Sećam se dvojice koji su plakali i izvinjavali se mom dedi i kazali da su bili nagovoreni, da nisu to svojom voljom uradili. U stvari, to jeste bilo tako. Moj deda je bio omiljen u gradu i mislim da niko nije imao ličnog razloga da ga napada. I tada sam čula prvi put da se pominju komunisti koji su bili organizatori toga. Ceo grad je počeo da dolazi u kuću, ljudi su bili zaprepašćeni takvim postupkom. A u pozadini mislim da je bio jedan od kandidata na rivalskoj kandidatskoj listi. Verovatno sam zbog toga otvorenih očiju gledala ceo Drugi svetski rat. Mi smo u Užicu bili u možda mnogo težoj situaciji nego što je to bilo u drugim gradovima, zbog brda i sela. Bile su raznorazne vojske ili grupe, odmetnici koji su se krili, upadali, pravili razne neprijatnosti – strašnih stvari je bilo! Ali je bilo baš uočljivo da stradaju ljudi koji su bili nacionalisti, ne komunisti, samo ona suprotna strana.To je bilo

jasno. Iako su pod vidom četničkih trojki upadali sa kokardama, šubarama i bradama, ispostavilo se da su se ti ljudi pojavili posle rata čak i u vlasti. Jasno je ko je to sve organizovao.

Možete li mi nešto reći baš o tom periodu rata i o tim različitim vojskama koje su dolazile? O Nemcima, Rusima, ravnogorskom pokretu, partizanima. Čega se Vi sećate?

– Prvo, ulazak Nemaca četrdeset prve godine. Mi smo jedno kratko vreme bili otišli u Kremnu, u kuću moga dede, da se na neki način sklonimo iz grada. A moj otac je tada bio u Kasindolu na vežbi. Kad smo došli u dedinu kuću, pričali su zastrašujuće priče: kako idu Nemci, kako za njima ostaju potoci krvi. Sećam se nekog poštara koji je to pričao i to je pogotovo nama deci bilo zastrašujuće. Onda je doneta odluka da se vratimo, da siđemo u Užice, i mi smo došli. Baš prve noći u kući mog dede čuli smo pucnjavu, topove, blještalo je kao da su sevale munje. U jednom momentu je jedna komšinica zalupala na prozor i rekla: – Nemojte da se plašite, Nemci su već ušli u grad. Onda je nastalo zatišje. E, posle toga se rasprsla naša vojska. Znate, išli su na sve strane, nosili su neke bele zastavice. Mi deca smo izlazili na ulicu pred njih. Prvi susret sa Nemcima je bio kada su došli da traže vlasnika naše kuće. Došli su kod mog dede. Znači, prvo jutro, su se pojavili Nemci i tražili su da deda pođe. Mama je pošla sa jednom od sestara do kuće da uzme neke stvari koje su bile neophodne, jer su oni tu u kući, kuća je bila velika, smestili vojsku. Tako smo mi ostali u dedinoj kući, a mama je otišla. Onda je moj otac uspeo da pobegne, on je bio kapetan prve klase. Odmah su im poskidali činove i Hrvati su istupili iz te jedinice i postali komandanti. Moj otac je, kad su prolazili kroz Sarajevo, uspeo da uđe u kuću jednog lekara i da tamo od njegove žene dobije odelo da se presvuče da ne bi bio upadljiv u uniformi. Uspeo je vozom da dođe do Užica. Onda, pošto su mu bile kratke pantalone, jer je bio krupan, visok čovek, poručio nam je da je u kući naših prijatelja koji su stanovali neposredno uz železničku stanicu. Onda smo mu mama i ja ponele odelo da obuče. Tako da se sećam slike onako opustošenog grada. Znate, upadali su u prodavnice, to smo već videli tih dana, kako izgleda pustošenje po radnjama. Čak se sećam jednog čoveka koji je nosio peć na leđima, rolne sa platnom, prava grabež... Bila je to mučna slika, sećam se... Sećam se jedne kuće koja je gorela na brdu i još nekih zgrada koje su bile oštećene tom pucnjavom topova i granata. E, onda smo se sa tatom vratili gore u dedinu kuću i tada je već uspostavljena neka vlast, mislim neki red. Muškarci su morali da se javljaju svako jutro u devet sati u Krajs komandu. Tako su jedno vreme išli, javljali se i onda su jednog dana napravili izdvajanje za formiranje logora. Moj otac nije otišao u logor zato što su sve lekare ostavili. Tada nastaje jedan novi način života. Mi smo otišli, napustili smo našu kuću. To je bio samo u onom prvom momentu i mi smo se vratili u kuću. To je tako išlo do septembra meseca, a onda su se Nemci, verovatno zbog istočnog fronta, bili povukli i

onda je grad ostao pust. A prethodno je lupao doboš, to je bio način obaveštavanja građanstva, i najavljeno je da će biti bombardovanje i da se savetuje stanovništvu da se skloni. Tako smo mi bili izašli u brdo iznad grada u kuću neke naše rođake i gledali smo grad koji je bio baš onako blještav. Videli smo jedan momenat kada su četnici ušli u grad, možda je to trajalo petnaest minuta, i odmah su se povukli. Samo su ušli u neka nadleštva, to se sve videlo kao na dlanu. Bilo je zatišje, a onda su odjednom počeli da se spuštaju partizani. Dakle, nijedan metak nije ispaljen, nije bilo nikakvih borbi, oni su jednostavno samo ušli. Posle jednog sata mi smo se vratili našoj kući. Neposredno pošto smo se vratili, čuli smo zvono na kapiji – to su one starinske velike kapije, znate, pa kad se otvore zvono se čuje. Pojavila su se dvojica sa uperenim puškama: -Ruke uvis! – odveli su oca. Isto veče smo otišle mama i ja da vidimo šta je. Bio je tu jedan radnik koji je ugledao mamu i pitao: -Šta će te vi gospođo ovde? Kad mu je mama objasnila, rekao je: – To mora biti neka greška. Onda je otišao negde, pa se vratio, poveo nas je u jednu prostoriju gde je tata bio. Iako sam bila dete, još nisam bila napunila sedam godina, sećam se da su mi sva lica bila poznata. Otac se iznenadio što nas vidi. Onda mu je onaj radnik rekao: – Doktore, to je neka greška, budite bez brige i idite kući slobodno. Tako da smo se mama i ja vratile i stvarno tata je došao isto veče. E, onda su počeli polako da se prenose glasovi, znate – ubijanje, streljanje... Neka imena su mi bila poznata, mislim znala sam te ljude. To je tako išlo do pred kraj novembra kada su nama uzeli jednu veliku sobu. Mi smo tu sobu zvali kancelarija. Imala je sigurno nekih osamdeset kvadrata. Pošto je moj deda bio advokat, to je nekad bila njegova kancelarija i taj naziv je ostao. To je tada bio veliki dnevni boravak. Tu su smestili partizansku šivaru. Doneli su veliki broj šivaćih mašina. Tu su doveli dečake, to su stvarno bili dečaci od šesnaest-sedamnest godina, koji su dotle bili krojački šegrti, učili su taj zanat. I oni su valjda tamo šili odela, ne znam, tek uglavnom to je bila šivara. To je potrajalo samo deset dana, jer su Nemci počeli da se približavaju gradu. Došlo je nekoliko kamiona i pokupili su te dečake. Ubrzo smo ugledali nemačke tenkove, na zlatiborskom putu. Nastala je opšta bežanija prema Zlatiboru. Bila je prilično neorganizovana, ali smo mi posle cele noći slušali zaustavljanje nemačkih patrola koje su vikale, pa pucale... Ujutru je bilo dosta mrtvih oko pruge. A oni dečaci su verovatno upućeni na Kadinjaču. Tako su Nemci opet zaposeli grad. Iste noći je uhapšen moj najmlađi stric koji je stanovao sa nama isto u kući. Odveden je kao talac i još jedan naš komšija vodeničar. Odvedeni su kao taoci, jer su partizani za sobom poveli ja mislim stotinak zarobljenih Nemaca, to je bila neka četa koja je zaostala. I posle toga ne samo što su te taoce zatvorili, nego su sve muškarce skupili u centru grada a okolo su bili postavljeni mitraljezi. Naravno tu je bio i moj otac, i ostali. Mi smo svi ostali, mislim žene i deca stajali na trotoaru i na veliku sreću celog grada, Nemci su se pojavili. Pojavili su se, ušli su u grad, sećam se da je to bilo opšte

oduševljenje. I oni su pozdravili građanstvo i možete misliti kako je nama to izgledalo. Na licu mesta su sklonjeni mitraljezi i počeli su taoci da izlaze iz zatvora. Baš kroz centralni deo zgrade su izlazili, sećam se tog oduševljenja. To je bio kraj Užičke republike. Inače, Užička republika je trajala negde od dvadeset četvrtog septembra pa do dvadeset osmog novembra, dva meseca. Bila proglašena jedne noći... to je delovalo stravično. Sećam se ljudi koji su bili na konjima oko njih su držali baklje tada je proglašena Republika. Opet naglašavam, ni jednog ispaljenog metka, ništa, to je jednostavno po nekom nemačkom rasporedu bilo, odlazak iz grada i posle vraćanje. E, onda je bila okupacija tri godine, mislim sve do četrdeset četvrte, kad su opet u jednom momentu Nemci izašli, kad su opet ušli partizani – to je kratko trajalo, pa je bilo povlačenje ka Vargi. Za vreme Užičke republike streljan je velik broj ljudi. Svi oni koji su bili u zatvoru, između ostalih, to sam kasnije dopunila neka saznanja, Živoijn Pavlović, koji je napisao knjigu „Bilans sovjetskog termidora", on je pokušao da nas upozna sa zbivanjima u Rusiji, o čemu se zapravo radi. On je zverski mučen, kasnije sam gledala na televiziji i čitala o tome kako su ga strahovitio mučili i na koji način je ubijen. Naravno, svako novo ulaženje i povlačenje odvuklo je mnoge živote nama poznatih ljudi. Onda je bila jedna pauza. Nemci su se povlačili iz Grčke, a za to vreme smo imali jedno strahovito savezničko bombardovanje, kada su stradali nemački vojnici koji su se zadesili na ulicama, a najviše građanstvo i kuće. Baš na početku zime četrdeset četvrte godine bilo je bombardovanje. Tada smo mi izašli iz kuće i nikad se nismo vratili. Kuća je bila oštećena – bez prozor, vrata, to nije moglo da se popravi i mi smo morali da se prvo sklonimo u kuću kod prijatelja, a kasnije da potražimo stan. Nismo se još bili ni uselili kad su Nemci negde oko polovine decembra izašli iz grada definitivno. Zatim su se pojavili partizani. Čak se sećam tog momenta kad je jedan promolio glavu kroz vrata u toj kući gde smo se mi bili sklonili i upitao: -Ima li Nemaca? Tad su počela šikaniranja. Mi smo dobili stan i uselili se u Pavlovića kuću posle Svetog Nikole a pre Nove godine, znači negde između dvadesetog i trideset prvog decembra. U rano proleće su opet počela hapšenja, raznorazna šikaniranja, ubijanja ljudi iz grada. Znate, u celom svetu očekuje se kraj rata i slušate: „Hvala bogu sad će to sve da se završi", svi će da odahnu, međutim... Kad to kažem, ne gledam samo kroz moju porodicu, nego mislim na ljude uopšte. Ušli su kao osvetnici, ušli su sa mržnjom. Recimo, moj deda se povukao četrdeset četvrte još pre njihovog dolaska. On za vreme rata apsolutno nigde nije učestvovao. Međutim, po opredeljenju je bio četnik u svakom slučaju, još iz Prvog svetskog rata nosilac svih najviših odlikovanja. Za vreme rata nije hteo da učestvuje nigde mislim zato što mu je bila jasna situacija, tu stvarno ništa nije ni moglo da se učini. Jednostavno, Nemci su oglasili da će za svakog ubijenog Nemca biti streljano sto talaca. Prema tome, besmisleno je bilo, i četnici su stvarno bili uzdržani. Kad vam to kažem mislim na Dražin pokret. Inače, bilo je koliko god hoćete

samozvanaca, bilo je raznih i bilo je podmetnutih, ono što sam vam pričala – trojki, koje su pravile diverzije, koje su na kraju izazvale nesreću i u Kragujevcu, Kraljevu. Bilo bi i u Užicu da se nije našao neki, pričalo se da je to neki šofer Srba Stojić koji je uticao na to da budu pušteni zarobljeni Nemci. Tako da je to bila jedna srećna okolnost. Za vreme rata u Užicu predsednik opštine je bio jedan užički trgovac, ugledan građanin Andrija Mirković. To je bila srećna okolnost za grad jer je zahvaljujući zetu, mužu najstarije ćerke, koji je bio mislim ljotićevac, ali u stvari je bio Nemac, Lautner, iz Maribora (mama: -Austrijanac, u stvari-) koji se pokrstio i uzeo ime Miloš Vojinović. Međutim, stvarno može da se kaže za tog čoveka da je koliko god je mogao pomago, a i čika Andrija sa njim zajedno, da se spase svaki građanin koji se spasti mogao. Naravno da nisu mogli sve, ali verujte da bi mnogo više ljudi stradalo da oni nisu bili tu. Lautner je poginuo u nekom okršaju pre završetka rata, a čika Andriju su, nažalost, streljali komunisti. Streljali su ga oni koji su baš trebali da mu pomognu, odnosno da budu objektivni i zahvalni za ono što je učinio. Da je Slobodan Penezić samo rekao: – Ne dirajte Andriju – ne bi mu dlaka sa glave falila. A trebalo je to da kaže, jer kad su njegova majka i sestra bile uhapšena za vreme rata, ja se sećam da je on došao kod mog oca i rekao: „Znaš šta, bićeš pozvan u zatvor da pregledaš Penezićevu" – za nas to Penezić nije ništa značilo, jer su oni za nas bili anonimni ljudi, ne samo za nas. Tako da je kazao: – Samo da ih pregledaš, majku i sestru, i da ih uputiš u bolnicu, dalje je moja stvar. Tako da se on pobrinuo za njih. Sestra je otišla u neki popravni dom u Smederevskoj Palanci, a majka navodno u kućni pritvor. Mnoge je pomagao i hranom, uopšte, izvlačio je ljude iz nevolje. Jednom takvom čoveku da se tako nešto uradi, stvarno je strašno. Naravno bilo je i drugih stvari. Šef stanice, šef ložionice i jedan od pomoćnika šefa stanice streljani su. Ja sam naknadno čitajući neke knjige, svedočanstva o tom vremenu, pročitala da se radilo o nekom papiru koji su navodno gestapovci baš partizanima poslali četrdeset četvrte godine. I pošto su ti ljudi na železnici bili upućeni u to, da se ne bi pričalo o saradnji komunista sa Nemcima, da su zbog toga likvidirani. Onda je ubijen, recimo, jedan maturant iz jedne ovako isto užičke stare porodice, Ješo Konstantinović. U stvari je to samo bilo da se zastraši narod, mladić nije nigde učestvovao. Onda, u policiji je bio Ljubojević – kažu da je bio strog čovek, pravičan, nije bio komunista. Pa on, pa njegova ćerka, teško mučena, oni su ubijeni. Masa jedna nama poznatih imena u gradu. Strašno je to kad čujete u jednom malom gradu Sećam se, recimo ta streljanja su bila u okolini grada, a i po samom gradu. U jednoj ulici u gradu neko je svake noći palio sveću. Pričalo se da je tu ubijen čika Andrija Mirković prilikom odvođenja na streljanje. A mnogi su ljudi završavali na saslušanju. Strahovita su bila i ta šikaniranja to je drugo nešto, ali ta ubistva – to je verovatno bilo zastrašivanje. Možete misliti kako je atmosfera bila teška. Onda, mnogi koji su hteli da se vrate, koji su otišli sa partizanima, to je slučaj rođenog brata

(jedinog) mog najmlađeg teče. On se nije vratio sa partizanima, a čulo se da je hteo da se vrati kući. Njegova majka je otišla da pita za njega i primio je komesar. To je bio jedan iz Guče, kao neki politički komesar. Podigao je glavu i pitao je: – Šta ti hoćeš? Ona je kazala: – Došla sam da pitam za mog Mila. – Nije živ, šta si još htela? Jedno osiono, užasno jedno ponašanje. Kako da vam kažem, uopšte je to bila jedna stvarno strašna atmosfera. Onda dolazi četrdeset peta godina. Pa kraj rata i opšta radost u celom svetu, a vi se nalazite u jednom obruču u teškoj situaciji. Znate ona beda posleratna, pa nemate ništa, mislim teško je za hranu. Ja ne mogu da kažem što se tiče naše porodice, moj otac je kao lekar ipak bio u vezi sa selom i svako ko je došao kod njega u ordinaciju uvek bi doneo sir, kajmak, ovo, ono. Ali ipak je bila jedna opšta beda, nigde ništa niste mogli da nađete. Mi smo pokradeni tih noći posle bombardovanja. Ništa nam skoro nije ostalo, nismo imali šta da obučemo, sem onoga što se na nama zadesilo. I počela je, naravno, crna berza. Bili su na ceni predratni štofovi. Onda su posle počeli da stižu paketi iz inostranstva. Ljudi koji se nisu vratili iz zarobljeništva, nego su ostali da rade po Evropi počeli su da pomažu svoje porodice... i tako. Međutim, za njih nije bilo nikakvih problema. Moj otac, iako je bio jedan od najstarijih aktivnih lekara, bio je baš propisno maltretiran. Bio je do njihovog dolaska upravnik bolnice. Onda je smenjen i u početku nije ni imao neko stalno mesto. Sećam se da je radio u nekoj sreskoj ambulanti, tako – po potrebi. Onda su ga slali i na zamenu lekara u Bajinu Baštu – išao je jedno dve godine u trajanju od po dva meseca otprilike. Posle je išao u Sjenicu. Sećam se kad je trebalo u Sjenicu da ide, a znate to je poprilično daleko, poslali su mu jednu ragu od konja. Slučajno je tuda prolazio komandant trideset sedme divizije, koja je bila smeštena u Užicu. On ga je pitao, pošto ga je znao kao lekara: – Doktore, je l' to idete negde? On je odgovorio: – Da, idem u Sjenicu.

– U Sjenicu sa takvim konjem? Molim vas, sačekajte pola sata, dobićete konja. I onda mu je poslao svog konja. Pa onda u Kosjerić. I tako, to je boga mi potrajalo duže vreme, dok je najzad postavljen u dom zdravlja, gde je kasnije postao i upravnik pošto nije bilo mnogo lekara. Sećam se da sam ja za vreme tog njegovog boravka u Bajinoj Bašti, to je bilo leta četrdeset sedme, ostala sa njim jedan duži period. I uveče, kad pođe u vizitu, povede i mene da ne ostajem sama. Lekar koga je tata zamenjivao je imao bicikl i ja sam nekako uspevala (mada je bicikl bio ogroman za mene) da ga vozim po gradu. U Bajinoj Bašti naravno nije bilo uopšte saobraćaja. I ja glavnom ulicom idem biciklom, a iz prodavnice me zove jedan čovek: – Devojčice, dođi ovamo. I ja uđem u radnju i sa zaprepašćenjem ugledam ono što je mene najviše interesovalo: čokolade i keks! A bilo je tu baš svega. Kaže: – Znaš šta, ti uzmi šta hoćeš od ovoga, a tvoj otac će doći to da plati. Možete misliti šta je lekar predstavljao tad, ne samo za Bajinu Baštu, nego i za Skelane preko Drine, i za Zaovine, za ceo taj kraj. Sećam se da sam uzela tri kutije američke čokolade i ponela to kući... i keks

neki. Pokažem tati, on kaže: – Aha, dobro, to mi je samo rekao. Znao je već da to postoji. E, uveče idemo u kuću... ja ne znam, mislim da je bio sekretar komiteta taj čovek. Žena mu nije mogla nikako da se oporavi od porođaja i tata joj je davao injekcije. A kako smo ih znali već iz Užica, naravno i ja sam ušla sa tatom. Čovek me pita: – Koji razred si završila? – i ja kažem. – Eto, pošto si završila sa odličnim uspehom, pošto si dobar đak, sad ću ja tebi nešto da dam. I onda se pojavljuje sa onakvom jednom čokoladom, ja moram da pravim iznenađeno lice i da se zahvaljujem. Tada mi je bilo jasno, iako sam imala dvanaest i po godina, je se onoj prodavnici nije uopšte plaćalo. Ne znam, ne mogu da tvrdim, ali mislim da je to bilo samo za njih. Znate, u svakom mestu su bili takozvani diplomatski magacini, pa eto čak i u Bajinoj Bašti, svuda. Sigurno da je to postojalo i u Užicu, ali niko od nas za to nije znao. Onda dolazi četrdeset osma godina, Rezolucija Informbiroa. Naravno, dok nije došla neka opšta direktiva, mogli ste da čujete razne komentare. Mnogi su to i platili. Nastaje praktično jedno čišćenje među njima.

Možete li mi reći nešto o odnosu Vaše porodice i tih novih vlasti, i vaših komšija neposredno posle rata.

– U početku je bilo jako zategnuto. Bila su ta ispitivanja, mamin otac i mlađi brat, koji su bili sve vreme okupacije u Užicu, apsolutno nigde nisu učestvovali. Deda je bio povremeno u Kremnima i u Užicu. Rekla sam vam da su se povukli, jer jasno je bilo da ne bi mogli da sačuvaju glave, to je bilo jasno iz svega prethodnog pošto su dedu tražili u Kremnima. Tako da je situacija bila napeta, hapsili su mamu i mamine sestre. Onda su mamine sestre odvodili na rad. Na sve moguće načine su maltretirali građane. Što se tiče samog građanstva, mi ne možemo uopšte da se požalimo. Pre svega, uopšte nisu dirane porodice mog dede i naša, iako je moj deda po ocu bio nekad davno čovek na vlasti, okružni načelnik, pa veliki župan, na tom položaju je i umro. Kad je moj otac došao u Užice, odmah su se skupili ljudi oko njega i hteli su pošto-poto da on bude učesnik u vlasti, da ga kandiduju za narodnog poslanika, što je i bio kasnije. Tako da je naš odnos i u gradu i sa seljacima iz okoline bio najbolji mogući. Sa mojim dedom po majci takođe. Tako da su ljudi na neki način ćutke samoizražavali svoje da kažem simpatije. Naravno da je bilo i pojedinih ispada, mislim prostačkih znate. Uopšte, u grad je došlo već dosta sveta sa strane, kasnije već i iz Sandžaka je došao neki nepoznat svet. Mi smo stanovali baš u centru, u blizini je bila komanda vojna i dom armije. I kad je došlo do smene komandanta divizije, jednostavno su ga samo upitali, stajali su kaže na stepeništu doma armije i pitali su: – Gde vi želite da stanujete? On je pogledao: tu je gimnazija, tu je crkva, komanda i samo je od stambenih zgrada bila upravo ta gde smo mi stanovali, i on je kazao: – Pa recimo u onoj zgradi. I onda su nas automatski izbacili u novembru mesecu, to je bilo četrdeset osme godine, izbacili

su nas napolje iz stana. Sve ono što nam je od stvari ostalo od bombardovanja bilo je na susnežici napolju. Mama i tata su otišli u hotel, ja sam tu ostala u istoj zgradi gde smo stanovali kod jedne mamine i tatine prijateljice, moja sestra je otišla kod jedne rođake. To je potrajalo jedno izvesno vreme, a onda je moj otac hteo da napusti Užice. Otišao je u Beograd i odmah je primljen na B klinici. Onda je otišao da zamoli Penezića da mu pomogne za stan. Penezić je rekao: – Zbog čega napuštate grad? Kad mu je moj otac objasnio, on je kazao: – E, sad se vi vratite; ja polazim od moje majke, koja vas kao lekara jedino priznaje u Užicu. Mislim da bi Užičani bili pogođeni vašim odlaskom. Sad se vi vratite, pa pokažite gde vi želite da stanujete Naravno, nije moglo da bude da se iseli komandant trijes sedme divizije, ali smo dobili stan na spratu iste zgrade. To je bilo potpuno neuređeno, prljavo, grozno. U to vreme, kad niste mogli ništa ni da sređujete kako treba, s mukom smo nekako sredili taj stan i tu smo stanovali. Bilo je tada izvinjavanja posle te situacije, ali zato što je došla jedna takva intervencija od vlasti. Dobro, bilo je korektnih ljudi koji se nikako nisu slagali sa raznoraznim stvarima, ali verovatno da nisu bili ni dovoljno moćni da neke stvari spreče. Bilo je i komšija koji su bili na toj strani, ali mislim znate to su ipak ljudi sa kojima ste živeli, koji znaju da ste bili u svakoj situaciji korektni, da nikad nikome nije došlo nikakvo zlo od naše familije. Tako da mi ne možemo za te ljude da kažemo bilo šta. E, drugo je u školi. U školi je bilo vrlo neprijatnh situacija, pretnji. Znate, skupljali su se ti skojevci koji su premlaćivali neke đake. Onda je moja sestra jednom uveče naišla (ona je starija dve godine od mene) na jednu grupu mladića koja je čekala da je zaštiti. Mi čak nismo ni znali, to je neka druga strana bila, znate kako je, još smo bile relativno deca. Kažu dobili su obaveštenje da će nju da sačekaju, pa su došli da je zaštite. Bilo je svakojakih, znate, vrlo teških sačekivanja i premlaćivanja. Onda da vas recimo u školi neko tako javno proglasi za reakciju. Onda je došla četrdeset osma, četrdeset deveta školska godina, čekajte, da ne pogrešim – za mene će to biti možda četrdeset deveta, pedeseta, na Badnji dan, kad su izbacili sto pedeset pet omladinaca iz Omladinske organizacije.To je bila došla neka direktiva da se očisti Omladinska organizacija. Navodno su mislili na one koji imaju slabe ocene ili tako u tom smislu. Međutim, izbacili su nas sto pedeset pet uglavnom zbog reakcionarne pozadine. E onda je bilo vrlo neprijatno iznenađenje u nekom Omladinskom savezu Jugoslavije da se iz tzv. revolucionarnog Užica, kako je Užice proglašeno mislim bez razloga, sedište Užičke republike, izbaci sto pedeset pet omladinaca. Onda je došao neki Bjeličić iz Saveza omladine Jugoslavije i pozvao sve nas koji smo bili izbačeni da dođemo na njihov skup, gde je rekao: – Znate, to je bila greška, to nije tako trebalo da bude. Nego vi napišite molbe i bićete svi vraćeni. Ja nisam htela da idem na taj skup, bila sam najmlađa iz te grupe. Nisam ni išla, nisam htela ni da napišem i nisam nikad posle više bila član Omladine. Imala sam četvorku iz vladanja, a moja razredna, gospođa Kapa, koje se uvek setim sa

vrlo sentimentalnim uspomenama, ona ispod toga napiše odličan pet. To vrlo dobar četri stoji u onoj zvaničnoj rubrici, a ispod toga piše odličan pet. Tako da, pa recimo ne znam šta da vam kažem, pričali su da nećemo moći da se upišemo na fakultet. Onda je počelo ubeđivanje da napišem to. Jedan profesor predvojničke obuke, koji je inače bio i u Komitetu omladine grada kad se to dešavalo, pozove me u poslednju klupu na razgovor i ubeđuje me: – Napiši. Sećam se, ja mu kažem: – Slušaj ti, Miloše, ti si bio prisutan kad je to bilo. Zašto onda nisi video pozadinu? Pa neću, jednostavno neću da budem član omladine. A ne mogu da kažem, on je bio veoma ljubazan prema meni, imala sam pet kod njega do kraja. Tako da mi ništa nije falilo, što je po meni bio ipak znak da su ljudi mogli da pruže malo veći otpor.

Moj muž i ja smo se venčali pedeset šeste. Pre podne u opštini, posle podne u crkvi. Na to je vrlo nerado gledano. Slavili smo slavu, došla je čak jedna stara komšinica da mi kaže: – Znaš šta, dete, spusti zavesu, vidi se sveća. Ja kažem: – Pa ako, mi ne krijemo da slavimo. Moj muž je uprkos tome, kasnije, kad je došao na red, kad je stari inženjer Knežević otišao u penziju, postavljen je prvo za šefa sekcije, a kad su postali privredna organizacija – Preduzeće za puteve, postao je direktor Preduzeća za puteve. Imao je određene neprijatnosti itd. Prema tome, da je bilo masovnije, verovatno bi bilo i bolje.

Recite mi nešto o vašem daljem školovanju?

– Četvrti razred osnovne škole je bio prvi razred, zapravo prvi u školi pravoj. Završetak osnovne škole i početak gimnazije. Onda osmogodišnja gimnazija, u to vreme je bilo osam razreda gimnazije, s tim što je novina bila da se mala matura, baš moja generacija je bila prva, polagala posle trećeg razreda gimnazije. Trebalo je da nam se skrati gimnazija na sedam razreda, da velika matura bude posle sedmog razreda. Znači, prošli smo malu maturu. Onda je došla gimnazija. Već sam ispričala kako je to teklo u gimnaziji. Dakle, četrdeset osme treći, pa četrdeset osme – četrdeset devete četvrti, e onda u petom razredu (četrdeset deveta – pedeseta) čišćenje omladinske organizacije. Kad sam pedeset treće godine završila maturu, moja sestra je već dve godine bila na fakultetu, onda sam joj se i ja pridružila. Upisala sam se na romansku grupu i to je teklo normalno do treće godine. Sa treće godine sam se udala. Onda sam produžila i davala neke ispite. Ostalo mi je samo da polažem francusku književnost i da predam još jedan seminarski rad i diplomski. Međutim, kod nas je diplomski bio zastrašujući u to vreme. Sećam se kad je moja sestra došla do diplomskog kakvih je problema bilo. Trebalo je da provede nekih prvo tri pa posle još šest meseci u Francuskoj da bi tek onda konačno diplomirala. Onda sam ja bog zna kako obećala da ću da diplomiram i ja, ali znate kako to ide. Prvo je usledilo rođenje starije ćerke, pa mlađe i tako nisam ni diplomirala. Inače, što se tiče školovanja, tih godina, Beograd je bio prilično pust. To kad ka-

žem mislim na snabdevanje, na menze koje su bile u žalosnom stanju. Recimo, sećam se jedne Nove godine kad smo došli na ručak, a hranile smo se u stvari u jednoj kao boljoj menzi, na uglu Birčaninove i Kneza Miloša, Jastrebac, pa se servirka sažalila na nas i kaže: – Deco, molim vas ako imate bilo šta da jedete na bilo kom drugom mestu idite, samo nemojte ovde, pokupljeni su ostaci svih kobasica, ne znam sve čega i napravljen je kao neki paprikaš. I naravno da smo se mi digle i otišle. Tako je to bilo. Geršla, čuvena geršla i ne znam šta smo sve jeli. Tako da je bilo jako mučno. Mada, mladost kao mladost. Mi smo opet imali neki svoj život i sastajanja, druženja, opet je bilo lepo. Ali teško je bilo za stan. Nije bilo uopšte nikakve gradnje, tek je počela gradnja. Recimo, sećam se kad je moj muž bio pedeset pete, naravno mi smo se zabavljali pedeset pete godine, na jednom venčanju, pa ga jedan stariji kolega pita: – Kad ćeš da diplomiraš? 'Ajde, dođi kod mene, daću ti stan u onoj zgradi kod Pravnog fakulteta. Odmah se znalo na koju zgradu misli, pošto inače uopšte nije bilo gradnje. Stan je bio misaona imenica. A i ostale neke obične stvari. Ako ste hteli da nešto malo bolje sašijete ili obučete, onda ste morali u komision da idete. Ja se sećam da je recimo jedna letnja majica koštala koliko i mesečna kirija za sobu. Isto tako bilo je teško pronaći i sobu. Dobro, izdavali su mnogi ljudi u stanovima sobe, to je bio jedini izlaz. Dom su valjda mogli da dobiju samo „omladinci". Preokret je tek posle došao. To sam ja shvatila kad sam pedeset osme godine posle tri godine došla ponovo u Beograd da nešto kupim. To je takva razlika bila, odjednom je krenulo, oživelo. Dobro, nije stvar u tome da čovek kupuje, ali mislim drugi je osećaj kad vi nemate ništa, nemate izloge, jedna pustoš u gradu. Naravno, vi to ne možete da zamislite. Uđete u prodavnicu, vidite naređane neke kutije, sad šta je u kutiji, neke patike ili neke cipele. Sad sećam se iz ranijeg nekog perioda, u gimnaziji, kad kažu sutra će u „Borovo" da stignu patike. Znate kako otegne se red još uveče i celu noć da bi ste ujutru, ako ste zauzeli mesto u redu, sa strepnjom čekali da l' ćete doći na red da to kupite. Tako je bilo u Beogradu pa sve do pedeset sedme godine. Tu je došlo do preokreta. Recimo, ja znam kakve sam poklone dobila za čestitanje kad sam se udala. Tada sam dobijala konopac za veš, štipaljke, korito, tanjire na komad, šerpe, lonce, uglavnom to. Naravno svi su nas poznavali, svi su dolazili u kuću i tako, to je bila neka vrsta revanša mom ocu. Da bi posle godinu dana, znači pedeset sedme, za Mladence u martu mesecu, prvi put dobila šoljice za kafu, pa onda kristalni servis za liker, poneki malo bolji stolnjak i tako. Razlika je bila u nekom da kažem luksuzu, tad je tek to počelo.

Inače, što se tiče školovanja, mislim da vas to sigurno interesuje, nije bilo lako upisati se na fakultet. Naročito posle rata, mogli su samo odabrani da odu na medicinu, da odu na određeni fakultet. Znači, nismo mogli da biramo, pa su mnogi bili prinuđeni da odu u Sarajevo, da pokušaju tamo.Tamo je bilo možda lakše da se upiše, za sam upis, ali i tu je bilo onoga o čemu nikad niko nije go-

vorio. Znate kako, teških maltretiranja tih mladića koji su dolazili, Srba, koji su dolazili u Sarajevo da studiraju. Itekako su proganjani. Znate, ja sam poznavala te mladiće, ipak smo se mi viđali, pričali, mislim raznih je stvari bilo. I tu je kažem jako dugo trajala ta atmosfera. Recimo, moj brat od strica morao je da se upiše, tj. mogao je da se upiše na arheologiju.To nije bilo njegovo interesovanje. Dok je bio gimnazijalac, nije ni pomislio da će to da studira. Ali to je mogao da upiše. Dobro, kasnije se on zainteresovao i kasnije je bio oduševljen arheologijom, doktorirao je i tako. Ali hoću da vam kažem da nije to baš išlo tako glatko, mogli su neki predodređeni. Bilo je naravno stipendija, dobijali su određeni. Sećam se da je i on uspeo, ostao je bez oca, uspeo je bio da dobije stipendiju od užičkog muzeja, negde recimo posle treće godine. Bio je dobar student, a već se bila i pojavila potreba, počeli su da dolaze stručni ljudi. Onda je imao za svoj maler jednu veliku operaciju i dugo se oporavljao. Tako da je imao jedan mali zastoj u ispitima. Odmah je izgubio stipendiju. Ostalo mu je bilo samo nekih desetak meseci do kraja, to je teškom mukom uspeo da završi. Kažem vam, sve je bilo nategnuto.

Recite mi nešto o Vašim ćerkama. Čime se one bave, kako ste ih odgajali?

– Pa znate, bili smo u Užicu. Moj muž i ja smo odlučili da živimo u Užicu u prvo vreme. Ostali smo dvanaest godina.Tako da su obe naše ćerke rođene u Užicu, starija pedeset sedme, mlađa pedeset osme. Tu su učile osnovnu školu. To je već bilo jedno drugo vreme. Nikakva ih organizacija nije više proganjala, ništa više nije postojalo. Njima je bilo smešno kad slušaju od nas te priče. Sećam se povremeno nekih tako lekcija u školi, pa su me pitali, recimo za Užičku republiku. Snimljen je i spektakularni film „Užička republika“, sa bombama, sa pucnjavom, sa teškim osvajanjem. Ja im kažem: – Znate šta, deco, vi naučite ono što piše u knjizi jer to morate, međutim bilo je tako i tako. Naravno, smatrala sam i za svoju obavezu da ih potpuno normalno uputim u ono što je stvarno bilo. One su to primale sasvim normalno. Ali čak nisam ni shvatila, mislim to je samo bilo u odnosu na te lekcije, ta objašnjenja, mislim nismo im nešto mnogo ni pričali o nekim drugim stvarima. Prešli smo u Beograd šezdeset osme godine, a moja su deca ostala u Užicu dok nismo rešili stambeno pitanje. Naravno, nismo dobili nikakav stan. Sami smo ušli u gradnju, to je bio veliki poduhvat. Niste imali mogućnost da imate neku gotovinu ili da sa bilo kakvim kapitalom krenete, ali dobro. U vreme kredita i tzv. oplemenjivanja kredita, uzmete jedan, pa uz pomoć tog podignutog kredita ulažete da podignete neke druge i opteretite se maksimalno. Dobro, mi smo to smelo uradili i rešili smo pitanje stana. Sedamdesete godine smo se uselili u stan i onda smo doveli decu. Starija je bila tada u sedmom osmogodišnje, a mlađa u petom. Bile su dobri đaci. Za njih taj prelaz nije značio nikakvu teškoću i lepo su produžile. Starija je završila kao vukovac, mogla je da se upiše gde je htela. A mlađa je nešto malo pokvarila uspeh

pri kraju, ali dobro. Želela je da se upiše na arhitekturu, pa nije mogla. Upisala se na romansku grupu i završila je. A starija se prvo bila odlučila da ode na fiziku i vrlo dobro je to išlo, ali se nešto razočarala. Nije to, kaže, bila ona fizika koju je ona zamišljala. I onda je posle prve godine prešla na medicinski fakultet. Opet nije imala nikakvih problema oko upisa kao vukovac i naravno završila je, i to sa visokim prosekom, medicinski fakultet. Kasnije je specijalizirala psihijatriju i danas radi kao psihijatar. Mlađa ćerka je završila romansku grupu, profesorski smer, ali nije mogla da dobije školu. Otišla je bila neposredno pred diplomski u Francusku na jedan duži boravak. Tamo je provela godinu dana jer moja sestra živi u Francuskoj već četrdeset godina, udata je za Francuza. Kad se vratila, radila je po turističkim organizacijama na moru kao prevodilac. A onda se pojavilo mesto u „Jugoeksportu" gde je ona konkurisala. Ispostavilo se da je najbolje prošla test, a da je konkurs bio za nekog drugog. Pa su primili i tog drugog, a nju na određeno vreme, ponuđeno joj. Mi smo se posavetovali u kući, nažalost moj muž je već bio umro, ja sam joj kazala: – Prihvati ti to, a čovek se dokazuje u radu, pa ćemo da vidimo kako će da ispadne. Posle godinu dana su napravili konkurs zbog nje, pa su je primili i radila je u „Jugoeksportu". Onda je završila još dva semestra za prevodilački smer. Kasnije su oni dobili i nalog, pa je ostalima bilo čak i plaćeno da svi to završe. Tako je radila kao prevodilac. Onda su je poslali u Alžir. Nažalost, tada je već bilo počelo teško vreme u Alžiru, fundamentalizam na sreću nije bio tako izražen, mada je imala vrlo velike neprijatnosti ta tri meseca. Mislim pri običnom odlasku u kupovinu, usred dana, presretne je neko i otkine joj lančić s vrata. Posle tri meseca je morala da se vrati da bi u zemlji provela valjda petnaest dana kako bi ponovo dobila vizu. Tako je bilo sa tim alžirskim vizama. I kako to obično biva, onog momenta kad smo stigli sa aerodroma (mi smo je dočekali) i ušli u kuću, zazvonio je telefon. Javlja se iz Pariza jedan Francuz, inače poslovni partner „Jugoeksporta", koji nije ni znao da je ona otišla u Alžir. Rešio je da otvori neku svoju firmu u Beogradu i hteo je da je angažuje da radi za njega. Ona je to odmah prihvatila, na moje zaprepašćenje. Ja sam malo bila ziheraš, nisam volela da napušta „Jugoeksport". I onda mi je tek starija ćerka kazala: -Mama, ona nije htela tebe da plaši da ti priča šta je sve doživljavala tamo. Tako ona ostane, ne vrati se više u Alžir. Međutim, njoj je stizala plata nekoliko meseci, a da praktično ništa nije radila. Ona je samo neku korespodenciju vodila kod kuće, prevodila je, predavala, slala neka pisma i tako. Onda je taj čovek bio izigran. Ona je pokušavala da se zaposli, prevodila je po neku stvar. Kada je videla da nema izlaza, otišla je. Radila je neko vreme u firmi jednog našeg prijatelja koji je imao zastupništvo „Elektroluksa", pa je otišla u Francusku kod moje sestre. Tamo je uspela da dobije trajni boravak, ali ne i posao. Ostala je godinu i po dana i vratila se. I samo što je uspela da se zaposli u „Alijansi", jedan njen drug iz detinjstva predložio joj je da se uda za njega i da ode s njim u Nemačku. To je prihvatila i sada živi

u Nemačkoj. Tamo ne radi, ali ima dvoje dečice. A moja starija ćerka radi kao psihijatar. Radila je u bolnici „Dragiša Mišović" četiri godine. Posle toga, kad je bila ona kriza se prevozom, o devedeset trećoj godini da ne pričamo, prešla je u Institut za mentalno zdravlje. Sad ne bih znala da vam kažem koliko je tamo bila, možda i tamo jedno četiri-pet godina, možda i više. Sada radi u jednoj privatnoj ordinaciji. Eto, to je sve o mojoj deci.

Pošto ste rekli da Vam je mlađa ćerka u Nemačkoj, možete li mi reći kakav je Vaš odnos prema iseljavanju mladih intelektualaca?

– Vrlo mi je žao kad čujem da neko ide, znate, vrlo mi je žao. I mnogo bih volela da se vrate. Da vam ne pričam da i ona to isto mnogo želi. E sad, njen muž, tamo živi već preko dvadeset godina. Tamo je počeo da radi, stomatolog je, i verovatno misli da istraje do penzije. Mada mislim da su se tamo malo promenile prilike za sve, pa i za naše ljude. U međuvremenu je mnogo Nemaca završilo stomatologiju. U početku je bila velika potreba za našim ljudima. On ima svoju ordinaciju. Tako da ja ne želim da tako bude, želim da se vrate. Žao mi je kad čujem da neko ide. Mislim da nastaju ipak neka bolja vremena u kojima će naši ljudi moći da nađu ovde svoja mesta. Veliki sam optimista u tom pogledu i mislim da je već mnogo bolje. Ma kako to izgledalo nekima od onih koji su u žalosti za nekim prošlim vremenima. Interesantno, moji mali unučići – stariji je u sedmoj godini, pošao je već u školu, a mlađi u petoj, ide u zabavište, imaju strahovitu želju da žive ovde. To je neverovatno. Znate kakvi su naši razgovori telefonom: – Kad ću ja da dođem kod tebe? Dođi ti kod nas, pa ćemo zajedno da idemo tamo. Ili me čak pita mlađi: – Je l' možemo Vuki i ja sami da dođemo, bez mame i tate. Mojoj ćerki u stvari mnogo nedostajemo. Mi smo uvek bili tako kompaktni, uvek smo se lepo slagali. I danas je veoma teško mojoj starijoj ćerki što joj sestra nije tu, a naravno da vam ne pričam koliko brinemo. Tako da mislim i nadam se da će se mnogi mladi ljudi vratiti. To mnogo želim, ali mislim i da će biti uslova da se vrate.

Vaše viđenje devedesetih godina u Srbiji ? Kako ste doživeli 1993. godinu?

– Strašno. Znate šta, što se tiče nas, mislim da ne pričam o uslovima naročito u toj teškoj godini krize. Ipak mislim da sve zavisi od čoveka. Ja sam se sa tim srela prilično grubo, jer za sve nas je to došlo iznenada. Počelo je vreme nekih oskudica devedeset treće godine. Onda sam ja bila na Zlatiboru, pa sam otišla u Belanovicu kod moje školske drugarice, da bismo pravile neki džem. Vratim se u Beograd, moja mlađa ćerka, bez zaposlenja, u to vreme radi na prevođenju jedne knjižice, kaže: – Mama, baš dobro što si došla, ja od jutros ništa nisam jela. A ona ima ovlašćenje na mom tekućem računu, ima čekove. Ja kažem: – Kako ništa nisi jela, pa moraš da izađeš. Kaže: – Mama, nema ništa da se kupi u gradu. Ja dolazim iz Belanovice gde sam od jedne žene dobila

jednu vrećicu brašna, ali kao specijalno brašno, fino, dobro je za palačinke. Kuvala sam džem sa mojom prijateljicom i ostavila da taj džem ona ponese kad dođe. Mogla sam da ponesem, jaja, kajmaka, komad hleba. Ništa nisam ponela jer nisam znala, to je tako iznenada došlo. Što je u stvari i najveća zamerka i najveći skandal i kriminal što je ondašnja priredila svom narodu. Ovaj narod ništa ne pamti, znate. Kažem iznenađena sam bila kad sam ušla u autobus za Beograd i kad je kondukter rekao: -Spremite novac, karta je dvadeset miliona. A ja imam deset miliona u tašni. Na sreću, zet moje drugarice je pošao istovremeno u Beograd i on mi je dao deset miliona da doplatim tu kartu. Onda sam ja trčala isto veče u banku da prebacim to, jer se vratolomnom brzinom novac obezvređivao. I onda odjednom dolazim ja kući, nema nigde ništa, baš ništa. Onda trčim u banku da prebacim od tih deset miliona što dugujem i da podignem novac da bih nešto kupila. U banci me poznaju, godinama sam u toj banci, kažu mi: – Verujte, dinara nemamo. Molite Boga da neko dođe i uplati bilo šta, da plati neki račun, da biste dobili neki dinar. Ja kažem: – Joj, dajte mi samo za tramvajsku kartu, imam novac na računu, imam čekove. Ništa ne vredi: – Nemamo. Izletim napolje i rastrčim se, počnem da jurim po radnjama, nigde ništa nema. „Centropromove" radnje otvorene, ali nigde baš ništa nema. Ušla sam u jednu prodavnicu, za mnom je ušlo još dvoje ljudi, prodavnica je prazna, a pod tezgom stoji polovina kačkavalja. Ja još pitam je li mlad kačkavalj. Kaže: – Gospođo, jedini koji imamo. I onda je ona, ništa ne pitajući, uzela i podelila to na tri dela i dala nam svima po jedan komad, možete da zamislite. Ja sam bila srećna i sa tim komadom sira se vraćam kući. Od onog brašna sam uspela da napravim neku kao vrstu palačinki da se jede uz taj sir. Otišla sam sledećeg jutra na pijacu, onako u nekoj uzaludnoj nadi, i stvarno na jednoj tezgi piše: -Prodajemo jaja na čekove. Ljudi se smilostivili. Naravno, kupila sam jaja, onda sam negde uspela da pronađem i hleb. Tih dana u julu mesecu baš ničega nije bilo. Posle se malo onako kao počeo pojavljivati hleb, mleko, ali to je bilo nepristupačno što se tiče cena.

E sad, kako smo mi predali naš stan jednoj zadruzi za raseljavanje da bismo dobili tri stana za moje ćerke i za mene da rešimo sva tri pitanja, jer nam je stan u kome smo živeli bio veliki ali nedeljiv. Da se ne bismo svađali mi koji smo uvek bili u slozi, to je bio jedini način da rešimo naš problem. Starija ćerka se udala, živi kod svekra i svekrve, gde je isto tako bilo prilično teskobno, pogotovo što je svekar bio invalid. Trebalo je da se to pitanje reši i zbog jednih i zbog drugih. U novembru mesecu devedeset treće dobijam ključeve od ovog stana. To je iz fonda za raseljavanje. Ovde zatičemo jedan apsolutni haos, stan zapušten, nikakav. Da kupim metlu, dala sam svoju i maminu penziju i doplatila dva miliona. Strašno, znate to bi trebalo stalno ponavljati ovom svetu da se seti. Na sreću, dolaze ljudi sa Zlatibora koje ja poznajem i koji su mi prijatelji, majstori, da pomognu i mi jedno deset dana intenzivno radimo. Jurim ja po Vilinim vo-

dama da nađem cevi, znate to sve u markama morate da plaćate. E, što se tiče hrane nama pritekle u pomoć moja sestra i sestričina iz Francuske. Počele su da nas bombarduju paketima, da nam šalju mleko u prahu. Čak su nam slali i luksuzne stvari – čokoladu i neke pudinge. Dobro, kažem prebrodi se.

Još jedno sećanje. Dvadesetog januara, Sveti Jovan, idem na neku slavu kod prijatelja, treba trolejbusom da dođem do Crvenog krsta. Popunjavam dva čeka za jednu kartu. Sa dva čeka sam morala da platim jednu kartu. I dolazi dvadeset četvrti, novi dinar, sećam se, taj dinar je nešto vredeo, vredelo je i deset para. Da bi sledećeg dana bilo svega u prodavnicama. Što znači, što potvrđuje, zločin prema sopstvenom narodu: to je stajalo sve u magacinima, znači svega je bilo, jednostavno nam nisu dali. Naravno da su oni imali u svojim kućama i da nisu imali nikakvih problema oko hrane i oko svega. Zamislite ovaj narod koji ne ume da se danas toga seti. Jer to je bilo direktno mučenje sopstvenog naroda. Kako bi sad odjednom bilo i kiselog mleka i pavlake i mleka i suhomesnatih proizvoda, svega, svega odjednom vi imate. U momentu promene dinara odjednom su radnje pune. A ja se sećam da sam u toj našoj seobi nekako izgubila recimo cediljku za supu i da sam gledala i shvatila da ja ne mogu da je kupim, da je to takva cena da ja ne mogu da je kupim. Mislila sam:– Bože moj, da li će doći vreme kad ćemo moći nešto da kupimo. Da bi se odjednom sve to promenilo posle dvadeset četvrtog. Mislim da bi o tome trebalo pisati i govoriti stalno, da se narod rasvesti, da shvati. A onda rat, samo smo slušali o strahotama, serviralo nam se svašta na televiziji. Kasnije je ispalo da su sve naše bivše republike koristile otprilike iste slike mučenja i krvoprolića u svoje reklamne svrhe. Strašno, znate, jedna opšta laž, stalno zavaravanje, razvijanje nekog lošeg nacionalizma, stvaranje zle krvi, raspirivanje mržnje, večito neki spoljni i unutrašnji neprijatelji. Stalno smo imali strašnog spoljašnjeg i unutrašnjeg neprijatelja. Živite u vremenu jedne grozne propagande. Jedno vreme teškog primitivizma i zaglupljivanja naroda, jedan očaj, neobaveštavanje o stvarnim žrtvama ovog rata, i svih da kažem ratova koji su bili u ovih deset godina, sve je jedna paklena situacija. Mislim da ste morali i vi mladi to i te kako teško da osetite... bez perspektive, bez ikakve šanse. Pa oni ljudi na prinudnim odmorima kojima za to vreme niko ne uplaćuje doprinose za penziju... Pa one divlje isplate početkom devedesetih godina, pola preko platnog spiska, a pola u koverti. To nikad nije dovoljno objašnjeno. Kad se samo setim onih slatkorečivih i nameštenih lica spikerki na televiziji, pa stvarno se čoveku smuči. Pa stalno neki uspesi, uspesi, a ovamo propadanje ne može biti gore. Ali ako se malo udubite, ako razmislite, stvari moraju da vam budu jasne. Mislim da se sad nastoji da se stvari poboljšaju. Naravno, uopšte ne treba imati iluzije da mi možemo kao jedna mala zemlja da opstanemo sami sa nekim svojim ideologijama. Svi mi volimo svoju zemlju, želeli bismo da možemo sami da gazdujemo i upravljamo svojom sudbinom. Ne samo kod nas, nego u celoj istočnoj Evropi i svuda gde je bio komunizam

stvarno je sistematski uništavan moral i pravo na obrazovanje. Ne mislim na ove intelektualne slojeve, nego na narod, masu, jer što manje zna sigurno je poslušniji i bolja je glasačka mašina. Treba mnogo vremena da protekne, znate. A pogotovo ako pokušavate da idete uz nos svetu koji ide napred. Međutim, evo ja sam imala prilike da gledam život u Francuskoj, jer moja sestra živi u jednoj građanskoj porodici. Muž joj je apotekar. To je jedna obična građanska sredina, nikakav luksuz, a za nas bi to bio vrlo visok luksuz, mislim za naš standard. Jedan normalan život, običan život ljudi koji mnogo rade. Da bi se došlo do toga, mnogo se radi. Imala sam prilike da vidim u drugim zemljama, u Nemačkoj, u Americi, jedan veliki rad je iza tog standarda. Mi kao nacija nismo neradni, u inostranstvu se dobro pokažemo, pa bismo mogli i u našoj zemlji tako. Ali toliko se komotno živelo, a primala se kao neka plata, večito je bila neka socijala. Naravno da je to moralo da prsne.

Znate ja sam imala otvorene oči, upravo zbog mog detinjstva, zbog straha za roditelje za vreme rata (Drugog svetskog rata), naročito za mog oca koji je stalno bio izložen nekim zahtevima da pošalje neke lekove, da ide negde da pregleda bolesnike... uvek sam strahovala da li će da se vrati. I onda sam otvorenih očiju sve pratila gledala, tako da su mi stvari izuzetno jasne. Zatim, kada živite u jednoj manjoj sredini mnogo više saznajete, mnogo više se stvari priča. Mi smo sticajem okolnosti bili sa roditeljima i sa starijima u istoj prostoriji, jer se jedna prostorija grejala, osim toga bila su zamračivanja zbog bombardovanja. Znate ono, ako treba da pišem zadatak, pišem ga tu na stolu za kojim sede i pričaju stariji. I tako sve te komentare, znate, uključite „antene“ i slušate. Tako da su mi stvari stvarno bile jasne. Naravno shvatila sam i kako se dobijaju stanovi, na koji način se sve to rešava. A nama je oduzeto imanje i sve što smo imali. Znači sami smo morali da vodimo računa o svemu i uopšte ništa nismo čekali, baš smo radili. Mi smo pravili kuću na Zlatiboru svojim sopstvenim snagama. Mogao je čovek, ako radi, i da stekne u tim kasnijim godinama. Onda krediti – zašto da ih ne koristimo kada postoje. Imate ljude koji se plaše, ustručavaju se od kredita.Zašto? Ja sam pošla od toga da mnoge porodice žive od jedne plate, a nas dvoje smo radili pa, smo još i bili u zajednici sa mojim roditeljima i rekla sam mom mužu: – Moja plata neće ulaziti u kuću, ona će ići na kredite. Tako smo radili i gledali svoja posla. A bili smo prinuđeni da gledamo svoja posla, jer ipak smo mi bili neka druga klasa. To je bio najpametniji način da opstanete: da ne gledate šta drugi imaju, nego da gledate svoja posla. Mi smo smatrali da treba gledati svoju porodicu. I tako smo preživeli sve to vreme.

Kako ste doživeli bombardovanje devedeset devete?

– Moja mlađa ćerka je došla sa decom iz Nemačke. Upravo negde neposredno pred početak, deset dana pred početak, sa željom da ostane dve-tri nedelje sa nama. Odjednom je počelo. Uspeli smo na sreću da je ubacimo u jedan

avion dvadeset i trećeg marta, da sa decom otputuje u Prag, pa iz Praga posle za Diseldorf. A mi, eto, nekako nismo nešto mnogo razmišljali o tome. Bilo nas je okupiralo to da njih ispratimo. I onda ona prva uzbuna dvadeset i četvrtog marta uveče. Počinju ljudi da beže sa spratova, odozgo čujemo trk niz stepenište. Onda lupaju nama na vrata: – Silazite iz stana! Međutim, moja majka i ja smo ostale ovde. Dobro, to i nije bilo nešto tako mnogo uzbudljivo, tih prvih dana. Sledeće veče smo prešli kod jedne komšinice, eto da budemo zajedno, ona ima prizemnu kuću. Onda je moja starija ćerka došla i insistirala da pređemo kod nje, smatrajući da je ovde nama u neposrednoj blizini Generalštab, pa onda i Skupština Srbije. Prešli smo kod nje i uglavnom smo bili sve vreme zajedno, nas četvoro. Njen muž i ona i moja majka i ja. Šta da vam kažem, ona nam je delila uveče sredstva za umirenje, ja nisam htela to da uzimam. Čitala sam nešto što inače nikad ranije nisam, mislim nije to moja literatura, čitala sam Agatu Kristi, uporno. Mogu da vam kažem, mislim da sam pročitala sve što moja ćerka ima, valjda sve što je prevedeno. I onda u nekom trenutku zaspim. Naravno, pratili smo šta se događa, a tu smo imali obaveštenja iz prve ruke pošto su neki radioamateri odmah obaveštavali kafanu „Tri šešira", odnosno neke koji tu rade. A život u Skadarliji se odvijao. Tu su dolazili stranci i nešto smo uočili: kad dođe tako neka delegacija, dok ne odu sa večere – možda još jedno dvadesetak minuta – ne počinje bombardovanje, a onda tek počinje. Sve je nekako išlo dok muž jedne koleginice moje ćerke nije uporno tvrdio da će sedmog maja uveče glavni cilj bombardovanja biti Dom armije i Politika, a to je nama u neposrednoj blizini. Onda nas moja ćerka pokupi i pređemo svi kod nje. Samo što smo se smestili, nestalo je struje. Kad je struja došla, mi seli da gledamo neki film na videu, onda je počelo. To je bila ona najstrašnija noć. Ponovo je gađan Generalštab i tu sve u neposrednoj blizini. Tako da je to bila prilično teška i burna noć. Ovde su nam kreveti bili puni prašine, na petom spratu su porazbijana stakla, to se čulo... Onda je naravno počeo svet da se skuplja, dole da ide, mi nismo nigde izlazili. Eto, to je bila ta najdramatičnija noć. Tako smo bili u stalnom iščekivanju da to prestane. E, ali ja sam se intenzivno bavila cvećem. Dolazila sam ovde svaki dan da kontrolišem cveće i da sadim, a kod moje ćerke sam napravila cvetnu baštu na terasi. Tako da mi je to bilo glavno zanimanje. Onda smo nas dve obavezno pravile duge šetnje po Kalemegdanu u toku dana, da uveče samo budemo svi na okupu kad svira uzbuna. Tako da smo našli način da to lepo provedemo bez nekih velikih trauma. Naravno da smo sa olakšanjem sačekali kraj. Moja sestra, za koju sam rekla da živi u Francuskoj, bila je strašno pogođena tom situacijom. Zvala nas je po tri, nekad i četri puta u toku dana i noći, kad čuje da je nešto gađano, da je u Beogradu teška situacija, da nemamo struje. Mene je to najviše pogađalo kad nemamo struje, kad nisam mogla da čitam, da nađem malo svoj mir. I onda je ona zvala. Očajna je bila i besna na sve te koji su to radili. Jer, znate kako, možda smo mi utoliko veću nepravdu osećali, mi koji znamo da nismo

nimalo učestvovali u nekoj krivici, al' šta ćete, sticaj okolnosti! Tako da smo svi bili pomalo razočarani što je izgledalo da je u tom momentu to čak učvrstilo kod izvesnih ljudi neko visoko mišljenje o postojećoj vlasti. Tako da je taj revolt došao tek kasnije znate. Postojao je strah da ćemo biti napušteni od sveta, jer ne možete uz taj inat da postignete bilo šta. To je polako teklo. Uvek je postojala nada da će ipak doći do nekog preokreta. Nadali smo se i, hvala bogu, dočekali. Naravno da je svako morao da oseti revolt kad vam u tom vremenu neko priča o nekom „Bambilendu" o stvarima koje teku na način za koji znate da ne može da bude zakonit i da nije normalan. Pa one priče o tom mladom svetu koji je na Kosovu, koji gine. Da stižu mrtvački sanduci u Kruševac, u Kraljevo, a da se o tome ne sme govoriti, ne smeju čak ni umrlice da izlaze. To je strašno, stvarno strašno, naravno utoliko vam je veći revolt. Čekate da se nešto dogodi. I naravno, to je pred izbore jedan strah i nada, i strah, izmešano, šta će biti. Eto, sve je to prošlo u iščekivanju i, naravno, u nerviranju dok slušate svakojake priče. Mislim, slušate tu televiziju i jednostavno onda prestanete da je slušate, na znate šta da radite. Jedno beznađe. To je ipak sve predugo trajalo. I čudan je taj narod koji je u stanju da toliko pogne glavu, da trpi i da trpi.

Da li imate neku poruku ili biste želeli da kažete nešto što Vas nisam pitala?

– Treba biti optimista. Treba dobro zapeti i pomoći da se sve odvija onako kako je krenulo. Ja se nadam, jer nalazim da je mnogo bolje od onoga kako je bilo i da treba svako da ima malo strpljenja. Uopšte, u životu treba za sve imati mnogo strpljenja, to je jedna od glavnih osobina, i čovek mora uvek da se nada boljem. Naročito vama mladim ljudima želim da što pre bude što više mesta za rad, za zapošljavanje i samim tim za bolji život.

Ivana Pantelić, januara 2002.

Milica (1935)

Pričajte mi o Vašem detinjstvu.

– Velika nam je porodica bila. Imala sam: strica, tri tetke, tatu, maćuhu, baku, dedu.... Kad sam imala sedam godina dedu su mi u kući zaklale ustaše iz Bosanske Dubice četrdeset druge, uoči pravoslavnoga mladog Božića. A nije prošlo dugo, onda su nas oterali u logor, u Jasenovac. Tamo smo svi doterani i tu su rastavili sve muškarce od ženskoga roda: mog tatu, mog strica i nas decu i žene. Ostao je samo mlađi brat (mlađi od mene dve godine), i mi žene: tetke, moja maćuha i moja baka. Ja sam bila ispala iz kola, pa mi kola prešla preko nogu, pa sam bila nepokretna i takvu su mene ostavili uz moju baku, a moj brat je otišao sa mojom maćuhom i tetkama i nikada ga više nisam vidla.

Prošlo je opet izvesno vreme, onda su opet kupili djecu, ja sam malo prohodala, pa su i mene pokupili u taj čopor djece. Došli su kamionom, vozili su za Staru Gradišku, i ja sam htela u taj kamion da uđem, al jedan vojnik me je gurno puškom preko stomaka i kaže: – Sutra će doći po tebe! Nisu došli i tako sam ja ostala sa mojom bakom. Nikog više od nas nije bilo, samo nas dve od naše velike porodice.

Dani su protjecali, onda su došla naređenja da nas djecu i majke potovare u marvene vagone i da nas negdje nose. Jako puno je bilo djece, žena, starijih žena... Baka i ja smo ponjele jedan ibrig* za kavu, jednu deku i jedan jastuk, samo ono što smo bile kadre nosit. Ništa više nismo imale uza sebe.

Sedam dana i sedam noći su nas tim vlakom vozili, nismo vidli ni sunca ni mjeseca, ni trave ni zemlje, nit vode, ničega ... Djeca pište i vrište... Koje su majke kraj nji, mole da ih puste da idu da donesu djeci vode. Kad iziđu, one ponesu vodu i donesu do vlaka, onda im oni polupaju onu flašu s vodom i ne daju ući u vagon. Nekoju puste, a nekoju i ubiju. A djeca ope i dalje pište i vrište.

U jednim vagonu umiru, mrtvi se meću u jedan ćosak; u drugom ćošku, izvinjavam se, mokre i ... u jednome ćošku su oni koji imaju uši i belnjače... Tako smo se tije sedam dana vozali dok nismo došli u selo Pleternica. Tamo su onda dobili neka naređenja od nekog Marčeka. On je rekao: -Taj narod se ne smije tako patiti! Ni dan-danas ne znam ko je taj čovjek bio. Nisu stigli da otvaraju vrata, nego su polupali taj vlak, sve su poizbijali. Ko je bio živ izlazio je gde je bilo otvoreno. Kako je ko izašao, jurio je da se napije vode na bunar. ..... .

* Ibrik = bakarni sud sličan vrču; džezva za kafu.

Kako je vodu popio, tako se spustio i pao mrtav, jer je voda bila ladna, a ljudi su bili iscrpljeni. Moja baka je sjedila uz jednu tarabu i rekla da neće da ide da pije vode, nego da joj idem najprije donijet. A ja sam baku slušala i volila. Ošla sam na taj bunar, nisam mogla da si zagrabim vode, neg sam čekala dok su drugi došli i pomogli mi, jer sam bila mala da sama uzmem. Pa kad su drugi došli nagrabit, onda mi je neka teta nalila vode, a baka mi je rekla da ne pijem dok njoj ne donesem. Uzela je malo vode i pokvasila usta prvo sebi, onda i meni, polako smo pile po pola gušca, kasnije smo se napile, kako je kojoj trebalo. E, tako smo mi preživile.

Ondak su došli ljudi iz tog sela i podijele nas po njihovim kućama da nam daju jest. Nas dve dopadnemo do jedne žene, zvala se Luja. Nije bila kod kuće kad su nas dodijelili njoj i mi smo čekali u dvorištu dok ona nije došla sa kravom iz paše. Nije nas pustila u kuću jer smo bile pune ušiju u beljnjača: u glavi su nam bile uši, a u robi i ispod ruku bile su belnjače. Ona je našla nešto svoje robe, pa nas je presvukla, a našu robu je na dvorištu iskuvala u jednom velikom kazanu. Kod nje smo ostale možda mesec dana. Sve sam ovo čula od bake kasnije, jer sam bila mala i nisam sve to tako dobro popamtila.

Onda su dobili naređenje da nas više neće hraniti nego nek idemo u partizanska sela da nas partizani rane. A što su to bili partizani – ja to onda nisam znala. Otale su nas prebacili u jedno malo selo. Ostalo nas je oko šest hiljada. U tom selu je već bilo izbeglica. Svi su imali mesto gde će stanovati, a ja i moja baka nismo. Ona je bila jako stara i bolesna, a ja nejaka. Nit sam ja za šta, nit je ona, pa nas nije niko uzo. Mi ostanemo pod vedrim nebom s to našeg prtljaga što smo imali – jedno smo prostrle, drugo na sebe navukle i tako smo pod vedrim nebom htele da spavamo. Međutim, došo je jedan čika-Glišo i kazo: – Ja imam puno izbeglica, al moja vjera ne dozvoljava da vi budete pod vedrim nebom. Idite kod mene bar u štalu, al nećete biti napolju. To je bio avgust mjesec, ali su noći bile hladne.

Tako smo se mi smestili kod njega u štalu. Metio je on nama slame, mi smo tu našu deku i jastučić prostrli preko slame, tamo smo prespavale i dočekale dan. E, kad je svanulo, treba nešto i pojesti. Ali kako ćemo sada? Moja baka je nekako mogla da skine onu navlaku sa jastučića i da mi napravi torbicu, pa sam ja išla i prosila po selu i tako nas ranila. U tri kuće sam uvek nešto dobivala: u jednoj sam doručak dobila, u drugoj ručak, u trećoj večeru, pa sam i mojoj baki nosila. Bilo je tije strina (ondak su za mene žene bile strine), koje su se sa mnom znale našaliti, pa mi kažu: – Daćemo tebi jesti, al ne damo tvojoj baki! A ja njima kažem: – Ja neću jesti, ako ne date mojoj baki! Nosila sam uvek moj ibrig i dok one ne naliju u njega mleko ili nešto, ja neću da jedem, jer kad naliju, ondak znam da je to mojoj baki i tek onda jedem. Drukčije nisam htela. A dobila sam i pečene šunke i pečena jaja i svega su mi davali. Tako je bilo i za doručak i za ručak, sve što oni imaju jesti i meni su davali. Tako je moja baka živela tri meseca

u toj štali, a onda je umrla i ja sam ostala pravo siroče. Al bilo je dobrijeh ljudi koji su me uzeli k sebi kao siroče. Tu gde sam bila puno ih je bilo u kući, al je i za mene bilo mesta. Tu je bila već četrdeset četvrta kad me je taj čiko preporučio svojoj sestri, da odem kod nje. Ja sam mislila da će ona biti dobra ko i on što je bio, pa sam prihvatila, a i morala sam, nji je puna kuća bilo. Kod nje sam imala dve krave da čuvam, muzem i napajam, imala je jednog konja, svinje je imala... Imala je pravo seljačko domaćinstvo.

Imala je jednu ćerku i unuka. A ćerka je išla uvijek u nabavku, pa su ih tužili da oni imaju veze sa neprijateljskom vojskom. Došo je red i njih da oteraju. Druga opet vojska njih pobila, koji su bili suprotnici onima...

E, ta je njegova sestra bila zločesta prema meni jako. Ona je mislila da sam ja svemu kriva. Ona je mene tukla i svašta je bilo... Uzela je nož da me zakolje! A ja sam morala trpiti. Onda ju valjda nešto došlo u glavu, pa me ostavila. Nije me zaklala, valjda je videla u sebi da ne smije, da nisam kriva, šta li je... Samo znam da mi je bilo teško. Nije mi dala jesti, drugi su me hranili. Kad teram marvu u njivu, pastiri mi daju nešto za jelo. Ja sam njihove krave vraćala, a oni su meni davali jesti.

Koliko ste tada imali godina?

– Osam. Tamo sam bila dok njezin brat nije došao, čuo je od drugijeh i uvideo je i sam da je ona loša prema meni, pa me je vratio kod sebe. Tu sam se malo oporavila, jer sam bila i oboljela. Ondak sam u tom njegovom selu ostala kod neke njegove rodbine do četrdeset sedme. Tu sam bila pastir, čuvala sam po sto komada svinja, po pedeset krmača dojnica je znalo biti. Nije mi bilo lako, ali nisam bila gladna. Tuj sam imala jest dovoljno, samo sam se jako napatila. Puno mi je bilo teško zato što sam morala kod te marve biti i kad kiša pada i kad je hladno, a odeća se mrzne na tebi. Niko te nema izmeniti niti donijeti da se presvučeš. Drugi pastiri imaju svoju familiju, pa im donesu suvo i izmjenu, a meni nema ko. Na meni se osuši i otkravi to smrznuto dok ne dođem kući. Tako je to bilo do četrdeset sedme, a onda sam otišla u jedno drugo selo u blizini. Tu sam našla jednu ženu sirotu ko i ja, samo je ona bila mlada udovica, a ja dijete. I nas smo se dvije nekako razumile i živile lepo šest godina zajedno. Lepo nam je bilo! Bile smo jedna prema drugoj ko rođene sestre. Ona je bila bez ikoga. Isto je u ratu sve pogubila: i dijete, i muža, i familiju muževu, sve... Radile smo mnogo, al smo imale svega. Pedeset treće u trećem mjesecu se ona udala i otišla, a ja sam u desetom mjesecu te iste godine.

Za koga ste se udali?

– Pa, pedeset treće sam imala već osamnajest godina i dođe red da se i ja udam. Dođe moj suđeni i ja se udam. A kako ću nego za takog kakva sam i ja – logoraša. Ja bila u Jasenovcu u logoru, on u Gradiški bio. Njegova familija u Gradiški ostane, a moja u Jasenovcu. I nas smo se dvoje uzeli bez ičega. Nit

sam donela, nit sam zatekla. Nit u njegovu kuću, nego tuđu. Tuđa kuća pusta i prazna, brez prozora i vrata i mi smo tuji našu budućnost svili.

Kako ste se upoznali?

– Brzo smo se upoznali. Tri nedelje smo se mi viđali i upoznali se u tom seocetu. Valjda nam je taka sudbina. On je došao iz armije i trebao da se ženi. Sad, dabome, selo do sela – sve se to zna kaki je ko. Svak je znao da sam vredna, čestita i sve, al sam brez ikoga. Kad se neko zaljubi i zagleda u devojku, odmah je ona njemu zgodna i lepa. Al kad dođe do toga da to bude nešto ozbiljno, onda pita: – Čija je? Onda niko nije mogao kazati čija sam. Sad kažu: – To je sluškinja – pa reknu čija sam sluškinja. Mnogima se to nije sviđalo, a mome suđenome to nije smetalo. Čuo je da sam vredna, da hoću da radim i da sam dobra domaćica. Nas dvoje smo se razumili. Računala sam: i on je siroče, pa ako se nas dvoje nećemo razumit, onda nas neće niko razumit. Nit mene bogati, nit njega bogata hoće da uzme. Nego smo se uzeli taki siromasi... Nit sam mu donela, nit sam zatekla kod njega. U tu tuđu kuću u Bauču što je ostala pusta posle rata, brez prozora i brez vrata, tuj smo nama sve popravili i tu smo živili dok nismo ozidali svoju kuću pedeset četvrte godine. Tu smo i ćerku rodili.

Gde ste se porodili?

– U kući svojoj. Bila je jedna baka kraj mene i nas dve smo skupa vezale pupak djetetu, nije imao ko drugi. Bila sam sretna što mi je dragi Bog dao tako lagani porod i sve je bilo u redu. U selu nije bilo babice, nije bilo nikoga, samo je ta starija žena bila kraj mene i pomogla mi je kolko je znala i mogla. Curica je došla, ja sam bila najsretnija na svijetu! Imam sad i sestru i majku kraj sebe! I moj muž je bio sretan što je curica, jer on nije bio nikad zagrižen da mora baš imati sina, ko što to ljudi žele.

Od čega ste živeli?

– Bili smo tuđi nadničari, svakako smo se patili, a onda je on pedeset šeste godine otišo u Osijek da se zaposli. Tri mjeseca sam bila sama so tim našim detetom. Radila sam i kućila koliko sam mogla, a on kad je dobio jednu prostoriju za nas, onda sam prešla u Osijek i bili smo podstanari dve godine i devet mjeseci. I tuj sam uvek vikala: – Moramo imat našu kuću! Napravili smo kuću u Osijeku i uselili smo se pedeset devete, još dok nije bila dovršena. Stalno smo ju dovršavali i dograđivali, al smo mi tuj lepo živili.

Niste nigde radili?

– Dok sam još bila podstanarka, rodila sam jednog sina, pa smo ošli u tu našu kuću sa sinom i ćerkom. Muž je radio kao transportni radnik, a ja sam bila sa djecom dok nisu malo porasli. A čim sam mogla, odma sam išla radit razne fizičke poslove privatno. Posla se nisam stidila ni bojala.

Kad mi je sin pošo na fakultet, morala sam primit poso kaki sam dobila. Dobila sam da budem noćna radnica u jednom hotelu i tu sam bila deset godi-

na. Svaku noć sam išla radit u istoj smijeni i nakon deset godina sam oboljela na tom poslu. Gadan i prljav poso je bio. Šlogirala sam se osamdeset pete, a osamdeset šeste išla na invalidsku komisiju i odmah su mi dali invalidsku penziju prve kategorije. Bila sam nepokretna, al sam uspijela uz doktorsku pomoć, Božiju volju i moju hrabrost da se izvučem iz tog šloga. Počela živit sa to malo penzije što sam dobila. Nisam se nikome tužila.

Ko je čuvao decu dok ste radili?

– Dok sam radila djecu mi je čuvala jedna žena, a ja sam joj tu uslugu odradila. I mleko sam od nje nosila, pa sam joj i za to odradila, a drugima sam radila za pare.

Šezdeset sedme je muž postao vozač, vozio je kamion u jednom preduzeću. Imo je četri razreda osnovne, a da bi dobio vozačku, morao je da završi osmoljetku pa je to i uradio i dobio je da vozi kamion. Nisu bile velke plate tada...

Da li su deca išla u školu?

– Išli su u školu i bili su odlikaši. Nikad problema s njima nismo imali. Sve je išlo najbolje.

Šezdeset sedme sam rodila još jednog sina. Imamo troje djece, sad su to ljudi, više nisu djeca, a mi više nismo siročad. Sad imam svoju veliku porodicu, sad sam bogata majka. Imam dobru i lepu djecu, lepe snaje, zeta, unučad... Svi me vole, volim kad mi dolaze, samo mi je teško kad odlaze...

Teško je bilo sve to prepatit i preživit, ali nas dvoje so tim našim poštovanjem doživili smo do zlatnoga pira – pedeset godina braka će mi za godinu dana biti. Sirotovali smo i teško nam je bilo, ali sve je dobro prošlo. Sad smo svoji u svome.

Šta su Vaša deca završila?

– Ona je završavala sve škole sa odličnim, nikada nije bilo problema s njom. Sin je završio fakultet, morao je ići iz Osijeka u drugi grad da ga završi. Kad je došlo vreme da treće dete da ide na fakultet, zaratilo se. Nije mogo da završi Poljopriovredni fakultet. Morali smo izbeći iz naše kuće da bi ostali živi.

Sad smo u stare dane počeli bit podstanari. Ono što smo u mladost gradili i radili morali smo ostviti sve...

Uvek ste dobro živeli sa mužem?

– Ima uvek lepog i ružnog. Imali smo jednu krizu sedamdeset četvrte godine, ali se to lepo sredilo. Sreća je uvek samo za trenutak, a život je sve vreme. Uvek nam je bilo najvažnije da naša djeca ne budu siročad kao što smi mi bili, da rastu uz oba roditelja.

Gde ste izbegli?

– Otišli smo najpre u Tenje, iz Tenja smo na jednom kamionu otišli u Bešku u Sremu. U Tenju su živile sve izbeglice koje su utekle iz Osijeka. Kad smo iz

Tenja morali ići, ondak smo otišli u Bešku devedeset osme godine. U kuću koju smo imali u Osijeku ušle su neke druge izbeglice koje nisu mogle živeti u svom, pa su ušli u naše. Tako da se mi nismo mogli u našu kuću vratit, morali smo otić dalje. Kad su izašli iz naše kuće, onda smo tu kuću prodali i kupili nama ovde u Temerinu. Sada živimo u svome, al sad sam obolela...

Kad Vam je bilo najteže u životu?

– Najteže je bilo kad su me iz kuće proterali, da sam morala otići. Al kad sam vidla da je drugim ljudima još teže, da im familija gine i da nestaju sinovi... Moji su, fala Bogu, i sinovi i ćerka živi i zdravi, pa sam odma zadovoljna i bogata. Onda, teško je bilo biti podstanar u stare dane, al kad se mora ipak se može. Nisam bila sama. So tim sam se tješila, a i navikla sam se na teret, taka je moja sudbina od kad znam za sebe.

Kad ste odlazili iz kuće niste izneli ništa?

– Sve je ostalo, a nismo ništa zatekli kad smo se vratili. Sve su izneli. Bila je spavaća soba koju smo osamdeset četvrte kupili. Imali smo vikendicu, pa smo onu prvu, što smo ranije kupili, odneli u vikendicu, pa sam htjela novi nameštaj. Djeda nije dao, al sam se ja borila, jer kad su nova kola kupita, mora biti nameštaj. Neću ja samo jedan nameštaj poderati, ja hoću da poderem više. Ja sam toliko zaradila. Bilo je na knjižici, šparali smo za kola, pa od kola ostalo za nameštaj: francuski ležaj i orman sa pet krila, a u sredini ogledalo. Eto, to je ostalo, a mi smo otišli. Život nije lako predivdeti!

Kako su Vas primili ljudi u Vojvodini, u Beški?

– Nisu baš bili ljubezni. Oni su mislili da smo mi puni miliona, a mi smo bili jedna sirotinja. Nisu nas ni štedili ni pazili, naplaćivali su nam jako puno. Za naša primanja je to bilo mnogo. Morali smo davati sto pedeset maraka svaki mjesec za stanarinu u jednoj kući koju mi je ćerka našla. Jedna naša penzija je išla za stanovanje, a sa drugom smo namirivali sve druge obaveze i nekako smo se provlačili. Imali smo baštu. Nije bilo komšija, nikog nije bilo oko nas, kuća je bila zadnja u selu. Poznavali smo jedne izbeglice, oni su nekako menjali svoje imanje i ostali su.

Kad smo prodali kuću u Osijeku, onda smo kupili stan u Temerinu. Nismo mogli dobiti za kucu onoliko koliko je ona vredela. U Temerinu se lepo slažemo sa svima, imam prijateljicu Mađaricu – ona ima šećernu bolest kao i ja. Živimo u našem stanu i to je naša mladost. Nemamo centralno grejanje. Dokle ćemo, ne znam! Veliki sam bolesnik. Sad sam šećeraš, imam anginu pektoris, kičmu sam operisala devedeset treće, u ratno doba. Al još uvjek mogu sebe da poslužim. Ima kome je još i gore. Dobro je, sve je dobro. Mora da bude dobro. Dok živimo, moramo da se patio – tako nam je suđeno. Djeca nas obilaze. Bude mi teško kad odlaze, moraju otići svak svojoj familiji, svak na svoj poso...

Kako Vam suprug pomaže u kući?

– Sada moj muž i ja zajedno dijelimo poslove.Volimo čisto obadvoje.

Niste išli u školu, a naučili ste da pišete i čitate?

– Kod te žene što sam čuvala krave – ona mi nije dala ni jest, ni pit, ništa – bila su dva deda koji su o meni vodili brigu. Nji su dvojica imali unučice. Njih dvojica su sarađivali, pa svaki dan bi jedan išao ranije u šumu da naloži vatru, a drugi je išao sa kravama kasnije. A ovaj što ide sa kravama, taj me nosi, jer ja ne mogu odat po snegu, veliki snijeg, a ja mala. Onaj drugi nas gore dočeka sa vatrom da se ogrejemo. Tako se njih dvojica mijenjaju. Djeda Savo je imao dvije unučice i one su išle u školu. Onda su bile tablice i pisaljke za pisanje. Kad njihove unuke istroše i polupaju pisaljku, onda on meni ponese jednu pločicu, tablicu i jednu malu pisaljku, pa me uči pisat i računat, pošto ja nemam nikog da me vodi u školu i da vodi brigu za mene... A on kaže: – Ja ću tebe naučiti, ti ćeš znati čitati i pisati i ja sam njega slušala. Valjda sam rođena da slušam i suđeno mi da moram da slušam. Ponese on meni jednu malu pločicu ko pola dlana, a pisaljku ne možeš držati u prstićima kako je mala i slomljena. Onda on meni napiše slova, pa moje ime... Kad on napiše, ja to moram pročitat i naučit, pa obriše i kaže mi da ja napišem. Onda ja pišem. Nekad dobro napišem, a nekad ne, pa mi on to ispravlja. Tako sam naučila da pišem moje ime. To mi je bilo malo. Htjela sam da znam i njegovo ime napisati, i od onog drugoga deke, a to su već druga slova. Onda on meni napiše njegovo ime, ja pročitam, on obriše, pa ja pišem njegovo, pa imena druge djece... tako je to išlo jedno za drugim dok sam ja š njima bila. E, kad sam od njih morala otić natrag, nisam imala pomoć. Pa kad dođem u šumu, pa gdje god bilo glatko drvo, ja tu urezivam imena, svoje i tuđa. Tako sam ja naučila pisati.

A i računati me on učio isto tako. On napiše, ja naučim, pa onda on mene ispitiva i ja njemu odgovaram. Ako đe pogrešim, kaže to nije dobro, pa to moram ispravit. Al bila sam bistra i dobro sam razumila i znala. Naučila sam štampanu ćirilicu i latinicu, al pisanu ćirilicu nisam znala i dan-danas ne znam. Uglavnom, ne moram se prstom potpisivat, potpišem se kako znam, a more se pročitati. Zato sam želila da moja djeca budu školovana, i jesu, fala dragom Bogu, koji im je dao dara i razuma.

Šta je za Vas uspeh?

Ostat živ bez ikoga, porodicu steći među tuđim narodom. Ja sam cijeli život među tuđim narodom. I ništa mi nije ružno. Ja se svud prilagodim. Meni je Bog dao da ja moram biti pošten čovjek. Kad sam bila mlada djevojka, ja sam uvijek gledala kako ću s kim postupit u razgovoru. Uvek sam znala o sebi gospodarit. Sa starijima sam uvek drugovala. Nikad nisam imala kolegicu, jedino moje društvo su moj čovjek i moja ćerka. Nikada nikoga nisam ogovarala. Meni je svako mogo svoju tugu i svoj bol i svoje radosti saliti. I to je ostalo tu zakopano.

Marija Mladenov, 26.maja 2002.

Nejra (1935), Bugojno

Pričajte mi o Vašem detinjstvu.

– Ja sam bila drugo dijete svojih roditelja. Prije mene imali su jednu kćerku i nakon mene dobili su još dvije kćeri i dva sina. Rođena sam malo prije Drugog svjetskog rata, 1935. godine, u Bugojnu, u jednoj porodici za koju bi u tom trenutku većina ljudi rekla da je perspektivna, dobrostojeća porodica... lijepa porodica. U mom najranijem detinjstvu, prije rata, kojeg se slabo sjećam, bilo mi je lijepo. Bili smo sretni. Moj otac je imao svoju kožaru. Bio je nešto što bi se sad zvalo „kapitalista". Imao je svoje radnike, mi smo imali sve što nam je tada bilo potrebno. Imali smo mnogo više nego što su ostala djeca, ljudi i porodice u to doba imale. Ja , moje sestre i moja majka smo bile jako značajne mom ocu. Mnogo sam bila vezana za svog oca. Pamtim samo lijepe, divne trenutke provedene s njim i neku sigurnost koju nam je svima davao. Ovo sve govorim zbog toga što to možda nisam osjećala do onda kada je on, na samom početku rata, bio streljan. Tek tada sam shvatila koliko je blagodat bio moj otac.

Zašto su ga streljali?

– Moj otac je bio trgovac i bio je u kontaktu sa jako puno ljudi, većinom katoličke vjeroispovijesti. Pristupio je hrvatskoj seljačkoj stranci i kako je počeo rat bio je označen kao ustaša. Mi smo u to doba jeli srebrnim escajgom. Moj otac je u našoj kući imao svoju sobu u kojoj je imao masivni pisaći sto. Ja sam navikla na takve stvari koje su i dan danas nekim ljudima fascinantne. Malo prije rata otac je svima nama naručio posebno platno od kojeg su nam sašili dimije i bluze. Vodio me je u optiku u Zagreb. Vodio me je u restorane i u današnjoj „Getaldus" optici ja sam dobila svoje prve naočale. To je bilo nešto što tada, posebno ženskoj djeci, nije bilo baš dostupno. Nema dana da ja svog oca ne spomenem, da ne pomislim na to kakav bi moj život bio da je moj otac još uvijek živ ili da je bio živ kada mi je najviše trebalo. Mi smo ostali sami. Nakon njegovog streljanja, moj se život promjenio iz temelja. Promjenio se nagore. I danas se divim svojoj majci. Možda jedino što ju je tjeralo da živi bila je majčinska ljubav prema nama i briga kako dočekati sutra. Bila je jedna od najhrabrijih žena koje poznajem u životu. Na poseban način borila se za nas sviju. Moj otac je iza sebe ostavio veliko bogatstvo, ali kada je to bogatstvo ostavljeno ženi koja je nepismena, koja nema svoje profesije, to se čovjeku sada ne čini baš privlačnim. Mi smo svi bili obilježeni. Otac streljan od strane partizana... ustaša.

Nakon toga ljudi su nahrlili na majku da proda kuću, kožaru, imanje, jer je otac prije smrti sve prepisao na majku. Cijeli grad je pričao o tome. Iako mi nismo bukvalno imali šta da jedemo, majka nije prodala imanje. Nije bilo uobičajno da čovjek svoju babovinu prepiše na svoju ženu. Mi smo onda svi obrađivali zemlju, a majka je bila organizator. Hranili smo se krompirom i sirom. Pomagali smo majci na njivi i od prodanih krompira kupovali sir, šećer, malo kafe, soli i mast. Pred kraj rata pošla sam u školu i ja sam završila četiri razreda. Tada sam imala dvanajst-trinajst godina. Majka je ustrajala i nikada nije prodala imanje koje i danas imamo ja, moja braća i sestre i naša djeca. Hrabrost te žene u tom vremenu bila je ogromna.

Jedan divan čovjek koji je uvidio našu situaciju, kada sam imala petnajst godina, došao je u kuću i rekao mojoj majci da zna da sam ja završila četiri razreda škole. Ja sam tada bila najstarije dijete u kući, starija sestra se udala. Majka mi je bila nepismena i živjeli smo od imanja. On je predložio da ja zajedno sa njim i jednim starijim gospodinom počnem da radim. Ne znam zašto su došli po mene, ali ja sam odmah pristala. Majka je također pristala, nije joj bilo drago, ali situacija je zahtjevala. Počela sam da radim i izdržavam porodicu. Putovala sam po selima srednje Bosne i pravili smo kružoke (kurseve) gdje smo učili ljude čitati i pisati.

Da li ste se udavali?

– Radila sam već četir-pet godina kada sam upoznala svog muža, za kojeg sam se nedugo poslije toga udala. Nakon udaje muž mi je radio u jednoj stolariji i mislio je da je bolje da ja ne radim. Možda sam i ja u tom trenutku mislila da je to bolje, ali kasnije sam uvidjela da nije. U to vrijeme braća su mi narasla, završili su zanat i majka je stala na svoje noge. Zbog mira u kući ja sam prestala da radim. Kožaru smo počeli izdavati obično učiteljima, tako da nisam morala više toliko da se brinem za majku i mogla sam se udati.

Deca?

– Rodila sam djevojčicu i dvije godine poslije dječaka. To su moja dva ordena u životu. Čovjek za kojeg sam se udala bio je fin čovjek, mladić kojeg sam voljela, ali sam se sa njim osjećala skučeno. Imala sam osjećaj da mi nešto fali. Bilo nam je lijepo, imala sam svoju djecu, međutim falila mi je samostalnost. Nisam mogla podnijeti da se neko drugi brine o meni i, što je još gore, da zavisim od nekog drugog. Posljedica svega toga bio je razvod 1961. godine, u to vrijeme to baš nije bila pohvalna stvar. Djeca su ostala sa mnom i nisu se osjećala lagodno u sredini u kojoj su svi upirali prstom u mene. Sretna okolnost u svemu tome bila je što je moja najstarija sestra bila udata u Sarajevu. Tako sam ja krajem 1961. godine sa svojom djecom došla u Sarajevo. Trebalo mi je vremena dok sam se privikla na nove okolnosti, sabrala svoje misli. U tome su mi mnogo pomogli sestra i zet koji je radio, a sestra je bila kod kuće. Nisu imali

djece tako da su im moja djeca na neki način bila razonoda. Sestra je pristala da ih čuva dok sam tražila posao. Trebalo mi je neko vrijeme da nađem posao, zaposlila sam se u preduzeće „Bosnalijek" kao radnica. S obzirom na to da sam ja njima malo plaćala za hranu, to je bilo doista malo, moja sestra nikada nije dala govoriti o tome, tako sam mogla nešto da uštedim. Nakon godinu i po rada, krajem 1963. godine vanredno sam pošla na svoj put ka obrazovanju. Imala sam četvorogodišnju školu i imala sam još dug put do ostvarenja cilja. Uglavnom, sledeće tri i pol godine ja sam vanredno polagala osnovnu školu i ja sam nam unajmila (radila sam sve vrijeme) jedan mali stan iznad željezničke stanice u naselju Velešići. Bili smo sretni i zadovoljni. Imali smo dovoljno novaca da djeci zadovoljim većinu njihovih potreba koje nisu bile velike. Djeca su uvijek razumjela našu poziciju i bila spremna da se žrtvuju za naš položaj. Sedamdesete godine mi smo bili stabilna mala porodica. Moja primanja su tada bila prilično velika, a moje školovanje je doprinelo većoj plati.

Ja sam te iste godine upisala Pravni fakultet. Djeca su uveliko išla u školu, sin u peti razred, a kćerka u sedmi razred. Sve je išlo normalnim tokom. Kroz cijeli svoj život sam uvidjela da je znanje jedna velika blagodat. Tjerala sam djecu da uče i govorila im kako je život bez škole težak i naporan. Učila sam i ja zajedno sa njima. Mnogi ljudi koji su me poznavali i koji me nisu vidjeli od kada sam se odselila od kuće, koji su čuli za moj uspjeh, jer to je moj veliki lični uspjeh, bili su iznenađeni. Ja sam uspješno 1973. godine završila Višu upravnu na Pravnom fakultetu u Sarajevu i u „Bosnalijeku" dobila sam posao administratora.

To je bila prekretnica u mom životu. Tada su stvari krenule nabolje, posebno za moju djecu. Možda su oni prvobitni razlog svega ovoga što se dešavalo zadnjih 10-15 godina. Imali smo drugi, veći stan.

Tada sam počela da mislim na sebe. Sve do tada sam mislila na našu egzistenciju i na to da se djeca upute pravilno u školu i sve te obaveze. Moja djeca su tada već odrasla, kći je bila u srednjoj školi. Tada sam ja upoznala jednog novog čovjeka. Jedan muškarac je ponovo nakon mnogo godina kročio u moj život i, iako me je bilo stah na početku, mi smo zasnovali vezu. Naravno, to nije bila ona mladalačka ljubav, ali je bilo uzajamno poštovanje. To je već bila 1975-76. godina. S njim sam shvatila neku drugu dimenziju žene. Mnogo smo izlazili, putovali, provodili večeri sa društvom, išli u pozorište i na druga javna mesta. Bilo mi je lijepo. Javila se želja za ozbiljnom vezom, za brakom. Međutim, ja kao žena koja je razvedena, iz drugog grada, koju malo ljudi zna u Sarajevu, samohrana majka dvoje djece i s druge strane on, momak čija porodica je mnogo cijenjena i čija porodica mene nije prihvatila. Možda to i nije tako bilo, ali meni je tako izgledalo. Nakon mnogih previranja i moje nesigurnosti, mi smo odlučili da se vjenčamo 1978. godine.

Sada vidim da je to bila greška, ali u tom trenutku sam malo nezrelo postupila jer mi je bila potrebna ljubav.

Da li ste ga voleli?

– Mislim da to nije bila toliko ljubav, koliko potreba da budem voljena, ali u svakom slučaju meni je tada izgledalo kao da ja njega volim. To je bila moja potreba za osloncem u životu. Problem u našem braku bio je to što, nedugo poslije našeg vjenčanja, on nije prihvatao moju djecu kao svoju. Meni je to bilo teško, ja to nisam mogla podnijeti. Moja djeca su moje blago. Oni su sa mnom proživjeli neke najteže trenutke mog i njihovog života, a on je možda želio djecu sa mnom. Ja više nisam bila spremna na to da budem majka, bila sam prestara. Moji živci ne bi izdržali ponovni prolazak kroz rođenje djeteta, kroz sve. Nisam više mogla da dam sve od sebe, a nisam željela da imam dijete kojem ne mogu biti sto posto majka.

On je galamio nekad na moju djecu i stalno naglašavao „tvoja djeca" i bio je strašno ljubomoran, posesivan. Ponovo sam se po ko zna koji put u životu osjećala ograničeno. Svi moji postupci, radnje, izlasci, morali su imati neko opravdanje, morala sam odgovoriti „zašto? kuda? kako?". Morala sam obraćati pažnju na to da li me neko gleda, uvijek se brinuti da ne vidim nekog poznanika kada sam s njim. Nakon dugo godina koje sam provela sama, samostalna, nisam mogla to da izdržim. Došlo je do rastave našeg braka.

Nisam patila zbog tog rastanka. Bila sam sretna, iako mi je taj čovjek značio nešto u životu. Ali mi je više značila moja sloboda. Zbog toga sam bila sretnija nego tužnija što se to desilo, iako mi to naravno nije bilo svejedno. Ja sam još radila u „Bosnalijeku" i svoje vrijeme ispunjavala odlascima u teatar i knjigama. Godine 1983. moja kćerka se udala, i te iste godine, dan prije Nove godine, ona se porodila i to je bio jedan od najsretnijih trenutaka u mom životu. Tada je moj život ponovo dobio smisao. Moj unučić je bio bijeg od stvarnosti.

Gde ste bili za vreme agresije na BiH?

– Kada je počela agresija na našu BiH, ja sam otišla u Sloveniju kod svog sina. Moj sin je služio vojni rok u Sloveniji, upoznao jednu djevojku i s njom osnovao porodicu. Tada je već duže vremena živio u Sloveniji. Kada je situacija u BiH postala gora, nazvao me i rekao: mama dođi kod nas, mi radimo, ti možeš s djecom da se više zbližiš. Tako sam ja otišla i četiri godine rata sam provela u Sloveniji kod sina. To nisu bile najlepše godine mog života. Bilo mi je teško što je u mojoj zemlji bio rat i ne samo zbog rata, nego zbog uzroka zbog kojih je bio rat.

Nacionalna mržnja i religiozna netrpeljivost su uticale na moju dušu

Šta je za Vas predstavljala religija?

– Religija je od mog djetinjstva pa do danas zauzimala značajno mjesto u mom životu. Mislim da ne bih mogla da podnesem velika iskušenja na koja sam nailazila da nisam imala duhovnu sigurnost i osjećaj pripadnosti Bogu. Uvijek se vraćam svom jedinom utočištu koje jeste molitva. To je nešto što me zaista

održalo u životu. Razgovarati sa ljudima od vjere, bez obzira koje, jako je pozitivna stvar jer, ako je čovjek istinski vjernik, on poštuje moralne životne norme koje čine život lakšim. Probleme su pravili ljudi koji u stvari nisu bili vjernici nego samo nacionalistički okrenuti pod krinkom religije.

Da li ste kao devojčica imali neku želju i da li se ona ostvarila?

– Snovi su relativna stvar. Svaki čovjek za sebe ima neke manje i veće želje i željice. Ja sam uvijek željela da završim školu, imam svoj hljeb i neku svoju sigurnost, koju ta diploma pruža. Uspjela sam možda za nekoga malo, ali za mene puno, da dođem u jednu novu sredinu, završim školu i napravim egzistenciju svojoj djeci. To je jedna od stvari koje sam željela i koje sam ostvarila. Željela sam da mi djeca budu sretna i da ih izvedem na pravi put i to sam ostvarila. Međutim, moja želja da ja budem sretna, da budem duhovno kompletno zadovoljna... Naravno ja imam svoj duhovni mir, staloženost i vezu sa Bogom, ali moj život nije kompletan. Ja imam ljubav svoje djece, ali fali mi jedna potpora, jedan oslonac. To je nešto bez čega sam ja navikla da živim i bez čega treba da nastavim da živim. Okrenula sam se nekim drugim stvarima u životu i u njima našla kompenzaciju.

Čime sada ispunjavate vreme?

– Sada sam u penziji i imam puno više vremena za sebe. Šetam se sa svojim prijateljicama, idemo u kino, na sladoled. Imam grupu finih kolegica. Osim toga sebe nalazim u humanitarnom radu. Nakon što sam došla iz Slovenije, prijavila sam se u jednu organizaciju za pomoć djeci koja su unesrećena ratom, ostala bez roditelja i od tada pa sve do danas volonterski radim za tu organizaciju. Pokušavam da toj djeci pomognem koliko mogu. Možda da im budem neki nadomjestak, ne za majku, ali za nanu, tetku ili tako nešto. Pokušavam da im dam sebe i duhovno i fizički i mislim da je to na naše obostrano zadovoljstvo.

Kako vidite sebe kao ženu u proteklih pedeset godina?

– Položaj žene ne samo da se promijenio u proteklih pedeset godina, nego se mijenja svaki dan. Svakog dana žene postižu nove uspjehe i time otvaraju put drugim ženama. Također, nažalost, svakog dana žene su silovane, napadane, ubijane... U svakom slučaju, ja sam u životu zaista osjetila šta znači biti žena i koliko su negativne i pozitivne strane toga što sam žena. Ipak, moram da kažem da sam ja ponosna zbog toga, iako mi je to umnogome otežavalo život, ali dovelo me je do nekog očišćenja moje duše. Ja sam uvijek svojoj kćerki govorila ono što Skarlet O´Hara kaže na kraju filma „Prohujalo sa vihorom": sutra je novi dan ili uživaj u svakom danu, svakom djeliću svoga života, uvijek obraćaj pažnju na sitne stvari i budi zadovoljna onim što imaš, jer sretan čovjek je samo zadovoljan čovjek.

Lejla Šestić, 1999.

Milena (1936), Gacko

Recite mi o Vašem detinjstvu.

– Rođena sam u Hercegovini, u selu pokraj Gacka, trideset šeste. Imala sam oca, majku, i mlađe dve sestre i brata. Ja sam najstarija. Kad sam imala šest godina, četrdeset prve, istjerali su nas Muslimani i ustaše iz sela i pet godina smo bili izbjeglice – lutali od sela do sela. Rat je bilo moje djetinjstvo. Naši mladići su bili ogorčeni kad je bio rat, nije bilo kuće u kojoj nije bilo žrtve. Nas su napali sa svake strane. Kad se sretnu poslije toliko godina sa tim Muslimanima koji su nas po Krajini svukuda nagonili na nože i klali, dolazilo do sukoba, i opet Srbi pali u zatvor. Ako su se suprotstavili bilo kome... to je onda bilo užasno! Poslije oslobođenja, četrdeset pete, vratili smo se, ali su sve kuće bile izgorjele. I naša.

Ko je bio u partizanima, njima je dala država da oprave sve, a ko nije bio u partizanima, sami su se snalazili. Moj otac bio sa nas četvero male djece, sam je morao drvo po drvo da skuplja da bi napravio kuću. Težak život smo imali dok se nismo malo oporavili i izgradili nešto. Kasnije je došla zadruga – sve što smo stekli uzeli su nam: stoku, zemlju – sve u zadrugu. Opet smo ostali maltene ko kad smo pogorjeli. I tako smo, boga mi, živjeli dok se zadruga nije završila.

Niste išli u školu?

– Krenula sam u školu, išla sam četiri godine, nisam mogla više, jer je trebalo ići u nadnicu: ako ne ideš u nadnicu, nemaš leba, nemaš ništa. Ako imaš dnevnica, u zadrugi ti dijele brašna i... šta ja znam, davno je bilo. Samo sam ja išla uz oca u nadnicu da zaradim trudodan (tako se zvalo), a ova druga djeca su bila manja, nisu mogli da zarađuju: jedno od jedanajst, drugo od dvanajst godina. Bilo nam je jako teško poslije rata.

Kad sam završila četvrti razred, onda su sestre krenule u školu, i oni su su se svi školovali, samo sam ja ostala na četir razreda. Kasnije je to krenulo malo bolje, kad se ta zadruga rasturila, pa smo mi imali svoje imanje. Poslije smo počeli lijepo da živimo kad sam ja porasla, a ova druga djeca pristigla, pa su mogla da pomognu. Jedna sestra se školovala u Mostaru, jedna ovdje u Beogradu, kad sam se ja udala pedeset devete, a brat završio pravo u Sarajevu. Uglavnom svi su završili fakultete, jedino ja, koja sam bila najstarija, nisam mogla poslije četvrtog razreda da idem dalje da bi opstali. To mi je bilo žao. Ali nisam imala uslove: zadruga stigla, a podaleko je bila škola, četiri kilometra je trebalo ići, majka je imala malu djecu, nije mogla, jer kud god je on na rad išao, ja sam morala sa njime da idem. Uvijek su govorili tata i majka da sam ja bila najviša žrtva odrastanja u našoj porodici.

Mladost mi je bila lijepa, poslije rata, kad su krenule škole, bilo je omladine u našem mjestu, družili smo se puno sa tim naobrazovanim našim školcima, kako mi kažemo, i studentima – bilo mi je lijepo.

Udala sam se pedeset devete, ovdje u Surčinu, sve mi je bilo nepoznato, bilo mi je teško, odvojila sam se bila od svojih. Jes da sam ja volila svog muža, al porodica tuđa, tuđi svijet, puno izmiješan... Bili smo u zajednici, imala sam svekra i svekrvu. Onda smo se odijelili, napravili svoju kuću i rodila sam prvu ćerku, poslije tri i po godine drugu, poslije devet godina treću – troje djece sam imala. Mnogo sam na to dala da završe škole. Završili su i bili su mi super đaci, danas su svoji ljudi, došli do svog hljeba, udale su se dve, jedna je još sa mnom. Muž mi je jako bio dobar i pažljiv prema meni, fini. Lijepo smo se slagali i dan – danji.

Stanujete li u svojoj kući?

– Imamo trosoban stan, to smo sami pravili, ništa nismo dobili kredita od države, ni jednog dinara. Onda se moglo dizati kredite, šezdesete godine smo pravili kuću. Boga mi, deset godina smo se borili da je podignemo: jedno odeljenje, pa drugo, voda, struja, povremeno kako smo dolazili do nekog novca, tako smo završavali, a ujedno troje djece školovali. Ne znam ni sama kako sam sve to izdržala, pravo da ti kažem. Bila sam mlada, voljela sam da djeca idu u školu i zato što oni uče, imala sam volju da oko nji radim, nije mi bilo teško. Teško mi je sad što sam ostarila, sad mi je teško sve da uradim! Lijepo smo se slagali, lijepo sam živila.

Ovih četrdeset godina sam jako lijepo živila sa mužem, uvijek me je razumio. Kad dođe sa posla, on mi je pomagao i oko djece, bez obzira što ja nisam radila. Trebalo je to podići! Gledala sam da su čiste, oprane, da su uredne, dobri đaci, trebalo je oko toga dosta truda uložiti – svu mladost sam u to uložila. Uvijek su mi prve bile i u školi, učiteljica kad me vidi uvek kaže: – Svaka čast! Kako su pametne, vaspitane... Ja sam dosta truda u njih uložila da budu prava deca.

Kad dođu iz škole, odma prvo da vidimo šta si napisala, samo da ih naviknem da rade, i stvarno su djeca stekla naviku. One kažu: – Kako si ti, mama, stalno cijepala listove. Jednu grešku ako sam našla kad je pisala prve brojeve i slova, to sam sa njima radila i, hvala bogu, uspjela sam.

To su meni djeca stalno govorila: – Ti nisi mogla da se školuješ, pa si nas gonila. Ja sam imala veliku želju, kad sam vidila dokle je došla moja generacija, meni je uvijek bilo žao i uvijek sam se osjećala nekako ko da nešto u životu nisam završila, i nisam do kraja ono što sam željela, jer sam prekinula školovanje.

Kakve su ćerke prema Vama?

– Jako fine, nećeš vjerovati, možda pretjerujem kao majka! Penzija je jako mala, meni je više struja i voda nego polovina penzije. Ja to ne bi mogla nikako da izdržim da meni nije djece. Kako koja dođe, ostave pare, stvarno ne oskudjevam. Ja ne radim, nisam imala penziju, nisu to neke penzije. Pomažu mi, fala bogu.

Da li ste religiozni?

– Jesam, ne mogu ti mnogo pričati: tata je vjerovao, i majka je, uvijek su se molili Bogu, a poslije rata, možda ti nećeš to vjerovati, dvadeset godina pop nije smio tamo doći, jer smo bili izmešani sa Muslimanima. Čim je došao Tito, onda je to zabranjeno. Tamo je sve bilo zabranjeno u Hercegovini, a u Srbiji je bilo drugačije – mogao je da ide u crkvu ko je htio, a tamo nije mogao da ide ko hoće. To znam, jer sam bila tamo do pedeset devete godine. Poslije je počeo da dolazi neki pop. To je bila tamo zavedena diktatura, nisi smio da kažeš jednu riječ. Ja sam se začudila kad sam pedeset devete došla ovamo, ipak je drukčiji bio ovdje sistem, i tu je izmješan narod svakojaki, tu je išao ko je htio, mnogi nisu htjeli da idu, nisu priznavali, komunisti su bili, ali ko je htio – mogao je.

Moje ćerke vjeruju, a nisu išle u crkvu. Ja sam išla i dan – danji idem. Moja unuka kad je bila mala i kad dođe, pita: – Šta ti to, baba, radiš? – kad se prekrstim. – Ajd, baba, još jednom! Možda sam i ja tu malo bila kriva što nisam insistirala, ja sam odlazila u crkvu, a nisam nikog zvala. Volim da idem, vjerovala sam i... ja idem. Mlađi ljudi ovdje nisu išli, samo stari, žene su išle. Muž neće da ide u crkvu, bio je u Partiji, da on meni brani – bože sačuvaj! On da mi kaže: – Pa ti ne smiješ! Ja i sad idem, i kad je Božić, baš je lijepa služba za Božić, toliko sam se oduševila: vladika lijepo priča šta je Božić... Kad sam se udala, on je već bio u Partiji, ali meni ništa nije branio, ni kad smo se nešto sukobili... sad sam sa njim u sukobu zbog ove politike. Vjerujem i molim se Bogu, mislim da i on donekle drži u sebi da se treba moliti Bogu, ali nije naviko, tako je i opsto, a da nešto meni brani – to ništa.

Da li su Vaša deca išla u obdanište?

– Jesu, sve tri: prvo je išla ova starija pet godina, mlađa je išla četiri godine. Onda je bilo obdanište drugačije, samo pre podne – odvedeš dete i dovedeš

kući. Bilo je blizu. Onda sam mogla da uradim poslove, uvijek se kuća dorađivala: odvedem jednu u školu, drugu u obdanište, treća je bila mala u kolicima. On dođe sa posla, mora da radi, da zida, nismo mi imali pare pa da odjedanput napravimo, nego pomalo – deset godina. Prvo zidaj kuću, pa nismo imali vode, pa onda uvedi vodu, pa nismo imali struju, pa uvodi struju, pa prvo dvofazna struja, pa daj trofaznu... sve su to bili izdaci. Pa onda septičku jamu pravi, a ujedno djecu školuj – krenule u srednje škole, krenule na fakultete. I sama se čudim kako smo to sve izdržali sa jednom platom. Stvarno sam ja uvijek u kući gledala da zamijesim, da ispečem, da ne trčim po radnjama, da stvorim, kako bi ono rekli, od jednog dinara dva. To sam uvijek gledala, a ničega mi djeca nisu bila željna. Nije mi bilo teško ni slatke kolače, ni kisele, ni skuvati... onda sam držala nešto pilića, svinja... imali smo. Oblačila ih jednu od druge: ovoj starijoj kupiš, ova mlađa upada u to, i bile su zadovoljne, nisu ko neka djeca: – Ja neću ovo! Ja nemam. Njima je bio cilj, valjda kako sam ih ja od prvog dana naučila, da završe, da što prije dođu do leba, i one su to shvatile. I, eto, tako se cio život skoro već i završio.

Šta je najviše uticalo na to da Vaš život bude ovakav kakav jeste?

– Sudbina neka! To što sam dijete uzratno, pred rat rođena, rat me zahvatio, svega sam se sjećala u ratu, i dan-danji mi je taj rat ostao u mojoj glavi. Sad kad je ovdje bombardovano, ja sam dva bombardovanja preživjela. Oni avioni nisu tako lećeli visoko kao ovi, iznad glave, mitraljezi pored mene, ne znam kako nisam poginula, sve vako pada, pa čavre padaju, spušta se nisko, ko da su provocirali... Vide oni da smo mi djeca, okolo naokolo, ja sam bila u polju, avion se spuštio i ja sam se prepala i plakala. Nisam ni znala, majka me odvela kod stoke da čuvam i vratila se kući, a ja ne umijem sama da se vratim kući, ona će doći doveče po me, tu moram da je čekam, ja u plač... Avion je naletio i dolje u polje, nemam gdje da se sklonim. Neko mi je viko: – Skini crveni džemper! A crven džemper na meni bio. Ja sam taj džemper skinula i bacila ga. Vjerovala ili ne, ja sad ne znam da li je to bi razlog, taj avion se otkačio od mene, a toliko je kružio iznad glave, i ja dolje-gore, đe pobjeći avionu! Sad kad su ovi avioni bili, svaki udar meni u srce, one sirene – sve sam preživljavala! Prvo sirene zajauču, tako se pušte nisko, vidiš ih, brate... Jedanput sam prolazila pokraj ceste, kamion pun ljudi išo cestom, a ti avioni su imali plan kamion da bombarduju. Ja sam tu na deset metara bila, nisu bombama ciljali nego iz mitraljeza, uglavnom su ga zapalili. Taj narod iz kamiona je pobjegao, niko nije ranjen, kamion izgorio. Tada sam preživila isinski strah. Neko mi tada reko: – Baci bijelu maramu preko sebe, sakri se, da izgledaš kao kamen. I ja sam se tako skupila, pokrila se, a kad sam ustala, pored mene čaura od mitraljeza! To sam baš tragično doživljavala kad sam bila mala, i sad se to ponovilo i, ne daj bože, da se još ponovi.

Verujete li u sudbinu?

– Ja mislim da je to bila sudbina – ostati živa između tije metaka. Nekoliko puta, čini mi se, da sam rukom avion dovatila, pucaju iz mitraljeza... znam da je bio mitraljez zato što su ovolike čaure ostajale prazne. Bila sam se prepala, nisam htjela da jedem, vodila me mama kod neke strine pa mi ona strah izljevala, pa mi rekla da sam se od aviona uplašila. Jedno nedjelju dana nisam ništa jela. A ja dijete... Vodila me mama jedno četri-pet kilometara udaljeno od sela i ta žena kaže: – Evo, vidite, šta ja znam koliko je to tačno, samo evo – avion... A ta žena nije znala šta je meni, moja majka je rekla kako se ja ne osjećam dobro i došla da mi izlije strah, da sam se uplašila.

Najteži period mog života je bio u ratno vrijeme. Neću ga nikad zaboraviti. No, već sam preko toga prešla, mislila sam da se to neće nikad povratiti, a ovo sad kad je bilo, to sam teško podnijela: unučići pored mene, užas, vrata se otvaraju – misliš gotovo, a kad pogledam kroz prozor, odavud vatromet, kroz drugi prozor vatromet preko kuće, a oni ozgo dum, dum. Bože gospode, bolje da su odjednom bombardovali nego što su nam tako radili. Tu Jakovo kad su gađali, prozori razbijeni, da izludiš! Čini mi se da mi je ovo bilo teže. Onda sam bila mlađa, nisam to tako tragično shvatala, čini mi se da je ovo ukratko – ono je bilo četiri godine, a ovo tri mejseca – a teže je ovo bilo. Da je to još ostalo, izludjela bi. Kad pričam, sve mi se podiže kosa na glavi kako je to bilo. Ono legneš i misliš: oće sad, evo ga, nema, a ono sirene... Ne znaš kud ćeš, da li ćeš napolje, staneš tamo-amo, neko kaže: – U podrum! Ako odeš u podrum, ako se sruši kuća – nećeš izaći, pa si čisto izgubljen, ko smeten se vrtiš u krug, gdje si – nigdje.

Vaš život je bio obeležen ratom i na početku i pri kraju.

– Između toga bilo je lijepo, djeca su se rađala... I sad je teška situacija, samo što je opet mir. Ja iznad svega cijenim mir. Sad, svima nam je teško, al barem mirno legneš i mirno spavaš, ne razmišljaš da li će noćas nalijetati, da li će ti dijete poginuti, da li unuče, bar se toga oslobodiš. Najteže je kad je rat.

S ovim životnim iskustvom šta bi ste poručili svojim ćerkama i unukama?

– Ne znam šta bi im poručila. Mogu da kažem da bi željela da ne bude rata i da ga one ne dožive. To bi im poručila. Onda da se slažu sa ljudima, muževima, da svoju djecu isto vaspitaju ko i ja nji, da ne budu neki propaliteti, da se trude da završe školu, da ih dovedu da budu pravi ljudi... To sam željela svojoj djeci i tako sam ja od nji napraivla ljude, stvarno poštenu djecu imam, a i ja sam takva bila. Željela bih isto da i one svoju djecu vaspitaju da budu pošteni i da im tuđe ne treba. Da rade i da svojim radom zarade i da od svog rada žive. To ti je najslađe što si ti zaradio. Da još jedan život živim, ja bi tako ostala da od svog rada živim i da radim i da mi tuđe ne treba. Ja kad bi mogla, ja bi pomogla. Moj muž me je poštovao, nikad ništa nije zakinuo, sve svojim radom stvorio,

svojim rukama. Bog nas je i spasio, djeca su završila, lijepo se slažu, pa mislim i to je jedan doživljaj ostaviti jednu zdravu porodicu, to je vrlo važno. Nije kod svakoga.

Ljiljana Vuletić, 1999.

Vera (1938), Zagreb

Pričajte nam o Vašem detinjstvu.

– Moj otac je iz Mola, po zanimanju je krojač. Kad je završio zanat, radio je u mnogim mestima: u Novom Sadu, Osijeku, Beogradu, tako je došao u Zagreb. Našao je dobro mesto kod jednog privatnika, pokazao se kao sposoban i ostao tamo da radi. Oženio se mamom koja je takođe iz Mola. Ja sam se rodila u Zagrebu dok su oni bili na radu. Kad je došao rat, kao Srbi smo bili internirani u logor. Sećam se, ja sam tad imala četiri godine, bilo je grozno, mada, deca ne doživljavaju to tako strašno. Sećam se ljudi koji su došli u našu kuću i rekli mami da brzo spakuje samo najpotrebnije jer moramo da idemo. Pošto je tata bio još uvek na poslu, ona ih je molila da njemu jave da dođe da idemo zajedno, tako da smo svi bili zajedno. Nismo znali da idemo u logor. Prvo smo bili skupljeni na sajmu: Jevreji, Cigani i Srbi, u nekoj hali smo bili zatvoreni, a kad je pala noć, negde su nas vozili, pa smo peške išli preko neke trave, i to se sećam kao dete, i onda smo stigli do baraka. Tu su nam odmerili za svakog po četrdeset -pedeset santimetara na betonu na kojem je bila slama, tu smo spavali.

Jedan naš dobar prijatelj, Hrvat, inače je radio sa mojim ocem, kad je čuo da smo internirani i da smo u logoru, otišao je u naš stan i natovario u jedan jorganski čaršav kaputе i šta je mislio da bi nama bilo potrebno, i na leđima nam doneo u logor. Nekog je, izgleda, poznavao u logoru i uspeo da nam to doturi. Sećam se jedne litre mleka u flaši. Mama nam nije dala odmah da popijemo mleko, a mi, kako smo se vrpoljile oko jedne kese sa kockama šećera, prevrnemo tu flašu i razbijemo o beton na kojem smo spavali. Nikad neću zaboraviti tu grdnju! Jednog dana su nas ugurali

u voz... Sećam se hleba koji je bio tvrd kao kamen, svi su ćutali, gledali, niko nije znao šta se dešava ni kuda nas šalju. Ali imali smo sreće, transport je išao za Srbiju, iskrcali su nas na Oplencu, u Topoli. Onda su meštani dolazili i vodili nas svojim kućama. Tako je jedna starija žena uzela nas. Nisam mogla da se osvestim, odjedanput čist krevet, posteljina, hrane koliko hoćeš, dala nam žena da se okupamo. Mi smo govorili kruh, pošto smo bili iz Zagreba, pa su deca onda išla za mnom i govorila: – Daj nam kruha! Nekoliko dana smo bili u toj porodici i onda smo našli neki smeštaj: jedan krojač iz tog mesta dao je tati neku mašinu i sto i malo alata i za hranu je on šio. Tako smo preživeli četiri godine rata. Kad se završio rat, otišli smo kod babe u Mol, posle toga smo se preselili u Novi Sad. Tada je počelo naše školovanje.

Kako je došlo do toga da se upišete u Baletsku školu?

– Neke inspiracije su postojale u ranom detinjstvu. U Zagrebu nas je mama upisala u „Dečje carstvo", koje je bilo pri pozorištu, tamo su se izvodile bajke. Imam i fotografije kako igram nekog goluba u kostimu sa karnerima... To je bio prvi dodir sa igrom. Došao je rat, bili smo internirani i tu je veliki prekid. Sećam se da je na mene ostavilo veliki utisak gostovanje Duška Trninića u Topoli. Dečkić od četrnaest-petnaest godina, sećam se da me je jako oduševio: igrao je španske igre. To je bio drugi susret sa igrom, kad sam bila đak prvak.

Posle rata, dok se nismo malo snašli, bili smo kod moje bake u Molu, tamo sam išla u drugi razred osnovne škole. Bila je jedna priredba na kojoj su igrale devojčice na muziku valcera u haljinicama od krep papira, što me je oduševilo. Mi smo došli u Novi Sad četrdeset i šeste. Dve drugarice s kojima sam išla u osnovnu školu, Olja Petković i Sofija Latov, kažu mi jednoga dana kad smo se vraćale iz škole: – Mi idemo poslepodne na balet. Onda je to meni zazvučalo... kakav balet... hoću i ja na balet... Pri Muzičkoj školi je bila privatna baletska škola koju je vodila Milena Popović. Radili smo gimnastiku, akrobatiku, improvizirali lične doživljaje pokretom na neku muziku... To je već neka igra u kojoj i ja učestvujem. Posle godinu dana došlo je do reorganizacije u Muzičkoj školi i osnivanja državne Baletske škole. Tu se onda pojavljuje Margita Debeljak. Imali smo najpre prostorije u „Ben Akibi", tu je Milena Popović radila, zatim u Jevrejskoj ulici, gde je sadašnja Baletska škola. Tu je u prizemlju bila ostavljena jedna učionica za balet. Jednoga dana tu je došla Debeljakova i rekla: – Deco, od danas ćemo učiti klasičan balet!

Mi smo učenici prve godine, prve generacije. Nije nas bilo mnogo, ne više od šest-sedam đaka u I razredu: Olja Petković, Sofija Latov, Mira Matić, Rajka Trbović, Alenka Spajić, Stevica Grebeldinger, Petar Jerant, Nikola Petrov se isto pojavio. U istoj učionici su bile garderobe i za dečake i za devojčice, razdvojene paravanima: jedna u jednom, druga u drugom uglu. Tako je počela da postoji Baletska škola. Najpre niža, četiri razreda, pa kad smo mi došli do četvrte godi-

ne, vlasti su odobrile da niža preraste u srednju baletsku školu i u Novom Sadu, jer je u Beogradu već postojala.

Uporedo sam išla u osnovnu školu, posle u gimnaziju i baletsku. Tada se još nije znalo kako da se organizuje nastava opšteobrazovnih predmeta u srednjoj baletskoj i gimaziji, što je kasnije sprovedeno. Bez obzira na to što je bilo naporno ići u dve škole paralelno, bilo nam je lepo. Ne bismo se zadržali da nam to nije prijalo i da nismo voleli. Mi smo trčali u Baletsku školu, nismo se žalili što su nekada časovi počinjali uveče u devet. Treba reći da tada ništa nismo imali od onoga što se danas podrazumeva pod baletskom opremom: nosili smo neke trikoe, krpili ih, patike je pravio neki obućar u Beogradu, a naši nastavnici su odlazili po njih. Sećam se da je Sofija Vujić, korepetitorka, vodila računa o kostimima i patikama, a špic-patike smo dobijali besplatno. Stevica Grebeldinger je bio u mojoj klasi od prvog razreda, Mira Matić je bila starija godinu dana, ali se njena generacija raspala, ona je došla u našu klasu u kojoj su bile Julkica Palašti, Olga Radonjić, Olja Petković, Branka Titelac, Ljiljana Mišić. Stevica je nakon nekoliko godina otišao u Balet Narodnog pozorišta u Beogradu, da bi vrlo brzo posle toga otišao u inostranstvo, gde je napravio uspešnu karijeri. On nam je pravio šnale od najlon četkica za zube. I onda, ko mu je bio simpatičan, njemu je pravio, a ko nije, njemu nije, jer toga nije bilo da se kupi. To su bile lepe šnale da se kosa čvrsto zakači. On je topio tu masu, ne znam baš šta je radio, samo je bio glavni sa tim šnalama. Smejali smo se kad je ovde radio koreografiju pre nekoliko godina. Pitam: – Da l' se ti sećaš kako si pravio šnale? Kaže: – Sećam se!

Onda je pedeset pete godine došao prvi koncert prve generacije diplomaca u Novom Sadu. Svi koji su gledali kažu da je bilo veoma lepo. Taj koncert je značajan ne samo zato što je prvi u nizu do danas, kad škola slavi pedeset pet godina postojanja, pedeset pet koncerata, nego zbog koncepcije školskog koncerta koja je dugo ostala kao model, mada smo kasnije imali različite pokušaje da to promenimo. Na prvom smo imali grupne igre, moderne i karakterne, igrale smo svaka solo, uz klavirsku pratnju Sofije Vujić, a uz ukupnu organizaciju Margite Debeljak. Sledeće godine je Milena Popović imala generaciju. Već iz naše prve generacije, zatim iz ove druge, krenuli su učenici naše škole u druge centre u zemlji i u inostranstvu i to će biti stalna odlika u Školi, i ne samo našoj. To je prirodan put onih koji žele dalje da se usavršavaju, oprobaju, saznaju.

Još za vreme školovanja smo nastupale javno na školskim koncertima, zatim smo u gimnaziji, kao učenice Baletske škole, imale po neku tačku na školskim priredbama... Sećam se, jednom smo ja i jedna moja prijateljica, koja je bila najbolja, igrale jednu mazurku i to tako što je trebalo da se smenjujemo izlazeći čas sa jedne, čas sa druge strane – iza kulisa promenimo mesta i izlazimo opet na scenu. I sad, mi u zanosu igramo i izlazimo, a kad treba da prođemo iza kulisa – stoji hor, njih sto i više, mi ne možemo da prodremo između njih,

guramo se, čujemo naša muzika već počinje... očaj, jedva smo došle do izlaza na scenu. Za nas je to tada bila profesionalna tragedija!

Kako je došlo do toga da se posvetite pedagogiji, a ne igri u teatru?

– Završila sam gimnaziju godinu dana pre diplomiranja u Baletskoj, pa sam počela da studiram vanredno na Grupi za engleski jezik na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu koji je osnovan pedeset treće godine. Dok sam te godine išla u Baletsku školu, vredno sam išla na fakultet, polagala ispite i uopšte sam mislila da ću fakultet brzo završiti. Posle diplomiranja u Baletskoj, mene je pozvala na razgovor Margita Debeljak, kao šef Odseka za balet pri Pozorišnoj školi. Smatrala je da imam kvalitete za dobrog pedagoga, a drugo, tada su bile samo dve nastavnice u Školi: Margita Debeljak i Milena Popović. Nije bilo mlađih nastavnica, škola se širila i njih dve su bile dosta opterećene. Meni se ta ideja dopala, prihvatila sam. Tako sam studirala i počela da predajem u prvom razredu u Baletskoj školi. Znanje koje smo mi stekli od naših nastavnica nije bilo dovoljno, kasnije smo uspele da se profesionalno usavršimo, da uvedemo neke nove metode. Od tada pa do kraja traje period usavršavanja.

Prvo moram da kažem da je Margita Debeljak jako mnogo vaspitno uticala na nas, bila je vrlo stroga, što se tiče discipline. Tražila je tačnost, urednost, morale smo uvek biti tip-top obučene na času, bez obzira na to koliko si skroman i šta imaš. Na vreme si morao doći na čas, zatim biti na svim časovima, tražila je da budemo vredni... Pored klasične igre, koju nam je predavala, usput nas je upoznala i sa klasičnom muzikom. Uvek su se ona i korepetitorka dogovarale oko muzike i nama objašnjavale vreme, kompozitorov rad itd. Tada smo bili mali, jedanaest godina, nismo mi to znali. Prvi put smo se sretali sa velikim umetnicima, muzičarima, muzikom uopšte jer nas je svuda vodila na koncerte, u beogradsku Školu... tako da smo kroz taj rad, i u sali na časovima, upoznavali muziku i igru. Ona je bila obrazovana osoba, govorila je mnoge jezike, donosila nam literaturu, ukratko, imala je profesionalan odnos sa đacima. I posle, kao koleginice u kolektivu, zadržale smo takav odnos.

Diplomirala sam u junu, a u jesen pedeset pete počinjem da predajem u prvom razredu. Tada malo znam metodiku, ali imam svesrdnu pomoć Margite Debeljak. Sa njom sam se mogla konsultovati kako da radim. Nekako sam do ispita dovela tu prvu godinu. Bilo je puno dece, čak dvadeset-trideset u jednom razredu, ali se kasnije broj smanjivao. Rekla mi je posle ispita: – Prvi se mačići u vodu bacaju, ali ove nećemo baciti! Znači da i nije bilo baš tako loše za početak.

Kad gledam unazad, očito je da sam imala praznina u znanju i u radu, jer nije bilo sistematskog učenja metodike, nego, vidiš, samoobrazovanje za metodiku. Bio je program prema kome smo se ravnali, ali nije bila metodski obrađena svaka jedinica, da se zna kako moraš postepeno učiti i izvesti pokret, na koju muziku, u kom tempu, kako počinješ, koji deo tela prvo uključuješ, da li ruke,

da li noge, kako to sve zajedno izvesti.... To smo mi sve kasnije učile. Malo smo primenjivale ono što smo naučile, malo što smo čitale, malo smo improvizovale i nekako je to hodalo. Međutim, kasnije, zahvaljujući Svenki, koja je prva otišla u Lenjingrad na specijalizaciju šezdeset sedme i osme, već šezdeset devete Ljiljana Mišić odlazi, zatim ja, a za nama slede mlađe koleginice jedna za drugom: Smilja Ilić (Živanac), Ksenija Dinjaški.... To je bila dobra praksa usavršavanja sistemom stipendija preko Ministarstva prosvete. Dolazili su neki pedagozi iz SSSR-a u Beograd, ali manje kod nas. Nismo imale prilike da se sistematski obrazujemo ovde u Novom Sadu nego, uz veliki napor – putovanja u Beograd, i mnoga druga odricanja, uspevale smo da se izgradimo u dobre pedagoge, o čemu svedoče naši učenici rasuti širom sveta. Kumisnjikov je u Beogradu držao neke seminare. Sećam se, Dragan Vlalukin je bio moj đak i pravili smo koncert na kojem je on hteo da igra varijaciju gopaka iz baleta „Taras Buljba". Za nas je kostim bio problem – nismo znali kako se prave te široke gaće. Onda nam je Kumisnjikov nacrtao kako se kostim šije, vrlo jasno, precizno, vrlo dobro. Posle smo se dosetili pa smo otišli kod naših Rusina u njihovo Društvo, oni su te kostime imali pa nismo morali šiti.

Šta Vam je značio jednogodišnji boravak u Baletskoj školi u Lenjingradu?

– Ja sam imala već petnaest godina radnog staža kad sam otišla u lenjingradsku Baletsku školu! Tamo smo učili metodiku iz početka. Kad smo stigli u lenjingradsku Školu, rekla nam je Vera Sergejevna Kostravicka, pedagog i izvrsna metodičarka: – Sad, šta znate – zaboravite, mi počinjemo od nule! Nemojte se opterećivati vašim znanjem. I zaista je to bilo otkrovenje azbuke. Svaki dan osećam kako počinjem da povezujem stvari. Kako treba dobiti poverenje đaka, kako treba učiti đaka, kako svaku metodsku jedinicu imati u malom prstu. Onda smo tek videle koliko nismo znale i koliko puno još treba da naučimo. Te metodičke kurseve su prolazile i njihove nastavnice, igračice i one koje su htele da se bave pedagogijom, a osnovno obrazovanje su dobile u istoj toj školi i tu učile metodiku lenjingradskog baleta. Moram reći da nisu bili bolji od nas. Mi smo se trudile da sve naučimo jer smo bile željne znanja, pored iskustva koje smo imale radeći sa decom, a što neki njihovi đaci nisu imali, jer su bili stariji igrači koji završavaju svoju karijeru i tek započinju pedagošku.

Pedagogu je potrebno i opšte obrazovanje, sem metodičkog?

– Mada sam dospela nekako do diplomskog, nikad nisam diplomirala na Grupi za engleski jezik, ali mi je znanje engleskog jezika jako pomoglo kasnije u baletskoj i profesionalnoj karijeri. Stvari su krenule sledećim tokom. Pred diplomski ispit sam se udala, na sreću, rodim dvojke, pa je pauza u studijama bila neminovno velika, što se više nije moglo nadoknaditi. Programi su se menjali, ja sam morala dodatno da polažem novouvedene predmete, a neki, koje sam već

položila, nisu se priznavali... Kasnije sam upisala pedagogiju i to sam završila, što je komplementarno mom pedagoškom radu u Školi.

Kako ste usklađivali porodicu, Školu i studije?

– Ne znam kako sam to uspela. Gledajući unazad, vidim da sam imala neiscrpnu energiju i motivaciju da sve postignem s ljubavlju. Prvo, imala sam u Školi više časova nego što je norma. Predavala sam jednoj klasi klasičan balet, a u svima razredima karakterne igre od petog do osmog razreda dva časa nedeljno. Kasnije se menjao program. Kad smo se vratile iz Rusije, karakterne igre su uvedene već u četvrti razred, što znači da sam imala još više časova. Naravno da su tu i pripreme za godišnji koncert, pa za takmičenja...

U kući isto, posla preko glave. Moj muž se posvetio svojoj profesiji. On je lekar u bolnici i profesor na Medicinskom fakultetu. Rekao mi je: – Ti možeš sve da radiš, ja ti sve dozvoljavam, ali kod kuće i oko dece hoću da bude sve u najboljem redu! I ja sam se trudila da sve uskladim.

Balet sam volela, sve što je vezano za njega nije mi bilo teško. A ovo što je bilo manje zabavno, kuvanje, spremanje... to sam morala. Onda kombinujem, poradim prvo ono što moram, da budu svi zadovoljni, a onda radim ono što volim! Posle su i deca bila veća, bilo je lakše. Moja mama, moram da kažem, podnela je veliki teret kad sam dobila stipendiju. Trebalo je da moja deca krenu u drugi razred osnovne škole, a taman smo se preselili u novi stan te šezdeset devete, pred Novu godinu. Januara šezdeset devete dobijem dopis da sam dobila stipendiju i od septembra sedamdesete treba da je realizujem u Lenjingradu. Kad sam konkurisala, muža sam konsultovala i on je kazao: – Pa, naravno, konkuriši, ali ne verujem da ćeš dobiti! I on i ja smo bili ubeđeni da od toga neće biti ništa. Međutim, dobila sam pozitivan odgovor. Dobro smo se organizovali: mama je čuvala decu, kod nje su jeli, sedeli, a muž je s njima radio zadatke i tako je godina nekako prošla. Nije baš bilo lako nikome od nas, ali je stečeno znanje u Lenjingradu ipak neprocenjivo. Teško je kad se odvajaš od porodice, a deca mala. Upravo sam se bila uselila u veliki stan, posle toliko godina zajedničkog života sa mojima, a u Lenjingradu sam morala biti u đačkom internatu, pod režimom osnovaca! Mi sve trideset pet-šest godina, a imamo vaspitačicu! Kontroliše svaki naš postupak. Tamo je sve bilo svedeno na minimum životnih uslova, ali se to podnelo, postojao je važniji razlog zbog kojeg smo tamo bile. No, izdržale smo. Nismo se mešale s decom, kao strankinje, nego smo imale jednu sobu u prizemlju u kojoj smo bile: Bosa iz Beograda, Ljiljana Mišić, ja i jedna koleginica iz Bugarske. Nekad je u toj prostoriji bila smeštena biblioteka, pa je ceo jedan zid bio u staklu. Tu su nam stavili četiri kreveta, sto i četiri stolice – a mi u izlogu! Nema zavese uopšte! Dobile smo, na naše insistiranje, ćebe da zakrilimo prozor, jer tu je trotoar, ulica, prolazi svet...

Bili ste direktorka Baletske škole u Novom Sadu?

– Direktorka je bila pre mene Marija Kordić. Budući da je bila bolešljiva, otišla je na bolovanje osamdeset prve, pa sam je dugo zamenjivala – do njenog odlaska u penziju. Onda je počela priča oko preseljenja Baletske škole. Mađarsko pozorište u „Ben Akibi" je trebalo da se proširi, a Muzička škola da dobije neku novu zgradu. Dugi razgovori i pregovori... I moram da kažem da se prelomilo tako da smo uspeli da Baletska škola dobije taj prostor u Jevrejskoj, koji je u tom trenutku bio u lošem stanju. Bila sam vršilac dužnosti direktora, pojavljuje se arhitekta i kaže: – Ja sam došao da se s vama dogovorim oko renoviranja zgrade! A mi još i ne znamo da smo dobili zgradu. Kompletna adaptacija zgrade je bila: uvođenje parnog grejanje u sve prostorije, izmena parketa, uvođenje toplovoda... Dobili smo ogledala, što je jako važno za nastavu kako bi učenici videli svoje telo u pokretu...

Na funkciji direktora zvanično sam od osamdeset druge, kad su počeli pregovori oko renoviranja, a trajali su godinu dana. Krajem avgusta osamdeset četvrte godine uselili smo se u renoviranu Školu, a godinu dana pre toga sam provela u Americi.

Kako ste iskoristili vreme u Americi?

– Moj muž je koristio Fulbrajtovu stipendiju iz oblasti medicine u San Dijegu, pa sam, na moju molbu, dobila odobrenje kolektiva da idem zajedno s njim – cela porodica je išla u Ameriku. Jednom sam uzela telefonski imenik i čitala obaveštenja o baletskim školama, pored svake piše šta rade, program koji imaju... Nađem jednu školu gde piše da su učestvovali na takmičenju u Varni. Nisu bili daleko od našeg mesta stanovanja. Tu školu (Maksim Mahon) je vodila žena. S njom se preko telefona dogovorim: – Samo Vi izvolite dođite, pokazaćemo Vam školu. I mene muž odveze. To je, naravno, sve privatno. Uđem u jednu prostoriju, gledam fotografije na zidovima i vidim na jednoj našeg Stevicu Grebeldingera sa tom direktorkom. Ja znam da je on u Americi, ali da od tolikih škola, od prve dođem na pravo mesto, mene je ispunilo divljenjem! Pitam direktorku za njega i ona kaže: – On je nama jako puno pomogao! Ona ga zna kao igračica jer su zajedno radili, pa kad je rešila da osnuje privatnu školu, on joj je pomogo, držao nastavu i jako su mu zahvalni svi u školi. Kad je Stevica bio ovde kao koreograf pre nekoliko godina, ispričam mu ovaj događaj, a on potvrđuje: – Puno sam joj pomogao da školu podigne! Onda mi je gospođa Mahon predložila da održim čas karakternih igara i jedan ogledni čas klasičnog baleta. Oni su imali profesionalnu grupu igrača sa lepim klasičnim repertoarom. Vrlo dobra i vredna grupa. Tamo se ceo dan radi. Tako sam mesec dana držala časove u toj školi. Eto, to je jedno lepo iskustvo iz Amerike.

Šta znači biti pedagog u Baletskoj školi u Novom Sadu?

– Prvo, izuzetno veliku odgovornost, jer dobiti dete i graditi od njega igrača i umetnika, zaista treba veliko iskustvo. Naše iskustvo je raslo svake go-

dine, kao i naš pedagoški kadar. Imamo ambicioznih pedagoga u našoj školi. Možda smo mi prvi bili ambiciozniji da se obrazujemo, da više znamo, da nešto stvorimo... Bile smo prva generacija obrazovanih pedagoga: uglavnom smo sve završile neki fakultet, a bile smo pioniri baletske pedagogije. Ne možemo da se upoređujemo sa nekom školom koja ima trista godina tradiciju, gde ima na hiljade završenih pedagoga. Kod nas na prste možeš da izbrojiš dobre pedagoge, kvalitet pedagoga se vidi po đacima.

Oduvek je bilo neke povike, stalno nekome ne valja Baletska škola u Novom Sadu. Isto važi i za beogradsku Baletsku školu. Mi u profesiji treba da je štitimo i branimo, da se zalažemo za kontinuirano stručno usavršavanje pedagoga. Treba pedagozi da budu ambiciozni, da se samoobrazuju, da uče kako da nađu talentovanu decu koju će podučavati. Iz naše škole su izašli savršeni igrači, znači da u njoj mnogi pedagozi dobro rade.

Mi radimo po programu Petrovgradske (Lenjingradske) baletske škole, zajedno sa beogradskom Školom se usklađujemo u programima koji su tokom ovih dvadeset godina dosta menjani. U metodskom smislu nema velikih promena, nego u rasporedu predmeta, u fondu časova, da li će se neki elemenat učiti u ovoj godini, ili neće. Na primer, sada se radi više moderna igra, moderan balet, a nekad je bio manje zastupljen, sada čak na uštrb karakternih igara, koje su takođe važne, pa će se ponovo menjati program u tom smislu. Sada naši mladi pedagozi nemaju šanse da idu na usavršavanje u Rusiju, pod uslovima pod kojima smo mi nekada išli, dakle razmena studenata, a ne privatno plaćanje školovanja.

Postoje dva imena koja se povezuju sa pedagoškim radom naše Baletske škole: Nina Kirsanova i Marina Olenjina, dve Ruskinje koje su obeležile istoriju baleta kod nas.

– Sećam se Nine Kirsanove. Početkom pedesetih godina nas je Margita Debeljak vodila u Beograd u Baletsku školu na časove koje je vodila Kirsanova. Dođemo u Školu i bojažljivo sednemo da, gledajući druge, nešto naučimo. Sećam se jednog časa. Osmi razred, počinje čas... jedna učenica uzela kantu da poprska pod da im ne klizi, a na to je skočila Kirsanova: – Je l' ti malo vode? Oćeš ići tamo na mesto! I celu kantu izruči na njeno mesto: – I stani tu sad! A mi u zemlju da propadnemo, jer ako se okrene prema nama i počne da nas grdi, šta ćemo mi raditi?! Ova učenica stane usred te bare na štap i ceo štap je u toj vodi radila, a Kirsanova drvlje i kamenje na nju. Vikala je ceo čas, jednu po jednu napolje izbacivala, na kraju nije ostao niko i ona se okrene i kaže: – Do viđenja! Koja pedagogija! Kirsanova je bila izvanredan pedagog – umela je od učenice da napravi igračicu!

Jedne godine nas je Margita Debeljak pozvala i kaže: – Kirsanova daje koncert u Domu armije. Igraće španske igre (ne znam šta još). Odabrala je nas

dve-tri da pomognemo da joj peglamo haljine kad dođe. To nam je bilo interesantno. Bili smo na tom koncertu na kojem je samo ona igrala celo veče, sa preko pedeset godina koliko je tada imala. Ja sam onda imala šesnaest. Možeš zamisliti tu energiju. Doduše bilo je tu muzičkih intermeca između njenih numera, da može da se odmori.

A Marine Olivijine se sećam tako što smo išli da gledamo vežbe u pozorište, kad je bila direktorka. Nije bila tako žestoka kao Kirsanova. Znaš, Debeljakova je isto umela da bude. U Rusiji smo videle slične pedagoge. Ja to razumem, ali mnogi ne razumeju kad gledaju sa strane. Pedagog vidi u detetu nešto specijalno, dok dete nije svesno svojih mogućnosti. Pedagog pokušava da izvuče iz deteta to što vidi i u šta veruje da je igračko. Kad ti dete poveruje, upotrebiš sva sredstva da do uspeha dođe. Kad uspeh dođe, onda su svi srećni, najčešće zaborave u intervjuima da kažu ko im je bio pedagog. Učenik mora da sledi uputstva pedagoga.

Zašto je teško biti direktorka baletske škole?

– Deset godina sam bila direktorka, od osamdeset druge do devedeset druge – do penzije. Kad sam otišla u penziju zadržala sam nastavu u jednom razredu, da ne prekidam pedagoški rad. Kad sam izvela tu klasu, onda me je zvala direktorka da primim još jednu. Tako da sam od devedeset druge do juna dve hiljade druge, sa pola radnog vremena, radila još ovih deset godina, kad sam izvela poslednju generaciju: jedan igrač, koji je vrlo dobar, lepo se pokazao, mislim da će biti koristan, i četiri devojke od kojih će dve svakako igrati, a dve će studirati nešto drugo. Tako sam praktično provela u Školi skoro pedeset godina rada i osam godina učenja!

Svuda je teško biti direktor, jer moraš sa svim ljudima da sarađuješ i da se usklađuješ i uvek ima nekog kome se ne sviđa, ali kao direktor moraš sa svakim imati profesionalan odnos. To je teško. Neke idealne situacije ne možeš zamišljati, nego uskladiti sve ljude i naći najbolji način ko će šta da radi, šta kome najviše odgovara, a da i taj misli da mu to najviše odgovara. Sa decom nije teško.

Nisam bila član Partije i kad sam postala direktorka, nikad me niko nije zvao niti terao da uđem u Partiju, kako neki ljudi pričaju da su morali da budu u Partiji da bi bili direktori. U Baletsku školu se upisuje talentovana deca bez obzira na naciju ili rasu. Mi smo uvek bili oduševljeni kad vidimo sposobno i talentovano dete, to je jedini kriterijum da ga učimo, posle i razmazimo...

Ima, zaista, onih sa kojima bih se dičila tokom ovog dugog pedagoškog veka. Bilo je izuzetno talentovanih đaka, a i onih koji se nisu bavili profesionalno baletom, već su voleli igru, završili školu, pa su studirali nešto i postali obrazovana pozorišta publika. Svetlana Vukosavljević na svim takmičenjima je dobijala prve nagrade, nastavila je studije, ali ne i igranje. Olga Olčan je došla u moju klasu iz Zrenjanina. Sad je u Narodnom pozorištu u Beogradu u balet-

skom ansamblu. Igrala je malu ulogu u „Ohridskoj legendi“ sa kojom su gostovali u Makedoniji na festivalu, pominju da je savršeno donela ulogu, znači da je bila zapažena u toj maloj ulozi. Prve godine kad je otišla u Beograd, učestvovala je u nekoj modernoj grupi, onda je Milica Zajcev napisala da je iznenađenje, da treba obratiti pažnju na tu igračicu iz Novog Sada koja je veoma talentovana. Sa mnogim učenicima dugo držim kontakt. Učenici su kao deca...

Onda, Jelena Marković je jako sposobna i lepa, igra u baletu Srpskog narodnog pozorišta. Ako bude neki pedagog na nju obratio pažnju, moći će dobro da se razvije – jako sposobna devojčica. I tancovalna i tehnički apsolutno spremna, sem ako dve-tri godine niko ne bude radio sa njom, to će sve da padne. Timea Filep je dobila stipendiju u budimpeštanskoj školi, iz te klase ratne godine devedeset devete, zna jezik jer je poreklom Mađarica, dobila je stipendiju i bila godinu dana u budimpeštanskoj školi u grupi za strance. Onda, iz ranijih generacija svakako Dragan Vlalukin, koji je, evo, dugo solista u Baletu Srpskog narodnog pozorišta... Ima tu još mnogo mojih đaka. Onda Sanja Ketig, generacija iz sedamdeset osme. Sanja je kasnije radila godinu-dve u Školi karakterne igre, ali dugo godina je ona igrala u Baletu SNP-a, kad smo mi nju angažovali. Gabrijela Teglaši iz iste generacije, vrlo ambiciozna, vrlo dobra igračica za manje solističke uloge, jedno vreme je bila i šef Baleta, naravno kraće, jer kod nas niko ne može da bude šef Baleta duže od godinu dana. Maja Grnja je izvanredna igračica, sada solistkinja kod nas u Baletu i nastavnica u Školi. Pa, onda od tih novih, Marijeta Savić. Imala sam dečake: Aleksandar Neškov, divan igrač, isto smo sve nagrade odnosili. Kad god odemo u Beograd, a oni: – Jao, evo došao je, gotovi smo! Pa Branislav Tešanović! On je isto bio u Pečuju, to je ista generacija sa Sašom. Igrali su oni i jedno vreme ovde, onda je on otišao za Pečuj, onda su Mađari tražili neku mušku osobu za neki film, koji zna da igra balet, njega su pronašli. I upoznao se tu sa jednom italijanskom glumicom i oženio se. On sad živi u Italiji i bavi se glumom. Vidiš šta je balet i šta je pozorište! Nikada ne znaš kuda će te život i talenat odvesti. Naših đaka ima svuda po svetu.

Da li Vam je bilo žao što niste igrali u pozorištu?

– Bilo mi je žao. Ja sam vrlo malo volontirala u pozorištu. Onda sam se uputila u pedagoški posao. S druge strane, porodica je tražila svoje, tako da više nije bilo prostora za igranje, što jako nedostaje svakom pedagogu. Ne moraš biti igrač u Boljšom teatru, dovoljno je da budeš u Novom Sadu da bi stekao iskustvo. Tu se smenjuju pedagozi, tu je profesionalni nivo i predstava i vežbi, drugačije je od života u Školi. Iskustvo na sceni je jako dragoceno, što vidim i po mojim đacima koji su radili i igrali.

Šta Vaši učenici ponesu od Vas kao pedagoga?

– Mislim da je to nešto individualno po čemu svakog pedagoga, kao i u drugim umetničkim profesijama, prepoznajemo na đaku. Insistiram na čistom

radu, školski, akademski, stroga sam u tome. Često me đaci ne vole zbog toga, tek na kraju me ipak zavole kad dođemo do rezultata. Na svakog đaka obraćam pažnju, bez obzira na njegove sposobnosti. Smatram, ako je već u Školi da, prema sposobnostima, treba maksimalno da uradimo što možemo. Ne da bude degradiran, kao što je često slučaj da u nastavi neko dete koje nema veće fizičke predispozicije bude zanemareno. Sa svakim đakom puno radim i nikog ne zapostavljam. Možda to izaziva poštovanje kod mojih đaka. Teram svakog da nauči to što želim. Onda dinamika i tancovalnost, na čemu insistiram i po tome ih drugi prepoznaju. Slobodni su i poletni, nisu ukalupljeni.

Da li ste želeli da se bavite koreografijom, ili još nečim u okviru baleta, sem pedagoškim radom?

– Nisam imala želju da nešto stvaram, u okviru nastave volim da prenesem neku koreografiju u pedagoške svrhe, za koncert, ili za ispit. Volim da vidim kako raste đak do igrača. Divan je osećaj kad na kraju znaš šta si uspela. Došao ti je, na primer, đak u prvoj godini srednje škole sa minimalnim znanjem i otišao lep igrač! To je veliko zadovoljstvo.

Imate li neki hobi?

– Volim da slušam muziku, volim da idem na umetnička zbivanja, volim slikarstvo, sestra mi je likovnjak i nekako sam i sama postala vezana za tu umetnost. Pratim izložbe i koncerte, u tom smislu mi je to hobi. Gledam sport, tenis, zato što mi je sin teniser. On je bio u državnoj reprezentaciji dugo godina, pa onda je posle postao trener u Nemačkoj, iako je ovde završio Medicinski fakultet. Eto, to je njemu hobi i posao sada, a meni je ostalo kao hobi da pratim sva zbivanja vezana za balet i ostale grane umetnosti.

Svenka Savić, 7. avgusta 2002.

Ovo-onozemaljska majka

DEKADA 1940 – 1949.

Leila (1940), Travnik

Kakvo je bilo Vaše detinjstvo?

– Jednom rečju božanstveno! Ja sam najstarije dete u porodici u kojoj je bilo troje dece. Imam brata, godinu i po mlađeg, i imala sam sestru šest godina mlađu, sada je pokojna. U porodici je mama jako vodila računa o vaspitanju dece. Bila je pravnica, koja nije radila i brigu o porodici i vaspitanju je prihvatila kao svoj poziv i tome se sva posvetila. Bila je posebna žena: komunikativna, pevala je i svirala gitaru, bila je obrazovana... Otac mi je bio advokat u relativno malom mestu – Travniku – ja sam Travničanka. Bio je ugledan advokat. To je bio razlog zašto mama nije radila. To je vreme kada žena nije radila ako je muž imao društveni status kakav je imao moj otac u Travniku . Nije se moglo zamisliti da njegova žena radi! Mama je na tu poziciju pristala, mada ni po čemu nije pokazivala da bi se ona lako povinovala zahtevima, ali to je bio zahtev sredine i vaspitanja tog doba, ne moga oca posebno. Dakle, mama se posvetila porodici i mužu. Ali ja koja sam živela u toj porodici do njihove smrti znam da je važniju ulogu u porodici igrala mama, jer je prosto bila takva osoba: bila je borac za sva moguća prava i za njih se izborila u svom životu. Ja imam običaj da kažem: – Moja mama je unuka Smail-age Čengića! Jer, njena rođena baka, stara Čengićka, koja je živela do svoje smrti u Sarajevu je prva žena Muslimanka koja se borila za emancipaciju muslimanske žene i za skidanje feredže. Bila je počasna dvorska dama kod kralja Aleksandra na dvoru. Ko zna šta je bosansko plemstvo u ono doba, šta su begovi i koliko je to bila zatvorena sredina, a i dan danas je, taj može da proceni šta je značilo to što se Šemsahanma Čengićka borila za emancipaciju žene. Koliki je to bio napredak. Sve ono

što mi danas radimo šala je u odnosu na to da je pre Drugog svetskog rata jedna od najuglednijih begovica propagirala skidanje feredže, što je bilo potpuno nezamislivo. Dakle, njena ćerka je moja nana, a njena ćerka je moja mama, prema tome – ja borbu za ženska prava imam u genima!

I predajete to svojoj deci.

– Moram priznati da sam vaspitanjem svojoj deci prenosila nesvesna toga, jer sam živela u drugo vreme, a mama je kroz moje vaspitanje poštovala to što sam žensko. Bilo je važno što sam najstarije dete u familiji, od dece najuvažavanija, ali i sa zaduženjima i odgovornošću prema bratu i sestri, tako da nisam u porodici osećala rodnu diskriminaciju. Imala sam oca koji je bio demokratičan što se tiče vaspitanja ženske dece, poštovao je svaku vrstu ljudskih prava, ženu je u svakom pogledu smatrao sebi ravnom, a mama je to i bila.

Kako pamtite Drugi svetski rat?

– Živeli smo do četrdeset šeste u Travniku. Kad je oslobođen Travnik, moj otac je morao da beži od komunista kao većina uglednih građana u malim mestima. Bio je advokat, bogat i samim tim „opasan" za režim kome nije pripadao. Odlučili su da se beži za Beograd, gde je mama posle studija živela do udaje i gde je imala poznanstva. Ona je trideset druge upisala fakultet, znači poznavala se sa ljudima one generacije pravnika koja je izvela revoluciju. Bile su to njene kolege, dobro su je poznavale, tako da su joj ponudili posao i to na visokom položaju. Međutim, bila je udata za čoveka koji je bio, kako je pisalo u nekom dosijeu „eklatantan izdanak buržujske klase". Jeste bio to! Nije se mešao u politiku, bio je bečki đak, bio je čovek koji je govorio jezike, širokog evropskog obrazovanja, a politika ga je interesovala onoliko koliko mu je život zavisio od nje. Nije se opredeljivao u ratu ni za jednu stranu, nego je gledao svoju porodicu i posao. Pomagao je tokom rata Srbima u Travniku, jer je bila teška situacija za Srbe. To je bio ustaški kraj gde su bile smeštene nemačka komanda i ustaška satnija. Jednom je ta uprava ustaška rešila da pokupi sve muškarce i da ih pošalje na Manjaču u čišćenje terena od tadašnjeg neprijatelja. U mami se probudila Čengićka, povela je žene u demonstracije rekavši: – Dosta je bilo ustaškog noža, ajde da se pobunimo da to ne damo! I one su to stvarno sprečile.

Otac se u politiku mešao koliko je od njega to zahtevao njegov osećaj da pomogne svojim sugrađanima, ali to je tada bio patriotizam, a ne politika. On je izvukao veliku grupu Srba i sprečio njihov pogrom, što je istorijska činjenica. A mogao je to kao musliman hrvatske narodnosti, jer su se muslimani pre rata izjašnjavali kao Srbi ili Hrvati, zavisno iz kog kraja Bosne su. Dakle, on je živeo u kraju koji je inklinirao Hrvatskoj.

Posle dolaska u Beograd počinje za Vas novi život.

– Kad smo došli u Beograd, ja sam pošla u osnovnu školu „Vuk Karadžić“u Takovskoj ulici, pa posle osnovne u gimnaziju – Treću mešovitu kod Palilulske pijace. Danas ta gimnazija ne postoji, nego je na tom mestu Peta beogradska gimnazija. U peti gimnazije sam se upisala u Drugu mušku, to jest Drugu beogradsku, jer su spojene u međuvremenu gimnazije u Beogradu, i moje čitavo odeljenje je prebačeno iz Prve ženske, koja je bila kod Palilulske pijace, u tu Drugu beogradsku gimnaziju, gde sam završila veliku maturu i posle toga upisala Pravni fakultet, što je po mom obožavanju oca bilo potpuno normalno. Studije su tekle onako kako većini studenata u Beogradu teku, divno sam te studentske dane provela, uglavnom više u zabavljanju sa momcima nego u učenju. Završilo se uspešno. Diplomirala sam i odmah se zaposlila kod oca u kancelariji gde sam ostala ceo život.

Šta je u Beogradu radio Vaš otac?

– Kad je prešao četrdeset šeste u Beograd, on se najpre zaposlio u „Avala filmu“, tačnije on je jedan od suosnivača „Avala filma“ zadužen za pravni deo. Radio je na osnivanju Saveza književnika u Francuskoj i bio je jedan od prvih zaposlenih ljudi tamo. Radio je na ta dva mesta, što mu je kasnije opredelilo budući život. Otvorio je advokatsku kancelariju četrdeset osme i celog života bio upućen na klijente sa filma, iz pozorišta, pa na književnike... U mojoj roditeljskoj kući sretali su se umetnici i književnici tog vremena, počev od Ive Andrića do još živog Dobrice Ćosića. Sa Ivom je moj otac završio Isusovačku gimnaziju u Travniku, to je bila čuvena gimnazija u tom delu Evrope. Njih dvojica su još iz Travnika bili veliki prijatelji, iako je bila prilična razlika u godinama, do Ivine smrti su bili u prijateljskim odnosima. Moj otac je bio izvršilac njegovog testamenta. Kako je Ivo bio iz mladih dana tatin prijatelj, tako je Meša Selimović iz studentskih dana bio mamin prijatelj, što je nastavljeno kada se ona udala, odnosno kada smo se svi zajedno ponovo našli u Beogradu. Meša je došao iz Sarajeva, a mi smo već uveliko bili u Beogradu, tako da su to moja saznanja o uglednim i značajnim ljudima iz tog perioda moga života. Moram da pomenem i Miloša Crnjanskog koji je, kada se vratio u Jugoslaviju, opet, verovatno preko advokature, dospeo do nas i ne tako mali broj susreta koje sam imala sa njim. Ne bi bilo pošteno da ne pomenem Dobricu Ćosića koji je u to vreme izdao roman „Vreme smrti“, delo koje sam cenila. Sećam se nekih večera koje je mama priređivala na kojima je Dobrica pričao budući nastavak te knjige u kojem sam ja uživala. Na te male književne večeri bih dovodila i moje prijatelje, a za nas mlade to je bio doživljaj koga se i danas sećamo..

Kako ste se vi deca držali međusobno tokom odrastanja?

– Kad smo se moj muž i ja upoznali, posle jedno godinu-dve, a zabavljali smo se pet godina – a on je imao brata i sestru – jednom prilikom je rekao: – Ja sam fasciniran time kako tebe poštuju brat i sestra kao stariju sestru. Za

nas u porodici bilo je normalno da ja kao najstarija imam dužnosti i obaveze, a da mlađi to poštuju. Kad bi roditelji uveče izlazili, ja sam spremala večeru, nadgledala spremanje za spavanje... a malo li je to bilo za dete od desetak godina? Mama je sve učinila da se među nama razviju ljubav i poštovanje. Mama nije dozvoljavala među nama nikakve razmirice kakve su, recimo, posle bivale u mojoj porodici između mojih dveju kćeri, jer moje Jasna i Snežana su rođene u dve godine i prvo su drugarice, pa su onda sestre. Između nas, Bate, mene i Điđe, nije bilo prepiranja. Bila je i razlika u godinama, a bilo je i drugo vaspitanje. Rezultat je bio – kad Seka nešto kaže, to je tako! I danas je tako. Posle očeve smrti, mada je mama bila za nas ogroman autoritet, oni su poštovali ono što ja kažem. Mama je znala da nas pozove i da sa nama započne priču: – Kad ja umrem, vi ćete... Sećam se situacije kad je Bata rekao: – Slušaj, mama, ti o tome ne treba da vodiš računa. Mi imamo Leilu i Voju, oni su najstariji (Voja je moj muž). Oni su i mog muža prihvatili kao deo svoje porodicu. Za mene je to pokazatelj da ja nikada neću imati problema kao neke familije. Nama je ostalo neke imovine iza roditelja, bilo je: – Seko, kako ti kažeš! Ja sam uradila onako kako treba, i nikada niko nije imao primedbe.

Da li su vas roditelji vaspitavali u verskom kontekstu?

– Ne! Naši roditelji su bili antikomunisti, ali nisu bili verski zatucani. Kod nas su se poštovala dva praznika: dva Bajrama. Mi smo muslimani, ja sam danas muslimanka, i ja verujem u boga. Ja, u stvari, ne radim ništa što bi, recimo, mogla bilo koja vera da zabrani, i kao i islam, koji je najmlađa vera, pa samim tim u svojoj nekoj dogmi najnaprednija. Ne govorim o fundamentalizmu niti šta su verske manifestacije raznih ljudi i grupacija, država. Za mene je vera nešto što ne pokušavam da definišem sebi, nego samo verujem u boga, a u tom verovanju sam rođena kao muslimanka. To sam ne biraš, nego se u tome rađaš, mogla sam ateizam da izaberem, ali verujem da nešto postoji, ako ljudi to zovu vera, ja pristajem. Puno ne polemišem sa tim i ne razmišljam, nego se u tome osećam udobno.

Vaš prvi posao je bio u advokatskoj kancelariji Vašeg oca.

– Ja sam se zaposlila kod oca s tim što sam se već bila upoznala sa Vojom koji je već bio u advokatskoj kancelariji sa kasnije našim kumom Sibinom Stojanovićem i puno poslova mi je bilo vezano za tu kancelariju. Uz sve obožavanje oca i uvažavanje njegovog odnosa prema meni, on je smatrao da moj posao treba da bude samostalan, tako da sam ja mogla, po našem dogovoru, da radim sa nekim advokatom koji je meni davao kompletne predmete, što je bio deo mojih prihoda tada, a u kancelariji nisam dobijala platu iz prostog razloga što su mi plaćani doprinosi, a i živela sam kod roditelja. U to doba nisu se devojke odvajale od kuće pre udaje, ako su im roditelji bili u istom mestu.

Udaja.

– Udala sam se sedamdesete godine i tada sam otišla u svoj stan koji je do tada preko nekih kredita uplaćivao Voja dok je bio još u izgradnji i kad je on sazidan, mi smo se venčali i uselili u taj stan. Tako smo počeli da zasnivamo svoju porodicu, u kojoj smo prvo rodili Jasnu, pa Snežanu. Nastavila sam da se bavim advokaturom i podizanjem dece. Nakon venčanja, Voja je iz advokature otišao i zaposlio se u „Elektrodistribuciju", gde je ostao do kraja svoje profesionalne karijere – penzionisao se pre nekoliko godinu i kao jedan od direktora te firme. Svoj radni vek je uglavnom proveo u beogradskoj distribuciji.

Uvek sam se borila za neka prava, što sam radila kroz advokaturu. Glavni predmeti su mi bili brakorazvodne parnice i sve ono što je uz to išlo: imovina, stan, dodela dece, alimentacije i poneka krivica, neka telesna povreda... to je bio gro mog profesionalnog rada. Od toga potiče moje zanimanje za ženska, odnosno, za ljudska prava, ako izostavimo one moje gene od prabake. E, to se verovatno kalemi.

Kako ste rešili da se bavite politikom?

– Početkom devedesetih godina, kad sam saznala da više nije samo komunizam nego da može da bude višepartijski sistem, povezala sam se sa ljudima koji su pravili Demokratsku stranku i učlanila se pre njene registracije. Tu su bili ljudi koji su se politikom uvek bavili: Mićun, pa Ljuba Tadić, Pekić. Mićun je povukao Zorana, a ja sam jedna od potpuno anonimnih osoba koje su se u to vreme uključile u politiku. Do tada se nisam ni na koji način uključivala u politiku, naprotiv imala sam puno odbojnosti, bila sam antikomunista iz antikomunističke porodice i za mene u dotadašnjoj politici nije bilo mesta.

Da li Vas je komunizam ometao tokom studija, školovanja, ili je to prosto paralelni put?

– Ne, to je bio paralelni put za mene. Ja sam odbila ulazak u Omladinu, pa uzlazak u Partiju, ali me nisu puno dirali, jer su znali moje roditelje. Uglavnom, to je bio paralelan život za mene. Meni je u životu mnogo više „smetalo" to što sam muslimanka! I danas kad se govori da nekada nacionalizma nije bilo u Beogradu, to nije u potpunosti tačno. Ja sam tada imala veće konsekvence, nego što ih osećam danas u Beogradu. Osećala sam to u gimnaziji, pa na fakultetu, najčešće preko raznih primedaba iz svog okoliša, mada, moram reči, nisam imala neke naročite probleme sa tim. Po prirodi sam optimista, volim pozitivan način razmišljanja, pa nisam dozvoljavala da mi nešto smeta i kad se pojavi. Prisećam se nekih naciolnalističkih ispada tokom školovanja. Na primer, bila sam na velikoj maturi oborena iz srpskog jezika jer sam napisala pismeni o spevu Ivana Mažuranića „Smail-aga Čengić". Kako sam bila buntovna priroda, pošto je to moj direktni predak, pokušavala sam da kažem da spev nije istinit, odnosno da Smail-aga stvarno po istorijskim činjenicama nije bio onakav kako je opevan u spevu, imala sam čak i neke stihove bosanskog pesnika Safet-bega

Bašegića koji je bio profesor književnosti na Sarajevskom univerzitetu i koji je imao spev, takođe, o Smail-agi Čengiću u kojem prikazuje da je na prevaru ubijen u Drobnjacima kada je bio pozvan na kumstvo. Ja sam to napisala u svom radu i zbog toga sam bila oborena na maturi. Urotile su se dve profesorke, koje verovatno nisu volele muslimane, pa su se dogovorile da me obore na maturi. Tako sam maturu položila privatno u kom roku. Isti slučaj je bio i sa drugom učenicom muslimankom. Smatrala sam da je moj plus što sam drugačije vere, ako je to uopšte važno kojoj naciji ili veri pripadaš.

U razredu smo bile tri Muslimanke, zapravo, tri smo Muslimanke u školi bile. U mom razredu nas dve. Sve tri smo pale na maturi, a nismo bile loši đaci. Kao učenica od toga nisam pravila pitanje, pravili su moji roditelji. Otac se zainatio da u istom roku položim maturu privatno, a ove dve moje drugarice su sačekale sledeću godinu da polažu. Evo, to sam sada prvi put u životu nekom ispričala. Najverovatnije sam to iz svog sećanja potpuno potisnula i da me nisi pitala ne bih se toga setila. To ilustruje stanje u kome se nalazilo naše društvo. Kad god ulazim u nepoznato društvo kažem da im stiže jedna prava Muslimanka, prava Turkinja, ne poturica. Uradim to kao neki štos, međutim, najverovatnije sam tokom svog života stvorila odbrambeni mehanizam da odmah ljudima stavljam do znanja s kim imaju posla, pa ako hoće da ulaze u konflikt, onda su sami krivi.

Kada pripadaš nekoj vrsti manjine, mnogo je lakše da o tome ne raspravljaš sam sa sobom kakav je odnos ostalih prema tome. Hoću da kažem da su to pojedinačni načini, jer imam puno poznanika u Beogradu, da ne kažem u Srbiji, koji me prihvataju kakva jesam i ja se osećam delom ovog društva. I ja prosto smatram da oni imaju grešku, a ne ja. I taj način da ih opomenem da sam ja muslimanka kad ulazim u nepoznato društvo znači da ih odmah postavljam na distancu, u stvari. Ako hoćeš da se kačiš, ja sam ti sada dala otvorene karte. Prema tome, nisam nimalo slatka kad bi neko uspeo da me uvuče u takvu priču, ali imam jako visok prag tolerancije, i mislim da sam ga postigla više baveći se politikom. Posebno družeći se sa Mićunom i ljudima oko njega. Smatram da je svako ko ne priznaje manjinu u bilo kom smislu jako mnogo faličan u svom životu. Taj stav vuče korene još iz porodice, jer i roditelji su mi bili ljudi koji su priznavali, danas se kaže ljudska prava, ali mi znamo da je to priznavanje razlika. Da navedem jednu ilustraciju. Preko puta naše kuće u Travniku bio je niz malih kuća, u kojima su bile dve romske porodice. Moja mama je sa Bibom Ciganko svako jutro pila jutarnju kafu i to kod Bibe, u njenoj kućici. To može da razume samo onaj ko zna ondašnje prilike: doktora Ruždića žena u toj maloj sredini te trideset sedme, devete, četrdeset prve, druge, treće, pete... pije kafu sa Bibom! Moja mama je Bibu Ciganku obožavala! Tako su i nas vaspitavali. Ja sam se učila da u društvu postoje razlike i normalno sam ih prihvatala.

Sada ste profesionalna političarka.

– Dvehiljadite sam ušla u Parlament i prestala sam da se bavim advokaturom, mada smatram da i ovo spada u moj posao, jer sam se sve vreme advokatske karijere bavila pitanjem onih koji su ugroženi. Uglavnom sam zastupala žene, ali sam često zastupala i muškarce u brakorazvodnim parnicama. Tačnije, zastupala sam oštećenu stranu, čega sam postala svesna tokom godina prakse. Analizirala sam sebe u tom poslu i svoju okolinu, i ja sam tu sebe prepoznala. Moji klijenti su mi znali reći: – Mi od vas kada odemo kao da smo otišli od psihijatra! Ja sam se posvećivala njima, dobijala sam prekore od drugih što po tri-četiri sata razgovaram sa određenim klijentima, ali ako su ti ljudi posle toga imali utisak da odlaze od mene umireni – kao da su bili kod psihijatra – bila sam zadovoljna.

A šta se dešavalo od devedesete do dvehiljadite?

– Podizala sam decu: Jasna je rođena sedamdeset prve, a Snežana sedamdeset treće. Nadalje, bavila sam se strukom i uživala u životu! Ja sam uvek uživala u životu! U svakoj situaciji se dobro osećam. Ako ne ide na poslu, ja imam porodicu u kojoj mi je uvek dobro išlo. Nekoliko je tužnih događaja: smrt oca, smrt sestre, smrt majke, ali sve ostalo što od mene zavisi gledala sam da bude uspeh.

Tata je umro devedeset treće, sestra mi je umrla dvehiljadite i to baš pred izbore. Kada je navijala za to da se prihvatim političkih dužnost, imala sam njenu podršku i podršku familije. Zapravo, sve ovo vreme bavljenja politikom imam njihovu podršku, što mi je važno, budući da je to posao koji me je potpuno dvadeset i četiri sata angažovao. Moj muž me je apsolutno pomagao. Deca su već bila na studijama, dakle odrasle, a imala sam i pomoć žene koja je dolazila i vodila računa o tome da deca odu na vreme u obdanište, posle u školu, da bude kuća u redu. Međutim, ja sam uvek kuvala. To je posao koji sam celog života najviše volela! I dan danas je to posao koji najviše volim. Na primer, kada hoću da se odmorim, ja u ponoć uđem u kuhinju i napravim nešto. Tako i uživam i odmaram se. Ja u svemu što radim uživam, ali u tome uživam najviše. Bez obzira što sam imala ženu, uvek sam puno radila i volela kuću, i volela da imam uvid u sve šta se dešava. U kući sam najmanje radila kad sam bila u Parlamentu, jer sam tamo provodila puno vremena. Kad su zasedanja to je onda potpuno van svakog normalnog razmišljanja o životu. Ženskim pravima, kojima se bavim, dosta vremena posvećujem i, moram priznati, uživam i u tom poslu.

Obe ćerke su završile pravo i pošle Vašim stopama.

– Obe kćerke su završile prava. To je treća generacija pravnika u kući: mama i tata su mi bili pravnici, moj muž i ja smo pravnici i njih dve su pravnice – obe su položile pravosudni ispit. Jedna se opredelila za advokaturu, procenjujem da radi dobro taj svoj posao, obe rade jako dobro svoj posao. Snežana je za sada viša stručna saradnica u sudu, a konkurisala je za izbor sudije.

Šta Vam je u prvom mandatu bilo teško u Parlamentu kao osobi koja ulazi u mušku sferu?

– Ja, nažalost moram priznati, nisam nikada imala utisak da mi je nešto teško zato što sam žena, jer sam, ne znam da li je dobar izraz, uvek bila prepotentna u svom statusu, u stvari. Osećala sam se kao neko ko je stavljao do znanja da je moja prednost što sam žena. I danas na taj način komuniciram sa okolinom kad je posao u pitanju. To je jako dobar mehanizam. Svesna sam toga da nisu sve osobe takve, to znači moraš da se rodiš ili da te neko stvori takvu. Možda su muškarci u nekom mom okruženju bili zapostavljeniji.

Moje stavove u velikoj meri je odredilo vaspitanje u kući, a verovatno i svest o poreklu. Pričala sam već o Čengićkim korenima, što je mamina loza po ženskoj liniji. Međutim, otac moje mame je unuk poslednjeg zvorničkog paše i u istoriji je zajedno sa kapetanom Gradašćevićem-Zmajem od Bosne poznat kao borac za odvajanje Bosne od Porte. Zbog bune je proteran iz zvorničke kule i nastanio se u Bijeljini, gde smo sve do rata u Bosni i raspada Jugoslavije imali kuću koju je sagradio nakon proterivanja. Ja sam tamo odlazila na letovanje od rođenja pa do nanine smrti, a nana je umrla početkom sedamdeset treće. Najmanje mesec dana provodila sam u tom okruženju gde sam pašinska praunuka. I najverovatnije mi je i to davalo status u sopstvenim očima. Taj status mi nije pomagao u beogradskom društvu, ali je pomagao meni jer sam se ja osećala nediskriminisanom.

Drugo, činjenica da je moja mama studirala u Beogradu pre onog rata i bila kraljeva pitomica isto tako. Ona je bila na kraljevoj civilnoj listi, znači bila je studentkinja koja je svake nedelje pozivana na ručak u jednu od ministarskih ili generalskih porodica, to su tako nekada bili običaji, ili na čaj kod kraljice u dvor. Kada smo se preselili u Beograd, mama je obnovila svoja poznanstva, ja sam se posle sa njihovom decom tu i tamo družila, tako da sam stvarno odrasla u elitnom svetu.

U to doba to se nije smatralo elitnim, komunizam i Dedinje je tada bilo elita i jako značajno. Mamini prijatelji i prijatelji familije mog muža , on je sin generala Trifunovića, generala kraljeve vojske... Naše je okruženje tada stanovalo u kućicama na Dedinju gde su im nekada bile ostave ili gde im je posluga živela. Ali taj je sloj imao građanski pedigre i tu građansku svest nama niko nije mogao da oduzme, jer smo to imali u našim glavama. Mi smo živeli paralelan život u socijalističkoj Jugoslaviji. Mi smo građanski sloj jedini koji je u to doba postojao, jer njega su se svi gnušali tada i, naravno, ruinirali maksimalno u očima drugih, tako da drugi nisu ni želeli da postanu građansko društvo. I danas se svi pitamo zašto nemamo taj građanski sloj? Zato što je šezdeset godina uništavan, a bar deset-dvadeset nam još treba da ga obnovimo.

Šta je ženama u Parlamentu bilo teško?

– Ja sam bila u prvom parlamentu posle 5. oktobra i ja sam u prvi parlament ušla u okviru Ženske političke mreže koja je neinstitucionalizovana grupa, odnosno žene stranaka DOS-a. Najteže je bilo to što nas je bilo malo, a nismo imale prethodnu senzibilizaciju za rodna pitanja i rad u Parlamentu uopšte. U februaru dvehiljadite godine, kada sam otišla na Konferenciju na Paliću gde smo bile skupljene političarke, žene iz medija, sindikata i ženskih nevladinih organizacija, i gde su nama ženama iz politike žene iz nevladinih organizacije održale seminar o tome šta znači diskriminacija nad ženama u jednom društvu, ja sam tada potpuno postala svesna postojanja diskriminacije, a u velikoj meri i rezultata te diskriminacije. Na Paliću smo osnovale Žensku političku mrežu, odredile koordinatorke – po jednu ženu iz svake političke stranke DOS-a. Kad smo se vratile u Beograd, krenule smo aktivno kroz tu Žensku političku mrežu da radimo na senzibilisanju žena u politici. Postavljanjem raznih zahteva koje su u glavama već ranije imale žene iz ženskih nevladinih organizacija. Te ženske nevladine organizacije koje su se deceniju pre toga bavile pitanjem i problemom koji nije mogao da ima veće rezultate nego što je imao da nam napravi taj seminar početkom dve hiljadite. Prvi naš zahtev je bila kvota od trideset posto žena na listama, odnosno u parlamentu. Naš je zahtev bio prvo u parlamentu, međutim tu se sveo na to da na listama bude trideset posto žena. Mi smo onda kao prvi posao obišle sve lidere partija, oni su nam potpisivali sporazum, sem tadašnjeg, i sadašnjeg, lidera DSS-a, DHSS i Velje Ilića. Prva dvojica su odbila da potpišu smatrajući da su žene kod njih ravnopravno zastupljene i da imaju ista prava kao i muškarci, samo ako je žena kvalitetna. Na takve priče sam uvek postavljala pitanje: – Vi ste svi kvalitetni, ne mogu sebi da dođem od kvaliteta – to je imalo odjeka u direktnim razgovorima, ali ovako nisam postizala puno u tim strankama.

U radu Parlamenta ima primera diskriminacije statusa žena, tome smo svi svedoci.

– Naravno, onda je krenula ta borba koju ja sada prepoznajem, i sada kad negde odem na neki razgovor, a drčna kakvom me je bog dao, moram priznati, hiljadu puta sam doživela i u partijama i u tim razgovorima sa liderima stranaka diskriminaciju, jer sam ja u to doba bila potpredsednica moje stranke i sama doživljavala da me pitaju: – Pa šta se ti buniš? Šta ti hoćeš? Ja se jesam za svoj status izborila, ali sam želila da se za to izbore sve žene, da je to normalan odnos u društvu. Svi kažu: – Mi smo za to da se ne krše ljudska prava. Međutim, sve zemlje u Evropi imaju problem kršenja ljudskih prava i ja ne očekujem da će ženska prava odmah početi da se poštuju. Taj problem će uvek postojati, to na kraju krajeva možda možemo jednog dana da smatramo i borbom među polovima, ali ja hoću da to prvo postane **ravnopravna** borba među polovima. Imam potrebu da se borim za ravnopravnost, odnosno za jednake mogućnosti

muškaraca i žena, ali sam svesna da do toga još dugo neće doći, jer vekovima su razrađivani mehanizmi za diskriminaciju.

Kroz raznu literaturu i razgovore sam prepoznala diskriminaciju žena u društvu i rešila sam da moj politički angažman bude borba za ravnopravnost među polovima. Imala sam u stranci čak i prebacivanja što podređujem tome politički rad. Mislim da sam dobro procenila, da mora neko sve svoje potencijale da uloži u to kako bi se dogodili oni mali pomaci koje smo mi napravile.

Volela bih iskreno da mi kažete zašto nije počeo da radi Savet za ravnopravnost polova u Republici Srbiji?

– Kad smo ušle u Parlament, krenemo da stvaramo mehanizme za ravnopravnost polova. Na jednoj od konferencija na kojoj smo se dogovorile o neophodnosti mehanizama, između ostalog smo se dogovorile da u Vladi Srbije napravimo neki mehanizam. Za to smo bile zadužene Milka Puzigaća i ja. Kako smo obe jako agilne kad imamo domaći zadatak, odmah smo uzele da vidimo šta je to što bi moglo da se osnuje po Pravilniku o radu Vlade Srbije. Tamo smo našle da možemo da osnujemo Savet za ravnopravnost polova, telo u kome po Pravilniku predsednik mora da bude jedan od članova vlade, znači jedan od ministara, a sastavljen je od nekoliko članova Vlade i članova sa strane. Dogovorile smo se da iz Vlade na čelu tog tela bude Žarko Korać, kao potpredsednik Vlade, kao najsenzibilisaniji čovek za tu priču, na šta je on pristao. Napravile smo užu grupu koja je imala zadatak da odredi osobe koje će biti članovi Saveta sa strane. Dogovorile smo se da to budu razni, nazvali smo ih eksperti i ekspertkinje, i napravile smo spisak, usvojile i poslale Sekretarijatu za zakonodavstvo, koje je bilo logistička podrška u Vladi, da definiše odluku i rešenje za formiranje Saveta kako bi se dostavili Vladi na usvajanje. Pored nekoliko eksperata i ekspertkinja u Savet je predložena i moja Jasna. Jasna se već bavila ženskim pravima, ona je jedna od osnivačica Grupe za promociju ženskih prava – Glas razlike, a bila je jedina Jugoslovenka na Kongresu u Manili. Grupa koja ju je predložila smatrala je da će ona svojim radom doprineti poboljšanju odnosa prema ženskim pravima kod nas. Nisam polagala puno nade u članove koje je Vlada imenovala, budući da je svako ministarstvo odredilo osobu pa inerciji, sem Gaše Kneževića, koji je sam tražio da u tom telu budu i iz Ministarstva sporta, prosvete, sve drugo su predložile žene koje sa tom temom do tada nisu imale kontakata. Međutim, polagala sam nadu u članice i članove koji su predloženi sa strane, a velika garancija za funkcionisanje Saveta bilo mi je i to što je Jasna bila predložena. E, onda su se boljke naših ženskih organizacija pokazale svoje lice. Razna prepucavanja ko je i za šta je zaslužniji... ko je važniji... kome treba šta da se uradi... i stvar je propala. Za ove četiri godine intenzivnog bavljenja ženskim pravima primetila sam da gde god su dve-tri ženske organizacije tu nema sloge. Kad bi bilo solidarnosti među ženama, mnogo manje bi bilo

diskriminisanih žena. U Parlamentu se za ove četiri godine nije solidarnost ni za jednu dlaku popravila: svaka žena koja treba da glasa za listu, glasaće pre za muškarca nego za ženu!

Kad je počeo da radi Parlament u drugom sazivu na jednoj konferenciji, pre nekoliko meseci, neko mi je rekao da moram nešto preduzeti ponovo oko formiranja toga Saveta za ravnopravnost. Obećala sam da ću to nastaviti i to je telo konstituisano pri Vladi. U isto vreme je pokrenula Ženska politička mreža za osnivanje Odbora za ravnopravnost polova, jednog od sada trideset odbora u Parlamentu. Znači, Vlada i Parlament su dva mehanizma, dve vrste vlasti, to je zakonodavna i izvršna vlast, znači u izvršnoj vlasti funkcioniše sada Savet. Savet je prešao iz resora Ministarstva za lokalnu samoupravu u Ministarstvo za rad, zapošljavanje i brigu o porodici. Mislim da je bolje da Savet bude pri lokalnoj samoupravi. U isto vreme smo pokrenuli Odbor za ravnopravnost polova. Mada je to bio moj zahtev, to je zapravo zahtev Ženske političke mreže. Ja sam skupila devedeset prve-druge sedamdeset osam potpisa poslanika još u onom sazivu i predali smo taj zahtev. Tada smo imali dve potpredsednice Skupštine, i ubrzo posle toga predsednicu Skupštine – zahtev nikad nije stavljen na dnevni red!

Kako Vi to tumačite?

– Vrlo sam sklona da mislim da su muškarci uspeli da predsednicu Skupštine ubede da će to da ide sledeći put, kako se to uvek radi, jer ovoga puta ima važnijih zakona koji moraju da prođu. Budući da sam bila učesnica u raznim problemima koje je DOS imao u prvom mandatu, a na kraju kulminiralo ubistvom premijera, sklona sam da verujem da su to muškarci raznim mehanizmima diskriminacije uspevali da ubede Gocu i Natašu da odlažu naš zahtev.

I, evo, ako me pitaš da li ima diskriminacije, to je apsolutno diskriminacija u okviru Parlamenta. Ali mi ne smemo da izgubimo iz vida da su oni svoje mehanizme za diskriminaciju usavršavali vekovima, a da mi i kada ih prepoznamo, nemamo dovoljno snage da se za njih izborimo, jer je samo četrnaest i po posto žena u Skupštini sedelo.

Gordana je tada bila senzibilisana kao potpredsednica, Nataša takođe. Ne smemo zaboraviti da je ona završila sve moguće kurseve, funkcija joj je bila takva da smo nju prvu uključivali u sve što se dešavalo. Nataša za to ima puno razumevanja, ona, nažalost svoje kvalitete nije uspela ni da pokaže. Setimo se da je bila na najvišoj funkciji u nezgodno vreme – kao predsednica Skupštine. Ona je bila predsednica Skupštine u vreme kada je mogla imati razrađene sve moguće strategije, time se upravljalo, da kažem, kolektivno. Zaboravljamo da je Skupštinom upravljao DOS, koji je pomirio sedamnaest „rogova u vreći", ali jeste trajao tri pune godine. To niko ne sme da izgubi iz vida da je to već ogroman kvalitet DOS-a, što je zasluga tadašnjeg premijera koji je bio na neki način i na

čelu DOS-a, a ne umanjujem ni Mićunov doprinos svemu tome. On je taj koji izbegava konflikte i homogenizirajući je faktor u kriznim situacijama. Nataša se nije borila na muški način na svojoj poziciji. Ona, na primer, nije oslovila mene u muškom rodu, nikada sebe nije predstavila kao predsednika Skupštine – ona je uvek bila predsednica. Bila je svesna moći jezika u Skupštini. Ona je to radila na jedan lep i suptilan način, ali ona nije mogla više da postigne zbog opšte situacije. U mnogim situacijama sam i ja popuštala jer sam bila svesna da je bilo važnije, na primer, da se donese budžet, nego da li sam ja sad uspela da proguram da dođe do Odbora za ravnopravnost polova. Ipak, u tom sazivu Skupština je usvojila izmene Poslovnika, a u Poslovnik je ušlo organizovanje Odbora za ravnopravnost polova, s tim što on nije uspeo da se konstituiše u tom sazivu, nego je konstituisan čim smo došli u sledeći saziv. To što sam ja na njegovom čelu mogu da zahvalim samo predsedniku Tadiću koji se založio da Demokratska stranka dobije i ovaj Odbor i da ja budem njegova predsednica, procenjujući sav onaj rad koji sam prethodno obavila na polju ravnopravnosti polova.

Kako će raditi Odbor?

– Ja nisam suptilna kao Nataša, nego sve što mi padne na pamet donesem pred Odbor i glasamo. I sve što se izglasa na Odboru postaje moj zadatak. Znači, ja neću, a moram. Tražili smo izmenu dva-tri člana Zakona o finansiranju porodica sa decom, jer je tu izvršena diskriminacija nad muškarcima, što je nedopustivo. I pošto je to prva stvar koju je pokrenuo Odbor, obratio mu se čovek sa svojim problemom, ja mislim da smo se mi tu izborile kao neke borkinje za ženska i za muška prava.

Mi smo se izborile za legitimnost svih sledećih zahteva, a onda ne praviš pitanje ko postavlja zahteve. Tako da sam odmah na toj sednici stavila na dnevni red da se glasa o tome da pristupimo pisanju Zakona o ravnopravnosti polova. Mislim da je taj zakon jako važan, od lokala prema gore, a ne obratno. Treba svaka opština da ima svoj mehanizam, a posle može čak i mesna kancelarija da ima svoj – neku kancelariju za ravnopravnost polova.

A kakva je javnost vašeg rada?

– E, kažu da to sve ide na sajt Skupštine. Imamo zagovornice u pres službi koja uređuje naš sajt. One uživaju u tome što se uradi u Odboru i odmah stavljaju na sajt, daju i saopštenja za novine, važno je da se zna da to radi Odbor za ravnopravnost polova, važno je da se zna da se za ravnopravnost neko u ovoj Skupštini zauzima, a svi mi znamo ko je neravnopravan. Znači, jedan muškarac – devedeset devet žena.

Prva akcija koju smo napravili bila je edukacija šta je to diskriminacija polova – celodnevni seminar na kome je bio Odbor, ali su sve poslaničke grupe o tome bile obaveštene i bilo je jedno četiri-pet poslanika koji su došli a koji nisu članovi Odbora. To se moralo nastaviti sa svim poslanicima, ali za to treba naći sponzore.

Kako Vi sebe vidite u sledećih dvadeset godina?

– Dok je moj rad vezan za Skupštinu, vidim ga kao rad na svim pitanjima za koja se pokaže u ženskom pokretu da je potrebno učešće Skupštine. Kada prestane mandat, ja više ne znam kome sam u ženskom pokretu interesantna, moj budući rad na tom ženskom pitanju zavisi od potražnje. Mi se sada spajamo sa Demokratskom strankom, Forum žena u Demokratskoj stranci ne radi, ali postoji. Problem je u strankama što ženske forume vode nesenzibilisane žene za ženska pitanja. Važno je da predsednica foruma žena bude članica predsedništva stranke, ali je to naš ogroman problem, jer onda razne nesenzibilisane žene, boreći se da uđu u predsedništvo, stavljaju se na čelo foruma koji ih ne interesuje. Bojim se da se i sada to desilo. Nemam utisak da taj ko prođe naše seminare postaje kvalitetniji. Šta se nama događa? Mi stalno govorimo o tome kako treba ove nove parlamentarke da aktiviramo. Sa druge strane, one koje smo već aktivirale iz ovih ili onih razloga u svojim partijama nisu upotrebljene. Predlažem da se te žene koje smo mi u strankama senzibilisale, a stranke ih ne koriste, vrate nama u žensku mrežu, da svojim radom ojačaju neke ženske organizacije. Na taj način bi se postigao zatvoreni krug od ženske mreže u stranke i od stranke u žensku mrežu. Tu su resursi. Međutim, to se ne događa jer je rad u Parlamentu plaćen, a u ženskoj mreži volonterski. Ima danas žena u Parlamentu koje nikada nisu bile u ženskim organizacijama aktivne. Ja nikada nisam bila ni u jednoj ženskoj organizaciji. Bilo bi dobro kad bi postojala ženska politička mreža kao institucionalizovan oblik, ali da je po karakteru nevladina, da se registruje i da ona bude resurs za buduće stranačke kadrovske politike.

Svaka partija će se boriti protiv toga da njene političarke budu u nevladinoj organizaciji koja je, za njih, AFŽ – bivši. Tako su meni rekli kad sam htela da pravim žensku mrežu Demokratskog centra. Ja sam napravila Savet za ravnopravnost polova u stranci, a dobila sam primedbu: – Ti praviš žensku stranku u stranci! Shvatili su da, ako ja vodim takav jedan forum, on će biti stranka u stranci. Jer ja neću dopustiti pritiske, a u drugim strankama je takav forum samo na papiru. Važno je da u strankama stalno ide edukacija drugih žena. Da bi se obrazovala jedna aktivistkinja, treba ti pet šest godina da je usmeravaš...

Nije problem što se žene iz politike ne vraćaju u žensku mrežu, problem je što one ne urade ništa dok su u politici. Ženska politička mreža je izbacila dosta poslanica političarki na neka vidna mesta. One su tu prestale da rade ženski posao i bacile su se na vođenje politike muškim načinima. I one, u stvari, nisu puno uradile za žensko pitanje. To treba promeniti. Kad kažemo da su „senzibilisane", to znači dve stvari: da su dobile dovoljno znanja, a drugo je da to znanje aktiviraju kao deo svog stava. Jer mnoge od njih samo znaju, ali ne osećaju da to znanje treba da bude delotvorno.

Već dve godine niste i Parlamentu. Šta sada radite?

– U međuvremenu su se spojili Demokratski Centar i Demokratska Stranka. Postala sam članica Glavnog odbora Demokratske Stranke i nastavila da radim u okviru Opštinskog odbora Zvezdara gde i stanujem. Moram priznati, to je potpuno druga vrsta posla, ali meni jako prija. Naš opštinski odbor je sjajno mesto za rad. Predsednik opštine Zvezdara je dugogodišnji demokrata koji prihvata svaku saradnju na planu poboljšanja života građana na Zvezdari. Pre dve godine sam mu predložila da otvorimo Kancelariju za besplatnu pravnu i psihosocijalnu pomoć žrtvama nasilja u porodici što je on odmah prihvatio. Kancelarija je proslavila dve godine, kompletno je opremljena, posećuju je građani i građanke iz celog Beograda, a mi samo žalimo što dan nije duži jer su potrebe prevelike. Moj predsednik i ja radimo još mnogo toga na našoj opštini, ali o tome drugi put.

Svenka Savić, 6. septembra 2004.

Ljubica (1941), Odžak (kod Doboja u Bosni)

Kakvo je bilo Vaše detinjstvo?

– Sećam se svog detinjstva od pete godina pa naviše, onog ranije perioda se ne sećam. Inače, tata je iz Sarajeva, mama je iz Brčkog, ali živeli su u Brčkom. Tamo su se upoznali i živeli: tata je radio, mama je bila domaćica. Ja sam rođena četrdeset prve godine, pred sam rat, u Odžaku, u Bosni kod Doboja. Kao činovnik u državnoj službi moj tata je bio premeštan u razna mesta tokom mog detinjstva, a i posle, ja sam živela u raznim mestima, što je možda dobro.

Imam dva brata: jedan brat je rođen trideset sedme, znači četiri godine je stariji od mene, a drugi je rođen posle rata četrdeset i osme i sedam godina je mlađi od mene. Ja sam žensko i u sredini! Bila sam tatina ljubimica.

Rođena sam desetog marta četrdeset prve, dvadeset sedmog marta su me krstili, a šestog aprila je počeo rat. Dakle rođena sam u ratno vreme. Nekoliko meseci iza toga izbegli smo iz Brčkog, zato sam izbeglice u ovom ratu tako dobro razumela i pomagala.

Došli smo u Šabac, pa u Bogatić, pa smo jedno vreme bili u Beogradu pošto je mama imala tamo sestru. Iz priča roditelja znam o tome da je bila velika beda u to vreme i moja mama mi je pričala da sam počela da plačem kada sam prvi put probala šećer, kao da sam papriku pojela, toliko je to za mene bio nepoznat ukus! Sećam se da mi je kasnije pričala kako me je tražila jedanput po dvorištu i nije mogla da me nađe. Ja sam tad imala jedno dve godine. Našla me je kako ljuštim kuvane krompiriće i jedem u nekoj šupi gde ih je ona ostavila za svinju. Imali su neku malu baštu, mama je to obrađivala pa se odatle nešto jelo, a one najsitnije krompiriće je kuvala za svinju koju su kupili i tako su nekako preživeli. Tata je kao činovnik dobijao neko

parče proje za užinu i onda donosio kući da bismo podelili i pojeli.

Išli ste u školu?

– Posle rata smo se vratili u Brčko i tu sam pošla u prvi razred četrdeset i osme godine. Završila sam četiri razreda i pošla u peti razred osnovne škole kad smo se preselili u Bijeljinu. Tamo sam išla do drugog razreda gimnazije, a onda smo prešli u Livno – sve zbog tatinog službovanja.

Da li se sećate vremena posle oslobođenja?

– Ostale su mi u sećanju one tačkice za hranu posle rata! Uvek sam išla sa mamom da podignemo sledovanje hrane na tačkice, kako smo mi to u Bosni govorili, ‚gibiru*'. U tom paketu hrane dobijale su se na dečje kartice čokoladne bombone. A ja sam uvek išla sa mamom najviše zbog tih čokoladnih bombona da bih odmah mogla da ih pojedem. I to se zaista dobijalo toliko da se pojede za jedan dan.

Tekstila, na primer, nigde nije bilo da se kupi, samo povremeno dođe u neku prodavnicu nešto od tekstila. Ako se za to sazna, onda se uveče formira red i žene čekaju do ujutru. Onda bi bile razne ‚predstave': žene padnu u nesvest da bi ih pustili preko reda... Pošto je Brčko mešovita sredina, tamo je bilo puno muslimanki koje se odevaju tradicionalno, dimije i zar,** trebalo im je puno tekstila za njihovu nacionalnu odeću.

Moja mama je završila žensku školu pa je umela da šije. Bila je vešta da iskombinuje stvari – da iz te bede izvuče nešto. Imam jednu fotografiju iz Šapca četrdeset treće godine, a naredna mi je fotografija iz četvrtog razreda osnovne škole. Kad se gleda fotografija, ja sam sasvim lepo obučena, niko ne bi rekao da je to doba bede. Moja mama je od nekog prekrivača kojim su se bebe prekrivale – možda bratovog koji je rođen trideset sedme, u vreme kad se imalo – napravila bluzicu, pa onda suknjicu od ne znam čega... nešto prepravila, pa mi je isplela dokolenice od nekog belog konca ne znam ni ja odakle joj, pa mi je napravila cipelice: dole đon od konopca kao espadrile, a odozgo štof. I to lepo izgleda na fotografiji, niko ne bi pomislio da je to iskrpljeno od svačega.

Mamina mama, koja je udovica bila od pre rata, živela je sa nama kad smo se vratili u Brčko. Ona je čuvala jednu nepokretnu ženu iz jedne predratne bogate porodice. E, ta žena joj je davala raznih haljina svoje dece iz predratnog perioda i mama je meni to prepravljala tako da sam bila sasvim lepo obučena, naročito prvih godina posle rata. Već kasnije nije toga bilo. Na toj fotografija iz četvrtog osnovne o kojoj govorim, tu je neka haljinica sašivena od materijala koji se dobio na tačkice, a neki prsluk (toga se čak i sećam kad je rađeno) mama je isparala neki ćilimčić i od toga isplela prednji deo prsluka, a pozadi od nekog štofa leđa... tako sam bila zbrinuta zahvaljujući spretnosti moje majke.

* Gibira = sledovanje.

** Zar = marama, koprena kojom su muslimanske žene pokrivale lice.

Roditelji su imali skladan brak?

– Skladan brak na balkanski način: ona ćuti i radi, a on kad se iznervira ima pravo i da vikne. Nije nikad udario majku, a mene je udario jedanput u životu, ali to je bilo iz straha. Imala sam tada jedno sedam-osam godina. Imali smo u kuhinji jedan kredenac koji je imao donji deo fiksiran, a gornji pokretan. I ja sam se propela da dohvatim nešto... gornji deo je krenuo da pada i tata se zadesio tu, pridržao je onaj kredenac jednom rukom, a drugom mi je raspalio šamarčinu koju i danas pamtim.

U mladosti je Vaša generacija obično išla na radne akcije?

– Završila sam gimnaziju u Livnu. I iza toga sam išla na radnu akciju na izgradnju auto-puta Bratstvo-jedinstvo na trasi kod Vranja. Prijavila sam se da radim u kuhinji svesna da težak fizički posao ne mogu da podnesem. Međutim, u kuhinji nije baš nešto lako, naročito uveče kad su drugi bili na igranci, a mi iz kuhinje smo morali da legnemo ranije, jer smo u tri ujutru ustajali da spremimo doručak do pola šest, kad svi dolaze na doručak i onda idu na trasu. Pokazalo se da taj posao u kuhinji uopšte nije bio lak, ali dobila sam udarničku značku na kraju...

Posle tog auto puta ja sam otišla na more sa ferijalcima u Makarsku – bila sam član Ferijalnog saveza. Tamo je tako organizovan život da su profesionalni samo kuvari, a ostalo sve rade studenti koji su u kampu. Uveče se pročitaju dežurni za sutra. I onog dana kad sam ja stigla pročitaju među dežurnima i mene. Ujutru dođem i oni nam daju zadatke: da serviramo, da pokupimo posuđe, da čistimo povrće, trpezariju pa pripremamo za ručak... Između ostalog dobili smo zadatak da čistimo krompir za ručak: svi sede u krugu, gomila krompira u sredini i lonac sa vodom pored, okolo posedaju svi dežurni studenti i ljušte krompir i bacaju u onaj lonac s vodom i razgovaraju, šale se. I desilo se da je moj budući muž sedeo pored mene i prednjačio u šalama. Njegova je uopšte osobina da je veoma duhovit. A ja ćutim i radim, povremeno dignem glavu da vidim ko je taj šaljivdžija i on je počeo razgovor: – Ako još jednom bacite krompir tako u vodu pa me uprskate, smatraću da mi se udvarate! Posle smo zajedno servirali ručak, išli na plažu... tako je počela ta veza i, eto, traje do danas.

To je vreme odluke za studije?

– Kada se završilo to letovanje, zajedno smo putovali do Beograda, a onda sam sama nastavila do Livna, a na jesen u Beograd da studiram francuski. Mi smo se zabavljali, oboje smo bili u studentskom gradu, kao i njegove dve sestre: jedna je moja generacija, upisala je tad psihologiju, a druga je starija i studirala je stomatologiju. Nas tri smo zajedno bile u sobi. Tokom te školske godine posle mesec-dva on mi je rekao: – Što ti ne bi promenila fakultet, šta će ti francuski? Tada je izašla nekakva preporuka u Službenom listu da se u školama smanjuje obim učenja francuskog i nemačkog jezika, a povećava ruskog i engleskog je-

zika. On je rekao da se upišem na Ekonomski fakultet. Međutim, te godine je bilo kasno za prelazak na novi fakultet, pa sam završila tu godinu francuskog sa lepim uspehom.

To je, izgleda, bilo vreme odluke za udaju?

– I na kraju te školske godine nisam otišla u Livno kući, nego u Kosovsku Mitrovicu sa njim i njegovim sestrama. Tačnije, nakon prve godine studija sam se udala, to je šezdeset i prva godina. U jesen te godine se otvorio Ekonomski fakultet u Prištini i ja sam se tamo upisala a, istovremeno sam se zaposlila kao sekretarica u jednoj osnovnoj školi u Kosovskoj Mitrovici.

Kako je bilo šezdesetih godina na Kosovu?

– Kad sam izašla iz voza na stanicu u Kosovskoj Mitrovici, iznenadila sam se jer su nazivi bili dvojezični: na srpskom i šiptarskom, svi Šiptari su govorili srpski odlično, družili se sa srpskom decom i govorili srpski. Srpska deca takoreći nisu znala ni reč albanski. Znala su psovke, inače ništa drugo. U komšiluku smo imali Šiptare i nikad nije bilo nikakvih problema. Niko nije isticao da je Srbin ili Šiptar. Mi smo govorili Šiptari i oni se nisu vređali

A jesu li oni imali nastavu u školi na svom jeziku?

– U osnovnu školu su išli na šiptarskom, s tim što je tada postojao problem kadrova jer nije bilo dovoljno školovanih profesora, a jezik nije bio standardizovan. Svuda je srpski bio u javnoj upotrebi: svi obrasci, službena saopštenja... Ubrzo posle mog dolaska počinju da se prave dvojezični formulari, upitnici i druga javna saopštenja. U školi smo stavljali obaveštenja za srpsku decu na srpskom, za šiptarsku decu na njihovom jeziku. I onda dođe neko od Šiptara i pita: – Zašto ste ovo ovako napisali? Ovo nije pravilno. U nastavničkom kolektivu u mojoj školi nastavnici su bili tolerantni jedni prema drugima. Sve sednice i uopšte, komunikacija među nastavnicima bila je na srpskom.

Dokle ste tu ostali?

– Ja sam ostala do šezdeset i devete godine. Muž je šezdeset osme prešao u Kruševac. Ja sam onda te i naredne školske godine ostala sa njegovima u Mitrovici i odande prešla u Jagodinu. Gledala sam konkurse u novinama i našla radno mesto sekretara u Učiteljskoj školi u Jagodini. Moj muž je bio u Kruševcu i povremeno je dolazio kod nas.

– A niste završili fakultet?

– Jesam. Upisala sam ekonomski smer na Ekonomskom fakultetu u Prištini te šezdeset prve, ali profesori na tom fakultetu su bili uglavnom iz Beograda i iz Skoplja – fakultet je bio tek u formiranju. Ostala sam u drugom stanju i pre nego što sam se porodila položila sam samo jedan ispit. Kad je došao junski ispitni rok, ja sam bila spremila da polažem Političku ekonomiju, ali su profesori sa strane obavili prvo ispite na matičnom fakultetu tokom juna, pa u Prištini.

Ja sam rodila ćerku trećeg jula i nisam razmišljala o ispitu. Ali dvadesetak dana posle porođaja slučajno saznam da ispit još nije održan. Odlučim da idem na polaganje. Nije uopšte bilo tako prosto tada stići u Priština iz Mitrovice koja je četrdeset kilometara udaljena, pogotovu sa bebom. A što je najgore, nije bilo ni hrane za bebe kao sad. Jedina hrana bila je mama! Raspitam se kad imam autobus za Prištinu, pa za povratak proračunam koliko je to vremena i u koje vreme je ispit, onda se sa svekrvom dogovorim da podojim dete i da ga ostavim kod nje, da hvatam autobus i stižem na polaganje, zamolim profesora da me prvu pita i da se vratim u Mitrovicu. Stavljam oko grudi neke krpe da upiju mleko koje će da curi u međuvremenu. I profesor me zaista pitao odmah, ja položim i sva mokra onako u autobus... stignem kući. A naredni ispit je bio u jesen i radio se pismeno. Tada je moja ćerka već imala dva-tri meseca, bilo je malo lakše. U Prištini je tada živela jedna rođaka, mi smo se sa njom dogovorili da me moji isprate na autobus sa detetom i sa gomilom pelena i svačega (nije bilo pampersa kao danas), dođem uveče u Prištinu kod nje, prenoćim, pa ujutru bebu okupam, podojim, sve sredim, onda idem da polažem ispit. Kad završim, onda dođem, uzmem dete, pa na autobus za Mitrovicu. Kasnije nije tako strašnih problema bilo jer je dete poraslo. Eto kako sam studirala, radila, bila majka i diplomirala šezdeset sedme. U međuvremenu sam šezdeset četvrte rodila sina – drugog juna.

Sećam se kako sam bila željna svega. Televizor je tada bio nešto novo, svi sede uveče i gledaju program, a ja samo provirim na vrata i čim dete zaspi, idem u sobu da učim do dvanaest... Ujutro na posao, sa posla dete u ruke do uveče, uveče učenje i tako sedam godina!

Jeste li u školi imali olakšice za porođaj ili ste odmah došli da radite?

– Kad sam ja rađala decu, bilo je sto pet dana odsustva, sa obavezom da se dvadeset osam dana koristi pre. Jer ono što se ne iskoristi propada. Posle toga se radi skraćeno četiri sata dok dete ne napuni šest meseci.

U školi sam se zaposlila sa srednjom školom na poslovima sekretarice. Tad su bili platni razredi, dakle imala sam početničku platu. Moj muž se zaposlio kao nastavnik u školi u selu odakle je njegov otac, a u martu iduće godine je otišao u vojsku, kad sam bila u drugom stanju sa ćerkom. Vojska je tada bila deset meseci što znači da me on nije ni video trudnu. Ali on nije bio tu ni kad se rodila ćerka, niti kad se sin rodio, tada je bio u Francuskoj na stipendiji u centru za jezike u Strazburu – od oktobra šezdeset treće do avgusta šezdeset četvrte.

Vi ste sve vreme u zajednici sa svekrom i svekrvom?

– Za to vreme ja živim u zajednici sa njegovim roditeljima. Imali smo tamo jedan trosoban stan u kojem smo bili njegovi roditelji, mi, njegove tri sestre i brat. Njih je ukupno petoro dece. Puna kuća! Nije bilo vode u kući, tek kasnije su je uvodili, to znači da nema kupatila, kad hoćeš da se kupaš vrebaš situaciju da nikom ne smetaš, jer smo se kupali u kuhinji u kojoj je jedino bilo toplo...

Šezdeset osme je moj muž otišao u Kruševac, a ja sam šezdeset devete otišla u Jagodinu da radim. Imala sam posao i od plate živela sama sa dvoje dece. Bilo je neizvesno šta će biti sa našim brakom.

Ja sam imala posao, ćerka je išla u prvi razred, a sin nikako nije mogao da prihvati vrtić. Za vreme radnog vremena sam često išla službeno u SDK da nešto plaćam i prolazim kraj tog njegovog vrtića, a on kao neki zatvorenik kroz onu ogradu mene uhvati za ruku i ne pušta da idem. Posle posla kad dođem po njega, vaspitačica kaže: – Nije spavao. On je rekao: doći će majka po mene ranije. Ali ja to uopšte nisam rekla...

Ćerka je bila samostalnija i vezanija za oca. Tako je bilo i kad su odrasli. Veza između oca i sina nije bila dobra od malih nogu. Otac je od njega uvek želeo nešto drugo, a šta je to drugo nikad mi nije bilo jasno.

Dok sam bila sama u Jagodini bilo je vremena da razmišljam o svemu. Ja sam gotovo prihvatila bila da smo odvojeni. Međutim, on je bio u dilemi i na kraju je tražio da mi pređemo u Kruševac i ja se odlučim da prihvatim to.

Iz sadašnje perspektive da li možete da procenite da Vam je to bila pogrešna odluka?

– U meni je postojao strah od toga šta će moja deca bez oca. Čini mi se da ne bih mogla sebi nikako da oprostim da sam ostala sama sa njima, a oni krenuli lošim putem, što sebi nikad ne bih mogla da oprostim. Bila sam zaista slaba i možda je trebalo sve to prekinuti tada, jer se pokazalo da neke stvari ne mogu da se promene. Ali život je onda krenuo svojim tokom borbe za sopstveni prostor, za karijeru, za brigu o odrastanju dece...

U Kruševcu su neke kolege u Svetinoj školi dobile pravo da kupe plac za gradnju kuće. Ti su placevi bili tamo negde u njivama, na kraju grada. U međuvremenu je stanovao privatno u nekoj staroj kući u koju sam došla sa dvoje dece sedamdeset prve u martu. U Jagodini sam bila nešto manje od dve godine, a kad sam došla u Kruševac zaposlila sam se u opštini.

I onda počinjete da gradite kuću.

– Počeli smo da gradimo kuću. Njegov otac je bio advokat. On je imao neku uštedevinu i dao nam je, ne sećam se koliko je to bilo, kao ulog. Razgovori su se vodili da bude kuća na sprat, pa da donji deo bude za svekra i svekrvu dok su živi, a da mi budemo na spratu. To je razlog zbog kojeg oni učestvuju sa novcima. Ja sam dobila kredit od opštine gde sam se zaposlila, a on je podigao kredit u Beogradskoj banci. To su bile te početne pare za materijal, a u gradnju su investirane naše snage, mnogo sati rada, odricanja...

Na čije ime su pisani plac i kuća?

– Nažalost, sve na muževljevo ime. Ja uopšte nisam o tome tada razmišljala kao što nisam razmišljala kad sam se udavala da zadržim svoje prezime. Nažalost, kao ni moja ćerka.

Mi smo se uselili u tu kuću sedamdeset druge, iste godine kad je izgradnja početa. Ona je počela u proleće a mi smo se uselili krajem avgusta. Još se ništa valjano u njoj nije završilo, a u blizini nije bilo komšija, nije postojala kanalizaciona mreža, ni vodovodna, ništa nije postojalo. I sećam se prvog iskustva: mi kupujemo cigle i spremamo se za izgradnju kuće za proleće – četrdeset hiljada cigala. I to sve istovaramo nas dvoje sami i slažemo na ogroman blok. A onda dolaze neki ljudi i kažu: – Izvinite, morate ovo da pomerite, ovde treba da prođe kanalizacija. Kažem, tu je mnogo sopstvenog rada uloženo. Nije to daš pare, dobiješ ključ u ruke, nego je tu onoliko sopstvenog rada, a za mene kao ženu mnogo problema: mnogo majstora, daj kuvaj, spremaj, posluži...

Uselili smo se u kuću kada je bila omalterisana iznutra, bez stolarije jer smo je bili naručili iz „Jelovice" iz Slovenije, kao kvalitetno nešto hoćemo. Međutim, ta sedamdeset i četvrta je bila olimpijska godina u Minhenu i „Jelovica" je slala stolariju za olimpijsko selo. Zbog toga je nama stolarija kasnila, a počela je da stiže tokom leta: ulazna vrata i jedan prozor. I mi shvatimo da je to početak i da će ubrzo stići ostali delovi. Moj muž ugradi taj prozor u jednu sobu u uglu kuće, a na vrata stavimo zavesu. Do te sobe je kupatilo, ali nema vrata ni prozora. Od nekih lajsni je napravio prozor i stavio najlon na to, kao privremeno. Na vrata opet stavimo zavesu. I ne stiže nam stolarija, a već oktobar mesec. A što je najgore, nama duva kroz dnevnu sobu. Onda na jednoj strani on zakuca neke daske, pa kartone, samo da to ne duva. Nemamo vodu u kuhinji, nema parketa nego beton... a deca mala: ćerka je imala deset godina, a sin osam, upravo je krenuo u prvi razred osnovne škole. Onda je stolarija došla, ali nije odgovarala, pa vraćaj u Sloveniju... Pa neki parket uzeli, pa nije bio dobar. Jako mnogo muke smo imali i čak ne volim ni da se setim šta je sve bilo.

A kako ste onda to ipak uspeli da iskombinujete sa Vašim radnim mestom?

Sedamdeset i treće godine u oktobru mesecu ja sam se zaposlila u banci, pod uslovom da završim devizni kurs koji traje tri i po meseca u Dubrovniku. U prvi mah meni se to učinilo super, ali kad sam razmislila, uplašila sam se: sin ima devet, ćerka jedanaest, kako da ih ostavim same sa ocem i ja sam počela da se kolebam. Međutim dobila sam njihovu podršku i on je ostao zaista sa decom tri i po meseca bez mene.

A Vama je to usavršavanje bilo značajno za karijeru?

– Taj kurs je bio polazna osnova za novi posao koji je trebalo u toj banci da počnem – platni promet sa inostranstvom. To se do tada u toj banci nije radilo. I poslali su nas troje na kurs deviznog poslovanja. Kad smo ga završili, mi smo počeli da radimo devizne poslove i bili uspešni.

Da li ste za taj posao morali postati član Partije?

– Kad sam bila u srednjoj školi u Livnu, mene su predložili bili za Partiju kao dobru učenicu, ali sam ja izvrdala izgovarajući se da sam još nezrela. Naredne godine sam dobila partijsku knjižicu, pedeset devete godine negde u decembru. Još i sad čuvam tu knjižicu iz završnog razreda gimnazije. Kad sam otišla u Beograd na studije nisam se „povezala", a kad sam došla u Mitrovicu i zaposlila se, onda je to pitanje ponovo potegnuto, ne mogu sad da se setim zašto. Uglavnom, povezala sam se u mesnoj zajednici. Tu je bilo i Šiptara koji ne znaju srpski, tu je bilo i domaćica i školovanih... To zaista ni na šta nije ličilo i ja sam to jednostavno napustila, prisustvovala sam na tri-četiri sastanka. Ukratko, kad sam došla u banku nisam morala biti član.

Direktor je predložio da se ja ipak učlanim, pa sam bila napisala molbu... međutim, kad je otišla molba na partijski sastanak, zaključeno je da treba da pribavim mišljenje mesne zajednice pre nego što oni rešavaju o tom mom zahtevu. I tu sam stala. Meni je to bilo totalno glupo. U mesnoj zajednici me ne poznaju, više me poznaju ljudi u banci gde sam svakog dana osam sati! Nisam tražila preporuku.

I Vi sada pravite karijeru u toj banci?

Da. Brzo su se pokazali rezultati i ja sam napredovala u službi. A onda sam posle dobila zvanje višeg referenta, pa posle nekoliko godina sam dobila zvanje šefa službe.

Posle nekoliko godina, osamdeset druge-treće, još su bili radnički saveti... pripremljen je materijal za radnički savet i između ostalih tačaka je i predlog da ja postanem direktor deviznog sektora. I materijal već izašao u javnost, a mene zove tadašnji direktor, to je takvo vreme bilo, kaže mi da taj predlog neće ići, jer su zvali iz komiteta da nisam podobna. Tako je i bilo i ja ne budem tada izabrana.

U čemu je bila Vaša nepodobnost?

– Pa u tome što nisam bila član Partije, to je sasvim jasno. Ubrzo se taj direktor promenio, došao je drugi i on je bio član Partije i jesu još uvek bili komiteti, ali me je on postavio za direktora deviznog sektora osamdeset sedme bez ikakvih problema. I sa tog mesta sam otišla u penziju prvog januara dve hiljade prve. Kad sam otišla u penziju, imala sam četrdeset godina i još neka tri meseca radnog staža i šezdeset godina života.

Volela bih da govorimo o odrastanju dece i njihovom odlaženju iz kuće.

– Pa već sam rekla da su deca rođena u Mitrovici kad smo mi bili u zajednici sa svekrom i svekrvom. Otac je decu više doživljavao kao što on kaže ‚dođi kod bate'. Ali sam oduvek maštala da mi treba da počnemo sami da živimo. Jer kad se počne u porodičnoj zajednici, muškarac nastavlja onako kao što je živeo,

a žena je tu da rađa decu i da radi. Evo detalj na temu tog života u zajednici. Tek smo počeli zajednički život i on meni kaže jednog dana: – Očisti mi cipele. A ja kažem: – Očisti sam. A on ovako kaže: -Majko, vidiš, neće Ljubica da mi očisti cipele. A moja svekrva kaže: – Neka, sine, majka će. Mene je to iznerviralo, bilo mi je neprijatno da ona čisti... To je bio model ponašanja – on se uvek na to izvlačio što je majka tu. Moram priznati da je svekrva meni čuvala decu i zato su ona bila vezana za nju, ali taj život u zajednici je težak sa druge strane.

Moj suprug je 1974. Godine prešao sa poslom u Niš da radi na fakultetu. Ppočeo je da radi doktorat.

Deca su danas odrasla i imaju svoje porodice.

– Ćerka je upoznala svog budućeg muža kad je bila na studijama u Nišu. On je musliman i to je ona jedno vreme krila od nas, a onda je posle meni ispričala, pa smo obe krile od oca. Nisam ni pretpostavila da će to za njega da bude tako snažan doživljaj, da ne kažem katastrofa. On sebe predstavlja kao nekog internacionalistu, ali ne za svoju ćerku! S druge strane, njegovi nisu bili blagonakloni prema našoj ćerki. U toj situaciji oni su se venčali građanski u Prizrenu, niko od nas nije bio prisutan, ali su oni pokazali određenu životnu zrelost i ja sam ponosna na to.

Sin je upoznao svoju buduću ženu kod nas u kući, jer je ona obavljala sekretarske poslove u školi koju imamo u kući. Međutim, kad je sin odlučio da se venča sa njom, otac nije bio blagonaklon. Tenzije su trajale određeno vreme, ali kad su došli unuci, kad je sve došlo na svoje mesto i kad su svi pokazali određenu zrelost, onda su se i ovi roditeljski odnosi popravili. Ja sam u svemu tome uglavnom bila medijator.

Kad sada pogledate unazad, ima li nešto zbog čega žalite?

– Da imam ovo iskustvo, pogotovu iskustvo žene u poslovnom svetu, ne bih organizovala tako život kako sam uradila. Ponašala sam se u skladu sa nečim što je bilo opšteprihvaćeno ponašanje žene u tim mestima u kojima sam živela. To su ipak bile male sredine. I u Mitrovici na jugu i u Jagodini, pa i u Kruševcu, mada se razlikovala moja pozicija u svakom od tih mesta.

Drugo, taj običaj života u zajednici je još uvek pravilo na jugu Srbije, ali to komplikuje život moderne porodice. Mi smo posle u našoj kući imali, pored svekra i svekrve, i moju majku koja je pri kraju života došla kod nas da živi (umrla je dve hiljadite).

Imate li neku poruku mladima?

– Mlade žene treba da se obrazuju i da imaju svoj posao. To je ključno. Moja deca imaju privatni biznis, svako od njih zarađuje za život. Danas je u Kruševcu drugačija situacija od one kad sam ja došla tu da živim. Menjaju se stvari.

Svenka Savić, 9. oktobra 2002.

Nada (1941), Sarajevo

Kakvo je bilo Vaše detinjstvo?

– Rođena sam dvadeset petog novembra hiljadu devetsto četrdeset prve godine u okupiranom Sarajevu. Tada je Bosna i Hercegovina pripadala nezavisnoj državi Hrvatskoj i, kao što je poznato, već su počela masovna odvođenja Jevreja i Srba – stupili su na snagu rasni zakoni. Rođena sam u jednom vrlo nesrećno, rekla bih tragično, vrijeme, u jednoj tipičnoj sarajevskoj aškenazi porodici u Sarajevu. U to vreme je tamo bilo oko dvanaest hiljada Jevreja, a danas ih ima nešto oko hiljadu! To je bilo vrijeme u kojem je trebalo spasiti živu glavu, ko je uspio da je spasi!

Kad su počela odvođenja, moja majka je bila već u poodmakloj trudnoći. Htjela bih sada nešto da ispričam, jer mislim da se na osnovu toga i formirao moj karakter. Na osnovu drame kroz koju smo prolazile i na osnovu činjenice da smo preživjele, zahvaljujući različitim ljudima, različitih vjera, različitih nacionalnosti, čak i različitih ubjeđenja. Prva osoba koja je doprinela tome da se naši životi spasu jeste doktorka Knežević u sarajevskoj ginekološkoj klinici. Ona je izmislila nalaz da je mojoj majci počelo krvarenje i da mora da bude smještena u bolnicu. Smještena je u bolnicu prava zdrava sa sasvim normalnom trudnoćom i tu je čekala porođaj oko dva i po mjeseca. Po izlasku iz bolnice, naravno, nismo se mogle vratiti kući i sa malom bebom primili su je njeni dobri prijatelji Hrvati. To je porodica Maše i Miće Jenića. Ne znam da li je iko od te porodice ostao živ, ali mama mi je pričala koliko su joj pomogli, koliko su rizikovali svoj vlastiti život u okupiranom Sarajevu, gdje su već počela masovna odvođenja: moj stric, srednji sin moje bake, već je odveden, nije se znalo šta je s njim. Primila nas je porodica Jenić sa opravdan-

jem komšiluku da se radi o jednoj djevojci koja je rodila vanbračno dete. Kao, mala nije smela da se vrati kući sa djetetom... I tako smo jedno vrijeme bile tu. Moram da naglasim da je u to vrijeme svako skrivanje Jevreja bilo životna opasnost, prema tome ta je porodica nas primila svjesna rizika. Osim toga, mama je bila dosta poznata osoba u gradu i nije bilo lako kriti je, budući da je ona već tada bila diplomirana pravnica, radila je u advokatskoj kancelariji, a inače smo bili malo poznatija porodica. Tako da je skrivanje bilo zaista vrlo riskantno. I nakon izvesnog vremena, mama više nije htela da dovodi u opasnost njihove živote i tragala je za načinima kako da pobjegne s bebom iz Sarajeva. I ubeđivala je moju baku, pokojnu Helenu Ler rođenu Goldštajn, da i ona napusti Sarajevo, pošto je moja mama bila povezana sa komunističkim pokretom – bila je sindikalni aktivista, što se ni baki ni mom tati nije baš naročito mnogo sviđalo, mada su bili građanski progresivno orijentisani, ali mama je bila malo ekstremnijih političkih ideja u to doba. Na svu sreću da je bila povezana sa pokretom i da su joj javili da ne čekaju u Sarajevu, da treba bježati, da su to samo priče da će Jevreji biti odvođeni na prisilni rad... u stvari prijeti masovno istrebljenje. Ona je moju pokojnu baku ubjeđivala da treba i ona da ide, međutim, svi znaju tu logiku: mi nismo nikome ništa zlo uradili, zašto bi meni neko nešto uradio! To je bio jedan razlog, a drugi, mislim najkrupniji, bio je taj što je njen sin već bio odveden i ona se nadala, ako i nju negde pozovu da će se naći sa sinom, mojim stricem, poslednjim Benjaminom Lerom, koji je prvi stradao. Bio je advokat u Sarajevu i kažu da je bio sjajan čovjek i da je sirotinju besplatno branio, što nije bio tako baš čest slučaj, što pričaju manje više svi. On je, međutim, stradao, mi ne znamo okolnosti kako se to dogodilo, porodica ne zna... Uglavnom, odveden je u Beleviju u gradski zatvor, odakle mu se gubi svaki trag. Dakle, mamina svekrva, moja baka, nikako nije htjela da napušta porodičnu kuću, osim toga, ona je tada već bila preuzela kompletno vođenje pilana, pošto je moj deda, pokojni Aron Ler, bio trgovac drvenom građom i namještajem. Imali smo pilane. Moja baka, Helena Ler, nakon smrti moga dede koji, na svu sreću, nije doživio nacizam, preuzela je kompletno vođenje pilana. Želim posebno da naglasim da je bila potpuno nepismena žena koja nije znala ni da čita ni da piše. Čak je loše i govorila lokalni jezik, s obzirom na svoje porijeklo i niko nije očekivao da će uspeti to da uradi. Međutim, kada je deda umro, ona je odmah preuzela sve u svoje ruke i bez papira i olovke i kompjutera računala! Kada vidi natovaren teret – grede, daske... već šta je to od građevinskog materijala transportovano, ona je od oka precizno računala kubikažu, isplaćivala je nadnice radnicima, vodila kompletan posao. Ušla je potpuno u posao sa radnicima, trgovcima, transporterima... na opšte čuđenje. To su pričale njihove tadašnje komšije, naročito porodica Džemila Šarca, partizanskog generala koji je dosta poznato ime i sa kojim su bili bliski. Svi su bili u velikom čudu kako je ona to uspjela jer nikad nije demonstrirala svoje sposobnosti za biznis, za javni rad, za komunikaciju,

jer je to radio deda. Ona je bila posvijećena porodici, sjedila je uvijek u kući, bila je velika gospođa. Sve je funkcionisalo po pravilima jedne aškenasko-jevrejske porodice gdje se znalo gdje je ženi mjesto.

Nažalost, stradala je – odveli su je u Đakovo, imala je tada oko pedesetak godina. U Đakovu je umrla od epidemije tifusa, pod očajnim okolnostima. To ima zabilježeno u jednoj knjižici koju je Jevrejski muzej u Beogradu izdao: ima njeno ime i broj pod kojim je zavedena, ali grob joj se ne zna. Možda je interesantno samo da sada kažem da je mene zapanjio jedan podatak koji sam pročitala tu. Pošto je njemačka uprava logora jako precizno vodila evidenciju kog datuma sa koje adrese su dovodili ljude u logor, adresa je Jadranska broj jedan, a to je zgrada u kojoj se danas nalazi Centar za istraživanja kojim ja rukovodim! To je neki prst sudbine! Kad sam pročitala, ja sam ostala bez daha. Sad je izmjenjena ta lokacija, drugačije su zgrade, neke garaže...

Kako ste izašli iz Sarajeva?

– Pošto je mama odlučila da ne ugrožavamo više familiju Jenjić, onda je uspjela da joj jedan njen prijatelj napravi lažnu legitimaciju na jedno ime koje u svakom slučaju nije zvučalo kao jevrejsko. Taj je prijatelj bio Srbin. Sad vidimo sve moguće nacionalnosti kojima možemo zahvaliti što smo preživjele. On je nabavio tu legitimaciju i ona je nakon bezuspješnog ubjeđivanja moje bake Helene, rekla: – Ako ti nećeš, ja idem sama! Idem da spasim ovo dijete! Sa bebom od dva i po mjeseca, s tom legitimacijom, krenula je na željezničku stanicu da ide u Dubrovnik, ili bilo gde. Dubrovnik je bila neka lokacija, budući da je tada bio pod italijanskim vlastima za koje se znalo da nisu tako stroge i rigorozne prema Jevrejima. Ustaške vlasti u Sarajevu zaista su bile primjer neopisive strogosti. I na sarajevskoj stanici pred polazak voza za Dubrovnik ona ugleda jednog mladog čovjeka koji je bio Musliman, mobilisan u ustašku vojsku. Sa fesom na glavi... i, naravno, pretrne misleći da je sada gotovo. On je samo upitao: – Gdje ćeš ti, Edita? Ona je rekla: – Ovim prvim vozom! On je digao rampu i pustio nas da prođemo.

A gde je Vaš otac bio u to vreme?

– U to vrijeme njega je zapalo služenje vojnog roka, bio je mobilisan u staru jugoslovensku vojsku. Služio je u Herceg Novom koji je bio okupiran od strane Italije. Jedan vrlo interesantan podatak! Prije nego što se to desilo moju majku je sreo njen kolega, inače poznati sarajevski advokat, koji je nedavno umro, Viktor Ungar, koji joj je rekao: – Slušaj, Edita, idi reci Beli nek se on ne vraća u Sarajevo, neka ostane tamo kad odsluži vojni rok, bolji će mu status biti kao ratnom zarobljeniku, nego da ga ovde kao Jevreja uhvate. I moja je majka trudna otputovala kod njega, jer nije bilo drugog načina komunikacije, da mu to kaže. Tako da je u to doba tata već bio u ratnom zarobljeništvu u Bariju u Italiji. Možda je zanimljiv i podatak da je bio sa pokojnim profesorom Barto-

šem, s Pravnog fakulteta iz Beograda, pošto je i moj otac studirao u Beogradu pravo. Bio je pravnik i majka mi je bila pravnica. Posle nam je pričao kako je sa Bartošem bilo u zarobljeništvu – profesor i student. U tom zarobljeništvu su se vlasti ponašale prema Ženevskoj konvenciji – bio je ratni vojni zarobljenik prema njemu su se tako i ponašali. Kad je pala Italija, pušten je, ali je ostao još neko vreme u Italiji.

Svi smo se vratili u Sarajevo, ali ovo je sada zanimljiva priča! Moja majka sa mnom u februaru četrdeset druge dolazi u Dubrovnik. Nosi bebu u jastuku i ima neki pinklec u ruci i prva osoba na koju je naišla na Stradunu bio je jedan franjevački sveštenik. Dubrovnik tada nije imao tako veliki broj stanovnika i svak je svakoga znao. On je vidio jednu ženu sa bebom, a inače moja majka nema tipično semitsko lice i nije baš lako prepoznati u njoj Jevrejku. On je njoj prišao i rekao: – Jeste li Vi Židovka? Ona je naravno pretrnula i rekla: – Jesam. Kaže: – Treba li Vama kakva pomoć? Naravno da mu je sve rekla... – Šta Vi znate da radite? Moja majka je bila pravnica, bila je vaspitana u jednoj porodici u kojoj su ipak žene morale da znaju neke tradicionalne ženske vještine i ona je fantastično štopala damastne plahte, prekrivače, stolnjake, umjetnički je to štopala. I jako je lijepo plela. Ali ono što joj prvo palo na pamet: – Znam da krpam plahte i stolnjake. On je to pitao samo pro forma, da bi ju kao zaposlio kod njih u franjevačkom manastiru. Išla je svaki dan ponešto da uradi, zaista pro forma. Taj franjevački sveštenik je našao jednu sobicu na Stradunu. I sad ja često vidim tu sobicu, gore negde na brdu. – Za rad koji budete radili dobićete za vašu bebu svaki dan pola litre kozjeg mlijeka. Tako da sam ja tako reći jedna koza, othranjena sam na kozijem mlijeku, i to je bilo dosta dobro jer sam bila neuhranjena. Bilo je doba rata, bolesti dječjih, naročito TBC infiltrata i šta sve... već kako to u ratu izgleda.

Često bi mama govorila da sam volila i da skačem, da se bavim nekim vještinama, da se to vidi na kom sam ja mlijeku zapravo odrasla! Franjevci su nam tada bukvalno spasili život. Kad je Italija okupirala tu zonu, mi smo internirane na Korčulu koja je u stvari bila logor koji su držali Italijani. Tu smo ostale sve do pada Italije, to je negde četrdest četvrte.

Ja se ne sjećam Korčule, ali ono što mi je mama pričala to mi se urezalo. Režim je bio prilično normalan u odnosu na režime po drugim internacijama, jedino što nismo mogle da se krećemo slobodno i da izlazimo u grad... Međutim, majka je uspijevala da mene odvede na plažu, hodale smo, bilo je grožđa i ono što je meni ostalo u sjećanju, njena priča da su italijanski čuvari tih logora, kad bi vidjeli ženu sa malim djetetom, odmah pritrčavali, pitali da li nešto treba, vadili slike svojih žena i svoje djece, i pravdali se da oni nisu fašisti, da su oni tu zato što su mobilisani i što moraju da rade to što rade po dužnosti. Tako da su, eto, Talijani držali taj logor i zaista nije nam dlaka s glave falila!

Ali kad je pala Italija, Nijemci su odmah minirali Jadransko more da bi se

zaštitili i, kao što vam je dobro poznato, bili su jako ljuti što je Italija kapitulirala. Onda su logorske vlasti na Korčuli manje-više transparentno otvorile dvoja vrata i, prema pričanju moje majke, jedan od oficira je rekao: – Bježite glavom bez obzira, jer kad vam dođu Nijemci neće vam ovako biti! Pošto je mama bila povezana sa pokretom, znala je kome može da se javi kao predratni komunista. Na ostrvu Pelješcu je bila partizanska veza koja je išla od mjesta, mislim da je Kućište ili da je Sućuraji – to je na samom vrhu pelješačkog ostrva, koja je išla ka Lastovu, to je ta veza koja je prevozila ranjenike partizanske, izbjeglice preko Jadrana u savezničke logore u Italiji. Znači, trebalo je doći do Kućišta sa Korčule na Pelješac, pa sa Pelješca na Lastovo, koje je najdalje ostrvo na Jadranu. A onda sa Lastova partizanskom vezom preći na italijansku obalu, jer je Italija već tada bila pod savezničkim silama.

I to je isto zanimljiva priča. Došle smo do Lastova u jednoj trabakuli – to su male one brodice u koje staje dvadesetak osoba. Tu je bilo ranjenika, izbjeglica, majki sa djecom i tako dalje, i sa Lastova do italijanske obale u toj trabakulici! Pun brodić, s tim što je trabakula ispred nas odletjela u zrak, svi su stradali, jer kažem bilo je već minirano i navodno i neke trabakule iza nas su takođe tragično stradale. Dospjele smo u Italiju, u savezнички logor koji su držali Britanci i Amerikanci. To je mjesto pored Barija koje se zove Grlina gdje su bili smješteni partizani, izbjeglice, majke sa djecom, ranjenici i tako dalje i bili smo pod britanskim patronatom. A ako mogu i to da kažem, po pričanju moje majke i osoba koje su tu bile, nisu bili naročito oduševljene načinom na koji su se ponašali oni prema tom svijetu koji je tu došao. Neke nadmenosti je bilo tu, no glavno da je glava bila na ramenu. Ono što je možda interesantno sa stanovišta iskustava žena sa tom istorijom komunističkom, partizanskom i tako dalje – u tim logorima su bile partizanske sekcije za obrazovanje.

Obavezno se išlo na političke časove, a pošto sam ja bila mala, mene je majka vodila stalno sa sobom na te časove. A u tom dijelu logora bilo je dosadno, ništa se naročito nije dešavalo. Međutim, na tim političkim časovima bile su zidne novine, pa karikature, pa nešto je bilo šareno, pa tu se pričalo, pa tu se popilo nekad nešto malo vina, bio je neki kolektivni život koji nije ličio na logor. Jedno je vrijeme toga valjda bilo manje i mama me pitala: – Šta ti sad fali, a ja sam rekla: – Politički čas. Sjećam se da je mene strašno fascinirala slika na zidu nekog lika koji je imao dva lica. Pitala sam mamu: – Kakav je ovo čovjek? Ona je rekla da je to Vinston Čerčil, koji vodi dvostruku politiku: jedanput pomaže četnike, drugi put partizane! Slika je bila kampanja protiv Čerčilove politike u vezi sa podrškom partizanskom pokretu.

Gde je tata bio za sve to vreme?

– Tatu nigdje nismo srele, ali je tata uspevao da nam pošalje iz tog zarobljeničkog logora u kome je bio, ponešto. On je bio tu blizu, nismo mogli da se

vidimo, naravno, a na Korčuli je sa nama bio i moj stric, najmlađi brat iz familije Ler, Arni Ler, koji me onda na Korčuli čuvao, bio mi je praktično kao drugi otac. To je jedini muški lik u mom životu koji mi je najviše pomogao i sa kojim sam nekako bila najviše emocionalno vezana jer sam praktično rasla s njim u tim danima. Tata nije bio tu, tata mi je bio neka apstrakcija, isto tako u nekom tamo zatvoru i šalje neki kakao... Ali mama je vukla sve...

Još jedan interesantan podatak koji možda govori o tome kako me je majka od najranijeg djetinjstva učila da budem otvorena, komunikativna, da razgovaram, da pričam... Ona sama je bila dosta introvertna osoba, plašila se javne riječi, iako je posle rata bila i novinarka... nije javno voljela da govori. Željela je kod mene da izgradi tu neku komunikativnost i evo jednog podatka koji će možda biti interesantan. Ja ne znam tačno koje je godine u obilazak tih savezničkih logora u Italiji došao Vladimir Dedijer. Pošto je pisao tada svoj čuveni dnevnik o narodnooslobodilačkoj borbi, istoriji pokreta i tako dalje i između ostalog pratio je šta se dešava tamo. I došao je u naš logor sa jednom angloameričkom ekipom da snimi nešto u tom logoru gdje smo mi bile. Moja majka i ja dijelile smo sobu sa jednom ženom koja je bila partizanka iz Omiša, zvala se Anka Škarpa, koja je usvojila jednu djevojčicu koja je otprilike bila moje godište, a partizani su je našli u jednom srpskom zbjegu uz mrtvu majku. Ne zna se tačno koliko dana je ta djevojčica bila uz nju i pravo je čudo kako je preživjela. Ali su je partizani uzeli i dali Anki Škarpi koja je isto čini mi se bila ranjena i ona je isto došla u Italiju s tim malim djetetom koje je bilo u lošem stanju, a ostale su joj poslije posljedice na kuku... Dali su ime toj djevojčici Vjazma, budući da su onog dana kada je pronađena Sovjeti oslobodili grad Vjazmu u Rusiji. I zapravo je došao Dedijer da snima Vjazmu, a ja sam se s Vjazmom igrala, pošto je ona tu bila moja vršnjakinja. Bila je jako plašljiva, a Dedijer je rekao: – ‚Ajde, hoćemo da slikamo tu djevojčicu Vjazmu. Međutim, Vjazma se strašno prepala i nije htjela da se slika, a pogotovu što je u ekipi fotograf bio Afroamerikanac i ona se njega užasno prepala, a onda sam ja rekla: – Vjazma, nemoj da se bojiš nije ništa, on nije loš, on je samo šporak! Međutim, ona nije htjela, onda sam joj rekla: – Je l‘ mogu ja da se slikam? Dedijerov fotograf je napravio moju fotografiju u partizanskoj uniformici – mala curica sa tom petokrakicom sa šajkačom na čelu, partizanski pozdrav... Ja sam se tako uslikala i ušla sam u Dedijerov dnevnik kao Vjazma. To je prvo izdanje Dedijerovog dnevnika. Naravno, kad je mama vidjela, ona je skrenula pažnju na to da to nije Vjazma, da je to Nada... Imala sam tu sliku do ovog rata i, nažalost, u ovom ratu je to uništeno, ali ona se može naći u prvom izdanju Dedijerovog dnevnika. Čak je vrlo često na televiziji bila ta slika kad su bile emisije o tim temama, jer je zanimljiva mala djevojčica u partizanskoj uniformici, pa Italija, logor, i tako dalje... Često sam ja sebe viđala na televiziji jer vjerovatno je tada korišteno to prvo izdanje Dedijerovog dnevnika.

Kako ste se formirali kao ličnost?

– Majka mi je to utuvljivala u glavu stalno kako su nama zapravo pomogli i Srbi i Hrvati i katolički sveštenici i muslimanski mladić koji je mobilisan u ustaše... i tako je u meni izgradila duh da ne mogu da prihvatim tu nacionalnu mržnju i predrasude, jer stvarno, kad vlastiti život čovjek pogleda on ima dvije strane. Od jednih si ugrožen, od drugih si pomognut, sve zavisi od toga kakvi su to ljudi, i tih dobrih ljudi koji rizikuju život zbog tebe, a ti ih ničim nisi zadužio, ima jako mnogo. To je, mislim, jedna od okosnica mog karaktera. Druga je stalni mamin podsticaj da slobodno javno govorim, jer je ona imala problema, da budem komunikativna i otvorena, i, što je moja majka imala u sebi izgrađeno, karakterna, ali ipak i komunističko neko nasljeđe, neki osjećaj za zakon... Kad kažem ‚komunističko' onda mislim na one ideale koji su naravno pionirski, a koji su kasnije pretvoreni u nešto drugo. To je neki osjećaj za socijalnu pravdu, za pravičnost, i u vezi s tim bih isto rekla nešto što je moju majku beskrajno nasmijavalo. Uvijek je pravila viceve od toga... Kad smo se vratile u Sarajevo, sva djeca su onda postajala pioniri: crvene marame, one kapice i tako dalje, što je značilo i određenu ideologiju, pa pionirske organizacije su bile male političke organizacijice, mali budući dobri komunisti... Onda su mene pitale mamine prijateljice: šta se to tebi najviše sviđa u toj organizaciji, ne znam kako su definisale tu političku poziciju... a ja sam rekla: – Zato što su u socijalizmu žene i muškarci ravnopravni! Kao mala curica s kapicom na glavi, tek kasnije sam se sjetila te svoje izjave, što znači da je to meni bio najvažniji momenat koji me opredjeljivao za to da sa radošću zavežem tu crvenu maramu, ne zbog toga što su bili krosevi, što je bilo ‚Druže Tito mi ti se kunemo'! Ja od najranijeg djetinjstva nisam voljela kultove ličnosti i nikad nisam voljela ni na parade ni na marširanja da idem. Prosto sam antiautoritarno bila vaspitana, al' to mi se mnogo dopalo u tom socijalizmu, što je on garantovao jednakost žena i muškaraca. Možda zbog toga što sam ja s majkom bila više do rata, pa sam nekako bila više okrenuta toj ženskoj strani cijele priče i vidjela sam kolika snaga leži u mojoj majci koja je prva shvatila da treba bježati, da se treba spasavati, da treba rizikovati i mislim da je to ogromna hrabrost bila, stvarno.

Jeste li hteli da kažete kako ste došli iz Italije?

– Iz Italije smo došle transportom, to je bio poznati brod „Partizanka" koji je pokupio sve nas. Ne sjećam se cijelog puta, samo se sjećam jednog strašno čudnog osjećaja: izašli smo u Splitu, Bari-Split je bila relacija, i ja sam hodala spavajući, umorna!! Valjda je to bio neki strašni umor, spremanje oko transporta i tako dalje. Mama se odmah po partijskoj dužnosti zaposlila u „Slobodnoj Dalmaciji" kao novinarka. Bile smo smještene u jednoj sobi, bila je kao krletka, sa dva drvena kreveta jedan iznad drugog i sjećam se da sam često ostajala dugo sama i da sam tada prvi put osjećala neke strahove, neku usamljenost ... prve neke neurotične simptome kod sebe sam zapazila...

Jedno vrijeme je mama radila u „Slobodnoj Dalmaciji". Onda je tata pušten i javio se da je u Sarajevu, i onda smo se mama i ja vratile u Sarajevo. Sjećam se da je bilo jako puno problema jer u to doba privatni život ljudi nije bio na prvom mjestu da se spoje muž i žena i familija, nego si imala partijski zadatak da napišeš „Slobodnoj Dalmaciji" ko je bio partijski lik sada i to nije bilo baš jednostavno da se kaže: – Idem ja tamo kod svog muža u Sarajevo. Znam da je bilo nekih problema, ne sjećam se baš sasvim jasno kako je to sve izgledalo, ali smo se vratile u Sarajevo. Tamo je bila situacija, već znaš kakva, posleratna, bila je glad, nismo imali apsolutno ništa. Mama se odmah zaposlila u Ministarstvu trgovine kao partijski kadar i kao pravnica. Bilo je jako malo školovanog svijeta. Prvo su nas smjestili u hotel koji se tada zvao hotel „Beograd" i jedno vrijeme smo stanovale u hotelu, pa opet na nekom drugom mjestu i onda je majka dobila neku garsonjericu u Dobrovoljačkoj ulici, opet sticajem okolnosti, preko puta jevrejskog hrama! Tu sam ja zapravo završila osnovnu školu, tu sam odrastala... igrala se u dvorištu jevrejske opštine. Inače smo se odmah prijavile u Jevrejsku opštinu i tu je stizala nekakva pomoć, jer Sarajevo je bilo u atmosferi gladi. Išlo se recimo po porciju divke kafe, pa se čekalo to u redu, pa onda jedan komad kukuruznog hljeba, ako uspiješ da dobiješ. Bile su neke G karte, nešto i od jevrejske opštine je stizalo, neke konzerve... Sjećam se da je bilo nekih čudnih konzervi – jabuke s nekom svinjetinom! To niko živ nije jeo, al' meni se to mnogo dopadalo, sirevi oni žuti... tako, znaš već kako je to izgledalo.

Da li se posle oslobođenja u Vašoj porodici obraćala pažnje na jevrejske običaje?

– Moji roditelji su bili nacionalno jako osviješteni Jevreji. I mi smo apsolutno po definiciji jevrejska familija i sami smo se osjećali tako, a tako su nas i drugi doživljavali. Moj otac je bio više građanski progresivno orijentisan čovjek, nikad nije bio komunista, ja mislim da je on jedini rektor univerziteta i profesor univerziteta koji nikad nije bio u Komunističkoj partiji, a mama jeste išla na partijske sastanke, a otac se nije protivio, mada je bilo opasno za vrijeme rata, ili prije rata raznošenje letaka i dovođenje u opasnost ostalih...

Mi nismo bili pobožni Jevreji, ali smo imali vrlo snažan identitet nacionalni i etnički, nije se znalo da li smo manjina ili nacija... šta smo? Mi smo se odmah po povratku u Sarajevo obratili Jevrejskoj opštini. Vrlo malo Jevreja je tada ostalo! Jevrejska opština je odmah počela aktivno da radi i da pomaže koliko je god to tada bilo moguće. Ja sam bukvalno u toj jevrejskoj opštini kod jevrejskog hrama odrasla. Tu sam se igrala, tu silazila u Miljacku, išla na dječje i omladinske manifestacije, na sva ljetovanja koja je organizovala Jevrejska opština od Rovinja, Splita i tako dalje... Tu se gradio jevrejski identitet! Imali smo predavanja, doduše s njih sam vrlo često bježala, jer su ipak bila dosadna, manje-više. To je zapravo bio duh preživjelih, nastojanje da se to malo što je

ostalo na neki način sačuva. I ono što karakteriše moj identitet jeste pripadanje jevrejskoj zajednici, a naročito u susretu sa različitim antisemitskim pojavama kada se taj identitet onda još učvršćuje.

Znala sam jezik, štaviše moja majka je jako puno koristila germanizme, nešto na jidišu bi kazala... Znala je pjesmice, pjevalo se to, onako pjevušilo po kući, ja ne govorim taj jezik, al' mi je blizak, pjesme naročito aškenaske koje su se jako razlikovale od sefarskih. U Sarajevu je aškenaska zajednica bila u manjini, ali su dva aškenaska hrama bila.

Vi ste jedinica.

– Da, jedinica sam ostala. Tata se ponovo oženio i ja imam polubrata i polusestru. Moji su se razveli kad sam bila u osnovnoj školi. U sudskoj presudi piše neslaganje naravi, međutim, ja mislim kad sudim s ovog sad stanovišta i tata i mama su izvanredne osobe, svaka na svoj način, a mislim da je zapravo rat bio razlog razvoda. Jer su dugo živjeli odvojeno, vjerovatno je svaki od njih gradio neke svoje druge živote, oboje su mladi ljudi bili, ali ono što je meni ostalo jesu dvije stvari. Prvo, mama i tata su ostali u izvanrednim odnosima, ponašali su se kao prijatelji. Druga stvar koju moram da kažem jeste da je moja majka puno više brinula o meni nego moj otac, i mnogo veći uticaj je imala na moj život, iako smatram da su oboje dobri ljudi, nemam praktično ništa da zamerim. Nažalost, ni jedno ni drugo više nisu s nama. Majka je nedavno umrla.

Kako je prolazio Vaš život sa majkom?

– Nisam ja htjela da budem najbolja u školi, niti je meni mama to stavljala kao neki zadatak, naprotiv, uvijek je govorila da ocjene nisu naročito važne i da taj takmičarski duh njoj nije naročito značajan, njoj je bilo samo važno da ja što više naučim i uvijek mi je govorila da sve prolazi, sve je problematično, ali obrazovanje je važno – što u glavu ubaciš to ti ne može niko oteti, osim da te ubije. I da je to osnovni, glavni kapital, a naročito da djevojčice treba da imaju jako dobro obrazovanje, jer da bi uspjele one moraju biti jedno dva-tri puta bolje od muškaraca. To sam ja slušala od najranijih dana... Mada je moja majka tvrdila da ona nije feministkinja, i da ona smatra da je klasna borba ta koja je bitna i da ne treba dijeliti klase na muške i ženske, da je to sve... znaš onu komunističku priču... Nisam se ja ispočetka s tim slagala, ali nisam mogla dati nekakav valjan feministički stav u to doba, mada je ona deklarisala sebe kao nefeministkinju, a zapravo sve što je u životu radila, radila je izrazito feministički, jer nije mogla drukčije: ostala je sama, bila je samostalna, bila je visokoobrazovana, bila je intelektualka, ništa malograđansko, imala je odbojnost prema ženskoj nesolidarnosti, prema ogovaranju drugih žena, nije bila od onih osoba koje bi ženu doživljavale kao neku konkurentkinju, što je vrlo čest slučaj...

Zašto ste se odlučili za studije psihologije?

– Išla sam u osnovnu školu u Sarajevu i tamo sam završila klasičnu gimnaziju i, najpoštenije da kažem, ja sam se dvoumila između svjetske književnosti i psihologije, ali osnovna moja ideja je bila da idem negdje u veći grad da studiram, što nije bilo baš jednostavno mojim roditeljima reći sa sedamnaest-osamnaest godina... Meni se već tada Sarajevo činilo suviše hermetično, ona brda okolo...

Ja sam zaljubljena u Sarajevo, činjenica da sam se vratila ponovo tamo, to je jedna vrsta ljubavi, ali kad se razvijaš, kad studiraš, kad učiš, Sarajevo bi postajalo izrazito skučena, destimulativna sredina, nažalost. To se ne odnosi na klasičnu gimnaziju – bila je fantastična, imali smo izvanredne profesore i sve što sam naučila i predstavlja bazu u mom životu to je naučeno u sarajevskoj klasičnoj gimnaziji. Onda sam izmislila fakultet kojeg nema u Sarajevu i tako sam došla na psihologiju u Beograd. Stanovala sam prvo privatno, a onda mi je to bilo dosta skupo, a u to vrijeme je funkcionisao jevrejski studentski dom tamo kod hrama... U sobi sa još nekoliko djevojaka koje su studirale stomatologiju, jezike, bila je sa mnom u sobi i Judita Šalgo koju ti znaš. Jutka ja isto, nažalost, pokojna, studirala je svjetsku književnost.

Vi se sećate Informbiroa?

– To je prvo neko veliko preispitivanje šta je taj socijalizam i taj komunizam i cijela ta priča u kojoj je moja majka bila unutra, ali je već počinjala da ima otpor – to ti je bila rezolucija Informbiroa četrdeset osme godine. Svi koji su to doživjeli te godine, bilo kao djeca bilo kao roditelji i tako dalje, nose pečat toga.

Pa ti se sjećaš da su u školama bile slike Staljin, Lenjin, Marks i Engels – jedno vrijeme koje je potpuno bilo natopljeno Staljinom. Znam da je jedanput mama došla sva izbezumljena i kaže koleginicama o Rezoluciji Informbiroa šta je to. E, to je sada ili Staljin ili Tito! Otprilike tako je bila priča i jedna opšta pometnja. Nije se znalo kako to da se razriješi, jer su ti komunistički kadrovi čudnovato autoritarno-dogmatski-submisivni. Kako je ta Partija katastrofalno neljudski funkcionisala! Ona je mljela ljude. I sad je došao najedanput prelom: ili-ili!

Znam da je majka dolazila kući s posla kasno (puno se onda radilo: od sedam do tri), muka živa, standard nikakav... i onda još ta muka – Rezolucija. Ona je sa mnom pričala o Rezoluciji Informbiroa. Objasnila je ona meni otprilike o čemu se tu radi i kaže: – Sjutra imamo partijski sastanak (ti su se partijski sastanci zvali ‚izjašnjavanje'), sjutra moram da se izjasnim! To znači dići ruku za koga si. Al' nije se tada još sasvim znalo kakva sudbina čeka one koji se izjasne protiv. Misterija je bila, šta je opšte mjesto, o čemu se radi, apsolutno ništa nisu znali, samo su morali da se izjasne. Objašnjenja su bila dogmatska i nagla, oni su svi bili vaspitavani u duhu neke socijalističke internacionale, kominforma politbiroa... k'o u boga gledali tamo u Staljina. Doduše, moja majka sa malo

više kritičnosti, zbog toga što su povremeno dolazile informacije i vijesti o staljinističkim čistkama, a naročito staljinističkim čistkama koje su imale izrazito antisemitski karakter. Tako da je mama bila dobro poljuljana u opredeljenosti, a druga stvar je bila što je moj stric, o kojem sam ti govorila da je stradao prvi, pošto je mama radila kod njega u advokatskoj kancelariji, njoj rekao: – Kako ti možeš biti komunista, kad je Sovjetski savez napao Finsku? To je imperijalistički rat! I nju je to ljuljalo malo, a pošto ga je jako cijenila, smatrala je da to nije beznačajna primjedba za jedan sistem koji sebe naziva slobodarski i antiimperijalistički.

Otišla je na taj partijski sastanak odlučna da glasa protiv Staljina. Tada se još nije znalo ni za Goli otok ni za sve šta se dešavalo s ljudima koji se izjašnjavaju za Staljina, niti se znalo šta je sve tu bilo upleteno... Žene su morale da se odriču svojih muževa, majke sinova... Jedna užasna mrlja na istoriji Pokreta i uopšte u našoj političkoj istoriji. Ona je otišla na taj partijski sastanak i onda je bilo, ko je za, ko je protiv... Ona se već bila pripremila da digne ruku protiv Staljina, ali kaže kad je vidjela jednog čovjeka da je digao ‚za', a koji je bio izrazito antipatičan, karijerista koji ju je maltretirao i bio je tipični harazmen, bio je iznad nje na poziciji i koristio je svoju moć da bi na poslu kinjio žene, ona ga nije podnosila. Kaže: – Kad je on digao ruku za Staljina, ja sam znala da to apsolutno ne dolazi u obzir! Već tada nastaje erozija tog komunističkog entuzijazma.

Tada je već mama bila razvedena od oca.

– Ona se ni s kim ne konsultuje, nego prosto donosi sama tu odluku. Meni priča: – Ali ja ti moram reći, ja ništa nisam razumjela to tada, meni nije to bilo nikako jasno... Ali, što je najtragičnije, nestajali su i oni koji apsolutno blage veze nisu imali s tim, nego su se nekom zamjerili, pa ih je denuncirao, pošto je to bilo tada izgleda najkonjunkturnije da se na tom osnovu neko ocrni. Meni je majka pričala kako su politički rukovodioci i partijski sekretari, ako im se dopadne neka žena, optuživali njenog muža za Informbiro da ga otjeraju u zatvor, da bi se onda oni dograbili tih žena... Moja majka nije izmišljala te priče. I ucjenjivali su žene. Zvali su žene da se odriču muževa, tako da se već tada stvarala doza gađenja prema čitavoj toj ideologiji .

Kako je onda Vaša majka pomirila to u sebi?

– Nakon toga što je bila novinarka, postala je sudija u tužiteljstvu. Tada nije bilo baš tako jednostavno reći: -Ja neću više da budem u Partiji, ali nije to bio glavni razlog. To je ono što treba dobro proanalizirati... postoje takozvani pravi komunisti koji do kraja života nisu sasvim raščistili da je to jedna promašena stvar i da je toliko kompromitovana stvar da se od nje treba apsolutno distancirati. Ne samo iz nekih karijernih pobuda, jer ona je rizikovala mnoge stvari, pa vjerovatno bi i to rizikovala, nego je to bilo jako teško raščistiti s tim

da si se čitavog života pridržavao jedne pogrešne ideologije. Da ti je to bila ideja vodilja! Ta ideologija nije bila pogrešna u smislu onih osnovnih vrijednosti koje su proklamovane, njih više nije bilo, ni traga, kamena na kamenu nije ostalo... Ja sam s njom razgovarala o tome šta je ostalo od prvobitnih ideja Engelsovog načina razmišljanja. Ništa. Samo dogma, samo karijera. Onda se vidjelo da je unutar tog sistema rastao nacionalizam, a ono što je mene degutiralo bio je taj patrijarhalizam: komunisti su ti na vlasti bili ja mislim pravi egzemplari jednog autoritarnog patrijarhalnog načina i stila života.

Vi zapravo nikad niste bili članica Saveza komunista?

– A, jesam! Ja sam primljena sa sedamnaest godina u srednjoj školi, kao jedna od najboljih i tako dalje... To je bila tada velika čast. U to vrijeme nisam imala izgrađen kritički stav i potpuno jasnu ideju šta je to, u šta se to izrodilo. Ali se sjećam, recimo, Titovog govora šezdeset druge godine u Splitu, kad je nastala hajka na neke ‚neposlušne'. Ne znam na koga se tačno odnosio taj govor, ali je diskurs bio prilično antipatičan. To je bio obračun ne znam ni ja s kim. Onda su u partijskim organizacijama počeli da se obračunavaju sa nekim ko ne dolazi na partijske sastanke, neka je sitna riba tu stradala... Ja sam bila na Filozofskom fakultetu na Odsjeku za psihologiji kad je u partijskoj organizaciji stavljen na dnevni red moj primjer što nisam bila na nekakvoj prvomajskoj paradi. Tamo su nas na Banjicu slali da kisnemo u gaćicama, a ja otišla kući sa proslave, uz to nisam bila na neka dva-tri sastanka. Onda je pokrenuta istraga i pošto je moje prezime na L tada bilo... Partijski sekretar pokrenuo je tu akciju na drugoj godini fakulteta da budem kažnjena isključenjem. Počeo je on da čita od A, abecedom, ko sve ima nekakvih mana i ne znam ni ja čega. Svi su nešto izmišljali kao opravdanja, a kad je došlo slovo L, ja tu više nemam šta da izmislim, svi su već slagali sve što su mogli, ja sam rekla da ja nisam dolazila na te sastanke jer sam otišla kući da se najedem, da se okupam... što je bila istina. Što je ukazivalo na to da nisu dobri uslovi studentskog života. On predloži da me isključe, što je značilo veliki hendikep jer se vraćam u Sarajevo nakon diplomiranja, a onda su se još pisale karakteristike... ti dobiješ jednu zatvorenu kovertu i nosiš ‚poveznicu', ne znaš šta u njoj piše, a od toga ti zavisi život. Posle sam dobila stipendiju Fakulteta političkih nauka... bila je vrlo komplikovana situacija. Naravno, uvijek se nađu dobri ljudi, i onda je neko, ne znam više ko, rekao pa nije baš to tako. Neko je video da je to preglupo, pa je predložio kaznu pred isključenje, a i to je bilo strašno! Ni za šta! Ja računam da neće niko glasati za to, jer tu su mi kolege i koleginice, baš nisam bila nešto neomiljena... al' to je taj trenutak partijske harange i hajke... On predloži glasanje, ja sjedim u prvom redu i okrećem se nazad, ko je ‚za' – kiša ruku gore! Sve ruke ‚za'! I ja onda kažem: sebi nikad ovo nemoj učiniti, jer da je on u tom trenutku te histerije i hajke nakon tog Titovog govora rekao: – Nadi Ler treba skinuti glavu, ko je ‚za', iste te ruke bi se digle da

tako glasaju! Tada sam spoznala koji su to karijeristi, koji su to mangupi, u šta se pretvorila ta Komunistička partija, taj Savez komunista, koje je to ruglo od partije bilo... i šta se ljudima radilo... Onda sam shvatila mnoge stvari koje prije tog trenutka nisam razumjela.

Nisu me izbacili iz članstva, imala sam kaznu pred isključenje na koju sam ja, da ti pravo kažem, već bila i zaboravila. Više tada nisam ni išla na te partijske sastanke, nego sam se više aktivirala u stvarima struke: vodila studente ne ekskurziju iz industrijske psihologije, radila u nekim drugim aktivnostima.

Sad da ti kažem kako ima dobrih i pametnih ljudi. Kad smo diplomirali, jedan momak kojeg ja opet ničim zadužila nisam, čak sam ga onako malo i ignorisala, to je neki bio iz učiteljske škole, Lubarda se zvao, dečkić iz bosanske provincije, kaže meni: – Jao, znate šta je, ima nas ovdje koji kad uzmemo diplome, vraćamo se u svoja mjesta, ne bi bilo dobro da idemo s nekakvim kaznama partijskim, ja bih predložio, evo Nada Ler je vodila neke ekskurzije... I kao što su mi bubnuli tu kaznu, tako je i skinu, i otišla sam iz Beograda na Fakultet političkih nauka u Sarajevo sa zalepljenom kovertom u kojem je ‚poveznica' i da se ja tamo povežem s komitetom. U vozu Beograd-Sarajevo držim onu kovertu i razmišljam: ‚oću dat – neću dat! Zanima me šta piše unutra, ali ne otvorim. Kad dođem kući, sad ću ja to otvoriti, pa da vidim šta piše unutra. I ja onako nad paru stavim onu kovertu ono se odljepi i sad sreća da sam ja to otvorila: unutra nađem tu kaznu pred isključenje! E, ti sad, koliko je godina prošlo od euforije poslije Titovog govora, ali u tom trenutku to zvuči grozno, znaš, to i plus još karakteristika jednog kolege čije sam prezime stvarno zaboravila, ne mogu da se sjetim, koji je napisao tu da je moje ponašanje ‚buržujsko, prepotentno'... i da mijenjam džempere, nešto u tom stilu, neke budalaštine!!! Poslije se on zaposlio ovdje u jednoj velikoj industrijskoj firmi i znam da je nadrljao zbog toga: čim se zaposlio, on je testirao rukovodni kadar nekim testom inteligencije i onda je okačio rezultate i dobio posle toga otkaz.

U Sarajevu ste otpočeli svoj profesionalni život.

– U Sarajevu stanujem s majkom u stanu na Grbavici i počela sam odmah da radim kao asistent na Socijalnoj psihologiji na Fakultetu političkih nauka. To je tada bila Visoka škola političkih nauka, a posle je postala fakultet. Tih godina počinje moje centralno opredjeljenje sedamdesete godine. Prvo, to moje duboko razočaranje sa komunističkim, socijalističkim sistemom, naravno najdublje razočaranje situacijom u kojoj su se našle žene u tom sistemu. Možda je prvi impuls bio kad sam saznala da su počeli ginekološki pregledi žena prilikom zapošljavanja. Ja sam u toj fazi bila hoću li na fakultet, ili ću na neko drugo mjesto. Onda sam saznala koji sve papiri ženi trebaju da bi se zaposlila. Između ostalog tražio se i ginekološki pregled da se vidi da li je žena u drugom stanju... To se, naravno, odnosilo najviše na industrijske grane, ali je meni značilo ne-

što strašno: da se žene podvrgavaju tim pregledima i da je to uslov za njihovo zapošljavanje usred socijalizma koji kaže da je riješio žensko pitanje! Tu su bile i druge stvari, iskustva koja žene prolaze kroz abortuse i razne situacije, da ne nabrajam...

U Jugoslaviji je strana literatura bila dostupna, pristup svim mogućim izvorima literature, bibliografijama... Mi nismo imali tu vrstu autoritarnog socijalizma kao što su druge zemlje imale. Imali smo mogućnost da čitamo i da kupujemo knjige, ja sam dosta često putovala u Italiju, pošto mi je stric živio u Italiji, i tamo sam kupovala feminističku literaturu. Čitam na italijanskom, meni je talijanski zapravo drugi jezik. Kad sam počela da čitam tu literaturu, a pre toga sam počela i sama da pišem, bila sam u totalnom šoku. Imala sam utisak da čitam ono što bih napisala, kao da sam sama napisala. To je bilo fascinantno zato što je to bio razvijeni industrijski svijet, to su žene iz miljea šezdeset osme, iz lijevih pokreta. Na primer, Marija Antoaneta Mačoki je na mene ostavila snažan utisak svojom analizom fašizma kao jedne paradigme patrijarhalnog sistema i svojom kritikom komunizma, takođe. Sve su one na neki način proizašle iz pokreta šezdeset osme godine kad smo mi ovdje definitivno vidjele da od ljevice nema ništa, što se tiče njene depatrijarhalizacije. Jer su naše muške kolege u pokretu očekivali da mi budemo za geštetnerima, a oni za govornicom i tako dalje. Ti ljevičari šezdeset osme godine su bili sve sami patrijarhalci, manje-više, nijedan od njih se nije artikulisao i izgradio kao neki senzitivniji. Ja sam naprosto našla sebe u toj grupi, i onda sam počela sama da pišem. Jedan od prvih tekstova bio je u sarajevskim „Licima" objavljen pod nazivom „Žena, mit ili stvarnost – ka istini o ženi", ranih sedamdesetih godina. Možda je to bio prvi feministički tekst tada napisan. Nije bilo nekih oštrih reakcija, jer je u to vrijeme ta vrsta pristupa bila toliko beznačajna da nije na nju u tom trenutku ni obraćana posebna pažnja. Tek kad je feminizam postao neka vrsta kulturnog pokreta, onda je bilo žestokih reakcija. Strašnu reakciju je tek izazvala konferencija 1978. godine u Beogradu u Studentskom kulturnom centru.

Volela bih da malo o tome nešto kažete jer je važno za istoriju feminističkog pokreta u Srbiji.

– Evo kako je došlo do te konferencije. Hoću da objasnim jer tu postoje razne mistifikacije. Ja sam tražila neko mjesto gdje bi se mogle plasirati ove ideje i bila sam odlučila da raščistim sa dogmatskom, patrijarhalističkom komunističkom prošlošću i tradicijom. I tražila sam neko mjesto gdje bi se moglo objelodaniti to kako žene iz istočnoevropskih zemalja imaju iste probleme, ili barem slične, onim koje imaju žene iz razvijenih zemalja Zapada, osviještene žene. Otuda bi bilo sjajno da se napravi neki skup na koji bi došle predstavnice sa Zapada i da mi komuniciramo jedne s drugima. To je bila u to vrijeme suluda ideja, bez obzira na otvorenost jugoslovenskog komunističkog sistema i bez ob-

zira na sve to skupa, ja sam znala kakvu konotaciju nosi sama riječ 'feminizam' u tom sistemu, jer smo mi bile tamo negdje upisane kao nekakvi subverzivni elementi.

Mi smo se već povezivale tada sa koleginicama iz sekcije Žene i društvo, susretale se na raznim skupovima, ja sam držala predavanja u Zagrebu, Beogradu u određenom krugu kojem su pripadale Vesna Pusič, Slavenka Drakulić, Mira Oklobdžija, Rada Iveković, Lidija Sklevicki... ja sam uglavnom sa Radom komunicirala, Jasmina Tešanović je bila tada u Rimu. I došla sam u Beograd i upoznala se sa Žaranom Papić koja je tad bila asistentkinja na Filozofskom fakultetu, inače je ona Sarajka – Papići su porijeklom bosanski Hercegovci. Tata joj bio političar u Bosni, brat također, a njena snaja, Dunja Blažević, radila je u Jugoslovenskom kulturnom centru. I onda sam ja pitala Žaranu: – Šta misliš, da li je moguće jednu konferenciju napraviti, a ona je meni rekla: – Dunja rukovodi Studentskim kulturnim centrom (s kojim sam ja inače ponekad sarađivala), bi li to moglo kod Dunje u Centru? I tada je to bilo zaista mjesto alternativnih okupljanja, bila je jedna svjetla tačka, a i Beograd je bio otvoren za nove kulturne podsticaje i za nove neke događaje. Bio je zaista jedna oaza mogućnosti slobodnog izražavanja i mišljenja, sad ne prepoznatljivo, ali to je u to doba zaista bilo mjesto, možda jedino moguće, za takvu vrstu susreta.

Žarana je rekla da će da pregovara sa Dunjom da vidi da li to može i ona se oduševila idejom! Glavnu organizaciju je ona preuzela. Konferencija se zvala „Drug-ca i žensko pitanje", a problematizirala je odnos dogmatskog marksizma i realnog socijalizma prema ženi. Identifikovala je te činjenice bacanja pod tepih otvorenih pitanja ženske egzistencije u našem realnom socijalizmu... Kao što ti je poznato, izazvala je neke reakcije i sve smo mi manje-više imale naravno, posljedica, jer je to proglašeno feminističkim skupom koji je bio opasnost za sistem. Napadi su krenuli s raznih strana, uglavnom od režimske štampe u Beogradu, „Večernje novosti", na primer. Međutim, neke novinarke, recimo Slobodanka Ast iz NIN-a nas je izrazito podržala. Nisi ti mogao da znaš ko će podržati, ko neće. Bila je to stvarno kocka. Poslije vidim, kad sam došla poslije mnogo godina u Beograd, jedna od najžešćih osoba koja nas je napala bila je Nataša Marković! Ja šetam Studentskim trgom poslije puno, puno godina, vidim krasna knjižara „Plavi jahač" na Studentskom trgu i gledam knjige u izlogu. Iza stakla ugledam ženu koja mi se učini jako poznatom i onda ustanovim da je to Nataša Marković koja nas je tako žestoko napadala. Eto to je jedan primjer kako se ponašao partijski čovjek – ona je bila partijski čovjek i ona je htjela da bude na liniji i tada se gradila karijera pljuvanjem po feminizmu. Ali ono što je bilo najznačajnije, po mom mišljenju, jeste da od te konferencije nijedan časopis u tadašnjoj Jugoslaviji, koji je držao do sebe, nije propustio da objavi bar neki od naših tekstova. Čak „Marksistička misao", „Gledišta", „Pogledi", objavljivali su. Mogu da kažem da feministički pokret nije imao neku jaku socijalnu

bazu, nije značio veliki socijalni pokret u Jugoslaviji tadašnjoj, al' je bio jedan od najznačajnijih kulturnih pokreta unutar socijalizma, koji je zaista izmijenio njegovo lice. Barem je postalo stvar nekog digniteta i intelektualnog dostojanstva biti na toj strani.

To je bilo samo dve godine pre Titove smrti.

– Već tamo od osamdeset prve-druge, kad je Tito umro, počinje taj ceo sistem socijalistički da se odronjava, ta feministička refleksija je zapravo možda i bila neka nova nada u tom survavanju socijalizma. To je bilo pitanje programatiziranja, jer je postavljanje ženskog pitanja u tom kontekstu apsolutno postavljanje pitanja kompletnog sistema. Ta konferencija je bila veliki izazov. Međutim, ono što mislim da je bio veliki problem jeste to što i kad je ta paradigma počela da se urušava, nasljednici, novi politički subjekti i nova politička konfiguracija koja je nastajala na sceni toga urušenog socijalizma, takođe su bili duboko inficirani patrijarhalizmom, tradicionalizmom, retropatrijarhalizmom, tako da se feminizam opet našao u vrlo sličnoj situaciji kad se etablirao taj demokratski sistem i da su i unutar tog sistema feministkinje dosta loše prolazile i dosta loše bile kvalifikovane. Ali su stekle novo iskustvo, izgradile poseban način mišljenja, novi odnos prema svetu, novi odnos prema politici. Imale su izgrađene neke odbrambene mehanizme koji im nisu dozvolili da budu uvučene u tu logiku novih dogmatsko-patrijarhalnih i nacionalističkih ideologija i struktura. Mislim da je to velika stvar. Dvije su tu važne stvari. Prvo, taj pravac nije imao i nema, to moramo pošteno reći, ono što bi svaki politički pokret morao da ima, a to je socijalna baza. Nije je mogao imati iz više razloga. Jedan je razlog što je patrijarhalizam možda više usađen u svijest žena nego muškaraca, tako da promjena ide dosta teško, ali ako se pruži više šanse da se na pravi način ide među žene, sa puno znanja, iskustva i senzibiliteta i za one koji nemaju tu vrstu refleksa da mogu postepeno da se uključuju.

Sada su uslovi jako teški, zato što imaš istovremeno i retrogradne tendencije koje takođe uvlače žene u svoje pipke i to mogu reći vrlo konzervativno, ali vrlo uspešno.

Zašto skup niste organizovali u Sarajevu?

– Beograd je tada bio zaista jedna kulturna alternativna otvorena oaza i taj prostor sam osećala i kao svoj jer sam sve vreme radila i sa Beogradom i sa Zagrebom i sa Ljubljanom. Ja zapravo imam jedan kosmopolitski duh i krasno se osjećam i u Zagrebu i u Novom Sadu i u Beogradu i u Sarajevu... Naravno, volim mjesto u kojem sam rođena, vezana sam jako, ali naprosto to nemam, a mislim kada se u to vrijeme biralo koji je to ambijent gdje je to moguće napraviti, uz sve silne centralne komitete i partijske kontrole, pozvati feministkinje sa zapada da dođu da pričaju sa našim feministkinjama, jedino mjesto tada je bio Beograd. Studentski kulturni centar je čak uspio od države dobiti neka

sredstva. Dunja Blažević je mađioničarka bila i moram da kažem pošteno i to da je Dunjin centar sve što se tiče zemlje finansirao, a gošće su same platile svoje puteve. To su bile skromne žene, koje su sjele tamo na pod... nije to bila konferencija sa nekakvim fiksiranim procedurama, pre se može reći da je to bila jedna poluprivatno organizovana skupina istomišljenica. Ja sam osjećala u tom trenutku, i sve smo mi to osjetile, da je to prelomni momenat koji ima neki istorijski značaj, ali on nije bio tako organizovan kao što se sad organizuju konferencije. Tu su došle feministkinje koje sam znala preko knjiga, ne lično. Tada je bio otpor feministkinja prema kozmetici i šminkanju i bilo kakvoj korumpiranosti u pogledu zahtjeva kako žena treba da izgleda. One su kontru udarile, pa su bile neočešljane, handrave, sjedile po podovima, a mi smo bile malo k'o nakinđurene... Sjećam se Vesne Pusič s nekim volanima... Postojala je tu razlika. A hoću da kažem sve je bilo u okviru nekakvoga alternativnog, nekonvencionalnog skupa i ono što je bilo zanimljivo bilo je nekakvog naboja. Recimo, nisu dali neke od njih Slobodanu Drakuliću da govori, mada je on bio naš čovjek! On je baš podržavao cijelo vrijeme pokret i bio Slavenkin tadašnji muž. One su htjele da ga izbace iz sale, pa smo se mi ovamo borile da nam čovjeka ne izbace. E, onda smo dobile po glavi da smo mi korumpirane... Tako da smo jedva našle neko kompromisno rješenje da objasnimo da to malo muškaraca što nas podržava ne treba da odbacimo.

Kada ste zasnovali svoju porodicu?

– Kad sam bila na postdiplomskim studijama, šezdeset šeste godine, a šezdeset devete sam rodila prvog sina, sedamdeset treće godine drugog sina. Moj muž je mašinski inženjer iz Beograda. Upoznali smo se... opet nešto vrlo interesantno kako je sve stvar nekoj slučaja, koincidencija nekih neobičnih trenutaka. Ja sam svoga muža upoznala u jevrejskom hramu, inače je on Srbin. Pjevala sam u jevrejskom horu „Braća Baruh", dirigent je bio Borivoj Pašćan, sjajan dirigent... Završila se proba i ja negdje gore u Kosmajskoj ustanovim da sam zaboravila kišobran, vratim se u salu da nađem kišobran i tu neki moj drug Drago Herman doveo nekog svog druga s kojim zajedno studira mašinstvo i kaže mu: – Da te upoznam sa svojom drugaricom, kolegicom sa jevrejskih ljetovanja! Tu se mi upoznamo. Eto, vratim se po zaboravljen kišobran i nađem budućeg muža! Simpatije su počele tako što je on išao na sve te naše horske koncerte

Vi ste znači njega odveli u Sarajevo?

– Došao je za mnom u Osijek, u Novi Sad, gdje god smo mi išle i on je. Pošto sam ja alt i tamo sam negdje s lijeve strane u prvom ili drugom redu, zavisi koliki je hor, on bi mene gledao iz gledališta i onda mi poslije kaže: – Jao, ja tebe gledam, vidim ti meni uzvraćaš pogled. A ja njemu kažem: – Slušaj, ja sam ti kratkovida, minus tri... ja tebe uopće nisam vidjela! Eto, tako smo se upoznali i tako imamo dva sina – obojica sad žive u Rimu.

Hoćete da nam ispričate kako se dogodilo da oni odu iz zemlje. Očigledno je rat uzrok tome.

– Italija se opet našla kao jedna zemlja spasiteljica. To je isto jedna strašna priča. Kad je počeo rat, moj stariji sin je bio kod moje majke na Grbavici u Sarajevu, tada još nije bio ni srpski ni hrvatski ni bošnjački dio, nego normalna gradska četvrt. Bio je uglavnom sa bakom, a mlađi sin je bio s nama na Mojmilu. Dakle, obojica super za mobilizaciju – baš pravo topovsko meso! I onda se desilo da je grad podijeljen i Grbavica je bila pod srpskom kontrolom, a Mojmilo pod bošnjačkom, muslimanskom kontrolom. I počele su barikade i čuda i moj osnovni užas je bio od te pomisli da se može desiti u takvoj podjeli grada da jedan moj sin puca na drugog sina, bili su mobilisani. Mi smo jedva nekako napustili Sarajevo... Prva pomisao da ću ponovo biti u nekakvom ratu i da će ponovo da se dešavaju ubijanja, i ono što je moguća kulminacija da će jedno moje dijete pucati na drugo. Osjećala sam se kao ona mačka koja hvata svoje mačiće za vrat i sklanja ih sa jednog mjesta bezbjednijeg na drugo bezbjednije. Tako se desilo da napustimo Sarajevo i dođemo privremeno u Beograd. Posle toga ja odem u Budimpeštu na jednogodišnju stipendiju koju sam dobila od Soros fonda, a moji sinovi odu prvo u Izrael, jedno vrlo kratko vrijeme i poslije toga u Italiju, jer tada je bio jedini mogući način da se izađe prema Izraelu, malo da uče hebrejski jezik, ali ni jednom ni drugom se tamo život nije naročito dopao, tim više što je mlađi sin, uprkos obećanjima da neće biti bacani na neka mjesta koja ih mogu podsjećati na rat, smješten u neki kibuc tamo na granici koja je vrlo problematična. On je pobjegao odatle i meni se javio. Prebacili su se, prvo jedan pa drugi, u Rim, preko rimske jevrejske zajednice, i tako sam ih povukla u Italiju. Bila sam ja par godina u Rimu, pre nego što sam došla u Novi Sad. Oni su odmah naučili jezik, Boris je čak naučio hebrejski za samo nekoliko mjeseci.

Kod nas ste u Novom Sadu bili nekoliko godina na Odseku za psihologiju.

– To je bila jedno od mjesta u kojem sam mogla raditi svoju struku. Predavala sam psihološke predmete, ali me je ova poratna situacija dosta iscrpla.

Za sve to vreme rata majka je bila u Sarajevu?

– Najpre je ostala, a onda smo je prebacili posle u Beograd, ali je loše bilo to što se neko uselio u sarajevski stan, i u mamin i u moj. Poslije Dejtonskog sporazuma sam se vratila u Sarajevo i jedno godinu i po dana vraćala mamin i moj stan pravnim sredstvima i uspjela sam da ga vratim. Mama je otišla sa Grbavice, pa su se onda na Grbavici u njen stan uselile dvije Srpkinje koje su iz federalnog Sarajeva prebjegle u srpski. To je tako bilo iz jednog dijela grada koji je pod kontrolom prelaze ovi jedne nacionalnosti vamo, ovi tamo. Kad je Grbavica pripala Federaciji, velika je propaganda bila da se svi Srbi povuku sa

Grbavice, onda su i te dvije žene otišle, a mama je bila već u domu, tako da je stan praktično ostao prazan. Odmah se uselio jedan Bošnjak sa svojom familijom. A u moj stan se uselio momak, asistent na Fakultetu političkih nauka, kome su dali rješenje za taj stan. Taj stan je odmah potpuno opljačkan. Smjenjivalo se u njemu nekoliko ljudi, ko je to sve šta nosio mene to, da ti pravo kažem, nije mnogo ni zanimalo, niti sam se puno raspitivala jer to je bilo jedno haotično stanje. Kad sam ušla u stan, nisam apsolutno ništa našla, ali bukvalno ništa: samo mi je jedna komšinica dala jednu šoljicu koju sam davno sa jedne ekskurzije u Ukrajini donijela kao neki komplet. Ostala jedna šoljica!

Tužno.

– Pa da ti pravo kažem to ovako izgleda strašno kad se priča. Međutim, nevjerovatno je koliko se brzo uspostave materijalne stvari: sto, stolica, čaše, naravno to su ogromni troškovi, sve to počinješ u ne znam kojoj godini, deceniji svog života otpočetka, od kašike, jer mi kad smo izlazili iz Sarajeva nismo imali utisak da definitivno izlazimo. Tako da nismo ni dokumente, ni stvari, ni ništa ponijeli, nego dok prođe to trenutno ludilo i vraćamo se. To je zaista teško bilo zamisliti da će to trajati dugo i da će se pretvoriti u jedan pravi rat, sa stalnim granatiranjem. Na kraju krajeva, mislili smo da će i ta međunarodna zajednica valjda reći: aman, stop, jeste pobudalili, šta vam je! Međutim, to je bilo sve gore i gore.

Kad sam se vratila u Sarajevo, moj osjećaj iz tih silnih potucanja po svijetu i te drame izbjegličkog života bio je kad sam prešla Most drveni (tako se zove taj most), osećala sam da sam konačno došla na svoje, čak i u trenutku kad nisam vratila stan. Jer, ja se u Sarajevu osjećam apsolutno kao u svom gradu i nemam nikakav problem sa činjenicom da se stanovništvo nešto promijenilo. Na kraju krajeva, ono bi se promijenilo i prosto biološki. Apsolutno se osjećam bezbjedno. Krug u kome se ja krećem opet čine osobe koje su ili po nekoj feminističkoj ili po nekoj aktivističkoj, ili po nekoj intelektualnoj karakteristici bliske meni, tako da nemam osjećaj izopštenosti.

Imala sam sreću da se čim sam se vratila zaposlim u Fondu za otvoreno društvo koji je jedna formacija izvan sistema, tako da se nisam loše osjećala čak i u vezi sa tim mogućim povratkom na Fakultet.

Mislim da nije neka velika privilegija biti ponovo na Univerzitetu, a ovde mi je pružena mogućnost da radim baš ono što volim da radim, da putujem, ostvarujem internacionalne kontakte. Ja sam u kulturnom javnom životu Sarajeva opet našla svoje mjesto, iz nevladinog sektora.. Prisutna sam u medijima koji prate to što radim. Na primjer, šaljući Parlamentu nekakve amandmane, kada ti demokratski mehanizmi funkcionišu ti nemaš praktično razloga da se osjećaš nacionalno obilježena.

Kako Vi sada vidite feminističku ili žensku scenu u Bosni i Hercegovini?

– Mislim da je uopšte civilno društvo kao pojava i neki subjekt na koji se računalo vrlo slabo. Nevladin sektor nema tu snagu koju bi trebalo da ima jedno demokratsko društvo. Država očigledno dobro potkopava civilno društvo sve vreme. Mi nemamo tradiciju građanskog civilnog društva kao korektiv vlasti, što je nekakva demokratska snaga koja treba da bude nešto što vuče napred. Ako tako gledamo civilno društvo kao neku novu paradigmu, pošto smo se u one lijeve paradigme definitivno razočarali, ova paradigma izgleda da ne funkcioniše kako bi trebalo iz raznih razloga. Prvo, zbog autoritarne tradicije koju smo nasljedili iz prošlih sistema, ne postoji nova politička kultura. Otuda se odnos patrijarhalizma i hijerarhijezacije podaništva samo ponavlja u nekoj drugoj formi. Naravno, ovo je prilično strogo rečeno, budući da ima civilnih inicijativa, ima ženskih organizacija koje puno rade i naravno veliki je tu napredak. Ali u cjelini gledano, bar po mom mišljenju, ta slamka spasa, za koju se demokratske snage žele uhvatiti – civilno društvo – bogami nije baš jako čvrsto. Osim te naše tradicije koju smo nasljedili, nemamo razvijeno demokratsko javno mnjenje. Politika međunarodne zajednice tu bi zaista morala biti preispitana. Ona je zaista podržavala civilno društvo i katkad je to činila dobro, a katkad je to činila kontraproduktivno. Je l' ti znaš da je bilo prilično neselektivnog pristupa nevladinim organizacijama, a one vrlo često nisu imale ni misiju ni viziju niti bilo kakav demokratski pedigre. Drugo, civilno društvo, odnosno nevladine organizacije, često postaju podvrgnute logici dominantnih političkih opcija. Ako su dominantne političke opcije u jednom okruženju nacionalne, nacionalističke, onda ono ima tendenciju da potpadne pod tu matricu. Za ženske organizacije to najmanje možemo reći. U toku rata, i inače, postojale su veze između feminističkih i ženskih grupa, jer nisu sve feminističke, postojale su neke veze između Zagreba, Beograda, Sarajeva.

Nazirem da je moguća tendencija da država počne kontrolisati nevladine organizacije i civilno društvo. Preko načina finansiranja, preko načina kako međunarodne organizacije distribuiraju svoja sredstva. Sada idu preko raznih sekretarijata koji su u stvari vladina tijela. Međunarodna sredstva idu preko njih. To je povratak na komunističko ponašanje i ja u tome ne bih nikako željela da učestvujem i mislim da bi trebalo sada da mi na neki način lobiramo kod fondova, naročito kod evropskih fondova, da oni ne idu preko vlade prema civilnom društvu, nego direktno da nas pomognu, ako žele naravno pravo a ne virtuelno civilno društvo, jer u tom slučaju rezultati mogu biti vrlo loši i za demokratske snage u Evropi.

Činjenica je da se kod nas ide sve više ka neokonzervativizmu.

– Apsolutno! Prema tome, ako ide donatorska pomoć preko vladā, onda će imati to što ne žele, onda će te neokonzervativne snage, pretpostavimo jednu najlošiju varijantu, uzeti onaj dio civilnog društva, ako govorimo o ženskim

organizacijama, koji će biti recimo za ograničenja abortusa, za povratak žene u kuću i tako dalje. Imaćeš neku nevladinu organizaciju koja će u društvu upravo zagovarati te ideje. I šta je onda sa evropskim standardima demokratizacije? Ništa! Onda ćeš imati u tim komisijama za ravnopravnost polova krajnje konzervativne osobe, kao što već postoje, kao što sam slična iskustva imala. Jedan član parlamentarne komisije za ravnopravnost polova nedavno je, recimo, rekao da imamo toliki porast narkomanije i kriminala zato što žene nisu kod kuće. I taj sjedi u komisiji za ravnopravnost polova!!! Dobro, on je bio zaista usamljen, svi su ga gledali kao crnu ovcu, ali sutra možda neće biti crna ovca. Ta će ovca dovesti još jednu ovcu

Idemo malo u budućnost.

– Pravo da ti kažem ja svoju životnu viziju imam već dosta godina. Pošto sam i teško oboljela, mislim da ovo godina što mi je preostalo, što mi je Bog dao u životu, naprosto nastavim da radim isto tako kao što sam radila i do sada, možda još više. Upravo zbog toga što sam se našla u ovom trenutku talasa neokonzervativizma i što mislim da će žene, ako nastave ovaj trend u svim tranzicijskim zemljama – što mislim da će biti, dolaziti u sve težu i težu poziciju. I pošto ovi sistemi nedovršene ili tek započete tranzicije pružaju neke demokratske mogućnosti za neku vrstu djelovanja i aktivizma, treba ih maksimalno iskoristiti.

Vaša deca su sad na poslu u Rimu i možda će tamo i ostati

– Najvjerovatnije. Stariji se oženio, mlađi nije, ali je Italija neka njihova druga domovina. Sačuvala sam ih od rata, ali ne za ovaj prostor. Imam mogućnost da ih viđam često. Muž je sada penzioner, preuzeo je manje-više sve kućne poslove, mada nije inače bio oduševljeni pristalica, i potpuno djeli sa mnom moje poslove. Pošto nas nema mnogo u organizaciji u kojoj radim, nemam mogućnosti da zaposlim još nekoga na stalno radno mjesto, on je za ovu zadnju kampanju protiv trgovine ženama radio kompletnu logistiku, sve je to uradio jako dobro. Inače, u Sarajevu nemam bliže rodbine.

Imate li neku poruku mladima?

– Mislim da bi sada misija svih ženskih feminističkih organizacija i svih civilnih grupa trebala biti okrenuta budućnosti, jedna vrsta osvještenja u kakvom se mi sada trenutku zapravo nalazimo.

Ja ću ti reći moj lični utisak: mi koje smo sada već ta stara generacija – umorile smo se, a neka osveštena srednja generacija je otišla iz zemlje, neke su se vratile, ali većina ih se nije vratila. Ove koje su vrlo mlade još nekako ne grizu taj neki aktivistički posao i ja vidim veliki problem u našem feminističkom pokretu, moram to da ti kažem. Ja više ne mogu, već sam tako umorna od svega da ne mogu više da vučem. Dođeš u situaciju kada se pitaš šta će od svega

ovoga ostati, kolika je ogromna energija... evo, ja ti moram reći ovaj feminizam u mome životu stvarno nije bila epizoda, nije bila jedna konferencija. To je bio moj život! Ja sam od jednog komada sastavljena i to je to. Prema tome, ja mogu da kažem stvarno bez nekog lažnog patosa, da stvarno osećam umor i u izvesnom trenutku i razočaranje, kad vidim šta je sve na sceni.

Dvije stvari su jako važne. Prvo, da mlađe žene shvate da su se našle u gadnoj situaciji i da ta situacija ima tendenciju pogoršavanja. Bez nekog aktivizma ni za njih ni za njihove ćerke ni za njihove unuke nama dobre budućnosti. Postoji jedan retrogradni talas koji će ih vratiti nekoliko vijekova unazad. Moguće je da se to desi. Sve je moguće. Kad su mogući ovakvi krvavi ratovi, kad su moguće trgovine ženama i ljudima, što su novi oblici ropstva. Druga stvar je taj diskontinuitet. To je rak-rana u ženskom pokretu, to gubljenje i to da svaka misli da počinju stvari od nje. Zato su važne ženske i rodne studije na univerzitetu da budu mesto na kojem će se predavati znanje o kontinuitetu akcija i ideja o ravnopravnosti i jednakosti polova. Kao i za sve drugo mora postojati suma znanja o tome šta su radile žene pre nas, šta smo uradile mi i šta je ono što sadašnje generacije rade. Znanje o ženskom pokretu nedostaje uglavnom na svim nivoima akademskog, političkog, pa i aktivističkog rada. Ja sam prije nekoliko godina u Rektorat Sarajevskog univerziteta odnijela elaborat u kome sam predložila da to bude postdiplomski studij. Dala sam ga Zdravku Grebo. Imali smo sastanak i sa rektorom i to je bilo jako podržano. Elaborat je ostao tamo kod njih, jedno vrijeme je bila neka tišina, vidim sada da je počela organizacija, a kao da nije bilo tog mog prijedloga. Sredstava su dobili od UNDP, to je razvojni program Ujedinjenih nacija.

Možda to što mi insistiramo na kontinuitetu u ženskom pokretu još iz stare Jugoslavije nekima stvara grižu savesti?

– U doba kad sam ja bila deklarisana feministkinja, moglo se ostati i bez posla. Nije bila konjuktura, nije se plaćalo i nije bilo politički naročito oportuno, ali sada biti feministkinja znači nešto drugo. Sad su rodne studije trendi, a uz to još biti feministkinja i imati nacionalnu osvještenost mislim da nije dobro za ženski pokret, to nije dobro za mene lično. Mene to neće ugroziti kao osobu, ja uvijek imam javni prostor i lični dignitet i uvažavanje generacija na kraju krajeva. Ali je to tragično za ženski pokret.

Svenka Savić, 17. marta 2006.

Fuada (1942), Sarajevo

Kakvo je bilo Vaše detinjstvo?

– Rodila sam se u Sarajevu četrdeset i druge godine, za vreme rata. U vreme kad sam se rodila moj otac je bio u koncentracionom logoru u Jasenovcu kao komunista, pa mi je mama dala ime po njemu – Fuad – misleći da se on neće nikada vratiti. Zapravo sam imala dva imena: Amra i Fuada. Muško ime Fuad znači 'srce' na arapskom, ali je vrlo neuobičajeno žensko ime. U stvari, ljudi iz različitih zemalja sa kojima sam se upoznavala, kada bih rekla da se zovem Fuada, govorili su da ne postoji takvo žensko ime. Postoji u arapskom svetu Fuad, nema Fuade, to je naša kreacija. Međutim, tata se slučajno ipak vratio iz Jasenovca, a poginuo je šestog aprila 1945 – na dan oslobođenja Sarajeva! I pošto je tata poginuo, mama mi je zadržala to drugo ime, jer je bilo komplikovano imati dva lična imena, zbog dokumenata.

Tata se rodio u Tuzli jer se njegov otac, moj deda, oženio u Tuzlu iz Bihaća, znači mi smo poreklom od Bihaća. Deda se oženio jednom bogatom Azabagićkom, i bio muftija tuzlanski, šerijatski sudija. Prema tome, porodica je bila religiozna i bili su bogati. Tata je imao dva brata i sestru, od kojih su i sestra i jedan brat relativno rano umrli, a on i njegov mlađi brat Sead su otišli u Zagreb na studije. Sead je studirao medicinu, tata je studirao tehnologiju, Sead se oženio zagrebačkom Nemicom poreklom iz Slavonije, imali su mlinove koji su im posle rata konfiskovani, tako da su oni oduvek bili antikomunisti. Tata je postao komunista za vreme studija u Zagrebu (kao što je poznato Zagrebačko sveučilište je bilo centar komunističkih ideja između dva svetska rata). Tako smo mi imali blisku rodbinu u Zagrebu kod koje smo vrlo često išli kao deca, uvek smo bili dva sveta: oni su bili ti kojima je komunizam oduzeo imovinu, mada su oni

stanovali u prekrasnoj kući u centru grada koja je vlasništvo te moje strine koja se udala za strica Seada, ali su joj u toj kući uzeli dva stana, oni su stanovali na vrhu, a u donja dva stana su uselili neke druge ljude. Mislim da i danas, nakon toga što su im vratili imovinu, još uvek stanuju ti ljudi u toj zgradi jer su oni stanari, nisu vlasnici, ali ne mogu sada da ih isteraju... ne znam šta je bilo na kraju. Dakle, to je bio sasvim drugi svet u koji sam ja odlazila, ali mene je to interesovalo, živela sam u raznim drugim svetovima, i kao dete već videla neke druge, različite svetove.

Gde ste odrasli?

– Odrasla sam u Sarajevu, išla sam tamo u školu. Mama nas je podizala, mene i moju sestru Almu koja se bila rodila hiljadu devetsto četrdeset i četvrte godine. Mama se nikad nije udala nakon tatine smrti. Živela je za nas! Bila je prosvetna radnica, završila je učiteljsku školu pre rata i bila jedna veoma emancipovana muslimanka, eto, to je neki genetski kod, ta energija. Moja nana, mamina mama, je iz Pljevalja, njena familija je poreklom iz Foče, ali se udala u Pljevlja. Tamo je izrodila desetoro dece i onda je – pošto joj je većina dece rano poumirala zbog loših uslova života, a muž joj je poginuo u Prvom svetskom ratu – sa preostalo dvoje dece, krenula za vreme Balkanskih ratova, to je bilo negde dvadeseta-dvadeset prva, sa jednim konjem i sa to svoje dvoje male dece, od kojih je jedno bilo moja mama, a drugo moja tetka Selma, u Bosnu... Nepismena žena, bez škole, veoma lepa, produhovljena, vrlo je malo govorila, došla je u Visoko kod Sarajeva gde je imala rodbinu. U Visokom su bili relativno kratko vreme i prebacili su se u Sarajevo. Njih dve devojčice su bile veoma male kada su došle. Moja mama se zvala Dževahira, to je jedno arhaično i kod nas retko arapsko žensko ime i znači nakit ('dževahir' je nakit). Njih dve su krenule u školu, nana je insistirala da se njih dve školuju. Nana je bila podvorkinja (domarka) u jednoj školi u Sarajevu da bi njih dve išle u tu školu. I moja tetka je završila učiteljsku školu, kao mama. Mama je moja bila vrlo emancipovana žena za to vreme i bila je pre rata članica Ženske muslimanske omladine. Takođe su i pravoslavne žene u Sarajevu imale svoje udruženje. Majka je bila jako samostalna u životu i veoma zainteresovana za razne stvari. Srela je moga tatu negde pred rat, trideset osme godine. Posle dugih peripetija tata je otišao u Novi Sad da radi, zato što je kao komunista pre rata bio na crnoj listi u Bosanskoj banovini. Radio je u Sarajevskoj ćilimari (fabrici ćilima), budući da je po obrazovanju bio tehnolog i bavio se bojama. Tamo je stalno podbunjivao radnike na štrajkove... I danas stoji tabla na ćilimari u Sarajevu o tom štrajku i imena onih koji su bili učesnici. Bio je izbačen sa posla i došao je u Novi Sad da se zaposli u drugoj banovini. Radio je nešto u stručnim službama u zgradi Banovine, a sa mamom se dopisivao i planirali su da mama dođe u Novi Sad da se venčaju. Međutim, izbio je rat, a on je bio jedan od poslednjih ljudi koji je prešao stari Varadinski

most koji je bio srušen odmah na početku rata kako bi se sprečio ulazak Nemaca. Tata je krenuo peške do Sarajeva, samo sa aktn tašnom i šeširom na glavi, kako to mama priča kasnije. Putovao je dugo od Novog Sada jer je svuda bio sumnjiv, pošto je sa šeširom i sa aktovkom ličio na špijuna, a kad otvore aktovku, ono mamina pisma. Oni su pisali divna ljubavna pisma u to vreme... Stigao je u Sarajevo i tu su se venčali, ali je vrlo brzo on odveden u Jasenovac. Kad sam se četrdeset druge rodila, on je već bio u Jasenovcu.

Šestog aprila četrdeset pete, na dan oslobođenja Sarajeva, poginuo je na stepeništu glavne sarajevske pošte, pokosio ga je nemački mitraljez. Komunisti su dežurali oko glavnih institucija da ih Nemci pri povlačenju ne sruše. Tata je bio zadužen za poštu, zato je tu poginuo. Dok su svi slavili pobedu i oslobođenje, mama ga je tražila... njega nema. Tražila ga je u vojnoj bolnici i na kraju ga je našla mrtvog... Sve u svemu, ona je ostala sa nas dve: Alma se rodila četrdeset i četvrte, i ona je naravno, pošto su ta njihova ljubav i brak strašno kratko trajali, i bili su veoma malo zajedno, zadržala tu platonsku ljubav do kraja života. Nikad joj nije palo napamet da se ponovo uda, a nas je sve vreme podizala na toj njihovoj ljubavi. Mi smo bile jedna ženska familija. Mama je nastavila partijski rad. Pošto nije bila članica Partije, posle rata se učlanila, jer je to bio način da ona produži da se bori za tatine ideje. I nas je na tim idealima vaspitavala, jer tako je jedino njegova smrt imala smisla. Te ideje su bile opšteljudske, idealsitičke, da ljudi žive bolje. Mogu sada reći da smo živele neuobičajen porodični život, bez muške glave. Kasnije, kada smo odrasle, shvatile smo koliko se naš život razlikovao od života drugih familija oko nas: mama je radila jako mnogo i nastavila je da se obrazuje. Završila ja višu pedagošku školu još pre rata, znači, pored učiteljske i pedagošku, i predavala je u Učiteljskoj školi u Sarajevu. Tu je bila kao vežbaonica. Znam da je posle rata bilo veoma mnogo onih koji su bili ometeni u razvoju, koji se za vreme rata nisu školovali, a nakon rata su došli kao stariji da uče osnovnu školu. Sećam se da je svake godine dobijala albume sa slikama tih svojih đaka „ometenih u razvoju". A mi smo se stalno pitale: – Šta bi bilo kad bi prosvetni radnik celog života skupljao albume svih svojih đaka, na šta bi njegova kuća ličila. Ali to je bilo to vreme... neke emocije... Dakle, ona je radila u toj vežbaonici, predavala, bavila se društvenim radom i podizala nas dve. Život je bio užasno težak, njena plata mala, mi smo živele veoma skromno. Sećam se naše hrane... Tek kad sam došla u Vojvodinu shvatila sam šta je uopšte obilna i kalorična hrana. Jelo je kod nas bilo uglavnom povrće, ponekad meso, vrlo malo. Sećam se paketa hrane koje smo dobijali posle rata i onih jaja u prahu, Trumanovih jaja. Navikle smo se da ne jedemo mnogo.

Od malih nogu nas je majka slala da nešto učimo: počela sam sa sedam godina da učim engleski, francuski i nemački kod jedne stare gospođe. Probala sam sva tri, zadržala sam se posle samo na engleskom, ali majka je plaćala sve te časove u to siromašno vreme... Kad sam sa sedam godina krenula u školu,

već sam imala privatne časove jezika. Isto tako i Alma malo kasnije. Sećam se da sam još onako sasvim mala išla kod te stare ‚gospođe od pre rata'. Živela je u nekoj gospodskoj kući sa klavirom, onako građanski uređena. I mi smo imale dosta lepog nameštaja koji je mama posle rata razdelila da bismo stan opremile modernim nameštajem. (Bilo mi je žao što je poklonila dva velika mesingana kreveta od pre rata). Sve u svemu, fascinantan je poduhvat moje nane, nepismene Muslimanke, koja je izrodila desetoro dece, školovala svoje kćeri, i sama sa jednim konjem peške iz Pljevalja došla u Sarajevo. Ona je napravila strašno veliki korak iz tih Pljevalja do Visokog i Sarajeva, to je otprilike kao kad sam ja otišla u Ameriku, ili kao što je moj Nikola sad otišao u Kinu... to su ti neki veliki skokovi u životu. Mislim da je ta energija koju su moja nana i moja mama imale prava retkost.

Vaša majka je primer žene borca.

– Majka je podizala nas dve, studirala pedagogiju i istoriju i uspela da diplomira. Dugo je studirala, pre nego što sam ja diplomirala, i posle je predavala istoriju u jednoj od sarajevskih gimnazija. Na kraju je imala život prilično dobar – koji je zaslužila, jer je uvek puno radila i išla svojim putem

Alma i ja smo išle na more svakog leta, naučile smo odmah da plivamo, jer mama je imala stav: hrana nije važna, bez toga se može, ali znanje je važno – bez njega se ne može. Sećam se nekih sitnih običaja u kući. Na primer, cveće kupimo za vazu u rano proleće na pijaci, pa makar nemali šta da jedemo. Ili: mama pravi slatko i džemove za zimnicu kad stigne, onda mi gladne, pa krademo to iz špajza, ali uzmemo iz svake tegle po malo da ona ne primeti. A, znaš, bila su siromašna vremena. Jedan potpuno relaksiran odnos što ne bismo mogle da je bio muškarac u kući, jer se zna da muškarci vole meso, da se uvek mora kuvati. Nana je živela sa nama i nana je dugo vremena i nas čuvala da nismo same i jako mnogo je pomogla mami. Međutim, ona se vrlo brzo šlogirala i bila je nepokretna i ležala je tu kod nas, što je bio dodatni napor za mamu. Kad sada gledam, bio je to težak život... Pri tom je ona bila mlada i lepa, a udovica, imala je raznorazne ponude, što je ona smatrala ponižavajućim, o čemu nam je mnogo kasnije pričala.

Vaša mladost.

– Pod uticajem takvog majčinog vaspitanja, ja sam već sa četrnaest godina prvi put otišla u Englesku. To je za mene bio jedan veliki prodor u pravom trenutku. Postojala je neka razmena, pedeset i neke godine, mladih sa laburističkom partijom iz Engleske. Deca palih boraca odlaze u posetu porodicama u Englesku gde provedu oko četiri nedelje. Ja sam živela u Enfildu, u predgrađu Londona, sa jednom porodicom koja je posedovala staklarsku radnju. Išla sam u školu tokom te četiri nedelje. To je bila jedna radnička škola gde sam ja prvi put shvatila kako se naše škole razlikuju od engleskih, iz klasnih razloga: imali

su neku bednu matematiku, za koju sam ja bila apsolutno genije – sa četrnaest godina smo uspravno sabirali četvorocifrene brojeve! Časovi engleskog jezika su mi koristili: dobiješ inventar reči od kojih napišeš esej. Cilj je da širiš rečnik, jer su te reči neke nove, neke manje uobičajene. Moraš da sastaviš priču od zadatih reči. I to je bilo sve što se tiče nekog pravog učenja. Onda je veronauka bila vrlo bitna, pa fiskultura, neko crtanje, sve ono što deca vole, a u suštini vrlo malo pravog znanja. Za mene je to bilo veoma dobro iskustvo, jer mi je veoma pomoglo tada za znanje engleskog jezika. Već sa sedamnaest godina sam postala članica Partije, najranije što se moglo, jer sam zaista bila u tome. Bila sam dobra učenica, nisam bila od onih vukovaca, imala sam uglavnom sve petice, matematika mi nije išla baš sjajno pa sam obično imala četvorku. Mene je puno stvari interesovalo, bilo me je svugde: sportovima sam se bavila, rukomet i stoni tenis, spadala sam u one osobe koje sve interesuje, i bila sam poznata među vršnjacima, svi su me znali, kao ono: ona je super, ona je odlična, ona sve može, ona sve zna. Za razliku od mene, moja Alma, koja je bila samo dve godine mlađa, bila je sasvim drugačija priroda, bolešljiva još kao dete i to je uticalo da je bila dosta povučena u živela u svom veoma bogatom unutrašnjem svetu. Čitala je puno. Mi smo obe imale upalu krajnika, ona šarlah a ja difteriju, njoj je ostao ozbiljan trag na srcu. Alma je imala malo energije, ali je bila sjajan đak, od onih temeljnih đaka, uvek je sve znala, i više nego što treba.

Završila sam i nižu muzičku školu u Sarajevu, koja traje šest godina. Učila sam klavir. Škola je bila daleko, a ja nisam preterano volela tu muzičku školu, bilo mi je već tada jasno da to neće biti moj budući izbor ni životna karijera. Mama je htela da to završim kao opšte muzičko obrazovanje i bila je u pravu – klasična muzika i odlasci na koncerte postali su još tada veoma važan deo mog života. A tada sam bežala sa časova solfeđa, odem u bioskop pre podne, umesto da sam na času. Počela sam rano da se „zabavljam" sa mladićima kako se to tada govorilo, bila sam vrlo emancipovana, otvorena i komunikativna za to vreme.

Studije.

– Sve me je interesovalo i nakon mature nisam znala šta da studiram. Dvoumila sam se između elektrotehnike koju sam htela iz principa da upišem, da dokažem sebi da mogu čak i to da studiram, mada me to nikad nije privlačilo, i engleskog jezika koji sam obožavala. Onda sam na kraju izabrala srednje rešenje – upisala sam se na Pravni fakultet u Sarajevu, zato što nisam bila sigurna šta tačno želim da radim, a to mi je izgledalo da je neko opšte obrazovanje, mogu posle gde hoću. Tada sam već bila članica Centralnog komiteta omladine Bosne i Hercegovine i članica Izvršnog odbora, gde sam bila deo vremena i zaposlena, zadužena za sektor omladine i pionira. Sedela sam na tim užasno dosadnim sastancima. Već sam tada shvatila filozofiju politike i svega toga. Kao,

priprema se kongres omladine BiH. Uvek su predsednici CK bili neki stariji ljudi, činilo mi se mnogo stariji, mada su bili možda trideset dve-tri-pet godina. I pošalju nas mlade na teren da sakupimo informacije za referat i izveštaj za pojedine oblasti za neku konferenciju. Sećam se mojih putovanja po Bosni... Na primer, idem u Sanski Most u opštinski komitet, a odatle će da me vode u neka sela. Nije to bilo spontano i inicijativno, nego po diktatu – spremi se kad ti kažem i idi na sastanak, što je bio jedan od problema cele aktivnosti. Bilo je to vreme kada su sve inicijative dolazile „odozgo" i to je trajalo sve do pada sistema krajem osamdesetih. Danas više nije tako. Ali mi smo sad negde u drugoj krajnosti zato što nemamo naviku da sami pokrećemo stvari, nemamo inicijativu. To jedna od stvari koje sam volela u Americi, na primer. Tamo je široko rasprostranjena lokalna inicijativa, kao što je na primer potreba da kao penzionerka ili penzioner negde učestvuješ u nečemu, radiš nešto korisno za širu zajednicu, samoinicijativno, ne zato što ti je neko rekao. Ali, da se još malo vratim na ona vremena. Dakle, ja se vozim vozom do Banja Luke, gde treba da presednem na voz za Sanski Most. Otišla sam u hotel da doručkujem, tek uveče imam voz za Sanski Most. Hoću da platim moj doručak, a konobar kaže: – Plaćeno je. Kažem: – Kako plaćeno? On mi pokaže nekog čoveka koji je iza mene. I ja tu naravno njemu održim predavanje: kako plaćeno, kako to izgleda da on plati, ko je on, šta on misli, da l' sam ja neka pevaljka ili šta ja znam. Međutim, ljudima je to bilo vrlo čudno: mlada devojka, očigledno iz grada, dolazi u neke hotele, sama, ona može biti ili prostitutka ili pevačica, i verovatno ništa treće, prema tome „na izvolte". Naravno ja platim i napravim scenu, ovaj mi se izvinjava, svi me gledaju, i onda sednem u voz za Sanski Most, i dolazim, već je veče, možda recimo osam sati uveče, ali zima, pada sneg kao zavesa. Ja sam prvi put u životu u Sanskom Mostu, a od železničke stanice do tog hotela u kome me čeka taj neki predsednik opštinskog komiteta ima da se ide peške. Pokazali su mi pravac, i ja idem tim pravcem, ali kako pada sneg, a neosvetljeno je, ne znam gde sam. Vidim gori neko svetlo, učini mi se hotel. I ja otvaram vrata, kad ono neki lovački dom krcat muškarcima. Ja sad onako, imala sam neku kapu od krzna na glavi, sva bela od snega, brže zatvorim vrata, krenem dalje, stignem u hotel, prijavim se, a ujutro će kao doći taj predsednik opštinskog komiteta da se sretnemo. Tu sam ja upoznala taj sloj lokalnih, malih politikanata, karijerista. Ja sam od njih svih bežala k'o od vraga, u stvari sam već tada volela da putujem, interesovali su me ljudi, ali sam volela da budem sama, nerviralo me je kad mi se neko prikači. U vozovima sam upoznavala ljude, volela da pričam s njima, sad ne mogu da progovorim, umorila sam se od komunikacija. Sve u svemu, bila sam sa tim predsednikom, vodio on mene posle u ta sela. Meni je sve to onako kao iz filma, kao recimo vozimo se nekim džipom, ili pitaj boga čime, do neke planine gore. Tu omladinke u dimijama, ja njima nešto pričam o nekoj omladinskoj organizaciji, one meni pričaju šta rade. Ja onda napišem izveštaj o tome šta sam videla

tamo onim mojima u komitetu. I posle kad bude konferencija u referatu nigde tog moga nema. Ja sam odmah shvatila da to nema veze što sam ja radila. Oni pišu uvek iste izveštaje, kao što i ovi naši ovde pišu, da ja to nisam razbila to bi se i danas isto sve pisalo. Onda drugi doživljaj! Idem u Donji Vakuf... Bugojno, isto tako opštinski komitet, teren, obavim posao. Mene je interesovala sredina. Ja mlada, lepa, devetnaest-dvadeset godina, gde god se pojavim svi me vide, i sad predsednik opštine Bugojno sretne mene, upoznamo se, i kaže on: – Kako ste došli? Ja kažem: – Došla sam autobusom. On kaže: – Pa možete sa mnom, ja idem u Sarajevo kolima sutra. Da se ne bih vozila s njim kolima, nije bilo autobusa, peške sam išla od Bugojna do Donjeg Vakufa gde sam imala autobus, to je bilo četiri-pet kilometara (sad mi ne bi palo napamet, tad sam bila mlada). Poručila sam tom predsedniku da sam morala da odem ranije. Svi su se oni meni pomalo udvarali...

Kad ste bili studentkinja predali ste Titu štafetu.

– Na drugoj godini studija predala sam Titu štafetu za njegov rođendan 25. maja na stadionu u Beogradu. To je bio značajan dan u mom životu. Bila sam prvo članica Centralnog komiteta omladine Bosne i Hercegovine – vrhunski omladinski aktivista. Po ključevima koji su tada važili, bila je Bosna i Hercegovina na redu da njen predstavnik preda štafetu i trebalo je da bude devojka, tačnije studentkinja, uz to i Muslimanka. U Bosni se uvek jako gledalo: Srbin, Hrvat i Musliman. Mada ja nikad nisam bila nikakva Muslimanka, oduvek sam se deklarisala kao Srpkinja, kao i mama i sestra, jer se posle rata nije moglo deklarisati kao Musliman, nego kao neopredeljen, što je nužno podrazumevalo da si religiozan, a mi to nismo bile. Ali moje ime je već bilo dovoljno, mada se na osnovu imena u Bosni ni tada a ni danas nije baš uvek mogla prepoznati nacionalna pripadnost. Dakle, tada se vodilo računa o tzv. ključu zastupljenosti, mada ni ja ni mnoge moje kolege nismo znali niti razmišljali o tome ko je koje nacionalnosti. U sarajevskom „Oslobođenju“ oduvek je jedna strana bila latinicom, a druga strana ćirilicom. U školi smo uvek pisali jedan domaći zadatak latinicom, drugi ćirilicom. Imali smo dosta nastavnika iz Srbije, znam da smo imali jednu koja je ekavski govorila i predavala mi srpski jezik u školi. Dakle, ja sam ispunjavala sve te ključeve, i mene su izabrali. To su bila neka još uvek siromašna vremena, šezdeset druge godine, ali istovremeno vreme kada smo počinjali uspešan razvoj. Prvi put se te godine htelo da se od te proslave na stadionu u Beogradu napravi nešto modernije, da ne bude ono komunistički: crvena marama, i neka vrsta uniforme... Doveli su me deset dana ranije u Beograd i smestili u hotel „Metropol“ da se ja kao pripremim. Hotel je tada bio fantastičan, to ja nikad do tada nisam doživela. Treba naravno tekst da se sastavi, pa da ja to naučim, pa da mi se sašije kostim po meri... Sećam se, išla sam kod neke krojačice koja mi je sašila kostim od tergala. Tada je tergal suknja

bila vrhunac mode! Krem kostim, sa uskom suknjom sa dve falte i malo duža jakna, i bluza plava na bele tačkice, što je bilo strašno revolucionarno za nekog ko predaje Titu štafetu. Ti to možeš da razumeš, ovi sada ne bi mogli verovatno, to je bila kao jedna zapadna relaksirana varijanta, kao nismo mi više „ono". Išla sam na stadion da vidim taj ambijent i da pretrčim taj prostor više puta. I na sam dan, kad sam krenula, pošto je to onako uzbrdo, i ja onako kako me bog dao srčanu, i sada to radim iako ne smem zbog srca, naravno izgubim dah. Vidim ovi kažu: – U, boga mi ova to neće moći. Međutim, onda mi je jedan čovek dobronamerno savetovao: – Dete, moraš polako. Ne moraš trčati, to su bile kao neke pregrade da se ne bih okliznula, ali je bilo dosta dugačko. Na probama nije bilo problema. Tad je tu bila moja prijateljica Slobodanka Babić koja je bila moja školska drugarica iz Sarajeva, pa su joj tata i mama prešli u Beograd i onda smo se družile po tom Beogradu u maju – proleće, Beograd divan, ja u „Metropolu". Savetuju mi da je najbolje da sama sastavim tekst koji želim da kažem, nemoj da ti oni sastave pa da naučiš napamet. Znaš, užasan je to pritisak, posle sam ja videla. Ti kao u nebesima da ideš po nekoj stazi, a on je u nekoj loži gore, i ti samo čuješ neki zvuk, vidiš neka lica, ne znaš gde si uopšte. I ja sastavim neki tekst, oni nešto da li su doterali da li nisu, ni puna stranica pisano rukom. Ali sad to treba da zapamtiš da tamo kažeš. A prva mi je rečenica, sećam se, bila veoma duga, to je bila onako ona frazeologija da u ime ovo ono, ne znam, neki uvod, ali veoma duga rečenica. I sad oni mene pitaju: – Pa učiš li ti onaj tekst? Kažem: – Učim. A u stvari ništa ne učim, i stalno mislim: ma lako ću to ja, ali stalno sebi govorim: – Znaš šta, samo da ti zapamtiš tu prvu rečenicu, to ti je najvažnije. I ja sa Slobodankom izlazim po Beogradu, sve onako ležerno, i dolazi taj dan, kostim gotov, ja obučena, idem ja tamo, sunčan predivan dan, i ja dotrčim gore, popnem se i vidim Tita prvi put u životu, strašno žut u licu, neka zemljana boja. I ja izgovorim prvu rečenicu i ništa. Meni se činilo da je prošlo pola sata tišine, svi sad čekaju šta ću. A kolege iz Sarajeva su mi rekle: – Znaš šta, nemoj da se zbuniš, stvarno bi bilo sramota jer po prvi put student predaje Titu štafetu... Kad sam shvatila da ne mogu da se setim, izgovorila sam: – U ime pionira, omladine, građana... onu frazu koja je trebalo da se kaže na kraju, i ja to njemu uručim, televizija je to prenosila. Sve su novine posle objavile tekst koji je trebalo da kažem, jer su ga oni dobili, svi su to gledali jer je bio televizijski prenos, svi me pamte po tome. Ali niko ne zna da nisam sve izgovorila, videli su da sam stala.

Posle su mene odveli kod Tita u ložu, ja sam sela pored njega, on mi je tada dao sat. Posle su mi rekli da je imao bolesnu jetru. To je godina kad je on održao govor u Splitu, bio kritičan, bolestan, nikakav, i prvi put te godine on nije primio nosioca štafete posebno, nego je to bio moj jedini susret sa njim. Uveče je bio neki prijem gde se on samo pojavio deset minuta i otišao, jer je bio bolestan. Tako da ja njega u stvari nisam nigde drugde srela, to je bilo jedino. Otišla sam u

njegovu ložu posle predaje štafete. Inače svi su se drugi i pre mene i posle mene fotografisali sa njim. I to je bilo sve, ali ja sam od tog trenutka bila veoma popularna. Novinari su na mene navalili kao lešinari, to je bilo neko oslobađanje: sada ćemo o ličnosti pričati neke druge priče, nećemo više „ono", pa su onda oni mene anketirali koje knjige najviše volim, koju muziku rado slušam, pa ja onda izdiktiram puno imena, jedan izabere jedno pa kaže, u drugim novinama drugo kažu, ispada da ja sve živo volim... Strašno sam bila nezadovoljna kada sam to posle sve analizirala šta su mi oni radili. Slikali su me do besvesti, vodili me da se slikam sa teniskim reketom, a ja nikad nisam igrala tenis... strašno, strašno. Imala sam milion tih slika, mada sa same predaje štafete skoro da nemam, imam samo jednu kako silazim niz te stepenice kad sam mu predala štafetu. Novinari su imali te slike ali niko mi nikad nije dao, tako da ih nemam. Sve u svemu, to je meni donelo veliku popularnost. Ja sam tad bila student druge godine na Pravnom fakultetu, bila članica Centralnog komiteta... Dok sam studirala pravo, već sam na prvoj godini shvatila da ne želim da budem pravnik. Imala sam neke dobre profesore sociologije, teorije države i prava, više tih teorijskih predmeta, i znala sam da neću biti pravnik, i već sam razmišljala šta posle, ali sam htela da se bavim naukom, što mi se sviđalo. Htela sam da ostanem na Fakultetu, ali nešto drugo da radim, ne pravo. I ja sam u stvari počela da razmišljam o tome da ja odem iz Sarajeva posle studija, jer nisam volela tu svoju popularnost, važila sam kao osoba koja ima političke ambicije: svi su mislili da hoću da budem predsednik Republike, a mene je ta politika veoma nervirala – nisam volela taj deo sebe. U međuvremenu su me interesovale razne knjige, koncerti, sve drugo, sve sam stizala, ali ovo mi je bilo onako jedan teret, sastavni deo mene jer ja sam s tim odrasla, ali me nervirao ambijent u kome se sve to dešavalo i način na koji sam ja bila u svemu tome smeštena i nerviralo me je što me svi znaju po tome. Ada Midžić sam se ja zvala, Ada su me svi zvali kao skraćeno. Tatino prezime Midžić je često, ima nas puno. Mama je nama rekla, čim smo odrasle, da postoje dve loze Midžića, jedni su iz Bihaća, drugi su iz Prijedora, da nam prijedorski Midžići nisu rod (da pazimo kad se budemo udavale...). Bio je jedan Midžić narodni heroj, to nije naš rod. U Bihaću postoji mahala koja se zove Midžića mahala u koju sam prvi put otišla tek nedavno. Dakle, kao da je to neko sasvim drugi, kao da l' da zadržiš svoje prezime. A ja sam uvek u svim stvarima žrtvovala detalje radi suštine, takva sam ostala do kraja.

Udaja.

Dakle, promenila sam prezime kad sam se udala. Mislila sam: pa njemu će biti drago, to je prilično uobičajeno, a to na kraju nije važno, važnije su neke druge stvari... Ja sam isterala svoju emancipaciju na drugom terenu, dakle tu nisam, za razliku od moje Alme, koja je zadržala svoje i dodala prezime svog supruga, pa je uvek imala dva prezimena.

E, ja sam znači počela da planiram da odem iz Sarajeva, i plan je bio da možda odem u Beograd, jer sam s vremena na vreme išla u Beograd, mama nas je vodila, imala je tamo neke prijatelje. Volela sam širinu Beograda i taj osećaj da odatle počinje neki svet. Jer smo mi u Sarajevu od tih planina uvek imali osećaj skučenosti, naročito kad dođu zime koje su dugo trajale, magla, smog i tako, a u Beograd sam obično išla u proleće kad je lepo vreme... Planirala sam da odem u Beograd na postdiplomske studije na sociologiju, eventualno ekonomiju, ali sociologija mi je bila bliža. A ono zašto ja nisam htela da budem pravnik je to što nisam volela to pozitivno pravo koje pokušava da uhvati život i da ga reguliše: ako ti se desi to i to, treba da radiš to i to, ako to ne uradiš, slede konsekvence. Pravnici se polomiše više ili manje da regulišu to, da stvore neka pravila ponašanja. Oni prvo ne mogu nikad da uhvate život, jer je on suviše neuhvatljiv. Dakle, nema tog pravnog propisa koji može da definiše do detalja sve situacije koje se nalaze u životu. I pravnici su vrlo često crno-beli, ili si kriv ili si prav, ili si nešto uradio ili nisi. A ja sam uvek osećala da je život veoma iznijansiran, da ništa nije crno ili belo, i da kad je najcrnje, uvek možeš da nađeš iz nekog ugla objašnjenje zašto to izgleda crno, a da to u stvari nije crno. Ja sam stalno imala problem sa pravom i nisam volela taj poziv. Naravno, sve sam ja to ispolagala odlično, ali sam putovala već tada dosta, ne samo po zemlji, nego sam bila i u Rusiji, u nekoj omladinskoj delegaciji, pa znam da sam baš bila u vreme pred ispitni rok, pa je onda trebalo da polažem rimsko pravo, i nisam naravno stigla jer sam putovala po Rusiji, i onda sam nešto na brzinu spremila, pa sam loše prošla, položila sam naravno, nisam nikad pala, ali sam dobila neku šesticu koja mi je posle pokvarila opšti prosek.

U međuvremenu sam srela Gišu koji je studirao u Beogradu, mi smo se u stvari sreli u Zagrebu na susretu studenata pravnih fakulteta Jugoslavije On je tad bio postdiplomac na Pravnom u Beogradu, a ja sam bila druga godina. Bila je to ljubav na prvi pogled. On je bio iz nekog drugog sveta, potpuno različit od mene, crn, zgodan, i mi smo počeli da se dopisujemo, onda smo sledeće godine došli na marš studenata pravnih fakulteta Jugoslavije na Frušku goru zajedno, bilo je strašno romantično, sećam se da sam tad obišla Frušku goru od Vrdnika do Erdevika, spavali smo kod nekih familija, imali žuljeve na nogama i nosili neke uniforme. Dopisivali smo se nekoliko godina, s vremena na vreme sam išla u Beograd da se vidimo, on je dolazio u Sarajevo, on je isto bio studentski aktivista, putovao je dosta i otišao u vojsku u jesen šezdeset četvrte, a ja sam diplomirala u julu šezdeset pete, dakle diplomirala sam za manje od četiri godine – uvek sam išla na to: bolje brzo i suština, nego dugo, sporo, detaljno. I to mi je ostala životna deviza do danas: važnije mi je da što pre diplomiram, nego da diplomiram sa čistom desetkom, i da se maknem iz Sarajeva, a Giša je bio dodatni argument. Međutim, on je bio u vojsci u momentu kad sam ja diplomirala, a ja sam žurila da diplomiram između ostalog i zato što je trebalo

da idem u Ameriku u avgustu u okviru razmene, zvala se „Life Long learning – Experiment in International living“. To je jedna američka organizacija u Vermontu koja je organizovala razmenu mladih i omogućavala im da vide kako se živi u drugim zemljama. Mene su odredili, verovatno kao članicu CK, ali i što sam znala engleski jezik. U stvari sam u svojoj generaciji bila retka osoba koja je dobro znala engleski jezik. Niko ga u školi nije mogao naučiti dovoljno dobro, iako smo mi imali dva strana jezika. Onda, bila sam dete palog borca... U suštini, mama je bila veoma ogorčena kako smo mi prošli u životu kao deca palih boraca, svi su oni bolje živeli, imali karijere, ti koji su bili njegovi drugovi iz rata i tako dalje, mi smo ipak veoma siromašno živeli sa njom. Znači, zahvaljujući tom svom engleskom prvo sam otišla sa četrnaest godina u London, pa onda šezdeset pete ponovo u inostranstvo, jer u CK među aktivistima niko nije znao engleski jezik, ali oni su ipak bili ti koji su dobili poziv i koji su određivali ko će ići.

Onda sam otišla kod Giše u Banja Luku gde je služio vojsku. Ali pre toga sam diplomirala u julu i spremala sam se da idem u Ameriku sa grupom mladih iz celog sveta. Sakupili smo se u Njujorku gde smo proveli nedelju dana razgledajući znamenitosti. Onda smo bili nedelju dana u Vašingtonu, zatim je svako od nas išao četiri nedelje negde na neki drugi kraj Amerike i meni je zapao Sent Luis. Vozila sam se autobusom dvadeset dva sata po vrućini, nikad to neću zaboraviti. U autobusu su uglavnom bile Afroamerikanke s malom decom, pa kad stignemo na neku stanicu i izađemo, zapahne nas grozan vruć vazduh... Ja sam bila izbezumljena kad su me ovi iz porodice dočekali. Tu sam živela sa četiri porodice za četiri nedelje, svaka od njih je bila lekarska porodica, to je bilo vrlo interesantno, oni su hteli da fasciniraju nas iz „onog“ sveta, znaš, pošto su bogati, lekari su uvek bogati, a isto tako konzervativni, a mi smo za njih dolazili iz tog „groznog“ komunizma. To je bila šezdeset peta godina.

Htela sam na jesen da idem u Beograd i pokušavala sam da nađem mesto u nekom institutu da radim, jer mama nije mogla da me izdržava u Beogradu, zato sam htela da radim neki istraživački rad i studiram na postdiplomskih studijama. Kad sam se vratila iz Amerike, probala sam u Beogradu i nisam ništa dobila, jer je to bila šezdeset peta godina i svi su smanjivali broj zaposlenih, to je vreme naše prve privredne reforme – vrlo rano je, kao što vidiš, pokušano da se modernizuje ekonomija i učini efikasnijom...

Religija.

– Dok sam bila u Americi, imala sam susret sa religijom što kod kuće nisam imala, pošto smo mi bili komunistička zemlja, a moji ateisti. U detinjstvu smo živeli u „katoličkom“ delu Sarajeva, iza katoličke crkve, gde je bilo puno naših komšija i prijatelja koji su slavili Božić i Uskrs. Mi smo stalno mamu pitali kao deca zašto i mi nemamo šarena jaja... zašto mi nemamo jelku... Jedne go-

dine je mama odlučila da nam kupi jelku za Novu godinu, okitila je... nana leži šlogirana, a mama joj kaže: – Nano, zar nam nije lijepo? A ona kaže: – E, sinko, prvo smo bili muslimani, pa onda nismo bili ništa (misli komunisti), a sad smo valjda katolici. Jer ona je znala da pravoslavci nisu nikad kitili jelku, to je, u stvari, u komunizmu počelo, posle se počelo za Novu godinu. Svi smo nekako voleli jelku, pa smo je vezali za Novu godinu. Nana je obožavala moga tatu i ona je prihvatila njegov stav o religiji, odnosno da nije vernik, a mama nije naravno ni pokušavala da je promeni. Nana je bila ubeđena vernica, ona je čak i klanjala...

A drugi je detalj bio kad je bio Bajram. Ja nikad ne znam ni kad je ni šta je Bajram, i onda je mama kupila kutiju ratluka (ili kako se to ispravno kaže rahat lokuma) da mi nani čestitamo Bajram. Dok je ona ležala nepokretna, mi dođemo kod nje i dajemo joj, i kažemo: – Nano, sretan ti tvoj Bajram! A ona kaže: – E, ako je moj, da bog da ga i nemala! Nju je pogodilo to što smo rekli ‚tvoj' Bajram. Pošto je mama nas vaspitavala da mi nismo religiozne, onda smo mi učenički ostvarile zadatak, da kažemo ‚tvoj' Bajram, da slučajno ne bismo rekle da je naš Bajram, jer mama nas je drugačije vaspitala...

U Americi je svaka od tih familija išla u neku crkvu, pa i ja sa njima. Meni je sve to bilo interesantno, a oni su mene tamo doživljavali kao retku zver, svi su me pokazivali svojim prijateljima, to je stvarno bilo neverovatno kao: evo, ova je normalna, a iz Jugoslavije. Kod Amerikanaca je običaj da spreme večeru i pozovu prijatelje. I jedna od tih familija je pozvala prijatelje i oni mene svi ispituju, a ja odgovaram. Pitanja su bila neverovatna! Sećam se da me je neko pitao: – Kako sam prošla kroz gvozdenu zavesu? Da li postoje vrata, ili se provlačiš ispod tog gvožđa! Propaganda je bila tako strašna kod njih, to je bilo i u Makartijevo vreme, da su oni zaista zamišljali zavesu. Između ostalog su me pitali o našem političkom sistemu... Pošto sam bila student prava znala sam o samoupravljanju, u to sam verovala kao u nešto dobro. I jeste to bilo u ono vreme zaista revolucionarna stvar tih šezdesetih godina... kada su se pisale knjige o iskustvima Jugoslavije. Oni su me pažljivo slušali, ja sam mislila da sam ja to njima objasnila, i bila sam sva srećna što sam imala priliku da im ispričam sve to. Posle takve jedne večere na kojoj sam objašnjavala, vrati se iz grada moja domaćica i kaže: – Srela sam bračni par koji je bio ono veče na večeri, kaže razmišljaju od onog dana kad su tebe upoznali: kako je to strašno da jedna tako divna mlada devojka živi u tako groznoj zemlji. I ja tu shvatim – ne vredi ubeđivati!! Tada sam počela da shvatam da ljudi misle različito. Ovde smo mislili da smo svi mi komunisti, jer oni koji nisu bili nisu se ni čuli ni videli. Sve koje sam ja znala, čak i ti Božići i Uskrsi bili su samo lepi običaji... kako se meni činilo. Amerika je bila velika škola za mene i što se tiče religije i što se tiče drugih stvari. Naučila me to što je njena važna karakteristika da svi žive tamo sa svim svojim verovanjima, ideologijama i međusobno komuniciraju, ali da ne treba imati iluzije da možeš promeniti mišljenje onog ko ima drugi stav prema

životu. Ja sam tada shvatila da tvoje ideološko opredeljenje nije samo ideološko, nego je to pogled na svet, od kojeg zavisi kako ćeš živeti i gde ćeš živeti, i s kim ćeš živeti. Tada sam shvatila da osoba sa kojom ću provesti život mora imati pogled na svet kao ja. Na primer, da ne bih mogla da živim sa nekim ko je religiozan, ko ide u crkvu.

I tu je Giša moj, pored toga što sam bila zaljubljena... to je bilo ono što se do kraja pokazalo kao nešto što nas je zaista vezivalo, jer mi smo kroz sve ove turbulencije uvek bili u toj stvari potpuno istomišljenici. Mi smo se sačuvali, uspeli to preživeti da se ne raziđemo, jer mnogi su se brakovi raspali kad je devedesetih krenula ta nacionalistička euforija.

Prijateljstva.

– Četvrta familija u Americi je bila sjajna i tu sam srela osobu koja je ostala moja prijateljica do kraja života: supruga neuropsihijatra u čijoj sam porodici bila – to je bila ljubav na prvi pogled. Ona je bila dvanaest-trinaest godina starija od mene, imala je malu decu, oni su bili ateisti. Muž je bio poreklom iz Gruzije, gruzijski Jevrejin, njegov otac je došao u Ameriku, studirao je medicinu u Sent Luisu zbog toga što je u Njujorku, gde su svi Jevreji došli, bio cenzus koliko Jevreja može da studira. Jevreji su išli da studiraju medicinu. On je otišao u Sent Luis gde su i ostali i gde je on tada bio direktor svih bolnica u Sent Luisu i profesor neuropsihijatrije. Predivan čovek, ali veoma čudan, težak i zatvoren. Za razliku od njega, njegova žena Džoj je bila predivna. Toliko smo se tada zbližile da evo do današnjeg dana održavamo to prijateljstvo. Kad sam išla na Fulbrajtovu stipendiju osamdeset treće, ona je došla u Itaku da nas poseti. Kad je naš Nikola završio treći razred gimnazije, rekao je: – Ja ću ili ići u Ameriku u školu, ili ću privatno polagati zadnji razred gimnazije, ovu školu više ne mogu da vidim, ni ove profesore! Onda smo mi zamolili Džoj da proba da mu nađe neku familiju za razmenu, nije bilo lako, i onda ga je Džoj pozvala da dođe kod njih. Kod njih je i završio taj poslednji razred gimnazije u Sent Luisu.

Alma.

– Sad da se vratim na dolazak u Beograd. Stanovala sam sa mojom Almom koja je studirala svetsku književnost. Ona je puno čitala i bila zaista u tom nekom literarnom svetu kao devojčica, baš zato što je bila malo bolesna, i manje komunikativna, i u suštini u mojoj senci, što smo kasnije analizirale. Drugo, ja sam bila mamina kćerka, u smislu da sam joj kao starija ćerka pomagala, bila sam drukčija od njih dve koje su imale neke slične karakterne osobine, i stalno su se raspravljale, svađale, najčešće oko gluposti. Alma je bila tvrdoglava, mama isto, a ja sam uvek bila za kompromis, ja sam se uvek izvlačila kad vidim da je neka frka! Nemam ja tu šta da trošim energiju, samo ponekad dobacim: – Pa niste uopšte svesne kako raspravljate o potpuno beznačajnoj stvari, sutra ćete obe reći da to nema veze. Alma je htela da studira režiju. Bila je kao cvet, kao

iz nekog drugog filma, onako crna, mršava, ozbiljna, starmala, uvek je delovala zrelije, i ona se pripremila za prijemni ispit na režiji u Beogradu. Otišla je da ga polaže. I položila ga je. Međutim, vratila se kući posle tog položenog prijemnog ispita i rekla: – Ja ipak ne mogu da studiram u Beogradu. Kada je videla taj svet, oni nju nisu mogli da ne prime, jer ona je stvarno bila kao cvet, načitana, obrazovana, za njih je ona bila potpuno iz drugog filma, ali su oni nju osetili. Ona se uplašila tog sveta tamo i tog ambijenta. I nas dve nju uhvatimo: – Naravno, Alma, šta će tebi to, ostani ti lepo s nama ovde, što ti ne upišeš pravo, to ti je uvek dobro, pa ćeš u međuvremenu odlučiti šta želiš. I mi nju nagovorimo da ona upiše pravo. Za razliku od mene ona je imala skroz desetke. Dve godine sve u prvom roku, sve deset. I kad je završila drugu godinu, rekla je: – Znate šta, vi ste mene naterale na to pravo, ali mene to ne interesuje, ja to ne volim. Ja hoću da idem u Beograd nazad. Ona se u stvari tražila i u međuvremenu sazrela. I ona dođe u Beograd i upiše se na Filozofski fakultet na svetsku književnost. Tu je dosta bedno živela, ali je, s druge strane, imala tu božanstvenu svetsku književnost, gde je ona bila odličan student, gde je imala te svoje divne profesore, Nanu Bogdanović na primer, i sa zadovoljstvom je to studirala. Stanovala je na Senjaku, i ja se uselim kod nje u septembru šezdeset pete i hoću da tražim posao, ali nigde posla. Giša u vojsci. Ja otišla da se s njim pozdravim pred Ameriku, obišla ga u Banja Luci. I kad sam se vratila, prvo kod njega. Nikad neću zaboraviti sebe: imala sam neki crveni balon mantil, tad smo mi to sve šili, predivan jedan crveni mantil...

Zaposlenje.

– Kad sam se vratila iz Amerike, dođem u Beograd, i neko mi kaže da je video u novinama oglas, konkurs za asistentsko mesto u Novom Sadu, predmet Politička ekonomija na Pravnom fakultetu. Pomislim: – Zašto ja ne bih išla u Novi Sad za asistenta? Ne mogu da očekujem od mame da me izdržava, već izdržava Almu... Odem kod Giše u Banja Luku da se dogovorimo i on mi savetuje da se prijavim. On je već bio diplomirao i bio na postdiplomskim studijama, ali je radio u Centralnom odboru Saveza studenata pre vojske i tu je imao neku platu u Beogradu, ali u stvari ni on nije imao posao. Tako ja dođem u Novi Sad... Bio je tada na Tvrđavi Pravni fakultet. Dekan je bio profesor Vladimir Kapor, Dragoje Žarković je bio predmetni profesor. Ja sam došla na intervju u Novi Sad i primili su me od prvog januara šezdeset i šeste. Dekan me je lepo savetovao: – Koleginice, vidim da ste ambiciozni, vredni, vi ćete sigurno magistrirati, doktorirati, ali moj vam je savet: imajte decu, deca su strašno važna. On je bio tada pred penzijom i imao bogat profesorski staž, ali i životno iskustvo. Kaže: – Imaćete čudna iskustva oko priznanja onoga što radite. Nekad kad nešto uradite najbolje, niko to neće primetiti, a nekad kad nešto uradite osrednje, po vašem mišljenju, dobićete priznanje. Ali jedina čvrsta tačka, i ono što je zaista

vaše, bez obzira kakva vam bila deca, važna su deca, ona su vaš produžetak. U njih vi unosite sebe, ona su nešto opipljivo i realno. Uvek se toga setim. Ja sam njemu rekla: – Naravno, ja zaista želim da imam decu.

Porodica i posao.

– Bila sam u Novom Sadu od prvog januara šezdeset šeste, stanovala sam u asistentskom domu, i Giša i ja se dogovorimo da se venčamo na leto, pre svega zato što sam ja bila u drugom stanju. A i inače smo hteli da se venčamo, jer četiri godine smo se dopisivali, a malo bili zajedno; Giša će tražiti posao čim izađe iz vojske u aprilu. Dobio je posao u Izvršnom veću Vojvodine da radi kao pravnik u Savetu za nauku, mislim da se to tako zvalo. Venčali smo se tog jula šezdeset i šeste. Ja sam bila asistent na Političkoj ekonomiji, Dragoje Žarković je tada bio docent na tom predmetu. Sećam se tih svojih prvih dolazaka na Pravni fakultet gore na Tvrđavi: januar, zima, košava je duvala i visok sneg do kolena. Dolazila sam iz Beograda vozom, silazila sam u Petrovaradinu. Penjem se na Tvrđavu, onu donju, a ono sneg, vetar, ja sam prva koja ujutru prolazim, prtim, u duboki sneg stajem... Dođem tamo, a tamo neka peć bubnjara, sve pršti iz nje, i tamo provedem dva-tri sata. U stvari, nemaš gore gde da budeš, nema prostora, nema kabineta. Kad hoću nazad, idem u Novi Sad preko mosta, prelazim po toj košavi, da me sruši... Nikad neću zaboraviti tu zimu. Ali to je kratko trajalo jer sam dobila sobu u asistentskom domu.

Sve u svemu, venčamo se mi u julu. I tako krene: rodim Sašu trinaestog decembra, mislila sam da neću više hteti decu. To je takođe jedan od napornih perioda u mom životu: radila sam magistraturu, časovi sa studentima, a ja velika trudnica. Ali nikad neću zaboraviti mene trudnicu u asistentskom domu. Soba je bila veoma mala, u njoj su bila dva kreveta, imali smo šporet, lavabo, wc je bio zajednički, tuš je bio zajednički. Giša je radio, ja sam radila i držala vežbe, ja sam skoro do poslednjeg momenta držala vežbe i kuvala. Ja kao novopečena domaćica, trudim se da kuvam, a ono vrućina, ja trudna... nikad to neću zaboraviti. Međutim, to je kratko trajalo, imali smo sreće.

Profesorka Univerziteta u Novom Sadu.

– Sa profesorom sam se uglavnom dobro slagala, ali je on bio jedan težak čovek. Prvo, on je hramao i valjda je to bio njegov kompleks koji je nosio od detinjstva i koji posle nije mogao ničim da nadoknadi. To mi je iskustvo pomoglo da shvatim da su kompleksi nešto iracionalno, nemaju čvrstu podlogu u racionalnom. On je bio izuzetno pametan: bio je najmlađi doktor Ekonomskog fakulteta u Beogradu. Ne znam da li sam inteligentnijeg čoveka od njega u životu srela! Možda je ta njegova inteligencija izgledala tako ogromna zato što nije imao onaj drugi deo, onu finoću, kulturu, obrazovanje, komunikativnost. Donosio je odluke o svemu fantastično brzo, bio je ruska škola, ali posle se menjao kako se menjala situacija kod nas... Puno je pisao po novinama članke,

trošio je mnogo vremena na držanje predavanja po drugim mestima. Jednom sam samo išla s njim u Sombor da predajem; on je predavao na puno mesta. Sa malim detetom i magistraturom nad glavom, nisam imala snage da putujem po drugim centrima i predajem, ali to je moj načelni stav: ne rasipati energiju. Na primer, ja do današnjeg dana nisam prihvatila da tezgarim okolo, iako sam imala puno prilika. To je teško zarađena para.

Dakle, ja sam prvo bila u Beogradu, na postdiplomskim, tada se to ovde još nije moglo. Posle su svi profesori terali asistente da ovde kod njih magistriraju, što nije dobro. Tako da sam ja ipak trpela uticaj Beograda i tamo sam i doktorirala. Na Pravnom sam magistrirala, a posle na Ekonomiji doktorirala kod profesora Zorana Pjanića.

Predavala sam Ekonomiju na Pravnom i morala sam da počnem iz početka, jer sam studirala prava. Relativno dugo sam radila i magistraturu i doktorat: za šest godina sam magistrirala i plus idućih šest godina doktorirala. Sa magistraturom sam imala jedno dete, sa doktoratom sam imala drugo dete, ali sam stizala uvek jednu i drugu stvar i tu sam nalazila fantastičnu ravnotežu – nikad nisam zažalila ni što imam decu, ni što imam karijeru, jedino što me je grizla savest i na jednoj i na drugoj strani: kad sam se bavila decom, znala sam da moje kolege subotom i nedeljom u biblioteci, u kabinetu rade, a ja kuvam, spremam i bavim se decom, ili kad sam radila moje teze ili sedela dugo na fakultetu, mislila sam, bože, moja jadna deca, ne treba ona da budu kriva što im se majka bavi naukom. Uvek sam mislila koliko je dobro što smo se odlučili i za drugo dete – koliko sam do danas srećna što imam dva divna sina. Uvek smo ipak bili neko ko se razlikovao od većine drugih bračnih parova.

Politički angažmani.

– Kad sam otišla iz Sarajeva, rekla sam sebi: – Bićeš manja od makovog zrna. Nećeš više imati nikakve veze s politikom. Tu te niko ne zna, to je nešto što ti ne želiš. Međutim, prvo nije tačno da me niko ne zna, svi su znali da sam predala štafetu. A drugo, ja sam osoba koja ne može da sedi na sastanku, da ćuti, nego sam uvek reagovala, nemojte ljudi, dajte ljudi, 'ajde da uradimo. I odmah te zapaze, uvek su dobro došli ljudi kojima je stalo... Ubrzo sam postala član Univerzitetskog komiteta, bila sam u drugom stanju sa Nikolom, on se rodio sedamdeset i treće, znači malo kasnije, nisam odmah. Ali je Saša bio mali... Imala sam neko zaduženje i u Opštinskom komitetu... Nisu te puno ni pitali, mislili su to ti je čast. Ja sam dozvolila da me ponovo uvuku. To je očigledno bio i neki deo mene jer nisam mogla da budem pasivna i da gledam, da me ne interesuje život oko mene. Uvek me interesovalo gde god sam bila šta će od toga biti, šta dalje. Sećam se da sam tako trudna, u nekoj teget haljini išla na Tehnološki fakultet ispred UK, tamo je bila neka „velika afera", pa mene poslali. Ja tamo sedim, oni se posvađali, međusobno se podelili, svašta govore jedni

drugima, a ja kao pokušavam da ih mirim, nekim svojim zdravim razumom... a oni su mi otprilike rekli: – Šta ova iz UK tu nama soli pamet. I ja sam u stvari shvatila da ja stvarno ne treba kao neko iz UK da nekom solim pamet.

To moje članstvo u Partiji je bilo zaista emotivno, danas sam svesna da sam bila vernik. Kako sam sazrevala sve više sam shvatala da je to pitanje vere, a ne ubeđenja, da je to nešto u čemu živiš najbolje od svih svetova. Zato što sam imala prilike da vidim i druge svetove. Verovala sam u to i to je bilo moje: to je kao kad se rodiš i veruješ u Boga, tako sam ja verovala u komunizam. Kroz struku, ekonomiju, sve više sam se uveravala da je sistem veoma problematičan, ali je Jugoslavija bila otvorena prema svetu, imali smo slobodu... Već negde sedamdesetih godina je na mnogim ekonomskim skupovima zastupan stav da bez tržišta i konkurencije nema ekonomskog razvoja, i onda je napravljena i ta varijanta „tržišni socijalizam". Mi jesmo hteli da pokušamo da spajamo tržište i samoupravljanje, što je vrlo lepo zvučalo i za mnoge u svetu bilo takozvano treće rešenje – pokušali smo da napravimo nešto između kapitalizma i socijalizma – samoupravljanje.

Giša je dobio stan od Izvršnog veća vrlo brzo, mali stan na Limanu. Ja sam otišla u decembru u Sarajevo da se porodim, jer je tamo još uvek bila šef ginekologije lekarka koja je porađala mamu kad sam se ja rodila. Međutim, sarajevska bolnica je isto bila stara, i sećam se da su me nosili na nosilima u lift, a lift je bio onaj sa užadima... to je bila šezdeset i šesta godina. I sad, pošto mene dvoje nose u nosilima, posle porođaja valjda, neko mora ono uže da vuče, i onda su one, mislim da su bile sestre, jedna je držala jednu ručku nosila, a ovu drugu je pustila da bi vukla uže, a ja sam se bojala da će da me prevrnu – to je dramatična scena bila! Dobila sam bila neku spavaćicu koja je bila čista, ali pocepana skroz tako da sam ja morala rukom da je držim da ne bih bila gola. Kad je doktorka došla da me obiđe i kad je videla tu spavaćicu, rekla je: – Ljudi, jeste li vi normalni, žena je došla iz Novog Sada da se porodi ovde, a vidite kakvu ste joj spavaćicu dali. Pored mene je ležala žena koja je imala eklamsiju, to je najveća komplikacija koja ti se može desiti u trudnoći, ona se grčila, kočila se, urlala je... valjda su je spasili, ne znam šta je bilo.

U Sarajevu sam bila mesec dana i posle Nove godine sam se vratila sa Sašom, Giša je došao kad sam se ja porodila, i bio je sa nama za Novu godinu, jer Saša se rodio trinaestog decembra.

I zaista sam ja sve moje stanove dobila preko Giše. Giša je posle prešao u Novkabel da radi. Dao je postojeći stan i dobili smo jedan veći stan na Limanu tri jer sam ja bila u drugom stanju sa Nikolom. Mi smo u tom stanu ostali i još uvek smo u njemu. Bili su neki periodi kad sam mogla da tražim bolji, kvalitetniji stan, jer je u našoj zgradi bilo stanova solidarnosti i sveta koji nije baš vodio računa o tome kako nam izgleda stepenište i dvorište... Vrlo često sam mislila, to je ono socijalističko, znaš, svi stanujemo u istim zgradama, a dolazimo iz

sasvim drugih svetova... Navikla sam se na taj stan i na taj kraj, i sad u starim godinama ne bih ga menjala ni za šta.

Odlazak u Ameriku.

– Ja sam veliki deo života predavala marksistički predmet Političku ekonomiju koja je za okosnicu imala Marksov Kapital. Ipak sam, naravno, čitala i druge stvari i moje obe teze, i magistarska i doktorska, bile su iz ekonomskih doktrina i to iz zapadne ekonomske teorije. Uvek sam htela da olabavim taj marksizam, od početka sam bila svesna da ne možeš davati samo Marksa, da moraš bar spomenuti one druge u predavanjima i u literaturi studentima. Pošto smo u programu imali i kratak istorijat ekonomske nauke, pre i posle, taj sam deo proširila, jer sam za magistraturu radila tu problematiku, a to je bila američka institucionalistička škola, jedan pravac u američkoj ekonomiji, sa posebnim osvrtom na odnos marksizma i institucionalizma. Čitala sam američke autore koji su bili netipično američki. Doktorska teza mi je bila „Neoklasična teorija samoupravne privrede", a ‚neoklasična' znači, ono što su oni američki ekonomisti napravili kao opšti model samoupravne privrede u vreme kad je to bilo jako popularno. Tačnije, formulisali su opšti, teorijski, matematički model samoupravne privrede, što je vrlo interesantno. Na osnovu svoje doktorske disertacije sam dobila Fulbrajtovu stipendiju i radila to u Americi i objavila to posle kao knjigu. Čitala sam zapadne ekonomiste, pisala o tome, bavila se time komparativno, kad je došlo vreme da se marksistička politička ekonomija ukine i počne nešto drugo, ja sam bila sasvim na svom terenu. I sada predajem tu zapadnu ekonomiju, ali to se nije svima desilo, na primer, u Beogradu još uvek postoji marksistička politička ekonomija.

Marks nije bio pravi ekonomist, pitanjima koja je on pokretao ne bavi se većina ekonomista. A to su ta socijalna, društvena, klasna, pitanja, što je više sociologija, to je ta neka ekonomska sociologija. Tako da ti ne možeš odbaciti Marksa, nego su to drugi pogledi na istu stvar. Jedni gledaju sa jedne strane, on gleda sa druge strane, i gde god je njegovo razmišljanje relevantno i interesantno, mi ga i dalje pominjemo.

Putovanja i profesija

Negde početkom osamdesetih bila sam postavljena za sekretara SIZ-a za naučni rad Vojvodine. U to sam ušla, kao i u sve druge stvari, pošteno, sa mnogo entuzijazma. SIZ je tada raspolagao ogromnim sredstvima. Tek kad sam kasnije postala rektorka shvatila sam koliko novac kojim raspolaže Univerzitet nije ništa prema onom novcu u SIZ-u za nauku. To su bila dobra vremena kad je Pokrajina imala veliku autonomiju i bila među najrazvijenijim delovima Jugoslavije. Mi smo stvarno delili novac za nauku kao samoupravna interesna zajednica. To je sve bila ogromna odgovornost. U SIZ-u sam odmah uočila da fundamentalne nauke, prirodne nauke, fizika, hemija, biologija, veoma malo

učestvuju u ukupnim sredstvima, a da oni drugi delovi nauke dobijaju nesrazmerno više novca. Znala sam da su i jedni i drugi veoma važni, i da jedno bez drugog ne može. I uspela sam da pomerim učešće osnovnih disciplina sa recimo sedam posto ukupnih sredstava na devet ili deset posto. To je iziskivalo veliku borbu pre svega sa onima koji nisu hteli da se odreknu stečenih pozicija. To sam bila istinska ja, borac za pravdu, nisu mi odali priznanje za to, a među onima koji su izgubili samo mali deo privilegovanog položaja sam dobila neprijatelje zauvek. To je bila nova životna škola. Jedna stvar koju sam uradila za sebe dok sam bila sekreta SIZ-a za nauku bila je da sam, posle mnogih propalih pokušaja, dobila Fulbrajtovu stipendiju. Praktično u trećoj godini moga mandata otišla u sam u Ameriku, zamenjivao me je neko, i onda sam se vratila još jednu godinu. E, to su mi mnogi prigovorili.

To je za mene bila bitna specijalizacija, vodila sam decu, oni su tamo išli u školu. Giša je ostao ovde, ali je dolazio da nas poseti. Kad sam se vratila iz Amerike, naš SIZ je trebalo da delegira člana Američko-jugoslovenskog odbora za naučno-tehnološku saradnju. Bilo je sasvim prirodno da sam to bila ja, prvo što sam bila sekretar SIZ-a, znala sam jezik, mogla sam to da radim, od osamdeset četvrte do osamdeset sedme sam bila član tog odbora. Dve godine sam bila predsednik tog odbora. Taj odbor je imao dva člana sa naše strane. Kad sam ja bila, drugi član iz Jugoslavije je bio sekretar SIZ-a za nauku Hrvatske, i dva člana (diplomate) sa američke strane. Iza nas su bili naši SIZ-ovi za nauku u okviru kojih se pripremao taj program, a iza njih američke agencije, njih dvanaest. U okviru te aktivnosti sam pomagala kome god sam stigla, shvatila sam te svoje funkcije kao put kojim se našim ljudima omogućava da se informišu, povezuju, istražuju... Nikad nisam bila pasivna prema informacijama koje imam – da ih spremim u ladicu, pa ako ja ne mogu, ne može niko. Neki ljudi su to znali da cene, na primer, jedan moj kolega mi je posle mnogo godina rekao: – Ja tebi nikad neću zaboraviti da si mi ponudila da se uključim u jedan OECD projekat o ombudsmanu! To mi je otvorilo mnoge kanale informacija. Uvek sam tražila ljude koji mogu nešto da učine sa tim raznim ponudama iz inostranstva. Posao u tom Odboru i nije bio tako lak. Mi smo zasedali po sedam dana, jer je mnogo naših projekata bilo predlagano, uvek je manje para nego što je projekata, pa moraš da doneseš odluku po kriterijumima – mi se borimo za naše, a oni kažu hoćemo ove. Obično smo ručavali i večeravali odvojeno. Amerikanci za svojim stolom a mi za svojim, a tako smo se dugo već poznavali... Kad sam ja postala predsednik, pozvala sam sve: – Dajte, ljudi, da sednemo svi zajedno. Od komunikacije sa strancima nisam imala strah kao mnogi drugi u to vreme.

Kada je zasedanje tog odbora bilo u Novom Sadu, smestili smo Amerikance u hotel Varadin, koji je tada bio elitni, bio je koktel u Izvršnom veću, vodili smo ih u Bečej u dvorac Fantast koji je isto tada bio divan. Pokojni profesor Borojević pokazivao im je polja pod pšenicom i kukuruzom i objašnjavao... stvarno je

bilo elegantno, fino... To su bili moji zvezdani časovi međunarodne saradnje, a na poslednjem susretu u Sarajevu Amerikanci su mi dali priznanje za moj rad u tom odboru, održali fantastičan govor, i rekli da je to bio primeran i poseban način vođenja naučne politike. Mislim da je to bilo tako zato što sam žena, to je bio ženski način. Mnogi to tumače mojom komunikativnošću, neki su mislili da sam previše komunikativna...

Devedesete.

Bila sam član Pokrajinskog Komiteta i CK Srbije čak četiri godine. Član CK Srbije sam postala tamo negde osamdesetih godina, zbog toga što su oni hteli da imaju doktore nauka u CK, pa smo tu bile Branka Lazić, Marijana Pajvančić i ja, tako, došlo nas je petoro iz PK iz Pokrajine u CK Srbije. Ali u tom CK Srbije uglavnom nisam učestvovala u diskusijama. Jednom odlučim da im kažem neke stvari. U stvari sam se zgražavala nad tim birokratizmom rekla sam, onako dosta odmereno, kako to nema veze sa životom. Ja sam uvek govorila ono što sam mislila, što je posle kao bio plus, jer je u okviru Partije vremenom postalo jasno da ne možemo svi isto misliti – mora postojati unutarpartijska diskusija. Tu sam bila kao neko sa univerziteta.

Pojavljuje se Slobodan Milošević na sceni. Osamdeset osme godine je Giša bio glavni i odgovorni urednik Informativnog programa Televizije Novi Sad. Mi odlazimo u Ljubljanu da se ja operišem, u vreme kada su se u Vojvodini držali oni mitinzi, nameštеni, Sremska Mitrovica i ostala mesta... Giša je sa mnom u Sloveniji, a tu ga je zamenjivao Mita Boarov. To je dosta bitan podatak zato što će posle Giša biti optuživan da su oni loše prenosili te mitinge, pošto su, naravno, bili protiv tih nameštenih mitinga. Kad se Giša vratio i kad je počela čistka na televiziji, onda su njemu rekli, ti si bio glavni urednik, a on je rekao: – Jesam, i ja stojim iza toga. A onda mu je Mita Boarov rekao: – Ali, Giša, ti tada nisi bio tu. A on je rekao: – Nije važno što nisam bio. Ja sam se s tim slagao, ja bih vas zvao i rekao nemojte...da sam smatrao da to ne treba raditi. Giša inače veoma ceni svog kolegu Mitu Boarova. Bio je veoma hrabar u to vreme kada su se mnogi opredeljivali za aktuelnu stranu ili povlačili u mišju rupu.

Vratili smo se iz Ljubljane i ja sam naravno neko vreme bila rekonvalescent. Pojavio se Milošević na Kosovu, taj njegov govor pred milion ljudi, i ja sam odmah shvatila da to više nema nikakve veze s komunizmom, nego je nacionalizam. Kako je vreme prolazilo, mogao si da vidiš kako ljudi oko tebe odjednom dobijaju onaj sjaj u očima, neki ljudi s kojima si proveo desetine godina, mislio si da ste isti, da isto mislite, jednostavno krenu na tu stranu, po onom sistemu, samo im ponavljaj, ponavljaj, ponavljaj. Meni je prva misao bila: – Ja u toj Partiji više ne mogu u kojoj je on. I kažem Giši: – Ja ne mogu više, moram da izađem. Pa nemoj biti luda, pa ovo ne može trajati, vidiš da ovo ne može trajati. Ja sam jedno vreme to trpela, i onda sam jednog dana, još se to

zvao Savez komunista, još Milošević nije napravio svoju partiju, napustila tu Partiju. Bio je partijski sastanak, tada su ti partijski sastanci stvarno bili katastrofa. U to vreme bila je praksa na fakultetu da su asistenti bili sekretari Partije, a profesori direktori instituta. Naravno, direktori instituta manipulišu tim asistentima, i onda Partija odluči kako direktor hoće i mi se pridržavamo toga kako direktor hoće. Međutim, ja naravno to nikad nisam radila i tu sam bila jednom čak i kažnjena zbog toga što nisam htela da glasam za neizbor kolege, a na partijskom sastanku je dogovoreno da se on ne izabere. Ja sam rekla da ne može partijski sastanak da odlučuje ko će da se izabere u naučno zvanje. Kaže meni u ponedeljak ovaj mladi asistent, sekretar partijske organizacije na Fakultetu, da će biti partijski sastanak u petak i ja ga zamolim da pod tačkom razno obavesti da ja napuštan organizaciju. I on se onako zaprepasti i kaže: – Dobro. Ali nije stigao da mnogo pita okolo, da se konsultuje, pošto je to bio petak a u ponedeljak je već bio sastanak. Ljudi koji su došli na partijski sastanak su bili začuđeni kad su to čuli. Pa nećemo dozvoliti da najbolji članovi Partije, koji su toliko godina bili u Partiji sada tako odu bez reči, pa koleginice, pa zašto, nemoj, pa nije ovo... to je govorio čovek recimo o kome ja nisam imala baš sjajno mišljenje kao o komunisti. Meni se to smučilo. Kažem: – Znate šta, ja nisam ovo stavila na dnevni red da mi sad diskutujemo o tome, već da vas obavestim da ja napuštam Partiju. I uzmem svoje stvari i izađem, zaključam se u kabinetu i isplačem se. To je u stvari jedna vrsta loma, strašnog loma. U međuvremenu, kad sam se vratila kući u petak, kažem Giši šta sam rekla sekretaru. Nas dvoje sednemo i sastavimo jedan tekst koji sam predala u dokumentaciju da želim da napustim – rekla sam vrlo blago – ovu organizaciju i nešto sam rekla u smislu da to ne znači da ne ostajem komunista po ubeđenju.

Osećala sam se kao ptica na grani. Taj osećaj slobode je bio fantastičan. Nešto što je u meni tinjalo godinama, jer sam videla šta se sve dešava, ko je sve to došao... Pa sam videla kako sistem propada, kako ekonomija ne može... Međutim, pošto sam ja već raskrstila kao ekonomista sa tim modelom privrede, ja sam znala da taj naš model socijalizma, kao i ruski, ne valja, jer nije mogao da se nosi sa kapitalizmom. Prema tome, ja nisam odustala od verovanja da bi bilo divno da imamo jedan sistem u kome bi ljudi bili jednaki, bez klasnih razlika, to je isto ono što su mnogi ljudi sa zapada videli u tom našem trećem putu. Dakle, svi oni znaju razne mane kapitalizma, mi smo videli ovo. Ali nisam prestala u to i dalje da verujem. Ja čak verujem da će se jednog dana pojaviti ponovo jedan novi model koji će uzeti u obzir i socijalne dimenzije ekonomije u smislu socijalne pravde. Počela sam bolje da prihvatam tu zapadnu socijaldemokratiju koja je zapravo moguća, ono što je moguće u datim uslovima – Norveška je, na primer, više socijalistička zemlja nego što smo mi ikada bili.

To moje sazrevanje i oslobađanje je bilo fantastično, jer sam prvo sebi rekla: – Aha, ti si bila religiozna. Dakle, ti si verovala bez obzira na to što si videla.

Znači, ti nisi videla Boga, ti vidiš da ima svakakvih vernika, ti vidiš da crkve jedna drugu ubijaju, kolju, ali ti i dalje veruješ u Boga. Tako sam ja verovala u komunizam idealistički, na način na koji je verovao moj otac, a on je poginuo, to mi nije bilo dovoljno. Kad sam jednog šestog aprila devedeset i druge godine bila u Škotskoj, u vreme kada je počeo rat u Sarajevu, gledala sam na BBC-ju kako gori sarajevska pošta na čijem stepeništu je moj otac poginuo braneći je da je Nemci ne sruše, a sada ju je Karadžić zapalio. Između ostalog zato što je to telekomunikacioni centar. Naravno, nije se ona uzalud čuvala ni onda. Onda sam mislila o mom ocu: – E moj, Fuade, ti poginu za komunizam koga više nema, za Jugoslaviju koje više nema. Jer ja sam došla u Novi Sad u Jugoslaviji, ali kad se ona raspala, ja sam morala da se odlučim da budem građanka Srbije, da imam srpsko državljanstvo. Prošla sam težak put do ove tačke. Ja ne bih bila drugde, jednako mi je biti ovde i biti ovo što sam sada, ali meni nije bilo tako lako u prvom momentu da shvatim da više nisam u Jugoslaviji. Da sam sada u jednoj drugoj državi, a da je ona sredina iz koje sam ja potekla i u kojoj su moji koreni sada druga država, i da je ova moja sadašnja država takve stvari radila u toj mojoj državi Bosni. Sve je to bio jedan dug put, sada sam na kraju, ali nije bilo lako.

Sticajem čudnih okolnosti, Giša je mnogo više imao problema kao „loš" Srbin ovde, nego ja kao neko ko nije odavde. Moja mi je Alma govorila tada to je zato što imaš srpsko prezime (Stanković), a ona je zadržala devojačko (Midžić) plus Šostarić, jer je njen muž Slovenac. Ona je imala puno problema, zbog toga je umrla od raka na kraju. Ona je radila na televiziji, bila je javna ličnost u vreme Miloševića, i kada je Šešelj onog jednog čuvenog dana nabrojao kako u beogradskoj televiziji ima puno Hrvata, Muslimana, reformista, Makedonaca, svih mogućih, sutradan su oni svi udaljeni, nisu dobili otkaz nego su ih stavili na led, ono što se zove produženi godišnji, ili kako već. Onda su je ljudi zvali telefonom: – Još si tu, misli na svoju decu. Onda ju je srela ta njena Nana Bogdanović, koju je ona jako poštovala, i rekla: – Alma, vi ste još u Beogradu? Napustite. To je bilo strašno. I ona je otišla u Englesku i bila je tamo sa decom i svašta je bilo i ona je zaista to platila svojim zdravljem.

Ante Marković je bio ono za šta smo mi ‚normalni' ekonomisti Jugoslavije mislili da je jedino moguće rešenje – da pređemo u tržišnu privredu i da ta tranzicija ne bude tako bolna. U međuvremenu je pao Berlinski zid, shvatilo se da padaju socijalistički modeli privrede. Ostaje vraćanje u kapitalizam, ne pada uopšte Marks, jer on nikad nije govorio da će u nerazvijenim zemljama pobediti, on prvo nikada nije govorio puno o socijalizmu, on je samo rekao da će se unutar kapitalizma te protivurečnosti pre svega u najrazvijenijim zemljama tako zaoštriti da će on pući. Međutim, kapitalizam se u međuvremenu promenio, ublažile su se klasne razlike, radnici su u velikoj meri postali deo neke srednje klase koja živi relativno dobro, neće tako lako da ide da ruši – sirotinja

ruši, kad živiš lepo u zapadnoj Evropi... teško se odlučuješ da rizikuješ da izgubiš to što imaš. Mnogo štošta se promenilo, zaista se promenilo i sve smo mi to pratili. Ono što je meni interesantno za moj razvoj je bila nova politička scena. Ante Marković je bio opcija koju sam apsolutno podržavala i nadala sam se da će nas to izvući iz tog Miloševićevog okvira. Bila sam optimista, kao i mnogi drugi tada. Srećna sam što više nisam bila član Partije i nisam pomišljala da se učlanim u bilo koju stranku. Ipak, ja tu opet popustim, po starom dobrom sistemu da pomognem – opet u prvim redovima. Učlanim se i zaista sa puno žara krenem sa Reformistima Vojvodine. Razočarali su me naravno ljudi u reformistima, razočarao me pre svega mentalitet koji je bio partijski, znači isto ono – sednice i zapisnici, sve ono što sam mrzela kad sam bila tamo član. Ali bila je neka pozitivna energija da probamo da nešto uradimo, da zaustavimo Miloševića. Ja sam bila među najglasnijima da se Milošević sruši u Beogradu, da mi ne smemo imati iluzije da ćemo mi odavde nešto sami postići, nego da moramo ići sa beogradskim strankama opozicionim. Ma kakve one bile i ma kako gadljivi mi bili. Sećam se da sam išla, to je DEPOS tada bio, a i reformisti su tu bili, išla ispred reformista u Francusku sedam u Beograd. Tu sam prvi put srela sve te ljude, od Vuka Draškovića do Koste Čavoškog, sve one nacionaliste... Ali sam i tada ja verovala da se to mora uraditi zajedničkim snagama... Bila sam član Izvršnog odbora, ali mi se sve to skupa nije sviđalo. Otišla sam u Ameriku da predajem zato što je meni strašno bilo da budem u Jugoslaviji dok je bio rat. Giša mi je opet stalno govorio: – Ma, nemoj, neće ovo trajati. I kada je Panić ono skoro pobedio, i kad smo videli da nema ništa, Giša kaže: – Piši ti ona svoja pisma. Napišem stvarno nekoliko pisama i dobijem ponudu od kolege koji je bio šef katedre, a koga znam sa Kornela, i on mi ponudi semestar da predajem u Ajdahu nešto o ekonomskoj krizi u Jugoslaviji i o preduzetništvu kojim sam ja u međuvremenu počela da se bavim. Teško sam dobila vizu, čitavih godinu dana je bilo neizvesno da li ću je dobiti jer smo bili pod sankcijama, a vize bile ukinute i morala se dobiti dozvola Ministarstva finansija Amerike da državni univerzitet u Americi može da plaća profesora iz zemlje pod sankcijom. Bila sam sigurna da tu vizu neću dobiti, i onda je ovaj moj kolega bušio tamo iz Ajdaha ovo i ono, i on mene zove tridesetog juna, ti znaš šta to znači za Ameriku kad krajem avgusta već počinje semestar, i kaže: – Dobila si vizu! Moj rođendan, trideseti jun. Otišla sam u Ameriku u Ajdaho, posle sam ostala u Berkliju, a posle su me opet zvali u Berkli još jednom...

Napustim naravno reformiste. U međuvremenu su reformisti ušli u koaliciju sa SPS-om, sa idejom da iznutra podriju Miloševićevu vladu, to se nije smelo dogoditi – Milošević ni u jednoj varijanti. Kad sam se ja vratila posle godinu dana, čula šta je sve bilo, ja sam tada rekla: – Znate šta, ja nemam snage niti želje da budem u tim organima. Ali ja sam tu negde ostala iz nekog sentimentalizma i izašla sam i formalno kad sam već bila rektor, kada je Mile Isakov

podržao Koštunicu protiv Labusa. Napisala sam pismo, a inače sam već odavno htela da izađem, a pogotovo kad sam postala rektor, jer sam mislila da rektor ne sme da bude član stranke. To je negde dve hiljadita, u međuvremenu su ih napustili mnogi ljudi.

Još jedan interesantan detalj je bio u tom mom nekom sazrevanju. Kada su počeli ti izbori, pa kandidati za predsednika Srbije, sećam se kad je jednom Vuk Drašković bio kandidat. Onda su bila predstavljanja po dva sata na televiziji. Ja sam jedno veče gledala Vuka Draškovića na televiziji koji je pričao o svom detinjstvu koje je proveo ne znam gde to beše, između ostalog je rekao kako je on kosovski mit posisao sa majčinim mlekom. Kad sam to čula, prva mi je misao bila, kakvi su to roditelji koji nemaju svom detetu da ponude nešto drugo osim kosovskog mita. Ali onda sam sebi rekla, ali ne – ti si sa majčinim mlekom posisala nešto drugo. Očev mit. Dakle, svi mi dobijemo ono što dobijemo, i tu sam se setila Amerike – dozvoli mu da on ima pravo na svoj mit... Počela sam sama sa sobom da se razračunavam u tom smislu: izdrži njega, on ima pravo, on je tu, ne može više biti kao nekad, svi smo nekad mislili da svi misle isto, sad smo videli da ne misle, ali oni su iz mraka sad izašli na dnevno svetlo, tu su sa nama i živećemo s njima zauvek. Kao što sada moja Džoj mora tog Buša da gleda, a samo pedeset posto Amerikanaca od onih koji su izašli, a malo ih je izašlo, glasali su za Buša. Dakle, trpi Amerika, trpe ovi razni po Evropi, dakle i mi moramo njih da trpimo, oni su na sceni. Važna je stvar negovati tu toleranciju prema drugačijem mišljenju.

Rektorka Univerziteta u Novom Sadu.

– Postala sam rektor, mislim da mi je to najveća nagrada o kojoj nisam sanjala da bi mogla da mi se desi. U životu nisam bila lovac na priznanja, nisam dobila ni jedan orden, iako sam zaista uvek jako puno radila. Od Amerikanaca sam najviše dobila. Najlepše reči uz najlepša pisma, sve što sam ikad dobila je bilo od stranaca. Nisam to tražila, jer sam uvek imala potrebu da budem zadovoljna sama sobom kada sam znala da sam nešto dobro uradila. Inače sam perfekcionista i volim da kad nešto počnem da radim da to dovršim i volim da bude dobro. Kad god nešto nisam dovršila, kad god nešto znam da nisam sasvim dobro uradila, to me grize i muči i dok ne završim ne mogu mirno da spavam. Tako sam sve stvari u životu radila i tako sam se ponašala i kao rektor, puno sam toga htela. Kada sam se vraćala, puna utisaka, sa mojih prvih putovanja u inostranstvo kao asistent, pričam svima na Fakultetu: hajde, mogli bismo nešto da promenimo... Tada sam shvatila: svi smo tada mogli da odemo, oni nisu hteli da odu, zašto bi oni slušali mene koja sam otišla kad im je tu bilo dobro i nije im bilo potrebno da se uporede s nekim. Dakle, ne možeš promeniti druge. A nisam imala moć da kao asistent bilo šta menjam. Kad sam dobila šansu da budem rektor, odlučila sam da prihvatim. Bio je to šok, nisam verovala, ja

sam uvek za vreme te opozicije bila u studentskim protestima, u onim odborima... Pokojni Mirović koji je bio inicijator okupljanja mene je zvao oba puta kad su bile studentske demonstracije da budem u odboru za podršku studentskim protestima. Rekla sam: – Odakle ste se mene setili? A on je rekao: – Pa, kako vas se ne bih setio, a da vam pravo kažem, kako idem od jednog do drugog profesora... većina ne želi... I ja sam, naravno, ušla, ali odmah sam pomislila: bože, šta to tebi treba. Kad su drugi put bile, on me opet zove. Ja kažem: znate šta, kolega... Tada sam ja već sazrela i kao reformista. Rekla sam Giši isto: – Znaš šta, Gišo, ipak nije ukusno da ja koja sam iz nekog drugog filma ovde došla, doduše provela sam ceo svoj radni vek tu, budem u prvim redovima rušenja Miloševića, ipak Srbi moraju njega da sruše, „pravi" Srbi. Ja sam uvek bila Srpkinja po izboru, više kao političko opredelenje. Jer, kao što spomenuh, ako si bio vernik, trebalo je da kažeš neopredeljen – jer mogao si da budeš neopredeljen kao musliman, a nisi mogao da kažeš Musliman jer to posle rata nije bilo moguće. Mogao si se opredeliti za neku od postojećih nacija. Mama je rekla kako mi ne možemo biti neopredeljeni, nismo vernici. Tati je u ličnoj karti pisalo da je Hrvat jer je studirao u Zagrebu, a morao je da se opredeli. Mama kaže: – Ja znam da je on isto tako mogao da bude i Srbin i tada je odlučila da budemo Srbi. Prvo, zato što je ona poreklom iz Pljevalja, bliži smo toj strani, a inače nam to nije strašno važno. Nekako smo inklinirali Beogradu, a ne Zagrebu. Imali smo neku kulturnu i socijalnu vezu više sa Beogradom, postali smo Srbi, ja sam ceo život bila Srpkinja. Kad sam srela Gišu, kažem: – Čoveče, vi Srbi stalno računate kako vas ima najveći procenat, a tu računate i nas u Srbe kao što sam ja, a ja bih ti mogla biti i Srpkinja i Hrvatica i Engleskinja i šta god hoćeš, mene to ne interesuje. Kad je posle Tito uveo Muslimane kao naciju, onda mene Giša zove kad su sedamdeset prve došli za popis i kaže: možeš sad biti Muslimanka. Daj, nemoj me terati da sad budem Muslimanka, ja ostajem i dalje Srpkinja. Mnogi su se izjašnjavali kao Jugosloveni, ja nisam htela da budem ni Jugoslovenka, jer mi nije bilo važno. Ali – devedesetih kad je bio popis, mi svi kod kuće. Nikola hoće da ide na košarku, kaže: – Mogu li ja prvi da odgovaram na pitanja, žurim na košarku. Pita ga popisivač šta je, a on kaže Jugosloven. Prvi put, svi smo bili uvek Srbi. Ode on na košarku. Giša Srbin, uvek bio Srbin, Srbijanac, on nema nikakav problem može i dalje biti. Ja kažem isto Jugoslovenka. Nisam mogla više da budem Srpkinja, jer sada to više nije bilo isto, sada je to imalo drugu političku konotaciju. Saša kaže Srbin. Posle meni kaže: – Žao mi bilo tate. Da ne ostane on jedini Srbin, pa dva prema dva, a svi mislimo isto. Priča nam Nikola da u razredu u njegovoj gimnaziji nastavnik kaže: – Neka dignu ruke oni koji su Srbi. Nikola nam kaže: – Ja ne mogu da dignem ruku. Uhvatila me panika, šta ću sad, i onda je valjda bio pod ‚ostalo'. Dakle, to je bila ta devedeseta i onda sam ja sebi rekla: – Znaš šta, Srbi moraju to da ruše. Nećeš više biti ni u reformistima, a nećeš više ni u prvim redovima. Zamisli, ja sa Novosadskog univerziteta,

nas bude devet u tom Odboru za podršku studentima, na prvi sastanak dođe pet – od kojih se već dvoje izgube, žure negde. Pa nema smisla! Ja sam posle to rekla i javno na mnogim mestima.

Ponuda da budem rektor došla je iz Beograda, iz Ministarstva prosvete. Pozvao me ministar, koga ja baš nisam znala lično, osim što smo se znali kao kolege sa istih fakulteta i rekao: – Koleginice, ja sam razgovarao sa svojim prijateljima i ljudima koje cenim u Novom Sadu o tome ko bi bio dobar rektor Univerziteta i pored ostalog su pomenuli Vas. Da li biste prihvatili da budete rektor? Ja sam bila u šoku. – Znate šta, nemojte molim vas, ja u tu zgradu nisam deset godina ušla, osim jednom kad je profesorka Olga Hadžić bila rektor za vreme studentskih protesta. Taj drugi protest studenata je bio vrlo ozbiljan. Na sednici Odbora za podršku studentima mi smo doneli nekih pet-šest zaključaka, i ja kažem na toj sednici: -Pa red bi bio da postojećeg rektora Univerziteta obavestimo kakve smo zaključke doneli. Ništa drugo. Kažem: – Ja ću to da uradim. Ja sam Olgu znala onako, kao koleginicu, pozdravljale smo se uvek, cenile smo se uvek još iz SIZ-a, ona je bila u nekoj komisiji. I ja dolazim u Rektorat, a godinama već nisam bila u toj zgradi, svi smo žurili da održimo svoje časove, da nikoga ne sretnemo, kampus je bio kao ledara. Rektorka je imala sednicu Saveta i ja zamolim Ljubinku, šeficu kabineta rektora, da pozove rektorku samo da joj nešto predam... Ljubinka je pozove i ona izađe sa sednice. Kažem joj: – Koleginice Hadžić, ja sam član Odbora za podršku studentskih protesta, mi smo doneli zaključke, koje sam vam ja, evo, donela da imate informaciju, da znate kao rektor šta se dešava na našem univerzitetu. – Jao, Fuada, nemojte, ja to ne mogu izneti na Savet. Ja kažem: – Olga, ne tražim to uopšte od vas, smatrali smo samo da vi kao rektorka treba da znate šta se dešava. I nekako joj to predam, odem i ništa više. Dakle, kad su se desile promene, one su se desile kao kumulativni rezultat jednog dugog perioda borbe... Ja sam bila iznenađena, svi smo bili iznenađeni promenama, ali mi smo ipak verovali i promene su se desile. Kad je ministar mene to pitao da li bih pristala da budem rektor, odgovorila sam mu – Dajte mi dvadeset i četiri sata. Onda mi se on javi sutradan i ja kažem: – Razmišljala sam detaljno o svemu. Iz dva razloga prihvatam. Prvo zato što se u vreme najvećeg nacionalizma u Srbiji predlaže za rektora neko ko nije etnički Srbin – ja sam sada građanin Srbije, mada je naravno moje državljanstvo srpsko. Znači, u vreme srpskog nacionalizma predlaže me ona druga Srbija u koju sam ja verovala, kojoj pripada na kraju moj muž, moja deca su Srbi rođeni u Srbiji, predlaže me ona Srbija sa kojom sam se borila da srušimo Miloševića, dakle, zbog te Srbije ja ću to prihvatiti iako znam šta me čeka. nikada u istoriji srpskih univerziteta niko ko nije Srbin nije bio rektor, uključujući i Vojvodinu u kojoj su mogli biti prorektori Mađari, ali nikad rektori. I drugo, to je moj univerzitet na kojem sam provela čitav svoj radni vek, i uvek sam imala želju i potrebu da doprinesem da on bude još bolji. Radila sam na tome na razne

načine, ali ovu šansu koja mi se pruža zaista ne mogu da propustim. Ministar je rekao da će me zvati. Nije me zvao, ja sam mislila da je to propalo. Jednog dana on mene zove uveče i kaže obaveštavam vas da vas je Vlada Srbije imenovala za rektora. Bio je to strašan šok na obe strane. Sretali su me silni ljudi: – Mi smo se toliko obradovali. Nismo mogli verovati da će neko kao vi moći više ikada da dođe na takvu funkciju. To je ova strana, a radikali su me naravno odmah dočekali po novinama, svašta je bilo, ali nije važno. Ja sam to pošteno obavila, srećna sam što sam to bila, zdravlje sam dovela do nulte tačke, ali sam zadovoljna i odlazim na vreme. Mogla sam ponovo da se kandidujem jer sam samo jednom birana a jednom postavljena, a u zakonu piše možeš biti dvaput biran – neki su dekani ostali po tom osnovu. Ja nisam htela, mislim da je četiri godine dosta. Pošteno sam radila od jutra do uveče samo to, ništa drugo, knjigu nisam pročitala iz moje struke, osim neke beletristike koju sam čitala u noćnim satima i na odmoru, na moru. Nije mi žao, mnogo toga smislenog sam uradila, ja znam šta sam sve uradila, možda to drugi ne vide. Ne očekujem nikakvo priznanje zbog toga, mislim da mi je priznanje što sam bila rektor. Imam još tri godine do penzije, koje ću sada da posvetim svojoj struci, da nešto napišem, da napravim neke promene... Imam da radim do kraja života šta hoću. Eto, that's all.

Ima li nešto što Vas nisam pitala, a želeli biste da nam kažete?

– Još samo jedan bitan podatak o meni nedostaje. Pre osam meseci nam se u Pekingu rodila unuka Maja Džao.

Svenka Savić, 11. avgusta 2004.

Sonja (1942), Žirci (Kolašin)

Pričajte mi o svom životu.

– Rodila sam se četrdeset druge godine u selu u Žirci u Kolašinu. Moja majka je bila Srpkinja iz Aleksinca, moj otac Crnogorac iz tog sela Žirci u Crnoj Gori. Mogu da kažem da mi je majka jako mnogo značila u životu, i dan danas kad se nje setim uvek je to sa nežnošću. Za oca mogu da kažem da ga nisam nešto naročito poznavala, možda sam ga videla jedno dvesta-trista puta po sat-dva. Kad sve sabereš, to ti dođe kao da smo radili dva meseca zajedno u kancelariji. Moji roditelji su se rastali 1945. godine. Tako da sam ja oca posećivala, on je inače bio narodni heroj, kao svaki Crnogorac, bio je vojno lice... A majka mi je bila učiteljica, inače je bila siroče – majka joj je umrla kad je imala deset godina. Cela njena porodica je bila učiteljska: otac i majka su joj bili učitelji, imali su troje dece i svi su završili učiteljsku školu u Aleksincu. Moja majka se prilično namučila u životu, bila je siroče, stalno u ulozi žrtve, što je mene žestoko pogađalo kad sam bila dete. Uvek sam želela da oni koji su u ulozi žrtve, a naročito moja majka, nekako izađu iz nje. Mislim da me je kasnije u životu to odredilo. Pored toga što je za ono vreme bila obrazovana, završila je Višu pedagošku školu u Beogradu, bila je darovita i izrazito lepa žena. (Što mi reče jedan frizer iz Aleksinca: – A ti, jadna, ličiš na oca!) Umela je sve da napravi, bila je čudo od žene! Samo nešto vidi, daj joj materijal – napravi. Radila je kao učiteljica u Vojvodini, mislim u Adi. Imala je mnogo smisla za arhitekturu, želela je da studira i da bude arhitekta. Naravno nije, pošto je njen otac smatrao da je učiteljska škola dovoljna, pogotovu za žensku decu. Tako je završila crtanje i vajanje na Višoj pedagoškoj školi i to radeći sve vreme u

Adi, a onda je povremeno odlazila u Beograd i polagala ispite. Posle je prešla u Beograd, završila je tu Višu pedagošku, i radila je u Ženskoj gimnaziji u Ulici kraljice Natalije. To je za mene kao rečenica iz neke priče. U to vreme kad sam ja rasla u Beogradu, ta ulica više nije postojala, a ni Ženska gimnazija. To mi je ona uvek govorila: – A ja sam radila u Ženskoj gimnaziji u Ulici kraljice Natalije. Uopšte, bila je izuzetna žena, što bi se reklo self-made woman, pošto je sve što je radila – radila sopstvenim snagama. Ali eto, srela se i sa tim mojim ocem u toj Adi. On je valjda završio gimnaziju u Peći ili nije završio, pa je stigao tu pred kraj. U to vreme, ko je imao gimnaziju bio je strašno školovan. Radio je u savezu nabavljačkih zadruga ili nešto nalik na to, ali uglavnom se bavio sindikalnim radom. Od trideset druge godine su bili zajedno i venčali su se trideset sedme. Moj otac je već onda bio član Komunističke partije, uglavnom, njegovi problemi su bili stalno jako važni i kad mi je majka pričala o svom životu, sve se svodilo na to da pričamo šta je Sava radio, gde je bio i to, a nikad šta je ona radila. Nisu imali dece zbog toga što je on komunista – nesiguran život, pa ne može da ima dece, a zato je ona sirota imala osam abortusa. Jugoslavija je propala, šestog aprila 1941, on je bio mobilisan, moja je majka bila u Beogradu. Kuća u kojoj su stanovali je srušena i to je bilo strašno, za mene je ta njena priča o bombardovanju Beograda, kako su svi bežali, kako su ljudski udovi visili po drveću i tako dalje... strašna priča! Uglavnom, posle se Sava vratio, pošto je bio mobilisan, i uspeo je svoje oružje da ponese sa sobom, zbog organizacije ustanka 3. jula u Crnoj Gori. Došao je negde u aprilu-maju, onda su ga uhapsili, baš kad je moja majka ostala u drugom stanju... Njega su uspeli Crnogorci za vreću brašna da izvuku iz tog zatvora pre nego je stigla nemačka uprava. Onda se pojavio da pokupi ono oružje i da krene u Crnu Goru ilegalno, tad je ušao SSSR u rat, pobeda nad fašizmom bila je na vidiku, i sin Đuro – to sam ja – će živeti mirno u socijalizmu, zaključio je on. Za šest meseci „Amerika i Engleska biće zemlja proleterska" – ili nešto nalik na to. U to vreme već su počela hapšenja, uzimani su taoci, ljudi su vođeni i na Banjicu. Mamin otac, pošto je bio ugledan građanin Aleksinca, odveden je u logor u Niš kao talac, a njegova deca su otišla u partizane, i mamina sestra i brat su otišli u Ozrensko-svrljiški partizanski odred. Znači, ona je tu sad bila u nedoumici, nije znala gde će: niti da ide u Aleksinac da je uhapse, niti da ostane u Beogradu da je uhapse, a još treba da rađa dotičnog naslednika. I onda moj otac to odmah ovako kratko reši: – To ti je prosto, samo idi u Crnu Goru, u moje selo i sve će da bude u redu! A on sad ima ta važna posla, spakovao se, torbak na leđa i ode u revoluciju, u slavu i već ne znam gde sve, a mi ostadosmo. I onda, moja sirota majka preko Zemuna pa u Hrvatsku, pa nekim vozom sa ustašama, koji su isto bili jako ljubazni prema njoj (ona je uvek izgledala kao gospođa) sa pričama o ubijanjima Srba i ostalo, ona se doveze do Podgorice, pa italijanskim kamionom do Kolašina, pa uzbrdo deset kilometara kroz šumu dok je stigla do očevog sela. Crnogorski rođaci kad

su je videli, popadaše u nesvest, taman su se njega odrekli, kao on tamo diže neki ustanak a oni s tim nemaju veze – kad eto nje. Tako je ona tu mene rodila, onako sa dosta muka jer sam se ja jedva rodila, ali sam bila tako mala – mama se jadno hranila, pa je uspela da me izvuče neka priučena seoska babica, Crnogorka. Posle petnaest dana su nas Italijani strpali u zatvor, kao taoce. Tu je bilo jako puno žena sa puno dece, i onda su ti Italijani i njihovi pomagači, četnici, ne znam, pošto je tamo u Crnoj Gori bilo raznih vrsta četnika, bili su jedni protiv Italijana, drugi sa Italijanima. Ali neki grozni ljudi su bili tu, sa tim Italijanima... Noću se napiju, pa onda upadnu među žene, pa ih napadaju, maltretiraju i tako dalje... Glavni problem je bio što ja nisam bila krštena, nisu stigli da me krste. A oni su pretili da će svu nekrštenu komunističku đecu da pobiju, kao ne mogu ti nekrsti da tu budu među njima hrišćanima, i moja majka se jako uplašila. Pisala je pismo nekim kumovima, pošto Crnogorci imaju tu instituciju kumstva stotinama godina, da kum dođe da me krsti. A on joj napiše – Imam ja važnija posla u životu nego da krštavam komunističku đecu! I tu se ona sirota toliko prepadne, kad se već toliko izmučila i sad konačno ima jedno dete, i počne sve redom da moli da me neko krsti, ko hoće, samo nek' me neko krsti. I tu mene krsti upravnik tog zatvora koji, izgleda, nije bio loš čovek, ali je bio upravnik. Dovedu popa, strpaju me u vodu, krste me i dobijem ime Sofija. Posle taj zatvor oslobode partizani i onda oni pokokaju sve redom, uključujući i tog mog kuma, a mi onda opet odemo tamo uzbrdo u selo, koje je na hiljadu dvesta pedeset metara visine i ima ukupno pet kuća. Mog oca nismo uopšte videle, pošto je onda bio neka značajna ličnost u toj brigadi i nije mogao da napusti borbene položaje. Uglavnom, jednog dana smo mi otišle na Babinu Gredu, gde su bili partizani da mene moj otac vidi, a on se bio jako naljutio što nije ispao taj Đura, nego sam ispala ja. Pa je izgubio revolver jer se kladio na sina. Što smo mi sedele u zatvoru mesecima, za njega i nije bilo tako mnogo važno, jer u ratu je to neizbežno. I uglavnom, oni se tu sretnu, ne znam šta je bilo među njima, onda odoše partizani nekuda, a mi ostadosmo. Međutim, tu sad opet krenu Italijani, pa i Nemci se onda već pojavljuju, te stane prikupljanje talaca, progon partizanskih porodica, hapšenja, ubijanja, šta ti ja znam šta je sve bilo... Uglavnom, mi smo stalno bežale, to je bila četrdeset druga godina, pa četrdeset treća... tri godine smo samo bežale po planinama i po šumama Crne Gore i Bosne. Kao jedna vešta žena, moja majka je napravila drveno sanduče i ja sam bila u sandučetu na njenim leđima. Nisam se živa čula, bio mi je svež vazduh, pretpostavljam, pa sam stalno spavala. A onda, pošto su Nemci krenuli nemilosrdno i metodično da čiste sve pred sobom, onda smo mi krenuli, partizanske porodice, da idemo za partizanima preko cele Crne Gore, pa u Bosnu, pa ne znam dokle smo stigli. Sve bake, deke, žene s decom, jer su se plašili da ostanu tamo da ih ne poubijaju. Ovi su stalno leteli avionima, bombardovali kolone izbeglica, mislim da su bili Nemci, pošto je Italija kapitulirala. Međutim, moja majka

ostane u drugom stanju, u vezi sa onom Babinom Gredom, tako da smo mi onda tako hodali po tim planinčinama, ona je imala sve veći stomak, i onda je ona jadna, tu negde, u nekoj šumi zaspala. Izbeglice su trčale, neki su avioni leteli, ona se umorila, legla i zaspala od umora. I valjda od straha počeli su trudovi, to je bilo šest i po meseci i onda je rodila mog brat koji, naravno, nije ni preživeo. A u šumi samo ona i ja! Međutim, tu već deluje žensku solidarnost jer su žene koje su sve negde utekle, uzbrdo ko zna koliko kilometara, primetile da nje nema, pa su se vratile. Tako smo mi preživele. Niko drugi nije primetio: – Gde je Milena? Vraćaj se nazad! I vratile se žene, i našle su nas, i pomogle su joj da sahrani Đuru, i da ustane... Posle smo išli dalje u Bosnu i stigli smo ne znam gde... negde kroz Bosnu, sve tako kolona: žene, deca, starci. A partizani nisu više mogli da vuku porodice sa sobom pošto je trebalo da ratuju. I onda je rečeno: – Vraćaj se nazad u Crnu Goru. A pošto su u to vreme partizani i četnici čas nešto sarađivali, čas nisu... to ja sad ne mogu da pohvatam iz onog što čitam i onog što mi je majka pričala. Uglavnom, napravili su dogovor sa bosanskim četnicima da propuste nazad partizanske porodice da se ljudi vrate u Crnu Goru jer nemaju kud da idu dalje po Bosni. Iz Bosne su sad kretale nemačke ofanzive i šta ja znam... i bilo je valjda zimsko vreme, nije se više ni moglo, nisu imali čime ni da ih hrane. I sad se mi svi vraćamo, jedna ogromna kolona starih ljudi, žena i dece, nešto malo je bilo mladića. Moja majka se družila sa Vidosavom koja je imala dvoje male dece od pet-šest godina – dečka i devojčicu. I znam da mi je majka uvek pričala, sa gnušanjem, kako su one jako mnogo štedele hranu za decu kad su imale malo hleba ili bilo čega. To ja nisam jela, ja sam sisala do svoje druge godine jer nije bilo hrane. Moja majka je izgubila skoro sve zube zbog mene, a meni su nikli zubi u trećoj godini. Mislim, bila sam tako nikakvo dete. I onda je taj jedan momak, jer su one to držale u nekoj kesici, on im je to ukrao i pojeo. Posle oslobođenja ga je moja majka srela u Beogradu, bio je neki faktor za tandara-mandara-broć i rekla mi je: – Nisam htela ni ruku da mu pružim! – Pa, dobro, je li on znao zašto? Ona je rekla: – Nije važno. Uglavnom, četnici su ih propuštali, a neki su se bili jako napili i nisu hteli da ih propuste i onda su izdvojili baš njih dve, pretpostavljam da su bile onako lepuškaste, moja majka je sigurno bila jako lepa, bila je lepa do smrti. I kao: – Vi – kaže – niste Srpkinje, vi ste Turkinje! Moja majka: – Ma kakve Turkinje, mi smo Srpkinje. – Ajde, Očenaš! Moja majka, pošto je bila učiteljica, učila je decu i sve je to znala, Očenaš, Zdravo Marija, pa ne znam šta sve ima tamo, a treba valjda da se zna... Ona je to sve izrecitovala, a sirota Vidosava se bila toliko uplašila, da nije mogla *a* da kaže. I oni su je tu zaklali. I moja majka je nosila mene i vodila njenih dvoje dece, sve vreme, dok se nismo vratili. Kad smo se vratili, tamo smo bili neko kratko vreme, jer su sad samo Nemci išli, bili su organizovani i nemilosrdni za razliku od Italijana koji nisu bili tako surovi. Moja majka se vratila u očevo selo i kad bi naišli Nemci krila se u šumi... Pošto su kapitulirali Italijani,

to mi je majka pričala, onda su Crnogorci skidali Italijane do gola, jedino im cipele nisu uzimali, jer su im bile male, i onda oni jadničci idu tako samo sa ćebetom preko leđa, od kuće do kuće kod Crnogoraca i pitaju: – Ima mandjarija, nema mandjarija. (Ima li hrane). Moja ih je mama jako žalila. A bili su očigledno svi za žaljenje u to vreme. Tada već više nije bilo muškaraca u tom selu gde smo živeli, otišli svi s partizanima. Da li su shvatili da je to ta prava strana ili su otišli zato što su morali, to sad ne znam. Ostale su samo žene i deca i stariji ljudi. Kad god su nailazili Nemci i ostali, oni su opet išli i krili se po brdima... I, sve u svemu, stigla je ta četrdeset četvrta godina, dan oslobođenja, deveti maj... a mi nismo mogli da pređemo iz Crne Gore u Srbiju, jer je na Kosovu izbila pobuna Arbanasa koji su se priključili Nemcima, pod oružjem što su dobili od partizana da idu na Sremski front. Oni su okrenuli oružje protiv partizana. I uglavnom, nismo mogli da pređemo, da se vratimo kući, nego smo išli u Albaniju do Tirane kao crnogorske porodice. To je sad prva uspomena koje se sećam: ja sedim na konju, konja vodi jedan Crnogorac s okruglom nacionalnom kapom, a moja majka ide pored konja, u crnom kaputu. Taj kaput sam posle ja nasledila kad sam imala petnaest godina, a inače to je bio kaput mog oca koji je ona preokrenula. I tako smo stigle u Tiranu, sve tako: starci, žene, deca. Nisu nas pustili u grad zato što smo vašljivi, nego smo sedeli na aerodromu. Tu je moja majka prodala burmu i ja sam prvi put u životu dobila neku igračku. Onda su nas Rusi utovarili u avione i tako smo došli u Beograd.

Beograd je bio srušen, kuća gde smo mi nekad živeli više nije postojala. Onda je Milenica otišla, sve je to bilo u reonima, u peti reon, možda baš tu negde gde mi sada živimo. Dobila je ceduljicu, s tom ceduljicom smo otišli u neku kuću gde smo dobili jednu sobu i kupatilo. To je u stvari bila kuća stara, verovatno je pripadala nekim bogatim ljudima jer je bila krajnje nefunkcionalna za broj ljudi koji se tu naselio. Mi smo dobili jednu sobu i kupatilo, a oni ljudi pored nas su dobili jednu ogromnu kuhinju sa nekim šporetima, čudesima nezamislivim za kuvanje, a, na primer, nisu imali toalet. Neki treći su dobili salon sa lusterima, a nisu imali ni kuhinju ni toalet. Onda se cela zgrada kupala kod nas, a mi smo kuvali kod ovih koji su bili u kihinji. Bilo je jako mnogo sveta, ja se te kuće uvek sećam kao vraninog gnezda jer se stalno nešto događalo, bila je gomila dece, nas malih. Vladalo je tada veliko oduševljenje, stalno su držani sastanci, sećam se – zastave, pa onda ljudi idu negde raskrčuju ruševine, pa dođu kamioni nedeljom – što se meni izuzetno sviđalo, ne znam kako se sviđalo onima koji su kopali, svi se potrpamo u kamione i idemo da okopavamo Pančevački rit, da bude krompira i ostalog. Onda odrasli kopaju tamo taj krompir ili šta već, a mi deca se radujemo, jurcamo, igramo se okolo. Onda donesu velike korpe pune hleba, salame ili slanine i luka, mi se najedemo, onda ponovo u kamione, onda crvene zastave, svi nešto pevaju... Mislim, ja sam bila očarana jer je to sve bilo tako interesantno, a moja majka je bila prilično umorna, pogotovo

što je onda radila u dve škole. Radila je u Šestoj muškoj gimnaziji, predavala je crtanje, a još je radila u večernjoj školi za nesrećne mlade ljude koji su bili bez ruku i bez nogu. Kako da kažem – iz dečje perspektive, ko zna kako je izgledalo iz neke druge. Ali to je bio tako jedan kolektivni život, svi su se pomagali. Ja se sećam gospođe Petrović, njoj su bila oduzeta građanska prava, jer su joj muž i sin otišli s četnicima nekud van granice. I pošto se onda dobijala hrana na bonove, svi su skupljali bonove za nju, tako da ona isto kao i svi drugi ima sve, a ona je opet nas decu čuvala, mi smo svi bili zaključani kad ovi odu da rade ili tu nešto raskrčuju, a ona nas lepo otključa, hrani nas, briše nam noseve i tako...

Posle sam ja išla u obdanište, pa onda posle u Osnovnu školu „Filip Višnjić". Onda smo se već preselili iz vraninog gnezda koje je, pošto je bila lepa zgrada, postalo nešto da li opština ili nešto administrativno... Onda smo stanovali u Sredačkoj ulici broj tri, u jednoj maloj kući sa dvorištem, pa smo imali i mačka. Ja sam tu pošla u osnovnu školi, nismo imali baš puno knjiga, majka je smatrala – ako hoćeš da čitaš, idi u biblioteku, da ne trošimo pare na knjige, knjige mogu tu da se nađu. Ljudi su tada dosta oskudno živeli, ali to se nešto nije primećivalo pošto smo svi bili isti. Sećam se leti, kad se završi školska godina, izuješ cipele, ideš u gaćama i u majici, bosonog, pa ti se onda noge raskrupnjaju, ne možeš da obuješ cipele kad počne škola. I svi su imali iste gaće: ili na tačkice ili na prugice. Sve u svemu, to je bilo doba revolucionarnog oduševljenja. I bilo je opšte ubeđenje da će lepi život biti sutra. Samo treba sad sve da se izgradi, a onda kad krene jedan srećni život – nema kraja toj sreći. Vladalo je to opšte ubeđenje. Ja sam jako mnogo čitala i tad je sve uglavnom bilo rusko: pesme, knjige, filmovi... Moram da kažem da je na mene to ostavilo vrlo snažan utisak. Sve su te knjige bile o revolucijama, o tome kako poniženi i ugnjeteni treba da naprave bolji svet, da bude opšta sreća... Ja sam u sve to verovala od reči do reči. Sećam se da sam čitala neke knjige od Makarenka i bila sam se spremila da krenem u Kijev, u dečju koloniju „Prvi maj" – što da ne, bilo je sve u toj knjizi. A kada sam krenula da se raspitujem gde je to, onda se ustanovilo da je to bog te pita, ne iza sledeće ulice, i da je Makarenko već odavno umro i da je sve to u stvari samo u knjigama, a ništa stvarno.

Posle sam išla u Petu beogradsku koja se onda zvala Treća mešovita i još nekako drukčije. Baš sam išla sa sestrama Pešić i školu, bila sam sa Stanislavom u istom odeljenju, a Vesna je bila u drugom. Posle sam išla u Prvu beogradsku gimnaziju, pošto je to bilo bliže kući, jer smo se preselili na Obilićev venac. Išla sam sedam godina u tu gimnaziju, gimnazija se ugasila sa mojom generacijom pošto sam ja bila najmlađa generacija u toj školi. To je bila jako dobra gimnazija. Postojala je dobra briga o deci: sva su deca išla na letovanje, na more ili u planine, spavali smo po školama na slamaricama – svima nekako jednako. Posle se to već promenilo. Hoću da kažem da sam ja dete socijalizma, apsolutno! Odgajana sam u školskim boravcima, školskim letovanjima, jer je moja majka jako puno

radila. Škola je za mene bila glavno mesto gde se uvek nešto događalo, bile su razne sekcije... Ja sam se upisivala u sve sekcije – čim se otvori neka sekcija, ja se upišem. Stalno je nešto bilo: školske igranke, debatni klubovi, pripravne sekcije, čak sam bila i u biološkoj sekciji gde su me na sreću odmah izbacili jer sam se pokazala kao nesposobna. Bio je vrlo interesantan život za mlade ljude. Sve u svemu, bilo je jako interesantno to doba.

A od profesora koji su poznati ili koji su na Vas uticali... Sećate li se nekih?

Na mene su najviše uticale knjige. Ja sam pročitala sa četrnaest godina Černiševskog „Šta da se radi", to je jedna knjiga iz hiljadu osamsto šezdeset i neke godine koja je na mene ostavila dubok utisak. Ja naravno da nisam, kao što sada znam, znala da je to stavljeno u istorijski okvir, ja sam to shvatila bukvalno. Kako su tamo muško-ženski odnosi opisani na mene su ostavili najdublji utisak i mislim da sam celog života smatrala da to treba baš tako da bude.

A na mene je jako uticala jedna komšinica Rosa. To je već bila devetsto pedeseta godina, ona je bila za Informbiro, sedam-osam meseci u nekom gadnom zatvoru, njen je muž bio na Golom otoku. Ona je inače bila jedna žena neverovatne snage, bila je skojevka, pa je posle toga bila u ratu, tukli su je u Gestapou, tukle su je ‚naše' vlasti četrdeset osme... ali je ona imala toliku unutrašnju snagu da sve to prevaziđe. U našoj zgradi s njima niko nije govorio – ona je bila sama sa malom devojčicom – zbog Informbiroa bilo je opasno, a možda i nije, ali su ljudi bili oprezni... Jedino je moja majka, koja nije obraćala pažnji ni na šta, nikad se nije držala nikakvih pravila već samo onog što ona odabere, razgovarala sa tetka-Rosom. Bili smo vrata do vrata i ja sam se družila s njenom devojčicom koja je pošla u školu, a ja sam već bila četvrti razred. Ta žena je na mene ostavila snažan utisak svojom stamenošću, ništa je nije moglo pokolebati. Rekli su joj da mora da napusti Beograd, ona nije, otpustili su je iz službe, ona je po celu noć prekucavala neku istorijsku enciklopediju, nešto preko veze, tako je izdržavala sebe i dete sve dok muž nije došao sa Golog otoka. Onda je i njega izdržavala dok on nije doktorirao i posle postao poznat stručnjak za međunarodno pravo. Posle je taj njihov život bio u redu, ali je sve to zapravo ona uradila, jedna izuzetno snažna ličnost.

Da li je neko uticao na Vaš izbor zanimanja i fakulteta?

– Pa, to je bio potpuno moj izbor, moja majka se nije mešala – studiraj šta hoćeš, ali završi u roku i počni da radiš. To je bilo, to nisam spomenula, to moje doba od petnaeste pa nadalje ovakvo: sa jedne strane smo imali socijalističko vaspitanje i uticaj ruske književnosti i ostalo, a sa druge strane tu je sad dolazio džez, rokenrol – ja sam zapravo ta prva rokenrol generacija: omladinska organizacija me je odredila da dežuram na igrankama i tako sam uspela da naučim odlično da igram rokenrol.

U to vreme je bila popularna tehnika, pa je cela moja generacija otišla na tehniku: nuklearna energija, pa Vinča... možda su samo otišle dve-tri devojke da studiraju jezike. Ja sam potajno želela da studiram sociologiju i filozofiju, a kakva sad sociologija i filozofija kad treba tehnika, tehnika će ceo život da nam izmeni – pa sam otišla na tehniku, odnosno na građevinu, jer sam bila dobra matematičarka. Htela sam elektrotehniku da studiram, ali sam se pokolebala jer jedan dobar drug, koji je bio stariji od mene, nije položio matematiku na Elektro i ja mu kažem: – Pa dobro, ima li nešto lakše od te elektrotehnike? – Pa evo – ima građevina. – E, dobro, ja ću onda na građevinu. I tu se strašno prevarim jer bi elektrotehnika meni sigurno bila pedeset posto lakša zato što tu nema crtanja. Studije sam shvatala ozbiljno, pošto sam odlučila da to brzo završim, ispolagala sam sve ispite na prvoj godini u prvom roku. Onda sam rekla Milenici, to je moja majka: – Ja, bogami, više ne mogu ovo da studiram, jako je to dosadno, ja ću sad da pređem na društvene nauke. Na šta je ona rekla: – A, ne, ne, ne! Završi ti ovo, posle prelazi na šta hoćeš. Počni da radiš, izdržavaj se sama. I kako sad da prelaziš kad si položila sve ispite? Ja onda kažem: – Dobro. I tako završim građevinu... (posle sam završila ekonomiju, ali sam tad već radila na gradilištima po Jugoslaviji).

Kad sam ja studirala, upisalo nas je građevinu dvanaest devojaka i tri stotine mladića. A završili smo na vreme – nas osam devojaka, (jedna se udala, a ostale tri otišle iz Beograda) i možda samo četrdesetak mladića.

Dobila sam stipendiju „Mostogradnje“ kao dobra studentkinja dve poslednje godine, što je jako pomoglo našem porodičnom budžetu: moja stipendija je bila kao penzija moje majke. I nakon diplomiranja sam imala obavezu da radim u „Mostogradnji“. Tad je bilo lako zaposliti se. Bilo je doba ekonomskog uspona, mi smo uopšte imali stopu privrednog rasta vrlo veliku. Ja sam se zaposlila u „Mostogradnji“, prvo u projektnom birou, posle u fabrici čeličnih konstrukcija u Batajnici, posle toga sam radila na mostu – na izgradnji Gazele, pa na gradilištima na izgradnji mostova širom Jugoslavije. Od šezdeset i osme sam radila na terenu po gradilištima sve do devedeset i pete kad sam se penzionisala. U međuvremenu sam radila i u Kuvajtu osamdeset pete-šeste-sedme, pa sam prešla u „Jugoeksport“ na izgradnju hotela „Hajat“, tu sam bila kao u nadzoru. Posle toga je počeo rat, sankcije... Pošto sam radila u sektoru za izvoz tehnologije uglavnom u afričke zemlje i na Bliski istok, a to je sve propalo, otišla sam na prinudni odmor, platu nismo primali, ko bi znao šta je bilo. Uglavnom, kad sam stekla pravo da odem u penziju devedeset i pete, postala sam penzionerka, što sam i sad.

Za mog radno veka napravili smo trideset tri mosta po celoj Jugoslaviji. To je bilo po velikoj Jugoslaviji. Rukovodila sam uglavnom gradilištima, na kraju sam vodila monterski pogon – bila sam glavni inženjer za pobijanje HV šipova i montažu mostova sa lansirnim rešetkama, ako vam to uopšte nešto znači što

sam sad rekla. Poslednji most na kome sam radila osamdeset i prve godine bio je nadvožnjak iznad autoputa u Ulici Vojislava Ilića u Beogradu, ali rukovodila sam montažom železničkog mosta u Beogradu. Pre toga sam radila most u Šapcu, onda u Sloveniji dva-tri mosta, pa u Popovom Polju, u Trebinju, a najlepši most koji sam radila je u Novom Kneževcu. Hteli smo da bude bele boje kao labud iznad zelene Tise, međutim tadašnja garnitura u opštini je odlučila da bude žute. Ostala je ta ružna žuta boja do danas, jer nije most farban bog te pita otkada!

Šta da kažem o toj mojoj karijeri građevinske inženjerke? Kao žena nisam imala nekih problema, verovatno zbog toga što nisam radila po Beogradu, nego sam radila po nekim zabitima. Tako odemo negde, kraj neke reke gde su poljane, šume i sela, i tu sad napravimo barake i počnemo da radimo. I sad, koga sad to zanima da li rukovodi radovima žensko bića... Što se tiče radnika, organizacija građenja mosta je hijerarhijska, tu nema, tačno se zna ko šta radi. Moji glavni problemi su bili s mojim kolegama inženjerima, nikada sa radnicima ili poslovođama. Naročito kada je, na moju nesreću, bila Međunarodna godina žena, sedamdeset pete godine, i kada su raznorazni novinari u potrazi za primerima ženske ravnopravnosti pronašli mene na gradilištu u Šapcu gde sam rukovodila radovima. Onda su tu počeli nešto da me intervjuišu i slikaju, ja sam pričala o radovima. Još su me propitivali o mom životu, čak su slikali mene i sina. To je toliko iznerviralo moje kolege, da su počeli da me napadaju: – Šta ti pričaš? Kao da si ti tu nešto glavna! Pa ja kažem: – Šta ja mogu što oni dolaze? Nek' slikaju vas. Uostalom, stalno vas i slikaju. Strašno sam se pokajala što sam uopšte pristala da dajem bilo kakve intervjue. Mislim da je u ono vreme nas žena koje smo nešto radile na gradilištima na mostovima bilo jedan posto. Od 1980. godine sam radila i na Građevinskom fakultetu, nekih pet godina, kao asistentkinja za organizaciju izgradnje mostova (kao asistent iz proizvodnje), držala sam vežbe. Tada je već bilo pola devojaka, a pola mladića, što pokazuje da je to sad stvarno krenulo. Međutim, i dalje je bila ta situacija da devojke vredno rade, crtaju, a mladići onako, pogotovo ako su bili u paru – obično ona sve te elaborate priprema i njemu i sebi.

A na rukovodećim mestima su po pravilu bili muškarci. Meni je bio jasan moj limit, gde ja mogu da stignem u „Mostogradnji" i dokle sam stigla. Uvek se postavlja pitanje kvaliteta, pa su onda ženski inženjeri *a priori* lošijeg kvaliteta. I sad se one nesrećnice upinju iz petnih žila, pored toga što moraju da trče kući, vukljaju decu po obdaništu, peglaju, peru i ostalo, moraju još da dokažu na poslu da nisu tako loše, nego da su jednako dobre koliko i kolege. A ja bih rekla da je često obrnuto što se tiče tog kvaliteta. Neda Božinović povodom toga kaže: „Mi smo morale uvek da budemo pet puta bolje da bi nam se priznalo da smo u ravni. "

Ja mislim da su sada žene u velikoj stagnaciji i da im se loše piše. Sa ovom privatizacijom i sa nadolazećim talasom koji je praktično neki divlji pseudoli-

beralizam, neće postojati zaštita radnica od ustava pa nadole, do zakona, kao što je bilo u socijalizmu. Jer mi smo u toj drugoj Jugoslaviji bile zakonima i Ustavom zaštićene. Mada smo živele u patrijarhatu gde su svi ti muškarci koji su pričali o ravnopravnosti, pričali to javno, a kod kuće su pokušavali da žive kao što su živeli njihovi očevi i dedovi. Ja sam, na primer, volela samoupravljanje, mada je bilo komično to da samoupravljanje postoji paralelno sa jednopartijskim sistemom. Samoupravljanje je jedna anarhistička ideja, a anarhizam apsolutno ne poznaje nikakve političke stranke: to je slobodno udruživanje ljudi u male zajednice, koje solidarno sarađuju, pa onda to ide od dna ka vrhu. A nikako da se uvede samoupravljanje dekretom, uz to da ima jedna stranka koja to nadgleda, ima poziciju kontrole. Ali, na najnižem nivou, gde nije bilo nadgledanja i mešanja, davalo je dobre rezultate. Recimo, na tim gradilištima gde sam ja radila, mi smo sve ono što je bilo u tim samoupravljačkim pravilnicima primenjivali. Recimo, kad smo radili u Šapcu, naši su ljudi uglavnom bili slabo školovani (pošto su dolazili iz nekih, bog te pita – zabitih sela, gde god je „Mostogradnja" gradila, skupljala je radnike). Recimo, sa mnom su iz Novog Kneževca došle u Šabac kuvarice koje su prvo bile spremačice, pa su onda pošle tu u školu. Svi su imali maksimum četiri razreda osnovne škole. Pošto smo imali prava po pravilniku da dovedemo školu na gradilište, svi naši ljudi su išli lepo tu u školu, na gradilištu, posle posla, završavali po dva razreda za godinu dana, možda i nije bio jak kriterijum, ali bez obzira, nauče ljudi nešto. Kada je moj sin trebalo da pođe u školu, rekao je: – Neću da idem u školu! Ići ću u večernju, kao Husa vozač, da završim za dve godine četiri razreda i voziću betonsku mešalicu svaki dan.

Tako je bilo. Ljudi su se obrazovali. Onda smo imali preko sindikata: besplatno pozorište, naše celo gradilište ode u Šabac u pozorište, u Novom Kneževcu na smotru amaterskih pozorišta... Ljudi su imali šansu da se razvijaju i da steknu neku svest o svom dostojanstvu. Ja sam to posmatrala jer me je samoupravljanje zanimalo kao neki interesantan društveni projekat. Došla sam do zaključka da je to dobar način, ali možda da se neke stvari promene: da nema te kontrole, da se ne stvara birokratija. Jer samoupravljanje i birokratija su suprotne stvari. Samoupravljanje je bilo dobro. Ja sam videla da ljudi rastu. Dođu tako, evo recimo taj Alibabić Husein, baš njega da uzmem kao primer, koji je sa osamnaest godina došao iz nekog seoceta kraj Bihaća sa četiri razreda osnovne škole, kao polukvalifikovani radnik, a on je čovek tako završio osmoljetku, pa postao KV, pa VKV, pa postao vozač, pa onda dizaličar. Dizaličari su u građevinarstvu elita, kao i monteri. A i kako se menjao taj njegov pogled na svet... Onda te naše spremačice iz Novog Kneževca koje su krenule s nama u Bosnu gde smo radili Miloševac i dole Trebinje, pa onda u Šabac, pa (bile su obe Mađarice) završiše prvo osmoljetku, pa upisaše KV kuvarice, pa koliko se njihov horizont proširio... Kad smo radili na železničkom mostu u Beogradu evo šta

je bilo. Jedna od dve pomenute kuvarice imala je ćerku, pa se ta ćerka nesrećno udala, a nije se venčala, i muž ju je maltretirao i tukao. A naša kuvarica Vituška ode tamo, tog muža išamara, uzme svoju ćerku i dovede je sebi. I zaposli se devojče kao spremačica (imala je sedamnaest godina) kod nas na gradilištu. A šef spremačica je uceni: – Ako hoćeš da radiš, moraš da mi daš. To jest da spava s njim. Takvi su to bili, kao i sad, kao verovatno i pre sto godina, muško-ženski odnosi. Ako muškarac ima moć, a pri tom mislim da ima apsolutnu, on to zloupotrebljava u svakom pogledu. I dobro, tu se tako izdešavalo. Međutim, ova se devojka na kraju požalila majci. I sad kako je ova naša kuvarica, koja je otprilike bila kao i ćerka kad sam je ja upoznala, deset godina pre toga, sad stekla samopoštovanje, postala glavna kuvarica, završila školu i shvatila samoupravljanje kao nešto što se podrazumeva, preduzme sve korake po redu: na radnički savet, pa na disciplinsku komisiju, pa smo se mi žene organizovale i od toga se napravi velika afera. Mada su se sve kolege podsmevale meni: – Ti, Sonja, samo trošiš vreme na gluposti -jaka ti je ona tvoja štićenica: gaće dole – gaće gore! Pošto je na disciplinskoj devojka pričala šta je taj radio u tom hotelu, ali bez obzira, mi smo to: – Gaće, neka – bile su dole, biće gore. I onda je odlučio radnički savet i disciplinska komisija i pravobranilac da ga suspenduju i svi koji su tu ne znam šta brujali i ismevali devojku po tom muško-ženskom pitanju, nabiše se u mišju rupu. To se ne bi moglo desiti da nije bilo samoupravljanja. I da ta žena nije kroz školovanje i kroz ostale aktivnosti stasala u samosvesnu ličnost. Ona je došla kod mene i rekla: – Sonja, je l' vidiš šta se ovde radi? Ja sam znala tu devojku kad je bila mala i igrala se na gradilištu, mi smo na gradilištu uvek imali gomilu naše dece koja su tu jurila okolo, i to je za mene bilo strašno, da tu nekad malu pegavu devojčicu tako neko zloupotrebljava.

Bila sam 12 godina u Radničkom savetu, uvek sam dobijala najviše glasova na izborima za Savet, ali nikada nisam mogla da budem ništa više sem član u nekim komisijama pošto su muškarci bili većina u „Mostogradnji", pa smo ja, i eventualno još koja kuvarica ili tehničarka, bile retki primerci. Bila sam u komisiji za zasnivanje radnih odnosa i onda se isto sećam jednog slučaja. Primali smo geometra. Podnela je jedna devojka molbu i nekoliko muškaraca. I sad predsednik komisije odmah: – A! Odmah tu devojku otpiši! Onda jedan drugi kaže (kao sad on tu pravi neke viceve, a ne vidi da sam i ja tu, ja se kao ne računam): – Pa da, šta će ona tamo na gradilištu da je radnici štipaju za dupe. Tu meni prekipe. Ja sam onda bila mlada, nisam imala više od trideset godina, oni su svi već bili matoraći. Ja kažem: – Znate šta, njena molba mora da se razmatra. Ako se ne razmatra, ja iz ovih stopa idem da se žalim Ustavnom sudu kako postoji diskriminacija prema ženama i idem da vas tužim šta vi ovde radite sa ženama. Tu se napravi jedna mrtva tišina i odjednom svi primetiše da ja tu kao nešto postojim: – Ma mi smo se šalili, ti si to ozbiljno shvatila, razmatraćemo njenu molbu i tako dalje. Uglavnom, primismo mi ovu devojku kao inženjerku.

Ali, šta bi bilo da nije bilo tog ustava i te ideologije koja je govorila da su žene ravnopravne. Ja se sećam koliko su me jurili dok sam bila istovremeno i omladinka i žena, da budem u nekim telima, jer mora ‚po ključu' da bude omladine i žena u samoupravnim telima, što uopšte nije bilo loše. To su one kvote za koje se mi sad borimo sa manje ili više i uspeha.

A recite mi, Vaš lični porodični život, kako se on uklapao u to vreme sa Vašim poslom, boravkom na gradilištima...?

– Rasla sam samo sa majkom koja je mnogo radila i bila vrlo energična žena, nisam imala neki model porodice u kojoj se sad zna šta je muški posao, šta je ženski posao, ko je glava, a ko je vrat, jer sam jednostavno smatrala da živim svoj život. A u mom životu su postojali neki prioriteti i nije postojala mogućnost da ja ne radim na gradilištu i da ne radim sa ljudima. Moj sin je išao sa mnom po gradilištima, tu je odrastao, sad je filmski reditelj. Nije hteo da studira tehniku, otišao je u umetnost. Imam jednog malog unuka od sedam godina. Moj muž je isto građevinski inženjer.

Da je bilo problema što se tiče ravnopravnosti, to bi značilo da bih ja iz takvog braka otišla. Nije postojala uopšte mogućnost da sedim u braku u kome treba da prihvatim neku drugu neravnopravnu varijantu. Prema tome, nije bilo problema.

Ja jesam graditeljka mostova, mislim da je to nekako slučajno ispalo u mom životu. Posle mi se dopalo, moram da priznam. Inače, kad smo gradili ovaj železnički most, pošto je to Ž most, a ne ženski most, nas je bilo u toj ekipi na čeličnom delu četiri-pet žena. Hoću da ispričam jednu anegdotu o tome...

Kad smo gradili Železnički most, gradili smo još tu pored njega i niz raznoraznih drugih objekata. Na našem gradilištu praktično je bilo hiljadu ljudi, a na našem mostu bilo je četiri-pet gradilišta, moj je deo bio čelični deo. Svaki dan u dvanaest sati sastanak, gde se dogovaramo o svim detaljima: ljudi, sredstva, materijal, kome šta treba, preraspodela i organizacija... Naravno, sve su muškarci i – ja. I sad, diskusija, pa neko tamo neće da na gradilištu bude geometarka jer stalno nešto brine o detetu, razgovara telefonom, njega to nervira. Ja kažem: – Nema problema, nek' dođe kod mene. Dođe ona kod mene. Opet tako prođe neko vreme, 'ajde gde ćemo sada, jedna koleginica u pripremi, kao malo je blago poludela, šta sa njom... Ja kažem: – Nek' dođe kod mene. Nema problema. Kod nas ima da se rade skele, ona je bila, ja je se sećam, jedna od najboljih studentkinja na fakultetu, samo nek' dođe, luda – ne luda, meni ne smeta. Prođe neko vreme, sad raspodeljujemo, došli mali tehničari na praksu, niko neće da uzme devojku. – Nek' dođe kod mene. Onda posle nama treba tehničar na mostu. – Ne, nigde nema tehničara! Ja kažem: – Kako nema? Jednu tehničarku smo stavili je u kuhinju da radi kao servirka, a devojka ima završenu mašinsku, zašto ona ne pređe ovde? Evo, nek' dođe kod nas da radi. Kažu oni:

– Dobro. Tek odjednom upravnik vikne: – Stani, ne može to tako! Pa vi se nagomilavate! Vidi koliko je vas tamo! Kažem: – Kako to misliš da se nagomilavamo? Kaže: – Pa uzela si već pet žena! Ja kažem: A vi se ovde niste nagomilali? Pa nagomilavate se stotinama godina. To je ta priča... o nagomilavanju.

Znači, Vi ste uvek bili u nekoj vrsti ženskog pokreta...

– Ja sam tako odrasla, takvo je bilo soc-vaspitanje, ravnopravnost se podrazumevala. U svim tim knjigama koje sam ja čitala u mladosti ženski likovi su bili ravnopravni s muškim. To je bila ta sovjetska literatura, šta ja znam „Četiri uspeha B. Korovljeve", sve same neke herojske ličnosti. Pošto nisam imala oca Crnogorca da mi prikazuje kod kuće kako treba da se živi u patrijarhatu, ja sam jednostavno shvatila da je to normalno, sve ovo drugo – nije. A onda mi se desilo već u gimnaziji da je od mene stalno prepisivao matematiku na pismenom moj par, dečko, i onda mu ja kažem: – Što ti to ne sedneš da naučiš? On kaže: – Što ja to da učim? Kažem: – Pa kako ja učim? Kaže: – Pa ti si žensko, onda si gluplja od mene pa moraš da učiš. Ja kažem: – Aha, ti si pametan, pa ne moraš! Nisam to tad ozbiljno shvatila. Ali sam zapamtila.

Onda na fakultetu, sećam se, profesor Hajding, koji je inače bio jedan jako dobar profesor, da bi nam približio jednu dugačku jednačinu koja se zvala „jednačina Sofije Kovalevske" kaže: – Da, ali ko zna da li je to njena jednačina! Postoji sumnja da se neki tamo zaljubio u nju pa je kao napravio tu jednačinu i poklonio joj, na univerzitetu u Švedskoj. To me je recimo strašno pogodilo, bilo je u sali nas deset devojaka i bilo je njih osamdeset mladića koji su se svi smejali. A meni je bilo toliko krivo zbog Sofije Kovalevske i zbog profesora i svih njih da vam ne mogu opisati. Bila sam toliko besna da nisam mogla od nekog besa da progovorim sat-dva. Zašto tako na Sofiju Kovalevsku koja je, ja sam posle pročitala o njenom životu, bila jedna izvanredna ličnost i izvanredna matematičarka. Nisam mogla onda da ustanem u amfiteatru i da kažem: – Ne može to tako!

Moram da kažem da smo dok smo studirali, nekako bili ravnopravni i ravnopravne. Bar što se tiče tog zajedničkog rada. Prvo, mi smo uglavnom bile bolje studentkinje nego što su oni bili studenti. Među prvih deset studenata iz moje generacije bilo je nas pet devojaka, a najbolja studentkinja u celoj generaciji je bila Đurđina, ona je imala prosek devet devedeset pet. Ali nijedna od mojih koleginica nije postala ni direktorka ni ništa značajnije od, recimo, da je rukovodila projektnim biroom ili eventualno bila upravnica gradnje. Od naše generacije Đurđina je mogla biti asistentkinja, ali se, eto, udala se i otišla u Sombor da radi.

Kako sam ja došla do feminizma? Učestvovala sam šezdeset osme u studentskim događanjima, tada sam još bila u velikoj nedoumici, ali i nezadovoljstvu sa Savezom komunista u kome sam bila od šesnaeste godine, ali sam od-

mah dobila i neki ukor pred isključenje, čim su me primili u aprilu-maju, pošto ja nisam mogla nikako da shvatim hijerarhiju, disciplinu da treba da prihvatiš nešto kao direktivu – to je meni i dan danas neshvatljivo.

Šezdeset osme sam shvatila da mi ne odgovara ta ideologija, mada ona ima i dobrih strana. Postojala je nova levica, i ja sam se uključila sa svojim prijateljem Trivom Inđićem. Mi smo zapravo predstavljali to neko libertersko krilo, protiv bilo kakve hijerarhije, diktata, institucionalizma, birokratije, svega... Nova levica je postojala na nivou druge Jugoslavije, tu su bili oni profesori što su izbačeni, praksisovci u Zagrebu, u Ljubljani, Zagrebu i Beogradu. „Čovek i sistem" su se zvala okupljanja i predavanja sa diskusijama na koja sam uvek išla bez obzira na to gde mi je bilo gradilište. Kad sam radila u Sloveniji, tamo sam se upoznala sa italijanskim anarhistima Umbertom Tomazinijem i slovenačkim Žetkom Gabrijelom, tada su oni već bili stariji ljudi. Došli su kod mene na gradilište da vide kako živi radnička klasa u samoupravljanju. Ja sam onda imala oko dvadeset osam godina. Tako da sam se ja u toj novoj levici opredelila za libertarsku varijantu koja je i feministička. Zajedničke tačke su ta neautoritarnost, spontano organizovanje, solidarnost kao najvažnije, ljudska sloboda, sloboda izbora... To su i ideje u feminizmu. I onda briga za sve ljude, a naročito za one koji su na margini.

Kada se sedamdeset osme godine u SKC*-u održavao sada već istorijski beogradski skup feministkinja „Drug–ca Žena" iz cele Evrope, radila sam na montaži Železničkog mosta i slučajno sam to videla u novinama. Inače, često sam dolazila u Studenski kulturni centar jer su se tu događali lepi alternativni programi. Skup me je jako zainteresovao i onda sam se organizovala da budem u nekoj smeni na gradilištu da mogu tamo da učestvujem. Skup mi se jako dopao. Tu je bilo puno raznih žena: Dunja Blažević je bila direktorka Studentskog kulturnog centra, Žarana Papić, Jasmina Tešanović, Sofija Trivunac, Lina Vučković, Ljilja Gaković, ja i još neke žene; bile su iz Zagreba Jelena Zupa, Lidija Sklevicki, Rada Iveković, žene iz Slovenije, iz Sarajeva samo Nada Ler-Sofronić, ona je bila u organizaciji svega toga. To je bilo jako zanimljivo. Kada se skup završio, žene iz Jugoslavije su se dogovorile da se organizuju kao feministkinje jer to nam baš odgovara. Ovo što mi imamo u socijalizmu ima dobrih strana, ali je suštinski patrijarhat tek načet: vrh ledenog brega malo smo bar tim zakonima uspele da srubimo, a dole pliva nešto ogromno i tvrdokorno. Onda smo se dogovorile da ćemo da pokrenemo naš feminizam. Prvo su se organizovale Zagrepčanke, bilo im je lako jer su one uglavnom bile sociološkinje, sve su bile iz društvenih nauka. I Slovenke isto. A mi u Beogradu smo bile šarolike, bilo je žena kao ja, na primer, inženjerki, muzičarki, književnica, psihološkinja je bilo dosta, ali nije bilo uopšte nekih teoretičarki. Imali smo Žaranu Papić koja je

* SKC = Studentski kulturni centar u Beogradu.

tada još bila asistentkinja i Anđelku Milić njenu profesorku i nijednu više. Tako da je naša grupa bila više okrenuta aktivizmu. Iz Novog Sada nam se priključila Svenka Savić i učestvovala u svemu.

Mi smo napravile grupu „Žene i društvo" sedamdeset devete godine, a isto tako se zvala i grupa u Zagrebu, tako da nismo baš mnogo bile maštovite, a možda je bilo dobro baš da se isto zovemo. I onda smo organizovale susrete, svake srede smo se sastajale i onda smo organizovale razne diskusije, niz radionica. To je trajalo od sedamdeset devete godine pa negde do devedesete kad su nas izbacili iz SKC-a, jer nismo mogle da plaćamo. U socijalizmu je bilo sve besplatno, a posle je sve moralo da se plaća. Mi smo sve zajednički skupljale novac za kafu, za sve.

Sve što se desilo u organizovanju ženskih grupa kod nas u Srbiji i Crnoj Gori, ženskih mreža i tako dalje, sve je izašlo iz te feminističke grupe: devedesete godine smo mi organizovale SOS telefon za pomoć ženama i deci žrtvama porodičnog nasilja, devedeset i prve smo organizovale Ženski lobi i Ženski parlament, devedeset i druge godine Ženske studije (u Beogradu). Prvo je sve krenulo u Beogradu, onda se proširilo. Pa onda, iz SOS telefona su se formirali Centar za devojke, pa Savetovalište za žene, Autonomni ženski centar, pa onda Sklonište, pa Incest-trauma centar, sve su te žene radile u SOS-u. Pa posle, kao projekti Ženskog centra, sigurne ženske kuće za žene u izbeglištvu iz Krajine, nastala je „Lastavica". Naša početna feministička grupa je nastavila da živi, samo nije bila registrovana, uz nju su bile Centar za ženske studije i istraživanja i komunikaciju. I kada su Ženske studije krenule u taj akademizam i odvojile se, feministička grupa „Žene i društvo" se registrovala devedeset i sedme godine kao Asocijacija za ženske inicijative (AŽIN). Znači, feministička grupa „Žene i društvo" stalno postoji od sedamdeset devete godine. Devedesete su samo pružile priliku da se to vidi. Jer do devedesete mi smo održale oko četiri stotine raznoraznih tribina, diskusija, razgovora, na razne ženske teme, što sigurno nije ostalo bez traga. I taj ‚putujući' feminizam na relaciji Ljubljana – Zagreb – Beograd je isto tako ostavio nekog traga. Kada su se devedesete godine sve strukture, uslovno rečeno muški organizovane u društvu, okrenule ka nekom pitanju borbe oko moći i prevlasti groznim sredstvima rata, u toj situaciji se vrlo jasno pokazalo koliko su zapravo ženske teme i ženske organizacije usmerene na nešto sasvim suprotno. Jer, kad vi imate društvo koje je organizovano da funkcioniše kao mašina – stalno isto – ta organizacija društva na muški način ne vidi jasno da je tu stalno u pitanju moć i takmičenje, čak i kad je pod velom neke ideologije, kao što je socijalizam. Jednostavno, patrijarhalno društvo uvek funkcioniše kao društvo takmičenja i moći. Dok se ne sredi taj patrijarhat, dotle nema ništa od toga da se borba / takmičenje zameni solidarnošću, i da se moć raspрši na sitne kapi. Onda se to lepo videlo. Muški deo društva se okrenuo na tabor ko će koga, ko će više dokopati, ko će kome dokazati da je bolji... A ovaj

ženski deo je imao feminističku svest i priču o drugosti i tome da društvo treba da bude organizovano drugačije.

Mislim da smo doživele mnogo podsmevanja i omalovažavanja od strane tog nekog muškog dela. Mi smo se odmah okrenule na to da gledamo šta mi možemo da uradimo. Ženske grupe su bile devedeset posto onih kojih su osnovali Centar za antiratnu akciju. Pa su onda žene masovno ušle u mirovne pokrete i grupe. Recimo, cela naša ženska grupa se učlanila u UJDI – jugoslovensko udruženje za rešavanje spornih pitanja u Jugoslaviji mirnim putem. Tu smo bile sve do trenutka kad smo videle da nema ništa od toga da ostane taj neki jugoslovenski prostor zajedno bar na nekom nivou organizacije. Posle smo mi izašle i nismo želele ni u kakve stranke da se petljamo. Žene su iz feminističkih grupa onda masovno ušle u te mirovne pokrete. Ja sam bila vrlo kratko u „Ženama u crnom", posle toga mi se ta situacija u Jugoslaviji sa svim tim nacionalističkim prepucavanjima nije dopala – svi nacionalizmi su za žene pogubni a ne samo jedan. Svaki nacionalizam želi svoje žene da drži u jednom toru, pod kontrolom: crkva, deca i kuhinja. Ja sam se opredelila da se bavim u okviru feminizma ljudima koji su u izbeglištvu. Tako sam bila na Ženskim studijama u FEM grupi, a FEM grupa preko mene u izbegličkim programima. Tu sam radila do devedeset i šeste, nakon toga još na pitanjima seks-trafikinga, kad su one dve devojke ubile onog makroa u Novom Pazaru. Posle je AŽIN razvio te svoje programe: Antiseks-trafriking. Onda Informativno-dokumentarni centar, Ženski pokret Ženska mreža, edukacija, žensko zadrugarstvo i tako dalje.

Niko ne definiše šta je feminizam i u čemu se sa njim ne slaže.

– Feminizam je teorija i praksa koja se zalaže za širenje prava i uloge žene u društvu. Jasno i jednostavno. Vrlo je teško savladati vaspitanje od malih nogu. Ja nisam imala taj problem, ali gledam kad u ženskim grupama radimo sa ženama koje su vaspitane tradicionalno u ulozi drugosti: dobra si žena ako si poslušna drugome, ćutljiva, ispunjavaš sve što se od tebe zahteva i nikako ne postavljaš pitanje ravnopravnosti. Kao odgovor na pitanje novinara na gradilištu: – Pa kako Vi kao žena to radite, to je tako težak posao! Ja kažem: – Meni je mnogo teže da perem prozore i očistim celu kuću, nego da ovde sedim u dve smene. Sem toga, ja sam studirala i sve ovo naučila. U kakvoj vezi je ovaj posao sa mojom ženskošću, ne mogu da shvatim. – Ja sam, znate,naravno za ravnopravnost, tako je u mojoj kući. Ja kažem: – Dobro, samo jedno pitanje: ko pere toalet u Vašoj porodici? – Žena. – Onda niste za ravnopravnost. Zašto i Vi ne perete? – Pa to je njen posao. Nemamo više šta da pričamo o ravnopravnosti.

Da li smatrate da su žene ovde jako umorne?

– Žene su svakako jako umorne. Međutim, ono gde treba početi – treba početi u porodici. Porodica je ta tvrđava koja zapravo usađuje u žene to da je njihova glavna, prva, jedina uloga u životu da se udaju, da rađaju decu i da budu

dobre supruge. A sve ostalo je ukras oko te osnovne slike. Već s malim devojčicama se tako postupa. Sećam se, bila sam sa sinom, imao je tri godine, živeli smo na gradilištu mosta u Vrhnici, u Sloveniji. Čitala sam mu svako veče bajke pre spavanja, Snežana i sedam patuljaka itd. A on meni kaže, vrlo ucveljeno: – Mama, zašto je Snežana pička? Jer je pričao dvojici malih dečaka kao što je on, deci naših radnika tu na našem gradilištu, hteo da se istakne kako on zna neku priču pa je spomenuo Snežanu, a oni su rekli: – Ta tvoja Snežana je... Ja mogu da kažem da sam ostala bez reči.

Žene moraju da krenu od porodice. Porodica je tvrđava patrijarhata kod nas. Ne smatram da ne treba da postoji porodica. Ali treba da postoji porodica koja je zasnovana na drugačijim odnosima. Jer nije porodica samo otac, majka i deca. Porodica je i majka i deca, porodica je i otac i deca, porodica je i baka, deka, majka i deca. Mislim, porodica je mnogo nešto šire, treba da bude mnogo nešto šire, nekakva zajednica koja je zasnovana na ravnopravnosti, solidarnosti i ljubavi. A ne na moći jer se uvek zna ko ima moć: deca imaju najmanje moći, žene i tako dalje, stari ljudi...

Na ženu je ova neorganizovana država svalila sav teret svoje nesposobnosti i drugih nedostataka. Kako Vi vidite izlaz?

– Što se tiče ‚svaljivanja' to je manje-više svuda u svetu... Bogatije države imaju više mogućnosti za socijalno staranje o deci, starima i rasterećenju žena, a u siromašnim i loše organizovana pada sve na ženu. Jako mnogo zavisi od toga koliko su žene organizovane. Žene nemaju moć, čast izuzecima koji u stvari potvrđuju pravilo da žene nemaju moć, žene imaju broj. Da bi imale moć, one treba da se organizuju. I samo tamo gde su se organizovale one su uspele da i državu ili organizaciju društva malo preoblikuju prema potrebama, ne samo svojim, nego svih članova društva, kao na primer u Norveškoj i Švedskoj, ali u Americi ne. Sada se taj socijaldemokratski model minira, zapravo se ide na model kako su Sjedinjene Američke Države organizovane, a to nije model socijalnog staranja. A socijaldemokratski model, koji se pokazao kao uspešan u tim severnoevropskim državama, dosta se oslanja na snažne ženske pokrete. Treba da se organizujemo u ženski pokret na tri nivoa. Jedan nivo je zapravo nivo naših ženskih grupa i organizacija kojih već ima podosta i da se mi zapravo okupljamo i organizujemo na platformi poboljšanja kvaliteta svakodnevnog života žena. To mislim da odgovara svakoj ženi. Ne pričamo o feminizmu nego o kvalitetu života, počevši od iznošenja đubreta, saobraćaja, obdaništa, kako me tretiraju na poslu, da li mogu da dobijem posao, kad su me prvo otpustili i tako dalje, sva pitanja kvalitetnog života. A poboljšanjem kvaliteta naših života poboljšava se sigurno kvalitet društva. Druga mreža bi morala da bude mreža žena u sindikatima. Jer je sada pozicija žena na radu vrlo loša: žene su prve prilikom otpuštanja. To može da se proveri: evo sad u Kragujevcu, u Nišu, u

gomili od desetine hiljada otpuštenih koji je procenat žena i ko je bio prvi na spisku i koliko je nuđeno ženama koje su udate da odmah napuste, pošto im muž radi i tako dalje. Znači, žene u sindikatima treba da organizuju svoje sekcije, svoje ženske forume, na jednom, drugom, trećem, petom sindikatu. Naši sindikati su svi međusobno nesložni, da ne kažem posvađani, a sve žene imaju isti interes. One treba da se povežu u žensku sindikalnu mrežu – to je ta druga mreža. Treća mreža su žene u politici. Trenutno žena u politici ima specifičan položaj: koja god je žena u politici ta je morala na muški način da se postavi i da se bori da uopšte bude političarka. Žene političarke nemaju interes da zastupaju ženske interese u skupštini. One će imati taj interes samo onda ako su te dve mreže snažne, stoje iza njih i podržavaju ih, onda one mogu u svojoj stranci da lupe pesnicom o sto i kažu: – Mi se borimo za to da žene moraju prilikom zapošljavanja da imaju poseban tretman, poseban tretman žene sa decom prilikom otpuštanja, prilikom raspodele radnih mesta. Ovi kažu: – Uuu! A one kažu: – E, ako je to tako, onda će žene iz ženskih organizacija i žene iz sindikata da izađu na ulice da protestuju, neće glasati za vas, osnovaćemo Žensku ekološku stranku pa će sve žene za nju da glasaju, i tako dalje. Da one imaju neke instrumente kojima mogu da zastupaju ženske interese, a da pri tom njihovi lični interesi kao političarki u strankama ne budu okrnjeni. Međutim, sada neke žene u političkim strankama, koje su senzibilisane za ženska pitanja, pokušavaju to da guraju onoliko koliko mogu, koliko nije štetno za njih lično. Moramo da radimo na što jačem organizovanju na ta tri nivoa, onda možemo nešto da uradimo. Znači, bez ženskog pokreta nema ni promene naše pozicije u bilo kojoj državi. Bolja je ona država koja ima proklamovana prava žena, kao što je recimo bilo u doba druge Jugoslavije, pa da možeš na to da se pozivaš i da sa tim mašeš. Lošije je u državama u kojima se kao podrazumeva da su žene kod kuće, gaje decu... Samo svojim snagama može nešto da se uradi. Sve što su žene ikada dobile, dobile su svojim snagama. Evo, i Neda Božinović i one koje su učestvovale u Narodnooslobodilačkoj borbi, one su zapravo nama sredile relativno dobar položaj u školovanju i prilikom zapošljavanja, pitanje abortusa, pitanje zaštite dece, obdaništa... Mi smo to dobile i mislile da je sad to prosto prirodno. Sad kad polako počinje da se oduzima, mi sad odjednom shvatamo šta su one uradile. Recimo, žene u Francuskoj to što smo mi imale pedesete godine, dobile su tek sedamdeset pete.

Aktivizam je važan, ali je jako važna i teorija. Zato su ženske studije jako bitne i zato, iako sam se opredelila za aktivizam, smatram da je pitanje teorije jako bitno u svim ženskim grupama... Mi sad imamo preko pedeset raznih ženskih grupa po raznim gradovima Srbije i Crne Gore koje sve međusobno na neki način sarađuju – umrežene su u Žensku mrežu i koja treba da preraste u ženski pokret, pod uslovom da se i žene u sindikatu organizuju, i žene političarke – to je pokret kao celina. Ovo je sad praktično samo Ženska mreža.

Ženske grupe se organizuju na konkretne teme. Da uzmem za primer Užice. One imaju „Ženski centar Užice“ koji radi sa ženama na obrazovanju. Kakvom obrazovanju? Pošto su naše žene u poziciji da sad uopšte nemaju posla, da su otpuštene, a kad hoće da se zaposle (one koje su u gradovima) traži se da znaju strane jezike i rad na kompjuteru. Kursevi su skupi, nijedna žena neće platiti za kurs, ako joj taj novac treba za obdanište ili joj treba novac za pijacu. Zato one organizuju besplatne kurseve za žene i tako im pomažu da se kvalifikuju i da mogu da dobiju posao. Druga edukacija je na nivou celog grada: one organizuju razne tribine, pa i ženske studije, pa razne teme koje treba praktično ženama da otvore oči da one ne moraju da budu u poziciji drugosti – da uzmu svoj život u svoje ruke. Onda imaju Žensko zdravlje... pošto je posle onog bombardovanja jako veliki broj žena obolelih od raka u toj regiji, imaju program „Jefimija“ za prevenciju i pomoć ženama koje su operisane od raka ili će se operisati. Imaju programe sa ženama koje su u izbeglištvu, to su stare žene koje imaju preko sedamdeset godina, koje će tu i umreti, žene uglavnom iz Hrvatske koje nemaju gde da se vrate. Imaju program Ženska berza gde se žene javljaju da se napravi neki posao. Pa onda imaju neku akciju na onom delu zemlje gde nemaju vodovod jer muškarci samo gledaju ko je na kom mestu, ko će koga, ko kome šta, a vode nema, vodovoda nema. Krenule su u kampanju za vodu, što je kvalitet svakodnevnog života, da ne ideš stalno sa nekim kanisterima na izvore i česme da dovlačiš vodu kući, pa ti posle nije ni do čega.

Ženska mreža je organizovana na principu apsolutne autonomnosti, sve su grupe ravnopravne. Ima sad grupa koje su starije, kao što je naš AŽIN, što bi se reklo metuzalemska, ali to uopšte ne znači da je sad ta grupa nešto bolja od njihove. U nekim aspektima je bolja, u nekim nije, neke aspekte uopšte ženskog života i ne obrađuje. Recimo, AŽIN se ne bavi nasiljem nad ženama, samo se bavi u segmentu seks-trafikinga, s tim što se druge ženske grupe bave dominantno tom oblašću, a onda mi međusobno sarađujemo. Čini mi se da smo u ovom trenutku protiv bilo kakve centralizacije, protiv bilo kakvih biroa i ne znam čega, protiv bilo kakvog centra koji je kao najbolji pa sad sve zna. Svaka organizacija radi po lokalnim mogućnostima, lokalnim potrebama, ali sve moguće informacije, knjige, zajednički projekti, saradnja, okupljanje – to da. To je anarhistički princip, koji i ja zagovaram.

Da li je na zadovoljavajućem nivou saradnja i svest o tome šta drugi rade?

– Ove ženske grupe koje imaju kompjutere imaju informacije ne samo o tome šta se dešava kod nas ovde, nego i šta se dešava u eks-Jugoslaviji, pa i na internacionalnom nivou. Infocentar beogradski šalje svima informacije mejlom. Ali postoji jako mnogo ženskih grupa koje to nemaju. I onda šta – treba raditi na tom regionalnom okupljanju. Na primer, kad su Ženske studije bile

u Užicu, onda su organizovale predavačice, bila je Svenka nekoliko puta, tu su dolazile žene iz Prijepolja, Priboja, Bajine Bašte... autobusom, onda slušaju predavanja i posle odu kući. To je na razdaljini od nekih trideset kilometara do sto kilometara. A onda, i mi jedne druge obilazimo, zovemo jedne druge. U AŽIN-u imamo projekat o neprestanom obilaženju grupa i pomaganju ženama da se organizuju. Evo, nama sad dolaze žene iz Prištine u četvrtak, uopšte ne znam kako su dobile našu adresu. One su se javile: – Mi bismo došle, hoćemo seminar, a ne znamo kako, šta... Sada ćemo mi pozvati sve beogradske grupe na taj sastanak, znači pozvaćemo SOS, pozvaćemo Ženski centar protiv seksualnog zlostavljanja, Žensku grupu za ženska politička prava... sve ćemo ih pozvati kad dođu ove žene s Kosova.

Ja insistiram na poznavanju feminističkih teorija, ženama treba objasniti njihov lični položaj i to da su one samo deo velike ženske marginalne grupe i da njihov lični položaj može da se poboljša samo ako se poboljša položaj grupe u celini i da svaki taj korak na tom poboljšanju te celine je zapravo korak ka poboljšanju položaja njihovog i njihovih kćeri. Kad to žene shvate, onda ne pitaju da li je biznis ili ideja, više nije toliko bitno. Kada prođe biznis, ostaće ideja. Ali, ako se desi da nema te svesti, kad prođe biznis, sve će proći. Zato su ženske studije važne, važne su sve knjige koje smo izdale i one koje ćemo izdati.

Odnos između teorije i prakse mora da bude fleksibilan. Ako pogledamo kako se prezentuje teorija feminizma kod nas, ispada da su feminizam i ženski pokret krenuli iz zapadnih zemalja. A te su ideje postojale skoro svuda. U slovenskim zemljama u 19. veku postojao je pokret „Zemlja i volja" i „Narodna volja" u Rusiji. Postoje razne ideje kod žena u Aziji, Indiji, samo što mi to ovde ne znamo i što se tome ne poklanja pažnja. Pre nas su postojale naše mame i naše bake... postojao je u Srbiji ženski pokret od 19. veka... uvek je nešto postojalo. Sad imamo mlađih žena koje su obrazovane i prate literaturu, govore jezike, one će sad to da nastave. Mogu sasvim lepo da uče i neke druge istorijske početke, ne samo američke koji su hvale vredni, ali su baš za to područje i za te uslove. Mi u našim uslovima možda možemo nešto drugo, pa to se sve međusobno prepliće. To je teorija i treba da bude univerzalna, ali na svakom terenu prilagođena prema lokalnim uslovima. Nemam zamerke našim teoretičarkama, samo smatram da ih je jako malo i da praktično one imaju teške uslove za rad. One nisu da sede po nekim institutima, kao što je to po zapadnom svetu, i da proučavaju, pišu knjige, dopisuju se o tome sa onima iz belog sveta... one nemaju takoreći nikakve uslove.

Ženski pokreti se nisu puno bavili dvema temama: mirovni pokret i prostitucija, za razliku od pokreta na zapadu.

– Što se tiče tih mirovnih pokreta, moram da kažem da u drugoj Jugoslaviji za to nije imalo nekog naročitog razloga. Druga Jugoslavija je imala spe-

cifičan položaj u svetu, bili smo u nesvrstanim, nije postojala nekakva ideja o nekom ratu, pa sad kao mi protiv rata. Više je bilo kao bratstvo-jedinstvo, pa onda pomaganje nerazvijenima, pa su dolazili ljudi iz Azije i Afrike, studenti kod nas – pa međusobna razmena, to je bilo aktuelno, jer takvo je bilo vreme. Nismo uopšte sanjali da može da bude nekog rata, pogotovu kod nas. Mi smo imali samo tu ideju: Prvi i Drugi svetski rat, nismo uopšte mogli da zamislimo ovo što se sada zapravo dogodilo i događa, o ovim ratovima malog intenziteta koji, na neki način, s jedne strane koriste lokalne napetosti, s druge strane je to i ‚uvezeno' zbog industrije oružja, nafte i tako dalje.

U drugoj Jugoslaviji prostitucija je postojala, ali je bila sporadična. Ona nije bila velika industrija i nije bila biznis, kao što je to danas slučaj. To što je bilo u drugoj Jugoslaviji bilo je isto tako iskorišćavanje žena po patrijarhalnom principu, ali sada je to praktično industrija. Ta trgovina ljudima, ženama i decom, pa i... ali manje muškarcima, dečacima, to je jedan biznis koji donosi ogroman novac. Naravno da sada time treba da se bavimo jer smo sad to ukopčali šta je. Prvo, i svest o prostituciji je bila zamagljena: kao žene hoće tako da zarađuju. To je patrijarhalna floskula. Jer, dokle god postoji potražnja, potražnja postoji iz položaja muškarca i žena u tom društvu, postojaće i ponuda. Samo se u Švedskoj kažnjavaju korisnici, svuda se kažnjavaju žene. Mislim da je to sad tema 21. veka za nas ovde. Ukratko, predviđam da će ženski pokret da jača, jer je dosta novih tema kojima treba da se bavi. Dokle god smo mi ovde žive, uporne i aktivne, taj pokret će jačati. Pogotovo sad kako se naš položaj pogoršava. Nema nam druge.

Gordana Stojaković, 17. septembra 2001.

Jasenka (1946), Zagreb

Kakvo je bilo Vaše detinjstvo?

– Djetinjstvo je bilo zanimljivo i jako bolno. Od kako se sjećam, bilo je to bolno odrastanje, odvajanje, pa spoznaja da sam ja, da nisam drugi. O tome sam pisala i u romanu „Romantičarna". Taj osjećaj: kada udarim u stol ništa ne osjećam za stol, a kad udarim u svoju nogu osjećam svoju nogu. To je bio osjećaj identiteta koji sam stjecala; bila sam svjesna da sam ja sama i da je čitav svijet nešto drugo, da sam baš bačena u svijet na jedan vrlo egzistencijalistički način. Osjećala sam se bačenom i samom u svijetu. S jedne strane. S druge strane, imala sam osjećaj sigurnosti kog sam tek sad postala svjesna jer su me roditelji poticali i govorili su mi da je to što radim u kreativnom smislu dobro. Dakle, već sa tri godine ja sam recitirala, znala pisati, čitati, crtati. Sjećam se da mi je tata ponavljao: – Od tebe će nešto biti! Roditelji su me i drugima predstavljali kao malu glumicu, malu umjetnicu, pokazivali moje slike, imali su mape gdje su slagali slike, crteže, pjesmice. Vrlo sam rano počela pisat pjesmice, ali to je bilo difuzno, ja sam uvijek imala difuzne talente i nikad koncentrirana na jedno, tako da su mi govorili da ću biti vjerojatno arhitektica ili glumica.

A da li ste Vi jedinica?

– Ne, imam brata, godinu dana mlađeg. Iako je i on bio nadaren, njemu nikad nisu govorili: – Od tebe će nešto biti. On je bio beskrajno talentiran, samo na jedan drugi, praktični način. Tako da ja tu rodnu/spolnu razliku, nešto što je inače karakteristično za odgoj u obitelji – da se gura muško dijete, a da se potiskuje žensko, to ja uopće nisam osjetila. Obrnuto, ja sam stekla veliku samosvijest, čak je mama govorila da je brat ljubomoran na mene zbog toga. On je imao vrlo

izražen verbalni faktor, bio je elokventniji od mene, imali smo oboje sve odličan u školi.

Otac je rođen u Štutgartu, a mama u Trstu. Jedna zanimljiva okolnost, nešto čega sam postala svjesna tek nedavno. Dosta sam toga zamjerala svojim roditeljima, mislila sam da me nisu dobro odgajali, da su bili frustrirani, da sam ja frustrirana zbog njihove frustriranosti i tako... Tek sam nedavno postala svjesna da je u meni ostalo to što su mi govorili da će od mene nešto bit i što su čuvali moje slikice, njegovali moje recitiranje. Sa petnaest i pol godina sam glumila u filmu „Abeceda straha", prvom filmu Fadila Hadžića. Mogla sam pokušati nastaviti glumačku karijeru, ali sam znala da nije gluma za mene, da želim sama pisati, a ne ponavljati tuđe riječi. I evo, počela sam sa tim pozitivnim u obitelji.

Zanimljivo je to da sam po ženskoj genealogiji strankinja: mama od oca, Anna Frey, bila je Njemica. Njoj je maternji jezik bio njemački, a maternji jezik bake po mami bio je talijanski. Ona je rođena na Hvaru, u Starome Gradu. Također, nazivali smo ih adekvatno njihovu porijeklu: omica i nona. Baka Njemica nikad nije dobro naučila hrvatski, a druga je govorila malo talijanski i malo hrvatski. Tek kada je baka (nona) imala dvadeset godina, njihovoj su obitelji rekli da su oni Hrvati, a do tad su mislili da su Talijani. Oni su rekli: – Nećemo bit Hrvati, Hrvati su seljaci oni gore, oni obrađuju zemlju, a Talijani su građani. Onda su malo po malo, po tome što im prezime završava na „ić", shvatili da su Slaveni. Dakle, bile su to dvojezične familije, govorilo se i talijanski i njemački. Moj brat i ja smo prva generacija koja nije dvojezična, ne znamo ni talijanski ni njemački jer se inzistiralo na tome da se u kući govori hrvatski, a ne jezik gemišt. Naime, ta dvojezičnost bila je pomalo smiješna, neknjiževna: malo talijanski malo hrvatski, pa njemački; uglavnom, to je bilo dosta onako austrougarski, anahrono, kako se govorilo u Zagrebu u građanskim obiteljima u to vrijeme.

Navesti ću jedno zanimljivo iskustvo što se tiče ove moje bake Ane. Sada kad se govori o tim iskustvima manjina nakon Drugog svjetskog rata, jer o tome se nije govorilo javno, ili se nije govorilo dovoljno, ili se zapravo nije govorilo. Dakle ta moja omica Njemica se udala za Zagrepčana Slavka Kodrnju, a ovi su Kodrnje došli iz Poljske, oni su porijeklom Poljaci. Dakle, u knjizi hrvatskih prezimena ih nema, ali su se kroatizirali vrlo brzo jer su Slaveni. Moj se tata rodio u Štutgartu i odmah po rođenju obitelj je došla u Zagreb gdje su se rodila još tri djeteta. Međutim, taj moj djeda Kodrnja je bio pravi raskalašni muškarac, mačo, koji je u stanovitom vremenu kad je baka došla u neke godine, a kad je moj otac imao osamnaest godina... tu negdje pred maturu, našao drugu ženu i naprosto nju ostavio, što je u to vrijeme bio jako veliki škandal. Bilo je tu neugodnih situacija, oni mi nikad nisu pričali detalje, ali znam da je u to vrijeme to bila familijarna drama, da je to baka tako doživjela, kao i djeca. Detalje ne

znam, ali znam da je čitava familija nakon toga bila zapravo razrušena i da se to osjetilo na generaciji ovih mojih bratića koji su imali razno razne probleme psihičke prirode.

Vaši roditelji su intelektualci?

– Moj tata je doktorirao sa dvadeset sedam godina i nakon obaveznog prvog posla u Lici u Donjem Lapcu, koji je u ono vrijeme dekretom određivala država (prva Jugoslavija), zaposlio se u Veterinarskoj stanici i postao vrlo brzo ravnatelj.

A Vi ste se rodili u Zagrebu?

– Ja sam se rodila u Zagrebu, Zagrepčanka sam, ali se u Zagrebu nikad nisam dobro osjećala. Dakle, ta frustriranost moje obitelji je posljedica njihovog građanskog porijekla i činjenica da su oni nakon četrdeset pete pripadali građanstvu koje je dolazak komunista na vlast doživio vrlo slično kao zemlje srednje i istočne Evrope nakon što ih je zauzeo SSSR. Ne znam kako je to bilo u Vojvodini i u nekim drugim dijelovima bivše Jugoslavije, ali znatan broj prijatelja mog oca i mame doživjeli su to kao stanovitu degradaciju. Prije svega zato što su im u pravilu ubacivali u stanove podstanare. U pravilu su imali jako niske plaće. Mog tatu su poslali prisilno u Mursku Sobotu. Onda su ga degradirali u status asistenta. Ravnatelj mu je postao osoba sa srednjom stručnom spremom. Uglavnom to su doživjeli represivno. Na vlast su došli ljudi sa srednjom stručnom spremom koji su imali pištolje za pojasom. Imali su moć, a nisu imali znanje. Sjećam se da smo u školi kad se govorilo o tom razdoblju, o NOB-u i o toj četrdeset petoj, govorili da je to oslobođenje i onda bi ja došla doma i rekla „nakon oslobođenja". Tada bi moj tata rekao: – Nije bilo oslobođenje, ovo nije sloboda. Nikad nije rekao da živimo u diktaturi, nikad nije koristio pojam totalitarizam ili realni socijalizam, samo je govorio „nema slobode", a kad sam ga ja pitala „zašto" onda je govorio „nema višestranačja". Dakle građanima je osnovni razlog nezadovoljstva bio to što nema višestranačja i što su na vlasti ljudi koji nemaju znanje. Na vlasti su bili ljudi koji su došli zahvaljujući činjenici da su bili u partizanima, eto tako. Tako da je veliki broj ljudi doživio taj socijalizam slično kao građani Mađarske, Poljske i srednje Evrope. Ja, recimo, ne dijelim iskustvo sa ljudima čiji su roditelji sudjelovali u NOB-u, ili su na neki način participirali u tom sistemu, zasluge u oslobođenju i koji su onda naravno na osnovi tih zasluga imali privilegije i viši standard. Moji roditelji su na mene prebacili te frustracije, kao što su roditelji nekih mojih prijateljica, poznanica prebacili svoje zadovoljstvo, to je nešto što me obilježilo – ta frustriranost roditelja. Također me obilježilo nezadovoljstvo mame, mama je bila frustirana kao žena jer je radila samo četiri godine, a bila je profesorica. Ona je završila jugoslavenske jezike i književnost i francuski jezik, a radila je samo četiri godine, jer je to bilo vrijeme kad su se neke žene opredjeljivale da se zaposle, a neke su se

dvoumile. Moja mama je u tom dvoumljenju ipak ostala doma. Doduše, ona je prevodila, davala je honorarno sate, poduke iz francuskog jezika, lektorirala i tako dalje, ali sve je to bilo premalo, nije je zadovoljavalo. Često nam je govorila: – Ja sam vaša sluškinja i vaš rob! To je bilo strašno slušati. Ona se „vadila" na to da su to htjeli baka i tata. Međutim, ja mislim da je ona tako odlučila jer je tata uglavnom nju slušao i u svađama je ona uvijek „pobjeđivala" (bila je glasnija i upornija) i da je ona htjela, ona bi se bila zaposlila. Mislim da se oni u čitavoj toj situaciji nisu snašli – ni tata ni mama. Da su naprosto bili zbunjeni tim novim vremenom. Da su tu tranziciju zapravo loše odživjeli, da se nisu dobro socijalizirali na nove okolnosti. Evo ona recimo nikad u životu nije oprala prozore, ona nikad u životu nije oprala pod. Uvijek je imala kućne pomoćnice, a nismo imali novaca, nismo imali takoreći osnovne potrepštine, a njoj se nije dalo radit te poslove. To su radile kućne pomoćnice.

Da li ste u srednjoj školi učestvovali u pionirskim akcijama?

– Jesam, svi smo bili pioniri, to je bilo obavezno biti pionir, nije se moglo ne bit pionir. Sjećam se da sam kod prijema u pionire morala recitirat jednu pjesmu. Tad sam zapravo stekla sigurnost, čemu je prethodio veliki strah. Nakon toga više nisam imala tremu. Dakle, bila sam prvoškolka i recitirala sam, a uglavnom sam recitirala partizanske pjesme, jako dramatično. To je bila proslava ne samo za školu nego i šire. To je bilo u nekom domu kulture, tad je bilo puno domova kulture. Ja sam bila najmanja, najmlađa. Nakon toga su recitirali iz drugog, trećeg, četvrtog i viših razreda. Ja sam bila prvoškolka. Mislim da je to bio 29. novembar. Srce mi je lupalo, nisam imala daha, ja nisam uopće znala reći ljudima, ni mami ni tati, nemam pojma ko je bio kraj mene, da se bojim, da bih najradije pobjegla. Bilo me užasno strah, imala sam jedan nevjerojatan osjećaj nelagode, mislila sam da ću nestati, da će nestati dvorana. I onda sam došla na binu i to sam dobro recitirala i bilo je savršeno. I nakon toga sam postala jedna od školskih recitatorica i uglavnom do kraja osmogodišnje škole sam uvijek recitirala na tim priredbama, znala sam se dobro derati, naglašavati i uživala sam recitirati.

Vi ste ipak imali svoje mesto u tom okruženju, drugaricu koja Vas je podržavala?

– Nije mi bilo potrebno – bila sam najbolja u razredu. Imala sam naravno i drugarice. Imam nekoliko muških prijatelja iz najranijeg djetinjstva. Nemam prijateljica iz tog vremena. Sada sam se vratila nekim muškim prijateljima. Sad sam otkrila vrijednost muškog prijateljstva.

Kako ste odlučili šta ćete studirati?

– Kroz veliku muku. Dakle imala sam smisla za crtanje, crtala sam, pisala sam pjesme, recitirala sam, glumila sam u filmu. Bila sam očajna, jadna, plakala

sam čitavo ljeto pred upis na studije, dva mjeseca sam plakala, nisam znala šta ću sa sobom i onda sam iz očaja upisala sociologiju koju uopće nisam slušala – ja uopće nisam znala što je sociologija. Svađala sam se sa roditeljima. Oni su bili za to da upišem ili nešto konkretno, kao što su medicina ili arhitektura, ili nešto otkačeno kao što je gluma, a što mi ide. Akademija likovna, ili glumačka akademija. Kada su čuli „sociologija" nastao je krah s roditeljima... I onda sam imala dva dosta drastična ružna iskustva o kojima jako nerado pričam.

Kako ste odlučili da se upišete baš na sociologiju?

– Dušica Seferagić je sticajem okolnosti bila sa mnom na ljetovanju nakon završenog četvrtog razreda i ona je odlučila studirati sociologiju i etnologiju. A ja nisam znala što ću sa sobom. Imala sam više sklonosti, no nijednu dominantnu i to da je to sudbinski i da će to odlučit moju sudbinu je dovelo do toga da sam pala u depresiju, da sam plakala i nisam znala šta ću. A tu mi nisu znali pomoć ni prijatelji, ni roditelji, ni nitko i onda sam tog ljeta bila na radnim akcijama, jedan mjesec sam bila baš sa Dušicom Seferagić, nju znam od osamnaeste godine i ona se odlučila za sociologiju i tako nekako pričajući o tome ja sam rekla „dobro, idem onda i ja na sociologiju". Nisam se pokajala, jer sam upisala i filozofiju, a filozofija mi je bila otkriće. Na sociologiji su bila samo dva izvrsna profesora (Supek i Kuvaočić), a na filozofiji ih je bilo mnogo: tu su bili Gajo Petrović, pa Kangrga i Pejović... Filipović. To je bila čista čarolija, to je bilo prekrasno, doista jedan novi život, novi prozor u svijet i nikad se nisam pokajala.

A jeste postali aktivni u nekim studentskim udruženjima?

– Ne, nisam bila nigdje aktivna, nije bilo ništa na fakultetu koliko znam. Bila sam aktivna šezdeset osme. Tu sam sudjelovala na tribinama na fakultetu, u Studentskom centru. Pisala sam parole na papiriće i stavljala ih u staklene panoe uz ostale obavijesti. Sjećam se nekih parola: „Podrška pariškim studentima", „Podrška beogradskim studentima", „Dolje crvena buržoazija"... U to vrijeme sam hodala sa Alijom Hodžićem, on je bio jedan od vođa pokreta u Beogradu šezdeset osme i jedan od urednika lista „Student" tako da sam ja bila u toku i znala sam šta se zbiva u Beogradu. Znali smo njihove parole pa smo ih naprosto prepisivali, nismo bili kreativni u tome. To smo nosili na fakultete i stavljali. Užasno smo se bojale. Bilo je ljeto, šesti mjesec ili peti mjesec, al' smo stavile na ruke rukavice da se ne bi došlo do naših otisaka prstiju.

Šezdeset osma je u svetu mnogo značila?

– Šezdeset osma mi je puno značila. Na tribinama su tada bili najaktivniji profesori filozofije. Studij filozofije uputio me na kritički marksizam. Dakle na tu svijest, tu dvoličnost koju sam ja osjećala u društvu. Jedna priča kod kuće, a druga priča u školi. U školi sam slušala jedno, a kod kuće drugo. Ja sam zapravo jako rano stekla svijest o relativnosti interpretacija, dakle da ne postoji

jedna priča, nego da je stvarnost vrlo kompliciranа i da se stvarnost relativno doživljava i tumači. Da istu stvarnost različito doživljavaju različite društvene kategorije ljudi. Oni koji su imali roditelje koji su participirali u vlasti nisu imali to iskustvo različitosti već jedinstva, oni su imali svijest o jedinoj, jednoj istini. Dakle ta relativnost nije bila samo politička relativnost, nego i spoznajna, to je dalo meni i generaciji mladih ljudi građanskog porijekla jedan odmak i snošljivost. Moram reći da su ti građani bili tolerantni, za razliku od onih koji su bili na vlasti, jer su morali bit tolerantni. Recimo, mi smo imali u obitelji dvije sestrične mog tate koje su bile u partizanima. Moji tata i mama su bili zaposleni za vrijeme Drugog svjetskog rata, radili su svoje poslove, tata je bio šef te veterinarske stanice, a mama je prvo radila u školi, a onda je radila na jezikoslovlju. I oni su bili antifašisti, naime oni su mi kad su govorili o tom ratnom razdoblju govorili o njemu kao o nečem strašnom, o ustaškim progonima, ubojstvima, logorima.... Dakle oni nisu bili protiv partizana, ali su bili protiv ustaša i bili su svjesni ustaškog terora i čak su u nekoliko navrata pomagali ljudima da se skrivaju, da bježe... i tako dalje, ali im nikad naravno nije palo na pamet da bježe u partizane jer nisu imali razloga. Dakle, dvije su tete bile u partizanima, dvije tatine sestrične. Ja pojma nemam zašto su one bile u partizanima, što je vrlo zanimljivo. One su umrle, znam da su dolazile u kuću, znam da se govorilo o politici različito. Nikad se nisu svađali, bili su vrlo tolerantni. Tata je imao jednog prijatelja koji se zvao Jovo. Dakle, ak' je bio Jovo vjerojatno je bio Srbin, tata se s njim družio i igrao je šah. Međutim, on je spadao u one Srbe koji nije uspio, on je bio na Golom otoku. Tako da se on mogao družiti ili sa familijom koja je bila u Savezu komunista ili sa partizanima koji su bili marginalizirani. A s ovima koji su bili na vlasti, s njima uopće nisu bili u prijateljskim odnosima. Dakle, to su bile strogo, strogo segregirane granice.

Da li ste na studijama bili prepoznati kao neko iz građanskog društva ili to uopšte nije bilo poznato nikome?

– O tome bi trebalo govoriti. Danas se naravno govori, ja sam također govorila u ovoj svojoj knjizi „Trinaest razloga za šutnju" o tim šutnjama raznoraznim. Ja sam osjetila neku vrstu nečega, ja tada za to nisam imala riječi, a danas se kaže „isključenje" ili bar naznake isključenja od strane te djece čiji su roditelji bili partizani. Međutim, to je bilo vrlo blago. Nije to bilo tako maligno. Sjećam se da mi je jedna moja prijateljica, koja mi je onda prestala bit prijateljica, rekla: – Tvoj tata se grijao u fotelji dok se moj tata borio za slobodu! Ja sam došla mom tati i onda sam mu ja to rekla: – A zašto se ti nisi, tata, borio za slobodu? I znam da ga nisam cijenila zbog toga i mislila sam da je kukavica. I onda mi je on rekao: – Nije to nikakva sloboda, nema višestranačja, to nije sloboda! Ali u svakom slučaju ta moja prijateljica je došla do te informacije da moj tata nije bio u partizanima i da je on kao uživao doma i grijao se u fotelji.

Vraga se grijao, radio je svoj posao. Ne mogu se sjetiti svih mogućih primjedbi, ali se osjetilo da neki učenici bolje žive, a da drugi učenici lošije žive. Da neki učenici žive u vilama, da im roditelji imaju šofere, da žive u stanovima u kojima su bili Jevreji koji su namješteni antiknim namještajem, sa klavirima. Oni nisu znali uopće svirati i tako dalje. Moja baka Njemica je imala jedno iskustvo koje, opet kažem, nije uopće bilo tako drastično. Ja ne bih smjela pretjerivati sa tim doživljajem ugroženosti jer se nisam osjećala zbog toga ugroženom. Mislim da su se više osjećali moji roditelji nego ja; da sam čula, ali to više kroz smjeh, priču moje bake da su joj došli doma neki ljudi u civilu i da su joj predložili povratak u Njemačku, iako se ona zvala Ana Kodrinja (ostavila je prezime muža, iako se rastala). I onda se ona počela smijat i rekla im je: – A kaj ste vi meni opće došli? Ja se ne budem vratila u Njemačku, ja ću bit zakopana tu gdje su moja djeca. Možete vi ići od kud ste došli! I ljudi se više nikad nisu vratili. Dakle, nije to bio neki strašan pritisak. To je baka pričala kao štos. Ona je bila jedno vrlo drago, simpatično i dobroćudno biće i to nije doživjela kao neki problem. Ali je bilo recimo situacija u kojima je biti porijeklom Njemac bila sramota. Jednom kad smo bili u Omišlju jedna je rođakinja, kako to već znaju bit rođaci posprdni i zločesti, preko male place viknula mojoj mami tako da su svi čuli: – Čujem da ti je muž Nijemac! A moja mama je odgovorila: – Nije on Nijemac, mama mu je Njemica. I onda smo ušli unutra i onda je rekla: – Jesi je vidjela kakva je? To je namjerno rekla. Bila je sramota reći da ti je muž Nijemac. I tako, bilo je tih situacija koje meni osobno nisu značile ništa, ali je frustriranost roditelja bila strašna. Mislim da je zapravo mama na mene prenjela tu frustriranost i šta je najstrašnije ja sam svjesna da sam ja na moju ćerku također prenjela svoju frustriranost.

Sad ću ti ispričati još te dvije moje frustracije. Dakle, ja sam već kao mala živeći u toj obitelji koja je nezadovoljna imala potrebu i dosta jaku volju i volila sam u nekim situacijama ne poslušat roditelje, tako da sam bila vrlo često u konfliktu s roditeljima i volila sam im reć „ne“ zbog čega sam često dobivala batine. To opet nisu bile nekakve prave batine, nekako ono strašno zlostavljanje da bih ja imala nekakve povrede, da bi me zatvarali u podrum il nešto slično, ali je to meni bilo toliko ispod svakog dostojanstva da sam svake batine doživjela kao najveći mogući teror. To je meni bilo strašno, dobit ćušku il dobit po guzici, meni je bilo znaš kao da su me ubili svaki put. Ja sam bila beskrajno osjetljivo dijete. Svaku viku, svaki napad na moj fizički integritet doživljavala sam strašno. Ja sam kao mala već bila užasno nesretna u toj familiji. Kao mala sam odlučila da ću otići od kuće što ću ranije moć i već u srednjoj školi sam planirala otići od roditelja. Htjela sam otić u Francusku, u Njemačku, bilo gdje, bilo gdje, samo otić od njih. Naprosto nisam mogla podnjet tu njihovu frustraciju, tu njihovu agresiju koja i nije bila strašna. Dakle, s jedne strane ja nikad kod kuće nisam čula kletvu, nikad nisu psovali, nikad tata nije udario mamu, nikad tata

nije vikao na mamu, samo je mama vikala na tatu. Dakle bračnog nasilja uopće nije bilo. Tata je obožavao mamu, mama je spuštala tati, tata nikad mami. Nisam dakle imala razloga za feminističku pobunu. I jedna i druga baka su bile vrlo jake osobe. Očev tata je ostavio baku, njega sam videla nekoliko puta, no drugi dedo je slušao bakicu, kako je ona pričala tako se on okretao. Čitava ta situacija s roditeljima je završila tako da je jedna od mojih misli fiksacija bila otić, otić, otić, pobjeć, pobjeć u inozemstvo. Prije svega, znala sam da zemlja u kojoj živim... nešto s njom ne valja, dakle da je to nešto trulo. Veliko olakšanje mi je bilo upravo ta filozofija, Praksis, kad sam shvatila da je to što govore ti filozofi i to što je govorio moj tata dosta sukladno. Da je činjenica da živimo u nečem što se samo zove socijalizam, što smo onda počeli zvati „realni socijalizam" i da doista postoji nešto što se zove crvena buržoazija. Dakle, došli smo na nekakav isti nazivnik. I osnovna vrijednost mi je bila sloboda kad sam bila dijete, a i kasnije. Budući da je literatura u to vrijeme bila marksistička, Marksovi rani radovi ili elementarni radovi nekih feministica. Našla sam nekako sebe na fakultetu i našla sam se u onom pravom smislu riječi u toj filozofiji prakse svojih profesora. U feminizmu i autentičnom socijalizmu. Ja od tog Marksa, od tog ranog Marksa ni danas ne odustajem. Dakle, tokom demonstracija 1968. bila sam duboko u svojoj duši praksisovka kao što sam bila duboko u svojoj duši od rođenja slobodno biće, odnosno feministica. Sloboda prije svega, dakle poštivanje individue, poštivanje slobode, poštivanje drugog čovjeka, a to mi roditelji nisu mogli pružit jer su bili previše nesretni. Tek ih danas razumijem.

I... onda sam pobjegla od kuće. Sa dvadeset jednom godinom sam napisala molbu za studentski dom. Prethodno, htjela sam otići u inozemstvo. Mogla sam otići rođacima, ali su mi roditelji u nekoliko navrata napravili spačke, preko bake-omice, da ne odem. Nju sam molila da napiše pismo, onda su mi oni to spetljali i pokvarili. Onda sam napisala molbu za dom i napisala da sam samačko domaćinstvo, zatražila sam studentsku stipendiju i odobren mi je dom. Sa dvadeset i jednom godinom sam otišla iz obitelji i otada se brinem sama o sebi. I stipendiju sam dobila, mogla sam živjet od te stipendije, povremeno sam radila... eto, ja se o sebi brinem jako dugo.

Šta ste onda radili da biste se izdržavali i studirali?

– Povremeno sam anketirala za neke projekte, radila na Velesajmu, preko student-servisa. Mogu ti onda sad reći i ovo drugo iskustvo koje me obilježilo. Iskustvo s roditeljima je bilo jako traumatično, u situaciji kad sam odrastala roditelje jesam i nisam imala. Dakle to je bilo nešto što je dosta teško. U trenutku kad sam odlučila otići od kuće, oni su mi se počeli rugati što sam upisala sociologiju i rekli su bolje išta nego sociologija. Tata je tad postao grub. Sociologiju je nazvao drekologijom i rekao je 'bilo što, samo ne to', to je njemu bilo potpuno nejasno. I onda mi je on rekao da mogu otići od kuće. Onda su

me počeli eksplicitno isključivati, ja sam bila očajna s njima, oni su bili očajni sa mnom i onda su mi u nekoliko navrata rekli da odem. Ja sam doista otišla. Ali mi nisu rekli da se vratim. Dakle to učiniti svom djetetu, reći mu da ode od kuće, ne pozvati ga da se vrati... Ne znam da li sam im to oprostila, mislim da im to nisam oprostila.

A nisam napravila ništa strašno, osim što smo se svađali, što smo se mučili. Bila sam odlična učenica, nisam markirala, nisam se drogirala, nisam se opijala, nisam bježala iz škole, nisam radila nikakve probleme, oni nisu imali razloga da me toliko napadaju, toliko kritiziraju... zato što sam bila „neposlušna": zato što nisam šlape stavila na ovo mjesto nego na ono mjesto, eto tako, bez razloga, ne mogu uopće objasniti...

A brat?

– Brat je isto rano otišao od kuće, preselio se baki (noni). Nije to bilo slučajno što smo otišli i ja i on. On je, kad je dedo umro, preselio baki tako da su roditelji ostali sami i onda su nekako rješavali te svoje frustracije između sebe. U vrijeme kad smo počeli hodat Alija i ja, još sam bila kod roditelja, Alija je dolazio u stan, igrao je šah s mojim tatom. Njemu je izgledalo smiješno ponašanje mojih roditelja. On je meni rekao da to njemu izgleda kao da gleda komediju. Svi su govorili istovremeno. Zapravo je to bio jedan kaos od obitelji.

Kako je prolazio Vaš studentski život?

– Upisala sam šezdeset i pete fakultet. Sad ću ti ispričati još jedno iskustvo koje sam doživjela: to je bilo silovanje – s osamnaest godina. Na maturalnom putovanju ja nisam znala (to ti je moja karakteristika – neodlučnost), da l' da ostanem u kampu, jedna grupa je ostala u kampu u Dubrovniku, a druga je otišla u hotel „Excelsior". Nisam znala šta ću i na kraju sam bila sama, i pokušala sam naći grupu koja je u kampu, nisam znala uopće gdje su, nisam ih našla i onda sam išla prema „Excelsioru", nisam znala gdje je autobusna stanica. Došla sam do ceste i stopirala sam. Ne da mi se sad o tome pričati... doživjela sam silovanje... to sam dosta drastično doživjela i nakon toga nisam mogla govorit par dana. U to vrijeme naravno imala sam užasno glupu razrednicu i užasno glupe kolege koji mi nisu znali pristupit. Ja sam samo plakala, samo sam se tresla. Nisam mogla govorit. Niko me nije odveo doktoru niko sa mnom nije mogao razgovarat. Niko me nije odveo na policiju. Ja sam u nekakvim natuknicama rekla šta mi se dogodilo, međutim, nitko nije reagirao, oni su se svi i dalje zabavljali. Ja sam samo bila sklupčana tih nekoliko preostalih dana u sobama i tresla sam se. Došla sam doma, onda mi je netko rekao da je razrednica pozvala mamu u školu. Mama nije rekla ni riječi, dakle neko je nešto rekao, razrednica je nešto rekla mami. Mama meni nije rekla ništa. Ja mami nisam rekla ništa. Nisam išla doktoru, ništa. Niko ništa, ništa, ništa, ništa naprosto nikom nisam prijavila, samo sam htjela preživit baš ono, nisam znala kako to iskustvo preživjet. Nisam

o tome mogla govorit, nisam znala kako ću živjet s tim iskustvom. Zapravo je to nešto što uopće nisam odradila, što nitko nije odradio, nitko mi tu nije pomogo, nitko iz razreda. Nitko od obitelji... tako da sam u tim trenucima bila sama. Nedavno mi je rekao brat da se on sjeća broja tog motocikliste, brat koji je postao alkoholičar zna broj napamet, a ja sam ga zaboravila... A on zna, ja sam mu valjda davno rekla: – Dobro šta ga nisi prijavio, zašto nešto nisi napravio? Znači da pojma nemam kako je doznao za taj broj, al' niko nije prijavio. Imao je zagrebačku registraciju... motociklist je bio iz Zagreba. Zapisala sam njegov broj. I neko vrijeme sam imala zapisan taj broj i sad mi je brat rekao taj broj i negdje sam ga zapisala, nemam pojma sad opet gdje sam ga zapisala.

Da li je iz Vaše perspektive nepromišljeno bilo da sednete na taj motor?

– Znaš, ja sam lavica (astrološki) po ascendentu, jako sigurna. Često prelazim preko ceste za vrijeme crvenog svjetla. Ja sam zapravo s jedne strane beskrajno osjetljiva, a s druge strane previše prepotentna i sigurna (kombinacija ribe i lava). Nije mi palo na pamet da bi se meni to moglo dogoditi. Sada se bojim za Janu... njoj sam upropastila djetinjstvo jer od njene petnaeste godine se bojim da će se njoj to dogodit i to je postao konflikt broj jedan s njom, jer sam je natjerala da se vraća doma do jedan sat da se njoj to ne bi dogodilo. Njoj se to naravno nije dogodilo, jer je ona pametnija i mudrija od mene. Nosi sprej sa sobom, ima mobitel.

I odlučili ste da odete. Kuda?

– Sanjala sam o Parizu: ja sam htjela s osamnaest godina prije svega otići u Pariz ili u Njemačku kao bebisiterica. Znala sam da bi teško radila kao bebisiterica i usput se školovala. Tako da sam ipak odlučila završit fakultet i onda otići u inozemstvo. E onda sam ušla u vezu s Alijom, mojim bivšim mužem, koja je bila traljava... prekidali smo... on mi isto nije bio podrška. Zapravo, stalno sam se u životu osjećala u situacijama kad mi je trebala podrška kao utopljenica i te podrške nisam imala ni u Aliji. Zapravo sam ga prestala voljeti još prije braka, ali sam se onda osjećala krivom jer su me stalno optuživali da sam ovakva da sam onakva i udala sam se za njega iz osjećaja krivnje. Nametnuli su mi uvjerenje da je on divan i krasan. Tati se sviđao i mami se sviđao i oni su bili u njega zaljubljeni više nego ja, i to je tako nekako išlo po toj logici stvari i to je završilo brakom. I ja sam prvu bračnu noć plakala. Eto, tako je to bilo strašno. Dakle zaljubljenosti je bilo dvije godine. No, u situaciji kad sam ja odlučila napustit roditelje i s njima se posvađala, htjela sam otići Aliji u Beograd, on mi je napiso pismo „ne dolazi, javit ću ti se". Ja sam odgovorila „ne moraš mi se nikad više javljat". Tako smo razmjenjali telegrame i tako sam ja onda otišla u studentski dom. I onda se on pojavio nakon godinu dana i pronašao me negdje u domu i onda sam mu ja, kao, oprostila, ali mu zapravo nisam oprostila.

Imam osjećaj da mi je s osamnaest godina zapravo prestao život. Da nisam

napravila pravu stvar s osamnaest godina. S osamnaest godina sam trebala otić u inozemstvo i reć zbogom svima.

Kad ste dobili diplomu?

– Jao, strašno! Opet Alija Hodžić. On je došao u Zagreb služiti vojsku godinu dana. To je bilo prvi put da smo bili zajedno. Prije je on studirao u Beogradu, a ja u Zagrebu i to je bilo dosta romantično. Uglavnom smo bili malo skupa, a tijekom služenja vojske stalno. Kada sam ja diplomirala, on je odslužio vojni rok. Ja sam imala ideju da idemo u inozemstvo i da počnemo iz početka kao fizički radnici – zajedno. On to nije htio ni slučajno.

A da li Vi razumete njegov mentalitet i da li je uopšte njegov mentalitet muslimanskog kulturnog bekgraunda igrao neku ulogu u toj vašoj vezi?

– Mi smo se upoznali šezdeset sedme godine i u to vrijeme to uopće nije bilo relevantno, nit je to bilo relevantno meni, njemu, mojoj familiji. Tata se družio sa Jovom, bili su mješani brakovi, nacionalnost i vjera se nije gledala u mojoj familiji. Ja sam ga zvala Turčin, al' ne posprdno, nego onako više kao Alibaba i četrdeset hajduka, Aladinova čarobna svjetiljka... on me je podsjećao na bajke, na „Tisuću i jednu noć" ali u romantičnom smislu. Zapravo je „Tisuću i jedna noć" užasna priča baš o jednoj ženskoj sudbini koja se mora izbavljati od smrti pričama, svojom inteligencijom izbjegava smrt. Tada smisao te knjige nisam razumjela, to mi je bilo simpatično. I njegovo porijeklo.

I onda je njegov brat našao posao za nas u Stocu, možeš mislit. Jedan prijatelj mi je našao posao u Zagrebu na četiri sata i ja sam to odbila i otišla sa Alijom u Stolac, na godinu dana eksperimentalno. To je bila njegova ideja, ja sam znala unaprijed da je to promašena ideja i da ništa od toga. Planirali smo napravit istraživanje u odgojno-popravnom domu gdje je on dobio posao, ja sam tamo dobila posao u školi. Naravno, nismo imali vremena ni za kakvo istraživanje... dolje u Stolcu je to iskustvo bilo strašno.

Meni postaje jasno da nas dvoje baš i ne treba da živimo zajedno od onog trenutka kad on mene nije podržao u situaciji kad su me izdali roditelji, nego mi je rekao: – Pomiri se s roditeljima, vrati se roditeljima i ne dolazi u Beograd. Dakle, ja sam njega zapravo tada prekrižila. A ja nisam opet imala nikog drugog. To je bila nekakva inercija, al' ja sam sve vrijeme znala da pravim jednu užasnu grešku i da ćemo se rastati, da je to nešto sasvim promašeno. Možda sam se držala za njega ko utopljenik za nekakvu slamčicu, iako sam znala da on nije ni slamčica.

Dobro, imate ćerku!

– Kad retrospektivno gledam jedino je vrijedno iz toga Jana. Mi smo sad dobri prijatelji, iako je on užasna ljenčina. On će sada zahvaljujući meni objavit drugu knjigu, nije ni knjige bio u stanju objavit. Radi u ovom istom institutu

čitav život, a nije ni doktorirao, lijen i inertan – za sve kaže 'sutra ćemo'. I tako da nikad ništa nije rješavao, a život mu je išao na ruku puno više nego meni.

Kad smo se vratili u Zagreb, on je dobio posao, a ja sam bila dvije i pol godine nezaposlena. U nekoliko navrata sam pokušala otići van, ali očito nisam bila dovoljno jaka, nisam bila dovoljno uporna. Ako sad retrospektivno gledam zašto sam ja s njim ostala nakon razvoda – zato što smo začeli Janu – jedino dobro iz sveg tog. Naš brak je sve skupa bila farsa, to je bilo čista tehnika, ono živjeli smo u jednom stanu, otplaćivali smo kredit, imali smo iste prijatelje, pa smo izlazili zajedno van...

Kako je bilo u Stocu?

– To je mjesto gdje je on rođen i gdje smo radili. A to je mjesto koje je užasno stradalo u ovom ratu od strane hrvatske vojske. Tu je hrvatska vojska izvršila genocid. Potpuno su očistili njegovu obitelj i sve muslimane. U to vrijeme kad sam ja tamo došla ja sam odmah vidjela mržnju u zraku, prvi dan me njegova majka prihvatila kao neprijateljicu. Prvi dan on je nju pitao: – Majko, kako ti se sviđa snaha? Nije mene pitao kako mi se ona sviđa. Ona je rekla: – Pih, primršava je! Onda je ona meni u više navrata stavljala na znanje kako me ne podnosi na sve moguće načine. Ne da mi se to ni pričat... to je bilo strašno. Shvatila sam da je on toliko glup da nije bio svjestan da je on prekršio jednu zabranu. Da je jedna priča mješani brak u gradu (Zagrebu), a da je druga priča miješani brak u malom mjestu kao što je Stolac. To je bio drugi miješani brak u njihovoj familiji. Prvi brak je bio sa jednom Crnogorkom koju uopće nisu zvali po imenu, nego su je zvali 'snaha' (ona se zvala Mileva). To je on meni naknadno ispričao. Toliko su je prezirali da nisu mogli izgovoriti ime Mileva. Mene su bar zvali Jasenka. Da bih ja shvatila kad sam dolje došla da su te tri etničke skupine Srbi, Hrvati i Muslimani i da uopće nije bilo mješanih brakova. I nije bilo komunikacije. U restoranu za jednim stolom sjede Hrvati, za drugim stolom Srbi, za trećim Muslimani. Ja kažem: – Pa kako to? Pa oni su svi nacionalisti! Ti se družiš samo sa svojima! – Pa to je slučajno danas tako, odgovarao bi on. Dođemo sutradan – isto. Pa tu uopće nema miješanih brakova. Kako si mi mogao tako nešto napravit, mislim. On uopće nije bio svjestan šta je on meni napravio. I to je nešto, ta razina gluposti, ta razina nemanja socijalne osjetljivosti, neodgovornosti prema meni.

Dok smo bili mjesec dana u njegovoj familiji to je bilo strašno. Prvo sam smršavila deset kila, jer hranu nisam mogla jest jer oni kuhaju sasvim drugačije. Živjela sam na kruhu i siru. Onda sam im bila premršava, tamo su žene deblje. Možeš mislit da te neko kljuca kak izgledaš, pa što njih briga kak ja izgledam. Pa njemu od mojih nitko nije ništa rekao zbog toga što je musliman i kako izgleda.

I onda sam ja dala otkaz u školi i vratila se u Zagreb i ubrzo sam otišla u Njemačku rođacima od bake, a Alija je ostao u Zagrebu. Alija se zaposlio u Ins-

titutu u kojem danas ja radim i on također. Moja mama mu našla posao preko jednog utjecajnog profesora. Ja sam htjela ostati u Njemačkoj da se riješim njega, Zagreba, roditelja... svega! Ali pišu pisma i moja mama i Alija i cvile. Jasenka se mora vratit, Alija plače jadan on. A ja tamo već našla posao.

I, ja se vraćam u Zagreb, plačem, vraćam se doma. I ovi me rođaci pitaju „šta ti je, zašto plačeš"... Dođem doma, Alija našao posao u institutu u kom je i danas. A ja sam nakon toga bila nezaposlena dvije i pol godine. I za vrijeme te dvije i pol godine bili smo godinu dana kod moje mame, pa smo otišli u podstanare. Ja sam se razbolila jer smo stanovali u podrumu. Dobila sam upalu porebrice, kašljala, htjela sam otići u inozemstvo, ali nisam mogla, imala sam povišenu temperaturu i kašalj i htjela sam otić rođacima, ali nisam jer ne mogu bolesna i s temperaturom radit. Dakle, u fazi kad sam bila nezaposlena nisam mogla otić van...

Onda sam upisala postdiplomski iz antropologije u Beogradu, što nije bilo mudro jer je iziskivalo putovanja i nikad nisam završila studij jer je ukinut. To je bio onaj posdiplomski koji je vodila Zagorka Golubović (nastava je bila zanimljiva i kvalitetna) odslušala sam četiri semestra, no Zaga je bila izbačena sa fakulteta i taj postdiplomski je ukinut.

I onda?

– I onda sam dobila posao u Zavodu za kulturu Hrvatske. Tamo sam bila petnaest godina, do devedesete, kad je došlo do smjene vlasti (pobjede HDZ-a) kad se znalo da će doći do redukcije kadrova. Već se počela osjećati promjena, višestranačje. Tad sam već bila jako feministički angažirana (na SOS telefonu). Znala sam da ću ja zapravo dobit otkaz, jer sam bila jedina u konfliktu sa šefovima, jedina koja se na sastancima zbora radnika usudila šefu reć 'ne'. Kao što sam tati govorila 'ne' tako sam i šefu znala reći 'ne'. Drugi su uvijek šutjeli i bili pognute glave.

Onda sam radila u Ministarstvu kulture, pa sam odatle pobjegla u školu i onda sam znala da u školi neću preživjeti, da mi je jedini spas u doktoratu. Doktorat prijavljujem osamdeset osme godine, jer mi je tad isticao rok ekvivalentu magisterija. Prijavila sam i doktorsku tezu, ali prije toga mi je trebao ispit jer je prošlo dosta vremena i išla sam na ispit kod jednog profesora i njega sam zamolila, položila sam ispit sa odličnim, rekao je da sam bila izvrsna. Tad sam ga zamolila da mi bude mentor, a on mi je rekao da bi bilo bolje da mi je mentor drugi profesor. Onda sam išla njemu, onda me on vratio prvom... Tada je prvi profesor rekao: – Ne treba ti uopće mentor, ja ću ti bit predsjednik komisije. I biće sve u redu, to ti je najbolje rješenje. I ja sam se prihvatila posla dala sam mu skicu „Društveni položaj umjetnica u Hrvatskoj", što će poslje postati knjiga „Nimfe, Muze, Eurinome – društveni položaj umjetnica" i tad sam mu ja dala doktorat koji je bio prva verzija i koji je bio samo malo različit od ovog teksta jer

intervjui nisu bili integrirani, intervjui su naprosto bili priključeni. Kad sam mu predala doktorat, on se odjednom prema meni promijenio. Do tad je bio vrlo srdačan, vrlo ljubazan, rekao je „sve ću napravit za tebe", ti razgovori i susreti s njim su bili prekrasni, da bi se u trenutku kad sam mu predala tekst promijenio u drugog čovjeka i rekao: – Znaš, kod nas je bilo jako puno loših doktorata, bilo je puno ljudi koji su kasnili s doktoratima, bilo je puno razno raznih problema i mi sad naročito moramo obratit pažnju na to da se takve stvari više ne događaju i ne ponavljaju. Bilo je puno nepismenih doktorata, ne bih htio da se to dogodi i sa tvojim doktoratom. Onda sam ja rekla: – Ne, ja sam ti jako pismena i to ti je sigurno dobro, to uopće nema veze. Osim toga ja ne kasnim, znaš ja imam puno godina, al' ja radim u školi, ja nisam morala doktorirati. Nisam imala zašto dobit otkaz jer sam radila kao profesorica u školi. Znala sam naravno da postoje kolege kojima su gledali kroz prste kojima su... ne znam i po deset godina su ih puštali, predavali su bez magisterija, bez doktorata. No, on je naprosto mene uzeo kao žrtvu, kao primjer koji bi trebalo poslužit drugima da će oni bit oštri ubuduće. Onda se neko vrijeme nije javljao, dosta dugo, da bi mene nazvao moj bivši muž i rekao mi: – Kakav si ti to grozan tekst doktorata predala ? Malo prije me nazvao profesor i rekao je da je to što si mu predala grozno, ti ćeš morat jako puno radit, ili nećeš uspjet doktorirat. Ti ćeš vjerojatno morat doktorirati u Ljubljani. Još mi je pričao deset minuta o tome šta je njemu predsjednik komisije loše napričao o mom doktoratu. A ja kažem: – Pa što je on to išao pričat tebi, trebao je reć meni. To ti je bratski dogovor. A zašto si ti uopće pričao s njim? Pa šta je, jesi ti lud? Pa kako uopće možeš pristat na to... Kako možeš ti vjerovat u to šta on govori? Uglavnom, on mi je izmišljao pogreške i onda je nazvao mene za deset minuta da bi mi rekao da je sve objasnio bivšem mužu i da nema vremena meni ponavljat. Al' ja kažem: ja sam napisala doktorat, a ne Alija. – Dođi ti meni, pa ću ti to reć. Dođem ja njemu, opet nije imao vremena: – Joj, boli me glava, sve sam ti napisao. I on mi je na osam stranica napisao gomilu gluposti koje nisu imale veze sa doktoratom i onda sam to pokazala mom pijatelju koji je sve vrijeme pratio izradu doktorata i prijatelj mi je rekao: – Ajme, opet ga je uhvatilo! A ja kažem: – Šta? ... Znala sam da će se dogodit nešto strašno. Dogovorili smo se da ću ja napravit neke nadopune, da ću to restruktuirati, da ću intervjue ubaciti u tekst. Tekst sam odmah dala nekim prijateljima i kolegama i tražila sam da to pročitaju. Oni su mi rekli da je to izvrsno, da su pročitali toliko užasnih doktorata koji su prošli, da je to sad u ovoj fazi već gotov tekst, da nemam tu šta popravljati, ako što hoću radit da mogu, ali da oni uopće nisu imali nikakve primjedbe i obećali su mi da će mi biti podrška, ali još nisam znala kakva podrška. To čitavo ljeto sam ja bila u panici. Radila sam na restrukturiranju, čitala sam još neke knjige, još sam nadopunila, napravila sam tipologiju. Zapravo to mi je vrijeme koristilo da napravim izvrsnu knjigu.

Koja je to sad godina?

– To je devedeset deveta, a doktorirala sam dvijetisuće. Formirana je komisija, tačnije, on je izabrao komisiju, rekao je da će samo on čitati, da neće gnjavit komisiju sa mojim groznim tekstom. Onda sam mu tekst predala u jesen. Dugo se nije javljao, a kad se javio, ja sam znala što će reć. Rekao je da sad apsolutno ništa ne razumije, ne zna uopće o čem se radi, što je to napisano i da se nada da ću odustati od doktorata. A ja sam rekla: -Neću odustat, raspitaću se za sve mogućnosti i vidjet ću šta ću napravit. Pitala sam ga što će bit sa komisijom, on mi je rekao da će komisija biti solidarna i komisija se raspala. Tad sam se ja raspitala za pravne mogućnosti u administraciji. Oni su mi rekli da imam pravo na novu komisiju. Tada je Odjel za sociologiju na moj prijedlog izabrao novu komisiju i onda je išlo savršeno. Doktorirala sam u roku od nekoliko mjeseci početkom dvijetisućite godine. Dakle, opozicija je došla na vlast trećeg januara, to je bila pobjeda opozicije i pad HDZ-a, a ja sam doktorirala devetog februara dvijetisuće. To je bilo prekrasno, doista jedno fantastično iskustvo. Poklopilo se opća i pojedinačna sreća. Dva puta sam pila šampanjac. Ja sam ipak uspjela!!! Dakle, ipak sam imala ljepih iskustava.

Za sve to vreme ko čuva Janu?

– Jana je tad već velika, to je dvijetisućita godina. A Jana je prijavljena i živi kod mene. Ide prvo u obdanište, pa vrtić, zatim škola – cjelodnevni boravak. Sve ono što je život samohrane majke...

Vi kroz sve to sazrevate i zapravo taj feminizam je neka vrsta Vašeg svakodnevnog života.

– Imala sam jednu užasnu pauzu tokom života, opet jedno užasno razdoblje. Jana je imala devet godina kad sam ja dobila otkaz. Dakle kad je došlo do tih demokratskih promjena, višestranačja u Hrvatskoj i pobjede HDZ-a, onda su išli na redukciju kadrova i onda je pola miliona građana Hrvatske dobilo otkaz. Među njima sam bila i ja. Reducirali su ljude iz ministarstva, ukinuli su Zavod za kulturu i ostala sam prvo „neraspoređena", onda „otkazana osoba". Jana je imala devet godina i to ti je bio početak devedeset prve godine, osjećao se rat. Rat je bio u zraku. Vrlo nezgodna situacija, mislila sam sad po drugi put da idem van. Bila sam u užasnoj dilemi da li ići van s Janom. Znala sam: ako odem, nikad se više neću vratit. A bila sam tad jako aktivna u ženskoj grupi „Trešnjevka" i na *SOS* telefonu i tu sam se našla. Tad mi je izašla i knjiga, roman, počela sam pisati pjesme, postala sam kreativnija. Zbog toga mi je to bilo predivno razdoblje, a tada sam upoznala i astrologiju. Dakle, otvarala su mi se vrata, životni prozori: SOS telefon i astrologija i ženska grupa „Trešnjevka", ali sam dobila otkaz. Pripremao se rat, dakle osjećala se ta klima, netrpeljivost, govor mržnje... Tako da sam ja napisala čak i nekoliko pjesama nekoliko godina prije u kojima predviđam na neki način... pjesme u kojima se to osjeća. Taj status

isključenosti imala sam devet mjeseci i onda su mi našli posao, jer su zaključili da ipak postoji radno mjesto. Sedam dana nakon što mi je istekao otkaz dobila sam rješenje za Ministarstvo kulture. Ljudi su bježali iz Hrvatske, ljudi su dobivali otkaze, mjesta se nisu otvarala, nikakvog posla nije bilo na fakultetu te devedeset i prve kad sam ostala bez posla. Naime, Zavod za kulturu koji je bio samostalna istraživačka institucija je priključen Ministarstvu kulture. Ja sam u Zavodu imala status višeg istraživača i radila sam potpuno samostalno projekte. Vodila sam grupe projekata, grupe vanjskih suradnika i bila sam samostalna. Mogla sam dolazit na radno mjesto kad sam htjela. Imala sam i slobodno radno vrijeme, bez obzira na to što sam bila jedna od rijetkih koja nije bila u SK, tad je i to bilo važno i zbog toga sam isto duže čekala posao... U ministarstvo sam došla na radno mjesto službenice koja rješava predmete. To je bilo strašno. Radno vrijeme od osam do pet popodne... disciplina i hijerarhija... i to šaptanje po hodnicima... Nije više bilo istraživanja, nego su to bili predmeti, fascikli, urudžbeni zapisnik. Ništa ja nisam mogla potpisat, ja sam bila samo savjetnica, a savjetnici su ništarije. I onda mi se ukazala mogućnost da odem u školu. Pet godina sam bila u ministarstvu. Oboljela sam od depresije. Nisam znala zapravo da sam bolesna, ali sam svaki dan pomišljala na samoubojstvo. I svaki dan sam preživljavala potaknuta mišlju da se ne smijem ubiti da ne bih napravila problem Jani. A Jana je to intuitivno osjećala i ta depresija je prešla i na nju. Nikad nisam zapravo razgovarala o tom, nego je ona meni nakon puno vremena to ispričala i onda je ona ušla u depresiju. Vrlo slično. Onda sam otišla u školu, ali u školi je bila druga situacija. Tamo je opet druga strahota i kaos: četrdeset pet učenika i da bih preživjela shvatila sam da moram doktorirati.

Dakle ja sam preživjela tih deset godina od devedeset prve do dvijetisuće prve, kada sam se zaposlila u Institutu za društvena istraživanja u Zagrebu. Evo i sad od doktorata do danas ja nekako ponovo živim kao slobodno biće. Ponovo sam se rodila već ne znam po koji put. Ali ponovo mi je zdravlje u pitanju. Velika je kriza bila kad sam otkrila da moja Jana boluje od depresije, kad je Jana počela meni predbacivat da sam ja bila loša majka u tom razdoblju kad sam bolovala od depresije. Da je nisam hranila, što je vjerojatno točno jer sam čitav dan bila vani. Jer smo na večer jeli nekakve ribice ili konzervu ili nešto bez veze. Ja sam se borila svaki dan da preživim i nisam znala da njoj tim štetim. Nisam uopće išla doktorima. Pila sam jedino pilule za spavanje. Imala sam faze kad sam ostajala u krevetu od jutra do mraka. Neka kratka bolovanja... No svaku nedjelju sam dežurala na SOS telefonu do devedeset šeste, svaku subotu sam išla u kamp za izbjeglice. Dakle, imala sam vremena za druge. A ne za Janu, nažalost. Sva tri posla su depresivne prirode, mislim na SOS telefonu ti slušaš druge žene kako jadikuju... nisam imala ventil da to sve negde potisnem...

Ali od dvijetisućite do danas sam napisala četiri autorske knjige i uredila dvije. U pripremi imam zbirku poezije koja izlazi ove godine. Dakle, dosta kn-

jiga sam napisala i objavila tek nakon dvijetisućite godine. Deset godina kao da nisam živjela, kao da sam spavala. Ali nije to taj neživot, to nije san Trnoružice, to je puno gore. I sad sam bila na operaciji dojke, ne znam da l' to znaš?

Ne.

– Ovog ljeta sam otkrila nešto što sam nosila godinama. Uočila sam kvržicu na dojci nakon poroda, išla na kontrole godinama, i na punkcije, mamografiju, punkcija, mamografija, odgovor je uvijek bio: – Ništa, masno tkivo, tumor, cista... ništa... imamo to pod kontrolom... Već su mi dosadili i tri godine nisam išla na kontrolu. Na kontrolu sam išla prošlog ljeta – karcinom. Operacija, kemoterapija, zračenje i sad sam OK.

Niste pomenuli uopšte da ste obeležavali Osmi mart – ženski dan?

– Osmi mart je pomalo dvoznačan. U svakom, slučaju ja sam za sve te međunarodne praznike, čim je riječ o Međunarodnom danu žena i čim je riječ o Klari Cetkin koja je osnovala Osmi mart, u povodu pobune žena u Čikagu tjekom koje su stradale neke žene životom, ja sam za Osmi mart – za obilježavanje kao simbola ženske povijesti i povijesti uopće. Smatram da to spada u žensku tradiciju i da ljudi to trebaju znat, jer mnogi ne znaju tu priču o tome šta stoji iza toga. To je dio ženske povijesti koju treba reinterpretirati na pravi način. A to kako se doživljava u političkom kontekstu, kako se to slavilo u vrijeme socijalizma i kako je to bilo reinterpretirano kasnije za vrijeme Tuđmanove vlasti, to je taj društveni kontekst koji stavlja žensku priču u svoj kontekst i instrumentalizira je. Mislim da se mi trebamo same izborit za te naše priče i za naše interpretacije naših praznika. Kao što je za mene praznik recimo 3. 3. 1988. kad smo osnovale SOS telefon u Zagrebu. Kao što je praznik isto tako dan osnivanja ŽEST*-a u Beogradu ili Žena u crnom. Tako je važan Osmi mart.

Kako si prestala da radiš na SOS-u?

– Nisam više mogla... preteško je... to je bilo u vrijeme depresije. U jednom trenutku sam osjetila da više ne mogu razgovarat sa ženama i onda je to bilo gotovo.

Ne volim pričati o svom životu zato što mi se čini da je bilo više tih teških iskustava i da mi je život zaokružen. Jedino što želim je da mi sad izađe ta zbirka pjesama i da Jana bude na svom putu i da nađe posao. Sad smo dobro, u dobrim odnosima. Bilo je jedno vrijeme jako, jako kritično. Kad je Jana obolila od depresije, onda je počela meni predbacivat i onda je otišla od mene dečku, onda se on razbolio i sad kad sam se ja razbolila, sad mi se vratila. Ponekad mi se čini da sam se morala razboljeti da bi mi se Jana vratila. Mada ne znam zašto sam se ja razbolila. Jednim djelom čak mislim da sam se razbolila zato što sam samu sebe okrivljavala da sam bila loša mama. Da sam ja nekako samu sebe kaznila tom bolešću.

Svenka Savić, 5. juna 2008.

Mira (1946), Subotica

Kakvo je bilo Vaše detinjstvo?

– Rođena sam neposredno posle rata, četrdeset šeste godine. U detinjstvu sam živela dosta zaštićeno, jer sam bila jedinica. Moji roditelji su preživeli holokaust i nosili su pečat tog događaja do kraja svojih života, naročito moj pokojni otac. Obe porodice su izgubile većinu svojih članova, preživeo je otac, a cela njegova mnogobrojna porodica vrhunskih intelektualaca nestala je. Otac je to jako teško podneo, pa se dešavalo da danima ćuti nakon povratka kući s posla. Vrlo teško je prihvatao moje dečje nestašluke i moja stalna zapitkivanja i, sećam se, u najranijoj mladosti nismo imali blizak kontakt. Kasnije se to menjalo kako sam rasla i kako sam se intelektualno razvijala u pravcu u kojem je on želeo i očekivao od mene: interesovala me je književnost, muzika, medicina... ono čime se on bavio. Tu smo se zbližili, ali na intelektualnom nivou. Međutim, emocionalni odnos roditelj – dete bio je dosta rigidan. Majka je bila zadužena za moje vaspitanje, a ona je bila nervozna osoba, što je razumljivo kad se zna da je isto tako izgubila većinu svoje porodice. Očekivano je da nije mogla biti toliko topla koliko sam ja kao dete želela. Međutim, tu je bila moja baka, mamina majka, koja je zajedno sa mamom preživela logor, izgubila muža, sin joj se vratio, ali je vrlo brzo napustio državu i otišao sa porodicom u Izrael. Nas dve smo spavale u jednoj sobi i živele život kao majka i ćerka. Sa bakom sam bila veoma bliska i ona mi je pružila svu ljubav i toplinu koju sam možda očekivala od roditelja. Nje odavno nema, mada je doživela duboku starost, ali nema dana da ne pomislim na nju sa zahvalnošću i ljubavlju. Ne zameram im, oni su takve grozne stvari preživeli da se ne čudim što je to bilo tako kako je bilo. Zahvalna sam

im što su se maksimalno žrtvovali za mene kad je u pitanju hrana ili odevanje – nova haljina, a naročito knjige i sve ostalo, kao što je letovanje ili zimovanje... odricali su se svega da bi mi omogućili učenje muzike, stranih jezika... Zahvaljujući njima danas govorim pet jezika, što mi je mnogo pomoglo u životu.

Gde su se Vaši roditelji upoznali?

– Upoznali su se shodno tadašnjim običajima preko bračnog posrednika, što je bilo normalno u jevrejskim porodicama. Ipak, moj deda nikad ne bi dozvolio da se mama uda protiv svoje volje. Moji roditelji su se venčali pre rata. Imali su skladan brak, a zbližila ih je tuga i nesreća zbog preživljenih strahota i izgubljenih članova porodice. Otac mi je poreklom iz Sente, ali je u Kikindi imao svoju privatnu stomatološku ordinaciju uoči rata, gde su se, nakon venčanja, preselili moji roditelji. Tata je bio mobilisan kao oficir vojske bivše Jugoslavije. A moj deda po majci, videći da su Nemci već tu kod Banata, vratio je majku u Suboticu, tako da je ona ostala sa njima. Otac je bio ratni zarobljenik sve vreme rata, negde pored Nirnberga su ga odneli i tako je preživeo rat. Majka je odvedena u logor sa svojima...

U kući ste govorili mađarski?

– U ranom detinjstvu sam u kući govorila mađarski sve do polaska u školu, zapravo, uglavnom smo govorili mađarski, zato što baka nikako nije uspela da nauči srpski jezik bez obzira na to što se trudila. Do svoje pete godine nisam ni znala srpski, pa su me dali u srpsko zabavište gde sam počela da učim srpski i nastavila sam da se školujem na srpskom jeziku.

Kad govorimo o jeziku, onda već govorimo o nekim osobinama kulturnog identiteta u detinjstvu.

– To mi je teško odrediti. Na primer, ime moje majke je Dora, moje ime je Mira, podjednako uobičajeno i kod Jevreja i kod Srba, a imam i jevrejsko ime Noemi. Prezime mi je devojačko Rozenberg, udato Poljaković, majci je devojačko Špicer. Preuzela sam prezime supruga, ali ništa od svog identiteta nisam time izgubila, deca nose to prezime, svi imamo isto prezime. Tada nisam mislila o tome da mogu da zadržim svoje devojačko prezime, sada bih mislila o tome da se udajem. Ja sam se rano udala, onda to nije bilo važno

Imali ste neke veze sa jevrejskom religijom, ili je to možda bilo tada skrivano?

– Moji roditelji nisu bili komunisti, čak nisu bili neki veliki pobornici komunizma jer, kao i većina jevrejskih porodica, mi smo dva puta bili potpuno spakovani da idemo za Izrael odmah posle završetka rata, još kad sam bila sasvim mala. Međutim, tadašnje društveno uređenje nije dalo dozvolu mom ocu kao lekaru da se iseli – lekari su onda bili deficitarna struka kod nas, tako da smo se dva puta raspakivali i već treći put, negde krajem pedesetih godina,

kada je to bilo moguće, tata je rekao: – Više nemam snage da idem i da počinjem novi život, što je grdno pogrešio.

Da li ste negovali jevrejsku versku tradiciju?

– Nismo bili religiozni, više smo čuvali tradiciju. Otac je negde u mom najranijem detinjstvu, sećam se, odlazio u sinagogu samo uoči velikih praznika, posle je odbio i to da čini, govoreći gde je bio taj isti Bog kada mu je cela porodica stradali u Aušvicu, gde su ih proterali kroz dimnjak. Baka i mama ne verujem da su bile vernice, iako nikada to direktno nisu rekle. Držali smo sve praznike, išli smo u sinagogu za velike praznike, ali ništa posebno, to se smatralo prirodnim životom jedne jevrejske porodice. U kući sam naučila sve o svom narodu i sve običaje.

Da li ste se kao devojčica družili sa jevrejskom decom?

– Neki život se odvijao u jevrejskoj zajednici, naročito povodom velikih praznika. Za vreme proslava sam se družila sa ostalom jevrejskom decom, ali sam imala veoma širok krug prijateljica i prijatelja nejevreja koji su dolazili kod nas u kuću i koje sam čak povremeno i vodila u Jevrejsku opštinu. Mogu reći da sam odrastala u multikulturnoj sredini.

U Subotici ste završili osnovnu i srednju školu?

– Jeste, i uporedo sam završila i Muzičku školu, učila sam strane jezike: engleski, nemački i nešto francuskog. Moj otac se teško razboleo i umro kad sam išla u treći razred gimnazije. On je bio lekar – stomatolog i pacijent ga je zarazio žuticom. Inače je bio dijabetičar. Dijabetes je dobio zbog strašnog stresa koji je doživeo u zarobljeništvu, jer je pored ambulante, gde je bio dežuran, pala bomba i eksplozija je sve raznela i verovatno je to, a i gubitak porodice, izazvalo takav stres da je odmah posle mog rođenja oboleo od dijabetesa. Tada se to nije tako lečilo kao sada. Dobio je infektivnu žuticu i, kao posledicu, cirozu jetre, iako nikad nije konzumirao alkohol.

Ja sam želela studirati medicinu, čitavo moje detinjstvo i mladost su bili usmereni ka tome i moja okolina je znala to i prihvatala. Međutim, tata je umro, ostale smo same sa majkom, prihodi nikakvi, stipendiju naravno nisam dobila, jer u to vreme stipendiju su dobijali studenti koji su već bili članovi Saveza komunista, ili čiji su roditelji to bili. Majka i baka su ostale s minimalnim prihodima, prodale su sve da bi me izdržavale na studijama. Zato sam se zaposlila u Subotici i upisala na Pravni fakultet u Novom Sadu, silom prilika, kao vanredna studentkinja, ali sam taj fakultet završila za tri i po godine. Usledio je zatim pravosudni ispit, medicina je ostala jedan neostvareni san. Iz sadašnje perspektive gledano, mislim da je to dobro, jer ne verujem da bih bila dobar lekar.

Kažete da ste se udali rano.

– Odmah posle gimnazije sam se udala za druga iz škole. Nisam morala, mislim nije dete bilo na putu, ali jako sam teško podnosila tu sumornu atmosferu u kući: mamu koja je posle tatine smrti bila večito nezadovoljna. Nju jako volim i poštujem, ali nije stvarala atmosferu koja je za jedno mlado stvorenje pogodna i verovatno sam gledala pored tih silnih zabrana da pođem svojim putem. Iako se nikad nismo odvojile u fizičkom prostoru – i danas je moja kancelarija u njenoj kući i ja sve vreme vodim brigu o njoj. Rano sam pokušala da se otrgnem od te sumorne okoline i da počnem slobodno da se smejem, da odlazim ako hoću u bioskop, da se družim s kim hoću... Možda nisam bila u pravu, ali u onom momentu izabrala sam taj put.

Ko Vam je pomagao oko dece?

– Posle dve i po godine braka rodila sam prvu ćerku, Gordanu, jako sam želela dete. Roditelji moga muža, moja majka, čak i moja baka, smatrali su da je to rano. Međutim, ja sam tu bila nepopustljiva i jako mi je drago što sam mlada rodila. Gordana je sada advokat u Izraelu, lepo se tamo snašla...

Osam godina kasnije rodila sam mlađu ćerku, Ninu, ona je etnomuzikolog i još je ovde... Ne znam dokle će izdržati, jer mislim da sa tom svojom suptilnom profesijom nema šanse da se redovno zaposli. I sad radi nešto što nema nikakve veze sa njenom strukom i baš zato je bila prinuđena da sada upiše pravni fakultet – i ona.

Profesija pravnice ima svojih prednosti.

– Ne mogu reći da sam oduševljena svojom profesijom, ona, kao i svaka profesija, ima lepe i ružne strane. Diplomirala sam sedamdesete, sedamdeset druge sam položila pravosudni ispit i bila izabrana za sudiju i šest godina sam bila na toj funkciji u Subotici. Dok sam bila sudija bilo je veoma lepo, ali je postojala jedna vrsta diskriminacije na nacionalnoj osnovi i po političkoj pripadnosti. Mogu reći da je to bio prvi i jedini put. Kada su me izabrali za sudiju, nije bilo dovoljno sudija naročito dvojezičnih, niti onih koji znaju po neki strani jezik, pa je tada moje znanje bilo potrebno, da ne kažem neophodno. Međutim, kasnije se kadar popunjavao i postojala je mogućnost odbira – ko nije bio u članstvu Saveza komunista nije mogao da računa da će napredovati sedamdesetih godina. Sedamdeset osme godine sam napustila sud. Naime, pružila mi se prilika da se bavim advokaturom – jedan kolega je odlazio u penziju i on mi je predao svoju kancelariju. Eto, od onda sam advokat. Više volim da sam samostalna. Mene niko nije šikanirao u sudu, imala sam veoma dobre rezultate, ali sam bila svesna da ja napredovati neću, a bila sam dovoljno ambiciozna i teško bi mi palo da pripravnici koji su pored mene učili budu birani u Okružni sud, a ja da ostanem sudija prvostepenaš. Sada sam jako zadovoljna jer, moram da kažem, iako ni u jednom momentu nisam bila neki ljubitelj komunističkog društva tada je pravosuđe funkcionisalo daleko bolje, bilo je nezavisno, nepristras-

no, nepodmitljivo i bilo je na zavidnijoj visini od ove na kojoj je danas. Danas ne bih želela da budem sastavni deo jednog takvog aparata, jer ne mogu reći da je pravosuđe danas baš nezavisno.

Da li ste podsticali kod dece izgrađivanje jevrejskog identiteta?

– Pa to je išlo prirodnim putem. Moj muž je takođe Jevrejin po majci, sve vreme smo bili članovi Jevrejske zajednice u Subotici, deca su upoznala jevrejsku tradiciju, veru i kulturu kroz svoj život od najranije mladosti. Moram da kažem da mi nismo po zanimanju Jevreji, mi smo Jevreji jer smo se takvi rodili i tako i živimo.

Dobra je okolnost bila za njihov razvoj i to što ste Vi bili na poziciji predsednice Jevrejske opštine u Subotici.

– Kad sam se ja aktivirala u Opštini, radila sam u sudu kao sudija i onda je bila zabranjena svaka takva aktivnost. Meni je predsednik suda otvoreno rekao bude li me viđao da se eksponiram u Jevrejskoj opštini da ću biti razrešena dužnosti sudije.– Ja sam to prihvatila i možda stvarno jedan sudija ne treba da se bavi politikom ni verom, nego samo svojim poslom. Međutim, kada sam napustila sud, onda su polako iz Jevrejske opštine prvo tražili od mene neke savete, na primer, kad su se neki ugovori zaključivali sa gradom u vezi sa sinagogom... Polako su me uvukli u taj život i negde ranih osamdesetih sam već izabrana u rukovodstvo Opštine. Kasnije sam dugo bila potpredsednik Opštine, da bih posle bila i predsednica, što je kod nas malo teže jer u jevrejskim krugovima, bez obzira na to što smo svi moderni i pametni, žena ipak treba da bude dva koraka iza muškarca. Može da radi od jutra do večeri, ali kad treba da rukovodi, onda bi ipak zgodno bilo da to neki priglupi muškarac bude, a ti radi i dalje.

Ali, većinu članstva naše Opštine čine žene. Kroz žensko organizovanje uspele smo stvoriti svest da je svaka čast našoj tradiciji i našoj veri, da mi žene nismo samo za kuhinju, rađanje dece i molitvu u sinagogi iza ograde (da ne bismo zagadile teritoriju muškaraca)... Stvorile smo jednu ekipu žena mojih godina, tada srednje generacije, koja se udružila u International Council of Jewish Women (Međunarodnu žensku jevrejsku organizaciju) koja broji milion članica. Tu smo dobile dobru edukaciju. Upoznale smo šta sve žene treba da rade u zajednici, tačnije da imamo daleko pametnija posla... Faktički to je bila uspešna pobuna žena u subotičkoj Jevrejskoj opštini. Dva mandata sam bila predsednica Opštine, ali nije to meni bilo važno, meni je ovo drugo bilo važnije: ja sam napredovala u Međunarodnoj jevrejskoj organizaciji – za deset godina sam postigla da budem jedna od potpredsednica i kod nas je zaista demokratija i više ne može na istu funkciju da se vraća muškarac. Ne znam da li će mi novo rukovodstvo dodeliti učešće u nekom od komiteta jer tu sam uvek bila članica. Trenutno sam i u interkonfesionalnom komitetu, pored toga što sam potpredsednica.

Lepo smo se angažovale, pobunile smo se protiv verskih dogmi oko toga da žena bez dozvole muža ne može da dobije razvod braka, ako je muž napusti da ne može nikada da se uda i tu je večita borba sa rabinatom gde mi tražimo da se ta prava ženama priznaju i da nas smatraju ravnopravnima, tačnije da imamo jednaku ulogu u rukovođenju Opštinom, što praktično znači rukovođenje imovinom. Zatim, u podizanju dece... znači da se iz kuhinje istrgnemo bar na isti nivo sa muškarcima.

Za šta se zalaže to internacionalno udruženje jevrejskih žena?

– To je jedna moćna organizacija. Imamo predstavnice u svim značajnijim međunarodnim organizacijama, kao što su svi forumi Ujedinjenih nacija, Evropski parlament, Svetski jevrejski kongres i sl. Zalažemo se, pre svega, za opstanak države Izrael nad kojom stalno lebdi opasnost uništenja od strane fundamentalista. A zalažemo se i za toleranciju, međunarodno priznanje svih ljudskih, a posebno ženskih prava, održavamo kontakte na svim nivoima sa ženama različitih verskih i nacionalnih pripadnosti, zalažemo se za ekonomsko osnaživanje žena, a naročito se borimo za priznanje ženskih prava u okviru jevrejske zajednice.

Da li ste imali razumevanja i podršku u radu u Novom Sadu i u Beogradu?

– U Subotici je to jako lepo išlo. Mi smo imale ozbiljnu podršku tadašnje naše predsednice gospođe Džun Džejkobs koja je često dolazila u Suboticu da iskaže podršku. Na primer, kada smo priređivale neke manifestacije na svetskom nivou. Međutim, to je naišlo na otpor Saveza jevrejskih opština sa sedištem u Beogradu, čije rukovodstvo čine muškarci. To je već kraj XX veka, devedeset devete, a biće i ubuduće takav sastav. Oni nisu želeli da mi imamo samostalnost ni u kom pogledu, nego da predsednicu ženske organizacije Srbije oni postavljaju, da finansijama ženske organizacije oni upravljaju, da praktično nikakva samostalnosti u aktivnostima nama ne pripada. To znači: i nadalje izvoli spremaj u kuhinji, pripremaj kolače, čuvaj tradiciju (pod znacima navoda) i tu je kraj tvoje priče. Mi smo imale ozbiljnih sukoba sa njima, ali smo imale i ozbiljnu podršku Svetske organizacije i uspele smo u tom pogledu održati samostalnost godinama. Uznapredovale smo iz jedne, da tako kažem, demodirane verske zajednice žena u jednu modernu organizaciju žena koja se bavila i ekonomskim osnaživanjem žena i borbom za toleranciju na interkonfesionalnom polju, čime smo stekle ugled van naše zajednice. U stvari, više su nas poštovali i uvažavali na nivou Pokrajine ili Republike, nego što su nas uvažavali u okvirima naše Zajednice.

Da li ste imali podršku rabina iz Beograda?

– Rabin Asijel je sa strane posmatrao, ali ne mogu reći da je bio protiv nas. On se smeškao i rekao: – Ja sam ortodoksni rabin, mene je zajednica školovala

u Izraelu za ortodoksnog rabina, ne mogu nikome priznati više nego što pravila ortodoksije priznaju... Ali mi smo se ipak razumeli. On se nije slagao sa našim stavovima, mi se nismo slagali sa njegovim stavovima, ali ja moram reći da ga poštujem zbog ogromnog znanja i zbog toga što je, koliko je mogao, bio korektan. Međutim, to neslaganje se sada ozbiljno produbilo pa ne dolazi u Suboticu. Više to nikakve veze sa ženama nema.

Bila sam prinuđena da dam ostavku na mesto predsednice. Pre toga su me dva puta na ulici usred bela dana napali. Jednom sam nekako izbegla, ali drugi put sam prebijena i nos mi je slomljen... Ne znam zašto... U to vreme sam mislila zato što sam bila članica Otpora i što sam se i posle tih oktobarskih promena zalagala da se promene dogode i da stvarno zažive... Videla sam muškarca koji me je napao, nije se ni trudio da sakrije svoje lice, znači da je imao neku podršku i sigurnost. Nije bilo šanse da ja njega lično poznajem, to je bio neko sa strane...

Kad sam drugi put videla šta se dešava, da mi je stvarno život u opasnosti, misleći da je to jedan lobi koji je bio protiv promena, pogrešno sam poslušala savet jednog novinara i sve dala u štampu. Digla se onolika prašina... sve su novine to objavile, svi mediji, ali... to je leglo. Nikada ta osoba nije pronađena. Međutim, jedan deo članova Zajednice je zaista bio protiv mene i protiv promena. Obrazloženje je bilo: kakav je to način da pravim revoluciju... E, te snage u Zajednici su pokušavale na sve moguće načine da me uklone, a ja tvrdoglavo nisam htela, a imala sam podršku velike većine. Bili su izbori u Zajednici i od sto trideset glasova ja sam dobila preko sto, što sam smatrala da je u redu. Onda su počele telefonske pretnje meni ako ne odstupim i ne dozvolim da preuzmu Opštinu i verski život i tako dalje... meni će se zabraniti ulazak u Izrael, desiće mi se strašne stvari... Ja dalje nisam na to reagovala. Međutim, pre godinu i po dana je stigao jedan telefonski poziv prvo mom mužu, a posle meni, u vrlo kratkom razmaku u toku jednog dana, da ako ne odstupim ubiće mi decu i unuku. Taj pritisak više nisam mogla izdržati, sabrala sam šta se tu dešava, da su verovatno ta dva napada poticala od jedne struje, a policija nije izlazila u susret. Samo su pronašli odakle su dolazili telefonski pozivi – uvek iz javne govornice, na tome se završilo! Razmišljala sam da ne moram na kraju krajeva da se dokazujem, meni je moja porodica najvažnija... i dala sam ostavku! Članstvo, koje me je podržavalo, bilo je ogorčeno, naročito žene. Sada Zajednicu vodi taj lobi koji je verovatno stajao iza tih pretnji, a koji je u lošim odnosima sa rabinom. Žene koje su, eto tako, ostale bez vođe, polako su se priklonile ponovo da budu u 'ženskoj sekciji', što je za mene već i kao izraz uvredljivo, da dobiju svoje bele kecelje, da poslužuju, da peru sudove i tu je kraj.

Nas nekoliko žena tvrdoglavo je ostalo pri tome da smo mi i dalje „Liga jevrejskih žena", sastajemo se u Gerontološkom centru, imamo projekte sa kojima smo aplicirale i dobijale finansijsku pomoć. Na primer, sačinile smo pro-

jekat o medijaciji kao jednom važnom i novom postupku u pravnom životu o mogućnosti mirnog rešenja sporova. Zatim, za jedan projekat o ekonomskom osnaživanju žena uspele smo naći finansijera i zasnovale smo projekat u vezi sa nasiljem u porodici, jer to je nešto sasvim novo kod nas, pa mislimo da treba širu javnost da upoznamo sa rezultatima. Sarađivale smo sa Sudom i sa Opštinom u Subotici, takođe. Imale smo javni nastup u velikoj većnici, tako da je najšira javnost bila upoznata sa našim radom, a pokazale smo da i dalje postojimo. Ali to nije velika grupa žena kao ranije, ostale su samo najupornije.

Kako vidite situaciju u jevrejskim zajednicama kod nas danas?

– Pa, dosta je loša situacija u svim zajednicama. Veliki sukobi su bili u Beogradu, što je rezultiralo smenom tadašnjeg predsednika i njegove supruge. Značajno je što je sada u Novom Sadu žena predsednica Jevrejske opštine, jer ima puno lepih inicijativa, znači ipak se nešto menja. Ana je u ovim teškim vremenima uspela da bude izabrana i opstane na toj funkciji. Teška je finansijska situacija, teško je upravljati bilo čime, makar i jednom malom zajednicom. Ana je isto tako članica „Lige jevrejskih žena", kao i Međunarodne organizacije. Ona je jedna moderna Jevrejka koja ne želi da se bakće sa varjačom i keceljom.

U Subotici nema rabina.

– Službu može da vrši službu svaki odrastao Jevrejin, muškarac kome je majka Jevrejka, koji je obrezan i koji je stupio u svet odraslih muškaraca. Takvih maltene nema u Subotici, i sada se, kako to naš rabin kaže, dešava jedan folklor. Ljudi koji kažu: mi jesmo Jevreji jer jako volimo to, a konvertirali nisu, maltene su došli sa ulice, ili neko kome je otac Jevrejin, a nije ni obrezan, a nije ni dobio to obrazovanje, vrši to na neadekvatan način. Mislim da to nije u redu, jer naše Tore ne smeju doticati takvi muškarci niti žena, pa su faktički postale bezvredne, iako su to skupoceni svici.

E sad, šta je manja šteta: da pustimo takve muškarce da drže nešto što liči na bogosluženje, a možda i ne liči, da dotiču Toru, ili da bogosluženja uopšte nema, ne znam. Treba neko da presudi.

Veronauke za mlade nema.

– To je radila jedna naša članica „Lige" koja je ogorčena takvim događanjima i prestala je to da čini. Tako da ni deca koja su daleko od toga da budu Jevreji po pravilima vere, ali koja su se opredelila da budu Jevreji, nemaju od koga da dobiju osnovno versko vaspitanje u Subotici. Ne samo da nema veronauke, nema ni drugih aktivnosti, kao što je učenje jevrejskog folklora ili muzike. To je sve zamrlo. Malo ima dece, nažalost.

Pre rata je u Subotici postojala jaka jevrejska zajednica sa šest hiljada Jevreja koji su bili u svakom pogledu jaki i koji su imali pre svega finansijsku moć da se sami održe, da izgrade svoju sinagogu i da upražnjavaju svoju veru i običaje. Komunizam je uništio sve što god je mogao. Uticao je na iseljavanje – ise-

lio se u inostranstvo, mahom u Izrael, svako ko je mogao, ostali su oni koji su morali, ili nisu imali hrabrosti. Po poslednjem popisu iz dve hiljade prve godine u Subotici ima devedeset Jevreja, samo devedeset osoba koje se izjašnjavaju kao Jevreji.

Da li imate ekumenske skupove u Subotici?

– Imaju hrišćani. Ali u tim ekumenskim molitvama nema ko da učestvuje i nisam sigurna da se učestvuje, ni da li to vera dozvoljava. Jevrejska zajednica ipak biva pozivana uvek na sve moguće manifestacije. Tako je bilo dok sam ja bila predsednica Opštine. Šta se sada dešava zaista ne znam, jednostavno sam se od svega ogradila i ne idem uopšte u Zajednicu i nisam ni u kakvom upravnom telu.

Da li su žene u socijalizmu bolje živele nego danas?

– Pa, moram da priznam da je onda bilo daleko bolje. Pre svega ustav je jamčio jednakost i ustav se i poštovao i zakoni su se više poštovali nego danas. Žene su bile ravnopravne što se zapošljavanja tiče, čak je postojao takozvani ključ – određen procenat žena mora biti u određenim rukovodećim telima i službama. Međutim, sada mislim da toga nema mnogo. Pogledajmo mi državni vrh. Koliko ministarki ima? I to sve govori.

Da li ste obeležavali Dan žena – Osmi mart i kako ste doživljavali taj praznik?

– Osmi mart smo obeležavale sve vreme, zato što smo imale svake godine uputstvo od naše predsednice Svetske organizacije na koji način da se obeleži taj dan, ali radno. Budući da je to Internacionalni dan žena, nekom temom smo ga uvek obeležavale u Zajednici. U tome nema ničega lošeg... a u praksi se on obično tako realizovao da bude karanfil... toga smo se na sudu svi grozili, a sve kolege muškarci su se pravili da moraju da nas izljube, što je bilo odvratno. Ili, imali smo banket na kojem su se oni slatko podnapili, a mi smo žurile kući da skuvamo i za taj dan ručak.

NATO bombardovanje u Srbiji je događaj koji ne možemo zaobići u ovom razgovoru.

– Bila sam tada, naravno, u Subotici, na funkciji potpredsednice Jevrejske opštine, ali uglavnom sam vršila sve poslove u Opštini, jer je predsednik živeo u inostranstvu i nije se tada ni mogao vratiti, jer bi ga zakačila naredba da ne može izlaziti iz države. Dobro smo se organizovali u Opštini. Imali smo dežurstvo od ujutro do uveče kako bismo bili u vezi sa ostalim zajednicama koje su mnogo gore prolazile, da budemo od pomoći, ako su želeli pojedinci da se sklone, ako su želeli da odu u Budimpeštu, gde je Svetska jevrejska organizacija zakupila jedan hotel za tu svrhu, a mi smo bili tranzitna stanica za one iz Srbije. Zbog te velike zauzetosti, a i stava Suda da se mora raditi i tako pokazati kako

se nama ništa ne dešava, ja sam bila toliko zauzeta da nisam imala vremena da razmišljam šta se to nama dešava. Trebalo je dočekati naše članove, ispratiti ih da idu dalje, pružiti priliku mladima da izađu, jer onda su mogli u Izraelu da nastave školovanje, naravno o trošku države Izrael. Radilo se danonoćno, ne mogu reći da sam osećala neki strah. Kod nas u Subotici nije bilo razaranja, bilo je dva-tri pogotka, ali nije bilo vremena da shvatimo koliko je to strašno što se događa u zemlji.

Mnogo njih je otišlo (posle su se vratili), retko ko je i ostao, ali u tom momentu to je bila jedna mogućnost. Trebalo je papire srediti tim mladim ljudima, dosta je bilo vojnih obveznika koji su se sklanjali, mi smo im pružali utočište da budu bezbedni. Tada smo i materijalno bolje stajali od ostalih zajednica u zemlji, mogli smo da im obezbedimo hranu i sve što je trebalo.

Kako se dogodilo da ste se priključili Otporu?

– E, to je zanimljiva priča! Otpor je obično okupljao mlade, a ja sam tada imala oko pedeset i nešto godina. Jednoga dana me je posetio jedan mladić koga nisam poznavala. Predstavio se i rekao u svojoj priči, indirektno, da ima veze sa Jevrejima jer neka njegova rođaka je bila udata za Jevreja. On mi je rekao: – Kako možete mirno da gledate kako nas mlade proganjaju, hapse, privode? Prebacio mi je kako više nemaju nikakva prava ljudi koji misle drukčije od Miloševićevog režima. Pitam: – Ko ste to vi? Kaže: – Ja sam Robertino Knjur, vođa regionalnog odbora Otpora, mene hapse i imam informacije da ću biti uhapšen, da li ćete me braniti? I on je meni potpisao nekoliko punomoći i otišao. Ja sam se posle zamislila i stvarno sam se posramila, ne zato što sam Jevrejka, nego kako mogu sedeti skrštenih ruku, a država se urušava, više nema ni ljudskih prava, ni poštovanja prema čoveku ... I jednog jutra čujem da je priveden Robertino Knjur, uhapšen je sa još nekim članovima Otpora, da se ljudi skupljaju oko zgrade policije. Ja stavim u džep moju advokatsku iskaznicu, punomoć i odem tamo i nekako smo uspeli da sprečimo da njega pojede mrak, gospodin Kasa je onda dobro zalegao i Kern. Nisu ga priveli sudiji za prekršaje, da ga ovaj kazni trideset dana zatvora, da se dotle digne optužnica i da nestane. Uspeli smo da ga oslobodimo. Te večeri sam se učlanila u Otpor i sve dok nije postao politička stranka bila sam stvarno aktivna, jer mi se činilo da rade ono što treba da dovede do korenite promene: da svako odgovara za to što se bogatio, što je sarađivao sa Miloševićevim režimom i tako dalje... Naravno, od toga ništa nije bilo na kraju! Robertino se povukao, povukla sam se i ja, kao i ostali članovi iz rukovodstva i Otpor je postala jedna minorna politička stranka koja nikakvog uticaja nema. Robertino radi u Kanjiži u Delta osiguranju i ne bavi se više politikom.

Da li je Subotica građanski ili malograđanski grad?

– Sad, to zavisi ko se u kakvom društvu kreće. Ja se krećem među ljudima koji puno rade i koji gledaju svoja posla i koji misle slično kao i ja: da bi trebalo

vratiti građansko društvo na svoje mesto u smislu da si ponosan što si dobro obrazovan, što se lepo ponašaš, što si human. Pa možda je Subotica većinom takva.

S obzirom na Vaše zalaganje za građansko društvo, kako vidite scenu nevladinog sektora u Subotici?

– Čini mi se da polako i ovde zamire, da će najjače nevladine organizacije opstati, neće vlasti moći da ih iskorene, mada bi htele, jer nevladine organizacije su sveprisutan nadzor nad društvom. Pokušaji da se neke pozitivne promene unesu potiču upravo od nevladinih organizacija. Ali njihov uticaj je sve manji, mislim da više nemaju ni finansijsku podršku donatora iz inostranstva koju su imali. Drugo, ljudi su videli da od idealizma neke velike koristi nema! Posle oktobarskih promena bilo je oduševljenja...

Ima dosta nevladinih organizacija koje su solidne, na primer, „Femina kreativa", koju uspešno vodi, inače i naša članica, Ružica Vranić. Onda „Centar za ženske studije", gde je Jasminka Dulić, pa „Centar za demokratiju" Mirjane Dokmanović... One su zaista i jake i pametne i takve nevladine organizacije će opstati. Ja mislim da taj nevladin potencijal u Subotici ima uticaja, nema presudnog uticaja, ali ga ima. One su prisutne i to je jedna tiha konstantna demokratska borba da se žene ekonomski osnaže i opismene, da se ohrabre da učestvuju u svemu, da se stane na kraj siromaštvu, koje je uzelo maha. Rad na poštovanju različitosti tek predstoji. Sadašnja gradska vlast je korektna prema nevladinom sektoru.

Kako vidite život mladih kod nas?

– Jedna ćerka mi je u Izraelu, kao što sam rekla. Normalno je kad se mladi kreću po svetu svojom voljom da razmene neka iskustva, da produbе svoje znanje. Međutim, naši mladi odlaze trbuhom za kruhom i tu vidim siromaštvo našeg današnjeg društva koje permanentno dozvoljava da se najkvalitetniji kadrovi odlivaju, a da talog ostaje ovde. A ni tom talogu ne daju hleba – mladi ljudi ne mogu da se zapošljavaju i to je nešto što, nažalost, političari ne sprečavaju, ne misle o onome ko će sutra da stane na čelo države i ko će ovoj državi da vrati onaj ugled i kvalitetne kadrove kakve je imala u nauci, umetnosti, ili kulturi.

Moja ćerka je u jednom mestu pored Tel Aviva. Jako teško je sve ovo završila što jeste. Završila je Pravni fakultet ovde u Novom Sadu. Međutim, tamo joj većinu predmeta nisu priznali, pa je morala da polaže maltene još jednom isti taj fakultet na tamošnjem jeziku, zatim pravosudni ispit i da se probija. Sada je ona advokat u jednoj velikoj osiguravajućoj kompaniji. Večito je nezadovoljna! To može biti dobro, jer treba da se razvija dalje. Mislim da joj je bolje tamo nego da je ostala ovde, bez obzira na ti što bi kod mene u kancelariji imala mesta. Ona je razvedena, ima ćerku od šest i po godina sa kojom živi, ponovo je sada u partnerskoj zajednici i živi jednim mirnim životom

Kako se Vaša mlađa ćerka opredelila za etnomuzikologiju?

– Išla je u muzičku školu, ima talenta – moj deda po ocu i moj otac bili su vrsni violinisti, taj talenat je nasledila. Završila je Srednju muzičku školu, opredelila se za te studije i volela ih je, to su jako lepe studije, ona je uživala studirajući, iako smo znali da tu baš neće biti posla. Sada radi ovde neke poslove koji nemaju veze sa ovim njenim obrazovanjem.

Čula sam da Vi uskoro treba da magistrirate na Pravnom fakultetu u Novom Sadu?

– Nikad nije kasno učiti! Ja sam pod matore dane upisala postdiplomske studije i uživam u svemu tome. Dobro mi ide i očekujem da ću na jesen da magistriram. Neću stati do doktorata! Sada sam na Pravnom fakultetu građanski smer, jer celog života taj deo prava radim, imam krasnu mentorku, profesorku Karamarković, koja je vrlo stroga, ali ja uživam u tome – sada učim zato da učim, a ne da dobijem titulu.

Kako u svojoj struci kombinujete znanje iz feminističkog ugla?

– Igrom slučaja ispada da su moje klijentkinje zlostavljane žene koje imaju raznih problema. Njima mogu pristupiti sa predznanjem, jer svaka ta priča je otprilike ista, bilo to u jevrejskoj porodici ili u nekoj drugoj porodici... Nažalost, žena još uvek nije jednaka sa muškarcem! Kad u jednom brakorazvodnom postupku nesretni muž kaže: – Ja neću da se razvedem, ja sam je samo jednom ošamario, to znači da smo na samom početku borbe protiv nasilja u porodici. Dok on ne shvati da ne može da digne ruku na nju, a ne fizički da je zlostavlja, nema ravnopravnosti.

Ima dosta nas koleginica advokata koje radimo u sferi porodičnog zakonodavstva i imamo negativna iskustva iz prethodnog perioda kada tako nešto nije postojalo. Imamo sad i pozitivnog i negativnog iskustva kada je to ušlo u zakonodavnu normu. I znamo da između dve krajnosti postoji sredina i da je jako teško ući u te središnje vode. Treba uhapsiti nasilnika, ali treba to svesti opet u tokove života u jednom građanskom društvu u normalu, a mi smo stalno u nekim krajnostima.

Možda za kraj neka vrsta poruke.

– Mislim da je nasilje prema ženi opšta pojava, ali neke etničke zajednice to znaju vešto sakriti. I sve zavisi od one osobe koja trpi nasilje koliko je u mogućnosti da to prikrije i smatra da to treba prikrivati, ili to javno iskazuje. Ali mislim da je nasilje, nažalost, pojava modernog društva. Ne mora muškarac biti uvek nasilnik, ima i žena koje vrše nasilje nad decom, ima svega i mislim da je to podjednako. Često su žene krive što dospevaju u takvu situaciju, nema oproštaja, jednom se desi – desiće se i drugi i treći put... Žene nemaju kulturu otpora prema nasilju. Isto tako nema ni društvo pravilan pristup. Sad je to ušlo

pod zakonodavnu zaštitu, ali gde su nam sigurne kuće, gde da idu nesretna žena i dete prebijeni noću, gde da se obrate...

I na kraju htela bih napomenuti kako je za mene porodica najvažnija na svetu. Moj suprug mi je drug iz detinjstva, uskoro ćemo proslaviti četrdeset godina braka. Uvek me je podržavao u svemu, jako je ponosan na moje sadašnje studije. Moje ćerke su mi jedine najbolje prijateljice. Među nama nema nikakvih tajni i znamo da u svakom momentu možemo računati jedna na drugu. Ipak, najsvetlija tačka u mome životu je moja unuka Katarina, koju od milošte zovemo Palčica. Lepa, sa ogromnim ljubičasto-plavim radoznalim očima, nasledila je pamet cele porodice. Obožava da čita, svira klavir i voli umetničku muziku. Lepo slika i voli umetnost. Interesuje je arheologija, iako je tek sedmogodišnjakinja. Satima pričamo o svim tim lepim stvarima, teško nam je što smo tako daleko jedna od druge, ali se ipak vidimo tri-četiri puta godišnje i to je najveći praznik za mene. Strepim za nju, samo da ostane ovako pametna i dobra u ovom iskvarenom svetu. Samo da bude sretna. Neka sva deca sveta budu sretna, eto, to ja želim.

Svenka Savić, 3. februara 2006.

Olga (1946), Novi Sad

Kakvo je bilo Vaše detinjstvo?

– Rođena sam dvadeset petog avgusta hiljadu devetsto četrdeset šeste godine u Novom Sadu. Jedino sam dete mojih roditelja, nemam rođene braće ni rođenih sestara. Imam brata od strica, koji je lekar, profesor na Medicinskom fakultetu, dr Milan Hadžić. Zašto su se moji roditelji odlučili da imaju samo jedno dete, nikad nisam saznala, mislim da se prosto tako dogodilo.

A da li ste Vi osećala privilegiju toga?

– Ne, nisam o tome nikad razmišljala, bilo mi je lepo i nikad nisam tražila brata i sestru, baš mi se sviđalo da budem sama.

Vaša majka nikad nije radila?

– Ona je vrlo mlada upoznala mog oca, imala je sedamnaest godina. On je bio sudija. Ona je rođena hiljadu devetsto dvadeset druge godine, a on hiljadu devetsto sedme godine, gotovo petnaest godina razlike. Počeli su se zabavljati, ona je maturirala, došao je Drugi svetski rat. Za vreme rata otac nije hteo da radi.

Hiljadu devetsto četrdeset šeste godine je tata postao advokat, a mama je upisala studije na Pravnom fakultetu. Međutim, morala je tati da pomaže u kancelariji, tako da nije diplomirala, ali je bila izuzetan matematičar. Ako imam talenat za matematiku, nasleđen je od nje.

Njen otac je u Beču završio elektrotehniku, ona je inače Bosanka. A deda po majci poreklom je iz okoline Šida u Sremu. Mamin deda po ocu je bio trgovac u Bijeljini, tako da se moj deda rodio tamo.

Znam da je moja prabaka odvela tri svoja sina u Beč, tako da je moj deda sedamnaest godina proveo u

Beču. Bio je vrlo ugledan, govorio je i nekoliko jezika, bio je veoma obrazovan kad se vratio u Bosnu, gde je bilo malo kadra iz te oblasti.

Inače, po tatinoj liniji, njegov deda je Ilija Ognjanović, ja imam njegovu sliku u mojoj sobi. On je bio hirurg i književnik, i sarađivao je sa Jovanom Jovanovićem Zmajem, a njegova supruga, moja prabaka, bila je kćerka mog čukundede, koji je bio austrougarski feldmaršal Đorđe Lemajić, Ličanin. Inače, ima u Medakovićevoj knjizi „Srbi u Beču" o našim ljudima u Beču koji su zauzimali visoke pozicije, i ime mog čukundede. Ako imaš enciklopediju, pod L ima Đorđe Lemajić, i tu piše da je on moj čukundeda.

Vaša majka je Vas rodila sa osamnaest godina?

– Rodila me je sa dvadeset četiri godine. Bila je izuzetan matematičar, vrhunski je govorila jezike, posebno je dobro znala latinski, pisala mi je domaće zadatke, i to bez rečnika. Verujem da se usmerila na neke studije da bi mnogo više postigla. Ono što sam od nje takođe nasledila, to je smisao za pedagogiju. Mojim drugovima je pomagala kod domaćih zadataka: uradi meni, a onda dođe neko drugi pa uradi i njemu. Taj smisao za pedagogiju je bio izuzetno izražen, bila je sjajna ličnost. Pred toga što je bila izvanredan đak, bila je komunikativna osoba, nasmejana, uvek je sa svima lako uspostavljala kontakt. Izuzetno je lepo pevala, bila je iz vrlo muzikalne porodice. Brat joj je svirao pet instrumenata, bio je poznat u Novom Sadu, zvali su ga Bata Bizika, bio je direktor velikih preduzeća. Ujak je, recimo, svirao što god mu otpevaš, malo nešto od talenta se i za mene zalepilo. Ne toliko kao kod njih, ja sam se više školovala, pa je to dovedeno do nekog pristojnog nivoa, a oni nisu išli u škole.

Znači, ona Vam je na neki način bila drugarica, pošto nije radila?

– Ona je kod tate radila, jer on je imao advokatsku kancelariju. Ona je godinama njemu kucala akta, nosila ih u sud, primala klijente, praktično mu je bila sekretar.

Uz nju sam imala jedno obično detinjstvo, ništa specijalno: jedno dosta živo dete, sklono raznim nestašlucima, ne baš svojstveno nekome ko će postati neki naučni radnik. Po tim nestašlucima podrazumeva se da sam se malo i tukla, i to obično sa jačima od sebe, ne sa slabijim.

Detinjstvo mi je bilo uglavnom bezbrižno, ništa se specijalno ne bi moglo izdvojiti, proteklo je uglavnom u igri. Paralelno sa osnovnom školom sam išla i u Nižu muzičku školu. Tu sam dosta nastavnika promenila, između ostalih je bila profesorka Milica Moč, naša poznata pijanistkinja. Ona je dugo vremena bila, i pre i posle Drugog svetskog rata, jedan od stožera muzičkog života Novog Sada, a inače je iz poznate novosadske porodice. Njena unuka je nažalost nedavno preminula, Leposava Šelmić, koja je bila upravnica Galerije Matice srpske.

Onda dolazi gimnazija?

– Onda dolazi gimnazija i paralelno Srednja muzička škola. Tu ima zanimljivijih detalja. Prvo, nije lako da se ide paralelno u dve škole, nije to samo instrument, klavir, u pitanju nego je to, što mnogi ne znaju, kompletna srednja škola sa teorijskim predmetima: harmonija, kontrapunkt, muzički instrumenti, poznavanje instrumenata... Kad neko tu školu završi, ima praktično zanimanje u rukama. Bila sam u prvom razredu gimnazije i Srednje muzičke škole, ali u tom prvom razredu nisam imala dovoljno podsticaja. Naime, dopadnem jednoj mladoj profesorki, koja nije bila još diplomirala, koja je zapravo u to vreme bila još student. Đak vrlo brzo oseti da li je profesor motivisan. Moja procena je bila da ona nije bila motivisana, tačnije bila je to neka uzajamna nemotivisanost, čiji je rezultat bio da nisam dovoljno vežbala. Iz teorije sam uvek dobijala petice, ali klavir... I pored sve inteligencije, ne mogu da se nadomeste oni sati i sati nevežbanja – muzika treba da uđe u prste. I tad se dogodi da dođe juni, ja izađem na ispit i saopšte mi da će mi dati prolaznu ocenu, ali da ne mogu dalje da nastavim sa takvim pristupom muzici. Druga mogućnost je da me sruše na popravni, pa da ja izvolim preko leta vežbati, pa ćemo videti da li ima rezultata kad vežbam, odnosno da li mogu da postignem onaj rezultat koji treba. Događa se jedna jako lepa stvar: ja dođem tog leta, na popravni ispit, možeš misliti, jedan đak koji je u gimnaziji bio brilijantan, ima popravni ispit u muzičkoj. I dođem kod druge profesorke, Kasovec, jedna izuzetna ličnost, jedna od retkih koja je u to vreme imala završenu akademiju. Vrlo mali broj profesora iz Srednje muzičke je tada imao uopšte redovno školovanje, to su najčešće bile dame iz finih kuća koje su po pansionima u Beču i Pešti završavale neke srednje škole, gde je uz obavezno učenje predmeta: matematika, istorija, književnost, išlo i učenje muzike. Dakle, to ni slučajno nije bilo školovanje tog nivoa, ali prosto posle rata nije bilo kadra i takvi kadrovi su odigrali značajnu ulogu u razvoju muzičkog života u Novom Sadu. Ona je završila u Beču, kod profesora Paula Majgartena, koji je bio učenik Franca Lista. Može se reći da je to Listova škola. Pored toga, ona je i sama bila izvođač, vrlo uspešna, nastupala je, bila je priznata pijanistkinja. I desi se da ja budem srećne ruke i dođem kod nje. Prvog dana je rekla: – Odsviraj taj tvoj ispitni program. Ja odsviram, ona kaže nije ovo tako loše, ali nećemo mi za popravni da radimo ovaj program jer te za njega verovatno vežu loše uspomene, pretpostavljam da je to mislila: – Hajde, krenućemo ispočetka, jedan potpuno nov program. Ovo malo detaljnije pričam, ne zbog samog tog slučaja, nego što ću se posle nadovezati na to koliko je važna uloga profesora, možda u muzici i matematici više, nego u bilo kojoj struci. Prvo, ništa nije naplaćivala, tog sam se principa i ja kasnije držala, imala sam nekoliko hiljada potpuno besplatnih časova, što izbeglicama, sirotinji, familiji... Druga stvar, časovi su bili kod kuće, nema govora da se gledalo na vreme; pošto se ništa nije naplaćivalo, bilo je potpuno svejedno, da li se ostaje četrdeset pet minuta ili tri sata. Mi smo se celo leto, po najvećoj vrućini, sastajale. Naravno to nisu bili samo obični časovi: ona

je meni pričala o Beču, o kompozicijama koje je ona izvodila. Što je izuzetno važno, a što je zaboravljeno, kad dete dobije novu kompoziciju treba profesor da mu odsvira kako ona izgleda. Kad dete čuje kako treba u celini da zvuči ta kompozicija, ima taj zvuk sve vreme u pameti, dok ne dođe do celine, preko vežbanja leva ruka, desna ruka, odvojeno sviranje, što je često nezanimljivo, stalno imaš u ušima zvuk te kompozicije. Imaš motiv da se trudiš. Ja sam takvu volju dobila da vežbam, da sam pet-šest sati po najvećoj vrućini svirala, da ni ona ni njeni prijatelji nisu mogli verovati kad su me čuli nekoliko dana pred ispit da je to jedno isto dete. Da bude još gora komplikacija, nekoliko dana pred ispit ja sam ipak malo išla na Štrand. Izlazim iz vode, nagazim na jedno ogromno parče stakla, ono se meni zdrobilo u peti, tako da i dan danas imam veliki šav na peti. Nastalo je krvoliptanje, nešto su skrpili u Poliklinici... Međutim, nisu izvadili sve parčiće, pa ponovo kroz nekoliko dana u Pokrajinsku bolnicu, prava operacija na hirurškom stolu. Ja onako sa onom zamotanom nogom, uz bolove, ali snažnom ljubavlju za muziku i neviđenim oduševljenjem ličnošću profesorke i muzikom uopšte, odlično položim! Dali su mi četvorku uz najveće pohvale (jer petice ne daju na popravnom). Ta profesorka mi je bila do kraja četvrtog razreda, to su sve bile petice. Za diplomski ispit sam svirala izuzetno težak program, bila je puna sala, došli su moji drugovi iz gimnazije...

I onda dolazi ključni trenutak: treba se opredeliti šta dalje. Tu je bilo veliko kolebanje. Bukvalno je odlučio jedan sekund! Iako sam maturski u gimnaziji radila iz matematike, jer sam volela matematiku, u jednom momentu sam pomislila da se odlučim za muziku, ali se onda setim da je bio jedan period kad nisam vežbala – ko meni garantije da se taj period neće vratiti, možda je ovo oduševljenje ličnošću profesorke, a ne oduševljenje muzikom? Ipak odlučim da upišem matematiku i mislim da nisam pogrešila. Ono što je ostalo zauvek, to je ljubav za muziku, i ne samo ljubav, nego potreba za stalnim vežbanjem, jedan kontinuitet. Od tada već četrdeset godina sviram, nikad nisam prestala.

Jedna mala digresija. Kad sam izabrana za rektora, onda mi je palo na pamet da kupimo klavir za Univerzitet. Ako ga ja ne kupim, neće niko. Svi su se zgražavali! Ti si matematičar, hajde da kupimo neke kompjutere! Rekoh: – Ljudi moji, kompjutera ima dovoljno, oni za dve, tri godine zastare, dođe nova generacija... Kupićemo lep klavir, traje dugo... I mi nabavimo dva klavira vrlo povoljno (tu je pomogao dosta i dekan Akademije umetnosti, Nenad Ostojić): jedan za Akademiju nauka, ogranak u Novom Sadu, i drugi „Jamaha", potpuno nov, za Univerzitet. Moram da kažem da je tu od onda bio jedan lep koncertni prostor u kojem je bilo vrlo lepih koncerata, nastupala je i Rita Kinka... Mislim da smo u tom smislu specifični, da nijedan univerzitet nema u zgradi rektorata klavir, što na neki način diže kulturni nivo našeg Univerziteta.

Kad je nabavljen taj klavir, gospodin Eberst, koji je godinama bio i muzički urednik u Radio stanici i izdao preko dvadeset knjiga – sad je dobio februarsku

nagradu grada Novog Sada, jednog dana dođe kod mene i kaže: – Hajde, Olga, da napravimo koncert, na kojem bi učestvovali ljudi sa Univerziteta koji nisu profesionalci, ali imaju dovoljno muzičkog znanja. Bio je to vrlo lep koncert hiljadu devetsto devedeset osme, veoma posećen, sniman na televiziji i nekoliko puta emitovan nakon toga. Od tada sam se opet „zapalila" za muziku. Udružila sam se, u međuvremenu, sa violončelistom Tiborom Hartigom, inače je on i poznati kompozitor, izvođač, slikar, vrlo uspešna osoba. Njegova supruga je lekarka, krasna žena, bavi se rehabilitacijom, isto iz jedne poznate porodice; njena mama je bila profesorka Kostić u gimnaziji. Tako se dogodi, pošto sam ih znala, komšije smo (oni stanuju u ulici Laze Telečkog, ja u Jovana Subotića), baš kad je bilo bombardovanje, hiljadu devetsto devedeset devete, sretne me gospodin Hartig i kaže: – Olga, eto mi smo i komšije, hajde da vežbamo. I mi smo u vreme tog nesretnog rata svirali, spremali program i imali sedam zajedničkih nastupa, uključujući čak i nastup na Kolarčevom narodnom univerzitetu, u manjoj sali, gde je on imao i svoju izložbu slika. Bili smo i u Zrenjaninu, nastupali smo i u Akademiji nauka. Dakle, stvar je postala ozbiljna, i to je, eto, bila slučajnost, jedan lanac događaja... Prvo je kupljen klavir, pa je bio naš zajednički koncert, i posle toga lepa aktivnost od dve i po, tri godine. Sad smo malo prekinuli, i on i ja radimo neke druge stvari... Ako je prava ljubav za muziku, onda ona nikad ne prestaje, i ostaje uvek u čoveku. I malo pre sam vežbala, pre nego što sam došla. Dosta mojih kolega je završilo Srednju muzičku i kasnije druge struke, na primer kolega Ištvan Bikit, doktor fizike, ali vrlo malo njih održava taj kontinuitet.

Mislim da je i bavljenje muzikom imalo jako pozitivno dejstvo na moje bavljenje matematikom. To je u svetu poznao, recimo Ajnštajn je bio poznati violinista. Sad postoje i knjige: nedavno je Kriger izdao knjigu o vezi između muzike i matematike. Nije slučajno što volim i jednu i drugu oblast.

Što se tiče studija matematike, tu ne znam šta bih mogla da izdvojim kao posebno. Nismo bili neka uspešna generacija, sem nas nekoliko: završile smo ja i Zvezdana Radašin, koja je takođe bila doktor nauka, nažalost je dosta mlada preminula. Uglavnom sam se u toku studija sa njom družila. Bile smo obe dobri studenti, nema nekih posebno zanimljivih detalja za priču. Uglavnom se učilo, polagalo, ja sam sve ispite uvek u junu davala, nikad ništa nije ostajalo za druge rokove.

Imala sam sreću da me na trećoj godini studija zapazi akademik Bogoljub Stanković. Zadržala bih se malo na ovome, jer je izuzetno važno za čitavu moju karijeru. Radi se o jednoj izuzetnoj ličnosti: profesor Stanković je redovni član Srpske akademije nauka, naučnik: on je i danas, sa osamdeset godina, u punoj naučnoj aktivnosti, piše vrhunske naučne radove, objavljuje u stranim časopisima. Sada je uzeo da radi sasvim nove oblasti, koje bi i za mladog čoveka bile izazov. Upustio se u to, a tu treba imati fizičke energije i izuzetno oduševljenje.

On je imao praksu u ono vreme, da kad zapazi dobre studente, pozove ih na naučni seminar da pokaže kako se pravi nauka u matematici. Meni je na trećoj godini ukazao na jednu oblast koja je tada tek bila u razvoju, i to je bio moj prvi susret sa tom oblašću, kojom ću se ja i kasnije baviti.

Čim sam diplomirala, odmah sam izabrana za asistenta, pošto sam pošla sa šest godina u školu, vrlo sam rano diplomirala, nisam imala ni pune dvadeset dve godine. I krenula sam da se bavim naukom, a profesor je tu odigrao izuzetno značajnu ulogu, ne samo u mom naučnom razvoju. Najmanje jedno dvadesetak mojih kolega se usmerilo, magistriralo, doktoriralo, zahvaljujući njegovoj pomoći.

Prvi moj naučni rad je bio sa njim, saopštili smo ga u Akademiji nauka. Bila sam tada vrlo mlada, imala sam nepune dvadeset četiri godine. Kad sam magistrirala imala sam nepune dvadeset četiri godine. Kad sam doktorirala imala sam dvadeset pet i po, bila sam tada jedan od najmlađih, ako ne i najmlađi doktor nauka u velikoj Jugoslaviji. Onda je krenuo uobičajeni naučni razvoj: naučni radovi, knjige, konferencije... Pa izbor u Vojvođansku akademiju nauka. Posle, kad smo se ujedinili sa SANU, svi smo izabrani i tamo. To je period od petnaest-dvadeset godina, koji je imao jedan uhodani ritam, ne bi se neka tačka posebno izdvojila.

Što se tiče nastave, tu bih se malo zadržala, jer mi je nastava uvek bila jako važna. Greška je kod naših profesora što stavljaju u prvi plan nauku. Jedan od razloga su reizbori – kad se biraju u viša zvanja, onda se računaju koeficijenti radova, zatim kongresi, a jako se malo govori o nastavi. Svima, uglavnom, stoji rečenica u referatima: – Bio je vrlo savestan, imao je dobar kontakt sa studentima, uvek je spreman da im pomogne... Često to ni blizu nije tako. Meni je uvek bilo važno da budem dobar profesor, verovatno i zbog uzora koje sam imala tokom školovanja: profesorku Kasovec i profesora Stankovića. Da budem neskromna, i studenti dele to mišljenje. Zaista se uvek jako trudim da dam sve od sebe.

Mislim da je nastavni proces nešto najlepše u našem zanimanju, a ne daje mu se dovoljan značaj; mladi asistenti se jednostavno nepripremljeni guraju u taj nastavni proces. Ja uvek govorim svojim mlađim kolegama da je držanje časa mala monodrama. Pogotovo ako je veći broj studenata u auditorijumu. Po dva-tri sata moramo vezivati pažnju nekada i tristo-četiristo studenata, što nije lako. Počevši od dikcije, od toga da se neki put treba malo zaustaviti, pa se okrenuti, pogledati ta lica, što kod nas matematičara često izostaje, jer pišemo na tabli. Dešava se da profesor uđe na čas, okrene se tabli, piše i govori i praktično se do kraja časa ni jednom ne okrene. Nema nikakvu komunikaciju, ne vidi njihova lica, ne vidi da li to što govori nailazi na njihovo prihvatanje. Ne samo da je važno da ga povremeno pogleda, nego mora da gleda pojedinačne izraze lica, mora vezati pažnju studenata tako što menja izraz svoga lica, a ne

da ima statičan izraz lica, onda da ima dobru dikciju – intonacijom ističe šta je važno, a šta manje važno. Zatim, na časovima se stalno izlaže novo gradivo, nove formule, a treba i da se stane, pa da se prodiskutuje šta je u nekoj formuli interesantno, čemu ona služi, u čemu je njena primena... Predavati matematiku je gotovo umetnost! Drugo, potpuno se različito predaje kada je nastava kamernog tipa, znači kad je mali broj studenata, kada postoji fizička bliskost, kada ste na dva-tri metra udaljeni od slušalaca nego, kad ste u amfiteatru. Ja sam hiljadu devetsto devedeset devete godine, kad je bio rat, zamenjivala jednog kolegu na Tehnološkom fakultetu. Ceo amfiteatar pun, četiri stotine studenata. Ja sam najviše imala stotinu studenata, a najčešće, u proseku, dvadeset-trideset. Odjedanput se pojavim pred četiri stotine studenata! Te godine nije bilo prijemnog ispita, bilo je studenata sa vrlo niskim nivoom znanja. Moje kolege su mislile da me niko neće slušati, da će biti galama za vreme predavanja, ili da neće dolaziti na predavanja. Međutim, apsolutno nije tačno. Nema te dece koja se ne mogu motivisati, ako vide da je profesoru jako stalo. Drugo, ja sam se šetala među njima, u toku časa prozovem nekoga i vodimo razgovor, iako se to ne radi na predavanjima. Bila je takva dinamika da je svakog trenutka neko mogao da očekuje da bude prozvan. Ipak, imali su osećaj odgovornosti, nisu dolazili nepripremljeni. Skoro tri stotine su položili predmet u prva tri roka, i to sa jako lepim ocenama. Važno je da student oseti dobru volju profesora, što se vidi iz izraza lica, iz načina na koji se sa njim ophodiš, kako se priprema za čas... Drugo, u našoj struci je važno da je sve pregledno napisano, da se ne govori brzo, nego dovoljno lagano... to je čitava umetnost.

Bila je diskusija na Univerzitetu da će Filozofski fakultet, Katedra za pedagogiju i psihologiju, organizovati neke mini kurseve za buduće asistente, jer na Matematičkom fakultetu studenti slušaju pedagogiju i psihologiju u okviru redovnih studija, barem neki smerovi. Međutim, kada student završi Mašinski fakultet, i sutradan postane asistent, nema apsolutno nikakvu predstavu o tome kako teče pedagoški proces, kako teku misaoni procesi tokom slušanja predavanja. Predavač mora da se spusti na nivo onoga koji sluša. Često je greška nekih profesora, dobrih stručnjaka, što ne mogu da razmišljaju na način na koji razmišlja student. Opterećeni su znanjem koje imaju i smatraju da su mnoge stvari razumljive same po sebi i da ih ne treba objašnjavati. Tu je poenta zašto je matematika težak predmet. U suštini uopšte nije težak, ne bi trebalo da bude težak. Teškim ga prave oni koji nemaju osećaja za pedagogiju, nemaju ni znanja ni predispozicije. Ja stojim na stanovištu da se ne može biti dobar profesor, ako se istovremeno ne voli predmet koji se predaje. Dobar profesor je onaj koji je dobar čovek. Profesor na ispitu mora da bude strpljiv, ne treba da „hvata“ šta student ne zna, već šta zna i iz njega izvuče maksimum.

Puno se priča o reformi univerziteta, govori se o Bolonjskoj deklaraciji, a manje se govori o samom nastavnom procesu. A tu ima toliko stvari koje se

mogu popraviti, i bez velikih novaca i bez velikih laboratorija, bez Bolonje i kredita i putovanja naokolo. Mi ne možemo putovati u London sa ovim nivoom nastavnog procesa, a da ne govorim o laboratorijama koje su loše opremljene. Mislim da je baš nastavi proces u visokom procentu na niskom nivou. To se naročito odnosi na fakultete koji upisuju po hiljadu ili dve hiljade studenata, gde gotovo da nema direktne komunikacije profesor-studenti, gde se ispiti polažu u pismenoj formi. U nekim slučajevima nastava je postala samo biznis, pri čemu je ponajmanje važno kakvo znanje studenti steknu, što je velika šteta.

Trebalo bi praviti neke reforme da se studenti uključe u ocenjivanje profesora, što je u Americi normalno. Jedan mladi kolega je to doneo iz Amerike – nekih osamnaest tačaka po kojima studenti vrednuju profesore, bukvalno od toga kakav mu je raspored teksta na tabli, do toga kakav ima odnos prema studentima, da li mu zadaci na pismenom odgovaraju zadacima koji su rađeni tokom godine. Itekako se profesori bave time kakvu će im ocenu dati studenti, što podiže nivo nastavnog procesa. Od te sve nauke vrlo će malo ostati, što je rekao jednom profesor Stanković. Nama se čini da je sve to jako važno što radimo, a kad se gleda u nekom kontinuitetu, šta ostane od nauke koja se danas radi, šta je ono što stvarno vuče nauku napred i pravi velike proboje. To je, možda, jedan procenat savremene nauke. A ono što je naš pravi proizvod, to su hiljade studenata koji posle odlaze takođe u škole i obrazuju svoje đake. To je ono što je naš proizvod.

E, onda dolazi period kad sam bila rektor, od hiljadu devetsto devedeset šeste do hiljadu devetsto devedeset osme godine. To je bilo zanimljivo iskustvo. Nisam bila baš mnogo oduševljena time da se pojavim na tom konkursu, to je još bio period kad smo imali kontra kandidate i kad je još važio zakon po kome ministar postavlja rektore. Ja sam imala dva protukandidata, profesore Teodosijevića i Sotirovića. U Savetu sam dobila većinu glasova. To je lep period, u jednom smislu, a u drugom ne, jer su bila izuzetno teška i složena vremena, sa puno spoljnih ograničenja, neprijatnih situacija i bolnih momenata, bilo je puno izbeglica studenata i profesora. Tu je najveći teret podneo profesor Herceg, isto matematičar, koji je pre mene bio rektor pet godina, i uglavnom je to na njega palo. Period u kojem sam ja bila rektor je bio isto tako težak zbog materijalne oskudice.

Ja sam se uglavnom koncentrisala na izdavačku delatnost, to je posle nastavljeno – već je objavljeno preko sto pedeset knjiga, što se baš ne zna u javnosti. Bilo je vrlo lepih knjiga iz raznih oblasti. Štampao ih je Univerzitet po vrlo povoljnim cenama. To mi je bilo glavno, onda kupovina klavira i one tekuće stvari. Bila sam jedan mandat, nisam želela više, čak ni jedan ceo nisam završila, zato što je juna hiljadu devetsto devedeset osme godine donet nov Zakon o univerzitetu prema kojem je novi rektor odmah stupio na funkciju. Ja mislim da sam imala najkraći mandat od svih rektora, nisam ni pune dve godine. Glavni

razlog je bio što se nauka nije mogla raditi, bilo je za mene katastrofalno četiri godine ništa ne raditi. Drugo, mislim da su i društvene okolnosti bile jako komplikovane, osetila sam da to nije za mene, tako da sam se sklonila sa te funkcije. I eto, to je uglavnom to. Posle toga, stvari idu manje– više uhodano: drži se nastava, radi se nauka, svirucka se povremeno... i to je to.

Žene obično u nekim godinama odluče da se udaju, osnuju porodicu...

– Nije to nikad bila odluka; ja nisam od onih žena koje su nešto odlučile, pa neće. Prosto mislim da je to sticaj raznih okolnosti. Bilo je nekoliko osoba koje su mi se dopadale, moglo je nešto biti, ali nije se stvar, mojom krivicom ili njihovom, razvila do te tačke. Nije mi toliko žao što se nisam udala, ali mislim da je šteta što nisam imala dece, ne toliko zbog mene, nego što svaki roditelj očekuje od svoga deteta da dobije neko unuče. Verovatno bih bila dobra majka, kao što se sad trudim da budem dobar profesor. Ali to je stvarno sticaj okolnosti. Nisam bila pristalica da se žena ne uda, niti mislim da me je nauka u tome sprečila. Imala sam dvadeset pet i po godina kad sam bila doktor nauka, mogla sam se još sto puta udavati... prosto se tako desilo. Tri-četiri puta sam bila blizu, ali verovatno sam osetila da to nije ono pravo, i naravno sada mislim da to nije bila prava stvar. Kad je čovek mlad i kad treba takve odluke da donosi, nekim stvarima daje veliki značaj. Ja sam smatrala da je bitno iz kakve je porodice moj izabranik i da treba da je vrhunski student. Bilo je ljudi koji to nisu bili, ali su bili sjajne ličnosti, to se posle pokazalo. Prosto mi kriterijumi nisu bili mudri, a bili su mi važni, pa nekoliko njih nije prošlo te moje filtere. Danas mislim da je to bilo koješta, ali šta je tu je... Nikad nisam htela da se udam samo radi udaje, to ne bih nikad uradila. Dosta sam patrijarhalno vaspitana i ne bih se usudila da uradim nešto što nije po zakonu. Mislim da je tako moralo biti i više se time ne bavim uopšte.

Znači, Vi ne zastupate ideju da ako se posvetiš...?

– Ne, ne, imam jako puno koleginica, doktora fizike i doktora matematike, a imaju po troje dece. Recimo, Agneš Kapor, doktor fizike, majka troje dece, supruga Darka Kapora, snaha Vladimira Kapora, akademika. Onda, imam primer Dragoslava Petrovića, fizičara, njegova supruga Ana je nekako i povezana sa mnom. Prvu generaciju studenata, koju sam dobila kao asistent, trebalo je da učim matematiku. To je bila jedna mala grupa, i to je bio individualni rad. Da se pohvalim usput, iz te generacije impresivan procenat njih je doktorirao. Možda je tome nekim delom doprinelo to što sam ja slušala mehaniku sa fizičarima, pa smo radili baš onakve zadatke kakvi su potrebni studentima fizike i otuda ih je u ogromnom broju doktoriralo. Primetim ja jednu devojku koja se počela pojavljivati tek u drugom semestru. Pošto je bilo deset-petnaest studenata, mi smo se svi znali. Ja mislim od ove neće ništa biti – to je, u stvari, bila supruga profesora Dragoslava Petrovića, mog kolege, oni su se uzeli posle mature, ostala

je trudna, i nosila je trudnoću tokom prvog semestra i nije dolazila na nastavu. Međutim, to ništa nije smetalo da bude brilijantan student i doktor fizike. Ona je inače kćerka Ide Sabo, koja ima dve kćerke, obe su doktori fizike i svaka ima po troje dece. Ida ima šestoro unučadi, od dve doktorke fizike. Ima još takvih primera. Mislim da žena kasnije treba da ima pomoć u kući, ili mamu, svekrvu, neka domaćicu. Sigurno je da ne može da se bavi decom i da vaspitanje trpi izvesne posledice, ali to može da se kompenzira uz pomoć familije, dobrom organizacijom posla. To treba uraditi dok si mlad, jer si tad manje izbirljiv, a što si stariji, više si izbirljiv, a imaš manje mogućnosti. Ja ipak mislim da je lepo da svako ima dece, tu nema diskusije. Koga god upoznam, od ovih mladih studentkinja, uvek kažem: – Nemojte čekati, udajte se što pre, dok imate da birate, jer sad birate vi, a posle će birati vas. Kad budu birali vas, uvek će biti gore, nego kad vi birate. Sad sam pristalica rane udaje, naravno, ako se ima pomoć u kući. Mislim da je najlepše, kad se uzmu kolege sa studija, kao što su ovi Petrovići, oboje dobri, sve su zajedno prošli. I naročito mislim da je dobro, ako je jedan naučnik da je to i drugi, jer onda postoji razumevanje, i za odsustvo od kuće i za angažovanje u nauci. Ako to nije slučaj, onda ima problema u braku, jer on se zavuče u sobu i nema ga petnaest sati, niti ima avanturu van braka, niti mu se bilo šta može zameriti, prosto, nema razumevanja za taj naučni angažman.

Za matematiku se kaže da je muška disciplina. Da li ste Vi osetili neku diskriminaciju?

– Ne, ja mislim da je muška zbog toga što se devojkama usađuje u nekom uzrastu mišljenje da one nisu za matematiku i one se pod tim uticajem opredeljuju za neke druge studije. Ali postoje zaista vrhunske matematičarke, na primer Sonja Kovalevski. (Imam njen veliki portret.) Bila je jedna od najvećih matematičarki u istoriji, jedna sjajna ličnost. Vidiš, nju biste mogli „obraditi", ako biste prekopale po literaturi, njen je život bio jako zanimljiv. Čak je važila za ženu koja je privlačila poglede i mamila uzdahe mnogih muškaraca. Imala je biografiju ravnu jednom romanu – sjajna osoba!! Vrhunske rezultate je imala: što je u ono doba bila Marija Kiri u fizici, to je Sonja bila u matematici.

Na vašem odseku za matematiku ima dosta matematičarki.

– Ima dosta žena. Čak su svojevremeno pravili šalu, govorili su profesoru Stankoviću da je on imao naklonost prema ženama pri izboru saradnika. Nekako su se stekle okolnosti da na našem Institutu ima oko petnaestak žena koje su uspešne doktorke matematike. I na Tehničkom fakultetu. Novi Sad se tu malo razlikuje od Beograda, veći je procenat žena matematičara, baš zato što profesor Stanković nije imao te predrasude. Ja sam svojevremeno držala u Zagrebu predavanje, i u spontanom razgovoru sa kolegama u restoranu pitam: – Zašto na toj katedri za matematiku praktično nema žena? Rekli su: – Nikad ih više nećemo uzeti! Imamo loše iskustvo. Jednom smo uzeli jednu, koja je bila brili-

jantan student, i bilo je najnormalnije da je angažujemo. Onog momenta kad se udala i počela da rađa, njeno interesovanje je opalo, nikad više nismo uzimali žene. Taj se trend kod njih dosta dugo zadržao, pa su žene koje su bile dobre odlazile na tehnički fakultet, na ekonomski, gde je takođe bilo matematike, ali su sporijim ritmom napredovale. Ta matična katedra imala je velike predrasude, što kod nas nije slučaj. Mislim da je tu Novi Sad jedna pozitivna tačka.

Jeste li Vi bili prva rektorka u staroj Jugoslaviji ?

– Pa bila je na Univerzitetu umetnosti u Beogradu Dara Matić-Marović, istovremeno kad sam i ja bila ovde. Ali sam bila prva od onih standardnih univerziteta; a sad je to već normalno: tu je i Fuada Stanković, a u Beogradu Marija Bogdanović...

Da li ste Vi u ono vreme na vašim rektorskim sastancima uopšte osetili neku diskriminaciju?

– Ne, pošto sam po prirodi energična i glasna, čak možda imam malo muških osobina, kao mala sam se i tukla, rekla sam već. Njima je bilo jasno posle prve sednice kakva sam ja.

Sve zavisi od toga kakva je ko ličnost. Ako se odmah postavi na pravi način, ako shvate da držiš konce u svojim rukama, da vladaš situacijom, da je sednica pripremljena, da umeš da pratiš radnju, da se ponašaš kako treba. Bilo je svima jasno već posle dve nedelje da neće biti problema.

Čak, ja mislim da su žene, neki put, bolji psiholozi. Mnoge situacije sam rešavala koristeći se diplomatijom, koja baš nije svojstvena muškarcima. Dolazili su mi često ljudi koji su imali neke probleme na svojim fakultetima, gde dekani nisu mogli da reše neki lokalni problem. Dešavalo se da pozovem jednu i drugu stranu, ako treba i tri sata pričamo, rešavali smo te slučajeve uspešno. Mislim da su žene strpljivije, pažljiviji su slušači, umeju da stvari postave na pravi način.

Da li bi se to moglo pripisati Vašem dobrom kućnom vaspitanju?

– Pa moguće, mama je bila veliki diplomata. Ja sam to posmatrala i učila, uvek je nalazila sjajna rešenja. Generalno, ja imam stanovište da ako čovek ima neki spor sa nekim, onda treba da ostane u okviru toga spora. I to je ono što se danas zove emocionalna inteligencija, o tome se dosta govori. Našem svetu to jako nedostaje. Često krene diskusija o nekom stručnom problemu, ali se zahuktava i završi se ne tako da neko iznosi argumente vezane za temu, već počinje ulaženje u privatni život, aluzije, vređanje i na kraju se završi svađom. Znači nedostatak diplomatije! Ako čovek postavi cilj, uz diskusiju postigne ono što želi, ili nešto od toga, onda mora biti tolerantan u toku tog razgovora i pokazati puno poštovanja za sagovornika. Ako sagovornik jednog momenta oseti nipodaštavanje, posebno u prisustvu većeg broja ljudi, onda je kraj diplomatije.

Onda protivnik neće popustiti, zbog toga što je njegov ugled doveden u pitanje, a ne zato što ne vidi da tvoji argumenti nisu na mestu. Za svojih trideset pet godina rada na fakultetu, nikad ni sa kim nisam bila u sukobu. Sećam se, jedanput jedan kolega nije došao na jedan važan sastanak i onda sam ga malo izgrdila. On je rekao da nije došao jer je tetki pukla neka cev, pa je došao majstor, i on je morao tamo da bude. Ono što nedostaje našim univerzitetskim profesorima, to je poštovanje tuđe ličnosti; nije to samo pitanje lepog ponašanja, to je i pitanje ne samo emocionalne inteligencije, nego uopšte inteligencije. Ako čovek želi nešto da postigne, nikako to ne može postići vređanjem drugoga. Treba uvek saslušati svakog, pustiti ga da kaže šta misli, pa ako treba i promeniti svoje mišljenje, korigovati se. To je naša velika greška, ne samo na univerzitetu, već i u politici; da li je to posledica ponašanja, inteligencije ili neke strasti, koja nam je svojstvena etički, ja ne znam, ali to je veliki nedostatak. Takvi ljudi uopšte ne treba da su na istaknutim funkcijama, da su javne ličnosti, jer ne postižu to što funkcija javnog zahteva od te ličnosti. Jako je važno biti diplomata u životu. Kad meni dođe student na ispit, pa ne zna, završimo tako što ja kažem: – Da li bi ti mogao sebi da daš prolaznu ocenu? On kaže: – Ne. Ima profesora koji kad neko ne zna hoće da budu duhoviti, pa opisuju njegovo neznanje, naročito pred kolegama – to je potpuno besmisleno. Lepo kažeš: – Nisi spreman, doći ćeš idući put, dođi na konsultacije. Nama nedostaje diplomatije.

Rekli su mi da nijedan poklon koji ste dobili dok ste bili na Univerzitetu niste odneli kući.

– Ako sam rektor, imam svoj rektorski dodatak i imam obaveze koje ta funkcija nosi i treba svoj posao korektno da uradim. Da pomognem svakom kome mogu da pomognem i nije potrebna nikakva vrsta revanša i nikakvi pokloni.

Odrasli ste u dobrostojećoj građanskoj porodici i niste bili željni materijalnih stvari.

– Ne, mislim takvi su mi i roditelji bili, i majka i otac. Nasledi se neću da kažem skromnost, nego se nasledi ta osobina da su ti neke druge stvari vrednost u životu. Sve te pojave koje danas postoje – mito, korupcija... posledica su loše skale vrednosti: čovek stavlja materijalna dobra na prvo mesto u spisku vrednosti. I sve onda proizilazi iz toga: ako mu je to najvažnije, a ne može to da ostvari regularnim putem, onda su svi njegovi napori u pravcu tog osnovnog cilja. Ako to nije na prvom mestu, onda je potpuno miran i hladan i ne dolazi nikad u iskušenje. Struktura ličnosti je takva.

Možda da ispričam jedan detalj. Jednog dana sam ušla u prodavnicu mesa „Topiko" u Masarikovoj ulici i videla jednu gospođu u crnini. Krene razgovor: – Odakle ste, šta ste...Vidim po naglasku da nije iz ovih krajeva... preko Drine je... došli su iz Mostara, ima dvoje dece, sina Simu i kćerku. Dečko je upisao prvu

godinu elektrotehnike, ali nikako da položi tu matematiku. Otac je u međuvremenu umro, mašinski inženjer, siromah, razboleo se. Živе kao podstanari, ne mogu da vrate kuću u Mostaru. I tu meni proradi moj matematički gen, ja kažem: – Gospođo, nema problema, neka dođe da vidim da li nešto možemo učiniti. Čim je došao, videla sam da je jako pametan i talentovan, a onda smo tri meseca proveli radeći matematiku. Gotovo svaki drugi dan ostajali smo po tri-četiri sata. Sećam se dvehiljadite godine: čitav zimski raspust nigde nisam otišla, tri nedelje sam sa njim spremala taj ispit. Juče sam ga srela, šetala sam prema keju. Prišao mi je, išao je sa nekom devojkom. On nikada neće proći da mi ne priđe. Dođe za Osmi mart, donese mi neki poklon, sad već upisuje petu godinu, jako lepe ocene ima. Taj osećaj da si nekom pomogao i to u trenutku koji je možda bio preloman... Da on to nije položio, možda bi batalio studije, imao je čak i stipendiju od očeve firme. Ovako, on je srećan čovek.

Ako neko voli svoju prosvetnu delatnost, onda mora da voli studente i najveća mu je satisfakcija kad nekom pomogne i kada taj neko, posle toga, lepo završi, bude uspešan. Pitanje je skale vrednosti: ako je meni to na prvom mestu, a jeste, onda je sve drugo smejurija i ne znači mi ništa.

Evo još jedan primer ću da ispričam. Hiljadu devetsto devedeset šeste godine zove me jedan gospodin i pita da li mogu da pomognem, već se znalo da ću biti rektor. Ima jedan mladić, njegovi su Bosanci, izbeglice, Dušan Mrđa. Vrlo je talentovan za slikarstvo, završio je u Bačkoj Palanci gimnaziju, jako je dobar. Polagao je prijemni na Akademiji umetnosti, ali nažalost nije položio. Ja još nisam rektor, ali nazovem dekana da vidim da li je tu nešto moguće učiniti. Naravno, dekan je bio izuzetno ljubazan, ali ništa nije mogao, prijemni su već prošli. Svaka klasa i svaki profesor ima određeni broj studenata, to je individualna nastava... Vidim da je to izazvalo ogromnu tugu kod tog mladića. Vidim da će stvar da krene loše, pogledam njegovo svedočanstvo, i vidim izvanredne ocene: pobeđivao je na takmičenjima iz fizike. Kažem: – Ostalo je mesta na Institutu za fiziku, ja ću tebe da upišem na moj fakultet. I on, onako, kao od bede: – Pa dobro! Ipak da mu ne propadne ta godina, ali sam iz boje glasa i njegovog izraza lica zaključila da je to za njega privremeno stanje, i da će ponovo dogodine pokušati da konkuriše. On je bio brilijantan student. Kad je bio na drugoj godini, ja sam te godine predavala tehnolozima. Postojao je centar za mlade talente, ceo moj honorar sam uplatila tom centru, i onda je on dobio neku stipendijicu. On je brilijantno završio fiziku, sad je tamo saradnik u naučnom radu, završava kod profesora Leskovića postdiplomske studije. Bio je na specijalizaciji u Nemačkoj, na Institutu Max Plank u Nemačkoj, koji je najbolji u toj oblasti. Kad ga sretnem, i kad pričamo o njegovim uspesima, taj osećaj zadovoljstva meni je najveća satisfakcija. Jedno dete, koje će biti doktor fizike, sjajan dečko i kao ličnost, mene drži na ovom putu. Ima njegova slika u Tehničkoj školi „Mihailo Pupin" iz srednjoškolskih dana. To je ono što je lepo

u pedagogiji: da si nekom pomogao, u nekom kriznom trenutku, kad je trebalo neko samo malo da ga gurne da dalje krene. Bilo je desetak sličnih primera.

Vaši saradnici u Rektoratu su mi rekli da nikad niste leteli avionom.

– Letela sam jedno desetak puta. Prvi put, kad sam išla na more u dvadesetoj godini, ali sam kasno počela da letim... jedva čekam da sletim. Dosta loše podnosim putovanja, naročito autobusom. Kad imam neki kongres, gledam da imam nekog koautora, iako engleski odlično govorim, ali izbegavam putovanja kad god mogu. Naša nauka je malo drugačija. Imam ogroman broj radova koji su štampani u Americi, Japanu, Australiji, Kini, Italiji... skoro da nema zemlje, gde nemam neki objavljen rad. To je dobra strana matematike: možemo slati radove svuda. Imala sam jako puno kolega sa kojima sam bila u komunikaciji, sad imamo imejl. Pa, kažu da Kant (neću da pravim nikakvu paralelu) navodno, nikad iz Keningzberga nije mrdnuo. Ako je to tačno. Kad je mogao Kant, mogu i ja. Ja sam ukupno u životu bila dva ili tri puta u Budimpešti, jedanput u Temišvaru i jedanput u Briselu. To je sve moje inostanstvo. Dok je bila Vojvođanska akademija nauka, imali smo saradnju sa Kinom. Dobijem dve nedelje da odem u Kinu, i ja ne odem, pošaljem nekog drugog. Nemam strast za putovanja. Ta moja osobina nije imala nikakvih posledica po naučni rad. Evo, sad je u Holandiji objavljena knjiga koju smo napisali kolega Pap i ja na engleskom jeziku. Devedeset posto mojih radova su na engleskom jeziku. Matematika je nauka koja može da se radi na takav način: pisali smo, komunicirali, svi oni koji su nešto značili u toj oblasti, svi smo se znali.

Desila mi se i jedna lepa stvar hiljadu devetsto devedeset i devete godine: u jeku bombardovanja dobijem pismo od profesora Girgenapel koji je u mojoj branši bio veoma poznat, a sa kojim nikada nisam bila u direktnoj komunikaciji. Znam ga preko naučnih radova. I u to vreme, u želji da me izvuče iz ovog čuda, poslao mi je pismo da budem gost kod njih nekoliko dana. To je lep gest. Tad se teško izlazilo, ja sam se zahvalila. Hoću da kažem da se mi svi znamo, a postoje referentni časopisi u kojima se prikazuju američki, nemački radovi iz celog sveta. Znači, tu nema opasnosti da čovek radi nešto što je slepo crevo, jer se to odmah vidi... da li objavljuješ u dobrim časopisima, da li su prikazi tvojih radova pozitivni. U pitanju je dvesta-trista ljudi, koji se vrte u svetu i uglavnom se poznaju.

Nismo ništa kazali o Akademiji nauka u koju ste primljeni sa trideset osam godina?

– Posle mene je doktor Stevo Todorčević, isto matematičar, primljen sa trideset šest godina za dopisnog člana SANU. On je sjajna ličnost, u svakom pogledu.

U Akademiji sam bila u nekim komisijama – za izdavačku delatnost, za finansije... Ništa posebno! Glavna mi je aktivnost što sam nabavila klavir i što

vodim umetnički deo. Uglavnom organizujem koncerte: komuniciram sa umetnicima, pozivam ih, biram program sa njima, to mi je zaduženje i zadovoljstvo. Ja matematičarka radim te stvari, jer u ovom trenutku nema nikoga ko je muzičar. Preminuo je Rudolf Bruči, on je bio jedini iz oblasti muzičke umetnosti. Pokušavali smo Miroslava Štatkića da predložimo, ali nismo uspeli da stupimo u vezu sa gospodinom Bručijem u to vreme, nismo imali treći potpis. Bruči je umro i, nažalost, jedna tako sjajna ličnost, čovek koji ima sve uslove da bude akademik to nije.

Ali Vi ste tamo izabrani zbog matematike?

– Jeste, ali nažalost taj naš ogranak zaista tavori. To je vrlo tužno. Drugo, jako mali broj ljudi iz Vojvodine se bira u SANU. Ne mislim da je usmereno protiv Vojvođana, nego se uopšte mali broj bira novih članova u SANU. Ona je u celini stara. Evo, za deset godina, samo su dvojica izabrana, profesor Đukić i profesor Atanacković, i kandidature za obojicu nisu išle preko ogranka. Ispostavilo se da ko ide preko ogranka nema šanse da uspe. Sad smo predložili profesora Pilipovića, to je četvrti put da je predložen. Beogradske kolege matematičari su fer, međutim, kad dođe konačno glasanje na generalnoj skupštini na kojoj glasaju svi: slikari, književnici, pesnici... uvek fali nekoliko glasova. To je, nažalost, tužna realnost ovog ogranka. Mislim da to nije dobro, već smo imali nekoliko sastanaka, razgovarali, bilo je i ekstremnih shvatanja da treba obnoviti Vojvođansku akademiju. Kad je to prvi put predloženo, većina se usprotivila, ali kako vreme odmiče, ako se nastavi sa ignorisanjem naših predloga, nije nemoguće da ta ideja dobije poprilično pristalica.

Mnogi ne znaju, novosadski i beogradski univerzitet, po broju studenata, imaju odnos jedan prema dva, nešto malo više. Mi imamo trideset hiljada studenata, a beogradski, sedamdeset pet-osamdeset hiljada. Naučnih radnika tamo ima oko osam hiljada, ovde oko tri hiljade, i potpuno je nelogično da jedna razvijena, naučna i kulturna sredina, sa sjajnim naučnicima i umetnicima, ne može da dobije svoje mesto. Problem je generalno u SANU što se izabere sedam-osam iz Beograda, a ne izabere se ni jedan iz Vojvodine, pa se opet za deset-petnaest godina prepolovi broj. Mislim da to ima loš uticaj na razvoj nauke na Novosadskom univerzitetu, jer svi ti vrhunski naučnici, imaju želju da postanu akademici. To su višestruko negativne posledice.

Da li Akademija i Univerzitet međusobno sarađuju?

– Sarađuju, možda bi ta saradnja mogla biti bolja, ali gde je tu problem? Problem je u starosnoj strukturi: ogroman broj ljudi u Akademiji ima oko osamdeset godina. Ja tamo izigravam nekog omladinca! Kad su neke diskusije, oni kažu: – Vi ste još mladi! To je jedino mesto gde sam još mlada! Jako volim tamo da odem, vrlo je lepo izigravati mladog, ali zaista je tako. Možete misliti kad sam ja sa pedeset sedam godina mlada. Pola ih je bolesno, neki su nepokretni,

neki nisu zainteresovani, neki žive u Beogradu. Recimo profesorka Putanov. Ona dođe kad je neki oficijelni sastanak. Ali treba živeti u ovoj sredini i delovati u njoj. Dosta lepo radi galerija, to moram da pohvalim. Tu se dosta angažovao matematičar profesor Marić, tako da je to svetla tačka u celoj priči. Akademija više živi kroz umetničke aktivnosti, kroz lepa predavanja, koncerte, izložbe, a manje kroz nauku. To bi ipak trebalo da je hram nauke i da odatle kreću neke nove ideje i projekti.

Samo su tri žene u Vojvođanskoj akademiji?

– Ali samo ja živim na teritoriji Vojvodine. Profesorka Prvanović, takođe matematičarka, živi u Beogradu, i hemičarka, profesorka Paula Putanov, takođe. Sve tri smo iz prirodnih nauka i sve tri smo neudate.

Svojim primerom dokumentujete neosnovanost predrasuda da žene ne mogu biti vrhunske u prirodnim naukama. Profesorka Putanov piše i pesme.

– Da, ona je na Tehnološkom fakultetu predavala hemiju. Nisam sigurna, koliko je to čista fundamentalna nauka, moguće da ima neki aplikativni deo. A koleginica Prvanović je tipičan primer čistog matematičara, pošto je njen otac, Stanko Prvanović, bio matematičar: to je jedna porodična tradicija – matematička.

Osmi mart – Dan žena. Da li biste mogli nešto da kažete o tom prazniku u kontekstu Vaše karijere i Vašeg života u socijalizmu, da li Vam je uopšte nešto značio?

– Moram da priznam da mi nikad nije ništa naročito značio. Mislim da je neprirodan. Muškarci toga dana kupuju cveće, mogli bi malo češće da ga kupuju, i ne samo tada da budu ljubazni, već svakog dana. Ali ne škodi, zašto da ne?! Kao i Dan zaljubljenih, i svi ti Dani, i Zaštita planete i Ekološki dani, sve to ima neko pozitivno dejstvo. Nemam ništa protiv, ali nije mi ništa naročito značio.

Kao osoba iz građanske porodice nikad se niste uplitali u politiku?

– Nisam bila član SK nikada, bila sam jedna od retkih u mom kolektivu. Ni u gimnaziji nisam prihvatila, ni na studijama, ni kad sam doktorirala. Imala sam otpor prema tome, mislim da to meni ne leži, strano mi je, a nemam ništa protiv, ako je neko bio. Mnogi su u to vrlo iskreno verovali. Tu niko nikakvu korist nije imao, samo su išli na sastanke, smatrali su da se to od njih očekuje, plaćali članarinu, a ja to nisam morala.

Na našem Institutu, nikada se o tome nije pričalo, tu je vrlo zaslužan profesor Stanković, koji je zauzimao vrlo visok položaj u toj hijerarhiji, i partijskoj i u Skupštini. Bio je rektor i predsednik Akademije nauka, ali je bio ličnost. To je bio njegov život, bio je i u logoru i skojevac. Čovek koji je verovao u te ideale iskreno, i baš zato je bio pun svih kvaliteta. Nikad nije meni, kao svom saradniku, rekao: – Da li biste bili član Partije? Bila sam zaštićena time što je on

bio moj profesor, i pretpostavljalo se da je tu sve čisto i u redu. On je dao ton našem kolektivu, nije bilo nikakvih pritisaka. Ja sam čak bila prodekan u vreme komunizma, kad je bilo nezamislivo da neko ima neku funkciju, a da nije član. To meni zaista nikad nije bilo potrebno. I sad, kad mi neko kaže: – Morao sam da uđem u Partiju, a priznaje da u to nije verovao, to je tužno. Zaista, nikad niko nije morao da uđe, bar ne na Univerzitetu, bar ne na mom fakultetu. Možda nisi mogao biti direktor neke veće firme, neću da kažem da u društvu nije bilo tih očekivanja, ali na mom Institutu nije bilo. Ipak su prirodnjaci samosvojne ličnosti, sa jakim integritetom i teško je na njih uticati, ako oni to ne žele.

Ima još jedno pitanje – Informbiro. Da li se, na bilo koji način, u Vašoj porodici...?

– Ne, koliko ja znam, ni mama ni tata nisu bili članovi Partije.

Otkup žita?

– Zanimljiva je ta priča. Moj deda po ocu živeo je u Srbobranu i živeo je od proizvodnje. Imao je veliko imanje i bio veleposednik. Pred Drugi svetski rat rešio je da sve rasproda, jer mu je bilo važno da školuje sinove i da nađe dobru kuću, u kojoj sam ja danas – Jovana Subotića broj sedam. To je u Srbobranu primano na razne načine, jer se smatra da kad neki veleposednik rasprodaje imanje mora biti da nije baš uspešan, pošto imanje treba širiti. Dođe otkup žita, a oni njemu ne mogu ništa (čupanje brkova i ostalo), jer je on ranije sve prodao. Ispalo je sjajno.

Posle sam ja odlazila u Srbobran i šalila se sa susedima: – Vi ste sve lepo sačuvali, pa su vam sve oduzeli, pa ste zbog otkupa imali probleme. I to smo preživeli bez posledica, nemam nekih trauma u vezi sa tim. Nemam ličnih političkih trauma. Svako je radio svoj posao, ja sam učila, svirala, čitali smo novine, gledali televiziju, u kući komentarisali, ali van kuće – nikad.

Koji Vam je najdraži ili najlepši doživljaj u životu ?

– Vrlo je teško reći. Znam da sam se jako radovala, zato što se mama jako radovala, kad sam završila Srednju muzičku školu. Verovatno kad sam doktorirala i kad sam izabrana u Vojvođansku akademiju.

Koji je bio najružniji ili najtužniji ?

– Uvek je tužno kad se čovek rastaje od onih koje voli, a inače, mimo toga, nešto posebno nije bilo. Sada sam u stanu sama: mamina sestra i kćerka su u drugom stanu u istoj kući. Nekada je mnoge poslove u kući obavljala majka. Na primer, kupovinu. Ali sad moram sama. Bile smo sličnih dimenzija, slične visine, tako da je mogla mama da kupi, pa da bude i meni dobro, sem cipela. Oblačenje me ne zanima. Sad kad otvaram ormane, otkrivam šta imam. Nije da idem nešto neuredno, ali da sad ja tu posvećujem neko vreme prelistavanju modnih časopisa, da ja jedan sat provodim pred ogledalom... Čak se i ne far-

bam, ovo je prirodna kosa, prirodne lokne.Treba biti čist i uredan, pristojno čovek da izgleda, ne mora baš da prati modu...

Svenka Savić, 4. avgust 2003.

Ana (1947), Bački Petrovac

Recite mi nešto o Vašem detinjstvu.

– Rođena sam slepa sto posto u Bačkom Petrovcu četrdeset sedme godine. Kada je moja baka videla da ne vidim, moji roditelji su me nosali po lekarima: prvo u Zagreb, pa u Sarajevo, pa u Novi Sad kod doktora Poštića. Međutim, u to vreme meni pomoći nije bilo. No, čim sam prohodala, mogla sam da se krećem sama po svom dvorištu, a po ulici donekle. Tamo gde su me prvi put odveli, sledeći put sam otišla sama.

Majka mi je iz Gložana, po nacionalnosti je Slovakinja, pa sam kao dete dosta boravila i u Gložanu. Tamo mi je bila sestra od tetke, godinu dana starija od mene, i ja sam se sa njom i njenim društvom mogla da igram. Inače, u ulici gde sam stanovala u Petrovcu nije bilo dece, pa nisam imala s kim da se igram. Zato sam više volela da budem u Gložanu kod bake.

Od svoje treće godine sam počela da pevam. Učili su me da pevam i ja sam pevala i kad mi se nije pevalo. Najviše sam volela kad me deda povede u kafanu gde je bila muzika. Tamo sam se ja raspevala onako po svom. Deda mi kupi sinalko, ja sva srećna idem sa dedom u kafanu. Mama se u početku ljutila zbog toga, ali posle više i nije.

U detinjstvu mi je često bilo dosadno, pogotovu uveče kada je mama išla napolje da radi i ostavljala me samu u sobi. Samo sam čula budilnik kako otkucava tik-tak. Od onda ne mogu da smislim budilnike koji kucaju. Napolje sam smela da izađem, ali šta ću i napolju kad nema dece? Smetala sam mami pa me oterala u sobu. Tako mi je prolazilo vreme.

U šestoj godini su me poslali u zabavište u Petrovcu. Učiteljica me je primila, učila sam sa svom ostalom decom. Međutim, tu sam bila samo godinu dana, posle je trebalo da idem u redovnu školu, ali nisam mogla jer sam slepa. Kad sam odlazila u Gložane kod bake, onda sam sa sestrom od tetke išla u njenu školu. Sedela sam u školi, slušala šta su oni učili i to je meni bilo interesantno. A moja baba je uvek imala na stanu učitelje, pa su me oni poučavali svemu i svačemu. Kad sam ja bila u osmoj godini, moja sestra je već bila u trećem razredu osnovne i ja sam cele godine išla s njom u školu. Jedno vreme nisam išla, jer su me pozvali iz Petrovca da dođem da pomognem u školi. Tamo su imali jednog učitelja koji nije imao sluha i trebalo je da ja na časovima pevanja otpevam pesmu učenicima koju su oni po programu trebali da nauče.

U Petrovcu je bio jedan čovek koji ne vidi i on je pedeset pete otišao u Savez slepih u Novi Sad i obavestio ih o meni i da bi ja trebalo da idem u školu. Iz Saveza su onda došli da me posete i ubeđivali su moje roditelje da me pošalju u Zemun na školovanje u školu za slepu decu. Moj otac i njegova majka, bili su za to, a moja majka i njena majka bili su protiv. Dve prije su se maltene počupale, tata i mama su se svađali, ali onda im je bilo rečeno da po zakonu moram da idem u školu, ili će neko od njih ići u zatvor. Tako nisu imali kud i krajem januara pedest šeste otac me je odveo u Zemun u školu. Međutim, nisam mogla da idem u prvi razred, iako sam po godinama bila za prvi razred, već su me stavili u pripravni. Onog trenutka kada sam shvatila gde sam, počela sam da plačem, jer sam taj čin doživela kao vrstu degradacije. Nisam htela da jedem, oslabila sam za petnaest dana tri-četiri kile. U Beogradu je bio jedan oficir koji je stanovao nekada čelo bašte moje bake u Gložanu. I oni su dolazili mene da posete u Zemunu, pa kad su me videli takvu, napisali su pismo mom ocu da me odvede kući, inače ću se ja razboleti! I tako petnaestog februara moj otac mene odvede kući.

Kakav je bio život u toj školi?

– U toj Školi za slepu decu i omladinu u Zemunu odvojeni su dečaci i devojčice po sobama: dečaci su bili na nižem spratu, a mi na višem. Imali smo odeljenske vaspitače koji su s nama bili popodne na takozvanim kružocima i pomagali nam da uradimo domaće zadatke. Ako nešto nismo znali oni su bili tu da nam pokažu. Tu su dežurali i noću u zgradi da ne bi došlo do nekih ekscesa. Svako odeljenje je imalo svog vaspitača. Znači, koliko je bilo odeljenja, toliko je bilo vaspitača, plus nastavnici za niže razrede, pa za više i predmetni nastavnici.

Škola je bila prilično opremljena, pogotovo kabineti za fiziku i hemiju, i radionice za tehničko i likovno. To su bile jedine dve učionice u koje se odlazilo na nastavu iz razreda.

Bilo je tu i nekih zgoda. Jednom prilikom otišla sam na tavan i nakupila crnog luka. I uhvati me negovateljica iz pripravnog razreda i prijavi vaspitaču i upravniku. Međutim, ja luk ne dam! Jer su taj luk, so i hleb bili poslastica za nas. I pozvao me je upravnik na raport. Ja kažem: – Druže upravniče, mi smo gladni! Nisam bila kažnjena, a kad sam otišla kući, donela sam pun kofer luka.

Ali za to vreme sam ja toliko toga naučila u toj školi, a pre svega da govorim srpski, jer smo u Gložanu i Petrovcu govorili slovački. Tako da je tih petnaest dana koje sam provela u Zemunu, bilo značajno za mene...

U septembru pedeset šeste otac me je ponovo odveo u Zemun i upisao u prvi razred. Nisam volela da odlazim od kuće u školu i svake godine sam plakala kao kiša za kućom. Posle me je to prošlo i ja sam nastavila školovanje u Zemunu. Bila sam borac celog života. I sada sam, samo što je sada to malo

teže. Borila sam se za sebe na sve moguće načine. Bila sam dobar đak. Jedino što nisam znala to je bilo tehničko, likovno i ručni rad. Na ručnom radu su nas učili da pletemo. Međutim, imali smo nastavnicu koja to nije umela da me nauči. I ja sam sa strahom odlazila na časove ručnog rada, tehničkog i likovnog. Jednostavno to meni nije išlo – bila sam trapava za to! To su bile jedine ocene, i možda fizičko, koje su mi kvarile prosek. Bila sam odlična učenica sve vreme samo ne u sedmom razredu.

Kako izgledaju časovi likovnog u školi za slepe?

– To je bilo vajanje u glini ili gipsu. Ko je bio vešt taj je mogao lepo da nauči, ali ko nije, kao na primer ja, dvojke je dobijao! E, u osmom razredu smo uspostavili saradnju. Ja sam njima radila zadatke iz nekih predmeta, šta je kome trebalo, a oni meni iz likovnog. U osmom razredu sam bila jedina devojčica, a svega sedam nas je bilo. U prvom nas je bilo jedanaest. Bila su dva prva razreda, jedan drugi – jer u drugom su neki ponavljali, ili su prestareli za osnovnu školu pa su odlazili u školu za rehabilitaciju na takozvane tečajeve za ubrzano završavanje osnovne škole i onda na zanate.

Kako je izgledala svakodnevica u toj školi?

– Imali smo jedno kupatilo za ceo sprat. I to ne možeš da se kupaš, nego možeš samo da se umiješ (ne sećam se koliko je bilo wc-a, jedan ili dva). Tu su se kupali samo učenici iz pripravnog razreda. Njih je negovateljica kupala u kadi, a mi ostali smo morali da idemo sto metara od zgrade u kupatilo na kupanje. A zimi, bogami, dešavalo se da se mokra kosa smrzne i bude ledenica. No, hvala bogu, nije mi se ništa dogodilo, ostala sam zdrava.

Jedno vreme nam nisu ložili, čak ni zimi., tada smo mi počeli da se pokrivamo kaputima. Šta smo god dohvatili preko jorgana, time smo se pokrivali. Došao je vaspitač i terao nas da to sklonimo, ja sam rekla: – Nema šanse! A kad su počeli da lože, ne možeš da zamisliš kako je to kad zimi ujutru uđeš u toplu sobu u internatu. Danima je bila ledena, a sad topla.

Dočeci Nove godine su bili vrlo interesantni. Imali smo lepu priredbu, a na kraju te priredbe je bio vrabac koji se pevao o direktoru, vaspitačima i učenicima osmog razreda koji su ga pravili. Kasnije sam sa svojim đacima u Silbašu to isto radila. Pa se pitao direktor odakle mi ta ideja. E, to je bilo ono što nikada neću zaboraviti iz Zemuna.

U Zemunu sam završila kurs radio-amatera šezdeset i treće godine, pa sam posle često bila i u radio klubu u osmom razredu. Šezdeset četvrte sam otišla iz Zemuna. Ostao mi je uglavnom u lepoj uspomeni.

Koliko ste ostali u toj školi?

– Osam godina sam bila u školi u Zemunu. No, već kad sam prvi put otišla u Zemun naša negovateljica, tetka Fanika, odvela me je u muzičku školu na čas

klavira kod svog supruga. Ali nisam posle kod njega išla na časove, nego kod jedne nastavnice, zvala se Borka Jović. Kod nje sam učila klavir šest godina Niže muzičke škole. Nažalost, drugarica Borka je otišla u penziju, ja se prebacim kod druga Ilića ponovo, ali su to bila dva različita metoda rada, što me je unazadilo. Posle završenog osmog razreda odlučila sam da odem u Muzičku školu u Novi Sad na Teoretski nastavni odsek. Tu sam znala da meni nema ko da pomogne u kretanju kroz grad, nego ću morati da naučim sama da se krećem, ili da se vratim u moj Petrovac da tamo čamim ko zna dokle. Zato sam se itekako trudila da naučim da se krećem sama.

U Novom Sadu sam završila četiri godine Srednje muzičke škole. Stipendirala me je opština, a i Savez slepih nam je, takođe, pomagao određenim sredstvima. No sva ta sredstva nisu bila dovoljna za život u gradu. Trebalo je platiti stan, hranu... Od roditelja nisam dobijala skoro ništa. Nije njih bilo briga, da l' ću ja imati knjiga, kako ću ja da učim, iz čega da učim, mogu li ja da učim... Njih je bilo samo briga da školu završim. No, mogu da kažem hvala pokojnom ocu i pokojnoj majci što sam, iako slepa, naučila da se brinem o sebi sama. Iskustvo je škola života, a tu školu možeš izučiti samo ako doživiš određene stvari.

Završila sam Srednju muzičku školu, i nastavila na Akademiji umetnosti, na Odseku za muzičku teoriju u Novom Sadu, tada je to bilo odeljenje beogradske Muzičke akademije – takozvani prvi stepen. Opet sam bila podstanar, opet sam se mučila jednu godinu, jer nisam na vreme podnela prijavu za studentski kredit, a više nisam imala ni stipendiju od opštine. Za taj period učenja mogu da zahvalim gazdarici i pokojnom Iliji Brašancu koji je tada bio predsednik Pokrajinske organizacije slepih. Nas četiri je on pomogao na taj način što nam je plaćao lektora koji nam je diktirao gradivo. Na Akademiji sam shvatila da tu šale nema. Učila sam, kol'ko sam god znala i mogla i nije mi bilo jako teško jer je gradivo bilo, uglavnom, kao u srednjoj školi, samo nešto prošireno, a bilo je nekih predmeta koje je bilo glupo učiti – na primer, čitati s lista note, što ja nisam mogla. I ja kažem profesoru drsko: – Profesore, nema šanse da ja ovo učim! Kaže: – Kako to Ana? – Koja je korist meni od toga da ja to naučim napamet? A znate li Vi koliko meni treba vremena da ja to sve naučim? Cela godina. On se zamisli, pa kaže: – Pa, u pravu ste. Al' naučite bar jedno dva komada da zadovoljimo formu. – E, to može! I tako je i bilo: naučila sam dva takozvana general basa da sviram napamet s lista iz nota, izašla na ispit i položila ga.

Kad sam završila te dve godine na Akademiji, dobila sam diplomu prvog stepena za zvanje nastavnika. E sad, šta ću dalje? Posla nema, meni se u Petrovac ne vraća... Idem ja da studiram u Beograd na treću godinu. Zamolila sam jednu svoju profesoricu da ode sa mnom na prijemni. I odvela je ona mene na prijemni, naravno položim i redovno se upišem na treću godinu. Ali tada sam obezbedila studentski kredit na vreme i nisam morala od svojih roditelja da očekujem bilo šta! Tako sam završila treću godinu i apsolvirala na četvrtoj go-

dini sedamdeset i druge... E sad, moram da se vratim kući posle apsolventskog staža. Nemam kud! Jao! U Petrovac se vratiti?! U selendru?! Pa da ti se život smuči! U jednom trenutku je meni moj otac rekao nešto što me je pogodilo i ja sam pomislila: ma ko šiša Muzičku akademiju! Idem ja da radim.

Dobili ste zaposlenje?

– Imala sam sreću. Tačnije rečeno, Bog mi je pomogao. Izašao je konkurs za nastavnika muzike u osnovnoj školi u Silbašu. Ja sam poslala molbu i oni su me primili. Al' ja nisam u svojoj molbi napisala da ne vidim. Jedino sam napisala da sam član Saveza komunista. Da li je to njih prisililo da me prime ili zato što se niko od muzičkih stručnjaka nije javljao, to ne znam! Negde krajem avgusta došla sam u školu i mislim kako će mi direktor vratiti dokumenta! Međutim, ne. On je samo konstatovao da ne može da mi da razredno starešinstvo i rekao mi da treba da radim u dve škole – u Silbašu i u Despotovu.

Našli su mi stan kod jedne porodice privremeno, dok mi ne obezbede stan u jednoj zgradi. I tako sam ja dobila odmah i stan od dve prostorije: predsoblje i soba. Od predsoblja sam napravila kuhinju, a soba je bila velika i ja sam konačno imala taj osećaj da imam nešto svoje, da sam ja svoj čovek. To je neopisiv osećaj! Ja sam taj stan namestila kako sam mogla i trudila sam se da bude uvek kao kutija.

U Silbašu sam radila osam godina da bih posle toga otišla u penziju. Za tih osam godina sam mnogo toga naučila i usavršila se, đaci su me voleli. Jednostavno, bilo mi je lepo. Samo što mi je bilo naporno raditi u dve škole, jedna u Silbašu, druga u Despotovu, jer ni u jednoj nisam imala dovoljan broj časova. Teško mi je bilo učestvovati na svakoj priredbi sa horom, na svim smotrama horova u obe škole. U nastavi me je najviše iritiralo to što neki imaju svoje časove i više ni o čemu ne brinu, imaju istu platu kao ja, a ja o svim vannastavnim aktivnostima brinem.

Kako ste se udali?

– Sedamdeset šeste sam se udala za svog kolegu sa Akademije. Slučajno smo se sreli i uzeli. On mi je dosta pomagao još dok smo bili na studijama i u snalaženju u prostoru, ali i inače.

Imam dve ćerke. Jedna je rođena sedamdeset sedme, a druga osamdeset prve. Imam i dva unuka od mlađe ćerke. Jedan će imati u aprilu tri godine, a drugi u julu dve.

Porodili ste se u porodilištu?

– Da. U porodilištu**.** Kad sam došla iz porodilišta otišla sam kod majke – što je običaj da odeš kod majke da odležiš dve-tri nedelje. Pomagala mi je majka dosta, jer ja nisam ni jednu ni drugu smela da uzmem u ruke, jer sam se bojala da ću ih polomiti. I onda dete umotaju u ćebe kao veknu i tek onda sam ja smela da je uzmem u ruke. A unuke sam hladno uzimala u ruke. Sad znam da im se ništa ne može desiti.

Kada je trebalo da rodim stariju ćerku, ja sam otišla u februaru na bolovanje, a porodila sam se u junu. Otišla sam na bolovanje zato što su me kukovi toliko boleli da ja ne bih mogla da odem u Despotovo na nastavu, ne bih se mogla popeti u autobus. Šest meseci sam imala trudničko bolovanje, koje mi je kasnije zacrnilo. Kad sam se nakon trudničkog bolovanja vratila u školu, morala sam sto časova da nadoknadim, jer me u međuvremenu nije niko zamenjivao! Direktor me je terao da ja to sve odradim, kažem: – Nema šanse. Neću to da radim i gotovo! Kaže direktor: – Kazniću te! Pošalje me kod prosvetnog inspektora i inspektor mi kaže: – Ana, produžiću im školsku godinu. Kažem: – Šta me briga! Direktor je bio dužan da mi nađe zamenu. Na kraju sam ja te sve časove upisala u dnevnik i tako se završila ta školska godina.

U to vreme niko od slepih ljudi nije radio to što sam ja radila u školi sa učenicima. Niko nije učio decu da pišu note, da ih prepoznaju, ja sam bila jedina u tome. I prva i jedina. Posle toga je počela još jedna koleginica u Banatu, ne znam kako joj ide, ali ja sam na svojim greškama i uspesima učila kako je to najbolje raditi.

Posle osam godina sam videla da dalje ne mogu da izdržim. Imala sam jedno dete, drugo mi je bilo na putu, to je bilo za mene prenaporno: dve škole, dvoje dece – podnela sam rešenje za penziju. Tada sam sebe nazvala seoskom učiteljicom. Otišla sam u penziju u avgustu osamdesete godine i već sledeće godine sam se preselila u Kulpin. Tada je moj suprug dobio posao, pa smo se preselili i dobili stan, a osamdeset četvrte kupili kuću i tu i danas živimo.

Kako sada provodite život?

– Lepo mi je sada. Bavim se unucima. Ponekad pomalo štrikam. Po kući mogu da radim sve poslove, mogu da kuvam, da perem, da spremam, sve što je potrebno da jedna žena radi. Mada se ja često izvlačim, zašto bih ja radila neke stvari koje neko ko vidi može pet puta brže da uradi? Pošto smo u kući svi zajedno: starija ćerka sa suprugom, mlađa ćerka sa decom i nas dvoje, onda mnoge stvari one urade umesto mene...

Da li ste Vi jedinica?

– Imam brata četiri godine mlađeg od mene. Ja sam rođena četrdeset sedme, a on pedeset prve. On je mesar. Živi u Bačkom Petrovcu. Ima dva sina i dve unuke i jednog unuka. Sa bratom nemam neke posebne odnose. Moji odnosi su bolji sa snajom, nego sa njim. Retko se nas dvoje i viđamo. A kad smo bili mali tukli smo se. Ja sam htela da mi mama rodi sestru! Međutim, rodila mi je brata. Onda sam joj rekla: – Baci ga u smeće!

Da li ste se igrali i družili sa drugom decom?

– Pa kasnije, kad sam već odrasla jesam. Kad sam dolazila na raspust kući iz Zemuna, onda sam se igrala i sa ostalom decom. Ali pedeset devete smo se mi iz tog kraja gde sam rođena preselili u drugu ulicu. Moja baka je u Gložanu

prodala svoju kuću i kupili smo drugu, tako da sam imala društvo u toj ulici gde sam se nekad igrala. Tada sam već imala dvanaest godina i više se nisam igrala, nego sam imala drugarice: preko puta komšinicu godinu dana mlađu od mene. Međutim, najbolji drug je meni bila njena majka. Ja nisam smela svojoj majci da se poverim, a njoj jesam. Zato je moja majka bila ljubomorna, ali joj nisam mogla pomoći. Ona je tako nastupila prema meni da nisam smela da joj se poveravam. Ona nije razumela dete u pubertetu, a ova žena jeste i pomagala mi je savetima. Jednostavno bila mi je drug.

Došli ste posle u Novi Sad.

– Majka mi je našla neki stan u Karadžićevoj ulici broj jedan. Gazdarica me je jedno dva puta odvela do škole u Njegoševoj što nije daleko od Karadžićeve. Kolege su me jedno dva puta odvele od škole do Saveza slepih u Miletićevoj ulici, što je isto blizu. Posle sam išla sama i u školu, i u Savez, nije mi više trebala pomoć. Jedina muka je bila što nisam imala kuvane hrane. Nisam imala dovoljno para da platim hranu kod gazdarice ili negde – jela sam što sam stigla. Jedino kad odem kući, ja se najedem kuvanog.

Sa mnom je stanovala još jedna devojka. Kasnije sam prešla u neki drugi stan i tamo je bila jedna devojka. Tako sam se muvala do šezdeset pete iz stana u stan, a šezdeset pete sam se preselila u jedan stan u Temerinsku ulicu broj sedam. Tu je gazdarica stvarno bila fina prema meni i pomagala je ona meni, a ja njoj kad joj je trebalo. Tu sam ostala do sedamdesete, kada sam se upisala na Akademiju u Beogradu.

Da li su nastavnici u Novom Sadu imali obzira prema Vama?

– Nastavnici su od mene tražili da znam. Ako nisam znala, dobila sam lošu ocenu. Bila sam lenčuga da vežbam klavir. To me je najviše bolelo. Ko će sedeti tri-četiri sata za klavirom? Kad si ti sad izašla iz kaveza, iz Zemuna, ko će sad sedeti!? Dovoljno ti je da šetaš ulicama koje poznaješ i da znaš da si slobodna. I da ti niko neće reći kad ćeš ustati, kad ćeš leći, šta ćeš da radiš. Jedino ne smeš da dovodiš u stan muškarce.

Da li Vas danas opterećuje briga za Vašu decu?

Opterećuju me i materijalno i psihički! Mlađa ćerka mi se udala dve hiljade druge, a sad se razvodi. Njen muž je našao drugu, a ona je sa decom ovde kod mene bez sredstava za život. Prima socijalnu pomoć i dečiji dodatak – to je sve. Često se pitam kako će ta deca odrasti. Kakav će biti njen život?

Dobro se slažete sa suprugom?

– Ja i suprug se slažemo. U braku smo skoro trideset godina, nikad se nismo posvađali da nismo govorili, čak bi moja starija ćerka htela da ima brak kao naš. Ja joj kažem: – Brak ti je, draga moja, kao biljka u saksiji. Moraš je okopavati, zalivati, negovati, činiti ustupke, ako želiš da imaš dobar brak. Ja

sam to činila i moj suprug je to činio i zato je naš brak dobar. Nekako sam se ja prilagodila onome što je tu preda mnom i sad život teče dalje.

Život me je naučio da se tako ponašam. Jednostavno, intuitivno sam to osetila. Prvo, ja sam kao slepa žena udata za čoveka koji vidi. I ja sam svesna da moram da budem fleksibilna, ne mogu da se ponašam tako da svom suprugu budem teret. Što sam naučila, to sam naučila od života!

Kako su roditelji prihvatili vest da se udajete?

– Moj otac je prihvatio sasvim normalno, a majka je htela da mi zabrani udaju. Smatrala je da ja kao slepa žena ne treba da se udam. Ona je mislila da može da ima neku vlast nada mnom, međutim, to nikada nije mogla. Nije se ponela kao čovek prema meni i nije zaslužila moje poštovanje. Ja sam imala svoju platu, svoj život i od njih nisam zavisila. A kad sam se već udala, mog supruga je otac odmah prihvatio, a moja majka sa rezervom. I danas kad odem na groblje, nikad ne oplakujem svoju majku koja je umrla pre godinu dana, nego oplakujem oca koji je umro pre dvadeset godina!

Kako je njegova rodbina prihvatila Vas?

– Nikako. I dan-danas neki od njegove rodbine mene izbegavaju zbog nekoliko stvari. Prvo, zato što ne vidim, drugo, što imam dug jezik. Sve sam ih poštovala, ali nikad nisam dozvolila da mi neko nameće svoje mišljenje. U samom početku, kad su me videli prvi put, to je bio šok za njih. Sestra od tetke mog supruga je plakala i molila ga da me ne uzme. Ubeđivali ga, a sastao se čitav zbor familije na većanje. Međutim, to im nije pomoglo. Kasnije su godinama među nama bili nategnuti odnosi. Posle su se rodila deca i stvar se popravila. Ali jedan njegov stric sa suprugom me je prihvatio odmah i još neka rodbina.

Da li ste decu dali u školu na slovačkom ili na srpskom jeziku?

– Starija je išla u školu na slovačkom jeziku, jer je tako hteo njen otac. Ali u šestom razredu je prešla na nastavu na srpskom. Ona je mogla da nastavi sve na slovačkom, jer u Petrovcu ima Slovačka gimnazija, ali ja nisam htela da ona ide u gimnaziju. Htela sam da ide u neku stručnu školu, a znala sam da će joj to jako teško pasti ako ne zna dobro srpski. Konstatovala sam da ona ne zna da sastavi ni jednu rečenicu na srpskom kako treba. Zato sam otišla kod direktora (dobro smo se slagali direktor i ja, bili smo drugari) i kažem mu šta hoću. On je morao da konsultuje prosvetnog savetnika i kad sam mu objasnila zašto hoću da premestim dete, on nam je dao dozvolu da se to uradi, s napomenom da je bila greška što sam je uopšte upisala u slovačko odeljenje. Ona je bila u dvojezičnom odeljenju, što je hendikep za sve njih. I kad god sam ja to rekla na roditeljskom sastanku, nikome to nije bilo jasno. Taj učenik mora da zna da se pismeno izražava u osmom razredu. Međutim, u tim dvojezičnim odeljenjima ne nauče svi učenici na kraju osnovnog obrazovanja da budu podjednako pismeni na oba jezika.

Kako vi govorite u kući? Srpski ili slovački?

– Više srpski nego slovački. Ja ne bih znala ovaj intervju na slovačkom da obavim, jer sam se školovala na srpskom i srpski mi lakše ide. Ja znam da govorim slovački, ali ne znam tako tečno da se izrazim kao što znam na srpskom kad je nešto javno. U komšiluku imamo više Slovaka sa kojima govorimo slovački bez problema, ali u kući govorimo srpski. Kad negde idem, svugde insistiram da mi se odgovara onako kako se ja obratim. Pogotovo u prodavnici. Ako se obratim srpski, odgovori mi srpski, inače neću da kupim od tebe ništa! Možda me to izdvaja u ovoj sredini. Meni su ionako rekli da sam slovački izrod, pa me baš briga!

Da li se onda osećate drugačijom?

– Ne, ne osećam se. Zapravo, po kategorizaciji sam invalid, to stoji. Ja sam sto posto invalid po svim propisima Ali, invalid je svako onoliko koliko se oseća invalidom u životu. A ja se tako ne osećam. Čovek je invalid samo onoliko u životu koliko sebi dozvoli da bude invalid. Moj život jeste različit od žene koja vidi, zato što ja ipak mnoge stvari ne mogu da uradim: ne mogu da čitam, na primer, ne mogu da odem sama tamo gde bih ja htela, ne mogu da se zaputim u Ameriku, na primer. Ali, ja se trudim da se što više izravnam sa ljudima koji vide i da tako razbijam predrasude prema slepima, a ne da kukam nad njima. Ja imam iste potrebe kao i sve druge žene. Na primer, kad sam bila tinejdžerka važno mi je bilo da se doteram, da nosim visoke štikle, da budem dama. Danas ne bih mogla da zamislim sebe na štiklama!

Šta biste mogli da poručite drugim ženama?

– Ne znam ni sama. U ovoj situaciji su na neki način sve žene ugrožene. Pre će muškarac dobiti neki posao, iako imaju iste kvalifikacije. Moramo se svi zajedno boriti za svoja prava. Moramo na neki način da utičemo na prilike u zemlji u kojoj živimo. Ali ne pojedinačno, žene moraju jednostavno da stanu rame uz rame sa muškarcima. Žene svaki posao rade kao i muškarci. Dobro, ne mogu da rade teške fizičke poslove koje mogu muškarci, sve ostale poslove mogu da rade jednako dobro kao i muškarci.

Milijana Trivanović, 4. decembra 2005.

Slobodanka (1947), Beograd

Kakvo je bilo Vaše detinjstvo?

– Moje detinjstvo je bilo lepo i mogu reći srećno. Živela sam u porodici u kojoj se nije oskudevalo. Moja majka, Miroslava Milenković, rođena je u Senjskom rudniku, jer su se u to vreme njeni baba i deda nalazili tamo, pošto je deda bio upravnik rudnika. Moja baba je otišla svojim roditeljima u posetu i tamo se porodila. Inače, moja majka je živela sa svojim roditeljima u Beogradu, na Senjaku, u ulici Vase Pelagića. Moj pradeda je inače poreklom iz Negotinske krajine, iz Negotina, a prababa iz Turn Severina. Brat od strica moga dede bio je trgovac (trgovao je solju) i bio je „srpski dobrotvor". Njegova žena Persa – Persida koja je takođe poticala iz trgovačke porodice iz Šapca, posle smrti muža Riste Milenkovića, gradila je u dobrotvorne svrhe. Tako je sa novcem Riste Milenkovića sagradila ženski manastir Vavedenje u takozvanoj Topčiderskoj porti, koji je osveštao srpski patrijarh pred početak Drugog svetskog rata. Manastir je sagrađen trideset sedme, a Persa Milenković umrla je četrdeset treće. Pored Vavedenja ostavila je i crkvu Svete trojice na Konjarniku u Beogradu. Inače, zvali su je „knjižarnica" jer je imala knjižaru u centru, kod Knez Mihajlove, u kojoj je svoj radni kutak imao Branislav Nušić. On je bio njen veliki prijatelj i nedeljom je dolazio na službu u manastir Vavedenje.

Majka je poreklom Vlahinja, iz Negotinske krajine. Bila je diplomirani ekonomista, govorila je francuski i italijanski. Radila je u Narodnoj banci SFRJ. Otac, Rajko Jelić, po zanimanju je diplomirani pravnik. Vodi poreklo iz plemena Vasojevića. Jedan deo plemena doselio se pod Arsenijem Čarnojevićem u okolinu Kruševca. Moj tata je rođen u selu Stari Trstenik koje se nalazi nadomak Trstenika. Posle rata nalazio se na visokim funkcijama. Bio je direktor trezora Narodne banke Srbije, načelnik pravne službe u Saveznom izvršnom veću SFRJ i direktor MATREZ-ovog dela Luke Beograd.

Rođena sam četrdeset sedme u Beogradu. Moji roditelji su posvećivali dosta pažnje mom obrazovanju, budući da sam im jedino dete. Još kao devojčica od četiri godine išla sam u englesko zabavište koje je kod Saborne crkve u Beogradu vodila jedna Engleskinja. Osnovnu školu sam uspešno završila, ali sam pored toga završila i nizu muzičku školu „Mokranjac". Profesor mi je bio naš poznati violinista Tripo Simonuti. Imala sam mnogo uspeha kao mali violinista. Prvi solistički koncert imala sam sa osam-devet godina u NU „Braća Sta-

menković“. Svirala sam i na priredbi u Narodnom pozorištu. Igrala sam i folklor u KUD „Polet“ i nastupala sam u Domu omladine, na Kolarcu, na sletu za Dan mladosti (nekoliko puta). Učila sam nemački kod jedne Nemice u Beogradu koja je inače pisala kratke priče i objavljivala ih. To mi je pomoglo, tako da sam na fakultetu dvogodišnji kurs nemačkog položila odjednom, bila sam student koga je profesorka nemačkog isticala drugima za primer.

Kako ste se školovali?

– Išla sam u Osnovnu školu “Braća Ribar”, a dva završna razreda (sedmi i osmi) završila sam u Osnovnoj školi “Đorđe Jovanović” gde sam bila premeštena zbog principa da se deci osnovna škola određuje na osnovu toga u kom delu grada stanuju. Ja sam stanovala u ulici Vuka Karadžića u centru Beograda. U sedmom razredu sam osvojila nagradu Biblioteke „Đorđe Jovanović“ za pesmu koju sam napisala povodom Dana mladosti. Eto i sada, pre četiri godine, dobila sam priznanje za pesmu “The Magic Box” u Orlandu (Florida) u okviru International Society of Poets.

Posle osnovne škole, ja se upišem u gimnaziju na prirodno-matematički smer. Moj tata ode i ispiše me iz arhitektonske srednje škole i upiše me na prirodno-matematički smer u Prvoj beogradskoj gimnaziji (tada se zvala „Moša Pijade“) bez moga znanja. Naravno, bila sam nezadovljna i plakala sam, ali ja sam osoba koja prihvati situaciju i uhvati se u koštac sa novonastalim okolnostima. Posle sam zavolela tu gimnaziju i bila sam jedan od najboljih đaka u razredu, a naš razred je bio proglašen najboljim u Beogradu, što znači da konkurencija i nije bila tako mala. Bilo nas je dvadesetak u razredu, sve muškarci i nas pet-šest devojaka. Završila sam gimnaziju kao odličan učenik. Razred je bio najbolji u Beogradu, te smo bili pozvani na prijem kod gradonačelnika Beograda. Bili smo redak razred koji je išao na ekskurziju u to vreme. Radila sam maturski iz hemije s namerom da se zatim upišem na Tehnološki fakultet i da studiram obojenu metalurgiju. Htela sam da radim u Boru i Majdanpeku. Moji roditelji su se protivili toj ideji, naročito majka, i predlagali su mi razne druge mogućnosti, što sam ja sve odbijala. Na kraju, iz inata nisam ništa htela da studiram. Malo me uhvatila i neka panika da ću ostati neupisana, pa sam tako upisala studije engleskog jezika i književnosti na Filološkom fakultetu u Beogradu.

Nisam želela da studiram engleski. To je bio slučajan izbor, rezultat neslоge između mojih i roditeljskih želja. Oni su želeli da studiram medicinu, što ja nisam htela. Studije engleskog sam završila u roku od četiri godine, iako sam bila udata i imala sam sina Dejana koji se rodio kada sam bila na trećoj godini studija. Na prvoj godini dr Ksenija Anastasijević mi je na ispitu rekla da na fakultetu ne postoji veća ocena od deset. Sve ispite sam položila još u junu i imala sam veoma visok prosek. Na kraju prve godine bila sam jedan od najbo-

ljih studenata i studentski predstavnik u Veću fakulteta. Filološki fakultet me je poslao u Englesku na tri i po meseca, na rad u letnjem kampu. Udala sam se na drugoj godini studija.

Zašto ste se onda odlučili baš za engleski jezik?

– Engleski sam znala jer sam sa trinaest godina bila u Engleskoj, išla sam u englesku školu. Od četvrte godine učila sam taj jezik kod neke Engleskinje u Beogradu, govorila sam ga maltene kao maternji jezik.

E sad, kako sam se odlučila! Prođem pored Filološkog fakulteta, idem kući potpuno dezorijentisana. Na stubu fakultetske zgrade bilo je oblepljeno obaveštenje da je poslednji dan upisa i da se bez prijemnog upisuju odlični i vrlo dobri. Kupim obrasce i stanem u red. Odlučim – upisaću bilo šta! Dođem na šalter i službenica me pita: – Koji jezik? Ja kažem: – Engleski! Mada sam mogla upisati i nemački, budući da sam ga dobro znala.

Prvog dana išla sam na nastavu plačući. Tata sa mnom nije hteo da razgovara, jer kad je video u indeksu šta sam upisala, bio je očajan. Ali, ja sam počela da volim svoj izbor. Položila sam iz cuga elementarni kolokvijum i u prvoj godini bila sam najbolja, a tako je bilo i narednih godina. Diplomirala sam u roku sa dvadeset tri godine.

Posle toga sam provela leto u Engleskoj i radila sam svašta: konobarisala po restoranima, prala čaše, bila prodavačica... Sa zarađenim novcem proputovala sam celu Englesku, što mi je kasnije bilo od velike koristi.

Kada ste se udali?

– Kao jedna ambiciozna mlada osoba, otišla sam na Ekonomski fakultet da se i tamo upišem, jer sam htela da studiram uporedo na dva fakulteta. Tamo sam upoznala svog sadašnjeg muža, ali nisam upisala studije, nego sam se udala na drugoj godini, na trećoj sam rodila sina, a diplomirala sam u najkraćem mogućem roku. Očigledno da je to bio ogroman napor, ali sam i ja očigledno bila jako ambiciozna.

Naravno da su mi roditelji jako puno pomagali za sve to vreme, naročito mama koja je tada već otišla u penziju. Moj muž je diplomirao na Medicinskom fakultetu kad smo se venčali, ali je onda još imao godinu dana da stažira i godinu dana da provede u vojsci, pošto je bio vojni stipendista. Ja nisam htela da zavisim od muževljeve plate, niti od mamine i tatine pomoći, pa sam držala časove engleskog jezika u svom stanu – dok mi je mama čuvala dete u jednoj sobi, ja sam u drugoj držala časove.

Čime se bavi Vaš muž?

– Moj muž, dr Hranislav Đolić, bio je vojni stipendista. Specijalizaciju iz hirurgije završio je na VMA kod čuvenog hirurga Pape. Tu je s njim „ispekao" zanat. Radio je u Meljinama (Herceg Novi) kao hirurg u Vojnoj bolnici. Proveo

je godinu dana (osamdesete) u Angoli radeći kao šef ekipe koju je naša zemlja poslala kao pomoć Angoli. Tamo je imao veliki uspeh. Bolnica je bila u mestu Uiz na severu Angole. Zbog uspešnog lečenja predsednika Angole dobio je dva automobila na korišćenje, a bio je i gost u predsednikovoj palati u Luandi. Bio je izuzetno cenjen i pažen za sve to vreme boravka i rada u Angoli. Tamo je odlično naučio portugalski jezik. Ja sam bila u poseti i provela sam mesec dana sa njim. Od strane angolskih vlasti bio nam je plaćen smeštaj u najluksuznijem hotelu „Panorama" u Luandi. Moj suprug je po povratku iz Meljina i Angole bio zamenik šefa Treće hirurške jedinice na VMA, a osamdeset šeste je postao načelnik hirurgije VMC-a Novi Sad. Karijeru vojnog hirurga završio je u činu pukovnika. Po odlasku u penziju otvorio je svoju bolnicu „Sveti Luka" koja se danas nalazi u Petrovaradinu u Preradovićevoj ulici.

Kakvo je Vaše iskustvo življenja u Angoli?

– Moj muž je tamo radio kao lekar punih godinu dana, a ja sam tamo boravila samo mesec dana. To mi je jako lepo iskustvo. Klima je prihvatljiva: toplo, a vlažnost velika. Znojiš se neprestano... Ljudi su bili jako prijatni i druželjubivi, mada nisu želeli da govore engleski, jer su engleski povezivali sa Englezima koje nisu voleli zbog situacije u Južnoj Africi. Društvo u kome sam se kretala bilo je ograničeno na ljude sa kojima je moj muž došao i sa kojima je radio. Naša deca su tada bila mala i ja nisam želela da ih ostavim svojim roditeljima, iako mi je bilo ponuđeno da predajem engleski na fakultetu u Luandi. U to vreme nije bilo internacionalne škole za decu stranaca, pa nismo mogli da dovedemo i decu. Zato sam tu ponudu odbila. U to vreme sam radila u srednjoj školi u Beogradu.

Moj muž je sa svojom ekipom doktora i tehničara imao zasebnu kuću gde su imali sobarice i kuvara. Znam samo da mi je bilo zabranjeno da jedem po izgledu prelepe salate i božanstvene torte. Jela sam samo pržene stvari (ribu), a od pića neku vrstu koka-kole ili flaširanog piva. Ništa drugo se nije smelo piti. Voda je obilovala amebama, pa sam pri tuširanju morala da pazim da mi voda slučajno ne uđe u oči. Ako bi se amebe uselile u organizam, ne bi bilo spasa.

Da li ste sa mužem otišli iz Beograda?

– Dabome, ali sam tamo provela mnogo kraće vremena... Prvo sam radila u gimnaziji u Herceg Novom, istovremeno i u gimnaziji u Kotoru, pa i na Radničkom univerzitetu u Herceg Novom. Držala sam nedeljno preko pedeset časova. Bila sam mlada i puna energije pa sam mogla to da izdržim. Profesorski ispit sam polagala u Podgorici pre vremena. Nisam čekala da prođu dve godine kako bih ga prijavila, već sam to učinila posle godinu dana, jer sam u tom periodu radila na tri radna mesta i to mi je uzeto u obzir i dozvoljeno mi je da polažem ispit. Položila sam ga tako da su mi profesori u komisiji čestitali na znanju, ali i na radu koji sam pisala o Hemingvejevom romanu „Starac i more". Sve je bilo na engleskom jeziku, što tada nije bilo uobičajeno da kandidat uradi.

Mada je sve izgledalo dobro, ipak je bilo problema. To je početak sedamdesetih, sećamo se kakvo je to vreme bilo. Zaposlila sam se u školi, iznajmili smo stan, moja mama je dolazila na nekoliko meseci, zvala bih neku komšinicu da čuva dete dok sam na poslu, ali sve zajedno je bilo teško sa detetom – jer sam ja toliko mnogo radila. Dete mi je poboljevalo. Onda sam ga poslala kod roditelja u Beograd, tamo se jako razboleo, pa sam se sedamdeset četvrte (posle četiri godine) vratila u Beograd. U stvari, prvo sam došla kod roditelja da obiđem sina. Njega su inficirali na Institutu za majku i dete i jedva je ostao živ! Kad sam došla u Beograd i videla ga u takvom stanju, rešila sam da se ne vratim u Herceg Novi. Pošto sam već bila položila profesorski ispit u Podgorici, zaposlila sam se u jednoj srednjoj školi u kojoj su postojala tri smera: saobraćajni, mašinski i elektrotehnički. Tada sam počela da radim na jednom srpsko-engleskom rečniku koji je trebalo da obuhvati sve tri struke. Nažalost, nikad ga nisam objavila jer je bilo dosta ilustracija, crteža i raznih dodataka.

Tu se sada vaše karijere razilaze.

– Prividno. Moja je želja bila da se dalje usavršavam. Pošto sam bila profesorka engleskog u srednjoj školi, upisala sam najpre specijalizaciju na Filološkom fakultetu na Odseku za engleski jezik i odbranila sam završni rad iz metodike. Onda sam sedamdeset šeste rodila drugo dete, sina Sašu. Postdiplomske studije upisala sam osamdesete godine na istom fakultetu i na istom odseku. Diplomu magistra anglistike stekla sam odbranivši rad pod nazivom „Leksička analiza grešaka kod studenata Anglistike. Rad je rađen na osnovu korpusa sakupljenog na fakultetima u Novom Sadu, Beogradu, Nišu i Sarajevu. To je bilo obimno istraživanje koje je, po rečima profesora Nauma Dimitrijevića, mog tadašnjeg mentora, moglo biti prihvaćeno kao doktorska disertacija. On je, međutim, smatrao da moram da uradim i doktorski rad, jer se tako više ceni univerzitetski profesor.

Tada već počinjete da objavljujete naučne i stručne radove.

– Najpre stručne. Prvi rad sam objavila sedamdeset i četvrte godine, kratak tekst pod naslovom "Zbog čega strani jezik". Mene je u početku interesovalo kako da se unapredi nastava stranih jezika, dosta sam o tome čitala recentnu literaturu na engleskom jeziku.

Drugo, interesovali su me udžbenici za učenje stranog jezika, jer su naši bili relativno zastareli u odnosu na one koje sam videla u inostranstvu. Sedamdeset osme godine pozvali su me iz Zavoda za udžbenike da napišem udžbenik engleskog jezika za osnovno obrazovanje odraslih. Ja sam taj udžbenik pisala po narudžbini, a ne na osnovu konkursa, a jedna koleginica je pisala udžbenik za nemački jezik i naše su koncepcije identične. Gotov udžbenik izašao je iz štampe sedamdeset devete godine. To mi je prva knjiga koju sam napisala u životu! To je prvi udžbenik koji je potpuno izlazio iz okvira nekih standarda u

to vreme. Nije bilo lako objaviti ga, unutar izdavačke kuće bili su veliki otpori za sve što je novina, a nije se radilo samo o koncepciji udžbenika, nego i o uvođenju nove tematike. Smatrala sam da udžbenik engleskog jezika mora uključiti i englesku kulturu, civilizaciju i šire. To je bilo Titovo vreme, pa je u knjizi radnik – i to metalski radnik – morao da bude ličnost koja će se pratiti kroz sve lekcije. Drugi lik bila je domaćica. Tražili su da unesem reči: samoupravljanje, radnički savet, zbor radnih ljudi i ostalu terminologiju iz samoupravne prakse, sa čim se nisam slagala.

Šta je bila tema Vaše doktorske disertacije?

– Ukratko: mesto književnog teksta u nastavi engleskog jezika kao stranog. Radila sam jedno veliko istraživanje na nekoliko fakulteta: Novi Sad, Beograd, Niš i Sarajevo, sa fokusom na udžbenicima engleskog jezika za srednje škole. Ispitivanje je obuhvatilo period od četrdeset godina na teritoriji bivših jugoslovenskih republika. Ispitivali su se književni tekstovi koji su se našli u udžbenicima srednjih škola. Naslov disertacije: „Analiza zastupljenosti književnih tekstova, njihove uloge i mesta u udžbenicima engleskog jezika za srednje škole objavljenim na hrvatskosrpskom i srpskohrvatskom jezičkom području od 1945-1985 godine". Analizirala sam oko sto šezdeset udžbenika i hiljadu trideset tekstova iz književnih izvora. Postavila sam kriterijume za izbor književnih tekstova koji ulaze u sadržaj udžbenika srednjih škola: literarni, jezički, psihološki i metodološki. Utvrdila sam veliku disproporciju u pogledu zastupljenosti neknjiževnih i književnih tekstova u udžbenicima. Uzrok je taj što su ciljevi nastave stranog jezika usmereni ka stručnom, a ne ka opšteobrazovnom. Zaključak je bio da se pažljivim izborom književnih tekstova u skladu sa četiri opisana kriterijuma nastava stranog jezika može uzdići iznad ravni pragmatičnosti, može se obogatiti u najširem smislu te reči. Jezičko znanje se uz pomoć književnog teksta podiže na viši nivo i to kroz prirodni kontekst, onaj koji je učeniku blizak.

Usavršavanje je deo svake profesorske karijere. Da li ste putovali na skupove po svetu?

– Da, putovala sam dosta, sve o svom trošku. Učestvovala sam na svim konferencijama, simpozijumima i kongresima u tadašnjoj Jugoslaviji. Bez obzira na to, niko nije hteo da snosi troškove putovanja i smeštaja. Nisam imala ni sponzore za inostranstvo. Ko bi bio zainteresovan da jednog profesora engleskog jezika pošalje i plati mu put i dnevnice da ide u Englesku, Ameriku ili Kanadu na usavršavanje? Pa on nije doktor, za ime sveta! Interesantno je da su se dekani čudili što su dobijali moj izveštaj sa svakog mog stručnog putovanja.

Izbor za redovnu profesorku na univerzitetu obično je stresna etapa u karijeri žene.

– Za mene je bio izuzetno stresan, da ne kažem tragičan. Prvo, moram da kažem da predajem engleski na takozvanim nematičnim fakultetima. To znači da je za taj jezik matični fakultet Filološki u Beogradu, a da se predavanja engleskog jezika na drugim fakultetima zakonski podvodi pod termin 'nematični' fakultet. Mi koji taj predmet predajemo izvan Filološkog fakulteta (na primer ja na Fakultetu primenjenih umetnosti), biramo se u nastavna zvanja po posebnoj proceduri. No, po jednom zakonu mi nismo uopšte imali tu mogućnost. Kada se zakon izmenio, kada sam ja već pet godina bila u zvanju vanrednog profesora na Filozofskom fakultetu u Banjoj Luci, moj Fakultet je pokrenuo inicijativu za izbor u zvanje. Konkurs je raspisan za sva zvanja, ali ja sam po svojim radovima i nastavnom radu imala sve uslove za izbor u zvanje redovnog profesora. To je bilo dve hiljade druge godine.

Međutim, svaki izbor u naučno zvanje može biti mogućnost da vam se neko sveti, da otežava proceduru izbora ako zna sve detalje te procedure ili sam zakon o izboru nastavnika na univerzitetima. Ja sam bila upravo u takvoj situaciji. Ne bih sada obrazlagala detalje zašto se meni onemogućavala procedura izbora u više zvanje, nego samo hoću da navedem metode onemogućavanja, jer to što se meni događalo nije specifično, ali nije ni tako retko u akademskom svetu.

Najpre: metod pisanja anonimnih pisama! Osoba koja želi da uspori ili onemogući proceduru izbora u nastavničko zvanje može da piše anonimna pisma instituciji (fakultetu ili univerzitetu), zatim članovima komisije koji pišu referat kandidatu, ili nekome odgovornom za proces izbora. Imam čitavu gomilu takvih pisama, a i članovi komisije su mi dali svoja. Očigledno ih je pisala ista osoba.

Drugi metod je da se članovi izbornog veća, svaki pojedinačno, indoktriniraju pričom o kandidatu lažnim detaljima koji doprinose da osoba koja vas ne poznaje, a treba o vama da odlučuje na izbornom veću, lako podlegne takvim indokrinacijama. Imala sam prilike da kasnije upoznam osobe koje su na veću glasale protiv mog izbora, a izvinjavale su mi se kad su me upoznale. Znate, uvek postoje i oni ljudi koji ne podležu ovakvim insinuacijama i koji se, na kraju, pokažu kao lojalni univerzitetskoj etici, ne kandidatu lično. U mom slučaju je upravo takva skupina prevagnula i ja sam izabrana u zvanje redovnog profesora, doduše sa tim preponama, ali uspešno na kraju svega.

Poseban je metod pritiska na same članove komisije za izbor. To mogu biti i ucene, pogotovu ako neko ko piše referat još nije u zvanju redovnog profesora, pa se onda pritisak ogleda u uceni – ako ovo, onda ono...

Pritisak u obliku anonimnih telefonskih poziva kandidatu ili članovima komisije, ili slanja SMS poruka, gotovo da je praksa svugde. Zatim, promena izjave ili promena mišljenja komisije: prvo hvali kandidata, a posle tih dojava i pritisaka više ne, ili ne u tom intenzitetu.

Meni je, međutim, uvek bilo važno da na izborima za zvanje imam sve potrebne kvalifikacije koje su zakonski predviđene: objavljene radove i knjige, prisustvo na raznim skupovima, odgovoran rad sa studentima na predavanjima i vežbama. Ja sam jako mnogo radila sa studentima razne nastavne i vannastavne aktivnosti. Ti studenti i studentkinje su budući umetnici i sa njihovim strukama može se lepo kombinovati strani jezik. Studenti uglavnom vole moje časove. U radu sa studentima osećam se sasvim slobodnom i kreativnom. To je moje polje slobode i metodičkog delovanja koje sam stekla dugogodišnjim iskustvom, ali i specijalnim usmeravanjem na tu problematiku.

Još je jedna specifičnost za nas koji radimo na nematičnim fakultetima: moramo biti izabrani u zvanje na datom matičnom fakultetu, a onda potvrđeni i na onom na kojem radimo. Praktično su to dve odvojene procedure. Ukratko, sve ovo što sam pomenula meni se događalo tokom izbora u zvanje redovnog profesora, ali sam sve prepreke preskočila. Taj proces apsorbovao je dosta moje energije. Čovek se oseti poniženim kada, posle mnogo godina rada i truda, neko iz hira ili inata, a da ne pominjem ljubomoru, ometa proces izbora. A vi sami niste u mogućnosti da utičete na taj proces, niti da se brante, nego ste pravi pacijens!

Zašto je važno da ovako detaljno pričamo o toj pojavi u akademskom svetu?

– Zato što je to opšta pojava, profesorke uglavnom o tome ne žele da pričaju, pogotovu ako su još uvek u nastavnom procesu. Pričaju onda kad odu u penziju. Važno je da profesorke o ovome govore, jer je to jedan tip mobinga, govoreno modernim terminima. Kod nas se to još uvek toleriše, ali ne i u svetu. U svetu na univerzitetima postoje kancelarije za ravnopravnost polova, a u okviru njih i udruženja žena nastavnika. U svetu se tome može stati na put. Kod nas još uvek ne.

Da li mislite da Vam se to dešavalo zato što ste žena?

– Nemam statističke podatke, ali mislim da je više žena koje imaju teškoća da glatko stignu do redovne profesure. Kada se radi o ženi, posebno ako je ona još i zgodna, pa uz to i pametna, takav spoj ne može da se podnese u akademskim krugovima i to ne samo među muškarcima, nego i među ženama. Onda ti tovare na leđa sve i svašta. Uglavnom je stalni krivac – seks. Okrive te kako preko kreveta objavljuješ knjige, podnosiš saopštenja, dobijaš zvanja... Pa koliko to kreveta možeš da promeniš za samo jedno napredovanje? Muškarci neće da priznaju ženi da zna stvari o kojima govori, da je pametna i sposobna ako je lepa. To dvoje zajedno njoj se ne prašta. I danas je isto tako, ništa se nije izmenilo. Najlepši je osećaj kada pobediš i izdigneš se iznad tog dela akademske 'elite'.

Čime se bave Vaši sinovi?

– Moj stariji sin je doktorirao u Americi, najpre na prestižnom državnom univerzitetu Rutgers u Nju Džersiju, a zatim na Life University u Južnoj Karolini. Sada ima svoju kliniku i doktor je kiroprakse*. Oženjen je i ima dva sina: Luku (od tri i po godine) i Nikolu (od godinu i po). Njegova supruga Kira završila je englesku književnost kao student generacije, takođe na Rutgers univerzitetu. Radi kao glavna menadžerka za jednu izuzetno uspešnu privatnu firmu.

Mlađi sin je studirao kompjuterski inženjering na Univerzitetu britanske kolumbije (UBC) u Vankuveru u Kanadi. Sada je uspešan poslovan mladi čovek. Ima svoju korporaciju za konsalting i izradu igrica u Vankuveru i predstavništvo u Beogradu. On nije još oženjen. Ima trideset dve godine.

Na čemu sada radite?

– Imam puno ideja vezanih za umetnički ambijent na fakultetu na kojem radim... Trenutno radim na zbirci tekstova sa komunikativnim vežbanjima za srednje umetničke škole i na gramatici sa vežbanjima kao pratećim materijalom uz zbirku tekstova. Pripremam i jednu studiju iz metodike nastave stranih jezika. Namera mi je da o svojoj baba-tetki Persidi Milenković napišem monografiju. Osećam da mi je dužnost da to uradim radi nje, moje porodice i srpskog naroda koji u tolikoj meri volim da nikada nisam ni poželela da napustim Beograd i Srbiju, čak ni kada me je profesorka dr Mirjana Vilke zvala da dođem u Zagreb na Filozofski fakultet i da budem njen asistent za glotodidaktiku.

Šta namerate da radite u budućnosti?

– Ja sam sada na raskrsnici. Praktično sam se godinama bavila metodikom i malo mi je teško da potpuno raskrstim sa tim. Volim da predajem istoriju engleskog jezika. Taj predmet predajem u Kragujevcu, ali mi je naporno da putujem na nastavu, mada idem svake druge nedelje što nije tako često. Na Fakultetu primenjenih umetnosti imam šest časova, koliko sam i do sada držala. Osećam potrebu za promenom.

Pošto mi zakon dozvoljava, predavaću konačno predmet kojim sam se celog života bavila – Metodika nastave engleskog jezika – na Fakultetu za jezike Međunarodnog univerziteta iz Novog Pazara čiji se ogranak nalazi u Pančevu. Tako ću na kraju svoje profesorske karijere dobiti šansu da predajem predmet kojim sam se oduvek bavila i za kojim sam čeznula, a koji iz mnogih razloga nisam mogla da predajem na sličnim fakultetima sa dužim vekom postojanja.

Osnovali ste privatnu školu engleskog jezika. Po čemu se ona razlikuje od drugih škola koje rade u Beogradu?

* Kiropraksa = terapeutska tehnika manipulacije kičmenim pršljenovima; fundamentalni princip kiroprakse je da patologija potiče od poremećenog funkcionisanja nervnog sistema koji se može kontrolisati manipulacijom kičme (kao produžetka centralnog nervnog sistema i mozga).

– Moja škola se zove "Little Children Academy" i namenjena deci uzrasta od četiri godine pa naviše. Deca imaju četiri školska časa nedeljno – tri puta po šezdeset minuta. Engleski jezik uče nenametljivo, ali izuzetno uspešno: kroz igru, pesmu, recitacije, dramatizacije, scenarija... Jezik uče sa lakoćom, srećnih i zadovoljnih lica.

Škola je nastala u čudnim okolnostima. Iz Zavoda za udžbenike, s kojim sarađujem još od davne sedamdeset osme, dobila sam ponudu da napišem knjigu za engleski jezik namenjenu deci predškolskog i ranog školskog uzrasta. Napisala sam specifičan rečnik za koji su odabrane frekventne reči iz dečijeg okruženja i te reči sam stavila u kontekst rime. Dakle, sačinila sam kratke pesmice. Posebnu pažnju posvetila sam ilustracijama koje su naročito važne za taj uzrast. Knjiga je dobila nagradu na Sajmu knjiga. Zatim sam došla na ideju da sačinim nivoe za uspešno učenje engleskog jezika. Osmislila sam sedam nivoa i sačinila programe za svaki nivo. Tako sam proširila nastavni materijal sa još dve knjige: „Aligator Ally" i „Welcome to English" i jednim CD-om na kome se nalazi muzika komponovana u Beču za deset pesmica iz moje prve knjige „My Book of Words". Cilj je da deca uz interaktivni pristup i korišćenje engleskog jezika u najvećoj meri nauče kvalitetno da govore, razumeju, pišu i čitaju, da po završetku sedmog nivoa postanu spremni da polažu neki od ispita za međunarodno priznate diplome u okviru Britanskog saveta. Važno je napomenuti da deca govore jednim prirodnim govorom, a ne koriste „knjiške" fraze i izraze koje niko od engleskih govornika ne upotrebljava. Situacije su stvarne jer se odvijaju pred decom i sa njima, a jezik komunikacije je engleski.

Svenka Savić, 6. januara 2002. i 2. septembra 2003.

Olga (1948), Štrpci

Kakvo Vam je sećanje na detinjstvo?

– Moje detinjstvo mogu podeliti na period lepog i period ružnog. Rođena sam na Kosovu, u Štrpcu, dvadeset četvrtog avgusta davne hiljadu devetsto četrdeset osme godine. Kao i Baletska škola u Novom Sadu: rođena sam tamo, kad je Baletska škola osnovana ovde. Rođena sam ispod padina Šare, na Brezovici, jedno lepo (sada, naravno, ne više tako lepo) turističko mesto, gde sam odrasla. Zato kažem da je jedan period detinjstva tako lep. Živela sam u Štrpcu do svoje desete godine i nakon toga završavam osnovnu školu u Prištini i Učiteljsku i Filozofski fakultet na Beogradskom univerzitetu.

Imam mlađu sestru, ona je imala osam, a ja trinaest godina kad nam je majka umrla, hiljadu devetsto šezdeset druge godine, živeli smo već u Prištini... Onda počinje nov period, više se ne može ni nazvati detinjstvo. To je već prerano odrastanje. Imala sam divnog oca, koji je umro trideset godina posle majke, hiljadu devetsto devedeset druge godine.

Posle trinaeste godine, prerano sam odrasla. Morala sam da perem, peglam, radim, brinem o sebi i o mlađoj sestri. Tata je radio, on je inače stolar po zanimanju.

Kako je teklo Vaše školovanje?

– Od prvog do drugog osnovne bila sam u Štrpcu, a četvrti razred sam završila u Prištini. Bilo je jako lepo u školi. Smatram da smo mi bili generacija za koju uopšte nije bilo značajno ko je ko, jer smo tako i vaspitavani. U istom školskom dvorištu smo se igrali, tada smo se igrali sa Albancima. Moja najbolja drugarica je bila Vahida.

Ja sam bila veoma angažovana kao studentkinja, radila sam u Studentskoj zadruzi, sređivala različite ankete, išla u različita ispitivanja. Uvek sam bila u svetu

pedagogije – ako je trebalo po osnovnim školama da se sprovodu neki upitnici, anketiranje, testiranje...

Bio je to lep period studiranja; samo učenje sam jako volela, nijedan ispit nisam prenela u sledeći rok. Predavali su mi: Brana Veljković, Vujadin Jokić, Radoslav Ničković, Nikola Rot, Dušan Savićević, velika imena iz sveta pedagogije. Od njih sam naučila 'zanat'.

Opredelila sam se da radim u Učiteljskoj školi u Somboru. To je tada bio pedagoški centar, gde su osnovna i Učiteljska škola bile zajedno. Bila je to jedna od najstarijih učiteljskih škola u zemlji. Odabrala sam je zato što sam mislila da tu mogu svoja znanja stečena na studijama primeniti. Lepo sam se osećala dok sam bila u Somboru, imala sam dobre kolege. Radila sam kao profesor pedagogije.

U Somboru sam se udala. Petar se rodio četvrtog februara hiljadu devetsto osamdeset treće godine, kad sam imala trideset četiri godine.

Hiljadu devetsto osamdesete preselili smo se u Novi Sad zbog muževljevog posla. Počela sam da radim u Muzičkoj školi „Isidor Bajić" u dvojnoj ulozi: pedagoga i pomoćnika direktora. Od hiljadu devetsto osamdesete godine do hiljadu devetsto devedeset treće godine, do prelaska u Baletsku školu, radila sam u Muzičkoj školi «Isidor Bajić» u Novom Sadu, trinaest godina.

Ja sam se lomila između toga da li da ostanem u Školi ili da konkurišem negde drugde. Smatrala sam da mogu uspešno da vodim Školu, bar što se tiče organizacionog dela. S obzirom na to da sam sa Verom Fele, direktorkom Baletske škole, lepo sarađivala, jer su učenici Baletske škole bili učenici Muzičke škole u opšteobrazovnim i muzičkim predmetima. Predavala sam u jednom periodu pedagogiju harmonikašima, koji su imali pedagogiju. Hoću da naglasim da nisam izlazila iz nastave, doduše sa nešto manjim fondom časova. To sam isto i u Baletskoj školi predavala.

Šta sve znači biti samohrana zaposlena majka?

– Vaspitana sam da muža treba uvažavati, a nesporazumi su počeli postepeno da dolaze do izražaja. O Petru sam isključivo ja brinula. Mi smo se lepo dogovorili o različitim putevima. Niti sam se ja ponovo udala, niti se on ponovo oženio. Nakon toga sam se brinula kako da preživimo i kako da sina izvedem na pravi put s dobrim odnosom sa ocem.

Šta znači biti na funkciji direktora škole?

– Pa nije baš bilo lako! Trebalo je napraviti neko nivelisanje između ljudi koji vole da rade i onih koji to izbegavaju. Čini mi se da nisu svi imali tu osnovnu radnu disciplinu: da se mora doći na vreme, vrednovati školski čas, poštovati ličnosti učenika, ceniti vreme koje učenik odvaja... Baletska škola se ne razlikuje bitno od Muzičke, što se tiče organizacionog dela. Čak je u Muzičkoj školi teže sve to organizovati kroz različite odseke, jer ima više odseka i različitih pristupa.

Direktorsku funkciju sam preuzela od v. d. direktora, Slađane Stanković. Poznavala sam taj kolektiv, znala sam da postoji dosta ljudi koji balet dobro rade, ali im je potrebno da se organizuju, jer nastava je organizovani proces. Nije samo dovoljno poznavati igru i balet, već treba organizovati čas. Počela sam od banalnih stvari, uvažavajući specifičnosti Škole. Dosta energije sam uložila u osnovnu organizaciju koju škola, po prirodi posla, trebala da ima. U početku su ljudi pružali otpor, što je prirodan tok. Kad prvog septembra počinje nastava, svi imaju podelu predmeta, da se zna ko je u čijoj klasi...

Prethodna direktorka je bila izvanredna u smislu baletske profesije. Imale smo izuzetnu saradnju sve vreme. Ona je energična žena, koja manje voli administrativni deo direktorske uloge, kako i sama kaže. Energiju je posvetila nastavi, a u to vreme nije baš imala vičnu osobu na poslovima pedagoga, na koju je, možda, mogla da prebaci deo posla.Većinu kadra sam zatekla. Kad sam došla, angažovali smo primabalerine i soliste iz Srpskog narodnog pozorišta, napravila sam neku ravnotežu tako da u pedagoškom radu bude više onih koji su stekli dragoceno iskustvo igrajući uspešno na sceni. Problem baletske pedagogije već je dugo otvoren, o njemu treba da brine država, a ona, izgleda, nema ozbiljnu nameru da se time bavi, mada baletski ljudi o tome mnogo govore, pišu i alarmiraju. Čini mi se da baletski stručnjaci snose deo odgovornosti, nisu dovoljno jedinstveni i uporni da pokrenu inicijativu i u njoj istraju: da negde u ovoj zemlji bude akademski nivo obrazovanja za baletski školski kadar. Čudi me da te osobe nije bilo, zato što je beogradsku Baletsku školu vodila žena koja je isto bila iz baletskog sveta. Ja sam posle pokušavala na sve moguće načine nešto da uspostavim. Dekada od hiljadu devetsto devedesete do dve hiljadite bila je puna napora i oklevanja. Moram da kažem da sam zadovoljna što sam uspela u tom periodu da održim Školu. Kad je plata bila nekoliko maraka, a jedne špicpatike isto toliko, koje će dete da ostane u Školi i da igra? Mi smo kompletno renovirali zgradu Škole, pronašla sam donatore, Ministarstvo se isto trudilo, trebalo je jako mnogo upornosti da to sve postane realnost.

Šta smatrate svojim doprinosom Školi?

– Smatram svojim doprinosom organizaciono uređenje Baletska škola u Novom Sadu, koja je jedna od evropski opremljenih škola uopšte. Činjenica je da postoje u zemlji samo dve škole: jedna u Beogradu, jedna u Novom Sadu, što može biti prednost i manjkavost. Možemo slobodno reći da su to elitne škole koje inače dobro sarađuju. Meni bi bilo jako drago da i beogradska Baletska škola ima takve uslove za rad kao mi.

Što se tiče kadrovskih uslova, ne smatram da je beogradska Baletska škola mnogo ispred novosadske. Iste probleme imaju kao mi: nema stalnog nastavnog kadra, angažuju soliste koji su otišli u penziju. Možda je Novi Sad malo teža sredina. Oni od 'ništa' naprave 'nešto', a mi od 'nešto' ne napravimo ništa.

U Novom Sadu, i kad želiš marketinški nešto da prikažeš, naiđeš na neki zid. Neke televizijske kuće događaj prećute. Pojavili su se drugi oblici igre i plesa koji odvlače pažnju dece od mukotrpnog klasičnog baletskog obrazovanja.

Otkad sam na funkciji direktora imali smo mnogo talentovane dece na koju možemo biti ponosni. Ista Stepanov je ponos Škole, već sada igra solističke uloge u Srpskom narodnom pozorištu. Ona je, ujedno, bila đak generacije. Zatim, Frosina Dimovska. U neke je mnogo ulagano, ali iz ovih ili onih razloga ulog nije i dobitak. Neke talentovane učenice u koje se mnogo ulagalo, zbog zdravstvenih razloga nisu postale i uspešne igračice. Ali to se događa i u drugim umetnostima i u sportu... Mislim da je ulagano dosta u Svetlanu Vukosavljević, koja je bila baletska nada, nažalost, završila je Baletsku školu u nesrećno vreme: diplomirala je hiljadu devetso devedeset i devete godine, kada gotovo nigde nije bilo slobodnih mesta u ansamblima kod nas. Ona je dobijala nagrade na saveznom takmičenju, pa specijalne nagrade... Šteta za novosadsku baletsku scenu što nije nastavila igračku karijeru.

Imali smo uspešnih godišnjih koncerata. Uzmimo samo „Napoli“, koji je uradio Džejms Amar za samo tri meseca. To je bio dobitak za učenike da osete i drugu vrstu igračkog stila, jer je igrački pristup Burnonvila deo baletske riznice koju treba preneti i u Novi Sad.

Ukratko, u Baletskoj školi u Novom Sadu se trudimo da održimo kontinuitet razvoja i načina na koji se uči i umetnosti kao takve. Uvodimo postepeno i one igračke izraze koji su se u ovom veku afirmisali i uglavnom postali deo školske prakse. Mislim na moderan balet i njegove razne smerove. Škola ne sme da zavisi od pojedinih osoba, nego od umetničkog smera kojem teži ceo kolektiv.

Svenka Savić, 30. jula 2003.

Ana (1949), Sombor

Kakvo je bilo Vaše detinjstvo?

– Rođena sam 1949. godine. Moj otac je rođen 1913. u Čantaviru kraj Subotice. On je bio lekar, a mati je bila domaćica sa završenom višom školom u Đakovu, pre rata. Oba moja roditelja su bili Jevreji. Oni su se slučajno sreli. Moj otac je bio vojni lekar u Petrovaradinu u Vojnoj bolnici, a posle u Somboru na aerodromu, a mati je tada bila u Somboru. Ona je bila udata prvi put za jednog somborskog advokata krajnje nesrećno. Vrativši se iz logora, ona se udala da bi potom saznala o njegovim karakternim osobinama.

Moja mama je rođena u Kucuri 1920. godine, u kući imućnog trgovca i veleposednika i imala je jako lepo detinjstvo. U izobilju je odrastala zajedno sa starijom sestrom Anom, po kojoj sam ja dobila ime, koja je nažalost bila obolela od dečje paralize pa je njeno detinjstvo bilo time otežano. Ali se ona uspešno oporavila i hodala, tako da se posledice nisu primećivale. Porodica je bila velika: uz mamu i njenu sestru bila je porodica maminog oca, a i jedan deo mamine, koja je poreklom iz Bezdana. Tamo je bila i tetka koja nije bila udata, to je bila mamina tetka po majci.

A oni su govorili mađarski u kući?

– U kući se govorilo mađarski i nemački, to je bila jidiš varijanta, ne znam za maminu porodicu. Tatina porodica je bila vrlo religiozna – ortodoksna i sem mađarskog, nemačkog i srpskog, govorilo se i jidiš.

Znači, moja majka je Jevrejka kojoj je maternji jezik mađarski, ali je završila srpsku školu, tako da je tečno govorila i srpski jezik. Sa dvadeset dve godine je odvedena u sabirni centar i onda u logor u Aušvic, a posle toga u Dahau odakle se i oslobodila. Ja sam imala već trinaest-četrnaest godina kada mi je mama prvi put progovorila o prošlosti, tj. o boravku u logoru. Kod nas u porodici su adoptirane dve stare gospođe Jevrejke koje su izgubile svoje celokupne porodice za vreme rata i postale su naši baka i deda. Moja sestra i ja nismo imale širu porodicu sem roditelja, ponekog daljeg iz šireg srodstva i naše usvojene bake i dede. One su preživele strahote rata poput mojih roditelja i da bi se njima pomoglo, jer su ostale bez ikakvih sredstava za život, živele su sa nama.

Majka je imala sreću da je bila zdrava i čim su došli u logor u Aušvicu nju su razdvojili od mame, tetke, oca i sestre, nju su odveli na jednu stranu, a starije i moju tetku Anu, pošto je bila hendikepirana, na drugu. Moja mama svojoj

fizičkoj kondiciji može da zahvali što je bila u onom delu logora gde se puno radilo i što je na taj način ostala živa, mada su i nju sa drugima stavili u gasnu komoru i oni su imali jedan dan ili nešto više, ne znam tačno koliko je to vremenski bilo, da provedu u gasnoj komori da bi bili likvidirani. Ali, na sreću, nakon dužeg vremena su ih neočekivano pustili sa objašnjenjem da nemaju gasa.

A šta je bilo sa sestrom?

– Kao što sam i pomenula, mamina starija sestra je neposredno po dolasku u Aušvic odvedena sa roditeljima i tetkama na put nepovrata. Kada je moja mati pitala posle nekoliko dana gde može da nađe svoje roditelje i sestru, onda su joj rekli da su oni već izašli tamo kroz onaj dimnjak gore. Majka je jedina ostala živa. Ona se ne seća samog puštanja, tj. oslobađanja logora Aušvic jer je bila premorena i zaspala. Ona se seća samo toga da je posle bombardovanja logora došla grupa Rusa i Amerikanaca da oslobađaju logor i logoraše su izveli iz logora na neko sigurno mesto, i na tom sigurnom mestu je ona ponovo zaspala. Padale su bombe, bilo je svačega, a ona je spavala... Kad se probudila, onda su došli vojnici i rekli: – Sad ste slobodni! Možete da dobijete jelo i ukrcavate se u voz... Vozom su otišli negde do Austrije, iz Austrije se vratila kući u Kucuru i počela da traži svoju dalju familiju i rodbinu. Međutim, niko se nije vratio. Onda je počela da skuplja papire da vidi šta će sa sobom da radi i tako je došla do Sombora, jer je iz Bezdana bila mamina baka koja je takođe ubijena, a Bezdan je blizu Sombora. Tu se upoznala sa porodicom advokata za koga se i udala. Oni su joj, navodno, pomagali, a u suštini su joj oduzeli sve što je imala. No, na sreću se tu srela sa mojim ocem i onda sledi srećan period njenog života pošto joj je moj otac ponudio brak. Sigurno da je bilo ljubavi među mojim roditeljima, jer su oni nama, svojoj deci, pružali neizmerno mnogo ljubavi dokle god su bili živi. U početku je mama živela u Somboru, dok se tata nije penzionisao iz vojske 1952. godine. Do tada je tata radio tu u Novom Sadu u Vojnoj bolnici u Petrovaradinu kao lekar i za vikende je dolazio u Sombor. Kada se penzionisao, nastavio je svoju civilnu službu u Somboru, prvo kao lekar opšte prakse, da bi potom otišao na specijalizaciju interne medicine u Zagreb i postao jedan od prvih lekara internista u Somboru.

Tata je imao relativno slab vid, bio je kratkovid od detinjstva i ta kratkovidost se pogoršavala vremenom, tako da je pred kraj svog života praktično video tridesetak posto na jedno oko, na drugo oko je bio slep jer su nastale komplikacije tokom ranijih operacija.

Moji su roditelji bili građanska dobrostojeća imućna porodica. U početku su živeli poput svih ostalih posle rata shodno mogućnostima. Mama je poticala iz veoma imućne porodice, ali je nakon rata nacionalizacijom sve uzeto. Moj otac je poticao iz siromašne, vrlo religiozne porodice, ali kako kod Jevreja postoji solidarnost u porodici, porodica ga je školovala. Moja porodica se sastojala od mojih roditelja, nas dvoje dece, moje sestre i mene. Moj otac je

radio kao lekar internista endokrinolog u somborskoj opštoj bolnici, a pored toga je imao i svoju privatnu praksu u kući. Moja mati je bila tatina desna ruka u održavanju privatne prakse. Otac je mnogo radio, bio je odan poslu, kako iz humanosti i svog opredeljenja, tako i iz ljubavi prema mami, sestri i meni da bi nam obezbedio lagodan život. Prvi je u Somboru oformio dijabetičku službu i vodio dijabetički dispanzer. Pored svih ostalih aktivnosti, jedno vreme je bio član komisije invalidskog penzijskog osiguranja.

Kako ste došli u Novi Sad?

– Ja sam u Novi Sad došla na fakultet 1968. godine. Kompletno detinjstvo i sve što je najlepše u mojim sećanjima se vezuje za Sombor. Naravno da je moja mati tu odigrala najveću ulogu, uz pomoć ranije pomenute dve starije gospođe koje su nekako bile integralni deo naše porodice, koje su nam zamenjivale baku i dedu, tako da je naše obrazovanje bilo zahvaljujući njima vrlo široko. Naravno, kroz našu kuću su prolazili mnogi profesori stranih jezika od najranijeg detinjstva, mi smo govorile mađarski i nemački, a učile smo i druge jezike. U kući smo imale profesorku engleskog jezika koja se s nama igrala po nekoliko sati dnevno. Srpski smo naučile pri prvim kontaktima sa decom iz komšiluka i u zabavištu. Mi smo znale da smo Jevrejke, jer je otac bio vrlo pobožan, što mati nije. Ona je rekla: – Posle Aušvica i Dahaua ne verujem u Svevišnjeg! Jer je ostala bez porodice, bez svega, prošla je golgotu... U našoj kući se držao Šabat. Tata je znao da čita i da piše hebrejski, tako da je duhovni život Jevrejske zajednice u Somboru obavljao on, uključujući i sahrane kada je trebalo, jer je jedini znao molitve, običaje...

Koliko je ostalo Jevreja posle rata u Somboru?

– Vrlo malo! Za razliku od danas, danas ih ima mnogo više jer su mnogi tada svoje jevrejske korene želeli da zaborave ili da potisnu. Svi su znali da mi jesmo jevrejska porodica i svoj prvi antisemitski izgred znam iz drugog razreda osnovne škole. Pošto sam ja bila uvek tako malo korpulentnija i imala neki problem sa zglobovima i tetivama, za mnom su vikali: – Ćopava Čivutkinja! Kad sam pitala u kući šta to znači, onda su mi objasnili da je to pogrdno, ali da deca ne znaju šta to znači nego čuju sve od svojih roditelja. U našoj kući se nije govorilo o holokaustu, o tome šta su moji roditelju preživeli za vreme rata sam saznala mnogo kasnije.

Kako je teklo Vaše školovanje?

– Završila sam prvo Nižu muzičku školu u Somboru, pa posle, doduše ne do kraja, Srednju u Novom Sadu – klavir. Ja sam, kao poslušno starije dete, sve što mi je nametnuto morala da ispoštujem, sestra je bila mamina maza...

Tata je pokušavao da me čeliči, budio me u pet ujutro kad je i sam ustajao. I pored toga što smo imali dve kućne pomoćnice, tata je čistio cipele i obavljao gomilu kućnih poslova, išao u nabavku ujutro i spremao meni doručak, a

ja sam morala tada da ponovim domaći i u školi da budem najbolja. Taj pečat rada postoji kod mene i dan danas: dan počinje kada sviće i ne završava se kad padne mrak.

Kako ste se odlučili da studirate medicinu?

– Odluka da studiram medicinu je bila isključivo moja. Otac je smatrao da bi bilo najprikladnije da se studiraju jezici, budući da smo ih od detinjstva učile, a bio bi to lagodan život za ženu. Moje želje su bile da nastavim da se bavim muzikom. Tata je imao dobru argumentaciju protiv. U želji da mi ogadi medicinu, vodio me je na najkrvavije operacije u bolnicu da bi mi se to smučilo, što sam ja stoički podnosila, mada sam padala u nesvest i prvi put i drugi put, ali sam rekla: ja hoću medicinu i gotovo.

Odmah nakon mature u gimnaziji, tata nas je poslao na jedno jako lepo putovanje u Izrael na dva i po meseca u nadi da se neću moći pripremiti za prijemni ispit na medicinskom fakultetu. Međutim, ja sam položila prijemni, primljena sam ovde na novosadski Medicinski fakultet i ostala sam u Novom Sadu.

Put u Izrael je bio koristan, to je bilo neposredno posle velikog arapsko-izraelskog rata šezdeset sedme, kada su naši daleki rođaci kod kojih smo bili, bili u strahu od arapskih upada koji su praktično bili svakodnevni. Na mene koja sam poticala iz ovakve jedne sredine gde je bio mir, gde je čovek imao sigurnost svugde i na svakom mestu, to je ostavilo utisak straha i plašila sam se. I pored toga što smo mnogo putovale po Izraelu, mnogo videle, obišle sve starine i Jerusalim, Zid plača, išle čak i na mesto Hristovog rođenja, obišle i nejevrejski deo Izraela, za mene je najsvetlija tačka, ono čega se najviše sećam koncert Artura Rubinštajna koji sam doživela u Jerusalimu. To mi je i tad značilo strašno mnogo. Dete koje iz neke provincije dođe u Jerusalim, vidi ta čarobna zdanja i usput ima priliku da čuje i Rubinštajna uživo, takvog velikana svetskog muziciranja... možete misliti kakav je to utisak ostavilo na mene.

Sestra i ja smo od najranijeg detinjstva išle na zajednička letovanja koja je Savez jevrejskih opština Jugoslavije, uz pomoć stranog donatora, organizovao negde na moru, uvek u različitim mestima te divne bivše Jugoslavije. Tamo su organizovani časovi judaizma, hebrejskog jezika, opšteg obrazovanja, kulture i umetnosti, zdravstvena edukacija. Vrlo lepo su bila osmišljena ta naša letovanja i druženja, i sem što smo se upoznavali međusobno i stekli doživotna prijateljstva, to je imalo pečat jevrejskog obrazovanja, iako sam to imala i u kući.

Da li ste se kasnije još suočavali sa antijevrejstvom?

– Nažalost nepravde u tom smislu su me pratile kroz osnovnu školu, gimnaziju gde je jedan od profesora imao određen animozitet prema meni, iako mislim da sam tom predmetu posvetila mnogo učenja. Na fakultetu tokom studiranja u Novom Sadu nisam imala problem te vrste, dok na radnom mestu jesam.

Gde ste se zaposlili?

Zaposlila sam se na Klinici za ginekologiju i akušerstvo, ja sam pedijatar, završila sam subspecijalizaciju kao lekar za novorođenčad, čime sam se bavila do svog penzionisanja devedeset devete godine.

Rano ste otišli u penziju.

– Penzionisala sam se zbog tih strahota koje nam je bombardovanje naše zemlje tada nanelo, jer sam se počela gušiti. To je bila posledica problema koji su nastali posle moje prve operacije karcinoma štitne žlezde koji sam nekoliko godina pre toga operisala.

Posle prve operacije koja je nesrećno urađena devedeset pete godine, kad mi je zbog karcinoma uklonjena kompletna štitna žlezda, oštećeni su mi obostrano živci u vratu koji uslovljavaju i disanje i govor. Međutim, nakon operacije govor mi se povratio, a disanje je bilo otežano. Tokom NATO intervencije došlo je do pogoršanja mog zdravstvenog stanja, te sam morala da budem podvrgnuta reoperaciji, nakon čega mi se popravila mogućnost disanja, ali je otišao govor.

Upoznala sam Vas kao vrednu i agilnu osobu.

– U rad uložim maksimum svojih napora. Kad sebi zadam neki zadatak, onda sam posvećena tome. Naravno da ne uspevam u svemu, što je i normalno, ali mogu biti mirne savesti da sam učinila apsolutno sve da zadati zadatak rešim. Zbog te moje osobine nekada imam i problema...

Da li je ta posvećenost poslu razlog što ste rešili da se ne udajete?

– Ne smatram da sam uskraćena time što se nisam udavala. Htela sam da stanem na ludi kamen, moja prva prava velika ljubav je bila negde u dvadeset drugoj godini, bila sam studentkinja, ali nekako se nije završilo venčanjem, razišli smo se kao u dobrom filmu. Bilo mi je teško prvih nekoliko godina posle toga, ali sam to dobro iskoristila da bih završila fakultet i krajnje srećno proživela ostatak svojih i mladih i zrelih godina.

Da li su Vaši roditelji živi?

– Tata se razboleo i umro sedamdeset sedme godine, posle sam ostala ja kao 'hraniteljka porodice' i posvetila sam se svojoj porodici i drugima u svojoj okolini. Nažalost, poslovne obaveze su bile takve da su me angažovale stalno, a negde u podsvesti tata je uvek želeo da se udam za Jevrejina, a toga nekako nije bilo na vidiku, ali moja sestra se udala, rodila decu kojima sam se totalno posvetila, kao da sam ih sama rodila.

Dok su roditelji bili živi, ja sam bila tatino dete a sestra mamino, i kada je tata umro, mama je rešila da napusti Novi Sad i da ode sa sestrom koja je tada živela u Zagrebu. Međutim, i sestra se predomislila i iz Zagreba se vratila u Novi Sad. Bile smo u zajednici jedno vreme, dok deca nisu malo odrasla, a onda

kada je shvatila da ne može da bude više toliko od pomoći sestri, onda je majka došla da provede ostatak života u zajednici sa mnom.

Stan u kojem ste je Vaše vlasništvo?

– Prvi stan u kome sam živela do devedeset pete godine je bio stan koji mi je otac kupio pre nego što sam krenula na fakultet. Kada je mama došla u Novi Sad, onda sam smislila da bi možda mami bilo bolje da ima nešto za sebe, ako se zasiti zajednice sa bilo kim, tako da sam kupila garsonjeru, da bih posle mamine smrti garsonjeru i moj stan zamenila za ovaj u kome sam danas. A mama je našu kuću u Somboru prodala i ovde kupila jednu kuću u kojoj je živela sa sestrom.

Sve vreme su Vaš i sestrin život povezani.

– Mislim da je to prirodno, naročito nakon našeg srećnog detinjstva. Moja sestra je došla u Novi Sad da studira i nas dve smo delile ovaj stan ovde u Novom Sadu. Posle godinu dana studija na Odseku za engleski jezik sestra je shvatila da Novi Sad nije sredina koju bi ona želela, pa je otišla u Beograd godinu dana. U međuvremenu je imala jednu jako lepu vezu u Zagrebu, i ta veza ju je usmerila da krene tamo da studira. Tamo je završila za defektologa, zaposlila se u centru Suvak kod profesora Guberine i radila kao surdo pedagog. A kad je posle tatine smrti došla u Novi Sad, nastavila je da radi u školi „Dr Jovan Popović" kao defektolog sa slušno oštećenom decom.

Devedeset prve godine sa porodicom se iselila u Izrael, živi u Raanani i radi u jednom svetski poznatom centru za oštećenu decu, ali ne samo slušno, nego decu kompletno oštećenu i ometenu u razvoju. Sestrina deca su u Izraelu završila osnovnu školu i gimnaziju i, kao što sva deca u Izraelu čine, odslužili vojsku: devojčica je bila dve godine u vojsci, a dečko tri godine. Kada je završila vojsku, devojčica je maminim stopama krenula u koledž na defektologiju, a dečko je završio univerzitet za fizioterapiju.

Kod mene su u Novom Sadu provodili svoje dane školskog raspusta svake godine. Devojčica je tu upoznala čoveka svog života, udala se i rodila dvoje dece, tako da ja imam dva unuka. Dečko je nakon završetka fakulteta nastavio da radi i živi u Izraelu.

Sada ste predsednica Jevrejske opštine u Novom Sadu.

– Čim sam došla na studije u Novi Sad ja sam se povezala sa Jevrejskom opštinom i postala članica. Međutim, obaveze oko fakulteta i kasnije oko posla kojem sam ja bila stvarno predana stopostotno, nisu mi omogućavale u tadašnje vreme da se nešto više angažujem u jevrejskim krugovima. Ali pošto sam već iz detinjstva imala svoje prijatelje drugove i drugarice koji su bili članovi Opštine, bilo je normalno da nastavim sa njima da se družim u Novom Sadu. I to mi je mnogo značilo i tada i sada.

Devedesetih godina sam se malo više uključila u rad Zajednice, pogotovo kada je moja sestra prestala aktivno da radi u Zajednici, jer je do tada bila

potpredsednica ove jevrejske zajednice u Novom Sadu. Kada se ona iselila u Izrael, nekako sam se ja pojavila i krenula. Prva funkcija koju sam dobila jeste da vodim žensku sekciju i mislim da smo tada nekako ja i moja drugarica iz detinjstva, Mira Poljaković, koja je bila predsednica Savezne ženske sekcije, sarađivale. Tako sam počela tu da se angažujem.

Bilo je razloga da se angažujete baš u to vreme, jer je to vreme ratova.

– Mogu bez lažne skromnosti da priznam da sam humanitarnu kuhinju u okviru Zajednice na svojim plećima ja iznela. U taj posao je bio uključen veći broj ljudi na čelu sa tadašnjim predsednikom Opštine gospodinom Tihomirom Ungarom. Posao oko kuhinje je gospodin Ungar poverio meni. Kuhinja je organizovana posle bombardovanja 1999. godine i tada je uz pomoć stranog donatora koji je stvarno kroz istoriju tih sedamdesetak godina unazad koliko postoji mnogo pomogao jevrejski život svuda u svetu, pa i kod nas. Tako da je uz njihovu pomoć organizovana prva humanitarna kuhinja ovde u našoj zajednici i trajala je nekoliko godina. U okviru humanitarne kuhinje smo i ranije sarađivali sa Ekumenskom humanitarnom organizacijom sa kojom imamo izvanrednu saradnju na svim poljima delatnosti. Zajedno sa Ekumenskom humanitarnom organizacijom i svim ostalim tradicionalnim verskim zajednicama smo u nemilim vremenima koja su iza nas učestvovali u svim akcijama za mir, razumevanje i toleranciju.

A kako ste se upoznali s Mirom iz Subotice?

– Mira i ja smo se upoznale kao male devojčice prilikom naših zajedničkih letovanja. Imale smo mnogo toga zajedničkog, počevši od toga da je Mira iz Subotice, a i moj otac je iz Subotice poreklom, govorile smo iste strane jezike, nastavile da se družimo u Subotici za svaki vikend, osim redovnih zajedničkih letovanja. Od detinjstva sam sa Mirom, ali i sa velikim brojem aktivista sadašnje subotičke Zajednice i Jevrejske opštine Novi Sad i svih opština u Srbiji, eks-Jugoslaviji, pa i pojedincima rasutim po svetu koji su sa osamnaest i dvadeset godina napustili ovu zemlju i otišli u novo rasejanje, što je u mom narodu, nažalost, normalna stvar. Ostaju prijateljstva iz najranijeg detinjstva – postoje i dan danas po čitavom svetu, a ugasiće se kada nas više ne bude.

Vas dve imate specifičnost u odnosu na druge žene u Jevrejskoj opštini, a to je neki revolucionarni bunt.

– Svako vreme nosi neku novinu, danas je novo to što se položaj žene u svetu menja. Pa ta kruta tradicija koja je nekada postojala i po kojoj je bilo nezamislivo da žena vodi neku jevrejsku zajednicu, sada više ne važi. U svakoj veri privilegija je bila muškaraca za rad u verskoj zajednici. Na tim talasima je Mira postala predsednica Jevrejske opštine u Subotici, prva žena koja je to uspela. Ja sam opet slučajno postala prva žena predsednica Jevrejske zajednice u Novom Sadu, ali mislim tu je i Lidija Petrović koja je predsednica Jevrejske opštine Zrenjanin. Znači da je jedna tendencija postala pravilo... Hvala bogu

da i kod nas kao i u svetu poštuju prava žena. Mislim da ima žena koje to rade mnogo bolje od mnogih muškaraca, kao što ima možda malo muškaraca koji će raditi to bolje od mnogih žena. Žene su biološki jače, kao što znamo, žena može da pokaže danas da ima i drugih sposobnosti, da to nije neka privilegija biti političar, ili verski poglavar. Danas se žene emancipuju na svaki način. Mira i ja smo na vrlo sličan način odgojene, dobile vrlo široko opšte obrazovanje, kao i jevrejsko, pa nije čudo da smo našle mnogo zajedničkog.

Sticajem srećnih okolnosti danas su se otvorili širi vidici i mogućnosti za rad u samoj zajednici Ima mnogo više posla. Mnogo toga se dešava u široj zajednici a i mi smo u to uključeni. Ja imam viziju o tome šta bi Jevrejska opština mogla biti. Mi radimo mnogo toga. Ova zajednica stvarno živi 24 sata dnevno. Davnih dana je početo sa osmišljavanjem kulturnih aktivnosti, proširenjem tih kulturnih aktivnosti tako da je napravljena jedan lepa biblioteka u sklopu Zajednice koja sad ima tri do četiri hiljade naslova na raznim jezicima. I biblioteka radi dvaput nedeljno na pozajmljivanju knjiga. U sklopu rada biblioteke su druge aktivnosti Zajednice: izložbe, promocije knjiga... Svakog ponedeljka je neko predavanje u Zajednici koja naizmenično organizuju Ženska sekcija i Kulturna sekcija. Imamo bebi-klub, dečji klub, seniore, socijalnu sekciju, imamo lekarsko savetovalište, imamo jezički obrazovni centar u kojem smo počeli sa nastavom hebrejskog, engleskog, talijanskog i francuskog jezika, nastavićemo sa mađarskim i nemačkim. Imamo vrlo aktivnu versku sekciju koja radi na organizovanju verskih i duhovnih događaja u Zajednici. Dobili smo lep projekat države Izraela da se uspavano znanje tradicije i judaizma malo obnovi – primereno svakom uzrastu, ali taj projekat za sada nije zaživeo. Zatim imamo klub koji vodi ova srednja generacija, svakog utorka se sastaju, igraju šah, organizuju takmičenje u igranju preferansa... jednostavno druže se i zabavljaju. Imamo širok dijapazon socijalnog, humanitarnog rada.

Jevrejska opština Novi Sad ima 619 članova. A znatno je veći broj naših članova koji žive u rasejanju, pa i onih koji nisu uključeni u rad Zajednice. Članstvo se vodi po zakonima nirnberškim i države Izrael, znači: jedan od predaka – baba ili deda, u dve generacije unazad mora biti Jevrejin, bez tog porekla ne može se biti član Opštine, s tim da smo ove godine primili i počasne članove, a može se postati i pridruženi član po zaslugama. Pridruženi član može da bude onaj simpatizer Zajednice koji radi u Zajednici, a ne može po poreklu da bude član. Imamo Art klub koji je naša 'dika', u kojem su ljudi koji se bave umetnošću, izrađuju lepe predmete u staklu u glini koje mi poklanjamo. Na osnovu jednog projekta dobili smo peć za pečenje keramike. U odnosu na ranije stanje i mogućnosti mi smo, od kad sam na funkciji predsednice, preko stotinu projekata aplicirali od kojih smo jedan dobar postotak i dobili. A čim se u jednoj zajednici koja nema svojih samostalnih finansijskih sredstava dogodi priliv sredstava, to se oseti. Imamo naš hor, folklornu grupu.

Ima dosta volonterskog rada u Opštini?

– Tačno. Jako poštujem volonterski rad, i sama obavljam već 16 godina vrlo intenzivno mnogo raznih poslova, Sigurna sam da će ovakvim našim radom finansijska baza Zajednice toliko ojačati da će u budućnosti verovatno moći i da finansira mnoge aktivnosti koje su do sada isključivo na bazi volonterskog rada.

Da li u Opštini razgovarate o jevrejskom identitetu članova?

– U sklopu jevrejske zajednice se uvek postavlja pitanje identiteta. Deca koja odrastaju i stasaju sve manje i manje imaju jevrejskog duha u sebi zbog neumitne asimilacije. Zato ovde u zajednici treba obezbediti jevrejsko obrazovanje koje porodica ne može da obezbedi na adekvatan način. U našoj Zajednici su mnoga deca pravoslavna, mnoga su katolici, imamo i muslimana, mada su svi Jevreji. Stvar je deteta kada napuni 18 godina gde će se opredeliti. I to uopšte nije ni važno da li će se opredeliti ili ne, ako rade u ovoj Zajednici oni su dobrodošli.

Uskoro će biti obeležen jubilej u vašoj Opštini.

– Proslava obeležavanja stogodišnjice od početka izgradnje Sinagoge u Novom Sadu... Pošto je naša Sinagoga već od pre dvadesetak godina, prema sporazumu sa gradom, umetnički spomenik, ona je ujedno i koncertna dvorana grada. Pored toga što je to naša bogomolja. Grad ulaže u Sinagogu, a i mi doprinosimo nešto, da se zdanje malo renovira i obnovi koliko može. Za tu stogodišnjicu grad je donirao sakralno osvetljenje Sinagoge, na šta sam jako ponosna. Sa druge strane, ova stogodišnjica je bila polazna tačka da napravimo opet nekoliko projekata da bismo mogli konačno obnoviti to unutrašnje osvetljenje, jer su stari lusteri u Sinagogi nažalost dotrajali i oštećeni i ni izbliza nemaju onaj izgled kao pre Drugog svetskog rata. Jednim projektom smo uspeli da obezbedimo sredstva od stranog donatora da se to restaurira i da se sva unutrašnja rasveta u Sinagogi privede onome kao što je nekada bila. Obezbedili smo čišćenje celog zdanja, jer je Sinagoga bila mesto vandalizma – slikanje i pisanje po zidovima antisemitskih natpisa. Onda smo tim projektom zaštitili Sinagogu od takvih antisemitskih izgreda, tako da ako bi se sada, ne daj bože, desili, mnogo bi se lakše uklanjali. I kao treće, mislili smo na naše sugrađane invalide koji žele da prisustvuju koncertima i događanjima u Sinagogi. Sinagoga ima rampu za prilaz invalidnim kolicima. Prošle godine smo organizovali prvi humanitarni koncert koji su sve verske zajednice zajedno podarile nekom ko je u potrebi. To je bilo u korist Dečje bolnice. Tradiciju nastavljamo. Sredstva koja pristižu projektima moramo da iskoristimo da bismo bazu i infrastrukturu podigli na viši nivo.

Svenka Savić, 21. avgusta 2006. godine

DEKADA 1950 – 1959.

Milica (1951), Novi Sad

Kako je proteklo Vaše detinjstvo?

– I lepo, i bezbrižno. Rođena sam u Novom Sadu 14. septembra 1951. godine. Otac Jovan Lađević radio je na železnicama, majka Desanka, rođ. Komlušan, mojim rođenjem postala je domaćica. Bio je to rezultat dogovora mojih roditelja jer jaslica i obdaništa na Limanu, gde smo tada stanovali, nije bilo. Pečat mom detinjstvu dali su moj rodni grad i njegove dunavske plaže, Sremski Karlovci i stajalište Brankovo na pruzi Bečej-Vrbas. Fascinirao me je talasasti pesak na dnu tada još prozirnog Dunava, zahvaljujući tetki upoznala sam rano Karlovačku gimnaziju, oponašajući dedu „izdavala sam karte" (tj. lupala zakivkom po bagremovim listovima) zamišljenim putnicima. Sećam se još uvek tetka-Ivanke, vaspitačice, i tetka-Micike, njene pomoćnice, iz limanskog zabavišta. Pohađala sam osnovnu školu „Žarko Zrenjanin". Danas to smatram vrlo značajnim, bar iz dva razloga: prvo, tokom školovanja nisam menjala škole, što je uticalo kako na kvalitet stečenog znanja, tako i na razvoj drugarstva, drugo, sa devet a ne sa jedanaest godina počela sam da učim nemački.

Jeste li se tada već interesovali za jezik ili je to došlo nešto kasnije?

– Mislim da je to u vezi sa jezikom u meni starijeg datuma. Prva brbljanja na nekom drugom jeziku prihvatala je kroz igru moja tetka, kasnija interesovanja podržavana su i negovana u porodici kao i kroz školovanje. Otac me je vodio na časove esperanta koje je držao železničarima i entuzijastima okupljenim u gradskom društvu „Marko Nešić", uveče bismo slušali radio i osluškivali koje je koji jezik, primećivala sam da deda sa putnicima priča čas tako kako razumem, čas nekako drugačije… Posle predivne učiteljice Slavice

Selaković, nastavnica Mira Grginčević je svojom ličnošću i stručnošću utirala put ka mome budućem pozivu. Veliku ulogu u gimnazijsko i studentsko doba imali su moja već pomenuta tetka Jovanka Mihajlović, rođ. Lađević, profesorka Karlovačke gimnazije i Učiteljske škole, i teča Velimir Mihajlović, profesor Filozofskog fakulteta u Novom Sadu. Zahvaljujući njima prisustvovala sam još kao gimnazijalka Lingvističkim večerima na Filozofskom fakultetu i slušala predavanja mojih budućih profesora Milke i Pavla Ivića, Jovana Kašića, Aleksandra Mladenovića. Prvi moj stručni rad „Savremena onomastika grada Novog Sada", objavljen je u časopisu Prilozi proučavanju jezika još 1968. I moj maturski rad je bio posvećen onomastici i takođe je bio objavljen. Okolnost da su mi prvi radovi bili vrlo rano publikovani motivisala me je u velikoj meri.

Kako se tata opredelio za esperanto, to je bilo retko tada kod nas?

– Moji tetka i teča su kao studenti Beogradskog univerziteta naučili esperanto i svoje znanje preneli mojim roditeljima ranih pedesetih godina. Esperantski pokret je kasnije bio vrlo razvijen u strukovnim udruženjima, npr. lekara, železničara i sl. Majka i otac su prisustvovali brojnim kongresima železničara esperantista širom Evrope. Tata je radio na esperantskom železničkom terminološkom rečniku. Esperantski duh je ono što sam i ja prihvatila. Jezik nisam naučila, jer sa mnom esperanto nisu govorili, ali se reči koje sam tada naučila i danas sećam. I to iskustvo ima važno mesto u mom današnjem profesionalnom životu. Mislim da je šteta što esperanto u ujedinjenoj Evropi nema značajnije mesto.

Srednja škola?

– Moju prvu školu odabrali su mi moji roditelji, sve otale – ja. Želela sam da idem u Zmaj – Jovinu gimnaziju i u nju sam se i upisala. Svakodnevno sam idući u školu prolazila pored Filozofskog fakulteta, tada još u centru grada, na Trgu slobode. I pre nego što sam maturirala, govorila sam sebi: „Ovde ćeš studirati!" Moje prirodno-matematičko gimnazijsko usmerenje smatrala sam prednošću za moje studije lingvistike, a ne preprekom. I sve je nekako po mome planu teklo do 1993. godine.

Fakultet?

– Vreme i lepo, i sadržajno. Posle prve godine, kada smo se odvojili od studenata književnosti, bili smo mala studijska grupa sa mnogo dobrih pretpostavki za uspešan rad.

Redovno sam posećivala nastavu, vodila beleške, tragala za literaturom, ranila da bih u eri ispita dobila mesto u čitaonici Biblioteke Matice srpske. Osećanje odgovornosti bilo je ono što sam ne kroz pridike, već kroz primer svojih roditelja usvojila. Danas mi je žao što spremnost naših svetski poznatih i priznatih profesora i asistenata u usponu pojedinačno ili kao grupa nismo i više iskoristili i još više njihovog znanja i umeća poneli u praksu.

Na fakultetu obično imamo i svoje male intimne ljubavi, imamo neke simpatije. Naravno, mladost je to, pa je i za kolege i razgovore i šetnje sa njima bilo i vremena i mogućnosti. Vredno je sećanja. Ali moj cilj je bio da završim studije koje sam odabrala i volela. Danas mislim da u svom životu nisam umela da cenim vreme. Te dimenzije svoga života postala sam svesna posle očeve iznenadne smrti 1994. Meni je tada bilo 43 godine.

Imali ste porodicu u kojoj je bilo puno ljubavi i dobre volje.

– Tako je. Moja želja i normalna potreba bila je da u svom ličnom životu ponovim porodicu u kojoj sam odrastala, u kojoj sam stasala. Znala sam da nju ipak ne mogu baš toliko da planiram kao školu i školovanje. Bojazan da li ću u svemu tome uspeti, briga da li i kako takvu porodicu mogu učiniti ponovljivom, odnosno šta ako ne bude ponovljena – pratili su moje devojačke dane. Moje emotivno uporište je i dan-danas porodica iz koje sam potekla, odnosno porodica koja je rasla udajom moje sestre. Odlazak iz zemlje i ostanak u inostranstvu su to osećanje još više intenzivirali. Imala sam možda tada jednu drugu potrebu: da svoje znanje i sposobnosti proverim i overim u nekoj novoj sredini.

Kod koga ste pisali diplomski?

– Diplomski sam radila kod profesorke Milke Ivić. Tema je bila „Red reči u delu ´O jezičkoj prirodi i jezičkom razvitku´ Aleksandra Belića, s posebnim osvrtom na položaj enklitika." Njena predavanja, a godinu dana smo imali sreću i da imamo i vežbe kod profesorke Ivić, ostala su nezaboravna. Danas mi je ipak žao što tema nije bila iz onomastike. Diplomirala sam 26. aprila 1975. Već nekako posle Prvog maja saopšteno mi je da je mesto lektora na Filozofskom fakultetu u Bratislavi slobodno. Alternativa je bila Kuba ili Nju Delhi. Meni, koja se od kuće nikad nisam odvajala, sve je bilo daleko. Bratislavu sam iz više razloga smatrala najpogodnijom. Dvaju saveta dobijenih nakon odluke da prihvatim taj posao sećam se sa zahvalnošću: profesor Aleksandar Mladenović mi je preporučio da se ne latim odmah gramatike kako bih učila slovački pre odlaska u Čehoslovačku, a profesor Danijel Dudok da nisu samo afirmisani lingvisti i velika imena slovakistike i bohemistike za budućnost mladog naučnika važni, već i vršnjaci, kolege koje su na pragu naučne karijere. Preporučio mi je i da puno putujem. „Učićete kad se vratite kući!", rekao je profesor Dudok. Sve se pokazalo vrlo ispravnim.

Počela sam da radim septembra 1975. na Katedri slavistike i indoevropeistike Filozofskog fakulteta Univerziteta Komenski i tamo sam provela tri godine (1975-1978). Vratila sam se u Novi Sad, onda sam se zaposlila u Radnoj zajednici Saveza sindikata Vojvodine gde sam radila skoro deset godina (1979-1988). Od septembra 1988. do maja 1993. bila sam ponovo na radnom mestu lektora za sprski jezik u Bratislavi, samo što je katedra u međuvremenu promenila ime u Katedra slovenskih filologija.

Šta je to značilo za Vaš život i za karijeru?

– Stekla sam mnogo znanja i iskustva, i to sve nadogradila na ono što sam naučila tokom studija. Cenim to što sam u životu imala šansu da nastavim univerzitetsku karijeru, što nisam iskoristila, jer su mi u tom trenutku neke druge okolnosti izgledale važnije. Iskreno govoreći, osećala sam u to doba i izvesnu nesigurnost, kao da je negde neka potrebna mi i očekivana podrška zatajila. Bilo je trenutaka kada mi je zbog toga bilo žao. Kasnije sam sve to nekako potisnula. Ali sve što sam učila i radila ulilo se idealno u posao koji sam slučajno dobila u mom drugom inostranstvu, u Austriji.

Šta je bio uzrok te nesigurnosti?

– Danas smatram da je to ipak cena kojom sam platila odvajanje od porodice. Otac je bio jedan topao autoritet, majka oličenje požrtvovanosti, uzdanica koja deluje nenametljivo, uvek tu za nas, uz nas. Ona je svojim urođenim pedagoškim darom uspela da razvije kod mene ljubav prema domu. Za to sam joj neizmerno zahvalna. Divim se i danas ljubavi koju unosi u ono što sa svojih osamdeset godina po ko zna koji put čini ili sprema za nas, za mene (tu mislim sa zahvalnošću na one silne provijante koje mi je pakovala ispraćajući me).

Činjenica je da nisam imala negativnih iskustava, ožiljaka na duši. Naprotiv, mislim da sam imala sreću, retku sreću da budem okružena dobrim i pretežno dobronamernim ljudima, ljudima koji su razumeli moju situaciju.

Dok ste bili u Sindikatu, da li su pokušali da Vas nagovore da uđete u Partiju?

– Kad sam bila studentkinja, jedan od kolega, partijaca, predložio mi je to, imajući u vidu moj uspeh na studijama i eventualnu univerzitetsku karijeru. Način na koji je to uradio, odbio me je od Partije. Bila sam po prirodi totalno apolitična. Mislila sam da i to mora biti samo moja odluka, bez kalkulisanja sa mogućim napredovanjem. Smatrala sam dovoljnom kvalifikacijom za ulazak u Partiju svoje radne i moralne kvalitete. I danas osećam zadovoljstvo zbog toga što ono što sam postigla u životu nisam ostvarila oslanjajući se na politički angažman ili zahvaljujući njemu. Kasnije sam primljena u Partiju u mesnoj zajednici. Nisam imala mnogo šanse da budem aktivna, jer sam nakon prijema ponovo otišla u Bratislavu. Imala sam ipak nekoliko funkcija: predsednica radničkog saveta u Radnoj zajednici Veća saveza sindikata Vojvodine i predsednica osnovne organizacije Saveza sindikata. I to je iskustvo vrlo vredno. Imala sam malo šanse da vidim kako funkcioniše radna organizacija u to vreme.

Obeležavali ste Osmi mart?

– Što se državnih praznika tiče, njih smo u Sindikatu vrlo lepo obeležavali, sa puno druženja, bilo je pesme i plesa. Za Dan žena smo mi žene uz cveće dobijale i poklon. Tako je bilo i u Bratislavi. Prvomajske svečanosti u metropoli

Slovačke su isto tako deo lepih uspomena. Nije to samo lepota kojom obavijamo sećanje.

Magistrirali ste na pitanjima iz leksike?

– Magistarsku tezu sam radila dok sam bila u sindikatu. Magistrirala sam 1986. Oteglo se to nakon diplomskog. Bila sam na postdiplomskim studijama u Beogradu. Jedino tog razdoblja u mom školovanju se nerado sećam. Učenje mi je uvek bilo vezano i za društvo i za druženje, imala sam s kim da steknem, proverim i odmerim znanje. U ovom periodu je to izostalo, odnosno bilo je vezano za samo jedan od ispita. Nedostajao mi je i intenzivan kontakt sa profesorima, na šta sam se navikla tokom studija u Novom Sadu. Bilo je i zdravstvenih problema u to vreme.

Kako ste se odlučili za temu magistarskog rada?

– Tema je bila „Tvorbeni modeli imena blizanaca u Vojvodini". Prateći savremenu onomastiku Novog Sada, uočila sam da se poseban odnos prema blizancima odražava i kroz davanje imena blizancima, a ne samo jednakim oblačenjem, da su imena na neki način vezana. Na to da to bude tema mog magistarskog rada odlučujuće je uticala knjiga Svenke Savić „Kako blizanci uče da govore" i razgovori sa autorkom. Nije bilo lako. Literatura je bila skromna: nešto ruskih onomastičkih radova, američki radovi su bili pretežno zapažanja psihologa. Zainteresovala me je istorijska perspektiva u tome svemu, prelistala sam silne stranice matičnih knjiga rođenih u Vojvodini, od najstarijih pa tamo negde do osamdesetih godina dvadesetog veka, i obradila materijal modelovanjem odnosa imena. Magistarski rad je objavljen, knjiga je stavljena na uvid javnosti. Nažalost, u domaćoj srbistici je knjiga prošla nezapaženo. Mada je moj utisak o serbokroatistici u načelu pozitivan. Ali bitnim smatram to što sam rano, vrlo mlada, imala mogućnost da upoznam i drugačije pristupe i drugačiji način rada, nego što sam doživela ovde, i na katedri i posle na institutu. Poseban utisak u Bratislavi na mene ostavili su specijalizacija u okviru onomastike, timski rad u oblasti leksikografije i briga o naučnom podmlatku.

Moja ideja je bila da doktorat bude vezan za terenska antroponimijska istraživanja. Volim detalj, pojedinost, ime, reč. Ali sam od toga odustala. Prijavila sam temu „Neologizacija u srpskohrvatskom i slovačkom jeziku", i to na Filozofskom fakultetu jer sam želela da se vratim kući. Interesovanje za neologizme javilo se tokom saradnje sa profesorom Emilom Horakom, tada šefom Katedre slovenskih filologija i prvim čovekom serbokroatistike u Bratislavi, tačnije u završnoj fazi rada na njegovom Rečniku srpskohrvatsko-slovačkog, slovačko-srpskohrvatskog jezika. U tezi, zamišljenoj komparativno, trebalo je osvetliti aktuelne procese koji deluju i oblikuju leksiku srpskohrvatskog i slovačkog jezika i pripremiti dvojezični rečnik neologizama. Intenzivno sam tragala za svakom novom rečju, odmeravali smo ekvivalente u okviru konsultacija

(prof. Horak je određen za mentora), diskutovali o metodologiji. Iz štampe je u to vreme izišao Rečnik novih reči profesora Klajna. Mislila sam ubrzaće sve to moj rad. Ali pogled na dva srodna jezika je kao pogled na blizance: treba puno pažnje da se uoče razlike, nekad kao da ih ni ne primećuješ, misliš da nisi podjednako posvetio pažnje oboma, jedan od dva se nameće, drugi kao da je u zasenku. Teza je sazrevala. Međutim, politička previranja i lomovi u Jugoslaviji tada uvlače se u svakodnevicu i dominiraju njome. Hteo-ne hteo interesuješ se za ono što se u društvu dešava, bespomoćno osećaš da preti da ti promeni život. Moji prijatelji, kolege, poznanici u Bratislavi očekuju da im objasnim šta se to i zašto kod nas zbiva, kod kuće me pitaju kako će se razići Česi i Slovaci? Kod nas je rat započeo, prolivena je krv. U pivnici u Bratislavi se čuju pesme na češkom, a razlaz je u jeku. Stojeći na pragu svoje sobe, gledam na utišanom televizoru demonstracije na ulicama Bratislave i istovremeno slušam glas reportera sa radija iz kuhinje, koji izveštava o protestima u Beogradu. Sećam se svog slavnog prethodnika, prvog našeg lektora u Bratislavi, profesora Riste Kovijanića, koga sam lično posetila i intervjuisala zajedno sa kolegom Horakom septembra 1988. Uvode se sankcije prema Jugoslaviji, međunarodni ugovori između naše zemlje i Čehoslovačke su suspendovani. I pored svih nastojanja profesora Horaka da se rad srpskog lektorata u Bratislavi održi i ne prekine ono što je decenijama mukotrpno izgrađivano, nema uslova za nastavak. Pokušala sam da se vratim. Sindikat je bio obavezan da me primi, ali je bilo neizvesno koliko bih dugo mogla da obavljam svoj stari lektorski posao. Na posao koji ne bi odgovarao mom obrazovnom profilu nisam ni pomišljala. Kome sam mogla da se obratim za posao u to vreme? Nastojala sam da nađem bilo kakav posao u Bratislavi da bih bar održavala lektorske časove. Ali finansijske rezerve su se brzo topile... Novčanu pomoć tetke Miroslave Varge, našeg dugogodišnjeg uglednog prevodioca i tumača u Beču, primala sam sa osećanjem nelagodnosti. To je tatina sestra od tetke. Uopšte *tetka* je u našem porodičnom životu uvek imala posebnu ulogu, uvek se pojavljivala u odsudnom trenutku kao spasilac. Tako je bilo i u životu moga oca i moje majke.

Tako ste se našli u Beču?

– Moram da kažem da je želja te moje tetke bila da posle mature u Beču studiram dečju psihologiju. Ja sam se tada držala svojih planova. A eto ipak sam dospela ovamo i radim sa decom predškolskog uzrasta bez studija dečje psihologije. Uz njenu pomoć, odnosno zahvaljujući njoj. Prihvatila sam se novog posla, a u meni se nešto strašno tome opiralo. Prihvatila sam ga jer nije bilo izbora. Mislila sam da će biti prolazno i prelazno, kratkotrajno i da ću se brzo vratiti na svoj stari put i mojim neologizmima. U međuvremenu je taj posao postao smisao moga života, prava životna sinteza. Možda i prva životna sinteza. U odeljenju vlade Donje Austrije oformljeno je krajem osamdesetih godina

savetovalište za integraciju dece ometene u razvoju u redovne grupe u vrtiću. Rukovodilac tog savetovališta, gospodin Ksaver Keršbaumer i njegov tim, smatrali su decu koja ne vladaju nemačkim jezikom decom sa posebnim potrebama. Hendikepiranoj deci pomagala je ekipa defektologa terenaca i po tom modelu angažovali su jedan broj migrantkinja sa našim i turskim maternjim jezikom. Našla sam se u toj ekipi. Ništa nije postojalo, nikakav plan, program. Od nas se tražilo i očekivalo ovo ili ono, sve i svašta. No deca su se radovala što se igramo i pričamo sa njima, roditelji i vaspitačice su bili presrećni što im olakšavamo komunikaciju.

Još jedan početak. Sve novo. Opet nemaš kome da kažeš *ti.* Neverovatan osećaj! Prvog dana u Sankt Peltenu neko mi reče na ulici „Guten Tag". S kime li me je mogao pobrkati, pitala sam se? Nikoga nisam poznavala u tom trenutku i niko me u tom gradu sa nepunih 50.000 stanovnika tada nije znao. Opet počinjem da tražim svoje mesto, da stvaram okruženje. U mnogo nepovoljnijim okolnostima, politički obojenim, borim se za poziciju dragog gosta kod Austrijanaca i za svoju ličnost bez negativnog nacionalnog predznaka među ljudima koji su se međusobno donedavno oslovljavali sa „zemljak".

Čini mi se da je to sticaj povoljnih okolnosti. Septembra 1993. smo dobili pedagošku savetnicu, gospođu Marijanu Erazimus, ženu koja je od naše grupe napravila tim i zajedno sa nama postavila na noge projekat interkulturalne pedagogije u praksi i teoriji. Pored neposrednog rada sa decom, radim i na daljem osposobljavanju vaspitačica kroz razne seminare. Moja tema je, naravno, jezička: višejezičnost kod dece, usvajanje jezika u uslovima migracije. U izgledu je saradnja sa Bečkim univerzitetom i naučno valorizovanje celokupnog projekta, i tome se izuzetno radujem. A moje trenutno zadovoljstvo i osećanje ispunjenosti počiva na mom obrazovanju, stručnom znanju, na radnom iskustvu sa univerziteta i iz sindikata, na ličnom interesovanju. Zato ovih nekoliko poslednjih godina doživljavam kao sintezu.

Nemački sam učila od trećeg razreda osnovne škole, kao što rekoh. Na Radničkom univerzitetu „Radivoj Ćirpanov" je na kursevima kod profesorke Marine Ličen dopunjavano gimnazijsko znanje. Nemački sam imala i četiri semestra tokom studija. Bila sam upisala i germanistiku, ali sam posle nekoliko ispita odustala. Tada nisam smatrala da mi je potrebna. Sadašnji posao nije aktivirao samo moje znanje nemačkog. I osnove harmonike koje sam stekla u detinjstvu dobro su mi došle. Kada sam počela da radim u Austriji, mislila sam da mi je zadatak da decu naučim nemački. Priprema „lekcija" sa čitanjem i pisanjem nije dolazila u obzir za te mališane. Sa crtanjem ne stojim baš najbolje. Sećanje na harmoniku mog nastavnika nemačkog, Martina, prezimena se, nažalost, ne sećam, koji je sa nama svirao, pevao i crtao, mnogo mi je pomoglo. Osvežene su uspomene na časove na kojima nam je, uvek iznova, kredom na tabli crtao bajke: šporet, lonac, pasulj, potok, slamčicu, ugalj... Herd, Topf,

Bohne, Bach, Strohhalm, Kohle... Te nacrtane reči, doživljene kroz ponavljanje, nisu izbledele iz sećanja ni do danas: primer koji mi je pred očima dok držim seminar. Kad sam majci moje kume, gospođi Dragici Stefanović, profesoru Pedagoške škole u penziji, ispričala da bih ponovo da sviram, bez dvoumljenja mi je ponudila časove harmonike. Intenzivnim radom došle smo do toga da danas deci sviram naše i nemačke pesmice, a za svoju dušu sviruckam i starogradske pesme. Posebno se radujem kada neku pesmicu uspešno prepevam, naravno ne samo sa nemačkog na srpski. Pokušavam to i obrnutom smeru.

Pošto ste tamo kupili stan, znači da pokušavate da trajnije organizujete svoj život tamo?

– Prelazak iz Sankt Peltena u Beč 2001. je novo poglavlje u mome životu jer je doneo novi kvalitet. Kupovina stana je razumski, a ne emocionalno uslovljen potez. Na to sam se teško odlučila iz straha da me nekretnina ne veže i obaveže. Neću da dozvolim da me sputava u željama.

Odlučili ste da živite sami.

– Nisam ja odlučila da se ne udam, nisam ja odlučila da nemam dece. To što se nisam udala, to što nisam imala dece, to je moja sudbina. Ja sebe u svojim devojačkim snovima nikad nisam videla ovako kako sada živim, nego i u ulozi majke, i supruge, i naučnog radnika. Žena može imati dete, ali dete mora imati oca. Oca i porodicu. To je moj stav. Žena je žena i bez dece. Moj je zadatak na ovom svetu očigledno biti žena, a ne majka. Imala sam kriza zbog nedoživljenog majčinstva i one su, naravno, prošlost, ali se vraćaju u novoj formi otkako je moja sestra baka. Još jednom u životu jednu važnu etapu doživljavam posredno. Za moju ličnost je izuzetan dar moj trenutni posao. Ti mališani jednostavno inspirišu. Diskriminaciju ne primećujem. Osećam da je moja ličnost ispunjena.

Za vreme bombardovanje Vi niste bili ovde?

– Bilo je strašno ne biti tu sa svojima, ne deliti zlo neposredno. Dešavalo mi se da mi posle jedva uspostavljene telefonske veze kažu: „Zovi kasnije, baš nadleću!“ Da li će postojati „kasnije“? Mama nije bila saglasna da dolazim, ponudu da dođu k meni su čuli, ali nisu prihvatili.

Da li znate nešto o otkupu?

– Mamin stric, Vojvođanin, bio je neko vreme u zatvoru zato što nije mogao da ispuni obavezu koja se u poratno doba od njega tražila. Ali on nije bio bogataš, nije imao neki maksimum zemlje. Imao je samo zemlju na kojoj su kasnije, po mome mišljenju, uspevale najslađe žute lubenice na svetu. Bio je to dramatičan događaj i nije bio jedini, ali se nije o tome mnogo govorilo u porodici. Tako je tada bilo.

Da li se za vreme Tita bolje živelo nego sada?

– Moj je utisak, a to je perspektiva iz detinjstva i mladosti, da je bilo manje muka, manje neizvesnosti, ekonomski sigurnije. S obzirom na to da smo živeli od jedne plate, nije bilo mogućnosti za izobilje i preterivanja. Nisam uvek mogla dobiti što sam poželela, a na neke stvari se moralo i pričekati. Nije mi smetala plava školska kecelja tokom gimnazijskih dana (mama ju je kreirala i sašila). To pitanje koje si Ti sada meni postavila, postavila sam i ja mojoj majki, maminoj mami, koja je u 85. godini života umrla 1995. Njeno poređenje je bilo u korist socijalizma.

Ima li nešto što ste još hteli da kažete?

– Sve češće uhvatim sebe u razmišljanju o vremenu kada neću ustajati u pet da bih stigla na voz, sedati u auto da bih došla do ovog ili onog vrtića, bez dremuckanja, čitanja ili grickanja u vozu (moji roditelji i tetke su to doživeli kao đaci putnici). Volela bih da me zdravlje posluži i da još budem aktivna, da prevodim, da završim ono što je u rukopisu, da predajem srpski kao strani jezik, dakle da se vratim na početak svoje karijere. Tada mi je svoju nesebičnu kolegijalnu pomoć pružala gospođa Despina Ilijeva, lektorka bugarskog jezika, osoba koja je doprinela mom profesionalnom oformljenju. Danas mi veliko zadovoljstvo predstavlja usavršavanje kod profesora B. Dufeua u Majncu. Beč, Bratislavu, Novi Sad i vikendicu u Krčedinu povezuje Dunav, koji ostaje potka mog životnog tkanja. U toj geometriji mog budućeg života biće mesta za zbližavanje ljudi učenjem jezika. To može biti moja druga sinteza. Privatnost? Tu nemam odgovora. Moji su koreni u Novom Sadu, ja Novi Sad u stvari nikada nisam ni napustila. Ja samo u njemu izvesno vreme nisam bila. Na kraju, hvala svima pomenutima i nepomenutima, ali ne zaboravljenima, koji su ostavili trag u mom životu. Mojoj sestri posebno. Najviše dugujem mojim roditeljima zato što su mi – baš kao u afričkoj izreci – kad sam mala bila, dali koren, a kad sam odrasla – krila.

Svenka Savić, 26. avgusta 2002.

Stoja (1951), Krepčin na Uni (Banija)

Recite nam nešto o svom detinjstvu.

– Živela sam u selu Krepčin, opština Dvor na Uni. To je u Hrvatskoj, na Baniji. Rođena sam desetog oktobra pedeset prve godine. Majka mi se zvala Sofija, otac Jovan, baka Evica, djed Rajko. Imala sam sestru Evicu i brata Rada. Ja sam bila najmlađa. Kad sam imala dve godine, otac mi je poginuo, nisam ga pamtila. Prošao je rat, preživeo je, ali je poginuo kad je vozio drva u jesen. To mi je bilo jako žao, a i sad mi je... Bilo je jako strašno: baka je plakala, i ja sam, i mama. Tako smo rasli kao siročići: sestra je puno radila s majkom, a kad sam ja poodrasla čuvala sam stoku.

Sa bakom sam najviše surađivala u kući, mama je više radila poljoprivredne radove. Sestra je išla u školu, ali kad dođe kući morala je mami pomagati. Jako teško smo živjeli bez oca, mama je bila prisiljena da radi i da pomaže nekom – onda on nama pomogne. Baka je uvijek kukala za tatom i meni je to jako bilo strašno.

Moje vaspitanje je bilo normalno: moramo da poštujemo starije, da čuvamo stoku, da budemo vrijedni, da pridonosimo kući, da radimo. Za igru nije bilo vremena, samo nekad nas pušte da se poigramo. A puno vremena nikad nije bilo ni za neke izlaske. Morala sam da slušam mamu i babu. Baka je često išla na groblje, pa i ja sa njom. Mama je malo zabranjivala baki da nas vodi, a ja sam želela da idem. Kad sam imala osam godina, onda se starija sestra udala, ostali smo ja i brat. On je bio malo neposlušan kao dijete, a mi ženske smo morale biti poslušne, više smo ispaštale.

Onda sam pošla u osmogodišnju školu u Javoranj. Čuvala sam stoku i učila. Daleko je bila škola, išli smo preko brda bližim putem, a okolo brda je bila cesta. Kad sam krenula u školu bilo je teško, mama nije imala otkud da uzme knjige. Uvijek smo ih morali posuđivati, jedva smo sastavljali kraj s krajem. Ako majka proda neku svinju, kupi nam bilježnice (mi smo to zvali teke), onda olovke i ostalo, a mnoge stvari nisam imala kao neka druga djeca. Ja sam mogla gledati kako drugi imaju... siromašno smo živjeli. Voljela sam da idem u školu. Mama je htjela posle četiri razreda da ne idem u školu, jer joj je trebala pomoć, a baba mi je dala da idem – zašto da se mučimo, neka idemo. Nakon godinu-dvije, u petom-šestom razredu, baka se razboljela i... onda smo mi ostali sami, puno nam je falila, navikli smo na nju. Kad sam završila osam razreda, željela

sam da idem dalje. Imala sam strica u Iloku. Mama je htjela da me on primi, imao je svoju kuću u tom gradiću, nije imao svoju djecu... ali žena mu nije imala volju da me prime. Onda se mami presjeklo: – E, nećeš ti ići njih da poslužuješ, kad ona nema volju da te primi!

Kad sam završila osam razreda, bila sam već djevojka, šesnajst godina, onda su mnoge djevojčice išle na tečaj šivenja koji je tada počeo, i ja sam molila mamu da i mene pusti. Pustila me je. Tu je trebalo nešto da se plati. Ja sam kurs završila i voditeljka nam je ponudila da idemo u inostranstvo da radimo. Ostala sam u svom rodnom mjestu. Onda sam bila maloljetna, još nisam imala dovoljno godina da idem u inostranstvo da radim, mama nije dala, jer ona je trebalo da potpiše dozvolu da nas pušta. Bojala se za mene da bi se ja, bože moj, loše snašla jer sam mlada. Bilo mi je žao što majka nije dozvolila, mnoge djevojke su tad otišle i lijepo su se tamo snašle. Baš sam željela negdje u inostranstvo da odem, jer nije bio neki pouzdan život ovdje. Bila sam odrasla, a nisam imala mogućnosti da se obučem pristojno, kao što neke djevojke imaju. Majka nije željela da izlazim kao mnoge djevojke kad idu na neke priredbe. Mama se uvijek bojala za mene. Razumjela sam je nekada, a nekada i nisam. Tako da sam bila više kući sa mamom, samo nekad dođem kod kolegice iz moga sela, pravile su priredbe, i to mi je bio jedini izlazak dok sam bila tih godina na selu. Tamo se sastanemo, pričamo, plešemo. Dolazili su i momci. Svako je imao neko društvo. Ali mama nije imala želju ni tu da me pusti, pa kad se nešto održava u selu, i ona bude prisutna. Nekad ne, jer je već bila starija žena.

Kako ste se udali?

– Jako sam se radovala kad se udala moja sestra, nekad sam imala zadovoljstvo da odem kod nje u drugo mjesto, mama me tu puštala. Tamo sam imala kolegicu Nadu. Bile smo jako bliske. Išle smo na neki ples gdje sam se upoznala sa mojim mužem. On je moja prva ljubav, mada nije bila neka prevelika. Bio je malo ozbiljniji, ja sam bila mlada. Mi smo se malo viđali kad dođem kod sestre, ne možeš puno da se viđaš, imaš svoje obaveze, a to je trideset kilometara razdaljine između nas. On nije dolazio kod mene, nisam dozvoljavala, jer mama bi se ljutila. Mama uopšte nije znala za moju vezu, sve se odvijalo preko kolegica, poneko pisamce... Nakon šest-sedam mjeseci ja sam pobjegla za mog muža. On mi je ponudio udaju, ja sam pristala, posle sam uvijek patila što mama nije dozvolila. Mama je jako plakala. Samo je sestra znala, a mami nisam smjela da kažem, jer mi nikad ne bi dozvolila da odem. A ni brat. Posle nekog vremena, skužila sam da je ona bila u pravu, da sam ja pogrešila.

Kako ste se snalazili u braku?

– Za mene je brak tada bio neka vrsta životnog rješenja. Meni je bilo fino. Bila sam mlada. Njegova porodica je bila jako pažljiva prema meni. Imao je dva brata i tri sestre, koje su bile udane. Imao je roditelje, oca i majku, tako da je

njegova mlađa sestra bila moja drugarica. On je radio u Zagrebu, ja sam tu sa njima živjela. Udala sam se šezdeset devete godine, u januaru, a rodila sam sina sedamdesete, dvadeset šestog januara. Na porođaju nije bilo problema, dijete je bilo zdravo.

Ko je odgajao decu?

– Tada nisam radila, radio je samo muž, sa njegovim smo bili zajedno. Onda smo mi odlučili da sebi nešto sagradimo posebno, da se odvojimo. Imali smo sinčića, on je imao dve godine kad smo mi uzeli plac da pravimo kuću, dva kilometra dalje od njegovih. Prvo smo sagradili šupu, da može da se živi, posle smo završili spavaću i dnevnu sobu, kupatilo i WC... Veliku kuću smo počeli da gradimo. Onda sam neplanirano sedamdeset treće zatrudnila sa drugim sinom. Mislila sam da mi je prerano da se ponovo porodim, još je ovaj sin bio malen. Muž nije imao volju da abortiram, sedamdeset treće sam rodila mlađeg sina, isto dvadeset šestog januara, samo tri godine razlike. Oba su rođena istog datuma, istog mjeseca, samo jedan ujutru u petnaest do devet, a jedan u pola tri. Tako da slave zajednički rođendan.

Niste razmišljali o zaposlenju?

– Onda smo donji kraj kuće sazidali, a ovamo smo imali gde da spavamo. Kad je drugi sinčić porastao, onda mi se probudila želja da se zaposlim kao tekstilna radnica, jer je u tvornicu išlo dosta komšinica. Ali, nema ko čuvati djecu. Sverkva je ostala gore na imanju gdje smo živjeli prije, moja majka je bila bolesna, nije mogao niko da mi pomogne, morala sam sama da brinem. Ja se ipak prijavim na biro, pošto znam da se duže čeka odgovor. Uvijek sam željela ići da radim van kuće, mislim da bi mi bilo veće zadovoljstvo da negdje radim i da imam neki prihod. Tek sedamdeset devete godine se zaposlim, pet godina posle prijave na biro. Imali smo probni rad od tri mjeseca, morao si sve strojeve da prođeš, onda tek stupiš u radni odnos. Moj muž je dobro gledao na moje ekonomsko osamostaljivanje, podržavao me je, možda svekrva nije. Ona nikad nije bila negdje zaposlena, pa je govorila: – Šta ćeš da radiš? On radi, ti budi kući! – Meni se ne sviđa, sad su dečki veliki, ja bih išla da radim. Bilo šta da sam odlučila u životu, on ništa nije zabranjivao.

Kako Vam je bilo na poslu?

– Bio je jako fini posao, bila sam mlada, željela sam društvo, družili smo se, godišnjice obeležavali, onda jednom ili dva puta išli na izlete. Djeca su već bila velika, ali nisu išla u obdanište. Muž je radio noćnu, onda je imao dva dana slobodno, pa bude sa njima. Kad je nešto kritično, a bojim se da ih ostavim same, priskoči svekrva. Malo sam ja mogla nekud da idem, moraš prvo oprati i biti tu, uvijek se gradilo, išlo se na posao... Nemaš vremena, bez razlike na svu volju što bi ti nekud išao, baš je uvijek bilo malo vremena.

Na poslu mi je bilo zabavno što smo svi isto radili. Ako nam je teško, malo popričamo jedna s drugom, družile smo se. U tvornici imaju faze rada: imamo instruktora koji nam pokaže kako se radi i nemamo problema, imamo brigadira koji nam donosi robu. Ako imalo paziš, ne možeš puno da pogrešiš, ako malo i pogrešiš – nema kazne...

Da li ste želeli da se učlanite u Partiju?

– Razmišljala sam o tome pre nego što sam se zaposlila. Ja sam imala kolegica koje su morale ići na sastanke, a ja za to nisam imala vremena zbog djećice i porodice. Imala sam majku i svekrvu, morala sam da ih obiđem, velikih porodičnih obaveza sam imala. Baš bih volela da sam bila u Partiji. Bilo je puno kolegica članica. Na poslu pričamo o tim problemima: pa što nisi nešto rekla u vezi sa radnicima, možda bude bolje. Vjerovala sam da Partija ipak može da utiče, bar kod nas.

Radili ste, kuća se podizala, deca su rasla...

– To je sve tako bilo teško, ali mi je bilo veliko zadovoljstvo. Gradi se kuća, uvijek se nešto kupuje, krediti su bili, otplatimo neki kredit, isplaniramo ja i muž nešto drugo i onda čekam kad će to da prođe, da bi opet uzeli kredit za nešto drugo. To je meni bilo zadovoljstvo. Mogu reći da me je muž podržavao u svemu, poslušao bi me i u vaspitanju dece. Sa svekrvom sam dolazila ponekad u konflikt, ona nije dala da ih izudaram, da ih kaznim. A inače, nas dvije smo imale suradnju.

Decu ste uspešno vaspitali.

– Bili su jako dobri učenici, pa sam se radovala. Do petog razreda sam ih morala kontrolisati, a posle su se osamostalili, znali su svoje obaveze za učenje i nisam imala nikakvih problema sa njima. Bili su vrlodobri ili odlični đaci. Baš me je svaki roditeljski sastanak radovao i nisam nijedan propuštala. Muž je malo imao vremena za to, radio je na željeznici, imao noćne i dnevne smjene.

Živeli ste u višenacionalnoj sredini. Recite mi kako je to izgledalo?

– Normalno. Uopšte nisam primjećivala kako je bilo, jer nisam gledala ko je ko, bilo nas je dosta: udavali se, imali simpatije, prijatelje... sve do osamdeset osme i devete. Tada je malo počelo. Mi nismo vjerovali da će to tako da bude. Pričalo se, ali još uvijek je bilo nade da će sve da bude u redu. Ja sam imala jednu kolegicu Hrvaticu, živjela je tu između Kostajnice i Dvora. Mi smo se čule telefonom, posjećivale se: ona dođe meni za Božić i za Uskrs, a ja idem njoj, pa razmenimo i recepte za kolače. Muž joj se zvao Lojza. Kad bi se sad srela sa njima, mislim da bi oni ostali isti. Drugi možda ne bi, ne znam iz kojeg razloga. Uvažavali smo se, posjećivali... Na primjer: kad se ženilo i udavalo, nije bilo problema, nije se uopšte razlikovalo, bez obzira na to što su jedni katolici, a drugi pravoslavci. Imala sam jednu komšinicu koja mi uvijek za svoj badnjak

kaže: – Stojo, dođi! Ja mislim to je obična kafa, a ona priredila počasti, rakiju, pa meze, pa veli: – Je l se ti ne sjećaš šta je danas? – Nemam pojma! – Pa moj badnjak! Baš po onim običajima – ona je bila Poljakinja. Baš mi je nje žao... Kada je počeo rat, onda smo se razdvojile – ona je otišla za Sarajevo, pa posle za Zagreb, mislim da je umrla od tuge za svojom kućom, porodica se razdvojila, sin joj otišao... Bila je žena za svakoga! U njezinoj kući se popilo i pojelo, počastilo, popričalo. Bila je osjećajna, nisam primjećivala neke velike razlike. Bilo je puno mješovitih brakova, ženili su se i udavali, prijateljili se, niko nije na to gledao, nije davao pet para!

Pa kako je onda ipak došlo do neprijateljstva i rata?

– Niko nije mislio da će do toga doći. Neki brakovi su bili crkveni, ali većinom građanski. Crkveni su počeli negde osamdeset devete, sa zastavama – naši sa našima, oni sa svojima i to je postalo ozbiljno. Onda su počela devedesete obilježja – šahovnica, njihove zastave, naši su isticali naše. Ali pojedini, ne sav narod, sa njihove strane su to više izražavali. Nismo vjerovali da bi došlo do tako velike podjele. Zašto si se mučio i živio na tim prostorima i mislio da ćeš tu ostati i svoju djecu iškolovati, ako ćeš ratovati...? Malo po malo postajalo je sve gore i gore.

Bilo je i sa strane podsticanja, neki su dolazili, držali mitinge, bili su jako posjećeni. Sjećam se, jednom idem s posla kad se održavao miting u našem mjestu – dolazi Jovan Rašković. Ja nisam htjela da idem, to mi je nekako bilo sumnjivo. Onda, Tuđman dolazi u neko drugo mjesto. To je već narodu postajalo sumnjivo. Ja nisam imala vremena da ostanem na mitingu, jer žurim s posla kući, moram se baviti svojim normalnim poslom. Počelo je toga sve više i više bivati. I u tvornici se počelo primjećivati razdvjanje i grupisanje. Malo ono šaputanje, vidiš kad se sastaju grupice, razdvajaju se, imaju neki svoj razgovor po nacionalnoj osnovi. Ja mislim bog zna šta oni pričaju, možda ne pričaju najgore, ali onda na našoj strani isto. Međusobno smo se pozdravljali, dolazili jedni drugima, pili kafu – nisi mogao drugačije. Ja ne bih prošla s kim sam dobra da ga ne pozdravim, nisam doživjela da meni nije neko otpozdravio. Osjećala se neka nelagodnost, kao da smo se naljutili jedni na druge, s obzirom na to kako je bilo do tada lijepo. Iznenadiš se kad nešto primjetiš u preduzeću, pa vratiš unazad film, kako je taj čovjek bio fini i onda se iznenadiš... Sastanemo se, pa pričamo i komentarišemo kako nije klimnuo glavom, nije pozdravio... ništa.

U razgovorima ste se vraćali u vreme Drugog svetskog rata?

– Jesmo, pričala je moja baka kako su Srbi doživjeli neke ružne stvari tada, što ja nisam mogla znati, jer sam posle rođena. U stvari, sve te priče su bile zaboravljene, ali su se onda probudile. Niko nije davao na to pet para. Nismo mislili da će da dođe do toga da se zatvore pruge i putevi. To je bilo strašno, a

najstrašnije je kad su telefonske linije prekinute. Mnogi su imali svoju rodbinu u Sisku, Zagrebu. A cestom su autobusi prestali da voze devedeset prve godine.

Osamdeset devete smo se malo sredili i devedesete smo sa mlađim sinom išli na more, a stariji sin je bio u vojsci u Zadru. Išli smo u željezničko odmaralište u Lovranu. Bilo nam je fino, nismo osjećali neke razlike, malo se pričalo, ali ne misliš na to. Devedesete godine mom mužu ponudi jedan prijatelj sa kojim je obično radio (bio je električar, a moj muž je zidao): – Jovane, otiđi na more ove godine na moju vikendicu u Tribunju, nemoj da ideš u željezničko odmaralište. On je bio Srbin. Pita me Jovan da li ćemo otići, a ja kažem: – Pa, ajmo, zašto ne bi, dosta smo bili propuštali godišnjih odmora zbog gradnje i skupog života... Kad smo stigli tamo, druga priča u odnosu na lanjsku godinu! Tu smo puno zastava videli u Šibeniku, po Tribunju – šahovnice. Prolaziš, bože moj, kroz Knin, jedna zastava kad dođeš u Šibenik, dolaziš ovamo – drugo obilježje. Još uvijek to ne vrijeđa mir u tvojoj kući... Tako smo se malo u Šibeniku zadržali, onda do Vodica, iz Vodica smo išli u Tribunj – tu se baš dosta osjećalo u vazduhu da je netrpeljivost pojačana. U svakoj trgovini zastave spuštene do zemlje, ljubljenje zastave, šutiš, pogledaš, ideš svojim putem. Mi smo se bojali da ne bi došlo do nečega, jer kako ćemo se vratiti. Stariji sin je već radio, a mlađi kad smo mi išli, veli: – Vi ajte, pa ćemo mi ići posebno na more. Čujemo se telefonom svako jutro i veče.

Vratimo se. Moj muž je imao rekreaciju u Kaštele i javlja mi telefonom da je tamo već počelo: – Ima nas svih nacija na rekreaciji, nije niko baš posebno izražen, bojim se da se neće koji put zatvoriti. Ja velim: – Imaš željezničku kartu, pa ajte tamo i vamo... I taman kad je došao kući, nešto gore se zatvorilo. On nije lično doživio ali, eto, osjećaš se nervozno, nesigurno, menja se situacija na brzinu. Sin je počeo da vozi voz, išao je dosta prema Beogradu, onda sam se ja bojala: – Nemoj da ideš! Šta ćeš, hoćeš li ići na posao? – Šta ću, mama, moram! Baš je išao u Zagreb u školu. Tako je jedno vrijeme prošlo, kad neko miniranje pruge između Siska i Slunje, nije mogao da prođe, baš se zatvorila ta pruga, jedino su ostale telefonske linije.

Jedno jutro došla hrvatska milicija, a naši su smijenjeni, ovi ulaze, naši izlaze po naređenju. Vidimo, oni su se odmah rasporedili po gradu. Oko tri sata su oni došli, a ujutru smo vidjeli samo njih, a naših nema, otišli su kućama. Oni su zauzeli policijsku stanicu, na ulici je bilo puno njih, na svakih deset metara. Što mi je bilo strašno – bili su sa puškama, automatskim kaišom oko vrata – samo što se nije pucalo! Misliš da će svaki čas početi rat. Njihova policija, patrole, pa otvoreni džipovi, pa one puške, nekad ideš iz znatiželje da vidiš, a nekad što moraš da izađeš. Uplašili smo se. Počele su se skidati jugoslovenske zastave, ja sam gledala kad su skidali zastavu sa benzinske pumpe u Kostajnici, pa sa opštine, i stavili hrvatsku. Nemaš nikog šta da pitaš, njima nema šta da se obraćaš. A drugarice iz tvornice jave se telefonom. Najviše sam se čula sa Željkom: – Pa,

Stojo, baš sam se uplašila, noćas je neko iz automatskog oružja pucao! – Pa šta ja znam, Željka, ja se nadam još uvijek u Armiju, u vojsku, pa valjda neće do toga da dođe! Međutim, to je bilo sve gore i gore, a najgore mi je bilo kad se otvorila kiša. Ja gledam kroz prozor jedno brdo pored željezničke stanice, dolazi grupa ljudi i tu kopaju rovove. A ja velim mlađem sinu: – Šta sad ono tamo kopaju? On gleda kroz dvogled: – Kopaju rovove u uniformi mupovaca (kako smo ih mi zvali). Kopaju rovove i pokrivaju ih travom. A tamo Jovan ima sestru blizu, ja odem tamo na brdo. Mi gledamo na dvogled, a oni jave: neko iz jedne kuće gleda na dvogled. To su oni primjetili, oni imaju jače durbine kojima nas vide. Kad sam vidjela to, onda sam postala nesigurna, ali još uvijek nisam vjerovala. Al kad sam morala da krenem u selo gdje mi je muž rođen, gdje smo prvi put živjeli, tu gdje mi je živjela svekrva, ja sam počela da se bojim. Jednu veče se krenulo, puca se, ne znaš odakle, ja još dođem, a voz nije išao u Slunj, ima triangla što se okreće prema Beogradu, tamo gdje je miniran nije išao, a ovdje je još vozio. Neki od njih došli na taj položaj, ispucali i ostavili oružje. To je bila pruga Split – Vinkovci – Beograd. Hrvati što su kopali rovove napustili su taj svoj položaj, vidjeli su da se tu nešto sprema. I oni su bili nesvjesni, i mi smo bili nesvjesni te pripreme. Oni su ostavili sve naoružanje, ispucali se, i kad je voz ulazio u stanicu, ukrcali se u voz i otišli. To im je bilo radno zaduženje. Posle se petnajst dana nije pucalo. Moj muž ide da radi na željeznicu, ima tu teretnih vagona od Bihaća, pomalo sve staje. Jednom ide sa posla biciklom i kaže mu hrvatski policajac: – Kuda ćeš ti, čiča? – Pa idem sa posla kući, vidiš da sam u željezničkoj uniformi! – Aj ti sa nama, pa stani tu! Nije objasnio zbog čega. I muž stao. Idu još neka dvojica isto biciklom i njima isto kaže. Onda se odjednom otvori pucnjava, tu je blizu milicajska postava, a to je bilo za njihov snimak za televiziju.

Moj muž ode kući i otvori Radio Zagreb, na vijestima kažu: – Prije sat vremena napadnuta je policijska postaja u Hrvatskoj Kostajnici. Niko nije napadao, oni su sami pucali i tako su taj izvještaj poslali za Zagreb. Te noći on više nije dao da ostanem, tako da sam ja otišla. Dogovorimo se da će on iz tog sela posle poći pokraj kuće, ako bude bolje. Ja uzmem nešto garderobe, nešto hrane, kave, ponešto ponesem. Gore je bila trgovina, tu sam imala brata i jetrvu, kod njih smo bili jedno mjesec dana, ali ni tu više nije bilo sigurno. Vojska je dolazila, naoružanje je nošeno, naši su se naoružali – to je bilo kod ledare, baš više moje kuće. Onda smo bili u okruženju. Bilo ih je sa crnim šeširima, rukavicama, sa maskama napred na licu, i kad su oni pošli u selo, počele su seoske straže po srpskim selima. Balvan su stavili naši na ulicu, baš su u Hrvatskoj nazvali ‚balvan revolucija', a to je bila priča iz onog rata koji su preživjeli, pričali su, sjetili su se. Bila straža, pregleda, pitaju ko ide, kuda ideš, zašto ideš, zašto sad u to selo... i tako je počelo.

Onda smo se devedeset prve preselili kod njegove sestre na tri mjeseca, opet ja i mlađi sin, a muž je išao na seosku stražu u svom selu. On je ostao onda

sam, ponekad sam mu ispekla hleb, jer nije bilo hleba da se kupi, odneseš tamo, odnoseš čist veš, opereš, vratiš, kretala sam se između dva sela, plašila sam se, znaš, ali... Naši su već bili dobili oružje, niko tebe neće dirati, ideš po danu, ne ideš po noći, noću nije bilo kretanja. Onda su naši krenuli i osvojili Kostajnicu i izbacili njihove. Naših stanovnika, koji nisu uspjeli da iziđu, puno je ostalo po kućama u Kostajnici. Onda su naši okružili okolo sve, put od Dubice presjekli, pa su morali probiti. Hrvati su se u Kostajnici jako loše proveli: u devetom mjesecu kad je pala Kostajnica, ja mislim da je tu njih dosta izginulo – i Srba i Hrvata... Mnogi su se predali od njih, a njihovi su išli u proboj – nisu se htjeli predati! Idu, pa ako ostanu živi i probiju taj put, mogu da idu prema Zagrebu i Sisku. Već je pomalo nestakalo hrane, nema brašna, ako naložim vatru dimi se iz dimnjaka, vidi se, a struje nema, kvasca nestaje, nemaš čim da zakuvaš, a kavu da ne spominjem... Snaja je imala dve krave, te krave su imale male telce i zato ona nije htjela ići od kuće. Ja kad sam ušla u našu kuću, našla sam sve ispreturano i fioke otvorene, razbacano, nemaš struje, presečena struja.

Te četiri godine smo se tako patili, uzeli smo svinje da gajimo i nešto živine i sijali kukuruz, nismo išli raditi u tvornicu. Ja sam već dobila u jedanaestom mjesecu poziv za mobilizaciju, moram hitno raditi za potrebe vojske: majice, pantalone, košulje, bluze šiti. Vratila sam se na posao. Zvala se Srpska Krajina. Radim dva mjeseca pa idem kući, onda dođu druge radnice, ne možemo sve u jednoj smjeni, samo onoliko koliko je pogona i mašina bilo osposobljeno, što nije uništeno, izgorjelo, odvezeno. Dobili smo plate. Čak su znali da nam podjele po džak brašna.

Kako ste krenuli?

– Pričalo se devedeset četvrte da ćemo otići, to niko nije vjerovao. Nekad se uplašim, a sve sam živjela u toj nadi da nećemo. Dosta sam slušala vijesti iz Zagreba kako oni ponosno pričaju, vjeruj da sam puno puta rekla: mi ćemo morati da odemo, ako preživimo. Imala sam djevera, on je pravio sebi vikendicu, živio u Bjelovaru, pa su morali da pobjegnu. Tu gdje se rodio, kuću napravio. – Šta se ti žuriš sa kućom, nemaš šta da jedeš, a šta mi znamo šta sutra možemo doživiti, a on meni: – Nikad se ja neću u Bjelovar vratiti! Nekad dobiješ volju da sve uradiš i po kući, vani, a nekad nemaš volje, razočaraš se i živiš kao napamet. – Mi ćemo ostati ovdje, oni će ostati tamo, takve su te podjele, mora tako da bude – i on me razuvjeri i ja sva vesela idem da radim dalje.

Nije prošlo par dana, idu naši mladići, milicaja, stari ljudi, mala djeca... Ja nisam stara, a nisam ni mlada, nemam mladu djecu – ja ne moram. Meni djeca na položaju, stariji je bio u školi rezervnih oficira u Zadru, čekam da se javi. Napatili smo se! Nema narod svoj smještaj, mi došli tamo, a tamo puno svijeta, otišli u Bosnu. Ujutro počnu da tuču granate, onako dobro, otuda iz Siska, posle se umire. Tako dan i noć... Počnu opet da napadaju, obično ujutro kad počinje da svanjiva, i tako tri-četiri dana. Kad jedan dan počelo od Petrinje, od

Kostajnice: idu traktori, vozila zaprežna, pa ja velim: – Kud ide ovaj narod, bože moj? Šta će to da bude? Djeca su na položaju, muž je išao u Kladušu, vratio se, pitam: – Šta ti veliš za ovo? – Tamo se iseljavaju, tamo će se voditi borba – veli on meni. – Ne znam šta bih ja tebi rekao, nego da sjedneš – i za Bosnu. Ja sam prošao sad biciklom, taj narod preko mosta ne može proći, počeli su legitimisati, idu za Bosnu. A ja velim: – Zbog čega? Sutradan, ja još neću da krenem, sve čekam stariji sin će se javiti. Ne javlja se on cijeli dan. Imam dosta svinja, ja to časkom naranim, a Jovan kući da bude kraj telefona.

Narod ide, ja nazovem moju jetrvu, velim: – Znaš šta, Savka, svi su otišli, dođi do mene, narod otišao, niko se nigdje ne svraća, kud idu, ja nemam kud!? Sad je to već osam sati naveče, ja velim: – Šta da mi radimo? Ne znam, ja više nisam pametna. Šta bih sad ja radila? Moj sin se dva dana nije javio gdje je, šta je sa njima... Zoran je bio u izviđačima. Veli ona: – Sad ću ja Vladu da nazovem u opštinu. Nazove ga: – Šta radiš, Vlado? Kostajnica je potpuno prazna! Veli: – Došlo naređenje – povlačenje! Ja velim Savki: – Pa vidiš da naše vojske još nema, naši se ne javljaju, sve otišlo! Kostajnica je prazna! Šta ti čekaš? Idi, kupite se ti i Savka i odlazite za Bosnu! Veli ona: – Šta ćemo, Stojo? – Ja ću još čekati! Dolazi tu jedna komšinica i kaže da je Kostajnica potpuno prazna. Vidimo da to nije nešto u redu, nama su zadrhtale ruke, i glas, oduzela se ja sva... Kud ću ići, još otuda nisu došli. Jovan je tu prisutan, veli: – Nemoj plakati, kako mora biti za sviju, tako će biti i za nas, nešto će biti. Još nema te naše vojske. Mi čekaj, pa čekaj. Veli taj njen svekar: – Čekajte do pola jedan,onda vi strpajte nešto u torbe i ja ću upregnuti konja, pa pređimo u Bosnu. Ima on tamo jednog sina i snahu i stan. Ja se tresem i plačem, šta ću, veli Jovan: – Ajde ti, ja ću ostati kod kuće! Stavim dve tri torbe, nešto veša muškog i ženskog, cipele, samo neke nužne stvari, i odem sa tom komšinicom. Kad smo ujutro oko pola jedan krenuli iz kuće, ne znaš šta da uzmeš iz kuće, ne znaš kud ideš, jednostavno ne znaš. Jutro, i nećemo tu noć ni spavati, prešli smo mi tamo, ali sve mi sumnjivo, nema vojske, šta je sa vojskom. Kad je jutro osvanulo, počela je i vojska da ide, neki čovjek mi kaže: – Kome si ovo ostavila, jesi li ovo ostavila ustašama? Ja velim: – Znaš šta, sve sam ostavila! Tu su i moji sinovi, ja ih još ne vidim sve do deset sati, uglavnom vojska se povlači, naređenje je... onda smo prešli za Bosnu. Ujutru su počeli da tuku i Bosnu, tu je bilo i ranjenih i bez nogu jedan mladić ostao, sjedio ispred pošte i baš je pao... Mogli su oni nas pobiti sviju! Ujutro bace par granata, pa šute. Jednostavno su nas pustili da izađemo.

Onda sam se ja još to jutro vratila kući. Neke stvarčice uzmem: ćebe, telefon iščupam, mlin za kafu, tako neke bezvezne stvari... Mislim, ako budu padale granate, ja ću okolišiti preko Jovanovog sela, pa ću izići negdje gore kod Dvora, ako krenu da padaju granate, neću ići kroz Kostajnicu. Vidim pušćena stoka, haos! Vidim Jovanovu sestru i zeta Hrvata u mom komšiliku ispred kuće, vidim ih na terasi. Ja bih išla kod njih, ali nisam smjela.

Tek naveče smo kretali prema Prijedoru, nismo mogli tu ostati u Bosanskoj Kostajnici. Imali smo jednu baku koja je kod nas dolazila, ja sam se čula sa njom telefonom, ako joj je stan slobodan da malo navratim. – Ja te čekam, cijeli dan te zovem, ne znam šta je sa tvojim telefonom – veli. Ja joj kažem: – Ja više kući nisam, nemoj ni zvati, ja sam već u Bosni, pošla sam kod kume.

Da li Vam je onda bilo jasno da se više nećete vratiti?

– Još uvijek sam mislila taj cijeli dan da ćemo se vratiti, ali kad smo krenuli prema Banja Luci, onda sam pomislila da se neću vratiti. Kad sam otišla ujutro u Kostajnicu, moj muž je iza mene došao, ali se morao negdje sakriti jer bih ga srela. I on se vratio da obiđe kuću. Samo ja i mlađi sin smo putovali, a on je ostao u Bosni sa svojim bratom. Mi smo se zapravo razdvojili, ja i mlađi sin smo putovali, a stariji je morao da se razduži jer je imao zaduženje za naoružanje. Dosta je toga naoružanja (artiljerije, tenkova) povučeno za Bosnu.

Prolazimo kroz Bosnu, tu su nas dočekali sa hranom. Bilo nam je malo lakše, imali smo koji dinar, nešto da pojedemo. U Prijedoru sam bila vrlo dobro počašćena kod jedne žene, večerala sam i okupala sam se. Isplakale smo se obadvije, razgovarale smo i ona mene ustavlja da ja budem kod nje. Reko: – Ja ti ne znam reći ništa. Kad mi dolazi mlađi sin, on je još ostao kod kamiona što nosi naše prtljage. On kaže da ostavimo naš televizor kod babe, jer idemo za Srbiju. Ja više ne znam šta se događa, ko da su oči zavezane, šta ću, ne kontriram mu. Evo, kamion tu ispred zgrade, mi idemo kamionom. Krenemo i vidim da nije samo dupli red, već trodupli! Zagušuje se saobraćaj, ide se prema Banja Luci. Svako gleda svoga, neko se traži, neko plače. Stašno je bilo! Kolone su se stvorile, haos, i tu je onda počela uređivati milicija kroz Bosnu. Da nisu uređivali, tu se ne bi moglo proći, jedni preko drugih bi išli. Nestaje goriva, narod staje, ono gužva sa traktorima, gume pucaju... Mi tu negdje prođemo Banja Luku i tu ćemo i noćiti. Ko je imao kakvo ćebe, smjestimo se i legnemo na sjedeći, naslonimo se i spavamo u kamionima. Mi smo izašli, učinilo nam se toplo, pa smo stavili šatorsko krilo ispod, a pokrili se sa dekom. Svanjiva, tu smo se umili: imala je jednu džezvu pri ruci, malo drva, pa naložimo na neki lim, stavimo džezvu i popijemo kavu. Kad smo mi to popili, kupimo nešto za doručak. Posle Banja Luke smo počeli dobivati pomoć: narod čeka sa hranom, počeli da nam iznose kolače, krofne, uštipke, pite... Onda smo došli u neko selo, mislim da se zvalo Kuzmin, tu su nas tako dočekali sa slanom pitom sa sirom, dali da se okupamo. Tu nas je bilo puno. Jedan čovjek kaže: – Ajd, svraćajte se tu, mi smo zaduženi da vas primimo. Mi smo tu popili kafu, zamezili, ispričali se, okupali se. Bili su gostoljubivi prema nama.

Onda smo naišli na neki most, upeklo sunce, svako traži neki dokument, ja sam srećom imala osobnu kartu, pripremila što imam dokumenata. U toj našoj koloni bilo je svakakvih – i Muslimana iz Bosne, a njima je izlaz bio zabranjen. Ako ima neki dokumenat da ima svjedoka koji će reći da sam ja ta i ta, onda

može. Tu smo čekali po cijeli dan, par koraka da se pomaknemo. Tražim hladovinu, neko sunce upeklo, i tu smo mi tek uveče prešli preko mosta, preko Pavlovića ćuprije. Bila je zaustavljena kolona, ne znamo šta se događa. Jedan čovjek je ubio svoju porodicu. Ne treba svim tim pričama poklanjati pažnju. Tu smo se morali legitimisati, nije mogao svako preći. Mi smo zamišljali da muškarci neće moći preći, pa onda razgovaraš, neko šuti, sluša, neko priča... Onda je narod počeo skapavati, nema vode, dugo nema naselja, imaš neki potočić – ne smeš da piješ, neko ima uz sebe malo u flaši, neko i nema, dječica mala... Tu su nam počela patrolirati kola hitne pomoći. Taman nailazimo na taj most, tu su nam donijeli sokove, mlijeko, hljeb, i onda kad smo prešli taj most, isto tako sve više i više se pružalo hrane. Dolazimo, noć nas hvata, krećemo, prespavamo, imamo hrane, suhomesnatog, ono baš svega, i slanog keksa, lekove su nam pružali, bilo je i doktora. Onda smo stigli u Rumu. Kad smo stajali kod onog hotela, odmarali, upeklo sunce, a ja vidim neki autobus dolazi sav izlupan, bože dragi, a narod je sav uplašen, ko da je pao. Oni su išli kroz Sisak, tu su doživjeli kamenovanje, kombi je izudaran sa strana, obijena stakla... Oni su sa Korduna i tud ih je naveo Umprofor, rekli im da mogu proći. Međutim, dočekivali su ih sa kamenjem. Jedna nam žena ispričala da je deo kolone ušao u Sisak i da su tu kamenovani, šipkama izubijani, ispljuvani, nema čime nisu napadnuti. Vidimo kombi je sav razbijen, razlupana stakla, navukli su neke zavjese da ih ne udara vazduh. Tu mi već pomalo pričamo: ide se za Kosovo. Ja onako razmišljam: ja neću! Možda ćemo dobiti neke kućice i zemlje da živimo. Međutim, nemaš više pojma kuda ideš. Meni odmah prorade klikeri: idem ja da nazovem mog djevera na Bežanijskoj kosi, ako se javi da li mogu navratiti. Šta znaš, nekom dođeš u kući a nisi se najavio. Ja velim: – Mi smo u Rumi, ja i Zoran, a Jovana još nema, on je negdje u koloni sa svojim bratom Đurom, a Mića još uvijek ide sa vojskom. Mi smo sad ovde, je l bi ja i Zoran mogli da navratimo? Djever nas uveče dočeka i odveze pravo u Železnik, tu su nas istovarili. Kuća fina, žena skuvala kafu, iznela mezu, tu smo malo jeli, više nisi ni gladan, malo se oprala, ponudila je ona meni da se odem okupati, dala mi je cigaretu... Tu smo bili par dana, čekali da se jave sin i muž. Jovan nas tražio u Mitovici. Čuli smo da tamo ima neki sabirni centar. Ja sam se malo razbolila, bila mi neka temperatura u ustima, jednostavno me sve zateklo, nisam mogla ništa jesti, samo da pijem, kao da se sve unutra ispeklo. Onda sam se morala tu prijaviti, oni su se bojali da će mene još više zaboljeti, uplašio se djever, moram imati prijavu kad idem kod lekara. Ja popijem neke ljekove, dâ mi neka medicinska sestra iz zgrade i tako mi pomogne. Bilo mi je bolje, i od plača... Prošlo je već pet-šest dana, Jovan se javio i ja velim: – Znaš šta, nama je ovdje dobro, ali dolazi da mi znamo kud ćemo! Ne možemo mi smetati u tuđem stanu, mali je to stančić, moramo nekuda. – Ja sam već za nas našao smještaj u jednom selu kod Rume. Vi se morate vratiti, ako imaš neki dinar kod sebe, nalij Gojku gorivo u auto, pa nek te doveze sa Zoranom. On nas

odveze. Jovan je našao smeštaj kod Mađara, baš nas lijepo primio. On ne živi u toj kući, imao je staru i novu, u toj kući mu je živio sin koji je otišao u inostranstvo, a on živi u gušćem naselju, ovo je nešto kao nasamo. Bila su tri kauča, mi to izračimo, počistimo i smjestimo se. Došao on ujutro: – Jeste li pili kafu? Velim: – Pa jesmo – a nismo. Šta ću ja njemu sad objašnjavati, jadni čovjek da ima sa mnom posla. Pa ako nismo, da mi idemo kod njega, a meni je to neugodno. Ja se još uvijek osjećam kao da sam nekom nešto zgrješila, skrivila. – Na šta ste kuvali? Rekoh: – Nismo mi ni pili! – Pa što mi ne kažeš! Ode on i skuva nam kafu i donese. Doručkovali jesmo, ali nismo pili kafu, pa može biti i bez kafe.

Tu smo bili dva mjeseca. Onda se pojavio moj brat, on je inače u inostranstvu, ima kuću, a ja ni ne znam jer on sa mom nije pričao. Kad je mama umrla, on se nekako okrenuo. Nismo razgovarali. On kaže da ima kuću u Jakovu. Došao ja, otvorio nam tu kuću. Prvog novembra sam već bila u tom selu i ostala tri mjeseca. Već je pomalo nestajalo novca. U Malim Radincima kod Rume, tu sam ja već počela da idem da kupim krompir. Jesen, deveti mjesec kako smo bježali. Najpre sam išla u berbu paradajza, da imam da živim. Po cijeli dan na njivi, onda došao krompir, tu sam već zaradila neki dinar da imamo za hranu. Išla sam u dnevnicu, muž je isto tako išao kad nekome nešto treba napraviti, istovaralo se žito... Tako smo zarađivali neki dinar. Onda smo počeli dobivati u Rumi pomoć. Odem i dobijem ulje i brašno, samo nismo imali šporet da pečem hljeb, pa sam se dogovorila sa pekarom da nam oni daju gotov hljeb, a mi njima brašno. Tako nam je malo laknulo. Imali smo nužni smeštaj, nije bilo ni kupatila, ni WC-a. Dogovorimo se da muž napravi neki vanjski WC...

Stariji sin je sve vreme sa Vama?

– Zaboravila sam da kažem da je muž izgubio kontakt sa sinom. U Pazovi je video kako devera propuštaju kad su ga legitimisali, a sina neće. Mobilizacija! Drugi dan odlazi, a ne znam kud. Odlazi negdje kod Vinkovaca. Uglavnom se odatle javio: – Živ sam, zdrav sam! Nije rekao gdje je. Retko se javljao...

Vi ste bez njega bili u selu?

– U Jakovu smo bili dve godine. Počela sam da radim kod jednog privatnika, pakovanje za aerodrom: šećer, kafu, mirišljave maramice... Nije bilo dovoljno posla, onda odem da pravim kore za pitu. Tu sam radila četiri mjeseca, sin stariji mi se oženio. Kako je mobilisan, bio je u tom Lovasu od devetog mjeseca do po zime, tu svoju djevojku imao je još otud. Ja sam rekla: – Nemoj ti sad da izbjegavaš Biljanu, već se njom oženi. Tako se stariji sin oženio sa Biljanom, ali bez svadbe, samo je prsten kupio. Njeni roditelji su već zamjenili kuću. Jedan Hrvat je otišao u njihovo selo na Baniji, a oni su ušli u njegovu kuću u Platičevu kod Šapca. Njima je bilo dobro. Kad se sin vratio iz vojske, on se i oženio, ostao je kod njih, još uvijek je tamo. Imaju i zemlje, taj prijatelj radi u Hrtkovcima u drvnoj industriji, ona je radila kao trgovac. Ostaju tamo kod njih i obilaze nas.

Odjednom se pojavio brat – on bi da proda tu kuću. Nismo plaćali stan – ako sad iznajmimo stan, nećemo imati šta da jedemp. Dobro, on ima pravo sa svojim da radi šta hoće. Prodao je kuću u Jakovu, kupio u Sremčici i ponudio nam da pređemo tamo. Snaha nije bila voljna. Rekoh: – Dobro, ako može – može, ako ne, mi ćemo ostati ovdje. Naučili smo se na to Jakovo. Odlučili smo kupiti kuću u tom mjestu, upoznali smo taj narod. Da odemo u Sremčicu, to je opet druga okolina, treba se opet snalaziti. Jovan se zaposlio kao čuvar, Zoran je počeo da radi u nekoj trgovini. Ja sam bez posla, ali sve u svemu, nije bilo najgore... Kad sam imala vremena, ja bih išla isto da radim. Počela sam preko omladinske da radim, da čistim stanove. Spremala sam stanove posle krečenja – par dana radim, pa me opet zovu kad treba. Ja odem, požalim se pred jednom ženom: – Ja bih radila negdje, a nemam gdje. Ona me uputi da u statistici trebaju puno žena za rad. Ja ostavim svoje podatke, čekala sam nekoliko mjeseci i pozvali su me. Došla sam na razgovor, dogovorili smo se... Tako da sam radila kod njih godinu i po dana u statistici. Napustila sam ih kad je počelo bombardovanje. Sve dotle je donekle bilo plaćeno. Onda je malo stalo, valjda se ni njima ne uplaćuje, pa ni nama nisu davali. Namirilo se samo tri mjeseca, nisu nam davali platu i ja se odlučim da napustim. Sad radim tako po kućama, drugog izbora nemam, ja bih išla još negdje raditi, normalne smjene, ali to je teško dobiti.

Spomenuli ste bombardovanje...

– Jako teško sam ga doživila. Nikad nisam pomislila da će doći do toga ovdje, da opet doživljavamo isto. Mislim da je još gore nego tamo, možda sam ono tamo pomalo zaboravljala. Jako sam se slabo osjećala. Uzimala sam ljekove da bih to mogla lakše preživljavati, po cijelu noć nisam spavala. Uzimam te ljekove, borim se i jedva čekam da stane, da počnemo sa izgradnjom kuće. Plac smo uzeli, počelo bombardovanje, a mi treba da počnemo da radimo, da imamo svoje, da više ne smetamo. Srećom, završilo se.

Da li ste regulisali imovinska pitanja u Hrvaskoj?

– Lani smo to uradili, to me dosta obradovalo. Kad smo odlučili da nemamo gdje da se vratimo, kuća je cijela, nisam protiv vraćanja, ali nema šanse, sinovi su bili u vojsci, kako bi se na to tamo gledalo... Oni su se ovdje nekako snašli. Počela je prodaja imovine, baš u našem pograničnom dijelu prodano je dosta kuća. Vijest me je jako obradovala. Mi ponudimo naše i za jedno kratko vrijeme procjena je prošla, onda ulazi u proces prodaje, pa šaljemo punomoćje. To kupuje hrvatska država, nisu neke pare, ali bolje i tako. Još bi mi teže bilo da je srušena, da nemam ništa da prodam. Koliko ti je drago, toliko je i teško! Hoću bar da se sa nečim ovdje osiguram. Dobili smo pare, kupili u Jakovu. Da nas nije sprečilo to bombardovanje, možda bi nešto završili i prije.

Kako se osećate sad kad gradite kuću?

– Osjećam se možda sigurnije, ali nije to više ona radost. Sad sam starija, ne raduje me kao tamo, bila sam mlađa – svim detaljima sam se radovala, od pločica, kupovine namještaja... Ovdje sam nesigurna, bez posla sam, i sinovi, i muž, radim od danas do sutra. Kako ćeš dalje, nije bitno za nas, više razmišljaš kako će mladima dalje biti. Dok imaš snage da radiš, može biti dobro, a bojim se ponestaće toga! Šta će onda biti?

Plac smo kupili, državljanstvo nismo pokušali da tražimo. Morali smo da uzmemo tamo u Hrvatskoj, zbog papira. Socijalno nemamo, već ono izbjegličko, kad idemo kod lekara, a borim se da ne idem često. Fala bogu da me zdravlje služi, nekad me nešto i boli, ali... Ličnu kartu nemam, imam samo izbjegličku, i sinovi isto. Ne piše izbjeglička nego prognana lica.

Kako se danas osećate?

– Ponekad se osjećam neugodno, ima svakakvih ljudi, ponekad ti svašta kažu, zbog nervoze, zbog čega – ja ne znam. Baš sam putovala na relaciji Sremčica – Beograd. Ušla jedna ozbiljna žena približno mojih godina, veli: – Ništa mi ne smeta, smeta mi najviše kad uđem u autobus i nemam gdje da sjednem, ja stojim, a izbjeglice sjede! Ja nisam ništa odgovorila, samo sam malo podigla glavu da se ne osjeća da sam ja izbjeglica. Možda je ženi teško, ona nije izbjeglica a ja jesam. Ne znam šta bih joj rekla. Ona to ne može doživiti kao ja što doživljavam. Razmišljala sam o tome dva-tri dana, ali pustiš to kraju. U putovanju autobusima se svašta doživi. Kad smo stanovali u Jakovu, pa tamo putujem u Surčin i po govoru me poznaju. Jedna žena kaže: – Vi izbjeglice već ste nam dosadile, kako se već ne vraćate tamo, što ne idete na svoje! Šta da joj kažem? Znate šta, da li bi se ja vratila ili ne bi, vi moje razmišljanje ne znate, razmislite vi malo, ja nisam kriva što sam ovde došla.

Ne znam šta da kažem. Teško mi je da rečem da ne možeš da se vratiš svojoj kući zbog toga što imam sinove i muža. Ja bih se vratila sutra da imam žensku djecu.

Ljiljana Vuletić, 1999.

Klara (1953), Subotica

Recite nam nešto o svojim roditeljima.

– Na mene je moja majka imala mnogo veći uticaj od mog oca, zato što je majka bila otvorena i nasmejana osoba, optimistički nastrojena. O životu moga oca znam tako što mi je majka o tome govorila, ako je on bio prisutan, onda je eventualno samo potvrđivao, klimao glavom, nadovezivao se...

Moja majka je dvadeset treće godište. Odrasla je u pobožnoj jevrejskoj porodici: otac joj je bio jedan od onih poslušnih Jevreja, nije se bunio ni protiv čega, sudbina njegova je bila dosta jadna. Bio je trgovac u teškim vremenima opšte krize krajem dvadesetih, a on je to sve podnosio kao što nekad iz filmova vidimo ili iz romana čitamo, kao jadni Jevrej tipa „Violinista na krovu" koji putuje sa svojom robom i trguje. To sam čula od svoje majke da su bili siromašni. Živeli su u Bezdanu kod Sombora, a kada su deca pošla u školu, preselili su se u Sombor. Ipak moja mama sebe smatra Somborkom: tamo je išla u srpsku školu, jer mađarske nije bilo, i od tada govori lepo srpski jezik sa vojvođanskim akcentom.

Mamina majka je bila iz drukčije jevrejske porodice: otvorena osoba i podržavala sve ono što je novo. Mislim da nije ni bila pobožna, ali je po muževljevoj želji vodila košer domaćinstvo. Sa omladinom je imala neki poseban život, ali kad joj je muž, moj deda, bio prisutan to je sve bilo jako pobožno, išlo se u sinagogu, molitve, praznici – sve kako treba.

Mama je negde u petnaestoj godini postala svesna da je njena nejednakost sa drugima u stvari zbog fašizma koji se sve agresivnije približavao. Ona se seća kako je njen otac bio bolestan danima posle hitlerovskih govora. Na nju je to veoma snažno delovalo i verovatno ju

je taj doživljaj usmerio ka SKOJ-u i Komunističku partiju. Ona je smatrala da aktivno mora da čini nešto protiv onoga što se dešavalo u njenoj okolini.

Moj otac je rođen dvadeset prve godine u jednoj jako zaostaloj sredini u Odžacima, gde su bile uglavnom švapske porodice. Ubrzo je njegov otac umro, mislim dvadeset devete ili tridesete godine. Njega majka nije mogla da školuje i dala ga je katoličkim opaticama, pa je on je išao u katoličku školu. Tamo se loše osećao zato što su one njega vaspitavale u strahu. Recimo, one su se jako bojale kada je sevalo i grmelo, onda su se sve sakrivale pod krevet. On nije razumeo zašto to čine, pa se i on sakrivao pod krevet... Prisiljavale su ga da jede ono što on ne voli, pa su ga onda kažnjavale, ali ne samo njega nego svu decu tamo, jer je to bio način vaspitavanja.

Iz te osnovne škole otišao je u gimnaziju u Sombor gde je živeo kod svoje bake. Ona je bila dobra žena, neuka i siromašna, tako da o mom ocu niko nije vodio računa. Veoma brzo se u školi otkrilo da je on bio talentovan, pisao je pesme, dobro je znao jezike, izuzetno je znao matematiku... Onda su njega jevrejske porodice u Somboru, kasnije se saznalo da je to bilo organizovano, pomagale na taj način što svoju decu nisu davale na časove matematike nekom profesoru, nego su pozivale moga oca, i on je svaki dan išao kod druge porodice da pomaže njihovoj deci u učenju, a za taj trud je dobijao hranu. Tako je on ušao u somborsku jevrejsku zajednicu. Očeva majka je bila je vešta krojačica, ja nju nisam poznavala. Tatina sestra je ostala da živi sa majkom, ona se za vreme rata kompromitovala, tata nikada nije mogao to da joj oprosti, tako da ja ni nju nikada nisam upoznala, mada ona i danas živi u Beogradu.

Tata je još u gimnaziji postao skojevac, pa član Partije. Mamu je upoznao u tom okruženju. To je bila organizovana antifašistička grupa gde je tata bio jako aktivan, pa su u somborskoj gimnaziji ubrzo našli načina da ga odatle izbace. Upisao se u poslednji razred gimnazije u Subotici, gde ga je jedan advokat primio na stan i tu je maturirao. Taj advokat je video sve talente moga oca i nakon mature ga je upisao na Sorbonu, ali moj otac nikada tamo nije otišao! Otišao je u ilegalu četrdesete-četrdeset prve i radio partijske poslove.

Četrdeset prve su i tata i mama odmah posle okupacije uhapšeni u Somboru i mučeni, kako je to u knjigama opisano. Zapravo su uhvatili neke njihove drugove i jako mučili, koji su onda odali druge... Roditelji su to kasnije doznali, nikada nisu osuđivali svoje saborce, možda su i znali ko ih je odao. Ali oni sami kažu, pod tim mukama nije čudo ako su neki progovorili: struja... ren na glavu i slana hrana pa nema vode, izvrtanje ruku, silovanje, to su sve i oni doživeli dok ih nisu osudili. Onda su oboje prevezeni u zatvor u Kaloču u Mađarsku. O Kaloči oboje govore kao o jednom relativno humanom mestu. Zatvor su držali ljudi kojima je to bilo zanimanje, upravnik zatvora i čuvar zatvora. Najpre su ih primili sa strahom, budući da su zatvoreni zbog komunističkog rada. Pošto su oni bili osuđeni na mnogo godina, otac na dvanaest a majka valjda isto toliko,

postepeno su se čuvari uverili da to nisu ni provalnici, niti da lažu, niti da kradu, a naročito im je bilo interesantno kako se politički zatvorenici međusobno slažu. Živeli su po desetoro ili više u velikim prostorijama i bili dobro organizovani. Naravno, i tu je bio partijski rad što je danas nama možda i smešno: čitali su nešto pa su prepričavali, pa su oni koji su bili stariji imali neka svoja filozofska izlaganja – sve je bilo jako organizovano s fokusom na obrazovanju svih. Manje pismeni su podučavani, ko je znao nemački taj je podučavao nemačkom jeziku ostale. I to je godinama tako išlo. A zaposleni u Kaloči su se sa poštovanjem odnosili prema tim političkim zatvorenicima. U stvari, tatu su oni i spasli, isti ti ljudi koji su ga čuvali! Kada su Rusi dolazili sa istoka, kada je front već išao iz pravca Jugoslavije, onda su se svi povlačili. Jevreje su već odvodili ili u koncentracione logore ili da kopaju rovove na frontu. Mamu su tako odveli iz zatvora u Budimpeštu, iz Budimpešte u Dahau, pa iz Dahaua u Bergenbelzen. A otac je ostao u Kaloči. Naime, tu je bio jedan dečko iz jedne bogate jevrejske advokatske porodice. I on je znao da na front idu da kopaju rovove samo oni iz zatvora koji su zdravi. Politički zatvorenici, pa još Jevreji – to je apsolutno najveći greh koji je mogao da postoji u Drugom svetskom ratu. Činilo se da je 'normalno' da budu odabrani za kopanje rovova i na taj način nestanu...

Ali taj bogati advokat je uspeo raznim podmićivanjima da dođe u zatvor sa jednim lekarom koji je ustanovio da je sin „bolestan" i da ne može da ide na front, a moj otac je stvarno bio bolestan – imao je vodu na plućima. I kao stvarno bolestan dospeo je u bolnicu. Direktor zatvora je rekao mome ocu: – Ja ću vas sakriti kod svojih rođaka negde na salašu, a kad Rusi dođu, ajde reci, molim te, potvrdi da sam vas spasao. Tako je i bilo – kao na filmu. Posle rata su se moji roditelji dopisivali sa upravnikom zatvora i taj čovek je sa svojom ženom, kad sam ja bila mala, došao kod nas u posetu. To je tako jedno čudno prijateljstvo. Jako interesantno.

Majka je preživela Dahau?

– Mama je preživela zajedno sa tri-četiri devojke, kako su one sebe zvale. One su se kasnije sretale u životu, u slobodi. Mama je preživela tifus, pa je preživela i to što su dobili hranu, jer mnogi su umrli od toga što su dobijenu hranu jeli odmah u velikim količinama, nakon toliko godina gladi. Mama je imala trideset pet-šest kilograma kad je oslobođena.

Majka je dugo još bila u bolnici pored Bergenbelzena koju su Englezi oslobodili. Njene drugarice su već znale da niko nije ostao živ iz mamine porodice, ali joj o tome nisu ništa rekle dok nisu stigle do Sombora. Do Sombora su stigle na najrazličitije načine: peške, kamionom ... sve tako kako su već dolazili svi ljudi iz raznoraznih krajeva sveta. Pred Somborom su joj rekle da su one čule da su svi ubijeni u Aušvicu, sem brata... Svi su odvedeni u gasnu komoru, a njen brat je bio na radu i još se sreo sa nekim ko se vratio odatle u februaru četrdeset

pete. On je još bio živ, ali se smrzao, navodno. E sad, to nije potvrđeno, ali na kraju krajeva svejedno je – njega nema. Mama je imala ujaka, on je ostao živ i dve sestre od ujaka, oni su preživeli Aušvic, i to je bila sva preostala rodbina.

Navodno je moja mama na somborskoj železničkoj stanici istovarena iz nekog kamiona sa jednom metalnom kantom, ostali su išli za Suboticu... Ona je stajala tamo sama kada je naišao tramvaj, ona je ušla u tramvaj u kojem je bio jedan jedini putnik – to je bio moj otac! On se u međuvremenu vratio u Sombor. Majka je već znala da nema nikoga, otac je imao svoju majku i sestru, ali se nikada nije vratio njima.

I tu počinje zajednički život Vaših roditelja.

– Oni su se venčali i iznajmili neku sobu. Tu su živeli godinu dana dajući privatne časove. U prvim danima oslobođenja ljudi su se vratili sa raznoraznih frontova pa su završavali kurseve... Moji roditelji su predavali razne predmete, jezike i matematiku... a spremali su se za prijemni ispit u Beogradu – oboje su hteli da studiraju matematiku. Jednog dana su jednostavno zatvorili vrata u Somboru, otkazali podstanarstvo, i sa nešto para koje su imali otišli u Beograd. Mama kaže da se u njenoj kući uvek govorilo da treba ulagati u svoju glavu, samo je glava to što ostaje, a naročito kad su tako sve izgubili i prijatelje i rodbinu, nikoga stvarno nisu imali na svetu. Ona je bila odlučna u tome da se ide i da treba da se uči. Tata nije bio toliko odlučan, to je opet mamina priča, jer mi od tate to nikada nismo čuli.

Ona je imala dvadeset i tri, a tata dvadeset i pet godina kad su otišli na studije u Beograd. Tamo su opet iznajmili neku sobu, otišli da polažu prijemni ispit na matematici, ali se ispostavilo da treba polagati i fiziku. A oni fiziku nisu znali uopšte! Nisu se usudili da odu na prijemni ispit na tom fakultetu. Položili su prijemni na Odseku za srpski jezik i jugoslovensku književnost. I to su završili oboje.

Slede teške godine nakon rata: Informbiro.

– Četrdeset osme roditelji su bili na trećoj godini studija, tata se pokazao kao izvanredan student. Proricali su mu veliku budućnost. Mama je uvek bila u njegovoj senci, on je bio uvek veliki naučnik, uvek se bavio nekim nezemaljskim važnim stvarima. I majka je uvek imala same desetke, ali pošto od desetke veće ocene nije bilo, govorili su da je bila velika razlika između tate i svih ostalih koji su imali desetke. (Kad sam ja magistrirala na Beogradskom univerzitetu, srela sam tamo neke ljude koji su rekli: – Jeste li vi ćerka onog Pište Sentđerđija? On je najbolji student koga smo ikada imali!)

Uhapsili su nekog od tatinih nekadašnjih saboraca koga su jako mučili da bi odao imana svojih drugova. Jadan, govorio je sve samo da prestanu sa mučenjem, tako je između ostalih spomenuo i ime moga oca koga su uhapsili četrdeset devete. Kada su pušteni sa Golog otoka, taj čovek je dolazio kod nas

u kuću, nikada nisu govorili o prošlosti. O svemu ovome sam saznala mnogo kasnije, naravno, opet od mame.

Tata je pre transportovanja na Goli otok bio u Beogradu, mama ga je pronašla u nekom zatvoru. Pošto je bila ubeđena da je tata uhapšen greškom, majka je otišla direktno kod Rankovića na vrata i zahtevala da oca puste na slobodu. Naravno, Ranković je rekao da treba stvar da se preispita i da će on sve da učini. Danas već znamo kako je to funkcionisalo. I iz ove posete Rankoviću je jasno da je majka bila hrabra i direktna u akcijama. Nekoliko puta mi je pričala tu priču o poseti Rankoviću. Velika odaja, ona ulazi, Ranković sedi tamo negde daleko u velikoj fotelji, ne nudi je da sedne, ona stoji... kao na filmu, ali očigledno su filmovi pravljeni na osnovu iskustva ljudi... Četiri godine je bio u zatvoru u Kaloči, mučen i sve... tri i po godine na Golom otoku, sve u doba mladosti... onda je sasvim jasno zašto nije rado govorio sa ljudima, pa tako ni sa nama decom.

Tek neposredno pred smrt prvi put mi je otac pričao o Golom otoku. Rekao je da su mu pretili da ako ispriča nešto o tome što je bilo na Golom, to će da se sazna i da će da ga vrate. I naravno on nikada nije govorio, prvo zbog straha, a posle nije nalazio razloga da pričao o tome. Majci je ispričao sve, ali ni ona nije smela nikome da priča. I ona se jako bojala da će njemu da naudi, a i sebi, takođe.

Majka je za vreme tatinog boravka na Golom pokušavala da studira. Izolovali su je, sve onako kako je to bilo već sa suprugama onih ljudi koji su bili na Golom otoku. Tada se ona ponovo povezala sa organizacijom koja je pomagala Jevreje svuda u svetu. Dobijala je vitamine koje je slala na Goli otok u paketu. Jednom mesečno: wc papir, sapun, konzerve... Ona je vitamine izdrobila u prah, onda je sa konzervi skidala etiketu i ispod nje je stavljala kesice tog praha i ponovo zalepila etiketu. Na Golom otoku su ljudi patili od avitaminoze, pored duševnih muka i prebijanja. Pošto je bilo opasno družiti se sa suprugom osuđenika sa Golog, mamu su drugarice pomagale prećutno: – Olga, meni ovo ne treba, evo ti! I davale su sve što je tati moglo da pomogne. U našoj porodici se priča da je u stvari majka spasla oca na taj način što je on tamo dobijao vitamine. On je rekao meni pre nekoliko godina, da je on uvek imao grižu savesti što nije mogao da ih podeli sa drugima, jer je ceo Goli otok bio organizovan tako da ako znaš neku tajnu o nekome drugom i ako to odaš, onda imaš neke beneficije – dobiješ jednu cigaretu. On sebe nije hteo da dovede u takvu situaciju, niti je hteo druge ljude da izlaže opasnosti. Naravno da se sve što je doživeo nije moglo lako nositi. Nekoliko puta je imao slom živaca i bio u teškoj depresiji, nakon povratka kući. Sedeo je u sobi u mraku, danima nije izlazio, nije jeo ništa, jedino je mama imala hrabrosti da uđe kod njega u tu zamračenu sobu i pokuša da razgovara sa njim. Nikada nije hteo da ode kod psihijatra, jer nije verovao u to da psihijatri mogu da pomognu, ili se i njih bojao – ko zna?

Da li je bio u radnom odnosu?

– Kad se malo oporavio, pedeset i neke, nastavio je studije vanredno. Nekoliko nedelja pre diplomiranja dobio je poziv za vojsku. I njega su, pošto nije imao diplomu, odveli u vojsku na tri godine. Ako se dobro sećam, otišao je u Bitolu, gde se dobro osećao. Voleo je te ljude koji su kasnije dolazili kod nas u goste. Njegovi oficiri su ga oslovljavali sa: – Učo, učo! On ih je tamo učio da čitaju i pišu. Prema nekim statistikama devedeset posto vojske nakon rata nije bilo pismeno. Očigledno je za mog oca bilo mnogo posla. Tamo je počeo da se bavi astronomijom, pokazivao im zvezde, učio ih...

Kad se vratio iz vojske, otišao je da radi u neku školu kao profesor, međutim, ubrzo se pokazalo da je to za njega bilo prenaporno, nije imao strpljenja za decu... prešao je u Gradsku biblioteku. Radio je sa starim i retkim knjigama, to ga je ispunjavao i tako se gotovo odvojio od svakog društva. Koristio je tu znanje latinskog, pa francuskog, pa nemačkog... sasvim se izolovao u tom svetu, daleko od svakodnevnog života. Tako je živeo usamljen u jednoj zajednici. Doduše, imao je dvojicu dobrih prijatelja, jedan je bio izuzetno duhovit čovek, svi smo ga veoma voleli, a drugi mu je prijatelj bio iz Odžaka. Imali su slične sudbine: nekadašnji aktivni komunisti, marginalizovani u novijem društvu. To je jedna od mogućih pozicija u kojoj su se našli predratni komunisti – kad se sve počelo odronjavati, onda u tome nisu hteli da učestvuju.

Da li su se roditelji aktivirali u Jevrejskoj zajednici nakon rata?

– Nisu. Moj otac je u poznijim godinama počeo da uči hebrejski, ti časovi su bili u Jevrejskoj opštini. Toliko. Ali je na poslu sarađivao na nekim projektima sa katoličkom crkvom u Subotici, jer su oni imali veliku biblioteku u kojoj je on radio svoja istraživanja. Mama je bila samo član Jevrejske opštine, ponekad je učestvovala u zbrinjavanju starijih osoba, spremala im kolače, posećivala ih za praznike.

Majka je sve vreme radila.

– Kad je majka apsolvirala, otac je bio na Golom otoku, a pošto nije bilo dovoljno profesora sa diplomom, ponudili su joj da ide da radi u Kosovsku Mitrovicu ili u Suboticu. Tada je bilo raspoređivanje na radna mesta. Izabrala je Suboticu koja joj nije bila strana, jer je ona imala tu nekada svoju rodbinu, znala je mađarski. Kad je tata došao kući i on je došao u Suboticu i ja sam rođena u Subotici. Subotica postaje naš grad...

Mama je završila studije u periodu između mog i bratovog rođenja. On je rođen pedeset sedme.

E dobro, da li se otac sa Vama igrao?

– Ne, nikad. Majka je uglavnom bila zadužena za decu. Nikada nije razgovarao za stolom kad bismo seli da ručamo zajedno, samo je ćutao. Kada je ostario, počeo je da razgovara sa mnom o onome što radim. On je čovek koji nije pročitao moju doktorsku disertaciju, nikada nije obrazložio zašto. Mislim

da mu je bilo teško, jer on to nije mogao da ostvari. Ovo sam pričala zato da se razume zašto nemam nikakav odnos prema svome ocu. Ni pozitivan, ni negativan. Imam pozitivan utoliko što je mama uvek prenosila jako pozitivne informacije: tata je uvek bio heroj, tata je uvek bio čovek koji je pravedan, simbol junaštva i poštenja, negramzivosti – moralni standard. Ali ja dugo nisam ni znala da ja u stvari njega ne poznajem, mislila sam da ga znam, ali sam kasnije shvatila da je moje znanje o ocu preko maminog filtera.

Očigledno je očeva sudbina imala uticaja na Vaše detinjstvo.

– Ja se svoga detinjstva u stvari nešto naročito i ne sećam. Sigurno zato što sam bila zadovoljna, imala sam uvek drugarice, drugove i jurila sam na sve strane kao sva deca. Živeli smo u jednoj zgradi sa četiri ulaza, a preko puta naše zgrade su bile dve takozvane oficirske zgrade gde su živela deca vojnih lica. U Subotici je bio velik vojni garnizon.

Brat i ja smo išli u osnovnu i srednju školu na mađarskom jeziku, ali sam sa decom iz ulice naučila srpski. Pošto su moji roditelji predavali srpski jezik, oboje u mađarskim razredima, zato što su znali mađarski, smatrali su da u mađarskoj školi može da se nauči srpski jezik i književnost. Kod kuće smo čitali knjige na srpskom jeziku, jedno vreme smo morali da pišemo ćirilicom, učili smo napamet srpske narodne pesme („Na Kordunu grob do groba, traži majka sina svoga. Našla ga je na grob klekla...“).

Kako su se Vaši roditelji identifikovali?

– Kao Jugosloveni sa mađarskim maternjim jezikom. Srpski smo govorili kod kuće jer su oni sve svoje škole završili na srpskom i studirali srpskohrvatski jezik. Bili su ponosni na to. Mi sad govorimo o dva maternja jezika, njihov kulturni maternji jezik je u stvari srpski, a od kuće donose mađarsku kulturu – veoma građansku mađarsku kulturu i sistem vrednosti – a lingvistički to doživljavaju na srpskom. Nas decu šalju u mađarsku školu. Oni su smatrali da je jako važno, ako su već okolnosti takve da mi možemo da imamo dve kulture, da to iskoristimo. Pored toga, moja majka nas je, shodno svom uverenju da imaš ono što imaš u glavi, usmerila na razna znanja. Išla sam na klavir, najpre privatno onda u muzičku školu. Išla sam na časove nemačkog od zabavišta. Moj brat isto tako. Sticali smo standardno građansko vaspitanje kao i mnoga deca u Subotici, ali u jednom internacionalnom sistemu vrednosti specifičnom za naše roditelje.

Oni su pripadali avangardnoj komunističkoj misli, razvijali su kod nas moral koji je izvan građanskog, a s druge strane smo u svakodnevici živeli po šemi građanskog društva.

Išli ste i u crkvu?

– Ne, nismo išli, jer to nije bilo u sistemu vrednosti naše porodice, ali inače sve je bilo tako: nedeljom smo ručali u podne svi za stolom, kao što bi to i pravi katolici radili.

Bili smo dobri učenici, brat je bio najbolji u školi, ali je bio tako nevaljao da učiteljica nije znala šta s njim da radi. On se, u stvari, jako dosađivao u školi. Ali tada još nismo znali za sve ovo što se zna danas da ta deca treba posebno da se uposle i posebni zadaci da im se daju kako bi se aktivirali njihovi potencijali. On je bio uspešan sportista, jako dobar drugar, imao je ogromnu kosu kao Džimi Hendriks, nosio je farmerke, niko nije mogao ni za šta da ga kazni zato što je bio najbolji đak u školi. Bio je stvarno na sve strane i svuda ga je bilo. Ja sam bila, recimo, za jednu oktavu manje dobra.

Kako ste se Vi izborili za sopstveni identitet?

– Počela sam da pevam. Ja sam htela da postanem operska pevačica, ali nemam dovoljno jak glas. Učila sam da pevam kod jedne gospođe koja je bila nekad operska pevačica. Bila je surovo iskrena: – Ti nikada nećeš biti operska pevačica, bolje uči nešto od čega ćeš moći normalno da živiš! Možete da zamislite kako sam bila tužna. Ali moja mama je bila dovoljno mudra da me nagovori da počnem da pevam u kamernom horu „Pro musica". Hor je tada mnogo gostovao u inostranstvu. Ja sam sa tim horom stvarno obišla pola sveta. Vodila ga je jedna izuzetna profesorka koja je jako mnogo uticala na mene u ozbiljnosti, u poniznosti prema umetnosti i profesionalnosti. Ona je bila meni model u svom savršenstvu prema poslu.

Da li je za Vaš identitet važna ta priča o sudbini koju su doživeli Vaši preci?

– Kad sam imala četrnaest-petnaest godina, kada je postalo moderno među klincima nacionalno identifikovanje, onda su počele i priče o precima. Mi smo uvek govorili da nemamo dedu, nemamo baku, mi nemamo nikoga... Mama je pričala i o tome kako su ih mučili u zatvorima i kako je gladovala u koncentracionim logorima. Ja sam nju dugo osuđivala zbog toga, jer sam stvorila otpor prema toj temi, nisam mogla čitati tu literaturu, gledati filmove... Moja majka je ta osećanja gubitka i te tragedije toliko usadila u mene da ja ni danas ne mogu da pogledam film o holokaustu i ne mogu da saslušam nijednu priču, to je toliko duboko u meni. To je toliko velika muka za mene da nisam mogla da odgledam film o holokaustu u kojem je glumio moj sin.

Otišla sam sa svojim detetom u Aušvic. Imala sam neku konferenciju u Krakovu i vodila sam sina. Smatrala sam da on mora da ode u Aušvic, naročito zato što sad živimo u takvom svetu kada se o tome govori relativizirano, a današnji fašistički pokreti su dosta jaki, smatrala sam da je važno da on kao tinejdžer ima svoj doživljaj Aušvica. Imao je tada petnaest godina, mislila sam da je dovoljno star da doživi takav udarac. Da ne bi mislio da su fašistički pokreti pravedni ili da ima išta pravde u tome.

Kad smo došli u sam objekat, nisam imala snage da pređem u Birkenau. Bili smo samo u obnovljenom delu. Ušla sam u jednu gasnu komoru i tamo su

svi palili sveće, ja nisam mogla, ukočila sam se, nisam mogla da se pomaknem. E, tu sam osetila to jevrejstvo, to su neke emocije, ja nisam imala dedu, babu, nisam imala tetke i tako dalje.. koji nose jevrejsku tradiciju. Nas su roditelji pokušali da vaspitaju da je to bio deo istorije i da su oni žrtve tog istorijskog trenutka i da mi sa tim nemamo ništa kao građani novog društva. Taj istorijski trenutak nam je uzeo jedan deo našeg detinjstva koji nam je pripadao. Detetu pripada da ima dedu i da ima babu. Mi to nismo imali, a mi nismo imali zbog toga ni oca. Osećam nepravdu što su sva druga deca mogla da imaju svoje najbliže oko sebe.

Otišli ste na studije u Segedin.

– Moja majka je uvek govorila da je Subotica malo mesto, da mi treba da živimo u nekom većem gradu i oni su uvek o Beogradu govorili kao tri sestre Čehova – Beograd je uvek Beograd! Finansijski je bilo povoljnije studirati u Mađarskoj, to je odlučilo. Nakon srednje škole sam u Segedinu studirala i diplomirala. Kasnije i moj brat. Vratila sam se u Suboticu da radim, ali sam tačno osećala ono što je moja majka govorila: da je Subotica uzan prostor za mene. U Segedinu sam upoznala svog budućeg muža, studenta medicine, i nakon povratka u Suboticu mi smo se venčali. Preselili smo se u Beograd. Studentska ljubav! On je bio lep i pametan mladić, roditelji su mu prosvetni radnici. On je u Beogradu lepo prosperirao, ali kad je onako lep, zgodan i pametan dospeo u tu lekarsku orbitu, počele su sestre i lekarke da ga obleću, nije mogao da odoli. Bila sam naivna i mlada, nisam znala u tom svetu da se snađem. Ja se danas tome smejem, tada sam ja to jako tragično doživljavala. Počinje nešto što će se završiti kao bračni brodolom. Razveli smo se posle tri godine – dvadeset devet sam imala kad sam se razvela, osamdeset i druge godine. Naravno, ja sam bila depresivna i očajna... lek je bila nauka – pojas za spasavanje! Upisala sam se na postdiplomske studije.

Vi ste imali zaposlenje u Beogradu?

U Beogradu sam na Radničkom univerzitetu honorarno držala časove. Posle sam se zaposlila u Saveznom zavodu za mere i dragocene metale kao prevodilac. Radila sam magistarski rad na Odseku za ruski jezik kod profesora Jovanovića koji je bio zanesen sovjetskom književnošću.

Kuda je otišao Vaš brat nakon studija u Segedinu?

– Moj brat je isto došao u Beograd, tu se oženio prvi put. On je završio matematiku, radio je u Republičkom zavodu za statistiku i počeo da ima problema osamdeset šeste-sedme godine. Tada su se već osećali elementi budućeg izrazitog nacionalizma. Tada smo svi postali Srbi, Hrvati, Mađari, Albanci, vere ovakve, vere onakve – to je postalo važno. Moj brat je u to vreme konkurisao za neko usavršavanje pri Republičkom zavodu, imao je apsolutno sve uslove za to, čak i podršku šefa. Međutim, nije mu odobreno da krene na kurs. Kasnije je

doznao da je razlog bio što je Mađar, pa je Republički zavod smatrao da zbog toga neće biti podoban i da nema smisla da ulažu u njega. Brat se lepo pokupio i otišao u Suboticu gde se zaposlio na Ekonomskom fakultetu i jako je lepo radio. Osamdeset pete je rođen njegov prvi sin, osamdeset sedme drugi sin. Međutim, kad su počele borbe kod Vukovara, on je napustio zemlju, preselio se sa svojom porodicom u Mađarsku.

To znači opet razdvajanje, sada vas dvoje u ovoj generaciji.

– Osamdeset druge sam se razvela, a osamdeset treće upoznala sam sadašnjeg muža i počeli smo zajednički život, a osamdeset devete se rodio naš sin. Osećao se miris rata, imala sam neprijatnosti na poslu: – Šta ti Mađarica ovde tražiš, zašto ne odeš kod svojih. To su mi prvo kolege govorile u šali. Ali kasnije su se već čuli ozbiljni argumenti poput: – Pa što ova Mađarica da bude u odboru ...

Želela sam da odem nekuda, nisam imala jasnu sliku kuda da idem i šta da radim, ali sam intenzivno razmišljala o tome. Tu se javlja jevrejski motiv: ja sam jako osetljiva i primam neke signale kad osećam nacionalizam koji sam osetila još osamdeset i pete godine kada sam svome mužu govorila: – Ovde se nešto sprema, ja se ne osećam dobro. On nema taj osećaj, Somborac, Mađar poreklom, išao u srpsku gimnaziju... On nije osećao nikakvu opasnost, a ja sam od toga patila. Naročito posle Miloševićevog govora na Gazimestanu.

U Beogradu sam počela jako loše da se osećam, u Beogradu koji sam inače obožavala i obožavam ga i dan-danas, u Beogradu u kojem sam upoznala svog drugog muža, rodila dete, imala svoj stan, imala divan posao, radila sam doktorsku disertaciju, sva sam bila u pokretu, bila sam u svom elementu... bila sam srećna i od jednom... Sad ja dospevam u istu tu istorijsku nepravdu koju nisam htela da prihvatim. Moji roditelju su ovoj istoriji već dali sve ono što je trebalo da se da, ja neću to da prihvatim. Kad sam čula taj govor, odlučila sam da odem odavde.

Neke stvari su samo ubrzale moju odluku da odem iz Beograda. Jednom me je pozvao dekan u svoju kancelariju i rekao: – Klaro, otidi odavde, daću ti godinu dana plaćenog odsustva, povuci se nekuda, jer ne mogu više da te odbranim. Kad mi je to rekao, sve mi je postalo jasno. Sada sam mu zahvalna.

U međuvremenu sam prijavila doktorsku tezu na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu pod mentorskim rukovođenjem profesorke Svenke Savić na temu diskurs analize učenja stranog jezika i već sam počela da radim na toj problematici. Podnela sam molbu Ministarstvu za prosvetu i kulturu Mađarske za jednogodišnju stipendiju da bih mogla da završim doktorsku disertaciju. Povela sam sa sobom dete, muž je ostao u Beogradu – muž tamo, ja s malim detetom u Pešti, svako jutro ga vodim u zabavište... Mađar u Beogradu, Srbin u Pešti, svuda suvišni... bilo je jako teško. I opet nauka kao spas: dok je dete bilo u zabavištu, ja sam odlazila na Akademiju, u biblioteke, pisala i čitala...

Sve to oko doktorske disertacije bilo je lepo. Nešto sam malo davala privatne časove i prevodila sam, radila sam kao tumač da bih nekako dopunila stipendiju, ali bilo je u redu sve dotle dok nije stipendija istekla, onda je trebalo da se odlučim da li se ja vraćam u Beograd ili ne. Tada je već dekan Tehnološkog fakulteta, profesor Muškatirović, umro. Novi dekan mi je dao otkaz. Više nisam imala ni kuda da se vratim, situacija u Beogradu bila je sve gora i gora, moj muž je tada kao arhitekta imao sve manje posla, bio je bolestan od srca a uz to je imao i dijabetes od sveg nerviranja. Odluka je bila da napustimo Beograd i pređemo u Budimpeštu.

U međuvremenu sam našla dobar posao, jer je trebalo od nečega živeti. Prevodila sam jednoj grupi ljudi koji su dolazili iz Evropske unije, na teme o zaštiti životne sredine. Kod njih sam se zaposlila najpre na sekretarskim poslovima, a posle dve godine i na šefovskom. Izdržavala sam svoga muža, dete i sebe... Dobila sam kredit i kupila stan na otplatu.

Sada ste Vi i brat u Mađarskoj, a roditelji u Subotici?

– Kasnije su moji roditelji prešli u Mađarsku jer se otac jako razboleo, pa kad je rat počeo mog oca nisu mogli da leče u Subotici jer su sa fronta iz Vukovara donosili ranjenike u subotičku bolnicu. Bio je bolestan od raka. Sećam se da mi je jedan lekar u Subotici rekao: – Draga moja, Vaš otac ima sedamdeset godina, a ova deca imaju dvadeset godina, ja moram da se odlučim koga ću da spasem. Strašno, ali jasno. Dovela sam ga u Mađarsku i njega su ovde lečili, tako da je živeo još punih dvanaest godina.

Za vreme bombardovanja u Srbiji, kod nas u stanu u Budimpešti je bilo u jednom momentu devetnaestoro dece naših prijatelja iz Beograda uzrasta recimo od petnaest do dvadeset godina. Odlazila su onda dalje u svet ili su ih roditelji slali kod svojih rođaka i poznanika. Spavali smo kao sardine na podu, jeziva situacija.

Skoro da devedeset devete nismo imali šta da jedemo, toliko je tamo bilo ljudi koje je trebalo nahraniti. Mi smo jeli samo viršle i hleba, viršle su bile jedino meso koje smo mogli da priuštimo.

Devedeset sedme u junu mesecu dobila sam mađarsko državljanstvo, a nedelju dana posle toga raspisan je konkurs u Britanskom savetu koji je bio kao krojen za mene i uslov je bio da osoba ima mađarsko državljanstvo. Kakva srećna slučajnost. Počela sam da radim u septembru te godine.

Za sve ovo burno vreme Vaš sin je odrastao kao Mađar u Budimpešti?

– U početku je imao teškoća što nije znao dovoljno mađarski. Mi jesmo kod kuće govorili mađarski, ali ja na tome nisam jako insistirala u Beogradu. Ja sam se, u stvari, tako i našla sa Svenkom što sam počela da čitam literaturu o bilingvizmu. Pitanje je bilo šta ja da radim sa detetom koje bih volela da naučim mađarski, ali ne želim da ga maltretiram time. Detetu je teško zato što u zaba-

vištu govori jedan jezik, dođe kući i ne zna da mi ispriča na mađarskom ono što se tamo na srpskom dešavalo. Tada sam počela da učim šta znači jedan maternji jezik, pa drugi maternji jezik, počela sam da čitam radove Svenke Savić iz razvojne psiholingvistike. Sve više su me interesovala pitanja učenja i usvajanja drugog jezika, samim tim što sam imala veliko iskustvo, ali nisam imala dovoljno teorijskog znanja. Moja magistarska teza nije bila iz lingvistike, nego iz književnosti. Potražila sam Svenku Savić na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu i u dogovoru sa njom formulisala sam temu moje disertacije.

Nisam insistirala da govorimo srpski kod kuće, jer je mom sinu bilo teško da se sporazumeva na mađarskom. Naučila sam od Svenke Savić da ne treba da se insistira, nego treba polako motivisati dete, razvijati želju za znanjem jezika. Sve do završetka osnovne škole naš sin nije bio zainteresovan za srpski jezik. Onda je prvi put rekao da bi rado išao u letnji sportski kamp u Srbiji. Tako je i bilo.

Od svoje osme godine u školi je učio japanski, a od desete i engleski, završio je osnovnu muzičku školu. Svesna sam da sam ponavljala isto ono što je moja mama sa nama radila, doduše, pokušavala sam da ne ponavljam iste greške. Vodila sam računa o tome da dete stekne što više raznih znanja. Svesno sam upravljala njegovim detinjstvom, a moj muž je bio isto toliko daleko od svog deteta koliko je i moj otac bio daleko od nas, sa jednom velikom razlikom, što moj muž obožava dete i što sada već provodi sa njim sve više i više vremena. On nikada nije imao za njega strpljenja kad je bio mali, sada imaju neki intelektualni kontakt.

I sada razgovaraju mađarski?

– Sada je to normalna stvar. Moje roditelje sam molila da unuka nekako motivišu i da sa njim govore srpski. Međutim, u čisto mađarskoj sredini to je bilo teško. Meni je žao zbog toga, jer moje dete ne poznaje ni mene, ni svoga oca u onom delu u kojem naši životi pripadaju srpskoj kulturi. Na primer, ja volim šljivu zato što je šljiva u Srbiji... Ja volim da odem da slušam one muzikante u Guči. Ja imam tu drugu kulturu, moj sin je nema i meni je zbog toga žao.

Da li ti osećate antisemitizam u Mađarskoj?

– Antisemitizam u Mađarskoj je jako velik i dan-danas. Ja kažem: ovde ima tri i po Jevreja, a antisemitizam je kao da ih ima ne znam koliko i kao da ugnjetavaju ovu celu Mađarsku. A zvanično ih u Mađarskoj ima 80.000 od deset miliona stanovnika! Ali imamo Poljsku gde nema ni toliko Jevreja, Poljska je pet puta veća od Mađarske, pa postoji još veći antisemitizam... Ne mora da bude Jevrejin prisutan da bi bilo antisemitizma. Mi se družimo i povezujemo sa ljudima po različitim osnovama interesovanja, nije nam važno kakvog su porekla, druga su merila.

Kako Vi vidite svoj život u ovom trenutku?

– Mislim u stvari da sam izgubila jednu deceniju i više od svojih najdragocenijih godina u borbi za egzistenciju svoje porodice, što nije trebalo da mi se desi. Sin se sprema da studira u Škotskoj, odabrao je fiziku sa muzikom, tj. akustikom. Moj muž ima neke svoje poslove koji ga ispunjavaju: projektovao je u centralnoj Srbiji. Ponovo je povezan sa Beogradom.

Zadovoljna sam onim što sam do sada uradila. Vredelo je sve što sam uradila i koristilo mi je sve što mi se dogodilo, mada je cena ponekad bila velika. A imam još jako mnogo planova i još vise energije da ih ostvarim!

Svenka Savić, 11. oktobra 2006.

Zlata (1953), Kragujevac

Recite mi nešto o svom životu?

Rođena sam pedeset treće godine u starom delu Kragujevca. Odrasla sam u vrlo nesrećnoj porodici. Dete sam razvedenih roditelja. Pošto se mama preudala, brat je ostao sa majkom, a sestra i ja smo bile višak, pa sam najveći deo detinjstva, zajedno sa mlađom sestrom, provela u Domu bez roditeljskog staranja. U domu sam bila od svoje sedme godine sve do udaje... Najpre sam bila u domu dece palih boraca u Kruševcu od 1964. do 1966, a tada sam prešla u Kragujevac, jer je osnovan Dom za decu bez roditelja.

To nije na meni ostavilo veći trag, jer ja sam od malih nogu bila veliki buntovnik i veliki srećnik. U životu sam u svim stvarima nalazila najlepše; ako je bilo sankanje – to je bilo za mene najlepše. Kućni problemi me nisu doticali. Ako nije bilo dovoljno mleka, bilo je hleba. Ipak, moje detinjstvo je bilo burno, tragično, ali za mene, sada kada se setim, ipak lepo. Lepo, jer mi je ulilo jednu hrabrost, vaspitanje, kulturu i način razmišljanja, da uvek mislim svojom glavom šta je dobro, a šta nije.

Sećanje na vreme provedeno u kruševačkom domu vezana su za najlepši period u mom detinjstvu. Sve lepo što je trebalo da naučim u životu, naučila sam tamo. Da razmišljam, učim, da pišem, brinem o drugome, da praštam, da se igram, radim i da budem ponosna na sebe.

Vraćanje u Kragujevac za mene je bila tragedija, jer je u novom domu bio sasvim nov način i organizacija života, sa nekvalifikovanim ljudima, sa kojima smo imali stalne konflikte, koji su odrađivali osam sati na jedan vulgaran i nehuman način. Tu nije bilo vaspitanja, učenja, osećanja pripadnosti ili osećanja jedinstva porodičnog života, već samo dežurstvo da se nekom detetu nešto ne desi.

Redovno ste išli u školu?

– Osnovnu školu sam završila u Kragujevcu, gde sam upisala Srednju učiteljsku školu, sa željom da studiram defektologiju. U trećoj godini srednje škole sam se udala i napustila školovanje sedamdeset prve sa osamnaest godina. Moj pokušaj da vanredno dajem ispite završio se neuspešno, jer je muževljeva porodica bila mnogobrojna. Ubrzo sam rodila dvoje dece. U „Zastavi" sam se zaposlila kada sam očuvala ćerku i sina – nakon deset godina braka. Sada mi se čini da je ulazak u fabriku bila prva moja velika degradacija u životu. Ušla sam u društvo polukvalifikovanih i nekvalifikovanih ljudi. Zatekla sam nesposobno i neškolovano rukovodstvo, koje se školovalo uz rad, a to znači da su došli kao polukvalifikovani radnici, a onda, uz pomoć fabrike, upisivali raznorazne škole. Oni su završavali škole preko partijskih i sindikalnih organizacija i, bogami, daleko dogurali sa tim svojim nazoviškolama koje su trajale od šest meseci do dve godine, najviše. Većina njih danas ima direktorsko radno mesto, sa velikim ovlašćenjima. Sada će ti ljudi bukvalno postati vlasnici fabrika koje smo mi radnici izgradili tokom godina rada. Ja se ljutim, kao i većina radnika, što su im data prevelika ovlašćenja, bez obzira na stručnost i sposobnost. Pokazalo se da su oni koji su bili karijeristi danas na vlasti i čini mi se da su danas najveći protivnici pravne države, jer su sve u životu dobili preko reda.

Kako je moguće da danas živite kao podstanar?

– Prvo smo bili mladi radnici i nismo bili radnički funkcioneri. Ostali su se snalazili, dovodili svoje babe i dede i mnogobrojnu familiju i tako dobijali stanove, dok smo mi kragujevački kaldrmaši ostali i posle trideset godina staža bez stana. Mada smo suprug i ja radili svake slobodne subote za stanove solidarnosti. Te stanove za koje su radili svi radnici, opet su dobijali partijski probojni ljudi, a ne pravi socijalni problemi ili oni koji su normalno rangirani na rang listi.

Šta najviše zamerate prethodnom režimu?

– Najviše zameram legalizovanu pljačku, izvitoperenje morala i zavođenje pogrešnih moralnih normi. Sve pljačke su urađene legalno, za svaku postoji pokriće. Loše je što je promenama od petog oktobra tim ljudima ostavljeno dovoljno vremena da sve dokaze izbrišu. Moji poznanici i ja nismo se nadala tome. Očekivala sam da će odmah posle petog oktobra svi oni za koje se nađu dokazi i za koje se zna da su krali, da će im se suditi po zakonu i da će otići u zatvor. Veliko je razočaranje što se to nije dogodilo. Jer, neko mora da odgovara za opšte osiromašenje naroda.

Da li ste u početku podržavali Miloševića?

– Jedini trenutak kada sam pomislila da je Milošević u pravu, ne znajući mnoge činjenice, to je bilo pitanje Kosova i odvajanje ove Pokrajine od Srbije

i Jugoslavije. Vrlo brzo, već osamdeset sedme, na nekom skupu slušala sam Vuka Draškovića i odmah se u mene uvukla sumnja u ono što govori Milošević. Meni, inače, nije u prirodi da verujem jednom čoveku slepo.

Kako ste preživeli bombardovanje?

– Pola sata pre početka bombardovanja, u razgovoru sa prijateljima na temu da li svet sme da nas bombarduje ili ne, ja sam tvrdila da će nas bombardovati. Sam čin bombardovanja sam primila normalno, ali sam znala da je to početak propasti Srbije i fizičkog uništenja zemlje. Samo bombardovanje je na moju porodicu uticalo katastrofalno. Suprugi ja smo bili radno angažovani u fabrici, sin i zet su bili rezervisti, a ćerka mi je bila bolesna. Posebno teško sam doživela bombardovanje fabrike. To vreme sam potisnula u podsvest, jer je bilo tako strašno, ali istovremeno i ludo. Znaš, samo lud narod može da, u isto vreme dok se u Pančevu bombarduje Rafinerija, na mostovima u Beogradu igra i peva i prkosi bombarderima sa najsavremenijom tehnologijom na svetu. Pošto sam bila rezervista u medicinskoj ekipi grada, obilazila sam ljude u skloništima, ali nisam boravila u njima. Pošto se bavim pisanjem poezije, u to vreme sam pisala pesme (recituje „Plač“).

Rano ste zasnovali svoju porodicu?

Za mene je moja porodica sve na svetu. Muž radi u „Zastavi“, sin ima 30 godina, a ćerka 26. Nažalost, moja deca nemaju stalno zaposlenje. Ja sam, takođe, ostala bez posla još devedeset devete godine. Sada sam domaćica, radim u kući, pomažem drugima u obavljanju domaćih poslova i time dopunjavam kućni budžet.

Radni vek u „Zastavi“ Vam nije bio dug?

– Radila sam u Zastavinoj vojnoj fabrici osamnaest i po godina, prividno sam bila zadovoljna svojim poslom. Prividno, jer se do devedesetih godina radilo sve po direktivama i naređenju. Kada je trebalo, radili smo i po šesnaest sati, ali može da se kaže da su radnici bili zadovoljni platama i da su bili nagrađeni za svoj rad. Tada nismo mislili koliko se trošimo u radu i koja je cena tih zarada. Onda su nastupile devedesete i kolaps. Moja porodica se bukvalno suočila sa glađu. Trčali smo da, za ono malo para koje dobijemo, nabavimo koliko-toliko namirnica, da bismo prehranili svoju porodicu. Posle deset godina kako sam preživela taj period, još uvek mislim da je bilo strašno.

Ja sam taj period potisnula u podsvest u želji da zaboravim to vreme. Prvi put sam se suočila sa situacijom da nemam deci da dam šta da jedu. Najstrašniji je osećaj poniženja koje čovek oseća kada ne može deci da obezbedi hranu. Tada mi se dešavalo da dobijem preko sindikata fabrike paket mesa i kada ispržim deci, dođe gazda i traži povećanje kirije uz obrazloženje „ako imate za meso, onda platite kiriju“.

Sećam se da sam za četrdeset i više dana primila oko trinaest nemačkih maraka i sve to podeljeno u šest-sedam rata, koje se čekaju do duboko u noć u fabrici.

To vreme je donelo degradaciju svake ličnosti u našoj porodici. Prva sam počela da patim ja, kao majka i žena, a onda su zbog mene i moje patnje počeli da pate i svi ostali članovi porodice. Sećam se svoje lične patnje kada sam deci imala samo da dam da jedu margarina i hleba. Danas je mnogo više sirotinje, nekako smo navikli, ali sam tada ja to veoma tragično podnela.

Kako ste ostali bez posla?

– Bez posla sam ostala posle bombardovanja, jer je direktor u fabrici gde sam radila tražio da potpišem primopredajnice za delove koji su se nalazili na različitim lokacijama i to bez ikakve provere i kontrole. Znala sam da će tu biti raznih krađa, pronevera i odbila sam to da radim, ali sam znala da za mene nema više ostanka u fabrici. Dobila sam otpremninu od 2.000 maraka i napustila fabriku. Teško sam to podnela. Posebno što se kuća u kojoj živim nalazi u blizini fabrike u koju je moja najuža porodica uložila 178 godina rada.

Da li znate kakva je situacija danas u vašoj fabrici?

– Zavisi sa kim razgovaram, jer ima 'vernih' i nevernih Toma. Verne Tome su svih ovih godina profitirali, bili poslušni i ostali da rade i danas. Oni se hvale strašno velikim ciframa koje zarađuju, a koje po meni ne odgovaraju istini. Neverne Tome pričaju istinu, a ona je da se više ne radi nego što se radi, da pravog plana i programa nema i da para nema. Mnogi radnici se zanose i veruju da će im država vratiti stari dug. Mislim da vojna fabrika u Kragujevcu nema budućnosti. Sve što je vredelo preći će u privatne ruke. Već se priča da će smenjeni direktor Vukašin Filipović, protiv koga su radnici toliko štrajkovali, preuzeti lovačko i sportsko oružje, koje je dobilo tolike nagrade u svetu: postaće vlasnik, platiće to, uzeti najbolje majstore i on će se enormno obogatiti na osnovu tuđeg rada.

Kakva je uloga sindikata?

– U Srbiji sindikati odavno ne rade. Sindikat mora da bude samostalan, da sam sebe izdržava, jer nigde u svetu sindikat ne radi pod patronatom direktora. Sindikat mora da bude samostalan, da jasno razdvoji svoj stav i ako je na strani radnika, mora da ide do kraja sa tim svojim stavom, da odbrani radnika, bez kompromisa.

Kako ocenjujete najnovije proteste radnika koji su bili organizovani povodom usvajanja Zakona o radu ili povodom otpuštanja radnika iz pojedinih fabrika?

– Ja sve to ocenjujem kao smejuriju, neko je nekome ugradio pogrešan čip u glavu. Naime, kada je trebalo da reaguju – nisu, a sada kada su videli da

su njihova radna mesta ugrožena, oni navodno protestuju, sve do trenutka dok im nije ponuđena korist. Kad je vođama ponuđena lična korist, narod je i dalje galamio, a vođe su se povlačile, sklapajući nove ugovore i dogovore sa nadređenima. Sve se završilo usvajanjem zakona kako je i bio predložen, čime su radnici i bukvalno dovedeni u robovski položaj. Jer, kakav je to položaj radnika nego robovski, ako direktor može da dođe i da za najmanju sitnicu radnika istera iz fabrike, a sve se kasnije pretvara u građansku parnicu koja može da traje godinama. U slučaju da se radnik vrati u radnu organizaciju, direktor će opet da mu dâ otkaz. Jer, sadašnji direktori, partijski i državni moćnici koji već godinama zauzimaju ta mesta, dobili su takva ovlašćenja da mogu da čine šta žele.

Od čega danas živite i kako uspevate da sastavite kraj sa krajem?

– I pored toga što živimo skromno, jako smo mnogo dužni za kiriju, a putem ugovora smo obezbedili isplatu struje i ostalih komunalija u ratama. Sin radi sezonski, kada ima posla, i često se vrati kući sa krvavim ramenima, jer je istovarao kamion cementa ili nekog drugog materijala. Ja sam pokušavala da pronađem neki posao, ali nisam uspela. Radim uspešno ručne radove čija je vrednost je velika, ali nemam kome da ih prodam, ali da budem iskrena i žao mi je, jer je to veliki rad koji ne može nikada da se plati. U slobodno vreme pišem pesme, kratke priče i to mi pričinjava zadovoljstvo. Nadam se da ću to nekada da objavim.

Da li ste razmišljali da se bavite nekim poslom i da li sada postoje uslovi za to?

– Ja ne mogu ništa da počnem da radim, jer nemam početni kapital, a nemam ništa da založim, kako bih dobila kredit. Ne nadam se da će uskoro biti bolje. Sudeći prema ovih godinu i po dana, malo je urađeno da većini građana bude bolje, a objektivno gledajući moglo je mnogo više. Narod je to s pravom očekivao. Svi smo svedoci da su ljudi koji su se nepošteno obogatili uspeli da zadrže svoje stečeno bogatstvo iz vremena kada je većina naroda gladovala. Njima je i dalje dobro. Svi govore o tranziciji, a mnogi ljudi i ne znaju šta je to tranzicija i šta je privatizacija u našem slučaju. U našem slučaju privatizacija znači bukvalno da onaj ko je do juče krao, sada ima kapital, kupuje fabriku i sa radničkim parama pretvara te iste radnike u robove. To u svetu nije normalno, već tri-četiri generacije rade, steknu kapital i onda svoj kapital, a ne pokradeni kapital, ulažu u kupovinu fabrike.

Da li ste zadovoljni svojim životom?

– Nisam zadovoljna svojim životom. Očekivala sam mirnije i sigurnije dane, da moja deca imaju posao i da ću ja moći da živim stabilnije. Mnogo ekonomišem, ali je teško. Mogu da kažem da na hrani ne štedim i zadovoljna sam načinom ishrane svoje porodice. Sve ostalo je skromno. Ono što je najstrašnije

je da je svaki razgovor i svako druženje obojeno politikom. Vreme koje je za nama probudilo je u meni veliki otpor i bunt. Ranije sam bila više bespomoćna i slaba. U proteklom vremenu ja sam igrom slučaja spala u niži sloj, da ne kažem u sirotinju. I tu se među ljudima razvio izuzetan oblik solidarnosti. Ljude je ovo vreme uputilo jedne na druge. Nije to širok krug ljudi, ali ja sam sigurna da mogu da se oslonim na njih i oni na mene. Jer, kod nas su se sada izdvojila dva sloja – bogataši i sirotinja. Mi smo se vratili na klasičan kapitalizam sirotinje i kapitalista.

Kako ocenjujete promene koje su se dogodile petog oktobra?

– Malo se šta promenilo u životu običnih ljudi od tada. I te promene koje su se desile rezultat su entuzijazma i velikog požrtvovanja nekolicine ljudi u državnom vrhu. Sve ostalo je isto. Kao najveći rezultat promena posle petog oktobra vidim osmeh koji se pojavio na licima ljudi. Pogotovu mladih. Vratila se ta energija mladosti i nada da će biti bolje. Ostalo se nije mnogo promenilo. Ja sam očekivala više i moja očekivanja su bila radikalnija. Svako ko je krao, trebalo je da bude u zatvoru, a svakome ko je nezakonito prisvojio imovinu ta imovina je trebalo da bude oduzeta. Kao da su namerno ostavljeni kanali nelegalnog sticanja novca da i dalje funkcionišu i obezbede pojedincima da se i dalje protivzakonito bogate. Korupcija je ostala i dalje. Jasno je da je ima u školama, u zdravstvu, sudstvu... Ništa nije urađeno na iskorenjivanju korupcije. Sada smo došli u situaciju da će ekstraprofiteri platiti ekstraprofit državi i da će nakon toga moći slobodno da otvore fabrike u kojima će da rade oni na čiji račun su se oni obogatili i koje su opljačkali. To niko nije očekivao.

Ja sam razočarana promenama posle petooktobarske revolucije, jer sam previše dala, a ništa nisam dobila. Najviše mi smeta moja bespomoćnost da bilo šta promenim. Smatram da sva ova poskupljenja nisu bila neophodna. A narod se potpuno prepustio i ćuti. Ponovo su počela učlanjivanja u partije i sprovođenje partijske discipline. Svi očekuju da će neko drugi da reši probleme u društvu. Mi moramo prvo da naučimo da radimo, ali bukvalno da radimo. Da svaki dinar koji imamo bude zarađen sopstvenim znanjem i snagama, a ne poklonjen. Postojala je jedna izreka: „Ala volim ovaj režim, drugi radi, a ja ležim". Prvo to mora da se izmeni i to u glavama ljudi.

Kako se Vi lično informišete?

– Informišem se sa svih strana, putem dnevne štampe, radija, televizije, preko prijatelja i trudim se da sve informacije proverim na više načina. One informacije koje ne mogu da proverim „izbrišem iz glave", ukoliko nisu važne za moj život, u suprotnom tvrdoglavo nastojim da proverim svaku informaciju. Zahvaljujući prijateljici koja radi na prodaji štampe, mogu da pogledam više dnevnih listova. Najčešće čitam „Danas", „Glas javnosti", ali samo naslove, samo ono što me posebno zainteresuje pročitam u celini. Smatram da je informisanje

kod nas zatajilo posle petog oktobra. Očekivala sam da će informisanje biti otvorenije, jasnije, istinitije, ali mi se čini da se u informisanju malo toga promenilo, korupcija je ostala i razna naređenja sa vrha. Jedino što se promenilo jeste da nema više onih strašnih otimačina, upada i ubistava. Lično poznajem ljude koji su dobro informisani, ali oni te informacije ne prenose i ne odgovaraju na neugodna pitanja. Sa svojim prijateljima i rođacima razmenjujem informacije koje posedujem i imam utisak da se moj stav razlikuje od okoline.

Kako ocenjujete aktuelnu vlast u Srbiji?

– Čini mi se da mnogi od ljudi koji me okružuju imaju bezgranično poverenje u sadašnju vlast i veruju njihovoj svakoj izgovorenoj reči. Za razliku od njih, ja sam navikla da mislim svojom glavom i da čitam između redova. Retki su ljudi i iz sadašnje vlasti u koje ja imam puno poverenje. Moj glavni motiv da učestvujem u protestima protiv prethodne vlasti je bila želja za boljim životom, prvo moje dece pa svih ostalih. Duboko sam verovala da tadašnja situacija mora da se promeni, kompletna garnitura ljudi na vlasti koji moralno ne zaslužuju da budu na tim mestima gde se nalaze... Bila sam u situaciji tokom protestā u kojima sam učestvovala da mi je nuđen stan, bolje radno mesto, veća plata, ali ja uvek kažem da svako ima svoju cenu. Priznajem da sam mnogo razočarana promenama, jer sam daleko više očekivala od njih i imala sam pravo da verujem da će biti mnogo bolje. Uverena sam da je moglo da bude bolje za ovaj narod. Za proteklih deset godina učestvovala sam u svim protestima, sećam se svih odlazaka za Beograd, petooktobarske revolucije, suzavca, kordona... Građani su dosta propatili, a kada danas pogledate šta se dobilo, razočaranje je još veće.

Kako ocenjujete period Slobodana Miloševića?

– Milošević će biti zapamćen kao veliki zlotvor srpskog naroda. Istorija će to pokazati, mada smatram da za tragediju jednog naroda nikada nije kriv samo jedan čovek. Ovde nije u pitanju jedan čovek, već je u pitanju jedna porodica koja je konstantno uništavala srpski narod u proteklih dvanaest godina. Smatram da je bolje što je Milošević u Hagu, jer da je ostao u zemlji, neko bi ga sigurno ubio. Jedino mi je žao što je odveden u Hag na Vidovdan, jer time nekako blatimo srpsku istoriju. Ja volim srpsku istoriju, jer ona ima puno svetlih trenutaka u svetskim dostignućima. Jedan od tih trenutaka je i Vidovdan i nikako car Lazar i Kosovski boj ne bi trebalo da budu povezani sa Miloševićem.

Zašto mislite da je Milošević izgubio na izborima?

– Slobodan Milošević je pao zahvaljujući tome što je konačno doprlo do svesti srpskog naroda da ne može da vlada više Srbijom, jer je više bilo neizdrživo živeti tako kako je ta vlast zamislila. Ja sam učestvovala u protestima još devedeset treće i četvrte godine, a glavni razlog je bila činjenica da je narod bukvalno postao gladan. Tih dana gledala sam ženu koja je plačući odlazila

kući iz fabrike, nakon što je primila platu. Na moje pitanje zašto plače, ona mi je odgovorila da nema pare ni za hleb da odnese kući, jer je njena cela plata već zadužena. Tada sam imala džak brašna kod kuće i ponudila sam joj da svrati kod mene i uzme brašno i da nahrani decu. To mi je bilo strašno, jer moja deca nikada nisu bila gladna. Ma koliko mi danas pljuvali na socijalizam i socijalističko vreme, naša deca nisu tada bila gladna i željna svega. To je činjenica. U vreme devedeset treće i četvrte godine svake druge cipele su bile pocepane, stare i iznošene. Prilikom formiranja štrajkačkog odbora u Fabrici namenskih proizvoda, od nas trinaest članova usred januara nikome nisu bile noge suve dok smo dolazili na pregovore sa direktorima i ministrima. Polovina nas je zavijala duvan i pušili smo od muke, da bismo ubili gorčinu u nama. Ja nisam skidala kaput, da se ne bi videlo u kakvom stanju mi je garderoba. Sa druge strane pregovaračkog stola sedeli su ljudi ugojeni, debeli, došli iz toplih prostorija, a mi radnici jadni, onako... Tada sam bila ubeđena da ja moram da budem tu i učestvujem u svim protestima kako bi došlo do promena... Nije bilo protesta u kome nisam učestvovala. Čak i kada nisam bila najboljeg zdravlja.

Učestvovali ste u štrajku glađu koji je organizovao sindikat u Vašoj fabrici.

– U fabrici su bila organizovana dva štrajka glađu. Ja sam učestvovala u jednom koji je trajao jedanaest dana, ali zbog zdravlja nisam učestvovala u drugom. Posle prvog štrajka, saznala sam da neki od učesnika i nisu štrajkovali... Ja sam sačuvala lekarski nalaz urađen tokom tog štrajka, u kome se vidi da sam štrajkovala glađu... Neko je želeo da sve učesnike tog štrajka proglasi lažovima i folirantima, što nije bilo tačno. Kasnije sam čula da su neki zaista jeli, ali ja nisam, to se videlo kasnije i iz analiza krvi.

U drugom štrajku glađu nisam učestvovala, ali sam pomagala drugovima sa posla. Suprug mi je zabranio da učestvujem zbog zdravlja. Učestvovala sam i u protestnom maršu koji je organizovan do Beograda, verujući da možemo nešto da postignemo. Čim smo stigli do Beograda dogodilo se nešto što nisam očekivala: proradilo mi je u glavi da smo mi pešačili da bi nekome napravili veći rejting, a to su bile naše sindikalne vođe. Kada razmišljam o tom periodu, osećam se veoma iskorišćenom od najboljih drugova sa posla. Jer, sve što sam radila, radila sam iz čiste želje da radnicima bude bolje, a sindikalni lideri su u svemu učestvovali da bi postigli ličnu korist koja je evidentna.

Kako ocenjujete rad institucija posle petog oktobra?

– Nisam zadovoljna brzinom promena: u školstvu, zdravstvu, u sudstvu i policiji – ništa nije promenjeno u tim najvažnijim ustanovama za građane. Glavni problem je što su ostali stari kadrovi, koji su samo promenili članske karte partije i sada igraju u drugom timu. U radu tih ustanova i ne menja se ništa baš zbog toga što su ostali stari ljudi sa kojima nema promena.

Što se tiče školstva i zdravstva, tu je situacija jako teška. Ja čak i nemam zdravstveno osiguranje, ali to je duga priča. Međutim, znam kako se drugi leče i mislim da je situacija strašna. Zdravstvene ustanove nemaju čak ni špric ni iglu, već pacijent mora to da donese sa sobom. Verujem da u zdravstvu ima mnogo poštenih ljudi i velikih stručnjaka, ali su mnogi nemoćni, jer nemaju čime da rade. Zdravstvo je godinama sistematski uništavano i sada je dotaklo dno. Ne možemo da zanemarimo ni korupciju u zdravstvu... Ja nikada neću zaboraviti reči medicinske sestre u kragujevačkoj bolnici koja mi je prenela reči moje ćerke na ulazu u operacionu salu da u slučaju da operacija treba da se plati, neka je ne obave, jer njeni roditelji nemaju para da plate. Imala je samo sedamnaest godina. Danas sigurno znam da sam tada imala para, mojoj ćerki ne bi tada bio izvađen jajovod i sada bi mogla da ima dece. Ovako je trajno ostala sterilna, jer mi nismo imali para za njeno pravilno lečenje.

Da li imate iskustva sa radom policije?

– Što se tiče mog iskustva sa policijom, pre petog oktobra dva puta sam bila privođena sa aktivistima pokreta Otpor, jer sam učestvovala u njihovim akcijama. Prvi put sam uhapšena u samom centru Kragujevca dok sam potpisivala pristupnicu Otporu. Kada su prišli milicionari, svi su se razbežali, samo je nas nekoliko otporaša ostalo. Ja pitam mladića milicionara zašto ih hapsite, a on kaže kada ih toliko voliš, hajde i ti sa njima. Što da ne, kažem ja i osetim jake prste na mišici od kojih su mi ostali otisci. Drugi put su me opet uhapsili prilikom izvođenja akcije Otpora u kojoj je održana fudbalska utakmica „Otpor protiv drugih" u centru grada. I prilikom tog hapšenja u policiji sam izrazila svoj bunt, odbijajući da skinem majicu Otpora. Svoju nervozu, bes i uvređenost i pripadnost buntovničkom delu Srbije uvek sam krila tim malo „šašavim načinom". Na svaku grubost odgovarala sam smehom, šalom i samopouzdanjem, što mi je davalo snagu da sve to izdržim. U policiji mi je otvoren dosije koji mi je vraćen potpuno prazan. I u Beogradu sam petog oktobra dobro osetila suzavac i opasnost od policijskog kordona. Mislim da se danas nije mnogo promenilo kada je kriminal u pitanju. Poznajem ljude za koje i policija zna da su kriminalci, a nisu uhapšeni. Lično sam videla policajce koji uzimaju boks cigareta od švercera i ostavljaju ih da i dalje rade. Verujem da postoji strašna korupcija policije i da se nekima za mnogo veći prekršaj ne uzima dozvola, dok drugi plaćaju velike kazne.

Smatram da se ništa bitnije nije promenilo, možda se samo malo stišalo nezadovoljstvo policijom, ali je sve ostalo isto. Smatram da su policija i podzemlje u sprezi. Gledajući realno, podzemlje je mnogo jače jer sve svoje poslove obavlja u „belim rukavicama". Pravosudni sistem ne može da zaštiti običnog građanina i pojedinac je potpuno nemoćan u odnosu na policiju. Činjenica je da nijedan sudija nije smenjen za učešće u mahinacijama i nezakonitim radn-

jama. Mi imamo jasne zakone, ali se oni ne poštuju, već se samo traže rupe da se provuku nečije greške i da se smanje pojedinačne kazne i odgovornost za učinjeno.

Da li se plašite nečega?

– Ja sam odavno izbrisala pojam straha u svom životu, što smatram strašnim. Onaj ko se ne boji ničega, čini mi se ima malo svoga u sebi. Jedini strah koji mi je preostao je da mi deca ne pate. Smatram da više ne bi trebalo da bude sukoba, ako ima imalo svesti kod nas. Sve što treba da se reši mora se rešiti razumom ili izborima. Mi smo se borili za promene, pre svega da vlast bude smenjiva i da izbori budu legalno sredstvo komunikacije vlasti i naroda. Jesmo mi veliki ratnici i veliki heroji, ali valjda nam je dosta ratova i uništavanja. Mi ćemo sami sebe da dovedemo u situaciju da, ukoliko budemo dalje ratovali, bude ono „svi Srbi pod jednu šljivu". Želim da prođe godina, a da ne učestvujem ni na jednom protestu. Dosadilo mi je da budem svake večeri, svakog dana, po kiši, po suncu na ulici... Doživela sam da me dok sam nosila majicu Otpora nazivaju fašistkinjom, izdajicom... a činjenica je da nije bilo Otpora, možda ne bi došlo do ujedinjenja Demokratske opozicije Srbije (DOS) i ne bi došlo do velikih promena. Smatram da aktuelna vlast nije nova. Da bi bila nova vlast, moraju da budu i novi ljudi, a ja ne vidim nijedno novo lice u aktuelnoj vlasti.

Da li Vam je žao raspada bivše Jugoslavije?

– Stara Jugoslavija je bila pogrešna ideja. Hteli smo neko bratstvo i jedinstvo i neko jugoslovenstvo koje je misaona imenica, pogrešilo se još 1918. godine. Srbija je trebalo da sačuva svoju državnost i svoj narod. Nije bilo razloga stvarati Jugoslaviju.

Ko je kriv i ko je dobio u ratovima koji su vođeni na prostoru bivše Jugoslavije?

– U ratovima na prostoru bivše Jugoslaviju dobili su oni koji su ih poveli – političari koji su bili na čelu republika, svi ostali su izgubili. Narod je u svim republikama stradao i izgubio: nema dobitnika! Zločini su se dogodili na svim stranama. I Srbi su činili zločine, bez obzira na to da li su bili u okviru vojske, paravojske ili policije. Ne možemo da kažemo Hrvati su bili zlotvori, a Srbi su bili dobri, ili Muslimani su bili zlotvori, a mi dobri... Sve su to ljudi činili prema ljudima. Ja ne prihvatam kolektivnu odgovornost. Niko iz moje porodice ili od poznanika nije počinio zločin, ali sam videla mladića od dvadeset dve godine koji je poludeo zato što je gledao na Kosovu silovanje jedne Albanke od strane sto pedeset ljudi... Na moje pitanje zašto plače, odgovorio mi je da ima dve sestre i da je ta Albanka takođe bila nečija sestra. Lično ne poznajem nikoga ko je učestvovao u zločinima i pljačkama na prostoru bivše Jugoslavije. Smatram da treba otvoreno govoriti o svim zločinima i konkretno imenovati počinioce, zato što je krivica individualna. Ne možemo mi stalno optuživati druge da su oni

krivi, a mi nismo, ili obrnuto... Ne možemo promeniti sliku o Srbima u svetu, ako ne priznamo sopstvene zločine. Mislim da svakom zločincu treba suditi, ali ja moram da priznam da nemam poverenja u naše sudove. Ne mislim da je Hag pravo rešenje, ali mislim da naše sudstvo treba kompletno reorganizovati, kako bi došli pravi ljudi na prava mesta. Smatram da Srbin treba da odgovara u Srbiji. Ako je to neizvodljivo, treba da ide u Hag... mada sam prvo da im se sudi u Srbiji.

Da li smatrate da je srpskom narodu potrebno neko pročišćenje?

– Srbima je potrebno pročišćenje, najpre duhovno, pa svako ostalo, jer su kod nas sva moralna merila izvitoperena. Kod nas se za lopova ne kaže da je lopov, već „čovek se snašao", ili za prostituciju se ne kaže da je prostitutka, već „lepa žena", za korupciju i mito se kaže da je u pitanju „prijateljski gest"! Zato pitanje morala mora da se reši prvo kod svakog pojedinca, svakog čoveka. Smatram da Srbija ne treba da plaća ratnu odštetu, jer je svet razbio Jugoslaviju na najnelegalniji način... setite se samo Slovenije, pa svaki vojnik nekadašnje JNA je imao zakletvu da će „čuvati granice Jugoslavije kao zenicu oka svoga". Ne znam koliko danas naši građani znaju da mi isplaćujemo penzije slovenačkim, hrvatskim i bosanskim vojnim penzionerima. To je strašna stvar, jer oni su upravo učestvovali u razbijanju Jugoslavije, a primaju jugoslovensku penziju koja je u proseku veća od svake penzije naših penzionera.

Gde pripada Srbija?

– Srbija pripada svetu i deo je međunarodne zajednice. Hiljade mladih je otišlo u svet, kada bi se oni vratili to bi bio spas za našu zemlju, ali je u to teško poverovati. Ne bih volela da moja deca odu u inostranstvo i žao mi je kada mladi odlaze. Zapad nije dao dinara za njihovo školovanje, a dobio je gotove stručnjake i sada izigrava donatore i dobrotvore. Verujem da će se ti mladi stručnjaci vratiti, kada se stvore bolji uslovi u zemlji. Ubeđena sam da se nigde tako lepo ne živi kao u Srbiji. Mi smo gostoljubiv narod, prijemčiv za druge ljude, veseli smo, otvoreni, talentovani i veliki radnici. Problem je Srba što nikada nisu imali cilj ispred sebe. Srbima nije bio cilj jugoslovenstvo. Međutim, smeta mi kada se zviždi našoj himni. Sve dok je zvanična i nije promenjena, to je još uvek naša himna. Ne smeta mi da u sastavu naše reprezentacije učestvuje igrač ili selektor bilo koje nacije. Samo ako je stručan za to mesto, treba mu omogućiti da radi i igra. Ja sam u principu kosmopolita. Ne bih želela da sam druge nacionalnosti i ponosim se što sam Srpkinja. Nikada nisam bila u situaciji da se stidim što pripadam svojoj naciji. Mada sam čula od nekih da su se stideli u inostranstvu što pripadaju Srbima.

Imate li poruku za mlade?

– Smatram da vlast mora da se angažuje da kod mladih ljudi stvori osećaj vrednosti zemlje u kojoj živimo, da se bolje vrednuje stručnost i kvalitetan rad

i da ne dozvolimo da nam ode pamet koju imamo. Verujem da bi se u tom slučaju mladi vratili.

Olivera Tomić, 17. januara 2002.

PROBALA SAM

Probala sam da dišem normalno.
Najružnije snove krila i od sebe.
Probala sam da hodam uspravno.
Kako, kad moj narod gine?

Ratni huškači koračaju ulicama.
Seju mržnju među narodom.
Hteli bi krvi i na svojim rukama.
Sulude misli kolaju im glavom.

Probala sam da ne jedem. Da ne spavam.
Da sanjam lepše snove. Da volim.
Sulude glave uteraše mržnju u mene.
To im ne opraštam.

Ni rane, ni mrtve, ni spaljene gradove i sela,
ni rasturene ptice, poumiralu stoku,
ni suze, uzdahe, rasturene porodice,
nikad oprostiti neću.

Probala sam da mrzim ljude. One zle.
Probala da pobegnem od sebe.
U suludom bežanju od stvarnosti,
samo se uvlačila u sebe.

PLAČ

U daljini jeca violina,
Za kim li plače?
Žali li žive il' mrtve,
dok mračni umovi zemljom mrače.

Razrušena sela, popaljene kuće,
crni dim put neba se vije.
Mitraljezi štekću, puške govore,
kninska brigada svoju bitku bije.

Opustela sela, ubijena stoka,
prazne i žalosne njive čoveka zovu,
nigde ruku da ih pomiluje.
Sve snažno i zdravo nalazi se u rovu.

Šančevi usred njive.
Rovovi po sredini sela.
Crnina u dušama ljudi.
Crne marame povrh čela.

U daljini jeca violina.
Plače za mrtvima. Jeca za živima.
Kolona izbeglica drumovima kreću
beže u susret ljudima.

Marija (1954), Odžaci

Pričajte mi nešto o Vašem detinjstvu.

– Rođena sam pedeset četvrte godine u Odžacima u mešovitom braku: majka mi je Nemica, a otac Srbin iz južne Srbije, iz Vlasotinca u okolini Leskovca. Odrasla sam u porodici sa četvoro dece – znači bilo nas je ukupno šestoro u kući. Osnovnu i srednju školu sam završila u Odžacima.

Da li ste u porodici negovali tradiciju obeju kultura?

– Ja sam krštena u katoličkoj crkvi s jer je mama tako želela, otac u to vreme nije bio verski opredeljen, niti je nešto posebno isticao svoje pravoslavlje, tako da su se u našoj kući od početka poštovali svi katolički praznici. Međutim, pri kraju moje osnovne škole moj otac je želeo da se i njegovi praznici obeležavaju, pa smo počeli u kući slaviti i poštovati i jedno i drugo. Nama deci je to dvojno znanje i verovanje pomoglo da se deklarišemo kao verski neopredeljeni, iako ne mogu da kažem da sam posećivala crkvu, da sam bila neka vernica. Praktično, to je bilo u kući.

A da li ste u kući koristili dva jezika?

– Brat i ja smo nemački govorili sa mamom, najstarijeg brata i sestru je otac doveo – imao je prvi brak u Srbiji, i onda kad se sa mojom mamom oženio on je obadvoje dece doveo iako mu je žena tamo bila živa. Ja još nisam bila rođena kad ih je tata doveo. Nas četvoro smo odrastali zajedno. Ali nemački su brat i sestra učili u školi, jer je u našoj opštini uglavnom strani jezik bio nemački. Sa bakom koja je kod nas dolazila kada je ponovo moglo da se dolazi iz Nemačke od polovine pedesetih godina, govorila sam nemački. Ja sam imala godinu dana kada je prvi put moja mama dobila odobrenje da ode u Nemačku da vidi svoju mamu. Baka je deportovana odavde u Rusiju, iz Rusije se nije ni mogla vratiti posle rata u Jugoslaviju, nego je deportovana za Nemačku i do pedeset i pete godine moja majka i njena majka se nisu mogle videti. Mama je ostala ovde u radnom logoru, pošto je imala samo četrnaest godina, a baka je deportovana za Rusiju.

Da li je ona ikada sa vama pričala o situaciji u radnom logoru?

– Ona to nije volela da priča jer su to neprijatna iskustva, a kad smo malo porasli i saznali da su nam brat i sestra po ocu, a ne i po majci, tek tada je majka ispričala šta se to dešavalo, ali je uvek na kraju tog razgovora bilo: – Deco, to je

prošlo, ja sam rešila da ostanem ovde. Jer njen otac je ubijen četrdeset četvrte godine, praktično ne znaju ni gde, on nije bio ni u jednoj ni u drugoj ni u trećoj vojsci. U Obrovcu je bila velika racija gde su svi viđeniji Nemci pokupljeni i ni do dana današnjeg mi nismo saznali gde je on. To nam je mama pričala više puta. Moj tata je u Obrovcu bio čovek koji je došao da bude upravnik ciglane gde je mama radila posle otpuštanja iz logora. On je bio u partizanima, pa smo ga zadirkivali: – Partizan oženio Nemicu! Međutim, takvo je bilo vreme, kad se oženio onda mu je postavljen uslov – ili Švabica ili funkcija – pa je napustio to radno mesto. Kako je pričao, seo je na bicikl i došao u Odžake gde su se oboje zaposlili u fabrici "Ites". To je jedna vrlo romantična epizoda u njihovom životu – ljubav pobeđuje politiku! Posle su doveli tatino dvoje dece iz Srbije da sa nama ovde žive u Vojvodini i, eto, mi smo jedna skladna porodica.

Zašto je tata došao u Vojvodinu?

– On je došao da radi po partijskoj liniji. Inače nije kolonista, kakvih je većina u Odžacima. Naravno da je za njega to nova sredina i bilo je 'uštimavanja' u početku, pogotovo u vezi sa ishranom koja je ovde bila bačvanska. Kad je moj deka prvi put iz Srbije došao da obiđe novu snaju i sina, i kad ga je moj tata pitao kako mu se sviđa snaja, on kaže po srbijanski: – Pa fino ti je ovo dete, nego mnogo troši šećer, moja baba za celu godinu toliko ne potroši. A došao je upravo u vreme Božića kada se spremaju kolači, znate kako to već ide kod vojvođanskih Švaba. Sve što imate, spremi se za taj ručak. Polako se to pretvaralo baš u onaj pravi vojvođanski život. Moj tata je inače bio prilagodljiv, naučili smo sve i srbijanske plesove, kola, igre i valcere i tako, i to smo svi u porodici voleli da igramo.

Išli ste u srednju školu?

– U gimnaziju sam išla u Odžacima. To je jedna gimnazija sa tradicijom, pedeset i pet godina je proslavila pre dve godine. U ono vreme su bila dva smera: prirodno-matematički i društveni (u vreme usmerenog obrazovanja), ali posle je sve vraćeno na stari sistem. Ta gimnazija je bila na dobrom glasu.

Kad sam završavala osmi razred, mi smo formirali tada prvu žensku košarkašku ekipu, to je bila jedina tada ženska ekipa uopšte u sportu i do završetka gimnazije sam bila aktivna sportistkinja u Odžacima. Nismo imali neki poseban prostor, pa je takmičenje bilo u nižim kategorijama. Sve smo mi to same radile uz pomoć naših profesora.

Studije su bile način da se ode iz malog mesta.

– Kad sam završila gimnaziju, upisala sam se na Medicinski fakultet u Beogradu. To je zapravo prvi put da odlazim iz Odžaka. Kroz sport i kroz sve ostale aktivnosti bila sam ipak vezana za Odžake i kad sam otišla na studije. Ja sam te prve godine još igrala košarku ovde, pa dolazila svakog vikenda, jer mi je ovde bio moj budući muž. Udala sam se na drugoj godini studija. Onda se

rodila i beba, pa su suprug i beba bili u Odžacima, a ja u Beogradu. Čim sam apsolvirala, vratila sam se u Odžake, pa sam onda iz Odžaka išla da polažemm ispite u Beograd. Znate kako mladi ljudi žele da odu što dalje od tako male sredine... da sam mogla u Ljubljanu da odem... Međutim, valjda je suđeno čoveku, pa sam se vratila. I kad sam apsolvirala već sam imala i ćerkicu.

Odmah ste se zaposlili?

– Osamdesete sam diplomirala. U to vreme u opštini Odžaci nije bilo dovoljno lekara, tako da sam počela da radim odmah: staž u Somboru, posle toga u Odžacima ostalo, onda specijalizacija. Evo, sada je završavam. To je bilo vreme kada se nije čekalo na posao.

Počeli ste nekako u isto vreme da se uključujete i u politiku?

– U Odžacima su na vlasti SPS i JUL i po tome smo specifična opština. Prvih godinu dana bilo je izuzetno teško, dvehiljadite godine je pobedio SPS. U onoj situaciji, iskreno da vam kažem, naša partijska centrala u Beogradu nije baš mnogo pomogla da se snađemo. Mi smo u Odžacima od četrdeset i pet odborničkih mesta te godine dobili trideset i četiri, a svega jedanaest DOS, tako da smo imali ubedljivu većinu. To govori da u lokalu taj većinski sistem gde se ide imenom i prezimenom ipak dovodi do izbora osoba. To su male sredine, ljudi znaju, i meni su iskreno mnogi rekli da su glasali za ime i prezime, a ne za partijski program, nisu ni čitali koja je partija iza. I ja sam se potrudila ove tri godine da u lokalu pre svega vodimo lokalnu politiku, da u ime građana radimo ono što radimo, a visoka politika znamo gde je – u Beogradu.

Ja sam u SPS ušla relativno kasno što moje partijske kolege kažu – tek krajem devedeset pete godine. Inače sam levo orijentisana, to vam govorim zbog one prve priče: znači, naši roditelji ni jednog momenta nisu uticali na naše opredeljenje, mi smo stvarali neke svoje stavove. Međutim, ja sam tek krajem devedeset pete ušla u partiju i to je na neki način bio lični revolt zbog određenih odnosa u lokalu u našoj partiji, zbog pojedinih ljudi koji su u to vreme vodili partiju, mnogi kao što sam ja nisu ulazili u partije. U januaru dvehiljadite godine sam dobila prvi put funkciju potpredsednika Partije na opštinskom nivou. Nas četvoro je bilo. Do tada sam bila najobičniji član Partije, jer malo sam buntovnik po prirodi...

Znači li to da Vas je funkcija zatekla?

– Pa što se tiče same pripreme, sigurno da me je zatekla. Situacija dvehiljadite godine je bila takva: da je moja partija pobedila na republičkom nivou, verovatno Marija Šargač i mi koji smo trenutno, ne bismo bili na ovim funkcijama, tvrdim odgovorno. Kada su saznali ljudi rezultate izbora, iako ja kao potpredsednik Partije nisam imala pojma niti sam učestvovala u razgovorima o budućim kandidatima, ja sam bila predložena i izabrana za odbornicu. Po

tadašnjem zakonu predsednik opštine morao je prvo da bude odbornik, pa se bira u Skupštini. Sa mnom niko nije razgovarao da, ako postanem odbornik, budem predsednik skupštine opštine ili tako nešto. Meni to tada nije padalo na pamet. Imala sam drugih planova. Međutim, kada su se desili izbori i kakvi su se desili, ja to otvoreno kažem, i mojim drugarima sam rekla, jednostavno ljudi koji su bili na spiskovima za te raznorazne funkcije, pobegli su iz naše partije, neki su je jednostavno napustili, pa se otvorilo pitanje ko sme i ko hoće da radi. I onda je bilo priče: treba naći nekoga ko je smeo u ono vreme da bude buntovnik i ko neće tako lako popustiti... Svi koji su došli na vlast bili su pod lupom, da li si bio nekad neko ko je voleo da pravi neke marifetluke, da zloupotrebljavaš bilo šta, ili ne, verovatno je to i presudilo. Nikad se nisam bojala da mi bilo ko pretrese biografiju!

I niste bili članica Komunističke partije ranije?

– Bila sam u Komunističkoj partiji dok smo bili srednjoškolci, nisam imala nekih funkcija, nego kao dobar đak... Bila je čast kad si odlikaš i napuniš osamnaest godina da postaješ član. Ja sam isplivala kao osoba koja se ne predaje lako.

Ipak je Vaša karijera vezana za javni politički rad.

– Otkako sam diplomirala i otad sam počela da radim osamdesete godine, ja sam sve vreme uključena u volonterski rad u mesnoj zajednici. Bila sam na raznim funkcijama u mesnoj zajednici, najpre u savetu, onda četiri godine predsednik saveta, pa predsednik skupštine mesne zajednice... Mesna zajednica rešava one osnovne komunalne probleme, a po zakonu o lokalnoj samoupravi mesna zajednica je jedino što je ostalo u opštini. Znači da sam ja tokom niza godina dobro upoznala potrebe građana. Drugo, kao predsednik saveta i skupštine u to vreme morala sam da se bavim investicijama jer je opština ili sufinansirala ili odbijala da finansira.

S druge strane ste kao lekarka dolazili u kontakt sa mnogo pacijenata?

– Radila sam u Medicini rada gde su se lečili ljudi iz cele opštine, gde su se svi zaposleni u odžačkoj opštini lečili, znala sam praktično sve koji su bili zaposleni u državnim organima i u firmama.

Kakve ste teškoće imali kad ste bili na nekoj funkciji?

– Teškoće su vezane za način razmišljanja birokratije u organima opština. Osnovna je zamisao njihova: mi ostajemo, a oni će doći i proći. Tako da je neku stvar jako teško promeniti, ili učiniti ceo proces donošenja promena efikasnim.

Ko Vam je davao podršku?

– Predsednik Izvršnog odbora i ja jedno drugom dajemo podršku – ni on ne bi bio predsednik Izvršnog odbora da je bila bolja situacija, tj. da nismo iz-

gubili na republičkim izborima. Pošto je kod nas koalicija JUL i SPS – ja sam iz SPS-a, on je iz JUL-a. Tako da smo bili svesni toga da smo tu da obavimo posao i svoje ime očuvamo. U Skupštini opštine ima korektnih ljudi.

Verujem da Vam je porodica davala podršku.

– Ako porodica ne da podršku, ne može se napredovati. Imam ćerku i sina i supruga. Deca su sad već velika: ćerka sprema diplomski na Građevini u Subotici, a sin ima dvadeset godina, on je sad završio gimnaziju i sprema prijemni za fakultet. Majka mi je živa, imala sam svekrvu do prošle godine. Ćerku sam rodila na drugoj godini medicine, i ona je sa dvadeset osam dana ostala kod mojih roditelja. Oni su nju čuvali jer moj muž nije mogao sam. Tako je to bilo dok nisam apsolvirala, oni su meni pomagali i čuvali je. Kad sam diplomirala, sve mi je bilo mnogo lakše i ja sam njima morala biti zahvalna za tih pet godina pomoći.

Posle toga, sve što sam morala ja da uradim, radila sam i danju noću, jer meni dan traje do jedan-pola dva posle ponoći, a ustajem u šest – navikla sam na taj tempo. Dobro smo se organizovali.

Imate neku prijateljicu ili prijatelje koji Vas podržavaju?

– Prijatelje koje sam imala pre dolaska na ovu funkciju imam i sada, ali što se tiče neke konkretne pomoći prijatelja...

Da li je dovoljno to što ste tokom prakse sticali znanja o poslovima gradonačelnika?

– Pa, nije dovoljno. Znate zašto? Zato što prvih godinu dana upoznajete i sistem i kako on funkcioniše i ljude koji u tom sistemu rade. Važno je ne prekoračiti ovlašćenja, pogotovo u današnje vreme kad vas samo čekaju da nešto pogrešite. Važno je poznavanje zakona. Važna je priprema za funkcionisanje organa, bez obzira na to da li je to lokal ili su mesne zajednice ili pokrajinski nivo. Dolaze kod mene građani i za one teme za koje nismo nadležni u gradu. Mada imamo pravnu službu, vrlo često građani zaobiđu sve i nezadovoljni dolaze kod mene. I ako za svaku treću stvar koju me neko pita kažem: – Ne znam! – nije dobro jer građani očekuju da ja znam propise, bez obzira na to što sam po profesiji lekar. Građani vole da im predsednik kaže i da pokaže da zna.

Aktivna sam godinama u Crvenom krstu, u Domu zdravlja sam bila predsednik društva lekara i predsednik sindikata, ali ne znam da li bih se usudila dve hiljadite da se uhvatim u ovo kolo. Mislim da je neko iskustvo vezano za taj rad u mnogim organizacijama olakšavajuća okolnost, mada se to sve nauči. Prođe pola mandata i vi tek onda imate u stvari pravu viziju šta možete kao predsednik opštine da uradite, a šta nije vaša nadležnost. Međutim, kad biste se spremili, od prvog dana kada uđete u instituciju, nema veze da li je to predsednik opštine, da li je to neki poslanik, odbornik, imate jasniju viziju šta su vaše obaveze i prava.

Da li u statutu vaše stranke piše nešto o ravnopravnosti polova?

– Nema preciznih određenja kada, koliko i šta. Jedino je kod mladih socijalista traženo da se na funkcije uključe žene, ali nije napisan procentualni odnos, više je to preporuka i to mlađih u odnosu na starije. Mi smo posle izbora dvehiljadite godine imali oko šezdeset i sedam opština, ja sam bila jedina žena funkcioner, i u ovih trideset i sedam gde sada trenutno SPS ima vlast u Srbiji.

Nemoguće da nema kvalitetnih žena u politici.

– Mislim da ima i daleko sposobnijih u mnogim sredinama. Sad kako je vreme za našu partiju komplikovanije i teže, učešće žena se povećava. Imam priliku da ih vidim u opštinama i sredinama gde smo mi na vlasti, kao i opštine gde nismo i gde se novi odbori konstituišu. Stanje u Partiji je teže, pa su potrebniji ljudi koji ne odustaju lako. Mislim da smo mi žene manje karijeristi, možda smo malo hrabrije u nekim situacijama i u nekim situacijama ostajemo ipak pribranije, staloženije nego naše muške kolege. Verovatno žena neće učiniti nekom drugome nešto što ne bi želela sebi i svojoj porodici. Za dobru komunikaciju važno je šta ti kao osoba nosiš, a ne da li si SPS, ili da li si žensko. Kada komunicirate sa ženom, možda i nešto što mislite ne kažete do kraja, ipak su to uglavnom kavaljeri, kulturni ljudi, pa sam imala prilike da me upoznaju kao ličnost, a ne samo po partijskoj pripadnosti.

Svaki javni život bilo koje žene u bilo kojoj oblasti podrazumeva i ogovaranje i priče, pa se sa politikom lakše izboriti nego sa nekim zlonamernim pričama. I to je jedan razlog da se žene teže odlučuju za politički život. Ali kada se odluče, još uvek je kroz muški koridor jako teško doći do funkcije, jer su glasačka mašina u partijama ipak muškarci. Glavni odbori svih naših partija su dominantno sastavljeni od muškaraca, a oni biraju ljude na funkcijama. Ali to se može menjati. Možemo mi pričati koliko hoćemo o ravnopravnost, još uvek naše drage kolege muškarci zadržavaju više prostora za sebe. U Srbiji bez Kosova ima sto šezdeset i jedna opština, a u samo trinaest su sada gradonačelnice. A od četrdeset i pet odbornika u Odžacima svega nas je tri žene. Ali imamo direktorke škola i direktorke banaka, direktorka biblioteke nam je žena... Žene nisu došle zato što je opštinska politika osetljiva na rodnu ravnopravnost, nego zato što su u konkurenciji koja je bila nuđena bile dva koplja ispred drugih kandidata.

To znači da se žene moraju učiti politici. Da li je bilo posebnih seminara za gradonačelnice?

– Bilo je nekih manjih seminara na koje jednostavno zbog preuzetih obaveza nisam išla, ali mogu da kažem da sam bila na svim seminarima i skupovima koji su od 2001. godine organizovani za gradonačelnike.

Šta ima od industrije u vašoj opštini?

– Kod nas je industrija tekstila, ali više kanapa, ne ona klasična tekstilna, pa izrada tepiha, itisona. Tu je zapravo ubedljivo više žena i izuzetno su male plate. Drugo je hemijska industrija Hipo. E, tu ima manje žena. Onda, imamo preradu papira, tu ima prilično žena, pošto je to deo koji nije fizički previše težak. Ima i deo koji jeste, pa je tamo zaposlenost otprilike pola-pola. Ali, imali smo tekstilnu industriju, klasična izrada odevnih predmeta, sad praktično ne radi. Naime, ženama je teže da se zaposle nego muškarcima u našoj opštini, ali mislim i uopšte u državi.

Imamo po selima zemljoradničke zadruge, kao i poljoprivredna društvena preduzeća koja su u teškoj situaciji zbog suše, zbog situacije u kojoj privređuju: imamo oko devet hiljada zaposlenih, al zato imamo oko šest hiljada nezaposlenih, od kojih mnogi rade u maloj privredi i rade na crno. Situacija bi bila daleko teža kad bi tih šest hiljada nezaposlenih bili stvarno bez posla. Neki imaju veze sa selom, pa mogu neke osnovne namernice da pribave.

Koliko znam, u Odžacima nemate neku žensku organizaciju koja bi davala savete nezaposlenim ženama.

– Praktično svako naseljeno mesto ima udruženje žena bez nekih elemenata političke obuke ili edukacije u bilo kom drugom smislu. One su bile pri udruženjima penzionera, zbog tih upravo druženja, zbog nekih humanitarnih akcija koje su organizovale. Posle su došle i mlađe žene, pa su se onda odvojile od udruženja penzionera. Kada nam se obrate za neke akcije, onda mi iz namenskih sredstava finansiramo te nevladine organizacije. Male su to pare, ali se trudimo da imaju besplatan radni prostor.

Što se tiče partija, ima registrovanih oko dvadeset partija u Odžacima, a mi smo mala opština, znači imamo praktično sve partije. Odbornike u Skupštini opštine imaju SPS, DS, JUL i DSS. Te su partije malobrojne, pa je onda i u njima malo žena. Ponavljam, još uvek nema dovoljno žena koje su angažovane, i da bi to bilo malo i silom postavljanje nekoga, zato što fali do trideset posto. Ja kao žena ne bih ni prihvatila predlog: – Hajde, nemamo, fale nam dve žene, nego da kaže: – Marija, ti si zaslužila to da radiš. To je malo i ponižavajuće biti u nekih zadatih trideset posto.

Šta Vam je bilo teško na funkciji?

– Vođenje sastanaka. Malo sam imala iskustva, jer sam bila u mesnoj zajednici u kojoj nije bilo tako osetljivih pitanja na raspravi. Ja sam bila u situaciji da je došao čovek koji je hteo da prekine skupštinu, ja se nisam uopšte uplašila – bio je početak mog mandata. Ja kažem pauza, i utrčim između njih dvojice i u poslednjem momentu sprečim tuču u skupštini. Jako je važno da znate šta možete, kako možete i šta je tog momenta najbolje da uradite.

Postoji li mogućnost za pravljenje ženske koalicije?

– Pa, nismo mogli da pravimo jer nas je bilo jako malo. Ali ima pitanja gde bismo mi žene mogle da odigramo veliku ulogu, nego problem je partijske discipline: čim neko glasa mimo odluke poslaničke grupe, on dolazi na tapet.

Želeli bismo da bude više žena u Parlamenta i uopšte više žena u politici – da li znate da obrazložite zbog čega se na tome insistira?

– Pa ne znam, potvrditi se kao ličnost i ne bih nikada savetovala ženama da im jedini posao bude politika, a treba da ih bude više jer smatram da su žene itekako dorasle problemima sadašnjeg vremena.

A muškarcima?

– Oni kako hoće, njima i ovako nekad kad se opredele ceo život im je politika, mada nije ni to dobro, mislim da ne bih poštovala sebe kada bih rekla da imam samo neke rezultate u politici. Ne potcenjujem taj posao, ali mislim da čovek u nekom svom prvom delu života mora da ima neke rezultate u profesiji. Politika može da bude profesija, ali mislim da nije dobro. Ako je poziv, onda padovi jako bole. Da bi se održali, političari onda grebu i prave problem i sebi i drugima, zbog toga što se očajnički drže, drugo nemaju. A politika je promenljiva. Ja sutra znam šta ću da radim kada mi prođe mandat. Zakon i sada propisuje da vas ako odete na političku funkciju čeka radno mesto, ono odakle ste došli, sigurnost koja će biti posle je jako važna.

Da li imate u opštini telo za rodnu ravnopravnost?

– Ja sam dala nalog sekretaru da se to napravi, ali to još nije urađeno. Nisam imala vremena da sednemo i da osmislimo kako to treba da bude, jer je rečeno otprilike šta bi taj savet trebalo da radi, ali nije precizno. Mi smo naučili da nam neko ko predlaže nešto nacrta model. Dobili smo okvir šta bi trebalo da radi taj savet. Ja sam bila na tom sastanku u Izvršnom veću Vojvodine, znam sta bi trebalo, ali ne može sve jedna osoba da stigne, ja imam mnogo drugih stvari. Ne bi bilo loše da se jedan sastanak održi za opštine koje su formirale i koje nisu formirale tela za rodnu ravnopravnost, da mi koji nismo čujemo njihovo iskustvo.

Kako zamišljate svoju starost?

– Nadam se da će Odžaci postati mesto u kojem ljudi u kasnijim godinama imaju svoja udruženja koja će osmišljati život starijih osoba, da se naša biblioteka tako osposobi da kad odete nađete novu knjigu da možete da je pročitate. Bioskop smo najzad ponovo osposobili, sad obnavljamo pozornicu da najzad ponovo počnu da dolaze pozorišne predstave u Odžake. Mogu vam reći da su nekada Odžaci imali i svoj orkestar ozbiljne muzike, da su Odžaci prvi koji su imali teniske terene početkom prošlog veka, da su "Radnik" i "Tekstilac" igrali prvu utakmicu pod reflektorima...

Početkom prošlog veka je ovde bio drugačiji sastav stanovništva.

– To je tačno, bilo je nemačko i mađarsko, sada ih ima malo. Sada je dominantno srpsko, a imamo još dvadeset pet nacionalnih zajednica i dosta izbeglog i raseljenog stanovništva koje je došlo nakon devedesetih godina. Formirano je sad i udruženje Nemaca sad kao samostalno i imamo saradnju sa udruženjima u Mozburgu i u Tranrojtu, gde žive Nemci koji su se odselili baš iz Odžaka nakon Drugog svetskog rata. Oni su poklonili jednu montažnu zgradu koju je naša Skupština opštine omogućila da se postavi bez troškova, tako da sada imaju mesto gde se sastaju. Delegacije nam dolaze, saradnja je jako dobra. Izuzetna je saradnja našeg katoličkog i pravoslavnog sveštenika, jedan kod drugoga idu za svaki verski praznik, pa njihov odnos podržava versku toleranciju koja kod nas postoji.

Mi se graničimo sa Hrvatskom preko Dunava, imamo ljude Hrvate, ali nikada nije bio neki međunacionalni incident. U Bogojevu smo imali malo problema, tamo imamo dosta doseljenih od preka, tamo su i Mađari, nakon nekoliko razgovora smo spustili tenziju oko izgradnje pravoslavne crkve, ali nekih težih međunacionalnih sukoba nije bilo. Međunacionalni dijalog je važan za dobar suživot u bilo kojoj sredini, a pogotovo u višenacionalnoj sredini kakva je naša Vojvodina.

Svenka Savić, 4. februara 2004.

Zorica (1954), Zemun

Pričajte mi nešto o svom detinjstvu.

– Rođena sam hiljadu devetsto pedeset četvrte godine u Beogradu, tako piše zvanično u dokumentima, nezvanično mi pričaju: kada je moja majka htela da se porodi, nije bilo mesta ni u jednoj beogradskoj bolnici pa se porodila u Zemunu. Moji roditelji su išli po razna dokumenta u Zemun, na primer, po krštenicu, stalno su se plašili da neću moći da ostvarim neka svoja prava... Tako da sam od detinjstva znala da nekako jesam iz Beograda, a u stvari sam rođena u Zemunu... iz Austrougarske, kako su mi se moji rođaci rugali.

Odrasla sam na Paliluli (centralni deo Beograda) u jednoj kućici sa baštom, tačnije u jednosobnom stanu... Sećam se da su moji roditelji stalno govorili da je taj stan nezdrav i vlažan i da sam zato mršava i rahitična. Bila sam slaba devojčica, nisam htela da jedem, tako je roditeljska dijagnoza bila – dete koje neće da jede. Kasnije vidim da je to bio prirodan razvitak: moja majka je Jevrejka, visoka metar i po, i svi njeni za koje je ona znala su sitnije građe. Tako da sam u detinjstvu prošla nasledni period da budem sitna, kasnije sam čitala da su sitni ljudi mnogo prilagođeniji u periodima krize, gladi, hladnoće nego krupni, lepi, visoki, koji prvi umiru! Nikad nisam bila bolesna. Bila sam zdravo dete. Ali za moje roditelje sam bila dete koje, iz nekog inata prema njima, neće da jede. Tako da je to stalno bio problem mene nekako naterati da jedem. Moj otac je preduzimao razne aktivnosti sportskog karaktera: vozio je veliki bicikl i mene držao na upravljaču, kao, da me izmori vazduh u vožnji! Ili smo pravili izlete, stalno smo se nešto drilovali, šutirali loptu... pešačili da bih, kao, ogladnela, jer je rečeno ne može dete u nezdravom stanu da ima apetit. Išli smo po Košutnjaku, Adi

Ciganliji, sećam se stalno nekog napora sa dušom u nosu da trčim za mojim ogromnim ocem, na ivici snaga, a on me neprestano vuče, u stvari tera da, kao, očvrsnem. Eto, to je moje detinjstvo.

Kako je teklo Vaše školovanje?

– Dok sam bila u prvom razredu, bilo mi je dosadno. Od moga starijeg brata, on je imao deset godina kad sam se ja rodila, naučila sam da čitam i pišem kad sam imala četiri godine. Sedela sam negde nazad u razredu, imala sam običaj da izađem sa časa, da se šetam okolo, što je izazivalo gnev učiteljice. Pokušavala je da nas nauči da dignemo dva prsta kad hoćemo da izađemo sa časa. Onda sam prestala da izlazim za vreme časa, ali posle odmora nisam ulazila u učionicu. Nešto prvi razred nisam volela.

Onda smo se iz tog stana preselili u drugi, na Crveni krst , sa centralnim grejanjem, lep sunčan, sa dve sobe, konačno smo se mi, kao, sredili. Pošla sam u drugi razred u drugu školu i tu sam počela da se interesujem za školovanje: došla sam u novu sredinu, tu su bila deca iz imućnijih porodica, morala sam da se dokazujem znanjem. Unapred sam znala mnoge stvari koje deca nisu znala, jer sam imala starijeg brata. Tata je tek kasnije otkrio da znam da čitam. Tada je vladalo pedagoško uverenje da deca ne treba ništa da znaju pre ulaska u školu, a mi smo kasnije doznali da je baš taj period od četvrte do šeste za dete kao stvoren za učenje. Zamisao je da deca treba što duže da budu srećna, jer kad uđu u školu onda... Uglavnom, bila je to mala porodična drama što ja znam da čitam sa četiri godine, ali moj tata je nekako prešao preko toga. Rekao je: – Ako znaš da čitaš, onda ću te upisati u biblioteku. Moj otac je pevao u horu Doma JNA i odveo me je u biblioteku Doma Armije, jednU od najboljih u gradu. Smatrao je da treba da čitam avanturističke knjige, i sad kad imate pet-šest godina čini se da je komplikovano da čitate o Vikinzima ili o osvajanju Sibira. Ali ja sam to sve čitala, mada nisam sve razumela. Kasnije, kad sam išla sama u biblioteku, onda sam sama birala i bila jako ponosna što umem tamo po registru da izaberem knjigu za koju unapred znam naziv. Hoću da kažem da sam bila u odnosu na tu decu oko mene zapravo bolje opremljena, jer sam čitala svašta što oni nisu mogli ni da sanjaju. Njihovi su roditelji strogo poštovali pravilo da deca ništa ne treba da znaju jer treba da budu što duže deca. Počela sam to preimućstvo da koristim da se izborim za neko svoje mesto u tom društvu. Sećam se da sam čak znala više od profesora nešto što sam čitala u tim knjigama. Jednom na času istorije u petom razredu, nešto se pominju Krstaški ratovi i ja onda kažem da je postojao i takozvani dečji krstaški rat, to sam pročitala u tim knjigama. Ideja je bila da nevina deca mogu da osvoje Hristov grob, pustili su decu slabo obučenu, u potpuno nemogućim uslovima, da idu, i tamo su ih Saraceni pobili. Profesor je rekao da to ne postoji i pokušao je da me ismeje, A ja sam rekla: – Ja sam to pročitala. Jer sam ono što sam pročitala znala da postoji. Osećala sam se superiornijom od njih i onda sam htela da pokazujem tu svoju superiornost.

Znači, nisam ja pomenula taj dečiji krstaški rat tako slučajno, nego sam želela da pokažem profesoru da on ne zna, a i drugoj deci da sam ja jedna, tobože, načitana devojčica, a pri tom sam bila i dalje najmanja i najsitnija, rahitična i uopšte sam fizički bila propast živa, nosila naočare... Bila sam najbolja učenica, kao vukovac sam završila tu školu.

Ko su Vam bile drugarice?

– Što se tiče fizičkog razvoja, pokazalo se da meni daleko više prija da se družim sa dečacima. Valjda navika što me je moj otac stalno izlagao nekim napornim aktivnostima. On je bio vrlo strog čovek, nikad me nije tukao, ali tukao je mog brata kada je bio mali. Umeo je da govori povišenim tonom, mada sam bila poslušno dete.Vodio me je sa sobom u šetnju: on šeta ležerno, onako krupan i velik, a za mene je to bilo na ivici života i smrti. Ja se sećam da ne mogu da dišem od napora što stalno trčkam pored njega. Kad se vratimo kući iz šetnje, moja mama kaže: – A što se ovo dete ovako preznojilo i zaduvalo? Sa takvim drilom meni su igre devojčica bile dosadne i mlitave, a igre dečaka zabavne, jer sam ja bila zapravo i fizički sasvim dobro, bez obzira na to što sam bila mala i mršava, ali žilava devojčica, koja je naučila na fizičke napore. Ja sam volela sa dečacima da igram fudbal, sve do kraja osmog razreda, i dugo sam se družila sa dečacima. U školi se igrala čuvena igra konja: jedan veliki dečak nosi jednog manjeg dečaka na leđima, i onda sa takvim jednim parom se dueliraju, znači ovaj konj kao nosi, a ovo dvoje pokušavaju jedan drugog da sruše. Ja sam bila dosta atraktivan jahač, jer me je bilo lako nositi, a bila sam neviđeno drčna – rušila sam sve kad sam bila sa dobrim konjem.

Uz to sam bila vrlo ambiciozna. Sećam se na fiskuluturi je trebalo da se penjemo na konopac. Neka deca su se pela, ja u početku nisam mogla da odmaknem nimalo. Onda sam za vreme vikenda, pošto je škola bila blizu moje kuće, išla u školsko dvorište da vežbam, da se ne bih brukala. Sve sam oderala butine i ruke, pa sam onda shvatila da je bolje da navučem donji deo trenerke da ću tako lakše da se popnem. Zadovoljstvo mi je bilo da sam uspela konačno posle strašno mnogo napora da se popnem. Na sledećem času fiskulture sva deca su ostajala tamo gde su bila i prošlog časa, a pošto sam ja vežbala, popela sam se i osetila se strašno važnom i strašno uspešnom. Imala sam potrebu da se dokazujem: nisam samo pametna, nego sam i fizički snažna. Valjda zato što sam tada bila poslednja u vrsti na fiskulturi.

Kad sam bila u trinaestoj-četrnaestoj godini, već sam imala i menstruaciju, odjednom sam porasla dvanaest santimetara za jednu godinu i odjednom sam došla sa kraja na drugo mestu u stroju na fizičkom. Odbijala sam da radim fiskulturu sa devojčicama, počeli smo od petog razreda da radimo odvojeno fiskulturu, zato što su devojčice igrale folklor, to je bilo beskrajno dosadno, dečaci su igrali lopte, a to su moji drugovi sa kojima sam inače igrala fudbal i konja,

tako da sam tražila svoja prava: da radim fiskulturu sa muškarcima. Prvo su mi rekli da to niko nikad nije tražio, da to ne može, ali da može ako dečaci pristaju, misleći da dečaci nikad neće hteti da se devojčica tu mota... Međutim, oni su me rado prihvatili, samo je bio uslov: – Ne smeš da plačeš! Jer su se plašili da ako plačem onda će nekoga od njih da kazni direktor. Tako da nisam plakala nikada, čak i kad bih bila sva oderana. Stalno sam imala oguljena kolena.

Oblačila sam se kao dečak. Delimično je to praktičan stil oblačenja, budući da su moji roditelji puno radili, nisu imali vremena da cifraju devojčicu, nego su me kratko šišali zato što je to najprostiji način održavanja higijene, odeća je ostajala od mog brata, znači neki prastari šorcevi, pošto je on ipak dosta stariji od mene. Ukratko, sećam se da sam nosila uvek mušku odeću, bila ošišana muški, obično su me šišali kod kuće zato što je jeftinije, a kratka kosa je praktična za češljanje i pranje...

Ušla sam u reprezentaciju svoje osnovne škole za košarku, iako sam među tim devojkama bila najniža i opet najmršavija, kad sam naglo porasla. Za mene je bilo beskrajno zadovoljstvo sve to na fiskultiri i smatrala sam većom čašću to nego što sam bila vukovac i što sam išla i na neka republička takmičenja iz matematike.

Posle ste krenuli u gimnaziju?

– Posle osnovne škole sam htela da idem u finu gimnaziju, znala sam da u Beogradu postoje dobre i loše gimnazije, u mom kraju se nalaze gimnazije koje su se i onda i sada smatrale radničkim školama. Bila sam jako tužna što u blizini nije postojala klasična gimnazija koju je, inače, moj brat završio. To je bilo dosta daleko od moje kuće i moji roditelji se nisu slagali s tim da svaki dan po svakom vremenu moram da koristim prevoz četiri stanice. Njihovo je pitanje bilo zašto se ja ne upišem u jednu od tri ili četiri škole koje se nalaze na pešačkoj distanci od kuće? – Ja hoću da idem u najbolju beogradsku školu! Zato hoću da idem u finu školu, zato što hoću da se bolje obrazujem. To su bili nekakvi argumenti koje koriste odrasli ljudi, ne znam kako mi je to bilo tada u pameti. Roditelji moj elitizam nisu nikad podržavali, to je bila moja stalna borba da nešto budem, da se nešto istaknem.

I upisala sam se u Osmu beogradsku gimnaziju i našla sam se u priličnom čudu, jer se pokazalo da je moja osnovna škola dosta slaba, i da sam, iako vukovac, imala manje znanja od polovine dece u tom razredu. To su bila deca iz boljih kuća, neka su odrasla u inostranstvu, mnogima su roditelji plaćali privatne časove za strane jezike ili matematiku. Ja nisam živela u inostranstvu, moji roditelji nisu nikada mogli da mi plaćaju privatne časove, niti su mogli sa mnom da uče školsko gradivo. Pokazalo se tada da deca inženjera znaju bolje matematiku, moji roditelji nisu bili inženjeri i nisu ništa mogli da mi pomažu. Moj borbeni duh se javio, tako da sam uskoro imala bolje ocene nego što je

moje objektivno znanje bilo. Kako? Uvek sam bila spremna kad se odgovara. Ali sam primenjivala i neke trikove. Morala sam stalno da nosim naočare, glavni cilj mi je bio da sednem u prvu klupu, potpuno štreberski. Bila sam odvratan tip kad razmislim koliko sam se upinjala da budem profesorima pred očima: kad dignem dva prsta, kad pita: – Ko zna? Ja znam! vidi se ta prva ruka. U stvari, dobijala sam dobre ocene jer sam vodila računa da me ne uhvate u neznanju. Doduše, moje znanje je bilo plod rada, ali nije bilo i onoga vanškolskog, jer za to nisam imala finansijske mogućnosti. Bila sam daleko najslabije obučeno dete, druga deca su bila imućnija. Moji nikada nisu imala novca za neku moju odeću, niti sam mogla da sedim u okolnim kafićima, ili da kupujem novu šminku. Od trećeg razreda gimnazije mnogi momci su dolazili kolima u školu, ili na motorima. Bila su to deca koja su živela nekim slobodnijim životom, to uopšte nije moglo kod mojih roditelja da postoji. Sve je to van mog statusnog i imovinskog stanja tada bilo. Onda sam to nadoknađivala uspesima u školi.

Poslednja dva razreda u gimnaziji su usmerenja ka budućim studijama. Moji roditelji su zamišljali da moj brat i ja završimo medicinu. Moj brat nije hteo da studira medicinu, ali je poslušao očevu naredbu. Hteo je da studira hemiju, ali je upisao medicinu iste godine kad i ja gimnaziju. Očekivalo se da budem odlična učenica i da posle upišem medicinu.

Kad je trebalo da se opredelimo za smer, na užas mojih roditelja, nisam otišla na prirodnomatematički smer, nego na društveni. To je prva moja dobijena bitka sa roditeljima! Otac je pristao na moj izbor i rekao: – Ako baš toliko voliš društveno-jezički smer, idi. Valjda sa njega može da se upiše medicina! Zašto sam upisala taj smer? Meni su ležali svi ti verbalni predmeti koji ne zahtevaju dodatna znanja: istorija, geografija, srpski, filozofija, logika. Tu sam mogla da pokazujem ono što znam, a jezik je bio nešto što sam se spremala da se mučim, pa da se izborim nekako smatrajući da mi jezik svuda treba.

Vaša ljubav prema sportu traje od detinjstva.

– Ja sam htela da se bavim sportom. Moja gimnazija, uprkos ugledu, nije imala fiskulturnu salu, pa se fiskultura radila na DIF-u, starom DIF-u, u nekim nepovoljnim trenucima. Profesori su nama gledali kroz prste bez velikih zahteva, a ja to nisam volela. Ja sam volela da igram košarku, igrala sam za reprezentaciju svoje škole. S druge strane, nisam stizala negde da se aktiviram, jer sam mnogo učila.

Da li ste se interesovali i za neke druge stvari u gimnaziji?

– Ostala je epizoda sa muzičkom školom. Naime, pošto se otac bavio profesionalno muzikom, bio profesionalni pevač, želeo je da mu deca budu muzički obrazovana: brat je svirao violinu, a trebalo je da ja sviram klavir. Moja mama se tome žestoko protivila, mada ona inače nikad nije bila pravi partner mom ocu koji je sve odluke donosio u našoj porodici i u životu dece. Međutim,

jedina odluka koju je ona uspela da sprovede je da ne dozvoli da se deca bave muzikom, a njeno glavno obrazloženje je bilo: – Neću da deca postanu propalice kao što si ti!

Kakav je bio Vaš otac?

– On je često putovao i bio odsutan iz kuće, i na tim turnejama je on očigledno imao i neke druge žene i avanture. Vodio je, da kažemo, prilično nezavisan život, pogotovo dok se ja nisam rodila. Imam utisak da je moje rođenje zapravo bila borba moje majke da ga zadrži. Očigledno ga činjenica da ima sina nije zadržavala da ne bude sa drugim ženama, da ga nema mesecima kući... Vodio je boemski život... Malo se korigovao kad je dobio žensko dete, shvatajući da to što čini supruzi može nekakav muškarac, možda, činiti njegovoj kćeri. Drugo, on je mnogo više bio vezan za mene. Ličila sam na njega, ja sam od njega nekako izabrano dete, dok je moj brat ličio na moju majku, i on je uvek okarakterisan: – Trapav si ko ona tvoja majka! Na neki način sam izabrano dete, voljenije dete. Sećam se da je tata mene vodio na fudbalske utakmice gde sam ja uživala, a moj brat je tamo zevao. Nakon nekoliko puta više ga nikad nije vodio. Ne samo da je mrzeo fudbal, nego i violinu koju je morao da uči na tatin zahtev. Otac je bio vrlo nesrećan, jer smo mi deca sa sluhom, pevali smo u kući, on je recimo voleo da nas nauči nekoj novoj kompoziciji koju on peva, tako da smo mi sve četvoro pevali. Moj otac je stalno govorio: – Ali oni imaju sluha, to je šteta, oni imaju talenta! Ali mama je htela da nas zaštiti od neke olake profesije. Ja bih, kako sam bila uporna, pomno svirala nešto, i ja se ne bih bunila kao što se moj brat bunio, ali je glavnu ulogu odigrala mama da nas zaštiti od tog preambicioznog muža koji neprestano driluje decu.

Čime se bavila Vaša majka?

– Ona je imala veliku maturu, što je nekada bilo retkost, maltene kao fakultet danas: radila je u pošti kao službenica, a završila karijeru kao šef kabineta direktora. Radila je osmočasovno radno vreme, imala veću platu od moga oca, i dobila stan od svoje firme, dok je moj otac bio pevač – kao cvrčak i mrav: on je pevao u horu, imao radno vreme dva sata dnevno. Ali je brinuo o kući, nabavljao hranu, brinuo o čistoći, da bi se na taj način kamufliralo siromaštvo. On je vodio računa o deci, što će reći o nekim „tjelovežbama".

Da li se Vaš brat izvukao od te njegove kontrole?

– Ma, to je bilo strašno! Kad je moj brat bio u pubertetu, sećam se komičnih scena: otac uči brata da bude pravi muškarac, što znači kao vojnik, kao mornar, kao istraživač mora – sve sam da zna! A moj brat na to zeva! Baš ga briga, ili je sav u strahu šta će sad da ga zadesi. Onda mu moj otac, kao deo vaspitanja, naredi da sam pere svoj veš, iako smo već imali veš-mašinu, da bi naučio kako se pere veš! Da mora sam da skuva, da mora sam sebi da zašije

dugme... da ne dolazi u obzir da mu mama ikada okrpi nešto, nego da on, kao vojnik, kao mornar, to sve mora sam da zna!

Moj otac i dan-danas svaki dan čisti cipele, sve sam radi, nikad nije dao mojoj majci da mu pegla veš, jer, kao, moja majka to ne zna. Ona je trapava i ne zna da pegla veš! Ne može nikad da napravi onaj rub na pantalonama... i košulju koja nema neki mali nabor (nevidljivi) tako da je on to sve radio sebi i nama. I kad se brat otrgao od mog oca, odmah je našao žene, koje su uvek radile za njega, čak su mu seckale meso i hranile ga!

Otac je očigledno imao koncepciju kako treba da se vaspitavaju deca.

– Otac je grafički radnik u „Politici", ali kad je bio vojnik trebalo je da bude prebačen negde u planine, da bi došao u Beograd, pošto je tada već imao ženu i sina, jedini način je bio da se prijavi za hor, tad se osnivao vojni hor, a on je bio vojnik tada. Pošto je lep, visok i imao je sluha, neki njegovi drugovi su ga nagovorili da se prijavi za hor pa da dođe u Beograd da služi vojsku u gradu. Tada se vojska služila dve godine, a on, mlad čovek, želeo je da bude sa svojom mladom ženom i sa svojim tek rođenim sinom, zbog toga se prijavio da peva. Tamo su ga jako lepo primili, pa kada je završio vojni rok, za izvesno vreme se vratio svojoj profesiji. Uvek je uzimao noćnu smenu da bi preko dana mogao da peva u tom horu, jer mu se to dopalo. Kad mu je postalo previše naporno, on je ostavio svoj zanat, što moja majka nije odobravala, jer je pevanje donosilo manje para, a davalo je njemu mogućnosti da živi lagodnim boemskim životom, što je on jako voleo, a ona nikako nije. Imao je mogućnosti da završi akademiju na neki ubrzani način, ali on to nije uradio, nego je završio neke interne kurseve koji su mu davali internu kvalifikaciju da može pevati profesionalno. Bio je čovek prilično neškolovan zvanično da se bavi tim poslom, a onim za šta je bio školovan, nije se bavio. I to je moju majku užasavalo. Ja sam očigledno volela muziku. I kako sam bila dosta sama, jer su moji roditelji radili, a brat je išao u školu, tad nije bilo televizije, jedina zabava bio je radio. Samo Radio Beograd je puštao klasičnu muziku. Mamin kredo iz njene porodice je bio da deca treba što pre da se osposobe da rade, ako žele da uče, ona će da uče uz rad, a ne da glume da su deca nekakvih lordova i rentijera. Mi smo siromašni ljudi, deca treba da se osposobe za rad. Tome se moj otac žestoko protivio: – Ja nisam imao mogućnost da se školujem, hoću da moja deca imaju najviše obrazovanje do doktorata, do akademika, najviše što može, i muzika spada u to. Majka, međutim, nije volela ni to što smo mnogo učili. Obično je govorila: – To je potpuno nepraktično, pogledaj ih! Oni samo uče i ne znaju ništa drugo. Ali moj otac je ipak pobedio u tome što smo mi dobili najbolje moguće obrazovanje. Moj brat je završio klasičnu gimnaziju kao odličan učenik, završio je Medicinski fakultet sa desetkama u roku, specijalizirao za pneumofiziologa. Ja sam doktor prava, znači najviše škole... ispunilo se ono što je otac želeo.

Meni je žao što nisam išla i u muzičku školu. Meni se počev od puberteta dešavalo da sanjam muziku. Puno sam slušala muziku u životu. Kad sam imala petnaest-šesnaest godina tražila sam da ipak idem u muzičku školu, a kada su me pitali zašto, ja sam tvrdila: – Ja hoću da komponujem i da dirigujem. E, onda su mi rekli da to nije za devojčice, uostalom žena kompozitora i dirigenata nema. Ja sam rekla da sanjam muziku. E, to je bilo već u domenu strahova moje majke, da ćemo mi da se zaludimo za muziku i onda...

Da li ste imali neke drugarice?

– Društveno-jezički smer u gimnaziji je trideset i pet devojaka i tri muškarca. Bila sam u potpuno ženskoj sredini. Što se tiče mog lezbejstva, ono se nije pokazao tada, nisam ga shvatala, ali sam tokom detinjstva nastojala da impresioniram devojčice na jedan tipično muški način. Imala sam snove kako spasavam neke moje drugarice koje su me, na neki fizički način, privlačile. Sanjala sam razne herojske snove: ja na nekim konjima, sa nekim mačevima, izbavljam devojke iz nekih nevolja... Kao neki vitez koji se bori za svoju gospu, na primer! Ja to nisam nikako nazivala, nisam znala. Muškarci su me privlačili kao drugovi, ja sam volela s njima da se družim i da se igram muških igara, osećala sam se kao dečak, imala sam takvo ponašanje, hod, pljuvala po ulici, držala ruke u džepovima, oblačila se kao dečak – bila muškobanjasta devojka. To je već onda bio moj svesni imidž.

Bilo je nas tri-četiri koje smo bile drugarice. Nismo pričale o ljubavi i seksu uopšte, nego smo filozofirale na velike teme: da li postoji život posle smrti? To su bile naše intimne priče.

Kada je došao četvrti razred gimnazije, shvatila sam da imam devetnaest godina pa moram nekoliko stvari da uradim u životu: da završim gimnaziju, upišem fakultet, steknem vozačku dozvolu i da imam prvo seksualno iskustvo. Shvatila sam da se to spontano neće desiti, i onda sam sa nekim drugaricama koje nisu bile iz razreda, krenula u akciju da zaradimo pare, da možemo da polažemo vozački ispit. Nešto smo kucale, ne znam šta smo radile. Uglavnom, ja sam na prvoj godini studija, čim sam upisala Pravni fakultet na koji još nisam ni išla, položila vozački ispit i ciljano imala prvi seksualni odnos sa instruktorom vožnje. Dakle, rešila pitanje himena. Ali sam se osećala jako važnom, kao probala sam i položila sam neki ispit u životu i sad znam šta je to. Nema tu tajni životnih više za mene, sve sam probala – pušila sam marihuanu, seks sam probala, isto sam rekla sebi, sačuvaj bože, ali sam zato sve znala o kontracepciji i svima davala savete, jer sam pročitala sve vrlo pedantno u bratovim knjigama iz medicine. Zahvaljujući njegovim knjigama, uoči puberteta sam o pubertetu znala mnogo više nego danas uoči klimakterijuma. Da se meni desilo da imam valunge, da mesecima mislim da imam neki čudan grip koji mi se vraća, da ne znam od čega sam neprestano vruća, a da ne pomislim da sam jednostavno u

klimakterijumu! Kada sam posle godinu dana shvatila da ja imam valunge, tek tada sam počela da čitam o tome. Dočekala sam ga verujući da ga neću dobiti, ali ne znam zašto. Valjda zato što nisam vodila život tipične žene: brak, deca, rađanje i sl. Eto, ja sam lezbejka, nemam decu, nema klimakterijuma!

Kako su prošle Vaše studije?

– Ja nisam studirala uopšte, ja sam radila kao novinarka na Radiju dvesta dva. Shvatila sam da fakultet nije gimnazija gde moram svaki dan da budem u školi, nego da je fakultet jako ležerna stvar. Bila sam obavezna samo dva puta nedeljno da idem na vežbe. Ja sam bila u generaciji od dve hiljade upisanih u prvu godinu! Imala sam običaj da pročitam sve knjige unapred pre nego što počne školska godina. Užasavala sam se što je to nekakav polusvet oko mene bio na predavanjima, i rekla sam: ovde neću da gubim vreme! Potrebne su mi bile pare pošto sam želela da živim malo slobodnije, a moji roditelji to nisu mogli da mi omoguće, prihvatila sam da radim na radiju.

Sećam se na početku, čim sam položila vozački ispit, kad je trebalo da počnem novinarski posao, dosta sam stvari znala, ali bilo je teško predstaviti to ležernim novinarskim stilom. Vremenom sam ga savladala. Puno je mojih tekstova bilo i lepo sam zarađivala, čak više nego kada sam se zaposlila kao diplomirani pravnik!

Ja sam sa desetkama završila fakultet za četiri godine. Sedamdeset treće u septembru sam upisala, a sedamdeset i sedme u oktobru sam sa poslednjom desetkom završila i odmah upisala postdiplomske studije. Novinarski posao na radiju sam prestajala u maju, učila i polagala u junu, posle toga sam svakog leta išla negde u inostranstvo. Naš dinar je to omogućavao i činjenica da možemo putovati bez viza: u London na kurs jezika što nisam mogla u gimnaziji, u Pariz na kurs francuskog, u Drezden na kurs nemačkog, u Austriju na letnju školu za mlade pravnike iz međunarodnog prava. To su bila četiri uspešna leta.

U to vreme ja sam bila puna sebe, uviđala sam da žene trpe nasilje i diskriminaciju, ali sam smatrala da su same krive. Može se sve, ja sam dete siromašnih roditelja, slabo obučena, ali sam se izborila i tako svako može da se izbori! Ista ona greška koju ljudi prave kada smatraju da su siromašni ljudi siromašni zato što su lenji, da su vredni – oni bi i zarađivali... Nisam uviđala strukturalne uzroke siromaštva i strukturne odnose rodne diskriminacije.

I na studijama sam bila skromna. Imala sam dva para farmerki, jedne na prvoj i drugoj godini dok se nisu raspale, i druge na trećoj godini, to je bila jedina odeća koju sam nosila i u pozorištu, i na izlascima i na fakultetu i na radiju. Tada sam imala i muškarce sa kojima seks nije bio bljakozan kao u početku, to su bili umetnički tipovi koji su isto živeli jako skromno. To je bilo vreme hipi pokreta i kulture, bilo je moderno nositi vijetnamske jakne i farmerke, i ne skidati ih uopšte, menjati možda samo neke majice, i pustiti masnu opuštenu

kosu. Ja sam onda nosila okrugle čelične naočari, dugačku kosu koja se tada nosila, i imala sam ljubavi sa mladićima svojih godišta koji su živeli u studentskim domovima, koji su se bavili raznim kreativnim stvarima, ali nikako nisu imali para. Nastojala sam da ličim na njih, i da ni na koji način ne delujem kao fina devojčica iz Beograda. Sve te devojke iz finih kuća su nastojale da budu što odrpanije i neurednije, to je bio protest moje generacije: nekakve gojzerice zapravo koje su za planinu, a ne za grad; farmerke koje se ne skidaju uopšte dok ne srastu sa tobom. Ponekad mama mora da ti ih otima da bi ih oprala – jednom godišnje. I dan-danas kad vidiš žene moje generacije, vrlo su skromno obučene, nekako odrpano, što je ostatak iz onoga doba iz gimnazije.

U studentskom periodu ste radili, a da li je bilo i nekih studentskih interesovanja?

– Nakon diplomiranja se nisam odmah zaposlila, nego sam se upisala na postdiplomske studije. Mojim roditeljima ništa nije prijalo. Moj otac je tada uporno nudio da upišem medicinu.

Bio je tada neki Englez, Pol Pinjon, koji je pravio neku elektronsku muziku, to je bilo vreme nekakvih kompjutera koji su bili veličine sobe koji su proizvodili neke čudne zvuke i onda smo se mi sa Indeksa spuštali kod Pola Pinjona, nas dvoje-troje koji su imali takvo muzičko interesovanje. Pravio je tu elektronsku muziku, mene je to podsećalo na ono što stalno sanjam, meni je to bilo zanimljivo. Sećam se da sam gledala u njega kao u gurua.

Za vreme studija su postojali takozvani „Aprilski susreti“ u Studentskom kulturnom centru – manifestacija konceptualne umetnosti. I dan-danas se sećaju tog perioda i ljudi koji se bave konceptualnom umetnošću. Svake godine sam imala neki rad tamo, i prosto se čude neki poznanici što nisam nastavila sa time: mene je to privlačilo i to je za mene bio godišnji događaj. Ništa drugo, ni letovanje, ni neka druge aktivnosti tokom godine mi nisu bile tako dragi kao taj događaj. Ta umetnost stavlja akcenat na proces, a ne na produkt, tako se to shvatalo u to doba. Trebalo je imati ideju koja je umetnička u svom načinu proizvodnje, ali ne u smislu nekakve tehničke dorađenosti, lepote ili dekorativnosti. Svake godine je bio anonimni konkurs na kojem su, osim poznatih umetnika, kao što je, na primer, Raša Teodosijević, koji su redovno izlagali u SKC-u, mogli izlagati i drugi. Ja sam svake godine konkurisala i tri četiri godine su moji radovi bili prihvatani.

Kako ste dobili prvo radno mesto?

– Onda sam upisala postdiplomske studije i rešila sam da jednu godinu ne radim. Htela sam da se zaposlim na Fakultetu, moram to da kažem. Osim polaganja ispita na tom fakultetu, postojao je klub Forum Romanum koji je bio klub odličnih studenata i kako sam ja bila ambiciozna devojčica, posle prve godine članstva postala sam sekretar toga kluba. Svakog petka smo se viđali.

Osim ona dva vežbanja, još sam petkom uveče imala sastanak na Forumu, držala sam tamo i predavanja. Mislim da sam i dalje jedini ženski sekretar Forum Romanuma koji je ikada bio! Sve su to mladići koji su na kraju ostajali zaista na Fakultetu. Ja nisam uspela da ostanem na Fakultetu. Moj predmet je Krivično procesno, kad je bio raspisan konkurs za to asistentsko mesto primljen je jedan čovek iz Kriminološkog instituta, a meni su ponudili njegovo mesto u Kriminološkom, što sam prihvatila. Moja ideja je bila da studiram postdiplomske studije i da čekam mesto na fakultetu, ili da merkam neko drugo dobro mesto. Kad sam dobila to mesto u Institutu roditeljima je odlaknulo. Nisu shvatali šta ja to radim u Institutu, bavim se naukom, za njih je nauka neki eksperimenti, hemija, šta ja kao pravnica radim nauku. Mami se nikako nije dopadalo što tu nema radnog vremena.

Ja sam u tom institutu provela dvadeset godina, magistrirala, doktorirala, napisala gomilu radova, i danas veoma žalim što nisam ranije otišla iz te sredine, jer je to brod koji tone. Bila sam u Institutu u srećno vreme Jugoslavije.

E, tada sam počela da se bavim sportom. Moj stariji kolega u Institutu bio je trener u mačevalačkom klubu, i pošto sam videla da puno putuje, pitala sam ga mogu li ja da se bavim tim vašim mačevanjem, pa i ja da putujem? Tako me je te osamdeset druge odveo u klub i meni se to vrlo dopalo! Imala sam dvadeset osam godina kada sam otišla na mačevanje prvi put, ali sam sa svom svojom energijom počela da se bavim, sama sebi smišljala trening i tako dalje, u trideset trećoj godini sam bila šampion države, bila sam nekoliko puta član ekipe koja je bila šampion države, bila sam šampion Srbije takođe, što nije neko veliko dostignuće, moram da kažem, jer je jugoslovensko mačevanje nerazvijeno. To je jedna vrsta rekreacije! U nekom ozbiljnom svetu ne bi moglo da se desi da neko počne da mačuje sa dvadeset devet godina. Obično se počinje sa jedanaest-dvanaest godina u svetu, kao svaki vrhunski sport. Mi smo imali kontakt sa nekim budimpeštanskim klubom u kojem je bilo trista registrovanih takmičara u seniorskoj konkurenciji, a cela stara Jugoslavija nije imala ni sto registrovanih takmičara u svim kategorijama – od pionirske do veteranske kategorije. A takvih klubova je u Mađarskoj bilo dvadeset, recimo! To govori da jugoslovensko mačevanje u najboljim danima ima osamdeset-devedeset takmičara u svim kategorijama: pionira, žena, muškaraca...

Uglavnom, to je bio srećan period u mom životu: imala sam lepa primanja, posao koji nije bio nešto zahtevan i nije bio učiteljski niti birokratski posao, bavila sam se stvarima koje sam volela – nasiljem, krivičnim pravom, kriminologijom. Imala sam divnu biblioteku u Institutu, puno sam čitala. Plata koju smo zarađivali svi tada omogućavala nam je da normalno svake godine letujemo i zimujemo, one čuvene praznike julske da spojimo (četvri i sedmi juli), pa prvomajske praznike, da za Dvadeset deveti novembar putujemo u inostranstvo. Mačevala sam i putovala. Imala sam društvo s kojim sam redovno izlazila u

pozorište, u restorane... Sve je to omogućavalo i moje radno mesto i moja plata. Kupila sam kola, živela sam srećnim životom i čudila sam se zašto ljudi iz moje generacije žele da idu u inostranstvo.

To je kraj osamdesetih?

– Onda sam se jako mnogo kajala za vreme devedesetih godina gledajući te moje drugove koji su mi se krajem sedamdesetih i početkom osamdesetih činili kao neki avanturisti, nekakvi nerazumni ljudi koji traže hleba preko pogače, koji po svaku cenu hoće nešto da odu, a nema nikakvog razloga, jer je nama u Jugoslaviji bilo lepo.

Ja sam sedamdeset i sedme završila i do početka devedesetih je srećan period u mom životu. Bila sam najmlađi doktor nauka, sve ono u skladu sa tim mojim stalnim životnim grčevima da budem najbolja, imala sam trideset kad sam doktorirala sredinom osamdesetih. Magistarska i doktorska teza su bile iz oblasti krivičnog procesnog prava, predmeta za koji sam htela da budem asistent.

Onda smo imali naša godišnja savetovanja u Budvi, tada sam bila neko ko je stalno držao govore i jako sam volela da diskutujem sa starijim ljudima. Pošto puno čitam, a oni nisu čitali, onda sam opet bila, kao, nešto pametnija.

Kad sam bila mlada, nikad nisam čitala poeziju. To je za mene bilo gubljenje vremena! Čitala sam tekstove iz oblasti pravne teorije, to mi je bila vrlo draga oblast: pravda, pravednost, pravičnost, termini su i oblasti koje su me privlačile. Danas, kad imam četrdeset i osam godina, čitam zbirke poezije. Imam utisak da zaista nikad nije kasno nadoknaditi nešto što u mladosti nije bilo na dnevnom redu.

Kad sam bila mlada, smatrala sam poeziju kao neko izlivanje emocija, tada nisam imala nikakve emocije, imam utisak. Nisam shvatala da sam lezbejka, očigledno muškarci su bili zanimljivi kao drugari, ali oni nisu bili pravi partneri. Ja sam imala od studija pa nadalje skidanje mraka sa očiju. Mene muškarci nisu nikada inspirisali, mislila sam da je to odsustvo emocija, da je to moja snaga. Prezirala sam moje zaljubljene drugarice, bilo mi je zamorno slušati kako one nekoga vole, sve su to gluposti. Bila su mi daleka ta emotivna stanja koja nastaju kad se neko rastaje. Živela sam životom nekakvih profesionalnih izazova, uz odsustvo emocija – zaista nisam ih imala.

Kada se upoznajete sa ženskim pokretom?

– U Studentskom kulturnom centru oko Galerije primetila sam da žene imaju skupove. Tada su imale konferenciju „Drug-ca"... Nekoliko puta sam otišla kod njih, ali mi se ništa nije dopalo. Videla sam u njima grupu neuspešnih žena koje izmišljaju neku teoriju da bi opravdale svoju lenjost i neuspešnost. Susrela sam drugarice iz generacije, koje sam smatrala profesionalno neuspešnim, promašenim i sad one smišljaju teoriju, kako su, eto, muškarci protiv njih!

Kako nisu protiv mene muškarci? Sve se može sopstvenim radom, a ko neće da uloži sopstveni rad osniva nekakve bezvezne grupe i tupi oko toga kako su im muškarci krivi! Za mene tada nije bilo izazova koji sam uvek volela. Izazovnija mi je bila tada grupa oko Galerije Studentskog kulturnog centra, grupa konceptualista, koji su me potpuno ignorisali, jer sam pravnica (imali su izraz, 'glupa pravnica' za sve koji nisu bili umetnici).

Oni su me, doduše, prihvatali na anonimnom konkursu, gde sam godinama dobijala projekat da izvodim na godišnjoj manifestaciji, ali su me ignorisali, jer je to kao klan, sa nekoliko njihovih drugarica i ljubavnica. Pošto nisam ništa od toga bila, ja sam samo nevidljiva pojava koja tu sedi. Kupila sam i osam milimetarsku kameru za filmove, snimala sam amaterske filmove, bila sam u amaterskim klubovima, kao, bavila sam se umetnošću. Međutim, to nikada nije stiglo da se dokaže, jer su moje ambicije druge vrste postajale prioritetne.

Bila sam svesna da postoji nešto kao feminizam, ali nisam uopšte sebe identifikovala sa tim. Moja identifikacija sa tim se desila tek početkom devedesetih kada je počela kriza, kada sam shvatila da postoje neki strukturalni uzroci diskriminacije koja se dešava između muškaraca i žena. Kao što neko ne shvata šta su strukturalni uzroci siromaštva, i smatra da su siromašni ljudi lenji, tako sam smatrala da su žene krive, jer se nisu borile i nisu bile vredne, kao, eto, na primer, ja! Trebalo je da se desi rat da bih shvatila da postoje, osim individualnih napora i dostignuća, neke stvari koje ne možemo nikakvim individualnim naporima i dostignućima promeniti, nego možemo tek veoma dugotrajnim grupnim radom, moramo pre svega puno da učimo o sopstvenoj svesti.

Moram ispričati kako sam se polako približila nečemu što ću kasnije raditi. Na Fakultetu su svake godine bili konkursi iz oblasti prava za univerzitetsku nagradu – konkursi su bili moja šansa! Dva puta sam dobijala tu nagradu, a jednu sam dobila za temat koji sam napisala u muškom rodu, smatrajući da sam tako još važnija. U stvari, ne znam zašto sam rad napisala u muškom rodu! Smatrala sam da možda kao žena neću biti odabrana. Izabrala sam tematiku iz oblasti krivičnog prava, smatrala sam da ako pišem u ženskom rodu, bez obzira na to što se naučni radovi ne pišu u prvom licu, da ću imati više šanse. Čak sam ga i predala pod identifikacijom.. Preda se najpre rad pod šifrom, priložiš razrešnicu šifre i nju sam navela Z. (prezime). Svuda sam prikrila ženski roda. Kad sam dobila obaveštenje za univerzitetsku nagradu, glasilo je na ime Zoran (prezime). I kad se šifra otvorila, morala sam dokazati identitet – donela sam kopiju rada pa nisu mogli da negiraju.

Kako ste u ratu prepoznali svoju prekretnicu u pogledu feminizma?

– Meni se sve to stopilo u jedan kovitlac! Sećam se da je bilo bombardovanje Vukovara, da sam još mačevala, kriza nije došla u Beograd, ali je moj brat, koji radi u Kuli, užasnuto zvao i rekao kako svake noći čuje artiljeriju (Vuko-

var je po vazdušnoj liniji relativno blizu Kuli). Sluša artiljeriju svake noći, vidi kako gori nebo, kako je došao rat, a to se ništa u Beogradu nije videlo. I dalje su restorani bili srećno puni, ljudi su vodili neke svoje male živote, ja sam svako veče sedala u svoj auto, išla da mačujem u svom lepom belom odelu, da se posle lepo istuširam i dođem relaksirana kući, sutradan idem u svoj institut da se bavim naukom. Shvatila sam da to više ne može tako da se radi, da ne mogu više u tom belom odelu da idem da mačujem, dok tamo neko bombarduje neki jugoslovenski grad u ime neke Jugoslavije u koju sam jako verovala. To je za mene strašno saznanje bilo. Ljudi koji su bili oko mene u Institutu postajali su odjednom nekakvi divlji nacionalisti, čak ni ludi, nego divlji nacionalisti. To je počelo još negde sredinom osamdesetih. Na primer, meni je rečeno da će samo kršteni u pravoslavnoj crkvi moći da rade u tom institutu, i pitali su me da li sam krštena. Moji roditelji me nisu krstili... Moj najbolji drug mi je rekao: – Da smo znali da si ti dete iz mešovitog braka, ja te nikad ne bih primio (bio je u komisiji koja prima pripravnike), jer, objasnio mi je, zato što je ovo srpski institut, ovo je Srbija, vi kosmopoliti koji ćete ovde da unosite razvodnjavanje srpstva, vi nama ne trebate! Vi ste ovde došli da uništite srpsku nauku! Ja sam počela da budem užasnuta, jer sam puno čitala o progonu Jevreja, verovala da je to istorija i da više ne može nikad da se ponovi.

Onda je počelo 'dešavanje naroda', što je ličilo na period protiv Jevreja. Tu se dešavala jedna histerija nacionalistička, ta mržnja prema svemu drugome. To je mene udarilo. Odjednom je postalo jako važno što ja, ipak, imam srpsko ime i prezime. Ja sam rekla mom kolegi: – Pa valjda čovek može da se krsti, ako nije kršten kao beba! On je rekao da je to jako dobra ideja, otišao u crkvu, dogovorio se da mi bude kum i da me krste. Otišli smo u crkvu Svetog Marka, krštenje je bilo pored sarkofaga cara Dušana, zato što je moj kum želeo tako, pošto je krstio nekoliko dece i nekoliko odraslijih ljudi, on je smatrao da je to pravo mesto, da bismo bili silni kao Dušan Silni, tako je on objašnjavao.

Tako sam se u trideset petoj godina krstila u strahu da ću da ostanem bez posla, u koji sam mnogo uložila... Pričam kako sam bila jako ambiciozna i stalno želela nešto da postignem i sad se to celo moje dostignuće ruši usled jedne činjenice da nisam krštena. Ja znam jevrejsku istoriju, da su moji preci Jevreji u Španiji pod napadom inkvizicije prihvatali hrišćanstvo. Moj otac je Srbin i tako se i oseća, ali vrlo neagresivan Srbin i nikad to nije isticao. Majka moga oca je Nemica iz Vršca, iz Banata. To se posle Drugog svetskog rata uopšte nije smelo pominjati. Njegov otac nije dozvoljavao: – Nemojte da mi pričate taj švapski u mojoj kući! Razumeo je, ali nije znao da govori nemački, kao što je moja mama razumela ladino, ali nije znala da govori. Oboje su sebe smatrali Jugoslovenima, sklopili svetovni brak četrdeset i prve godine kada je svetovni brak mogao da se sklopi samo u Novom Sadu. Oni su pobegli od kuće, pošto su pripadali dvema različitim nacijama i dvema različitim religijama, tada je crkveni brak

bio jedini moguć u Srbiji. U Novom Sadu su sklopili brak i stavili svoje roditelje pred svršen čin. Njihovi roditelji se nisu s tim mirili, ali uskoro je rat odneo celu familiju moje majke, koja je preživela zahvaljujući lažnim dokumentima, kao supruga Srbina. Na kraju Drugog svetskog rata mojoj majci se niko nije vratio od porodice i rodbine, kad su se mnogi Jevreji vratili iz logora. Ona je bila jako depresivna, još tada je izgubila deo zdravog razuma, da se tako izrazim. U kući se jako pazilo da se ničim majka ne povredi, tako da se nacionalne stvari nisu nikad pominjale u našoj kući, baš zato što se znalo da se mojoj majci niko nije vratio iz logora i da je potresena ratom i činjenicom kako je to sve bilo. Njeni su stradali na teške načine, ona je nešto od toga znala, nešto zna moj otac.

Ćutanje i neogovorenje o tim stvarima smatram greškom u mojoj porodici. Zameram roditeljima što mi nismo učili i srpske i jevrejske običaje, zašto mi nismo razvili identitet Srbina i Jevrejina. Jugoslavija jeste bila jedna čarobna i zavodljiva ideja, moji roditelji su bili komunisti i oni su u borbi za radnička prava prihvatili ideologiju da postoje klasne podele, ali ne i nacionalne, budući da su ljudi različitih nacija, oni su želeli na svaki način decu da spasu nekog vremena, budući da su bili svedoci ubijanja ljudi samo zato što su pripadali jednom narodu. Želeli su da mi nikad ne osećamo pripadnost nijednom narodu.

Moji su krili podatak da je očeva majka bila Nemica. To sam ja inače saznala tek nedavno. Nosili su srpska imena i prezimena i ni pre ni posle rata to nikad nisu nikome govorili. Malo se sećam očeve majke, umrla je pedeset osme, ja sam rođena pedeset četvrte. Sećam se jedne stare žene koja je mnogo pila, moj otac nije voleo da mi idemo kod njih. Jedino što znam je da je Nemica iz Vršca u Banatu, da deda nije dozvoljavao da se priča nemački u kući. Ocu nije bilo teško sve to da krije, jer se to nije smatralo finim. Postali su članovi Partije, nije im padalo na um da krste dete, moj otac je radio za Armiju, kao što sam rekla pevao je u horu, krštenje nije dolazilo u obzir, a majka nije hrišćanka.

Krštenje je bilo nešto zabavno za mene. Morala sam da se odreknem đavola nekoliko puta u moje ime, onda sam se pitala da možda ja ne želim da se odreknem đavola (ja sam to tako slušala iznenađeno), sveštenik me je nešto golicao po nogama tom vodicom... kad je završio rekao mi je da se nada da to neće biti moj poslednji dolazak u crkvu i da ću ja da dolazim i kasnije, da ću imati i nekog većeg interesa sem da formalno budem krštena. Ja sam pristojno rekla: – Naravno, hoću! Ne razmišljajući bog zna koliko. Ja imam krštenicu i to je to. Nisam vernica, nisam tako vaspitavana. Neki put odem u crkvu da zapalim sveće i da slušam muziku, crkva me je uvek zanimala kao mesto neke akustike i pevanja. Na Crvenom krstu se nalazila crkva Svetog Antuna, to je katolička slovenačka crkva koja je sve do početka rata radila. Tamo sam često išla jer ima jedne od najboljih orgulja u gradu, pa su se orguljarski koncerti organizovali redovno, crkveni i svetovni. Tu su vežbali studenti sa Muzičke akademije. Volela sam da idem da slušam. Jedno vreme sam gotovo svako veče išla da slušam,

a moja sredina me je smatrala lujkom što sam išla da slušam orgulje. Nažalost, crkva je zatvorena odmah početkom devedesetih, što smatram sramotom srpskog naroda i Beograda, jer ne verujem i dan-danas da je neko ugrožavao bezbednost ljudi koji su odlazili u tu crkvu. To je moj kraj, dva ugla od moje kuće, poznajem ljude, mislim da su se malo uplašili, da su otišli i da se posle nisu ni vratili. Beograd je ostao uskraćen za jedne orgulje... jedna od građevinski neobičnih crkava – ima vrlo kriv toranj.

Mačevanje prestaje nekako u isto to vreme?

– Išli smo u Zagreb, poslednji put sam osvojila prvenstvo države, sećam se mi proslavljamo pobedu, šampionsku titulu osvojenu u Zagrebu! To je bio poslednji državni šampionat na kojem sam učestvovala u onoj Jugoslaviji. Mi ne možemo više da odemo ni u Sarajevo, ni u Zagreb, ni u Ljubljanu, u čemu je svrha mačevanja? Počeo je da nestaje benzin, i uopšte počeo je nekako život da nam se ruši, ja sam tražila neki društveni angažman. Isto mi je bilo neprihvatljivo da idem u taj odvratni Institut gde su oni trubili o nekakvom srpstvu i o nekakvom plaćanju dugova i o svemu tome, potpuno je bila zatrovana atmosfera, nenaučna (taj institut i dalje glasa za Šešelja). Moja drugarica je, recimo, otišla u Jevrejsku opštinu, ima majku Jevrejku, ali za razliku od mene koja nemam jevrejski identitet, ona i njen brat su odgajani u Jevrejskoj opštini, i ona je otišla odmah da radi tamo na nekom socijalnom programu i pozivala je i mene. Na žalost, umrla je devedeset devete godine.

Onda je moj direktor izdao celu zgradu, obećavajući nam da ćemo svi imati po hiljadu maraka platu, nakon izdavanja, a nama je naredio da idemo da se bavimo naukom kod kuća. Dolazili su kamioni, naša istraživanja su trpali u kamione iz tih velikih kancelarija u kojima smo svi držali sve stvari, knjige...

Jedan od elemenata tog ugodnog života bile su te velike kancelarije, sa nekim ogromnim policama. Ja nisam imala gde da odnesem svoje stvari i svoje knjige, to je sve otišlo u stari papir, moje drugarice su dolazile da pokupe moju štampanu doktorsku disertaciju, ja sam odnela pet knjiga kući, a ceo tiraž je otišao praktično u đubre! Prizor kad dolaze kamioni i staju pored prozora, a fizički radnici izbacuju moju nauku kao stari papir, za mene je bio porazan! Onda sam na neki način odustala od nauke i rekla: – Ja ovde više ne pripadam! Doduše, tu dobijam platu i dobijala sam je nadalje još deset godina, do devedeset i devete, kada sam se prebacila u Institut društvenih nauka. To leto nisam nigde otišla, ne zato što nisam imala para, još sam i imala novca. Prethodno leto sam otišla na krstarenje Kornatima, vreme kada se već pucalo devedeset prve, sve slušamo na radiju, i ja više nisam imala živaca da još jedno leto odem da se pitam da li će sad nas neko da napadne, šta će da se desi, da li ćemo moći da se vratimo kući... Sedim u Beogradu i pred kraj leta rešim da odem u manastir Prohor Pčinski na predavanja iz oblasti elementarnih znanja iz oblasti pravoslavlja, uz

to je tu bila i neka likovna kolonijica. A pre toga, sedim u Beogradu i pojavi se notica u novinama da se osnivaju Ženske studije. I ja sretnem Lepu, koja je moja drugarica iz gimnazije, pošto znam da je ona bila od onih koje su aktivne u SKC-u i da ona mora još nešto znati. Naravno da zna i ja kažem da bih htela da predajem. Celog života sam se bavila nasiljem i krivičnim postupkom, imam istraživanja koja pokazuju da su žene diskriminisane u krivičnom postupku, da ima manje advokatkinja od advokata, da žene dobijaju teže kazne za ista krivična dela... Sedimo u njenoj kuhinji, u kojoj ona drži brdo knjiga, i ja kažem: – Pa, ja naravno, hoću da pročitam nešto iz feminizma. Ona mi da jednu knjigu da joj je posle vratim, pa ću dobiti drugu. I ja izaberem neku lezbejsku knjigu onako pravo mi je prst na to otišao. Onda je počelo, znači, moje lezbejstvo da bude motiv za interesovanje. Ja sam tokom celog tog srećnog perioda negirala moj afinitet prema ženama, a tu više nije bilo nikakve dileme. Kada sam napunila trideset godina baš sam imala odnose sa ženama, ali budući da to nisam nazivala tim imenom, smatrala sam delom mog veselog života: malo nauka, malo jahanje, malo mačevanje, malo seks sa muškarcima, pa malo seks sa ženama, pa kao ja stičem životno iskustvo kao što sam probala marihuanu... Sećam se žene ministarke, velikih apetita prema muškarcima: u mladosti jurimo muškarce, a jurenje muškaraca se dešavalo tako što ona juri muškarce, ja jurim nju. Onda mi završimo u njenom stanu tako što ja nešto radim sa njom i onda nešto odlazim sa nekim muškarcem, i onda ona meni sutradan kaže: – Ti si, Zorice, lezbejka! Ja kažem: – Zašto sam ja lezbejka, onda si i ti lezbejka jer smo mi to zajedno uradile. Ne, kaže: – Ti u tome uživaš, to tebi nije samo tako! Ona je prva žena koja je upotrebila tu reč, ja sam, naravno, odbijala: – Ma kakvi, gluposti! Nisam htela da prihvatim upravo iz istog onog razloga zbog kojeg sam prihvatila da se krstim: ja sam toliko puno uložila u moju karijeru, da budem nešto, i sad jedan takav podao udar sudbine da mi se desi, da se strašno razlikujem od normalnog sveta i da sebe na neki način diskvalifikujem, da činim sebe nenormalnom osobom i da može nekakvim neopreznim ponašanjem sve da padne u vodu. Ja tu, međutim, shvatim da ja jesam lezbejka, ali ja sad očito ne smem ni da koristim to ime ni u sebi, jer je to toliko strašno... Imala sam povremeno iskustva sa ženama koje su iskusne, pa posle dugi period griže savesti. Pošto sam se bavila sportom, sport je uvek i homoseksualan...

I onda tih devedesetih godina bila sam vrlo zaljubljena u jednu ženu koja je bila heteroseksualna i nije to želela nikako da neko sazna, a ja sam shvatila, kako ja uopšte mogu da priđem nekoj ženi kad ja ne znam ništa o lezbejstvu, sem što osećam da me žena privlači, a sve manje muškarci. Za mene su to bili samo 'ti muškarci' u mom institutu, jedna gomila ratobornih, koja je udarala u bubnjeve, busala se u prsa, govorila Srbi, Srbi, to mi je već bilo jako strašno. Nametnuo se ženski pokret kao mesto gde niko ne viče Srbi, Srbi, Srbi nego naprotiv, što mi je bilo olakšanje, jer sam se već osećala kao progonjena vrsta koja

nigde nikome ne pripada, a nekako sam pripadala ženama. Nasilje je postalo apsolutno moja tematika – počelo je i svesno lezbejstvo da se javlja.

Lepa me je pozvala na „Labris", tako sam odjednom počela da se družim sa ženama iz ženskog sveta. Sećam se te prve moje godine na ženskim studijama devedeset druge godine, prva rečenica koju kažem: – Ja uopšte nisam feministkinja, ali mene neke ženske teme veoma interesuju i neka moja istraživanja govore o temama koje će vas sigurno interesovati. To je bio moj uvod. Tada se stvarno nisam osećala ni kao feministkinja ni kao lezbejka, ni ništa. Počela sam da se bavim nasiljem i da predajem ženska prava i nasilje, prošla sam instruktažu SOS telefona, što mi je bio prirodan korak da se ne zadržim na tome da nešto teoretski pričam. Bilo mi je neprirodno da sedim pored kompjutera i bavim se naukom o nasilju, a nasilje je oko mene. Onda sam postala volonterka SOS-a i puno je životnih priča prošlo kroz moj stomak i kroz život, a puno od toga i zapisano. Znači, prvo sam počela da predajem u Centru za ženske studije, pa sam počela da radim na SOS-u, onda sam postala aktivistkinja u „Arkadiji", tad nije bio „Labris". Znanje engleskog, posle svih trauma iz detinjstva, postaje vrlo korisno, jer su se pojavljivali pozivi za inostranstvo, na koje nisu mogle da idu neke najvažnije osobe, onda su mene slali, pokazalo se da dobro pričam. Uskoro sam dobijala lične pozive, i puno putovala. Sada radim za međunarodne organizacije koje mi ne dozvoljavaju da govorim na konferencijama, osim na onima koje organizuje moja organizaciji, ili šalje moja organizacija. To mi je žao jer ljudi vole da slušaju šta pričam, ja dosta čitam. Uglavnom, išla sam na neke domaće skupove, kad god su dolazile strane žene bila sam tu, tako sam odjednom postala deo tog pokreta, koje je bilo važno pribežište od užasa koji nam se dešavao – totalne bede. Nisam mogla da vozim svoj auto, imali smo benzina dve flaše od koka-kole na terasi za slučaj da nekom pozli u komšiluku, ili u porodici, da možemo da ga prebacimo do bolnice. Ili za slučaj da neko iznenada doputuje pa treba da se dočeka. I neke strane kolege me pitaju : – Kuda da ja idem da bih stigao kolima tu i tu? Kažem da ne znam Beograd kao vozač uopšte, a plus ja deset godina nisam vozila, između ostalog i vaša zemlja držala je embargo nafte nad mojom zemljom, da li znate šta to znači, to znači da nemaš, ako si pošten i normalan čovek, nemaš benzina, imaš ako si krimos. Ali običan čovek koji živi od male neke plate ne može da se vozi.

SOS telefon biste Vi smatrali svojim aktivizmom u ženskom pokretu?

– Onda su tu bile i „Žene u crnom", to je sve bilo devedeset druge– treće kada je sve počelo kao antiratni pokret koji mi je bio prijatan, potpuno nešto drugo od onoga što sam mogla da čujem u sredini kojoj sam sve manje pripadala, a to je nauka. Tako da sam u tom periodu skroz pripadala ženskom aktivizmu, i tu se svašta dešavalo. Vodila sam projekte, počela da živim vrlo intenzivan lezbejski život, jer je ženski prostor mesto gde možeš to nazivati svojim ime-

nom, i da normalno ispoljavaš osećanja: kada si tužna, kada si radosna, kada si ostavljena, kada si u nekom ushićenju prema nekoj ženi, to je sve nešto što se normalno priča, to više nije nikakav tabu, ne moram da osećam grižu savesti, da gledam da li će neko da me otkrije. Tako da je to sve očaravajuće bilo! Osim toga, to je bilo mesto gde je moglo da se zaradi u onim trenucima kada je naša plata bila dvadeset maraka. Ceo rat je za mene bio potpuni krah uobičajenog života, nikakvih više zimovanja, letovanja, putovanja u inostranstvo nije bilo. Nikakvih nabavki nove odeće, nosi se ono što je ostalo iz nekog prethodnog perioda. Totalno drugačiji život u kome ja više ne pripadam nekakvoj nauci, ne idem u Institut, nego trčim po nekim ženskim grupama svaki dan po nekom drugom rasporedu. Žao mi je jedino što nisam vodila dnevnik. Bilo je raznih faza, to se stopilo u jedan period koji zovemo ženski aktivizam. Bila sam osnivačica mnogih ženskih projekata i grupa, doprinela sam u mnogim situacijama da se neki sukobi razreše. Bilo je situacija kad sam bila individualna feministkinja, kada sam vodila neke svoje projekte... Napravila sam jedan propust želeći da se distanciram od te ružne stvarnosti. Nisam želela da pišem o toj stvarnosti, da to stavim na papir, to ni danas ne radim kad sam potpuno svesna da je to bila greška. Jako se brzo stvari menjaju, i jako se brzo zaboravi, jer idu nove situacije. Ne mogu sada da mislim na to šta je bilo devedeset sedme, ili je to bilo devedeset osme, i ko je kome šta tada rekao. Jedva sam uspela svoju biografiju u jednom momentu da skockam, tako da najveći broj tih mesta na koja sam putovala jesam zapisala.

Uglavnom, kad danas pogledam taj period, on je bio plodonosan, jako inspirativan, iako sam obično govorila da sam doživela drugu mladost sa mačevanjem, drugi pubertet – u pubertetu se nisam bavila sportom; krajem dvadesetih i početkom tridesetih godina kao da sam se ponovo vratila petnaest godina unazad i bila devojčica. Družila se sa mladima i osetila kao da doživljavam drugu mladost i drugi pubertet, jer sam imala kaming-aut. To je nešto što se inače ljudima dešava u pubertetu, samo se meni nije desio u pubertetu usled moje neke naduvenosti, ali i usled jedne totalno neprijemčive sredine koja mi nije davala ni reči za to, a još manje mogućnost da se ispoljim. Hoću da kažem da sam imala sreću da više puta u životu počinjem život iz početka i onda sam ponovo mlada i kao da novi život započinjem.

Postala sam aktivistkinja, ali aktivistkinja koja je puno pisala, zato što sam i puno čitala, to sam uvek radila: čitanje je moja životna metodologija. Objavila sam van feminizma samo doktorsku disertaciju, a posle toga trinaest drugih knjiga koje se tiču raznih ženskih tema i nekakvih sto pedeset naučnih članaka, naučnih – ne novinskih...

To je bio period kada sam dobila najviše naučno zvanje, napredovala sam kroz taj period u nekoliko pravaca – struka, stan, partnerstvo: dvehiljadite godine sam dobila zvanje naučni savetnik koji je u rangu redovnog profesora,

inače je poslednja stepenica u naučnim zvanjima. Jedna sam od najmlađih u tom zvanju, iako je rat potpuno iskrivio moje ambicije i želje – krivično pravo je prestalo da postoji. Počela je da se dešava gender teorija.

Kupila sam stan, nezavisna sam i u stambenom pogledu. Važni životni događaji desili su mi se tokom tih poslednjih godina. Ostvarila sam i trajno partnerstvo, šestu godinu već.

Zaposlila sam se kasnije u međunarodnim organizacijama. Pripadam onim koji se pod znacima navoda nazivaju „ratnim profiterima", jer sam imala korist. Naravno da me je to istrošilo zdravstveno, fizički, emotivno i psihički. Da je ovo nastavilo da traje pod nazivom 'srećna zemlja', ja bih bila i dalje na istom mestu, kao jedan kamen bačen u ribnjak koji se ne pomera, a ovako me ovo isteralo na neku čistinu, nateralo me da upotrebim sva svoja znanja i veštine u procesu opstanka, koji više nije bio samo borba za puki opstanak nego je bio napredak i u ličnom i u naučnom smislu.

Koliko je Amerika imala uticaja na Vaš život?

– Ja sam bila očarana Amerikom. Za mene je Amerika uvek bila pojam demokratije, pojam najboljeg mogućeg pravnog sistema. Divila sam mu se oduvek, naravno da sam posle postala i kritičnija! Za moj život Amerika bila vrlo važna: provela sam jednu važnu godinu na univerzitetu u Ajovi. Da mi je neko kazao da neću posle toga doći ponovo u Ameriku, ne bih verovala! Počela sam da radim za međunarodne organizacije i nije više bilo moguće da putujem i da guram tako nekakve akademske veze.

Danas želim da imam još jednu novu prekretnicu u životu, želim da promenim posao za inostranstvo, bila sam na domaku posla u Amnesty International-u, verujem da će nešto od raznih mogućnosti da upali. Smatrajući da sam dala to što sam mogla u međunarodnim organizacijama u Jugoslaviji, one su me nekom svojom hijerarhijom prilično izmučile, ali su me naučile disciplini. Čitala sam njihove pametne programske dokumente. Na primer, Oxfam, kolikogod bio moje nesrećno iskustvo zbog ljudi koji su radili tamo, to je iskustvo s obzirom na to da je to organizacija situirana na univerzitetu u Oxfordu, koja ima izvanredna i intelektualno dobro zasnovana programska dokumenta o siromaštvu, nasilju, psihosocijalnoj pomoći ženama žrtvama nasilja, o izbeglicama, o migracijama uopšte. Naučila sam kako da se izvode projekti sa ciljevima, kako da se ostvari ono što se zove inpakt... Ja sam jednostavno otkrila novi svet čitajući programska dokumenta Oxfam-a. Sada otkrivam novi svet čitajući programska dokumenta OEBS-a koji je vrlo visoko intelektualno zasnovana organizacija.

Inače, predajem kao gostujući profesor na Univerzitetu u Budimpešti Teoriju nasilja i Ženska ljudska prava već drugu godinu. Devedeset i devete sam napustila Institut za kriminološka istraživanja i prebacila se u Institut za

društvena istraživanja, Institut društvenih nauka, gde sam postala upravnica Centra za pravna istraživanja. Skoro smo pričali o penzijama, i ja sam uvek bila protivnica da žene idu ranije u penziju, jer sam smatrala da onda kad treba da postanemo nekakve šefice, i nekakve rukovodeće osobe, nas neko hoće da šutne u penziju. Međutim, ja sam postala rukovodeća osoba u situaciji kad uopšte ne mogu da rukovodim, jer sam angažovana u međunarodnoj organizaciji, a oni me imenuju kao nekoga ko ima najviše zvanje u tom Centru. Samo sam formalno rukovodilac od pre dve godine, znači sa četrdeset i šest godina sam postala šef jednog odeljenja. Ja se telefonski dogovaram sa nekim koleginicama šta ćemo raditi na projektima....

Šta biste procenili da je Vaš doprinos razvoju civilnog društva kod nas?

– Imala sam uticaja u svim ženskim projektima, u svim ženskim grupama koje su osnivane u Beogradu, budući da sam uvek bila preambiciozna. Meni se čini da je civilni sektor nepriznat, ali to mene uopšte ne zanima praktično, ja ne živim od ženskog pokreta, a oni koji žive od ženskog pokreta jako se trude da predstave sebe kao inovatorke, kao koordinatorke, kao kreatorke, kao nekog ko je započinjao sa mnogim stvarima, i da bi bile veće u svojim očima vole da zanemare doprinos drugih, a posebno svojih vršnjakinja iz razloga generacijske surevnjivosti. Ono što sam doprinela, neće one nikada priznati, ali ja jesam osnivačica Ženskog centra, ja sam lično donela prvih sto hiljada maraka sa Nadeždom Ćetković, ja sam lično u vreme kada su Lepa i Nadežda, na primer, išle u Švajcarsku da zastupaju to mišljenje, one su odmah posle dva dana otišle na drugi put u Ameriku... Ostale smo Slavica i ja, i još neke žene koje ne postoje više, zapravo sam ja dobila novac. Trebalo se boriti da li će oni iznajmiti na dugo vremena nekakav prostor u Beogradu, ili kupiti stan. Moja prijateljica je donela novac da bi mene videla u Beču, ona je uzela pare u džep i uputila se na taj put, već je embargo vladao, predala ga meni i Nadeždi i mi smo to donele posle u Beograd. Naravno da sam tamo bila jedno vreme, ali sam uvek imala raznih aktivnosti, raznih interesa, ja nisam mogla da sedim na jednom mestu, da se borim da bih tu bila u jednoj grupi, kad ima hiljadu drugih stvari koje su me privlačile i koje su me odvlačile od toga da stalno sedim na jednom mestu i da se borim za status, priznanje... Za status i priznanje sam se celog života borila na nekim drugim mestima koja su mi važnija. Osećam da pripadam jednom drugom svetu. Nas spajaju feminističke ideje i aktivnosti, ali nisam isto što i one, i ne treba da budem. Mi smo ljudi iz različitih sfera, i naše sfere su se prožele u trenutku krize, mi smo jedne drugima pomogle, meni je važno i za moje samopoštovanje da sam pripadala nečemu što je opozicija jednom režimu. Ja sam isto neko ko je stajao na ulicama i protestvovao protiv toga, mada ne mogu da kažem da sam radila baš neke riskantnije stvari.

Postoji li nešto što hoćete da kažete a nisam Vas pitala?

– Ako biste me pitali šta je bila greška u mom životu, odgovor je da sam ostala predugo u Kriminološkom institutu koji je slepo crevo. Mnoge stvari su se otvorile kada sam konačno te devedeset devete rešila da ne budem više tamo.

Trebalo je da odem u inostranstvo sa tim mojim drugovima i drugaricama za koje sam se pitala što oni to rade, jako sam se kajala za vreme te krize kad smo malo šta imali da jedemo, kada je i počelo bombardovanje, i kada smo ovako počeli da pripadamo jednoj osramoćenoj zemlji, zemlji čiji narod je označen kao izvršilac teških zločina, sa čim se ja nikad nisam slagala. Onda sam se pokajala što sam ostala svojevoljno u toj zemlji kada sam mogla ranije da odem. Danas ne želim da odem za stalno, želim iz avanturizma da još nekih godinu-dve radim negde na nekom lepom mestu u svetu u nekoj uzbudljivoj organizaciji. Mislim da sam tada ušla u jedan pogrešan kolosek, zbog onoga što su nas roditelji malo konzervativno učili da treba da čuvamo službu, da su solidni ljudi oni koji ne menjaju radna mesta, a ne oni koji menjaju.

Žao mi je što nisam pre primetila da sam lezbejka, to je prosto smešno. Konstatujem da ja u životu suštinske stvari nikako da nazovem u pravom momentu pravim imenom, počev od klimakterijuma koji mi se sad dešava, a koji godinu dana nazivam čudnim gripom.

Što se tiče ženskog pokreta, moram da kažem da želja da odem negde znači distanciranje, i ja te neke bitke neću da prihvatim. Ne želim da trošim svoje dragoceno vreme. Osećam sve više kako vreme prolazi, a to je moje vreme dragoceno, ja sad više nemam nekih pedeset godina ispred sebe, nego relativno kratko vreme i ne želim da ga protraćim dokazujući svome paru iz klupe, ili ne znam kome, da je pogrešila što zbog generacijske surevnjivosti skida moje ime sa teksta u Feminističkim sveskama. To nisu bitke koje želim da bijem, to je dosadno, to znači da i dalje ostajem mentalno u Kriminološkom institutu u kome sam predugo ostala – neću više nigde da budem predugo. Hoću da iskoristim što je najbolje, da dam što je najbolje, a da onda idem dalje.

Znam da mnoge stvari koje sam uradila, rekla na nekim mestima, ostaju. Ja sam, recimo, predstavljala Ženski centar devedeset pete godine na Svetskoj konferenciji u Pekingu, kad nijedna od njih koje su tamo otišle nije htela da drži radionicu o Ženskom centru, ja sam ga tamo predstavljala, postoji u onom registru radionica to zapisano, tako da nije to neka moja fantazija.

Centar za ženske studije je sad druga priča, ja uopšte više nisam tamo sem što predajem. Imam zahtevno radno vreme i ništa drugo ne stižem, ali opet ta surevnjivost, ja predajem na CEU. Članica sam Saveta Centra u kontinuitetu od osnivanja, to je sada deset godina. Teško prisustvujem sednicama zbog angažmana u OEBS-u.

Svenka Savić, 9. novembra 2002.

Olgica (1956), Zrenjanin

Pričajte mi nešto o svom detinjstvu.

– Rođena sam decembra pedeset i šeste godine u porodici prosvetnih radnika, i mama i tata su bili učitelji u jednom selu koje se zove Botoš, na Tamišu; inače su oboje iz tog kraja. Tu smo proveli prve godine mog života. Brat mi se rodio kasnije, kad smo već prešli u Perlez, kada se moj otac već jako politički angažovao i bio u opštinskoj upravi čije je sedište tada bilo u Perlezu. Najranije godine svog detinjstva provela sam u seoskoj sredini, što mi je ostalo u prijatnom sećanju, osećala sam se slobodno, bezbedno i bezbrižno. Posle gašenja tih malih opština i ukidanja srezova, prešli smo u Zrenjanin, gde je mama nastavila da bude prosvetna radnica, a otac je radio u opštinskoj upravi. U Zrenjaninu sam završila osnovnu i srednju školu i odatle sam otišla na studije u Beograd, i tu se opet vratila po završetku studija.

U detinjstvu su mi bili živi i jedna i druga baka, i jedan i drugi deda, i imam vrlo prijatna sećanja na njihovu ulogu u tim najranijim godinama svog života. Svi su se bavili nama i u jednoj i u drugoj porodici i želeli da što više vremena sa nama provode. Sva leta sam provodila ili u Tomaševcu kod tatinih roditelja, ili u Novom Miloševu kod maminih roditelja.

Imam brata, četiri i po godine je mlađi od mene. Vrlo lepo smo se slagali. On je imao apsolutno poverenje u mene i ja sam bila ta koja je o njemu brinula. Imao je u meni jako veliki oslonac i ja sam brinula da se njemu nešto ne desi. Ja sam jako želela da imam brata i stalno sam insistirala da mi mama rodi brata ili sestru.

Botoš je na reci Tamiš i reka je imala uticaja na moje detinjstvo. Provodili smo leta na Tamišu, posle

na Begeju u Zrenjaninu. Volim mirise sela, volim uopšte tu sredinu, i jako su me od najranijeg detinjstva interesovale biljke. Možda je to i jedan od razloga što sam se odlučila za neku primenjenu botaniku odlučila – farmaciju. Lekovite biljke su me interesovale.

A neka drugarica iz detinjstva?

– Jako velik broj. To su bile godine kad je bilo puno dece, meni se sad čini da su naša deca uskraćena za tako velika društva i za velike grupe sa kojima se svakodnevno provodi slobodno vreme. U Perlezu mislim da nas je bilo tridesetoro, četrdesetoro tamo gde su ti učiteljski stanovi i okolne kuće.

Sedamdeset prve sam upisala gimnaziju u Zrenjaninu, a sedamdeset pete fakultet u Beogradu. Moja tetka u Zrenjaninu je imala osam godina starijeg sina od mene – imala sam brata, pa sam rano počela da se družim i da izlazim uz njega: da imam kontakt sa muzikom koja je u to vreme tek donošena s retkih putovanja u inostranstvo. Taj moj brat je odigrao vrlo značajnu ulogu u mom mladalačkom životu, a pri tome sam bila vrlo komotna i bezbedna, jer sam bila njegova sestra, njegovo društvo me je doživljavalo kao mlađu sestru. U Zrenjaninu je bilo tada nekoliko rok bendova koji su svirali tuđe stvari, ali su to bila velika dešavanja i vrlo posećene igranke u Višoj tehničkoj školi i u Domu omladine u Zrenjaninu.

A da li ste išli na neke časove jezika?

– Bila sam u odeljenju koje je učilo ruski jezik, učiteljica u čiji razred sam došla u Zrenjanin bila je školska drugarica mog oca, insistirala je da ostanem u njenom odeljenju koje uči ruski. Živeli smo u Zrenjaninu u delu u kome su bile izgrađene zgrade u koje smo se mi doselili i dobili stanove: uglavnom deca doseljena iz Taroša, Elemira, Melenaca... tako da sam ja kao dete prosvetnih radnika prosto odskočila od celog razreda, a učiteljice vole da imaju takvu decu u razredu.

Jako sam volela ruski, dobro ga znam, prevodila sam sa ruskog, kasnije mi je tokom studija literatura bila dostupna... Engleski sam učila posle četvrte godine....

U Zrenjaninu je bio i kurs baleta za decu i omladinu?

– Išla sam u Nižu baletsku školu, bila sam talentovana, čak sam htela da budem balerina! Časove je držala profesorka Višnja, supruga našeg zrenjaninskog slikara. Dolazili su nam i iz beogradske Srednje baletske škole. Završila sam Nižu baletsku školu u Zrenjaninu, sa jednom operacijom meniskusa pred sam kraj četvrtog razreda – dobar razlog da balet ne odaberem za životni poziv, a ja sam želela da odem iz Zrenjanin, da se odvojim od kuće i da odem u srednju školu u Beograd.

Kako ste se odlučili za studije?

– Beograd je u to vreme bio prekrasan, i sad ga jako volim, imao je atmosferu otvorenog i potpuno bezbednog grada sedamdeset i pete godine. Opredelila sam se za farmaciju, relativno mali fakultet – nas sto dvadeset na godini, sa mnogo vežbi...

Položila sam prijemni, zavolela sam studije, uživala sam i bila sam vredna. Bila sam već na drugoj godini predložena za studenta prodekana, nisam izabrana jer nisam bila u tim strukturama ... partijski sekretarijat fakulteta... Univerzitetski komitet...

Moji roditelji su bili članovi Partije i ja sam bila članica od četvrtog razreda gimnazije, ali sam imala otpor prema onome što mi se nametne. I vrlo brzo sam htela da izađem iz takve jedne Partije u kojoj ti ne možeš da se suprotstaviš ili misliš drugačije.

Završila sam studije na vreme, apsolvirala sam u roku, onda sam malo apsolventski staž produžila jer sam se nešto jako zaljubila, pa sam se udala a nisam bila diplomirala, pa su moji zbog toga bili jako očajni.

Ipak sam diplomirala pre rođenja prvog deteta...

Kakav je bio izbor bračnog partnera?

– Fascinirana sam uvek bila ljudima koji se bave umetnošću, izbor je bio moj. Brak je posle ušao u neke druge vode, i posle šesnaest godina braka i dvoje dece razveli smo se sasvim mirno, jer smo imali drugačije životne koncepcije.

Gde ste se zaposlili?

– U Zrenjanin sam se vratila čim sam apsolvirala i tu sam i ostala. Prvo sam počela da radim u apoteci, onda u Medicinskoj školi, pa sam se vratila u apoteku, onda sam prešla u bolnicu da radim. Pre dvanaest godina sam napustila državnu službu i otvorila privatnu apoteku i bavila se privatnim biznisom: imala sam dve apoteke i veleprodaju u Zrenjaninu, čitavih dvanaest godina – od devedeset druge.

Zašto ste napustili državnu službu?

– Devedeset druge sam rodila ćerku i otišla na porođajno bolovanje iz državne službe i nisam se više vratila na radno mesto, nego sam u toku tog porođajnog odsustvovanja pripremila sve i već devedeset treće otvorila apoteku. Sebe sam smatrala dovoljno čvrstom, sposobnom i samostalnom. To što sam se posle u politiku otisnula je zato što sam toliko iskustva imala u takvom poslu i videla šta ne valja. Mislila sam da ću ulaskom u politiku dati sebi šansu da mogu nešto da poboljšam u zdravstvu. Ali, na nesreću, zdravstvo nije došlo na red dok sam ja bila poslanica u Parlamentu tri godine.

A kako ste postali aktivni u političkoj stranci?

– Ja sam se iscrpla u tih dvanaest godina bavljenja privatnim poslovima. Htela sam da vrhunske etičke principe svoje struke zadovoljim praveći takve i

takve apoteke, i takvu i takvu veleprodaju. U situaciji koje je društvo i okruženje nametalo to nije moglo da ostane, zato što su konkurenti i konkurencije radili na daleko nižem nivou i sa daleko manje troškova. Problem sam imala sa finansijskim inspekcijama i sa tržišnim inspekcijama i sa svim inspekcijama razne vrste, neopravdano: bila je jedna prijava... za reket koji je od mene tražen, pa je to stiglo do saveznog ministarstva koje je tad bilo nadležno za nas, pa sam po pozivu otišla tamo gde su postrojili kompletan inspektorski kadar, a ja tu treba da presudim. Čovek je suspendovan, nisam imala strah, ni problem, međutim, to me je koštalo posle toga dve-tri godine takvog šikaniranja da sam mislila da je bolje bilo da sam mu dala taj reket pa da mi se skinu s vrata.

To je bio jedan od razloga da se vratim u politiku. Da se nešto promeni. U stranku sam ušla devedeset i devete, posle bombardovanja. Socijaldemokratija Vuka Obradovića se tek formirala u to vreme, i bila je dovoljno rastresita da ja tu nađem sebi mesto. Zvali su me i izabrali za opštinsku predsednicu foruma žena, već posle nekih šest-sedam meseci rada. U međuvremenu smo imali savezne izbore dve hiljadite, dospevala sam na listu kandidatkinja za republičke izbore; ide kampanja do decembarskih izbora, i tu ja ne dobijem mandat, nego se Vuk Obradović odrekne svog mandata, pa se mesto pomeri za još jedno i ja 'upadnem' u to još jedno. On se odrekao zato što je bio potpredsednik vlade, ali nije morao! Kasa se nije odrekao svog mandata, ali svi drugi jesu.

U vreme 'slučaja Obradović' ja sam već poslanica i kao poslanica prisustvovala sam svim sastancima najvišeg partijskog tela – Predsedništva, glasala sam za njegovo razrešenje na funkciji potpredsednika vlade. Ali ne verujem u efikasnost bilo kakvog pravosudnog organa u zemlji...

Ja sam ušla u politiku bez ikakvog političkog obrazovanja i sa vrlo naivnim vizijama koje sam sebi zacrtala i nekim idejama... Sa jako malo iskustva, nešto malo tih predizbornih kampanja u forumu žena... Ja čak nisam imala iskustva ni u nevladinom sektoru, nešto sam više znala o Otporu gde mi je dete, ali to je bilo nešto sasvim drugo... ja nisam imala iskustva...

Prvi šok je bio kad smo imali instruktora u samoj predizbornoj kampanji u kojoj sam ja bila kandidat, a vi sad znate koliko treba rada i truda da se dođe do toga da uopšte budete kandidat te dve hiljadite

I gde ste skupljali znanje, na sopstvenim greškama ili u Parlamentu?

UNDP* je imao dobre škole za političarke, kurseve je organizovala Ženska politička mreža, i tu sam dobila literaturu, pa sam čitala. A najkorisniji deo mi je bio jedan individualni trodnevni kurs koji sam imala sa instruktorima za javni nastup, to je nešto što mi je najznačajnije u životu.

Kako organizujete svoj porodični život?

.....

* UNDP = United Nations Development Programme (Razvojni program Ujedinjenih nacija).

– Nisam imala problem sa kućnom organizacijom zato što su moji već navikli, ja sam se privatnim poslom po šesnaest sati dnevno bavila, imam majku u kući, pa je ona preuzela da bude spona među svima nama.

Šta Vas je užasnulo u Parlamentu?

– Užasnulo me je to što se jako velika količina energije i vremena troši uludo, što je sve neefikasno, besmisleno mnogo sati sedenja i čekanja koje ne možete da osmislite jer jednostavno tu fizički morate da budete prisutni, a ne možete za to vreme ništa pametno da radite sem da budete tu. Vi ste organizam koji nije bio dovoljno zdrav. Sve smo mi tu tada ušle bez parlamentarnog iskustva.

Nismo bile dobro usmerene jedna na drugu, ipak je partijska pripadnost bila ono što je najvažnije, a posle toga je bila polna pripadnost. Inače bismo verovatno imale neke druge posledice. Prvi put amandman na Krivični zakon o seksualnom zlostavljanju nije prošao zato što demokratkinje nisu svoje muškarce demokrate izlobirale da u tom zakonodavnom odboru gde se dobija saglasnost na amandman glasaju za. Najveći problem smo imali upravo sa demokratama. Neke od žena u Parlamentu su se u jednom trenutku uplašile da će da budu vezane za žensko pitanje, smatrale su to za niži rang politike i da one treba da se bave vrhunskom politikom, jer imaju i potencijala i znanja i spremnosti i svega da se ravnopravno sa muškarcima nose bez podrške žena. Ja mislim da će one sada promeniti mišljenje i da će se uključiti. Ja uopšte ne smatram da mi je hendikep što sam se bavila ovim pitanjima, za razliku od onoga što sam očekivala čime ću se baviti, naime zdravstvom.

Zašto ste došli u sukob sa svojom strankom?

– Kad je počelo da se lomi oko toga da li ćemo mi kao stranka koja ima deset poslanika u parlamentu dati podršku Vladi ili ne, ja sam u početku jasno stavila do znanja da se mojim glasom neće rušiti Vlada. A moja stranka se, kako je vreme odmicalo, sve više približavala G17 plus i DSS-u i bilo je jasno da ćemo svojim potezima dovesti sebe u situaciju da treba da rušimo Vladu, što sam odbila. Zahvaljujući koalicionim nastupima i koalicionom radu mi smo i dobili deset poslanika, a ne zahvaljujući veličini i značaju naše stranke. Onda je sve to ušlo u neke druge vode, nije naravno došlo do te tačke da se glasa, jer je Živković izgubio strpljenje i raspisao je izbore... Imali smo najveće sukobe sa DSS-om oko uvođenja veronauke i mi sa njima ne možemo da budemo. Sve sam više ubeđena da je moja stranka imala zadatak da završi prljav posao za tuđ račun, ja u tome nisam htela da učestvujem.

Nisam izbačena, ali je raspušten moj opštinski odbor, jer sam ja imala podršku čitavog zrenjaninskog opštinskog odbora. Jeste legitimno da mi imamo pravo da imamo drugačije mišljenje po Statutu, ali oni to nisu nikako mogli da nam oproste. Izašli smo u javnost samo zato da bismo sebe od sramote sačuvali, jer smo nas tridesetoro-pedesetoro ljudi od integriteta u tom gradu i

nismo hteli da se obrukamo i da se svrstamo u grupu koja je na strani takvih poteza. Ja ima profesiju u rukama, obezbeđenu egzistenciju, za razliku od onih kojima je politika profesija i od koje žive. Ja ako i ostanem bez političkog angažmana, egzistencija mi nije ugrožena.

Vi ste tokom parlamentarne funkcije sazrevali politički, saznavali šta politika jeste.

– Ne znam da li mi je to minus ili plus. Ja sam vodila svoju firmu sa dvadeset pet zaposlenih, oni su bili vrlo raznorodni, a dobro smo funkcionisali. Umem da organizujem posao, da vodim računa o ljudima, da čuvam moralni integritet. Te osobine nisam mogla da plasiram u Parlamentu. Uostalom, postoji struktura zaposlenih u Parlamentu koja je nepromenljiva, pa se atmosfera iz saziva u saziv prenosi zahvaljujući sastavu takvog aparata. Mi smo pokušali i dosta toga promenili: recimo, strašan je otpor bio da uđu kompjuteri u kancelarije, da se povežemo na internet. Tamo neko nije bio svestan uopšte toga da je ljudima normalna i prirodna potreba da u toku dana komuniciraju, da su na internetu, da im kompjuter služi za rad, a ne za igrice... Administracija Parlamenta je bila u povoju demokratskih promena u sazivu u kojem sam ja bila. Onda smo neke najelementarnije zahteve imali: recimo, da naprave kupatilo! Sedite po dvanaest sati na zasedanju na četrdeset stepeni a nema ni jednog jedinog kupatila! Kad smo to tražili, naišli smo na nerazumevanje.

Meni je bilo besmisleno to sedenje u skupštinskoj klupi, a morali ste da sedite jer ako izađete, prekinuće se rad, pašće kvorum. A ono... dugi govori radikala, ljudi iz SPS-a, nekih ljudi koji nemaju ni šta da kažu, ali oni koriste svoje pravo da govore, ne propuštaju ga. Vrlo često nam je bilo zamereno što nas nema za govornicom, a dogovor je bio: izlaziš za govornicu kad imaš šta da kažeš, a ne izlaziš da govoriš zato što imaš pravo da izađeš – ne zloupotrebljavaj govornicu i ne pričaj u promotivne svrhe svoje stranke.

Na kraju sam mislila da bi bilo najpametnije da donesem svoj hekleraj i da lepo heklam: uši su vam slobodne, heklaš bez mozga, ruke su ti zaposlene, ne grize te savest što vreme uludo ide, a nešto ipak korisno radiš (ja mogu i na slepo da heklam) i ne nerviraš se. A moja koleginice iz kluba je rekla: – Lično ćemo te ubiti, ako to uradiš. Da se nisi usudila!

Da li ste zadovoljni onim što ste mogli da uradite kao parlamentarka?

– Zadovoljna sam sto sam sačuvala moralni integritet do kojeg mi je stalo. Što se tiče reforme zdravstva i socijalne politike, samo sam inicirala da Medicinski centar u Zrenjaninu bude pilot projekat od četiri godine kao urgentni centar. To je velika stvar.

Možda neko može da tumači moj politički rad kao neuspešan. Ja sam stavila neke prioritete do kojih mi je stalo ispred svog rejtinga u stranci. Mislim da sam sačuvala dostojanstvo. Nisam se slomila, nisam se pokolebala. Možda to

nije uputno kao model drugim ženama u politici, kao nešto što donosi rezultate, ali ja nisam mogla drugačije...

Svenka Savić, februara 2004.

Aranka (1957), Mali Iđoš

Kakvo je bilo Vaše detinjstvo?

– Pa ja mogu slobodno da kažem da sam imala prelepo detinjstvo. To je jedino što me održalo kasnije u životu kada sam prolazila kroz pakao. Rođena sam u Malom Iđošu. Imala sam dva brata, stariji je umro, nažalost, pedeset i drugo godište, a mlađi brat je šezdeset i sedmo godište.

Tata se rodio i odrastao u Vrbasu i imao je šestoro braće, tačnije – jednog polubrata i jednu polusestru, a petoro braće je imao od rođene majke i oca. Završio je veliku maturu i hteo je da bude pilot. Ali nije to završio nego je radio kao muzičar.

Majka mi je bila nepismena, al je bila jako lepa i vredna. Ona dolazi sa četrnaest godina u Vrbas da služi kod moje bake. Moj deda je bio nakupac konja, poznat u to vreme. Mama je služila kod njih i moja baka se zaljubila u nju, a i poznavala je njenu majku, moju drugu baku, i celu porodicu, i ona nju uzme za snahu dok ne odraste. Tako je ostala u toj kući da radi, dok je tata išao u školu. Kad je napunila šesnaest godina, onda je sklopila brak s tatom, naravno oni su se venčali u opštini. Rodila je mog starijeg brata. Bio je pametan dečko, baka i deda su ga jako voleli. Kasnije su se deda i baba preselili da žive u Sivac, a mi smo ostali u Malom Iđošu. I ja sam se rodila tamo i tada počinje to moje lepo detinjstvo.

Da li ste išli u školu?

– Ja sam pošla u prvi razred osnovne škole, ali nerado sam učila, zato što je nastava bila na mađarskom jeziku i ja ništa nisam razumela. Više sam samouka pa umem da pišem i čitam, ali nemam nijedno svedočanstvo iz škole. Ali sam bila srećna. Odrasli smo u romskom naselju gde smo imali lepu kućicu, kao vikendica je izgledala.

Da li je Vaša majka negde radila?

– Uglavnom je bila sa nama u kući, radila je sve, bila jako uredna žena i bila je zadovoljna. Tata je bio jako popularan muzičar i pevač u to vreme. Mislim da su dobro i skladno živeli.

Svaki čovek može da radi i da zarađuje za život i za svoju porodicu. Ne može me niko ubediti da nigde ne može da se snađe za posao. Al je strašno kada žena radi, rađa decu i kad je muž maltretira i ne poštuje. Ja sam se nagledala zlostavljanja žena. Kad sam imala deset-jedanaest godina, u meni se rodilo da hoću nešto bolje, da neću da živim kao ostale Romkinje – radije neću živiti. Međutim, tata je sa mnom provodio malo vremena tokom školovanja. Bolje da kažem pošteno – nije nimalo. Majka je bila dobra, sve mi je kupovala, bila je vrlo sposobna žena za trgovinu i dobro je zarađivala, mada je bila nepismena. Imala sam lep nakit, sa trinaest godina sam se oblačila najlepše u Malom Iđošu. Tad su bile te šiz pantalone, pa bundice, pa dugačke bundice s onim velikim belim šalom od čiste vune. Mada sam ja bila još dete, mama me ošišala, pa sam se ofarbala hidrogenom i dobila sam neku bakarnu boju kose. Onda su me zapazili drugi Cigani iz Srbobrana, iz susednog mesta, koji su bili bogati u to vreme (na primer, vozili su opel). Ali su sav taj kapital sinovi profućkali. E, oni su mene ukrali kad sam imala četrnaest godina.

A kako su Vas ukrali?

– Mene je omamila ta njihova moć. Bože moj, u to vreme je taj dečko oblačio sjajne jakne iz Italije. Pa je dolazio u Iđoš kolima. To je mene zanelo. Nije to bila ljubav. Ja sam znala da moram nešto bolje da imam od ostalih i pristala sam da se udam ne znajući da treba, kad stupite u brak, da imate seksualni kontakt. Majka me patrijarhalno vaspitala i nije me ništa poučila. Ja prihvatam brak, odbegnem, SUP dolazi za mnom u poteru. Moglo je biti sve i svašta, ti ljudi su bili materijalno moćni. Onda je moj otac odustao da ne bi došlo do krvoprolića, ali mu ja sad to zameram. Majka nije htela odustati, hrabrija je žena. Ona se i dalje borila, jer ja nisam htela da se vratim kući, a ona je insistirala. Nisam, zato što sam se bojala starijeg brata da me ne istuče, a bila sam jako razmažena. Zatrudnela sam prvog meseca, rodila lepog i zdravog sina. Tek tad sam znala da tamo nije moje mesto. Ja sam čula da su oni bogati, ali oni nisu bili bogati po mojim merilima, kao što sam u svojoj mašti zamišljala, nego su bili na onaj ciganski način: konji, stoka, trgovina, a uz to i vrlo patrijarhalni. Na primer, morala sam nositi dugačke suknje, što se meni nije dopalo.

A šta je za Vas bogatstvo?

– Ja nisam ni znala šta znači bogatstvo, a ja sam to tad tražila, bila sam dete! U stvari, tražila sam da bolje živim. Tražila sam da imam svoju slobodu, da se barem mogu oblačiti kako ja hoću, da imam lep nameštaj, da imam lepe sobe, da mogu da odem na more kao svi ostali. Možda to nije bilo puno, ali je

za mene bilo normalno. Čim sam rodila dete, vratila sam se kod roditelja i oni su me prihvatili oberučke.

To znači da ne idete u školu, a niste ni udati...

– Posle toga ja se ne mirim sa sudbinom. Verujem da mogu nešto da uradim, ali vrtim se u krug – tražim izlaz.

Nije bilo nikog da mi da neku smernicu. Otišla sam u Stapar da vidim svoju baku, maminu mamu, koju sam najviše volela, ona je jako puno ulagala materijalno u mene. Još kad sam imala četrnaest godina, bila sam se tamo zaljubila u jednog mladića koji će kasnije biti moj muž trideset i četiri godine. To je bila ljubav na prvi pogled. On je bio tamnoput dečak, imao je šesnaest godina, ja četrnaest. Udala sam se za njega kad je došao iz vojske, imao je tada devetnaest godina, ja sedamnaest. U to vreme su oni bili muzičari, radili su u jednom motelu u Staparu. Njegova majka me je jako volela, bila sam lepa devojčica, svetloputa, zgodna, pametna. A Romi su u to vreme uvek patili da imaju bele Ciganke.

Spavala sam, kad me moja baka probudila, neću to nikad zaboraviti, kaže: – Ajde, ustani došo je onaj momak! – Koji momak? – Pa Nebojša. Ja ustala, nisam se ni očešljala, kako sam bila blesava, istrčim napolje da ga vidim. Mi se tu pozdravimo i krenemo uveče u centar... Od tog dana mi smo ostali zajedno.

Opet ste se udali?

– E sad, ja sam od tog čoveka dobijala ispočetka prelepu pažnju i preveliku ljubav. Dobijala sam od njega nešto za čim sam kao dete patila. I to je mene ispunjavalo. Međutim, on je bio jako promenljiv i moram reći, nažalost, i kvaran, što ja nisam odmah spoznavala. On je sa mnom čas ovako – čas onako. Ja sam ga uvek opravdavala: pa nije on hteo, nije on tako mislio...

Kad sam rodila našu ćerku i došla iz porodilišta, jednog dana perem kod korita, a on je trebao da ode za Sombor da digne neku platu što je sviro u motelu. Međutim, on se vratio. Pitam: – Pa ti nisi bio u Somboru? Kaže: – Evo došo sam da ti kažem, spremaj se i idi! Šta ćeš mi! I majka je njegova pokojna bila pored njega. Ne znam razlog, verujte. Ne lažem, uvek ću reći istinu. Ostavim ja te pelene u korito, gledam u kolica, nisam mogla ništa da pitam, sva pitanja bi bila suvišna. To je bio maj mesec, ćerka mi se rodila prvog aprila, ja u nekoj suknjici i nekim sandalama, nisu imali da mi daju za put, a dali bi mi. Ja sam se vratila kući autostopom.

Sa detetom?

– Ne! Dete su mi uzeli. Baš su mi počinili veliko zlo. Nisam to zaslužila. Stalno sam se pitala: zašto? Nikakav odgovor nisam nalazila. Molila sam se Bogu i znala sam da moram u životu nešto da napravim.

Da li ste nešto radili?

– Ja sam znala jako lepo da pevam. Slučajno se sretnem sa jednim bračnim parom na autobuskoj stanici u Somboru, malo popričamo i oni me pozovu da idem sa njima. Oni su radili u Čonoplji. Čuli su kako pevam, ali šef restorana neće ni da čuje da me angažuju. Nisam bila uvežbana, bila sam početnica. Onda me je jedna pevačica u Bačkom Jarku naučila da pevam. U početku sam imala jaku tremu pred nastup, skoro svaki put padnem u nesvest, ali mi je ona pomogla da to prevaziđem. Kaže ona meni: – Ti ćeš tako znati da pevaš, da će se jednog dana sve pevačice postiditi!

Pevala sam tamo mesec dana i vraćala se kući kod roditelja. Posle sam pevala na raznim mestima. U to vreme čuje jedna gospođa iz Kule za mene, tek su došli iz Nemačke ona i njen muž. Na železničkoj stanici su držali restoran. Njima mogu zahvaliti mnogo toga u životu što sam naučila da razmišljam i da živim. Nas dve pevačice smo lepo pevale, oni su bili zadovoljni, a u restoranu mesta nije bilo uveče. Tu počinje moja pevačka karijera. Počeli su sa svih strana da dolaze muzičari da me slušaju i da nas vrbuju. Prošla su dva i po meseca i ja sam bila premorena, vratila sam se kod roditelja. Ćerku u Staparu još nisam bila da vidim, zato što mi brane, a sin je u Somboru kod mojih roditelja koje ja hranim, šaljem im od moje zarade. Nisam ja bila zrela da znam šta to sve uopšte znači u mom životu. Ja sam prvo dete rodila s petnaest i po godina, a drugo sa dvadeset.

Kad sam došla kod roditelja, navalili su na mene da odem na ispomoć jednoj starijoj pevačici. Ja odem da pevam tamo, a para je bilo nenormalno! Roditeljima sam nosila pare, ćerki kupovala haljine, sinu šta treba...

Jedno veče dođe jedan gospodin iz Osijeka da me angažuje. Ponudi mi posao u restoranu da pevam. Tu ja počinjem malo da progledavam šta je to biznis u pevanju, ali sam pala u krizu – počela sam da patim za kućom, za ćerkom... počela sam jako da patim za njim. – Pustite me malo da budem sa svojom familijom pa ću se onda vratiti – kažem gazdi. Nije im bilo baš po volji, ali nisu mogli protiv, nisu mi mogli stati na put. Vraćam se kući, odem da vidim ćerku, da budem s roditeljima i sa mojim Tomom. Isplačem se, jako sam puno plakala... Kad se setim... Bože! Baš nisam zaslužila, verujte mi.

Vraćam se u Osijek autobusom, imamo pauzu na Batini. Vidim jednog čoveka i znam da je to on! A on je sviro na Batini, što ja nisam znala. Autobus je stao, on me je video, pretrčo kod autobusa i tolko je navalio na mene, tolko me vuko, inače je takav, da mi je otišo autobus. I mi tu ostajemo zajedno.

Opet ste u braku?

– Ja i on obilazimo čitavu bivšu Jugoslaviju. Najviše smo radili u Hrvatskoj. Ljudi su bili drugačiji nego naš mentalitet. Jako mi je bilo naporno, dolazila sam za slobodne dane kući u Stapar, onda sve sređuj... Svaki put kad bi se vratila donela sam svega, od posteljine, peškira do lampi. Njegovi roditelji su živeli u

kući pored naše. Stari su bili i bolešljivi. Nije imo ko da vodi računa o njima. Ćerka mi pošla u školu, nema uredan život... Ja zarađujem novce, a oni njima raspolažu. Ali time sam ja plaćala svoj mir. Ja to slobodno mogu da kažem pred Bogom i ne bojim se. Ja se jedino Boga bojim da mu se ne zamerim. Postoji jedno pravilo, a to je Božije pravilo. Ja nikad nisam više ni postavljala pitanje gde su pare, samo da bude dobro. Volela sam ga, ne mogu da kažem da nisam, i moja je greška što ja nikad u životu nisam posmatrala malo druge tipove pa da vidim razliku.

Dva i po meseca pevamo nas dvoje u Murskoj Soboti, dve plate, ima bakšiša... Kad sam odlazila ponovo da radim, to nikada neću zaboraviti, ćerkine oči pune suza, pita me: – Mama, oćeš brzo doći? To mi je ostalo onako upečatljivo u sećanju i u srcu do danas. Rekla sam sebi: kad se vratim, nikad više neću ići. Ja moram biti pored nje, jer deda je bio alkoholičar, a baba je obolela psihički, znala sam da ćerka ne može sa njima da ostane dok ja zarađujem pare, jer ona će propasti. Mokrila je u krevetu, jela je nokte... Tako je bilo. Ja sam prestala da pevam i uređivala sam svoju kuću. Za dve godine smo napravili od kuće bajku. A on je sve trošio i razbacivao. Ja sam ga uvek opravdavala: nije mislio tako kako je rekao, društvo ga zanelo, labilan je. Uvek sam našla neko opravdanje, što je moja greška. A mogu da kažem da je on bio u mom životu nešto što ja ne mogu da objasnim. Ko da mi je neki rod bio, to sam videla u njemu, neko ko je moje krvno srodstvo.

Mi kažemo ciganski 'zžzanal leskimila', a ne znam srpski da formulišem. To se ne može objasniti. On je išo da svira sam, pa po tri dana ne dolazi kući, pa dva dana dođe. Pa zaradi mnogo. Inflacija je počela, to su sad prve godine devedesetih, a on svira na svadbi i dolazi, onako raskopčava košulju kroz baštu, letnji period i kaže: – Ni dinara nisam dono kući!. Znači gazio me kao krpu. Svesno! Nije me respektovo uopšte. Ja sam znala da tu više nema šta da se priča, da ja tog čoveka uopšte ne poznajem. Znala sam da mi preostaje velika borba. Toma je bio kod mojih roditelja, tamo sam davala pare kad sam mogla, a ovde ostajem sa detetom koje treba da izvedem na put.

Svekrva i svekar su imali penziju, preko puta nas su živeli u Staparu, imali su i baštu i sa njima smo živeli dobro. On me nikad nije ni pito da l imamo šta jesti i kako nam je. On je dolazio s pričom sa ratišta, tolko je pričo o ratovima, tolko ljudi nam je dolazilo u kući. Sve to malo sirotinje što sam sačuvala pažljivo, oni su izgazilu... pijani...

Već je počelo tamo jako da me guši, da mi stvara probleme. Jednog dana on meni seo za vrat s predlogom da mi prodamo kuću i da se selimo za Sombor. Razlog – tamo svira, mora da putuje odande u Stapar... To je nekih petanest kilometara od Sombora. Morala sam da prihvatim njegov predlog i da dam svoj potpis da se kuća proda.

A kako ste kupili tu kuću u Staparu?

– Mi smo jednog čoveka izdržavali, pa nam je ostala njegova stara kuća koju smo mi renovirali. On je tu kuću prepisao i na mene i na muža. E, i ja pristajem, dajem svoj potpis, prodajemo kuću. Jako mi je žao bilo tog mog truda što sam je uređivala, jer je to bila velika kuća od osamdeset kvadrata, puna lepog nameštaja, onaj travnjak... kad se setim kako sam ga podesila...

Dobili smo jedanaest hiljada maraka i pare su kod njega. Ja pare ne vidim. Otišli smo privremeno kod mojih u Sombor dok ne pronađemo nešto naše. On nije bio kući nikad. Jednog dana dođe kući i kaže: – Kupio sam opela – četri hiljade i dvesta maraka. Uzeo je od kuće pare, mene ništa nije pitao. Znači, on kad nešto hoće ne da vam da progovorite, izvadi vam reči iz usta, odma napadne. Meni se duša otkida, od moje kuće pare uzima za kola koja ne vrede – stari opel, premaskiran, neki taksista mu prodao. Ne znam kolko je vredilo, realna cena je pred bogom. Ostajemo bez para. Potucamo se kao podstanari kod mojih roditelja. Moja mama nije navikla da nas tolko živi u malom dvosobnom stanu. On ide i svira, voza se, od toga što zaradi toči gorivo, bog zna gde ode. Kad dođe – viče. U kući praktično ne može da se živi.

Tada su vam deca već velika.

– Sad je ćerka već završila gimnaziju, treba da upiše fakultet. Ja vidim da sam izgubila tlo pod nogama. Nameštaj sam prodala i belu tehniku, sve sam prodala, zato da kupimo jednu staru radionicu za koju je on dao dvesta pedeset maraka kauciju, a kasnije otplaćujemo kako imamo ostatak do četiri i po hiljade maraka koliko je vredela. Ja sam htela u to da uđemo, znala sam da nemam odakle da nabavim pare da vratim dug, ali nemam drugog izlaza. Nešto moram početi, ne možemo ostati bez krova nad glavom. To je katastrofa za mene i za moje dete koje je naučilo na mir i udoban život.

Sem toga, ne znam koji će fakultet upisati. Ona je obukla mini suknju i otišla da konobariše, sirota, dva meseca, da bi imala novca za prijemni da upiše fakultet. Ocu ništa ne zamera. Jako voli svog oca i nerealna je kad je njen otac u pitanju. Ja sam to shvatila i ne osuđujem je.

Idemo ja, moja ćerka i on kopati pošto je sve profrćko pare. Avgust mesec, ljudi padaju na kolena od jake vrućine... Dođemo kući sa kopanja, a nema se hrane, pošteno kažem. Na poslu nisam ni jela. A kolko može čovek da izdrži da ne jede i da kopa? Strašno je teško bilo! Inflacija velika. Čim ustanem to što zaradimo pojede inflacija. Nema izlaza, nema rešenja.

Konačno, ćerka se upisala na Pedagoški fakultet u Somboru, a mi na ulici. Nekako se mi uselimo u tu radionicu, ali nije još isplaćena. Problema kolko voliš!

Kako ste ih rešili?

– Njegovi roditelji su se jako razboleli: otac mu je dobio tuberkulozu, na-

pio se i pao na ulici, a zimsko doba. Odneli su ga u bolnicu u Somboru i četiri meseca sam svaki dan išla da mu nosim da jede, donesivala mu veš kući i prala, što je bilo nenormalno kad imamo dete da se ta tuberkuloza prenese i na dete. Ja to sad ne bi radila ni bratu svom rođenom! Prolazim opet kroz pakao. Roditelji njegovi prelaze kod nas u Sombor u tu jednu sobicu. Majka šlogirana, otac obolo od raka. Šta ću sad? Svi su mi rekli da neću to izdžati. Ja sam rekla: – Izdržaću!

A zašto su oni došli kod vas?

– Zato što nije bilo ko da brine o njima u Staparu, oboleli su oboje. – Imam, sine, penziju, moći ćemo – deda kaže. Nikakve uslove nisam imala za život. Nisam imala ni kupatilo. Imala sam samo jednu česmu i kao špajz neki. Malterisali smo u novembru mesecu prostoriju, okrečili je, pa kad sam ložila sve se to isparavalo. To je bio horor kad uđete. A jedna druga sobica, tamo nije bilo prozora, ko grobnica, tamo sam stavila jedan drveni krevet i moja ćerka je tamo spavala. Matori ljudi, zimsko doba, smrdi unutra. Oni oćedu kantu da mokre, da izvinete, u taj špajz. Deda pljuvo, bolestan bio na plućima. Kašlje, pljuje, baba se svađa. Ja sam u totalnom raspadu. On ništa – ni kad je tu ni kad nije tu.

Koje godine se to događa?

– To je devedeset i šesta. Ja se borim, nemam više snage, jako sam smršala. Perem na ruke, idem po tuđim kućama da radim da bi zarađivala samo hranu. Doduše, u to vreme kao da mi se Bog smilovao, sa svih strana mi daju hranu. Deda je taki bolestan cepo drva. Bog sluša šta kažem. Nije bilo gradske kanalizacije, čak na ulicu smo nosili prljavu vodu.

A on za to vreme sedi u fotelji celi dan, gleda televiziju i samo se dere šta god mu nije po volji i samo beži od kuće.

A kako ste isplatili taj dug?

– Tako što su njegovi roditelji prodali svoju kuću za koju su dobili devet hiljada maraka. Isto je tako potrošio od tih para jako puno. Vide njegovi roditelji sve, pa kaže moj svekar: – Najrađe bi ga sad otero od kuće, ovu kuću bi prepiso tebi da moju unuku izvedeš na put, nema od njega ništa. Znaš, sine, on je uvek bežo od kuće i kad je bio mali.

Tako je bilo dok nisu umrli oboje. Negovala sam ih, prala sam ih, obavila sam sve kako je pred Bogom. Posle toga, kaže meni moja ćerka jednog dana: – Mama, jer ti misliš da si se sad oslobodila problema? Pa reko: – Trebalo bi. Kaže: – Najveći problem ti je tata!

Problem koji niste umeli da rešite.

– Dolazi bombardovanje. Moja ćerka pre toga upozna jednog momka iz susedne ulice, čije roditelje ja znam iz rane mladosti. Njegov otac je bio jedan

od najboljih muzičara, obišo celu Evropu. Klavijaturu svira. Bila je velika veridba, ja nisam bila pristalica... Ali, ona u to vreme upada u krizu, po meni bez motiva.

Ja sam svesna tad bila šta se dešava u njenoj glavici: u kući nema nikakvo zadovoljstvo, u kući nema uslova za život, a kod njih je bilo dobro: i kupatilo, i kuća, i sve. Fala ti, Bože, što je tako bilo, ko zna gde bi ona završila.

Znači da su živeli kod njegovih?

– Posle veridbe momak ode u Austriju da radi. Dogovor je bio da ga ona čeka. Ćerka, međutim, kaže: – Mama, ja ne čekam nikoga, jer to je jako glupo da čekam godinu-dve nekoga, ja moram da odem u Beč. On je tamo radio. Jako je dobar mladić.

Bombarduje se, naveliko. Krenemo za Mađarsku. Dinara nismo imale u džepu. Kad smo stigle na granicu (u to vreme se na granici plaćao prelaz), mi prodamo zlatnu narukvicu nekim dilerima u Bačkom Bregu i tako platimo prelaz preko granice. Konačno smo stigle kod tetke u Mađarsku, starija žena bila, lepo nas je dočekala i dala je ćerki neke pare. Malo smo tu ostale, ali sam ja sada počela da tugujem za našima jer ništa o njima ne znam, a rat je. On se već spakovo i otišo u rat na Kosovo dobrovoljno, ali pod vojskom. Član je Radiklaske stranke bio. Mi u Budimpešti, on na Kosovu! U Budimpešti su dve prijateljice pomogle ćerki da nađe stan, a radila je na nekim projektima u vezi sa izbeglicama.

Sve u svemu, ja sam se vratila kući. Nakon bombarodavanja vratio se i on i počeo je da bude aktivan u nevladinom sektoru. Registruje nevladinu organizaciju "Kulturno-prosvetno društvo Roma", što je prva ciganska romska organizacija u našem regionu.

Kako ste se Vi uključili u rad nevladinih romskih organizacija?

– Pa ja sam radila sa njim, sve se dešavalo u našoj kući, ali ja nisam znala šta je to nevladina organizacija. Statut naše organizacije nikad nisam videla, nisam ni znala šta je statut. Ne znam šta znači projekat, on mi ne objašnjava. Ja sam njemu iza leđa učila, ono što uspem da shvatim sama. Kad sam ga nešto pitala da mi objasni, on nije odgovaro kako treba, nego komplikovano da ne razumem. Onda sam išla druge da pitam i nisam odustajala. Onda je kreno projekat radio-program na romskom jeziku u Somboru, gde je on mene stavio za muzičkog urednika. Ništa nisam znala šta treba da radim, a on je otišao za Beograd da svira i ostavio radio meni. Ali sam ja napravila dva lepa intervjua, jedan sa Zoranom Mulićem, a drugi sa gospodinom Lakatošem, uspešno, i osetila sam da mogu sama da organizujem rad. To je bilo 2002. godine.

Kakve ste projekte radili sa ženama?

– Projekte sa ženama počela sam da radim 2007. Išle smo na teren sa diktafonima da snimamo zlostavljane žene u opštini Sombor. Moj zadatak je bio

da snimak sa diktafona prebacim na CD i da ga dostavim Nacionalnoj službi za zapošljavanje u Somboru. Materijal je odličan! Kad pitam Romkinju: – Šta je rešenje za tvoju situaciju? – svaka druga žena kaže: posao. Nijedna nije tražila socijalnu pomoć i nikakav drugi problem ne bi bio takav kakav jeste, kad bi imale zaposlenje i svoj novac. Ja sad imam dokaz kako naše Romkinje žive. Žene su angažovane i normalne, razumne, one su spremne da rade da bi svojoj deci zarađivale. Važno im je da ne zavise ekonomski i da ih muž ne može maltretirati. Uglavnom su to bile domaćice, one koje nigde ne rade. Ukupno je preko trista anketiranih žena. Od tih odgovora bi mogla da se napravi knjiga.

Kako ste se ipak nakon svega razveli?

– On je našo jednu gospođu, zaljubio se. To je bilo negde u novembru dvehiljade sedme kad mi je saopštio, ali verovatno je dugo s njom bio u vezi. Već sam opisala da je život sa njim bio meni težak. Ja sam mnogo puta zaglavila u bolnici! Dobijala sam odlive, doktori nisu imali nikakvu dijagnozu, čak su rekli da imam rak, pa su mi uzeli isečak za analizu. Doktor mi je rekao da sam u totalnom kolapsu, da mi je imunitet pao, da ne smem da preživim novi stres, jer mogu da umrem. Onda sam se oporavljala kod majke, da nije bilo nje ja bi stvarno umrla. Ćerka mi tri godine nije dolazila kući iz Beča. Nisam smela nigdi sama da odem, bila sam nesigurna u sebe.

Ali vidim da ste sve to prebrodili.

– Srećom, dobila sam projekat, mnogo sam radila, imala sam uspeha i sad sam odlično.

Deca su Vam uglavnom uspešna.

– Imam jako dobrog zeta. Imam četvoro unučadi: dve unuke od sina, Dijanu i Eriku (jedna ima osamnaest godina, a druga dvanaest) i dvoje od ćerke, oni su manji.

Kako ste dobili ime Aranka?

– Po babi mojoj. Ona se zvala Ranka. Pošto sam se rodila u mađarskom mestu, onda su u opštini zapisali umesto Ranka – Aranka, to je mađarsko često žensko ime.

A da li Vi govorite mađarski?

– Pa, govorim.

Šta je Vaša vizija budućnosti?

– Pa moja vizija je da nešto radim i da budem zadovoljna. Kad kažem da radim, ne mislim samo za sebe, nego da stvaram nešto da vidim da je neko srećan zbog tog rada. Da budem od neke koristi, jer ja sam čitavog života bila od koristi nekome, mada sam bila u senci muža, pa to niko nije primećivo, nije ni znao, a znao je Bog, to je dovoljno.

Verujete u boga?

– Verujem, mi držimo sve praznike: Božić, Uskrs... ali retko idem u crkvu, nisam krštena, nisam ni ćerku krstila, nego se ona sama u Beču krstila kad je odrasla.

Da li ti imate neki hobi?

– Volim sve! Volim plivanje, volim muziku, putovanja i druženja sa pametnim ljudima, volim da učim... ima mnogo, mnogo toga što volim...

Kako gledate na starost?

– Ne smem da razmišljam u tom pravcu, radnog staža nemam, stalnog zaposlenja nemam, sad sam sama, deca imaju svoje prodice, on je sa tom drugom ženom, ali neću da budem svojoj deci na grbači. Mislim da ću dobiti od Centra za socijalni rad nekih pet-šest hiljada dinara pomoći i da ću se nositi sa tim, da ću nešto trgovati kao sve Romkinje, jer je sadašnje stanje moja greška. Ali ja više neću do dna. Ja i ne zamišljam da ću dočekati osamdeset godina. Znam da ću do šezdeset godina moći sama sebe poslužiti...

Moram da kažem da sam uspela uz ogroman trud da stvorim uslove za život u kući u kojoj živim.

Svenka Savić, 2. avgusta 2008.

DEKADA 1970 – 1979.

Refika (1970), Niš

Kakvo je bilo Vaše detinjstvo?

– Pa ne baš mnogo srećno, ne znam da l' je to specifično za Romkinje ili za porodicu u kojoj sam rasla. Kad smo bili mali, i majka i otac su mi bili prezauzeti jer su oboje radili, a moj osam godina stariji brat i ja bili smo uglavnom upućeni jedno na drugo. On se često šali na račun naših roditelja, pa kaže: – Kad smo mi bili mladi, oni su bili u svom drugom pubertetu! U kući su bili nesporazumi jer je tata skitao, a mama je to teško podnosila... Ona je inače zahtevna i nikad zadovoljna. Sećam se da sam na letovanju jednoj devojčici, koju sam tada upoznala, rekla da to nije moja mama nego maćeha. Bio je to neki dečji prkos u meni.

Čime su se bavili Vaši roditelji?

– Moj otac je završio Srednju muzičku školu i bio je nastavnik muzike, a mama je završila Srednju medicinsku i bila je babica. Oboje su obrazovani i zaposleni, pa su i nas decu podsticali da se obrazujemo. Reklo bi se da smo netipična romska porodica. Kad smo bili mali, majka nam je čitala bajke, pričala nam je priče pred spavanje, što mislim da druge Romkinje nisu radile ili nisu imale vremena da rade. Mama je završila i nižu muzičku školu i svira klavir, jedino sam ja u porodici nemuzikalna...

Moj deda je svojevremeno bio naklonjen školi i hteo je da studira, ali je bio izbačen iz škole jer mu je u gimnaziji profesor rekao da on kao Ciganin ne može da bude njegov student i kolega, sutradan kad završi škole! Moj otac, koji je rođen trideset devete, postao je nastavnik muzike. Mama je od njega malo starija, rođena je trideset osme neposredno pred rat. U vreme njihove mladosti bila je velika stvar završiti školovanje. U romskim krugovima su devojke koje su pohađale

srednju medicinsku školu proglašavane za nemoralne, jer idu u školu koja uči o polnim organima – imaju ginekologiju kao predmet... Mislim da je moja majka osećala taj pritisak okoline u smislu lošeg odabira nepopularne škole. Moja nepismena baka želela je da joj se kći školuje, čak ju je nagovarala da ide u tu školu. Opet, moja majka je, kao dete iz tradicionalne romske porodice, morala da radi u kući sve ono što se od nje očekivalo: da počisti, da opere, da dočeka drugarice svoje mame, da prostre asuricu i skuva im kafu kad svi dođu. Radila je sve ono što ja nikada nisam, a valjda se očekivalo i od mene da to radim. Znači, u tom nekom smislu 'dobre kćeri', ja nisam zadovoljavala majčina očekivanja. Čitav naš kasniji odnos zasnivaće se na tom konfliktu.

Interesantan je kontinuitet u obrazovanju kod vas. Baka nepismena, majka je završila srednju školu, a Vi fakultet.

– Ja sam se upisala i na postdiplomske na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu, ali jedan profesor nije pristao da ne dolazim na predavanja nego samo na ispite, i ja sam odustala. Bilo mi je tada teško da putujem iz Niša, jer sam počela da radim... To je bilo onih ludih godina nakon rata devedeset osme i devete, uplašila sam se da život prolazi pored mene i da gubim mnogo trošeći se na beskrajna putovanja do Novog Sada i natrag. Stalno sam se pitala: gde sam, šta sam? Da l' sam dovoljno Ciganka pa treba da se udam, rađam decu i živim kao sve normalne Ciganke, ili treba da nastavim nekim drugim životom koji me privlači. Bila sam nesređena, a uz je moj otac, koji mi je bio veliki oslonac, umro, pa sam se osećala jako usamljenom, s morala sam i ekonomski da se osnažim. Nisam imala dovoljno poverenja ni u koga, pa mi je posao bio jako bitan. Za mene je to bio trenutak preživljavanja.

Sada, kada ste ekonomski nezavisni, nastavljate da živite s majkom?

– Prosto smo se obe trudile da budemo tolerantne jedna prema drugoj. Živela sam u Budimpešti tri godine radeći u Evropskom romskom centru i onda me je uhvatila nostalgija i vratila sam se u Niš. Porodica mi je nedostala, moj brat i njegova deca, moja školica za romsku decu, rad sa decom. Volim rad sa decom. Drugo, imala sam utisak da sam u Nišu stvorila nešto što je korisno romskoj zajednici, a tamo u Budimpešti sam radila neke sasvim kancelarijske stvari: fotokopirala materijale za razne sastanke... čista papirologija.

Našoj tadašnjoj šefici bacila sam na sto gomilu fotokopiranih papira i rekla da napuštam posao. To je bio trenutak kad sam sebe uhvatila kako plačem fotokopirajući neku hiljadu i osmu stranu nečega za neki sastanak U Nišu sam ostavila svoje divno direktorsko mesto, sređenu školicu, tamo su me svi slušali i poštovali, sve je onako kako ja hoću, tamo su mi deca i porodica... Šta ja tražim u Budimpešti? Onda smo ona i ja (ona–ja i ja–ja) lepo razgovarale i zaključak je bio da se ja – ja kao Lesi vratim kući.

A kako ste se tamo zaposlili? Imali ste preporuku?

– Da, Dragan Ristić me je preporučio jer je on tamo bio za vreme rata. Nas dvoje smo se lepo slagali u Budimpešti, bilo je odlično društvo, ali posle smo se malo razišli. Povisio je glas nekoliko puta na mene, ja sam mu vratila istom merom. Na to on nije navikao od naših devojaka. Eto, i on se vratio u Srbiju, i njega su počeli da izjedaju nostalgija i ludilo, bio je nešto nesređen. On je jedan kreativac i ne treba da se bavi nekim administrativnim poslom, treba da se bavi onim što voli... Nas dvoje i još nekoliko drugih ljudi (naših Roma iz Srbije koji su dolazili i odlazili) činili smo malu, ali jaku ekipu. Ti koji su dolazili (kasnije su nam se pridružili i mladi Romi iz cele Evrope), očajnički su želeli da pobegnu iz svojih, uglavnom siromašnih, istočnoevropskih zemalja. Gledali su na nas kao na uspešne bogove i zavideli su nam, a mi, bogovi, bili smo manji od malih miševa u velikim organizacijama, imali smo velike ideje i mnogo nedoumica. Pravdali smo se da te pozicije držimo radi sveopšte romske dobrobiti, a ne radi nas samih. Kako sebično i naduvano! Borili smo se da svakim našim projektom, gestom i ličnim primerom dokažemo da smo dovoljno Romi. Samo tada sam sebe zvala Romkinjom, ostatak svog života provešću kao Ciganka!

To su, u kreativnom smislu, bili moji najbogatiji dani. Naš mali krug je zaista u tom trenutku predstavljao romsku intelektualnu elitu. Noćima bismo pijančili i razglabali o „Pokretu", novim idejama, pravdi i nepravdi, filozofirali, komponovali, pisali. To su bili moji najboemskiji dani. Iz ove perspektive gledam na to vreme kao na svoje „monmartrovske dane". Cigančica je imala slobodu za kojom je žudela celog života, a osećala se usamljenom i otuđenom kada bi se vratila u mahalu. A mahala me je svojim neverovatnim, nevidljivim nitima vukla ka sebi kao najluđi vir najuzburkanije reke. Tada mi je bilo jako važno da budem u društvu svog „budimpeštanskog kružoka", jer sam se osećala strašno usamljenom van njega u tom tuđem i velikom gradu. Sećam se da sam Indijku Nidhi, koju smo iz nekog razloga zvali špijunom, pozvala telefonom jednog nedeljnog popodneva kad su svi otišli svojim zemljama. Ja, jedina luda koja je ostala u Budimpešti, očajničkim glasom je pitam: – Šta radiš? Pitala sam je to kao da sam pred samoubistvom, a u njenom odgovoru očekujem savet kako da preživim popodne. Bukvalno me je nešto davilo! Znala sam da tamo nije moj dom, morala sam nazad!

Kako ste se opredelili da studirate srpski jezik i književnost?

– Knjiga je bila moj život, u jednom periodu me ništa drugo nije zanimalo osim knjige.

Tokom prve dve godine na studijama imali smo više jezika nego književnosti, a ja sam u stvari više volela književnost. Te prve dve godine nisam naročito uživala u predavanjima. Bila sam jedina Romkinja na grupi, ali nisam bila Romkinja u smislu da živim na tradicionalan način, da poštujem neka pravila koja se poštuju u našoj zajednici. Moj tata je bio savremen čovek. O prvoj

menstruaciji nisam saznala od majke, nego od oca. On je znao da kaže: – Meni snajka mora da bude nevina kad dođe u kuću, a ti, ćero, možeš da uživaš u životu, ti si tuđa kuća. Reklo bi se da je bio napredan otac. S druge strane, bio je sasvim tradicionalan kad je podela imovine u pitanju. Niko od mojih nije planirao da meni bilo šta ostavi. Muško dete je bilo favorizovano i smatralo se normalnim da se njemu sve ostavi. Ja sam digla dževu dok je tata još bio živ, ali ništa nisam uspela da napravim, samo sam ga puno sekirala, nije znao kako da izađe na kraj sa žensko-muškim detetom. Ali, iskreno rečeno, stvari za mene ni nemaju vrednost ako ih sama nisam stekla. Mnogo se radujem kada ljudima kupujem poklone, radujem se i kada ih dobijam. To s nasledstvom bilo je više pitanje otpora prema tradiciji.

Da li ste za vreme studija bili aktivni u nekim studentskim organizacijama?

– Bila sam aktivna u književnom klubu „Talija", organizovala sam književne večeri, pa sam jedno vreme bila i književni kritičar, samo ono što bih ja odobrila čitalo bi se u klubu... Mnogo sam ponosna na te svoje dane. Prve dve godine smo imali uglavnom predmete iz jezika koji me nisu zanimali: staroslovenski jezik, uporedna gramatika, akcentologija, dijalektologija... Verujte, to me ubilo! Nikada mi kasnije u životu to nije trebalo, stvarno! Pa, politička ekonomija! Šta će to meni u životu? Na trećoj godini bilo je više predmeta iz književnosti i onda to više nije bilo učenje nego uživanje. U to vreme sam živela u maloj kući sa mamom i tatom, tu su stalno dolazila deca moga brata i nije bilo moguće učiti, a biblioteka mi nekako nije odgovarala. Onda sam videla oglas da se tražili prodavačica u jednoj knjižarici i prijavila sam se – to je bilo moje prvo radno iskustvo. Vlasnici knjižare zaljubili su se u mene, a i ja u njih – to je bilo obostrano. Zato su dve poslednje godine studiranja zaista bile uživanje. Knjižara nije bila prometna i meni su vlasnici bukvalno plaćali prostor gde sam mogla da čitam. Moj diplomski rad bio je „Psihološko pedagoško tumačenje likova u delu Laze Lazarevića". Uživala sam pišući o tome. Diplomskim radom sam spojila svoje dve velike strasti i ponosna sam na taj rad.

Da li ste mogli naći posao kao diplomirana profesorka srpskog jezika i književnosti?

– Radila sam na određeno vreme i u osnovnim i u srednjim školama. Ali to je počelo da guši moju kreativnost. Dok se nisam zaposlila, radila sam sve i svašta nevezano za obrazovanje. Pisala sam pesme za koje kažu da nešto vrede, ali ja nisam tip koji piše pesme, to je bilo samo u određenom trenutku mog života. Imam započet jedan roman. Bavila sam se kritikom književnih dela... Kao Romkinji bilo mi je teško da nađem stalni posao.

Da li ste u nastavi posvećivali posebnu pažnju romskoj deci?

– Mene su svi direktori škola u kojima sam radila voleli. I svi su bili pod strašnim pritiscima kolektiva kad je trebalo da me prime za stalno, jer su neki članovi nastavničkog veća ili saveta roditelja protestovali. Čak su se i sama romska deca pitala kako je moguće da im Ciganka predaje sprski. Izgledalo je potpuno ludo! Prijatelj mog brata je bio sekretar u jednoj školi u kojoj sam radila i preneo mi je neke nebulozne priče o meni. Ja se i dan-danas družim sa svojim učenicima, koji su sad već momci, neki su asistenti na fakultetima ovde u Nišu. Kad sam prestala da radim u jednoj srednjoj školi, moja snaha je čula priču da su klinci mislili da je to na nacionalnoj osnovi, zato što sam Romkinja. Protestujući zbog mog odlaska, toliko su iznervirali profesora koji je došao posle mene, da ih je on gađao stolicama. Ali taj otkaz nije bio na nacionalnoj osnovi, radila sam u dve škole i imala sam preko sto posto norme, pa sam morala negde da dam otkaz.

Kako ste postigli da Vas učenici toliko vole?

– Samo sam im bila drug i ponašala sam se normalno. Imali smo, recimo, neku nastavnu jedinicu tokom koje je trebalo da gledamo film i da ga posle analiziramo. Ali u školi mi nisu dozvolili da televizor premestim iz kancelarije u učionicu. Ja sam onda organizovala gledanje filma u svojoj kući. Klinci su kod mene mogli da rade šta god hoće. Kad sam im bila razredni starešina, mogli smo da markiramo ocene i da ih tako kontrolišemo. Ja sam klince obožavala! Odrastala sam na filmovima pozitivnih nastavnika. To je stvarno bila uzajamna ljubav. Direktor mi je na kraju otvoreno rekao: – Ja hoću da te ostavim, ali mi ne daju! Prebaciću te u školu gde ima mnogo romske dece. Tako sam ja iz jedne seoske škole prešla u gradsku koja je totalno segregovana škola – u njoj su samo romska deca. Ne možemo ništa da uradimo po tom pitanju, segregacija nije tendenciozna, prirodna je i geografska. Tu sam počela da radim sa romskom decom. Nisam toliko bila isprovocirana neznanjem romske dece, znala sam šta mogu da očekujem. Ono što je neprihvatljivo jeste da se romskoj deci stalno viče kako ništa neće da uče, a da se ništa ne radi na tome da se to promeni. To mi je izgledalo strašno dvolično.

Svi su se žalili da niko od romskih roditelja ne dolazi na roditeljske sastanke. Ja sam se ponudila da idem od kuće do kuće, od roditelja do roditelja, da ustanovim šta su problemi. Direktor nije dozvolio. Nikoga u stvari nije istinski interesovalo zašto je to tako, svi su se učaurili u staru, dobro znanu priču o lenjosti romske dece i o roditeljskoj neodgovornosti. Videla sam 'mrtvo more' i da niko ne želi da vetar zaduva. Resila sam da ja budem 'veliki vetar'. Obično licemerje mi se smučilo! Bilo je to doba kada smo se usuđivali da budemo vizionari, bili smo mladi, smeli, drski...

U to vreme sam već upoznala neke aktivistkinje iz ženskih nevladinih organizacija koje su se bavile afirmacijom ljudskih prava, posebno ženskih prava,

a u okviru toga Romkinjama. U leto devedeset osme godine Svenka Savić iz Novog Sada održala je seriju predavanja na temu seksizma u srpskom jeziku i tu sam dosta naučila o tome da žene treba da budu aktivne u građenju svoje sudbine. Ja sam joj pričala o ideji da izvan obrazovnog sistema otvorim školicu za romsku decu. Tada je Fond za otvoreno društvo davao podršku za romske programe i ja sam napravila predlog programa uz Svenkinu pomoć. U ovoj školici i dan-danas radim, trenutno nemamo donatore, ali mislim da je rad na obrazovanju nešto najneophodnije. Broj dece varira od grupe do grupe i iz godine u godinu.

Kako ste postali aktivistkinja?

– Krenula sam od rada u ženskim grupama, od posećivanja ženskih grupa negde u leto devedeset osme. Centar za devojke je organizovao razne interesantne stvari i dolazile su predavačice iz drugih gradova. Svenka Savić je govorila na temu seksizma u jeziku, što je mene jako interesovalo jer je to deo moje struke. Posle predavanja smo Vera Kurtić i ja dugo razgovarale sa Svenkom i dobile smo ideje šta sve može da se radi na terenu Niša.

Istovremeno sam u školi već imala problema zbog toga što sam Romkinja. Smetala mi je i dvoličnost direktora. Imala sam problema i sa ostalim nastavnicima (recimo, za mene nikada nije bilo stolice u kancelariji, uvek bi me neko pomerio rekavši da sam sela baš na njegovu stolicu). Deca su mi se, kao nekom svom, žalila na ponašanje nastavnika. Gomilalo se samo...

Mislim da sam pukla na jednom času kad sam se sa romskom decom igrala maskenbala i kad je svako od njih opisivao kakvu bi masku nosio. Mene je začudilo što je većina njih birala neke likove koji su mi bili čudni. Jedno dete je reklo da bi da bude dobri duh Kasper. Pitala sam: – Zašto Kasper? E, onda je njegov najbolji drug rekao: – Pa to je zato što je on beo!

Shvatila sam koliko je velika njihova želja da budu Srbi i da budu beli, da u stvari ne budu po pravilu 'negativci' i time sam bila strašno isprovocirana. Jedna tako smešna rečenica – svi su se smejali – meni je stegla srce i otvorila oči. Počela sam da razmišljam o tome kako bi toj deci moglo da se pomogne jer sam videla da ništa ne znaju: da čitaju, da pišu, da pričaju... U školi se nastavnici ne bave njima, a u kući nema ko da im pokaže. Kreirala sam alternativni program u okviru koga se obrađuju teme vezane za školski program.

Počeli ste da radite sa decom i napustili ste školski sistem?

– Tada je počeo moj proces sazrevanja unutar nevladinog sektora i razmišljanja o radu po projektima. Napravila sam projekat u okviru jednog romskog udruženja, ali se pokazalo da se pare troše i na neke druge stvari. Morala sam naći svoj put. Kratko vreme sam samo sarađivala sa Ženskim prostorom, čiji se rad uglavnom fokusirao na devojke i žene, a meni su u interesu bili i dečaci i njihovo obrazovanje. Morala sam naći svoj poseban prostor, jer su svi drugi

imali prostore u kojima se odigravalo i dosta drugih stvari. Sve su to normali putevi za osamostaljivanje, ali kad o tome ne znate mnogo, to izgleda kao veliki izazov. Na svu sveću, jako brzo sam učila. Naročito su bili teški međuljudski odnosi kad su prve pare došle u organizaciju. No, polako se profilisao program škole, oni koji u njoj rade, administrativna lica, neki donatori su nam godinama pomagali ...

A tu ste sreli i svoju ljubav?

– Da, to je trajalo neko vreme. Razišli smo se, to je klasična priča o vezi koja nije izdržala žensku inicijativu, pronicljivost i uspešnost. Još uvek naši Romi imaju kompleks i plaše se snažne žene. Veza je za njih obeshrabrujuća ako sebe doživljavaju kao inferiorne u odnosu na bilo šta, a prava je tragedija ako je superiornost žene još i propraćena kvalitetnim obrazovanjem i dobro plaćenim poslom. Nije to išlo: nije on mogao da svira, a da ja lovim dinosauruse i donosim hranu kući... Ne ide to ni u mnogo savremenijim zajednicama...

Da li ste u Vašoj školici napravili neku posebnu metodologiju ili neki udžbenik?

– Ono što smo mi radili je praćenje redovnog školskog programa uz prilagođavanje potrebama deteta. Dešavalo se da dete u sedmom razredu osnovne škole ne zna ni da čita ni da piše i onda, bez obzira na to što bi dete dobilo zadatak da napiše sastav na neku temu, ja moram sa njim da radim ponovo čitanje, pa ponovo pisanje, zatim da pročitam lektiru, da je prepričam... Morali smo da budemo strašno fleksibilni. Nikakav udžbenik nismo koristili nego smo polazili od potrebe svakog učenika pojedinačno.

Da li se neko od Vaših učenika upisao na fakultet?

– Mnoga deca kojoj sam predavala upisala su fakultet, mnoga su osnovala svoje nevladine organizacije. S ponosom danas mogu reći da su iz REC*-a izašli mnogi budući romski lideri.

Svenka Savić, maja 2007.

* REC = Romski edukativni centar.

Nas je bilo mnogo Roma*

Bilo nas je mnogo Roma, mnogo Roma,
svi po drumu lutasmo, lutasmo
na putu sve skupljasmo, skupljasmo,
tanku čorbu jedosmo, jedosmo.

Nemoj, Mile, u taj grad, u taj grad,
sanjala sam ružan san, ružan san.
Sve su Rome ubili, ubili,
i tebe će ubiti, ubiti.

Nemoj, Mile, u taj grad, u taj grad,
stomak će rasporiti, rasporiti,
nemoj, Mile, u taj grad, u taj grad,
sanjala sam ružan san, ružan san.

* Mustafić, Refika (1998) *Tradicijske romske pesme niškog regiona*, Društvo Vojvodine za jezik i književnost Roma, Novi Sad.

DEKADA 1980 – 1989.

Marta (1980), Novi Sad

– Mogu da ispričam nešto o svome detinjstvu čega se sećam. Sećam se svoga života od četvrte godine. Najviše sam bila sa mamom i mama mi je pokazala brojeve i igrala se sa mnom. Bila sam i sa sestrom. Lepo mi je bilo sa mamom, ali mama je poginula i ja sam ostala sa tatom. Kada sam bila mala jako sam bila vezana za tatu, emotivno. Osećala sam sigurnost samo kada je tata bio pored mene. Kada bi otišao na pet dana, kada sam bila sa zabavištem na izletu na Testeri ili Zlatiboru, falio mi je uvek i osećala sam se nesigurno, kada sam bila u društvu stranih ljudi. Posle sam krenula u školu i jako sam se stidela i nisam tamo mogla opstati. Ako je trebalo, na primer, da idem u WC dok je trajao čas, stidela sam se da kažem učiteljici da me pusti napolje. Ili, ako bih zaboravila svesku kod učiteljice, stidela sam se da joj kažem da mi vrati svesku. Pocrvenela bih uvek kad bi me pitali za ime, nekako sam se osećala bezvrednom u društvu, kao da ne vredim ništa. Bilo mi je nezgodno, osećala sam se kao da su me ponižavali. Zbog toga su me prebacili u specijalnu školu „Milan Petrović". Tamo je bilo još gore, zbog istih problema. Ispisali su me odatle i onda sam ostala bez škole.

Imam još jedan jako loš doživljaj. Imala sam jednu 'mušteriju' kad sam imala devet godina. On me je navodio na prostituciju jedanput kad sam išla iz škole „Milan Petrović". To mi nekako nije bio dobar doživljaj i od toga je nastao sudski proces, morali smo ići u policiju. Za mene kao dete, to je bio 'loš doživljaj'. Posle sam izostajala iz škole, a moja sestra je krenula u školu i ja sam postala ljubomorna na nju. Zbog toga smo se posvađale, ona je nestala iz moga života i ostala sam sama.

Jako mi je falilo, kao što mi i sad fali, da vodim samostalan život, da mogu zaštititi ljudska prava, da se osećam sigurnom u svojoj okolini. Imala sam veliku želju za znanjem pa sam počela da učim kao autodidakta neke društvene i prirodne nauke. Malo sam saznala o stvarima o kojima sam želela, ali ne sve.

Mama je izgleda imala neke halucinacije, možda od lekova. Bio je februar. Kako mi je tata ispričao, posle ponoći je istrčala ispred ulaznih vrata, počela je lupati i vikala je: – Otvorite! Tata nije hteo da otvori vrata. Mama je bila u pidžami, bila je bosa, na nogama nije imala ni čarape ni papuče, a htela je da izađe na zimu. Padao je sneg i duvao je vetar, a tata je nije pustio. Zvao je hitnu pomoć, ali nisu hteli da dođu. Komšiji je smetala buka koju su mama i tata pravili i zvali su miliciju. Tata je morao da otvori vrata kada je došla policija. Bila

su tri policajca, jedan je uhvatio mamu za jednu ruku, drugi za drugu, treći za jednu nogu, a tata za drugu nogu. Odneli su je, stavili su je u policijski auto i odveli je u bolnicu ovde u Novom Sadu. Čekali smo jedno veče i javili su, kako mi je tata ispričao – da li je istina ili ne, ne znam – da je mama u bolnici poginula. On nije verovao, spakovao je stvari i hteo da je poseti, ali nije je više tamo video. Izgleda je dobila neki lek protiv halucinacija, aperidol i još nešto, to su joj pronašli, ne zna se ko joj je to dao ni šta se zapravo dogodilo. Tata je išao na sahranu. Ja nisam. Imala sam četiri i po godine. Moja sestra je od mene mlađa tri i po godine, tada je imala osam meseci.

Reći ću nešto o slučaju prostitucije.

Prvo mi je pokazao jednu knjigu o erotici, pokazao mi je sliku svoje ljubavnice i onda mi je skinuo pantalone, bluzu, jaknu, cipele, pa gaće... imali smo seks.

Imala sam samo devet godina, napastvovao me je i platio mi je nešto malo – za žvaku. Rekao mi je da će mi kupiti čokoladu i tako me je doveo doma, a tamo je ispalo da mi neće kupiti. Prevario me je, ja sam bila previše naivna, glupava. Plakala sam i posle sam tati ispričala. Tata se jako naljutio i dobro me išibao. Bili smo u policiji. Taj čovek je stariji, mislim da je onda imao dvadeset i pet godina, kako se ja sećam. Visok je i ima smeđu kosu. Stanuje prema Telepu, kada se ide preko groblja, u žutoj zgradi. Sećam se kojim me je putem vodio iz škole „Milan Petrović". Nisam se bojala, prevario me je. Ja sam mislila da želi da mi kupi čokoladu, a nije mi kupio. Niko mi nije rekao da ne idem. Nisam imala posledice sem male zaraze sifilisa, prošla je. Odmah sam kazala tati.

Tata je jedno vreme radio u Iloku, jedno vreme u Belom Manastiru. U to vreme nisam išla u školu, naveče sam išla u bioskop, a ujutru sam bila kod kuće.

Bila sam ljubomorna na sestru, zato što sam znala da će ona završiti školu pa će imati šanse da živi kao samostalna osoba, a ja ću možda završiti u domu. Možda će dobiti više brige od tate nego ja, ona treba da se osamostali pa joj treba više brige od tate. Bojala sam se da će je tata više voleti nego mene, da će više brinuti o njoj, pa će pre njoj omogućiti da se osamostali nego meni. Bojala sam se da ću završiti u nekom domu na ručnom radu i nije mi se sviđala ta ideja, uznemiravalo me je to. Naljutila sam se na sestru i počela sam je malo daviti. Zaključala sam je u orman da ne ide u školu ili da zakasni, a sat sam uvek vraćala unazad. Bila sam jako ljubomorna na nju. Ona je bila srećnija od mene, imala je više šanse nego ja. Ona mi se ponekad rugala, nije bila emotivno razvijena prema meni, kao dete se šalila sa mnom, ali me fizički nije dirala, nego bi me emotivno povredila.

Tata je hteo da ostanemo zajedno. Imali smo jednu prijateljicu sa kojom smo se posvađali, ona radi kao novinarka. Pre smo živeli u Belom Manastiru kod tetke, tata je radio u UNPROFOR-u, a sa tetkom se posvađao zbog nas.

Tetka je histerična osoba, to je njegova polusestra od iste mame i drugog tate. Onda je tata odlučio da se vratimo u Novi Sad. Tu smo imali poznanicu. Tata nam je tražio vaspitača i ona nam je preporučila jednu gospođu. Ta gospođa je došla i bila nam je vaspitačica, a sestra i ja se nismo slagale sa njom. Nije vodila brigu o meni, samo o mojoj sestri. Meni nije posvetila pažnju. Posvađali smo se sa njom i ona je otišla u Ilok da radi. Zbog nas je izgubila posao i od tog konflikta sa Anitom iz Kupusine počeo je proces, jedna tragedija u socijalnom radu. Anita je privukla pažnju socijalnih radnika na nas i oni su bez tatine dozvole prebacili sestru kod tetke u Beli Manastir, tek kad je granica bila zatvorena, pa nismo mogli ići kod nje. Taj događaj je prerastao u sudski proces i odlučeno je da se tata liši roditeljskog prava. Odlučeno je da moja sestra ostane kod tetke. Dok je tata bio zaposlen, dotle je moja tetka bila starateljka moje sestre, a kada je tata prestao da radi i da plaća, bacila je moju sestru u dom. Nisam je posetila otkad je u domu. Možda tata jeste, ne znam. Jednom smo se videle u Belom Manastiru, nismo se baš dobro slagale. Ona je želela da bude učiteljica mađarskog (maternjeg) jezika ili glumica. Ne slažemo se, voli da puši, luta, nije vredna učenica kao što je bila dok je bila kod nas. Ja bih najpre želela da se osamostalim, da imam ljudska prava, pa kad završim osnovnu školu, da završim za pirotehničara ili medicinsku školu, a posle univerzitet – da budem genetičar ili biolog. Pirotehničar ili atomski fizičar – ona koja pravi atomske bombe. Tako neke ambicije imam... Ima više razloga zašto to želim, možda bi to bila duga priča. Najpre zato što na svetu imam puno neprijatelja koji me ugrožavaju. Tata je rođen u Zmajevcu, to je u Baranji. On je jako vezan za domovinu i tamo kod Zmajevca je našao svoje rodno selo, a pored tog sela je drugo selo, zove se Podulja, gde je tata našao vikendicu za nas. Tamo su svi neprijateljski raspoloženi prema meni. Jako su konzervativni i prisiljavaju me da živim kao domaćica i kažu da moram da čistim, da peglam, da bi trebalo da imam decu. Zbog tog konzervativizma tamo se osećam ugroženo. Jako bih volela da uništim tu zajednicu. Imala sam crnog labradora (ako treba doneću i sliku) koji mi je služio kao odbrana, uvek sam ga vodila u šetnju. Jednom ga je neko iz sela ubio. Ne znam šta su mu uradili, ubili su ga ili otrovali, nikad ga nisam našla. Bila sam u kuhinji i čula sam kako laje moj pas, a kad sam izašla, nigde ga nije bilo. S njim se nisam plašila... Imala sam Doru, od nje smo kupovali robu, nije nam bila prijatelj. Tata više voli da živi tamo nego ovde u gradu, to je njegovo rodno selo, tamo se dobro snalazi, ima prijatelje, poznanike, a ja tamo nemam nikoga. Ne sviđaju mi se konzervativni ljudi.

Ni ovde u Novom Sadu se ne družim, nisam još upoznala nikog dragog. Upisala sam se u školu „Sveti Sava“, ne sviđa mi se baš jako, jer moram da idem u prvi razred a imam dvadeset godina. Malo mi je teško. Ne znam ni da li ću završiti, zabrinjava me tatino zdravstveno stanje. Ne verujem da ću ikada završiti tu školu, nezgodno mi je i društvo i to što moram u prvi razred, a ipak idem u

školu, imam ambicija i nadam se da ću tako nešto uspeti... U školi nema nikog ko je mađarskog porekla, ima Roma, Aškalija najviše, ima nekoliko Srpkinja. Tamo još nemam drugaricu, a upoznala sam jednog dečaka, ne znam da li je Rom ili Aškal. Slažemo se, nismo još dobri prijatelji, ali poznanici smo. Društvo je tamo loše, deca se malo guraju i štipkaju. Ima jedan dečak koji se uvek zajebava sa mnom. Na primer, kad sam ja gore na stepenicama pa treba da uđem u učionicu, on dolazi kod mene i kaže: – Čeka te dečko dole. Plače za tobom i želi da ga poljubiš, da ga zagrliš. Tako se zajebava sa mnom. Ja mu kažem da ću ga sačekati posle, da sad imam posla i da me ostavi. On uvek dolazi, uđe u moj razred, odnese nešto, pozajmi, vrati... Nešto se ne slažemo, mislim – slažemo se, al' ne volim da na mene skreće pažnju dece. Učiteljica mi se zove Lucija. Mislim da sam prvi A, ima još jedan razred. Taj dečko neće ni da se upozna sa mnom, samo se zeza. Aškalija je i mislim da ima sedamnaest godina.

Završila sam prvi razred u specijalnoj školi i posle sam išla na konsultacije kod jedne stare učiteljice i dobila sam samo đačku knjižicu, nisam dobila svedočanstvo. Nisu mi ni u knjižicu upisali. Išla sam na konsultacije u školu „Petefi Šandor", tamo gde je i moja sestra bila učenica. Interesuje me kompjuter, ali ne znam da radim i kod kuće ga još nemam, a volela bih. Mogla bih da koristim internet, tamo ima najnovijih naučnih informacija, tehnoloških i medicinskih otkrića. Postoji naučni magazin na mađarskom radiju svake nedelje u podne, traje pola sata i daje jako malo informacija o svemu. To je samo za laike, da saznaju šta se događa u svetu, a ja bih želela da saznam više. Mogu da čitam i na mađarskom i lakše mi je, pošto mi je to maternji jezik, ali znam malo i srpski. Bilo bi mi lepše da slušam nastavu na mađarskom, ali šta sad mogu kad nema škole za odrasle Mađare, samo za Srbe. Volela bih jako da završim školu, jer ne bih volela da završim u domu. Bojim se. Nisam nikad bila, ali ne bih volela da radim ručni rad, imam ambicije da učim. Trebalo bi i da vežbam, teško mi je i zbog fizičkog stanja. Imam knjigu „Bodi kontrol", nekad nešto radim, ali ne volim baš da vežbam, a znam da moram.

Tata nije baš zdrav, puši i ima nekih problema sa nogama, treba da se operiše, valjda neke gljive. Ima neke probleme o kojima ne želi toliko da govori. Zabrinuta sam što još nisam samostalna, a već nema ko da me izdržava. Od finansija znam samo za maminu penziju, a o tome što tata dobija i da li dobija – ne znam ništa. Stan otplaćujemo na rate. Imam svoju sobu, a u stanu je još dnevna soba, kuhinja i kupatilo. To je sve.

Volim tatu koliko mogu da ga volim. Sad se više tako dobro ne slažemo kao onda. Ne znam zbog čega. I on se promenio prema meni i ja prema njemu. Pre me nije prisiljavao da imam strpljenja za okolinu, da ne privlačim pažnju i takve stvari. Uvek me je više cenio nego okolinu, a sad me više gura prema okolini. Ja bih više volela da sam zaštićena, kako je pre bilo, a sad je drugačije. Trebalo je da ranije učini nešto, ne može tako brzo.

Zamišljam da u budućnosti budem samostalna, da ne zavisim ni od koga – ni od tate, ni od sestre, ni od socijalnih radnika, ni od poznanika, ni od staratelja – da imam svoju zaradu i da radim posao koji mi je interesantan. Ako naučim kako se radi sa zapaljivim materijama, više neću pogrešiti. Ne znam da li bi me primili, to je u vojnoj školi, a ja sam zabrinuta jer ne znam da li ću završiti osnovnu školu, ni prvi razred, a već imam velike planove. Privlači me da budem dobra prema ljudima samo ako imam prijatelje i partnere. Imam jednu drugaricu iz Vukovara. Davno smo se upoznale, to je duga priča. Prema njoj imam želju da budem dobra, a imam i nekih neprijatelja – konzervativce. Pošto oni prema meni nisu dobri, teško da ja prema njima mogu biti dobra.

Moja drugarica je isto hendikepirana osoba, završila je četiri razreda osnovne škole. Živeli smo jedno vreme u Vukovaru, tamo je tata kratko vreme radio. Žena kod koje smo stanovali, Dragica, upoznala me je sa tom curom i sprijateljile smo se. Slagale smo se dobro, imamo puno zajedničkih stvari. Volimo, na primer, prirodu, kerove, životinje. Nismo baš iste, ona je više fizički i mentalno poremećena. Izostala je iz normalne škole zbog motorike i zbog govora, a ja zbog toga što sam se stidela. Ima dosta razlika, ali i dosta sličnosti. Meni je zanimljivo to što nam je zajedničko. Njen govor je već popravljen, išla je kod lekara na vežbe i govorimo na hrvatskom. U Hrvatskoj je uglavnom srpski, nešto se razlikuje. Razlika nije naročita, nisam baš naučila razlike, ali kad govore, znam šta govore. Kad smo se upoznale, obe smo imale šesnaest godina.

Nikad nisam razmišljala o tome da se zaljubim, bila sam vezana za neka druga bića. Nisam bila vezana za muškarce, nisam mogla zamisliti da mi neko posveti toliko pažnje kao tata. Onda me je to zabrinjavalo. Sad tata nije takav, ali kada sam bila malena (četrnaest-petnaest godina), on mi je davao emocionalnu zaštitu. Nisam mogla zamisliti dečka koji bi prema meni bio dobar i nežan kao tata. Bojala sam se da se družim sa njima. Osećala sam se ugroženom. Bila sam zabrinuta da mi niko neće puno pružiti. U detinjstvu je tatina ljubav zamenjivala sve druge, ali prava ljubav obično počinje u pubertetu. To u pubertetu nisam iskusila, ne znam da li ću još u životu. Volela bih da sretnem nekoga, imam očekivanja da imamo nešto zajedničko, da imamo slične ambicije, da imamo isti stil života, ali ne bih volela da on želi decu. Više bih volela da imam životnog druga. Ako sam zaposlena i zarađujem, mogla bih se rastati od muža. Onda bih mužu puno platila ako bi našao neku drugu gospođu za svoje dete. Imala bih puno obaveza i postala bih možda ljubomorna na dete ako bi bilo srećnije od mene, pošto sam bila ljubomorna i na sestru. Dobro, znam da postoji majčinska ljubav, ali to prođe, možda traje do pete godine. Bojim se odgovornosti kao i svaki čovek. Malo je ljudi kao što ste vi, ovakvih kao ja ima puno. Želim da preuzmem odgovornost prema onom koga volim. Teško je biti odgovoran za nekog koga ne voliš ili na koga si ljubomoran. Da li poznajete nekog mladića kao što sam ja? Jer ja ne mogu sa svakim dečkom, trebam nekog

posebnog. Dosta sam sada otvorena, nisam stidljiva kao pre, tata me gura prema okolini.

Verujem u Boga, ali retko idem u crkvu, samo kad su Božić i Uskrs. Ja sam katolkinja. I tata ide za Božić i Uskrs. Nemam poverenje u Boga, ali verujem da postoji. Išla sam na veronauku neko vreme, ali sam prestala. Stigli smo do Noja i onda sam prestala. Mislim da se Uskrs slavi zbog smrti Hristove, mislim da su ga obesili. Ne bih volela da živim kao hrišćanka, to je težak život, puno toga se mora preuzeti. Ako drugi oko mene ne žive tako, a ja ne smem da se borim za svoje, ja bih bila jedina poštena i to bi mi bilo jako teško.

Jednom sam se jako posvađala sa sestrom i za pet sekundi sam je zatvorila u orman. Jednom sam je lupila, mogla sam je ubiti, ali nisam. Vikala je iz ormana neko vreme, a onda joj je glas bio sve slabiji i slabiji. Na kraju sam se uplašila, ne znam da li se onesvestila. Kada sam je iznela, ništa nije rekla, nije se pomerala. Imala je deset godina. Ja sam je sama izvadila, susedi su zakucali na vrata, čuli su da neko viče, nisam im otvorila, nego tek posle, kad je prestala da viče. Pet minuta sam joj držala glavu na svom ramenu i onda se osvestila. Nisam imala obaveze prema njoj, ona je išla u četvrti, a ja u prvi razred, zajedno smo učile da pišemo. Sad vičem u školi. Onda nisam htela da sarađujem sa učiteljicama, nisam htela da radim domaći. Sad imam manje strpljenja sa decom, imam loša iskustva iz zabavišta i škole „Milan Petrović".

Sećam se dede i tetke. Tata se ne slaže sa maminim rođacima, ja se slažem. U Somboru su i u Novom Sadu, ne znam, možda su otišli u Mađarsku. Ne viđamo se često.

Više puta sam bila na moru, poslednji put kad sam imala petnaest godina. Volela sam more, a sad ne idem. Slabo plivam, ali dugo mogu da izdržim u vodi. Putovali smo u Mađarsku. Bili smo smešteni privatno i tata je hteo da me tamo školuje, ali nismo našli školu. Trebalo je da idem na preglede, da vide kakva mi je škola potrebna. Nisu me primili zbog državljanstva. Kad sam imala dvanaest ili trinaest godina, bili smo na izletu sa školom u Mađarskoj. Više volim da se družim sa omladinom nego sa decom. Volela bih da postoji čista škola za odrasle, prešla bih tamo.

Ne volim toliko istoriju i maternji jezik, jako volim fiziku i matematiku, to mi najviše treba da ostvarim ambicije, ostalo ne volim. Učiću da postignem minimalno dvojke ili trojke (samo za prelazne ocene).

Svenka Savić, 21. septembra 2001.

Biografije priređivačica

Savić, Svenka (1940, Gospođinci), redovna profesorka Psiholingvistike na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Novom Sadu. Jedna je od osnivačica Ženskih studija i istraživanja. Rukovodi dugoročno osmišljenim projektom *Životne priče žena u Vojvodini* u Udruženju građana Ženske studije i istraživanja.

Mitro, Veronika (1965, Novi Sad), diplomirala je na Odseku za psihologiju Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, apsloventkinja na ACIMSI Centru za rodne studije Univerziteta u Novom Sadu. Jedna je od osnivačica Ženskih studija i istraživanja gde je urednica knjiga: *Slovenky: životné príbehy Sloveniek vo Vojvodine*, *Рускиње: животни приповедки*, *Nevidljive: Ljudska prava Romkinja u Vojvodini*, *Vajdasági Magyar nők élettörténetel, Škola romologije.*

Savić, Sara (1969, Novi Sad), diplomirala i magistrirala na Veterinarskom fakultetu u Beogradu. Radi u Veterinarskom institutu u Novom Sadu. Završila je Evropski ženski koledž u Cirihu. Diplomirala je na Ženskim studijama u Novom Sadu i sarađivala na knjizi *Vojvođanke.*

Čanak, Marijana (1982, Subotica), profesorka srp-ske književnosti i saradnica Ženskih studija i istraživanja. Završila je dvogodišnji obrazovni kurs Ženskih studija i istraživanja, kao i Školu romologije. Sarađujući u okviru izdavačke delatnosti Ženskih studija i istraživanja bila je jedna od priređivačica knjige *Pogled u nazad: Svenka Savić o igri i baletu.*

Lektorka

Jocić, Mirjana (1942, Knjaževac), magistarka filologije, saradnica na Odseku za srpski jezik i lingvistiku Filozofskog fakulteta u Novom Sadu. Sarađivala u raznim aktivnostima Ženskih studija (predavanja, projekti, promocije, lektorski poslovi).

Biografski podaci saradnica i saradnika na projektu Životne priče žena u Vojvodini: 1998-2008

Aleksandrović, Marija (1972, Žabalj), apsloventkinja postdiplomskih magistarskih studija na Odseku za srpsku i opštu književnost Filozofskog fakulteta u Novom Sadu. Diplomirala je u Ženskim studijama u Novom Sadu, priredivši knjigu usmene istorije (oral history) starih Romkinja u Vojvodini (u koautorstvu). Koordinatorka je *projekta Inkluzija romskih učenika u srednje škole u Vojvodini* u Pokrajinskom sekretarijatu za obrazovanje.

Bracić, Milica (1978, Subotica), diplomirala i magistrirala na Odseku za srpski jezik i lingvistiku Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, a zaposlena je u Biblioteci istog fakulteta. Posebno se interesuje za pitanja gestovnog govora i biografije žena sa invaliditetom. Saradnica Ženskih studija na knjizi*: Hrvatice, Bunjevke, Šokice.*

Čonka, Aron (1976, Senta), diplomirao i magistrirao na Odseku za Srpski jezik i lingvistiku Filozofskog fakulteta u Novom Sadu. Predaje srpski kao nematernji u Poljoprivredno-tehničkom srednjoškolskom centru „Besedeš Jožef" u Kanjiži. Saradnik Ženskih studija i istraživanja na knjizi *Vajdasági Magyar nők élettörténetel* (u daljem tekstu *Životne priče Mađarica u Vojvodini*).

Čor, Agneš (1980, Novi Sad), završila smer fotografije u Srednjoj grafičkoj školi u Novom Sadu i alternativni obrazovni program Ženskih studija i istraživanja, gde je saradnica na knjizi *Životne priče Mađarica u Vojvodini*.

Čor, Ana (1952, Jermenovci), apsolvirala na Odseku za mađarski jezik i književnost Filozofskog fakulteta u Novom Sadu. Radila kao nastavnica u osnovnim školama i kasnije kao korektorka u *Dnevniku*. Završila je obrazovni program Ženskih studija i istraživanja i saradnica ja na knjizi *Životne priče Mađarica u Vojvodini*.

Ćurčin, Ivana (1980, Vršac), diplomirala na Odseku za srpski jezik i lingvistiku Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, gde je apsloventkinja na magistarskim studijama. Zaposlena u gimnaziji „Borislav Petrov Braca" u Vršcu kao profesorka srpskog jezika. Saradnica Ženskih studija i istraživanja na knjizi *Životne priče Romkinja u Vojvodini*.

Dačević, Branka (1961, Osijek), završila Srednju medicinsku školu u Varaždinu, radila u bolnici u Varaždinu. Preselila se u Novi Sad (1991) gde je aktivna u nevladinom sektoru: aktivistkinja Centra „Srce", osnivačica Amaterskog lutkarskog pozorišta „Bole" koje daje predstave u humanitarne svrhe. Zaposlena u Predškolskoj ustanovi „Radosno detinjstvo". Završila je Ženske studije i istraživanja i učestvovala u projektu *Životne priče žena*.

Damjan, Melanija (1970, Novi Sad), diplomirala na Odseku za srpski jezik i lingvistiku Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, u Ženskim studijama i istraživanja saradnica na knjizi *Vojvođanke.*

David, Čila (1962, Novi Sad), završila smer za fotoreportere na Jugoslovenskom institutu za novinarstvo. Zaposlena je u *Magyar Szó* kao fotoreporterka. Učestvovala je na mnogobrojnim izložbama fotografije i dobijala nagrade. Završila je obrazovni program Ženskih studija i istraživanja i saradnica je na knjizi *Životne priče Mađarica u Vojvodini*.

Dimitrov, Stanka (1978, Kovilj), studentkinja Medicinskog fakulteta u Novom Sadu. Zajedno sa M. Aleksandrović i J. Jovanović osnovala je organizaciju „Mladi istraživači Romi" (Stara Pazova). Zaposlena je u Romskom resursnom centru u Ekumenskoj humanitarnoj organizaciji.

Dragin, Ankica (1974, Senta), završila engleski jezik i književnost na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu. Zaposlena je u kancelariji Pokrajinskog ombudsmana. Završila je obrazovni program Ženskih studija i istraživanja i saradnica je na knjizi *Životne priče Mađarica u Vojvodini*.

Džudžar, Karolina (1976, Vrbas), diplomirala na Katedri za rusinski jezik Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, gde je apsolventkinja postdiplomskih magistarskih studija. Zaposlena je u osnovnoj školi u Ruskom Krsturu. Saradnica je Ženskih studija i istraživanja u Novom Sadu na knjizi *Рускиње: животни приповедки* (u daljem tekstu *Životne priče žena: Rusinke*).

Ember-Vlajić, Valerija (1962, Novi Sad), završila Višu ekonomsku školu u Novom Sadu, zaposlena u Skupštini grada Novog Sada. Završila je obrazovni program Ženskih studija i istraživanja i saradnica je na knjizi *Životne priče Mađarica u Vojvodini*.

Erdeš-Kavečan, Đerđi (1975, Novi Sad), diplomirala na Odseku za psihologiju Filozofskog fakultetu u Novom Sadu gde je i magistrirala. Radi kao savetnica na programu aktivne zajednice u Balkanskom fondu za podršku lokalnim inicijativama (BCIF). Diplomirala na Ženskim studijama i saradnica je na knjizi *Životne priče Mađarica u Vojvodini.*

Ferko, Antonia (1952, Prešov, Republika Slovačka), diplomirala je na Ekonomskom fakultetu u Bratislavi u Slovačkoj. Saradnica je u Ženskim studijama i istraživanjima na knjizi *Slovenky: životné príbehy Sloveniek vo Vojvodine* (u daljem tekstu *Životne priče žena: Slovakinje*).

Gušić, Bojana (1972, Ruma), diplomirala je na Učiteljskom fakultetu u Somboru, radila je u osnovnoj školi „Milica Stojadinović Srpkinja" u Vrdniku. Završila Ženske studije i istraživanja i saradnica na knjizi*: Hrvatice, Bunjevke, Šokice.*

Hardi Kovačević, Irina (1944, Ruski Krstur), diplomirala na Katedri za jugoslovensku književnost na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu. Radila je kao novinarka i glavna i odgovorna urednica novina *Руске слово* i u *Dnevniku*. Saradnica je u Ženskim studijama i istraživanjima na knjizi *Životne priče žena: Rusinke*.

Hodolič, Jarmila (1952, Gložan), redovna profesorka slovačke književnosti na Odseku za slovački jezik i književnost Filozofskog fakulteta u Novom Sadu. Bavi se istraživanjem slovačkog ženskog pokreta i književnica u Vojvodini. U Ženskim studijama i istraživanjima saradnica je na knjizi *Životne priče žena: Slovakinje*.

Jaško, Ana (1979, Kovačica), diplomirala i magistrirala na Odseku za slovački jezik i književnost Filozofskog fakulteta u Novom Sadu i na Specijalističkim akademskim studijama u Bačkom Petrovcu. Jedna je od urednica kulturnog dodatka *Obzory* u novinama *Hlas L'udu*. Završila je obrazovni program Ženskih studija i istraživanja i saradnica je na knjizi *Životne priče žena: Slovakinje.*

Jelačić, Zdravka (1978, Vrbas), diplomirala je na Odseku za srpski jezik i lingvistiku Filozofskog fakulteta u Novo Sadu. Zaposlena u Osnovnoj školi "Branko Radičević" u Vrbasu. Koordinatorka privatne škole "Kvin" u Vrbasu. Saradnica Ženskh studija ne knjizi *Životne priče žena: A što ću ti ja jadna pričat...*

Jovanović, Danica (1977, Zrenjanin), završila je osnovnu školu u Novom Bečeju i kurs za trgovce u Beogradu. Predsednica je *Udruženja Roma* Novi Bečej. Objavila knjigu *Iz srca naših romkinja: život Romkinja u Banatu*. U Ženskim studijama i istraživanjima saradnica je na knjizi *Romkinje2.*

Jovanović, Danijela (1982, Beograd), završila Srednju muzičku školu (klavirski odsek). Članica je *Udruženja Roma* iz Obrenovca. Saradnica je Ženskih studija i istraživanja na knjizi *Romkinje 2.*

Jovanović M, Jelena (1980, Stara Pazova), završila Višu poslovnu školu u Novom Sadu i upisana na III godinu Pravnog fakulteta u Novom Sadu. Zaposlena je u Pokrajinskom sekretarijatu za upravu, propise i nacionalne manjine kao savetnica za pitanja Roma. Osnivačica je i saradnica romske organizacije „Mladi istraživači Romi". Završila je obrazovni program Ženskih studija i istraživanja i saradnica je na knjigama *Romkinje* i *Romkinje 2.*

Jovanović T, Jelena (1986, Ruma), završila srednju stručnu školu „Branko Radičević" u Rumi, studentkinja na Odseku za pedagogiju Filozofskog fakulteta u Novom Sadu. Završila Školu romologije II. Saradnica Ženskih studija i istraživanja na knjizi *Romkinje 2.*

Jovanović, Slađana (1981, Stari Banovci), završila Srednju tekstilnu školu u Staroj Pazovi. Saradnica je Ženskih studija i istraživanja na knjizi *Romkinje 2.*

Keco, Snežana (1978, Novi Sad), diplomirala na Odseku za srpski jezik i lingvistiku Filozofskog fakulteta u Novom Sadu i predaje srpski jezik u osnovnoj školi u Novom Sadu. Završila je obrazovni program Ženskih studija i istraživanja i saradnica je na knjizi *Vojvođanke.*

Knežević, Ranka (1984, Novi Sad), završila srednju stručnu školu „Božidar Adžija"i Školu romologije II. Saradnica je Ženskih studija i istraživanja na knjizi *Romkinje 2.*

† **Komaromi, Marija** (1946-2004, Novi Sad), doktorirala na Medicinskom fakultetu u Beogradu. Bila je šefica odseka ginekološkog odeljenja Instituta za onkologiju Medicinskog fakulteta u Novom Sadu, gde je držala i postdiplomsku nastavu za lekare. Objavila je veliki broj istraživačkih i naučnih radova. Inicirala je akciju *Svetlost za mir* 1999. godine u Bazelu, u Švajcarskoj. Bila je članica saveta Ženskih studija i istraživanja i učestvovala u izradi knjige *Životne priče Mađarica u Vojvodini*

Lepuša, Ljiljana (1946, Subotica), diplomirala na Odseku za jugoslovensku književnost Filozofskog fakulteta u Novom Sadu. Radila kao profesorka u Srednjoj tehničkoj školi u Temerinu. Aktivna učesnica u kulturnom životu Jevrejske opštine u Novom Sadu. Piše za jevrejski Bilten. Saradnica Ženskih studija na projektu *Životne priče žena*.

Lukovnjak, Suzana (1964, Ruma), završila Višu učiteljsku školu u Sremskoj Mitrovici, zaposlena u osnovnoj školi „Milica Stojadinović Srpkinja" u Vrdniku. Završila je Ženske studije i saradnica je na knjizi *Hrvatice, Bunjevke, Šokice.*

Mandžo, Dajana (1970, Derventa), diplomirala na Odseku za srpski jezik i lingvistiku na Filozofskom fakultetu i na Ženskim studijama u Novom Sadu. Saradnica na knjizi *Vojvođanke*.

Mamuzić, Slavica (1964, Subotica), diplomirala na Pedagoškoj akademiji u Subotici, studentkinja III godine Defektološkog fakulteta u Beogradu, saradnica Ženskih studija u Subotici. Radila je kao novinarka u dnevnom listu *Subotičke novine*. Studentkinja Evropskog ženskog koledža u Cirihu i Novom Sadu. Saradnica Ženskih studija u Novom Sadu na knjizi *Hrvatice, Bunjevke, Šokice.*

Medić Vujanić, Bojana (1973, Novi Sad), diplomirala na Odseku za srpsku i uporednu književnost Filozofskog fakulteta u Novom Sadu. Radila kao profesor srpskog jezika i književnosti u osnovnoj školi. Završila je obrazovni program Ženskih studija i saradnica je na knjizi *Hrvatice, Bunjevke, Šokice.*

Mitrović, Dragana (1972), profesorka istorije, dopisna saradnica Instituta balkanskih studija u Srbiji. U ženskim studijama i istraživanja sarađivala na knjizi *Životne priče žena: A što ću ti ja jadna pričat...*

Miškić, Gabrijela (1970, Novi Sad), diplomirala na Odseku za srpsku i uporednu književnost na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu. Radi kao profesorka književnosti i srpskog jezika (kao nematernjeg) u slovačkoj gimnaziji „Jan Kolar" u Bačkom Petrovcu. Saradnica Ženskih studija na knjizi *Vojvođanke.*

Mladenov, Marija (1975, Beograd), apsolventkinja na Odeljenju za menadžment Megatrend univerziteta. Aktivna u različitim nevladinim organizacijama na projektima vezanim za život izbeglica i raseljenih lica, ženska prava i prava Roma i Romkinja. Upisana na Mirovne studije u Vermontu (on-lajn). Završila je Ženske studije u Novom Sadu i saradnica na knjizi *Životne priče žena: A što ću ti ja jadna pričat...*

Mrvica, Milena (1977, Novi Sad), apsolventkinja na Katedri za srpsku književnost i jezik. Radi kao novinarka TV „Panonije". Članica i aktivistkinja Jevrejske opštine u okviru koje vodi umetničku radionicu. Saradnica Ženskih studija i istraživanja na projektu *Životne priče žena*.

Novaković, Danica (1971, Novi Sad), apsloventkinja na Odseku za srpsku književnost i jezik na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu. Završila je obrazovni program Ženskih studija i istraživanja i saradnica je na knjizi *Romkinje 2*.

Oreščanin, Alenka (1962, Ruma), završila Pedagoški fakultet u Somboru, bila zaposlena u osnovnoj školi „Milica Stojadinović Srpkinja" u Vrdniku, gde je obavljala i funkciju vršioca dužnosti direktora. Završila je Ženske studije i saradnica je na knjizi *Hrvatice, Bunjevke, Šokice.*

Osmanović, Zajda (1955, Niš), završila srednju školu u Nišu. Osnivačica je romske nevladine organizacije „Humanitarno udruženje Roma" u Nišu. Saradnica je Ženskih studija i istraživanja na knjizi *Romkinje 2*.

Pantelić, Ivana (1977, Beograd), diplomirala na Katedri za istoriju Filozofskog fakulteta u Beogradu, apsolventkinja postdiplomskih interdisciplinarnih studija na istom fakultetu. Saradnica u Ženskim studijama na knjizi *Životne priče žena: A što ću ti ja jadna pričat...*

Pap, Gabrijela (1977, Novi Sad), završila Višu poslovnu školu u Novom Sadu. U Ženskim studijama i istraživanjima saradnica na knjizi *Životne priče Mađarica u Vojvodini*.

Petruševski, Agneza (1954. Novi Sad), završila je Višu ekonomsku školu u Novom Sadu i Ženske studije. i istraživanja i sarađivala na knjizi *Životne priče žena: A što ću ti ja jadna pričat...*

Rajić, Milena (1956, Bihać), završila je Pravni fakultet u Sarajevu gde je radila kao sudinica Osnovnog suda do rata 1992, kada prelazi u Novom Sadu. Diplomirana je polaznica dvogodišnjeg obrazovnog programa Ženskih studija i istraživanja i sarađuje na knjizi *Životne priče žena: A što ću ti ja jadna pričat...*

Ružičić, Mima Milica (1978, Novi Sad), diplomirala na Odseku za srpski jezik i lingvistiku Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, apsolventkinja postdiplomskih magistarskih studija na istom odseku. Jedna od osnivačica Novosadskog udruženja studenata sa hendikepom (NSUSH-a) i Centra za psiho-socijalnu podršku osobama sa invaliditetom „Živeti uspravno". Aktivistkinja za afirmaciju ljudskih prava osoba sa invaliditetom. Objavila *Rečnik invalidnost: ka jednakosti u javnom govoru*. Saradnica Ženskih studija na projektu *Životne priče žena*.

Sabo, Judit (1964, Novi Sad), diplomirala na Odseku za istoriju Filozofskog fakulteta u Novom Sadu. Zaposlena kao novinarka u časopisu *Agape.* Autorka je tri knjige i više od dvadeset stručnih radova i preko stotinu naučno-popularnih tekstova. Saradnica je Ženskih studija i istraživanja na knjizi *Životne priče Mađarica u Vojvodini*.

Savić, Žarko (1986, Zemun), završio Politehničku akademiju – Srednju tehničku školu u Beogradu. Student Poslovne škole u Beogradu. Završio *Školu romologije*. Univerziteta u Novom Sadu. Saradnik je Ženskih studija i istraživanja na knjizi *Romkinje 2.*

Senderak, Slavica (1971, Kucura), diplomirala na Učiteljskom fakultetu u Somboru. Novinarka u novinsko-izdavačkoj ustanovi *Руске слово*. Saradnica je Ženskih studija i istraživanja na knjizi *Životne priče žena: Rusinke.*

Sikimić, Biljana (1956, Beograd), viša naučna saradnica na Balkanološkom institutu SANU. Rukovodi brojnim istraživačkim projektima iz oblasti: balkanologije, etnolingvistike, antropološke lingvistike, jezika, folklora, etimologije. Objavila je preko osamdeset naučnih radova i dve monografije. Saradnica je Ženskih studija na knjizi *Životne priče žena: A što ću ti ja jadna pričat...*

Simeunović, Marina (1985, Ljubovija), studentkinja Pravnog fakulteta u Novom Sadu. Završila je Školu romologije II u Novom Sadu. Saradnica je Ženskih studija i istraživanja na knjizi *Romkinje 2*.

Stanimirov-Veriš, Nina (1970, Zagreb), završila Pedagošku akademiju u Zagrebu. Radi u osnovnoj školi „Prva vojvođanska brigada" u Novom Sadu. Završila je Ženske studije i istraživanja i saradnica je na knjizi *Hrvatice, Bunjevke, Šokice.*

Stanković, Biljana (1974, Novi Sad), diplomirala na Odseku za srpski jezik i lingvistiku Filozofskog fakulteta u Novom Sadu. Aktivistkinja u nekoliko ženskih nevladinih organizacija u Novom Sadu, predsednica Novosadske lezbejske organizacija (LNO) i „FENS teatra". Završila ženske studija i istraživanja i saradnica je na projektu *Životne priče žena.*

Stojaković, Gordana (1957, Beograd), diplomirala na Odseku za turizam Prirodno-matematičkog fakulteta u Novom Sadu. Apsolventkinja doktorskih studija na ACIMSI Centru za rodne studije Univerziteta u Novom Sadu. Članica je Saveta Ženskih studija i istraživanja u Novom Sadu gde rukovodi dugoročnim projektom *Znamenite žene Novog Sada,* a saradnica je i na knjizi *Životne priče žena: A što ću ti ja jadna pričat...*

Stojković, Tamara (1983, Sombor), apsolventkinja na Odseku za sociologiju na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu. Diplomirala u Novosadskoj novinarskoj školi Osnovne studije novinarstva i na Ženskim studijama u Novom Sadu. Saradnica na knjizi *Hrvatice, Bunjevke, Šokice.*

Strugar-Varga, Ivana (1975, Novi Sad), završila Srednju hemijsku školu u Novom Sadu. Završila Ženske studije i istraživanja i saradnica je na knjizi *Hrvatice, Bunjevke, Šokice.*

Šestić, Lejla (1981, Zenica), studirala anglistiku na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, sarađivala sa Centrom za devojke u Nišu, sarađivala sa Ženskim studijama i istraživanjima u Novom Sadu na knjizi *Životne priče žena: A što ću ti ja jadna pričat...*

Šijački, Zorana (1970, Kikinda), diplomirala je na Odseku za srpsku i opštu književnost na Filološkom fakultetu u Beogradu, apsloventkinja magistarskih studija. Završila je Evropski ženski koledž u Cirihu i Novom Sadu i saradnica je Ženskih studija na knjizi *Vojvođanke*.

Štrbac, Gordana (1970, Vršac), magistrirala na Odseku za srpski jezik i lingvistiku Filozofskog fakultetu u Novom Sadu, gde je i zaposlena kao asistentkinja na predmetu Srpski jezik. Saradnica je Ženskih studija na knjizi *Vojvođanke.*

Tomić, Olivera (1952, Rača Kragujevačka), diplomirala politikologiju na Fakultetu političkih nauka u Beogradu. Novinarka u fabričkom listu Zastave i u brojnim časopisima i raznim medijima. Saradnica Ženskih studija na knjizi *Životne priče žena: A što ću ti ja jadna pričat...*

Tot, Marija (1959, Vukovar), diplomirala na Odseku za nemački jezik i književnost na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu. Zaposlena je u rusinskoj redakciji Radio Novog Sada kao novinarka. Saradnica je u Ženskim studijama i istraživanjima na knjizi *Životne priče žena: Rusinke.*

Tot-Štanjo, Gizela (1948, Feketić), apsolvirala na Filozofskom u fakultetu u Novom Sadu na Katedri za mađarski jezik i književnost. Zaposlena kao novinarka u *Magyar Szó*. Završila je obrazovni program Ženskih studija i istraživanja i saradnica je na knjizi *Životne priče Mađarica u Vojvodini*.

Trivanović, Milijana (1972, Novi Sad), završila srednju stručnu školu. Završila je Ženske studije i istraživanja i sarađivala na knjizi *Životne priče žena: A što ću ti ja jadna pričat...*

Vasić, Maja (1970, Novi Sad), diplomirala na Odseku za srpski jezik i lingvistiku Filozofskog fakulteta u Novom Sadu. Završila je obrazovni program Ženskih studija u Novom Sadu, saradnica na knjizi *Vojvođanke*.

Vavan, Nataša (1978, Novi Sad), diplomirala na Odseku za engleski jezik i književnost Filozofskog fakulteta u Novom Sadu. Zaposlena u osnovnoj školi „Prva vojvođanska brigada“ u Novom Sadu. Završila obrazovni program Ženskih studija i istraživanja u Novom Sadu i sarađivala na knjizi. *Životne priče žena*.

Vojvodić, Marija (1961, Petrovaradin), završila Srednju muzičku školu „Isidor Bajić“ (Teoretski odsek) u Novom Sadu. Zaposlena u Operi Srpskog narodnog pozorišta. Saradnica Ženskih studija na knjizi *Hrvatice, Bunjevke, Šokice.*

Vukčević, Radojka, redovna profesorka na Odseku za anglistiku Filološkog fakulteta u Beogradu. Objavila nekoliko knjiga i veliki broj naučnih i stručnih radova. Sarađivala sa Ženskim studijama u Novom Sadu na projeku *Životne priče žena.*

Vuletić, Ljiljana (1946, Novi Sad), diplomirala na Odseku za filozofiju na Filozofskom fakultetu u Beogradu, gde je nastavila dvogodišnje postdiplomske studije etike. Priredila je knjige *Život Anice Savić Rebac* (2002), *Život i misao Ksenije Atanasijević* (2005) i *Ksenija Atanasijević: Etika feminizma* (2008). Sarađivala je sa Ženskim studijama u Novom Sadu na knjizi *Životne priče žena: A što ću ti ja jadna pričat...*

Živković-Tarka, Ljiljana (1966, Odžaci), diplomirala na Poljoprivrednom fakultetu, Smer zaštita bilja, magistrirala na istom fakultetu na smeru Zaštita životne sredine. Završila je Ženske studije i istraživanja i saradnica je na knjizi *Hrvatice, Bunjevke, Šokice.*